Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

6

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

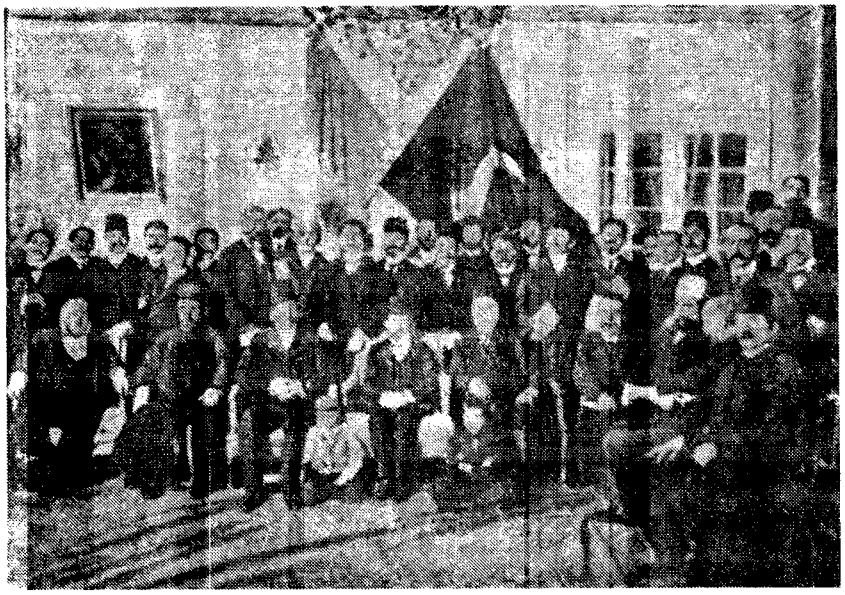
İletişim Yayıncılık A.Ş. Adına Sahibi	Vedat Çakmak
Genel Yönetmen	Murat Belge
Yayın Yönetmeni	Fahri Aral
Yayın ve Danışma Kurulu	Murat Belge, Seyfettin Gürsel, Alpay Kabacalı, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Taha Parla, Zafer Toprak, Tarık Zafer Tunaya
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü	Ahmet Ziya Bayman
Yayına Hazırlama/ Fotoğraf-Resimleme	Mustafa Şahin Emre Ünsev, Yiğit Ekmekçi
Teknik Müdür	H.Miray Yüzgeç
Teknik Yönetmen/Kapak	Ayla İşler
Düzelti	Lütfi Kuzu, Abdullah Onay
Pikaj	Süleyman Hakan
Renk Ayrımı	Üçel Ofset
Dizgi	Serpil Şahin, Hüsnü Abbas, Hamit Balaban, Nuri Abbas
Siyah-Beyaz Filmler	Tayfur Hardal, Murat Hardal
Ofset Hazırlık	Perka A.Ş. Tesisleri
Baskı	Ayhan Matbaacılık
Cilt	Örnek Mücellithanesi
Genel Dağıtım	Gameda

İletişim Yayınları

Klodfarer Caddesi, İletişim Han, Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 520 14 53 - 54 - 55

Ankara Bürosu: Konur Sokak No: 24/4 Yenişenir-Ankara Telefon: 25 36 00 - 25 20 71
İzmir Bürosu: 857. Sok. İzmiroğlu işhanı No, 306 Konak Telefon: 14 90 42

© 1985. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**'nin tüm yayın hakları İletişim Yayıncılık A.Ş.'ye aittir.

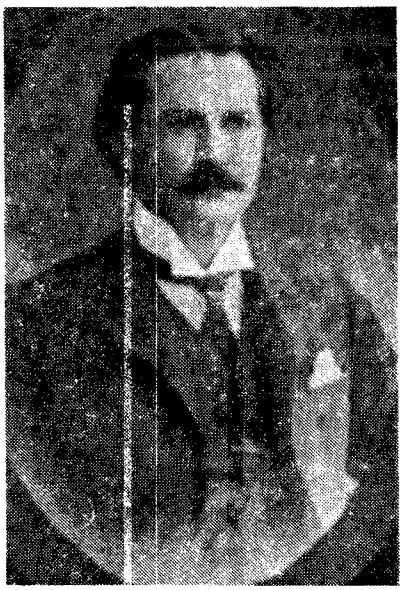

risi çerçevesinde olaylar değerlendirildiği zaman bu direncin ideolojisi bakımından fazla bir fark olduğunu belirtmek de anlamlı görünmemektedir. Özellikle, direncin antisömürgeci niteliğinin ve ekonomik bağımsızlık konusunun kuşkular taşıdığı bilindiğine göre. Kemalizmin laiklik ilkesinde toplumsal devrimlerin önkoşullarını bulan Niyazi Berkes, kapitülasyonların Batılı devletler açısından anlamını 1920'li yıllarda kaybettiğini belirtmiştir. I. TBMM'deki konuşmalara dikkat edildiği zaman İngiltere ve Fransa konusundaki düşüncelerin zaman içinde nasıl farklılaştığı anlaşılabilir. Ayrıca Tarık Zafer Tunaya Hürriyet ve İtilafın Türk unsuru dışındaki etnik unsurlara dayandığını belirtirken ayrılıkçı örgütler kısmında Arnavutlar konusundaki kısmen ilginç bilgi dışında sadece genel nitelemeyi tekrarlaması anlamlı ve öğreticidir. Birtakım bedahatleri yeni tezlermiş gibi ifade eden bir yazarın açıklıkla belirttiği gibi Sivas Kongresi'nin mandacılık konusundaki tutumuna önyargısız yaklaşmak sorunun daha soğukkanlı bir şekilde değerlendirilmesini sağlayabilir. Parlamentonun olmadığı bir dönemde de tekil Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının somut tutumlarını partiye izafe etmeye çalışmak mantıklı değildir. Mütareke döneminde gerçekleştirilenler partinin yönelimini belirleyici nitelikte değildir. Hürriyet ve İtilaf'ın kimi mensuplarının mandacı oldukları şeklindeki yorum bazı gerçekleri ifade etse de, mandacı zihniyetin Anadolu direncine de pek yabancı olmadığı ve Anadolu direncine katılan kimi önemli kişilerin uzun süre bu direncin başarısı konusunda kuşku duyup Anadolu'ya geçmedikleri de bilinmektedir. Bağımsız çizgisinin somut emarelerinin ülke siyasetine pek yansımadığı Hürriyet ve İtilaf'ın bu konuda çok farklı bir yaklaşım içinde olmaması yadırgatıcı değildir.

Türkiye'de Muhalefet Potansiyeli

Hürriyet ve İtilaf Fırkası muhalefeti İttihat ve Terakki'ye yönelik her tür karşı çıkışı birleştirmeyi denemiştir. Muhalefetin programından çok iktidarı eleştirisi öne çıkmaktadır. Birbiriyle uyumsuz eleştiriler aynı örgüt içinde yankı bulabilmektedir. Hürriyet ve İtilaf'ın muhalefeti bu nedenle kapsayıcı bir nitelik taşımaktadır. Mütecanis olmayan muhalefet ister istemez hırçın olacaktır. İttihat ve Terakki karşıtlığının kemikleşmesi, şartlar tamam olursa ihtilal meşru olur anlayışına cevaz vermektedir. Halkın siyasete katılımının olmadığı bir toplumda da askerlerin siyasetle ilgilenmesi doğaldır. Özgürlükçülük görüntüsü altında Hürriyet ve İtilaf muhalefeti İttihat ve Terakki iktidarından ülkeyi kurtaracak askeri müdahaleyi de makûl görmektedir. Halaskâr Zabitan Grubu'nun hareketiyle İttihat ve Terakki'nin iktidarı bir süre için sona erdirilmiştir. M.Şevket Paşa cinayeti ve birkaç karanlık işle ilintisi muhalefetin her tür vasıtayı kullanabileceğini göstermektedir. İttihat ve Terakki'nin bu doğrultudaki tipik eylemi ise Bâbıâli Baskını olmuştur. Böylelikle de rejime müdahale eden nitelikte muhalefet meşrulaştırılmıştır. Cuntacı eğilimlerin ilk siyasal parti mücadeleleri döneminden beri gündemde olduğu görülmektedir. İktidarın, siyasal azınlığın iktidar olma potansiyelini ve demokratik seçim mücadelesini önlemeye çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Yaşanılan tarih kesiti Hürriyet ve İtilaf'ın darbeciliğe cevaz vermesini, İttihat ve Terakki'nin de askeri müdahaleyle doğrudan iktidara ulaşmasının şartarını yaratmıştır. Bu partiler, oluşan meclissiz ortamda geleneksel mücadele vasıtalarını da kullanmaya yatkın olmuşlardır. Belki de bu neden bürokratlar arası mücadeleyi öne çıkarmaktadır. İktidar ve muhalefetin karmaşık niteliği ve çoğu konuya yaklaşımı açısından birbirine benzemesi yakın dönem siyasal mücadelesini andırmaktadır. Sosyal ve ekonomik sorunlardan ziyade siyasal sorunlar önem kazanmıştır. Rejim içinde cereyan etmesi gereken siyasal parti mücadeleleri, rejim üstünde cereyan etmeye yönelmiştir. Siyasal partilerin siyasal mücadeleleri rejim üstünde yapmaya yatkın oldukları görülmektedir. İki özgür meclisin II. Meşrutiyet sonrasının ilk meclisiyle I. TBMM olması ülkenin önemli siyasal değişiklikler sırasında önemli bir muhalefet potansiyeli taşıdığını göstermektedir. Her iki meclisin de kısa zamanda tasfiye edilmeleri ve yeni oluşan meclise muhalefetin çok küçük bir mebus grubuyla girmesi Türkiye'de muhalefete tahammülsüzlüğün bir göstergesi olmaktadır. Bu durum da muhalefetin insafsız bir şekilde etiketlenmesi sonucunu doğurmaktadır.

Türkiye'de muhalefetin belirgin özellikleri vardır. Özellikle iktidar olamamış muhalefetin eleştirilerinde gerçeklerden soyutluk çok açıktır. Gerçeklerden uzaklık ve devlet yönetimi tecrübesinin olmaması daha bir hırçın muhalefete yol açmış olmalıdır. Her dönem iktidarının da buna karşı temel bir savunu biçimi vardır. Ülkede her tür olumsuzluğun sorumlusu muhalefettir. Her tür fesat muhalefetten kaynaklanır. Bu fesat ocağının da söndürülmesi gereklidir. Hainlik ve kökü dışardalık bunun en bariz mazereti olarak sunulur. Hürriyet ve İtilaf muhalefeti de,

YENİDEN ÖRGÜTLENME: Mütareke döneminde tekrar canlandırılan Hürriyet ve İtilaf bu kez kendi siyasetini yürütmek için daha uygun koşulların varolduğu bir ortamdaydı. Özellikle savaşta uğranılan yenilgiyi İttihat ve Terakki karşısında çok iyi kullanan İtilafçılar bu dönemde hükümetlerde etkili olmuşlar, bürokrasinin belli kademelerine kendi destekçilerini getirmişlerdir. Rıza Tevfik (solda), Ali Kemal (altta), Rıza Nur (sağda).

İttihat ve Terakki iktidarı da benzeri şekilde nitelendirilmiştir. Almancılık, İngilizcilik, Amerikancılık ve Rusçuluk, Türk siyasal bilim literatürünün âşina olduğu kavramlardır. Bu kavramların kullanılması suretiyle bir sürü tabu yaratılmıştır. Hürriyet ve İtilaf da bu bağlamda ele alınıp özellikle mütareke dönemindeki tavırları açısından lanetlenmiştir. En katı yaklaşımlar ise etnik unsurlar konusunda gösterilmiştir. Hürriyet ve İtilaf da daha sonraki muhalefetlerin çoğu gibi azınlık milliyetçiliğine olanak sağlayan bir siysal parti olarak nitelenmiştir. Değişik etnik unsurları büyük devletler koruduğu için azınlık milliyetçiliğine olanak sağlama rahatlıkla İngilizcilik olarak etiketlenebilmiştir. Bu durum Türkiye'deki muhalefetin kaderini göstermektedir. İktidar da doğal olarak ortadan mutlaka kaldırılması gereken muhalif siyasal gücü hedef almaktadır. □

KAYNAKÇA

- □ AHMAD Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Ankara, 1984
- □ AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1980
- □ BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973
- □ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C.IV., İstanbul, 1982
- □ KÜÇÜKÖMER İdris, *Düzenin Yabancılaşması-Batılaşma*, İstanbul, 1969
- □ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C.II., İstanbul, 1968
- □ OKANDAN Recai Galip, *Âmme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul, 1968
- □ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız* (baskıya hazırayan Ertuğrul Düzdağ), İstanbul
- □ SENCER Muzaffer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul, 1971
- □ TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I-II., İstanbul, 1984-1986

Osmanlı Devleti'nde Sol Akımlar ve Partiler

Mete Tunçay

Türkiye'deki sol akımları incelemeye 1908 II. Meşrutiyet devrimiyle başlayacağız. Böyle bir çıkış noktası seçmek, daha gerilerde gevşek anlamıyla "sol" açısından ilgilenmeye değecek bir şey olmadığı anlamına gelmez. Batı'da, kökleri Yunan aydınlanmasına, hatta İbranî nebilerine kadar uzanan, Ortaçağda dinî kisveler altında devam edip, kilisenin ekonomik temeli sarsılınca, laikleşen ütopyacı özlemler, eşitlikten yana duygular; eski Mısır'da, Babil'de, Roma'da başlayıp derebeylik Avrupası'nın köylü ayaklanmalarında süregelen, adalet adına aşağı sınıfın başkaldırmaları olduğu gibi, Türk tarihinde de bunlara benzeyen fikir ve hareketler vardır. Bu yönden, çeşitli tarikatların toplumsal içeriklerini araştırmak, bugün bile töreler arasında kalıntılarına rastlanan eşitlikçi duyguların, Türklerin Orta Asya günlerindeki kökleri üstüne eğilmek, Ahîlik örgütünü, Celâlî ayaklanmalarını incelemek pekâlâ saygıdeğer bir çaba olabilir.

İlk Sol Akımların Özü

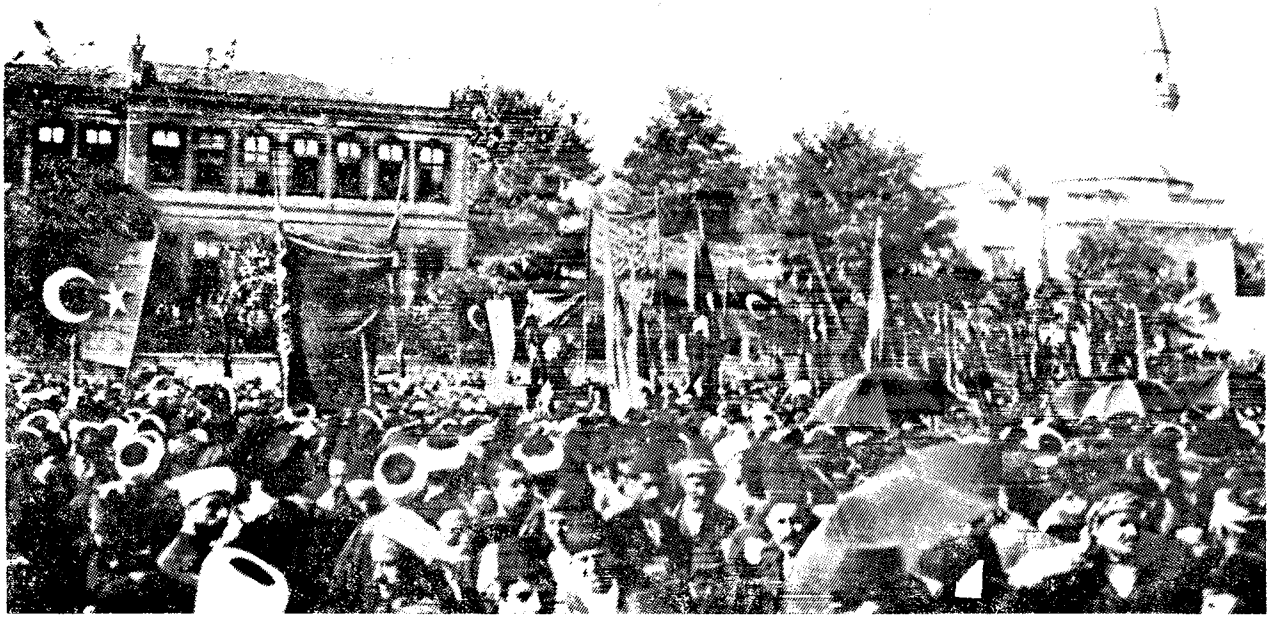
Osmanlı İmparatorluğu'nda, çok eskilerden beri ekonomik amaçlı işçi hareketleri olduğu bilinmektedir. İktisat Tarihi araştırmalarında, (gümüş akçelerin tağşiş edilmesi suretiyle enflasyona gidildiği zaman, örneğin, cami inşaatında çalışan senktraşların, yevmiyelerinin satın alma gücü azaldığı için, topluca işlerini bırakarak köylerine dönmeleri gibi) tatil-i eşgal olaylarına karşı sâdır olmuş pek eski padişah fermanları bulunmuştur. Ne var ki, bütün bu hareketler modern solcu bilinçten yoksundur. İşçiler, ortaklaşa çıkarlarını koruma içgüdüsüyle hareket etmişler; yalnızca ekonomik olan amaçları politik boyutlara ulaşamamıştır. 19. yy'ın sonlarında başlayan ilk amele teşkilâtları da, aynı kalıbı devam ettiren hareketlerdir.

Türkiye'de 19. yy'ın son çeyreğinde, Kasımpaşa tersanesinde ve Beykoz debbağhanesinde savsaklanan işçi ücretlerinin ödenmesini sağlamak için grevler yapılmıştır. Bununla birlikte, daha yüzyılın ortasındayken, işçilerin devrimciliğe girişebilecekleri fikri, hükümeti (gereksiz yere) ürkütmüştür. Nitekim, 1845 tarihli Polis Nizamı'nın 12. maddesi, emniyete şu görevi vermekteydi: "İşini gücünü terk ile mücerret tatîl-i mesalihi ibat garezinde olan amele ve işçi makulelerinin cemiyetlerinin def' ve izalesiyle ihtilâl vukuunun önü kestirilmesi."

Osmanlı-Türk aydınları da, geçen

OSMANLI AYDINI VE BATI SOLCULUĞU: Batı'da 19. yy'da gelişen işçi hareketleri ve sosyalist akımlar Osmanlı aydınları tarafından görülmemiştir. Daha doğrusu bir ilgi odağı oluşturmamıştır. Sözgelimi 1870'lerde büyük yankılar uyandıran Paris Komünü solcu özüne bakılmaksızın yalnızca bir "siyasi hürriyet" davası biçiminde ele alınmış, Namık Kemal, İbret gazetesinde savunduğu Paris Komünü taraftarlarını "cemiyet-i beşeriyenin ıslahını maksat edinmiş" kişiler olarak tanımlanmıştır. N.Kemal.

UYGUN BİR ORTAM: II. Meşrutiyet sol akımların gelişmesi ve sol partilerin kurulması için uygun bir ortam yaratmıştır. Bu dönemde gelişen özgürlük hareketleri miting ve gösterilerle birlikte birçok yerde grev ve işçi hareketi görüldü. Ancak meşruti yönetim daha ilk aşamalarda bile bu hareketlere karşı baskıcı yöntemler uygulamış ve "Tatil-i Eşgal Kanunu"nu çıkararak engelleme yoluna gitmiştir. Bununla birlikte bu tür hareketler İttihat ve Terakki'nin tam iktidara yöneldiği tarihe kadar sürmüştür. Sultanahmed'de harp lehine yapılan miting.

yüzyıl boyunca Avrupa'da gelişen solcu fikirleri tanımamış ve benimsememişlerdir. Bu durumu açıklamak için, belki şunlar söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'na Batı'dan zorlanan "Tanzimat" ve "Islahat" çabaları, daha çok gayrimüslim uyrukların güvenliğini sağlamak amacına yönelmiş olup, geniş ölçüde devletin dış politikasıyla ilgiliydiler. Yeni Osmanlı ve Genç Türk akımlarında anlatımını bulan zihniyet ise, bundan ancak bir adım daha ileridir. Bu aydın akımlarının da temel sorunu "devletin bekâsını temin"; buldukları başlıca çare ise, "teceddüt"tü. Burada yenileşme denildiği zaman, mutlakıyetten kurtulup meşrutiyete ulaşmak kastediliyordu. Bu demokratik anlayışın, biçimsel bir "siyasal demokrasi" olarak düşünüldüğü; solculuğa yol açacak bir "ekonomik demokrasi" anlayışına erişilemediği meydandadır.

Barışçı yollar izleyen evrimci bir sosyalizmin doğması için, önce siyasal özgürlük rejiminin kurulması gereklidir ve bu koşul Meşrutiyet'e kadar gerçekleşmemiştir. Daha çok yeraltı karakterini taşıyan devrimci bir sosyalistliğin yürümesi için de, -Batı'ya açılıştan Meşrutiyet'e kadar- yeterince zaman geçmemiştir. Başka toplumların denemelerinden öğrendiğimize göre, bu tür solcu eylem, yetişkin bir radikal aydın kadrosunun varlığına ve uzun süren mutlakiyetçi bir baskı rejiminin bu kadroyu gitgide sertleştirmesine bağlıdır; böyle olursa, ilk gevşemede solcu bir devrim patlak verebilir.

Yenileşme modelini Batı'da arayan Osmanlı-Türk aydınları, bu ülkelerdeki solcu hareketleri görememişlerdir, çünkü, -bir psikoloji terimi kullanmak gerekirse- sol onların "ilişki çerçevesi"ne (*frame of reference*) girmemiştir: sola bakılmamıştır ki, sol görülsün.

Bu bakımdan bir 1870 Paris Komünü örneğinin bile, solcu içeriğine inilmeksizin, siyasal özgürlük terimleriyle görülmüş olması, ilgi çekici bir olaydır.

Yeni Osmanlı ve Genç Türk akımlarının ekonomik sorunlarla ilgilenmeleri, milliyetçi siyaset açısından ve pragmatik bir biçimde olmuştur. Daha sonraki yıllarda, Türk yöneticilerinin dünya görüşünü niteliklendirecek olan antiemperyalist ve (aşağı yukarı aynı anlamda olmak üzere) antiliberal yönelimler, tomurcuk halinde, bu aydın çevrelerinde doğmaya başlamıştır.

İmparatorluğun gayrimüslim ve gayr-i Türk uyrukları ise, genel olarak kendilerini Osmanlı devletiyle özdeşleştirmemişler ve din-dil yakınlıkları sebebiyle, Batı'yı daha iyi öğrenebilmiş olmaları sayesinde, solculuğu da daha kolay tanımışlardır. Bu bakımdan solun, ulusal kurtuluş hareketleri gecikmiş olan Ermeni ve Bulgar azınlıkları arasında yayılmaya başladığını da özellikle kaydetmek doğru olur.

1908'in Getirdikleri

Türkiye'de solun, asıl, II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkması bir rastlantı değildir. 1908 hareketini, burjuva devrimleri kategorisinde görmek gerekir. Bunun içindir ki, çağdaş sol, Batı'da 1789 devriminin ertesinde olduğu gibi, Türkiye'de de 1908-1925 döneminde doğmuştur. 1908 devriminin oluşumu, şüphesiz ki, geniş bir nedenler dizisinin sonucudur. Gözle görünen etkenlerin başında, on yıldır yoğunlaşan bir aydın muhalefeti ve onunla sıkı sıkıya bağlı olarak ordunun (yani, subayların) tutumu gelmektedir. Yakın geçmişimizdeki pek iyi bilinen bir kalıbı andıran bir biçimde; II. Abdülhamid yönetiminin, halk kütlelerine her ne kadar meşru görünürse de, aydınları kendisinden soğuttuğu; ordunun da bir

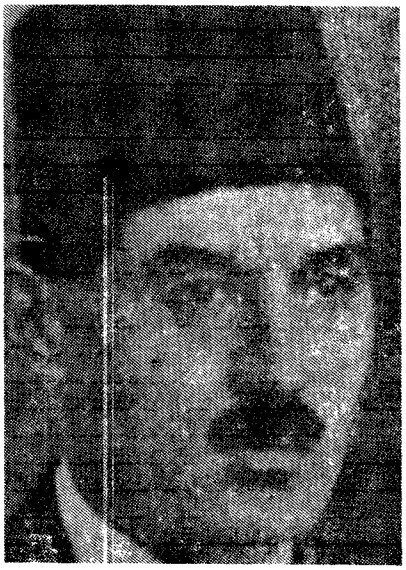
yandan toplum içindeki itibarını azalttığı, öte yandan -Alman yardımlarıylamaddî gücünü artırdığı, devrimin böyle patlak verdiği söylenebilir. Bu açıklama da, yanlış değildir, ama yeterince derinlemesine bir açıklama da değildir.

19. yy'ın ortalarına gelinceye kadar, Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısının, kendine has özellikler taşıyan bir derebeylik düzeni olduğu kabul edilebilir. 19. yy Osmanlı devleti, gitgide daha çok Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya'nın ekonomik ve politik baskılarının ağırlığını duymaya başlamıştır. Yüzyılın sonlarına doğru, bu gruba genç Almanya da eklenmiştir. Endüstrileşmiş Batı, otarşik bile olmayan ve daha çok, bir zamanlar ticarî karayolları üstündeki askerî egemenliğine yaslanan Osmanlı ekonomisini hızla çökertmiştir. Devlet hazinesinin kaynakları kuruyunca, geniş dış istikrazlara başvurulmuştur. Avrupa sermayesi, Türkiye'ye akınaya başlamış ve bir yabancı bankalar şebekesi kurulmuştur. Gelen sermaye, daha çok pamuk ve tütün gibi tarım ürünleriyle ilgilenmiş, bu ürünlerin dış pazarlara taşınması ve karşılığında endüstri maddeleri getirilmesi için, demir ve denizyollarında görüldüğü gibi ulaştırma sektörüne de biraz el atılmıştır. Böylelikle, yavaş yavaş bir yarısömürge durumuna giren Türkiye'de, ekonomik temel değişiklikler toplumsal sınıfları da geniş ölçüde etkilemiştir.

Türkiye'de 1908 devrimi, ekonomik tabanı henüz kurulmamış bir milliyetçi burjuva hevesiyle, sömürgelikten kurtulmak ve devlet gücünü canlandırmak için yapılmıştır. Ancak, bu yönelim iktidarı aldıktan sonra, dış güçlerin karşısında bir tarafa yaslanmadan ayakta durmayı becerememiş ve dünya ölçüsünde çatışan emperyalizmlerden birine bağlanmak zorunda kalmıştır. Hem de, bütün Yeni Osmanlı ve Genç Türk akımları içinde gözlemlenen Fransız kültürel etkisi ve İngiliz meşruti monarşisine özenmelere rağmen, İttihat ve Terakki'nin Almanya'ya yanaşması, II. Abdülhamid modeline bir dönüşü temsil etmektedir. Bu durumun nedenleri, meşrutiyet döneminde yüzeyde birtakım kaynaşmalar olmakla birlikte, toplumun sosyoekonomik temellerinin değişmeyişinde aranmak gerekir. En sonunda I. Dünya Savaşı, Türk milliyetçiliğini Alman emperyalizminin gölgesinde yükseltme dileklerini tam bir iflâsa götürmüştür. Yalnız, şurasına işaret edilebilir ki, Türkiye'de endüstrileşmiş bir altyapı bulunsaydı, genel savaştan yenik çıkıldıktan sonra bile, Millî Mücadele'nin de, Cumhuriyetin de siyasal tarihi çok başka olurdu.

1920'de resmen meydana atılan Anadolu Kurtuluş Hareketi, bir bakıma sınıf terimleriyle 1908'in yeniden başlatılması demektir. Zaten, toplumsal zaman açısından büyük bir ilerleme olmamıştır. Ancak bu kere, düşmana karşı Anadolu'da kurulan cephe, türedi sermaye düzeninin tedirgin ettiği taşra feodalitesiyle, dış sömürülme bağlarını koparıp yerli kaynakları ileri bir endüstri tekniği kullanarak işletmek isteyen milliyetçi aydın tabakasının işbirliğine dayanmaktadır. Millî Mücadele'nin bitimine kadar sürdürülen, Halife-Sultana bağlılık fikri ve kurtuluş ertesinde patlak veren çatışmalar gibi, ilk bakışta kolay anlaşılamayan olaylar, bu dengesiz koalisyonun zorunlu sonuçları diye görülebilir. Kurtuluş Savaşı sırasında, çoğunlukla İstanbul ve İzmir'de üslenmiş bulunan kozmopolit ticaret burjuvazisi, genel olarak ulusal hareketi tutmamıştır. Fakat zaferden sonra, bu sınıfın yeniden -tıpkı vaktiyle İttihat ve Terakki'ye yaptığı gibi- Ankara çevresini de kendi görüşüne getirdiği düşünülebilir. Örneğin, bir 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde benimsenen liberal tutum, bu yorumun doğruluğuna tanık olabilir. Memleket içinde, ticaret yoluyla büyük sermaye kütleleri birikmeden ve dışardan geniş çaplı yardımlar alınmadan sanayi yatırımları yapmanın olanaksız görünmesi, Ankara milliyetçilerini, kendi kendine yeterli bir ekonomik yapı kurma hedeflerine doğru ilerlemekten alıkoymuş, Batı sermayeciliği ve onun yerli temsilcileriyle uzlaşmaya zorlamıştır. Fakat, (solcuların pejoratif bir anlamda kullandıkları deyimle) komprador burjuvazi, bu kadarıyla yetinmemiş ve siyasal iktidarı da milliyetçi burjuvazinin elinden almak istemiştir. Bunun için, daha çok kişisel nedenlerle yönetici kadrodan ayrılmış birtakım ünlü kimselerden yararlanmış ve laiklik hareketinin rahatsız ettiği dindar halk kütlelerinin tepkilerini kullanmak yoluna gitmiştir. O sıralar başgösteren bir din (kisvesi altında, ırk) hareketi, Ankara hükümetine, düpedüz varlığına karşı yöneltilmiş böyle bir tehditten kurtulmak için elverişli bir fırsat olmuştur. Nitekim, Şeyh Said ayaklanması bastırılırken çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'yla, hükümet her türlü siyasal muhalefeti ortadan kaldırmıştır. Böylelikle, gerçek anlamıyla, Türk tarihinde bir siyaset dönemi sona ermiş ve bir idare dönemi başlamıştır. 1925'ten sonra, siyasetin yeniden meydana çıkması için daha birçok yıl beklemek gerekecektir.

Türkiye'de (1913-1918 arasındaki beş yıl dışında) siyasetin uygulandığı bu dönem, birtakım sol akımlara da sahne olmuştur. Aslında, 1908-1925 yıllarındaki siyasetin genel akışı içinde, bunlar pek az önem taşıyan hareketlerdir. Hemen hiçbir zaman, bir halk hareketi olmak boyutlarına yaklaşılamamış, bazı küçük aydın çevrelerinde kalınmıştır. Burada yapılan yorum yanlış değilse, Türk

BİR MİLLETVEKİLİ: *Mütareke döneminde Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın dışında örgütlenen partiler de vardı. Bunlardan Osmanlı Mesai Fırkası 1919 yılındaki genel seçimlere katılmış ve Zeytinburnu Fabrikası'nda çalışan Numan Usta'yı aday göstererek İstanbul'dan milletvekili seçtirmiştir. Numan Usta Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından sonra Malta'ya sürgün edilmiş ve daha sonra Birinci Meclis'te de milletvekilliği yapmıştır. Numan Usta.*

toplumunda II. Meşrutiyet'in ve Cumhuriyet'in ilânıyla denenen, altyapının elverdiği olanakların ilerisine devrimci sıçrayışlar, Batı'nın -temelinde kapitalist endüstriyalizmi bulunan- yaşam biçimine özenişten kaynak almışlardır. Etkili bir biçimde herhangi bir toplumsal tabana basamayan bütün ilk sol akımlar ise, esas itibarıyla bu yönelimi desteklemekten öteye gidememişlerdir. Bu destekleyiş, daima iktidarları hazır olduklarından daha ileriye itmek suretiyle ortaya çıktığı için, hükümetlerin solculara karşı susturucu tavırlar takınmalarında ve solcuların da hükümetlere karşı genel bir özgürlük savaşına katılmalarında şaşılacak bir şey yoktur.

Türk Burjuvazisinin Düşünce Yapısı

1908'den önceki Osmanlı monarşisinin temsil ettiği feodal düzen, doğal ideolojisini teolojik bir siyaset görüşünde, yani İslâmcılıkta bulmuştur. Ekonomik temelinin zayıflaması sonucunda varlığı tehlikeye giren İmparatorluğu koruma emeliyle, bizim olan Hıristiyan ülkelerden bizim olması gereken Müslüman ülkelere doğru bir kaydırma tasarlandığında da, bu İslâmcı yönelim -II. Abdülhamid'deki gibi- bir Panislâmizm'e dönüşmüştü. 1908- 1925 döneminde siyasi iktidarı alan Türk burjuvazisinin doğal ideolojisi ise, milliyetçiliktir. Bu yönelim de, uygulamada çeşitli aşamalar geçirmişti. Hürriyetin İlânı'ndan hemen sonra, imparatorluğun bekası, Türklerin ulusal duyguları uyanmış Rum, Ermeni, Bulgar... azınlık topluluklarıyla bir çeşit federatif yapı içinde yaşamaları umuduna bağlı göründüğünden, Türk milliyetçiliği önceleri çok belirgin olmadı. Ama, Balkan savaşlarıyla bu hayal bozulunca, şoven bir tutum ağır bastı ve Alman emperyalizminin yardımıyla Turan ülküsünü gerçekleştirmek, yani Pan-Türkizm yoluyla imparatorluğu sürdürmek hevesi doğdu. Kurtuluş Savaşı yıllarında ise, Türk milliyetçiliğinin ufukları Misak-ı Millî ile sınırlandı. 1908-1925 arasında ortaya çıkan Türk solculuğuna gelince, bu da ancak Türk proletaryasının doğal ideolojisi olabilirdi. Fakat, Türk proletaryası denebilecek tabakalar, o yıllarda, gerçekleştirilmesi mümkün sosyalist bir programın toplumsal tabanı olacak genişlikte değildi. Aslına bakılacak olursa, Türk burjuvazisi de, o dönemde milliyetçi bir platformu kaldıracak sayı gücünde olmaktan uzaktı. Türkiye'de (komprador çeşidinden de olsa) kapitalist sayılabilecek insanların büyük çoğunluğu, Türk ulusundan değil, azınlık gruplarından geliyordu. Burjuvazi adına Türk olarak hemen yalnız memurlar ve zabitler vardı. Fakat, kültür yoluyla, modern teknolojinin vadettiği zengin gelişme imkânlarını sezinleyen bu tabakalar, kapitalist olmak, yabancıların ve azınlıkların ekonomik hayattaki egemen yerlerini almak özlemini duymaya başlamışlardı. Milliyetçiliğin iktisadî anlamı da bundan ibaretti. Onun içindir ki, milliyetçi Türk burjuvazisi hedeflerine ulaşabilmek amacıyla, kendi ırkından olan -fakat rejim terimleriyle hasım durumda bulunan- feodal unsurlara yanaşmak, onlarla uzlaşmak zorunda kalmıştı. Uzun bir süre, Enver Paşa'da da, Mustafa Kemal Paşa'da da görülen İslâma karşı ödün verici tutum, aslında böyle bir koalisyon arayışın anlatımıdır. Bunun gibi, solcular da zaman zaman burjuvaziye ve feodal sınıflara yaklaşmak zorunluluğunu duymuşlar ve onlara göre, kendi programlarında ulusal veya dinsel istemlere ağırlık vermişlerdir.

Bu genel çerçeve açısından, bizim Osmanlı solculuğu kategorimiz II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında, yeni iktidara gelmiş burjuva sınıfının temsilcilerine karşı bir özgürlük savaşı içinde oluşmuştur. Bu hükümet, başlangıçta ne İslâmcılığa yaklaşmıştı, ne de -potansiyel olarak içinde taşıdığı- milliyetçiliği ortaya koymuştu. Çeşitli milletlerden kurulu bir imparatorluğu yaşatma çabası, farklı ırk ve dinlerden üyelerin yer aldığı devrin Meclis-i Mebusan ve Âyan'ında anlatımını buluyordu. Bu durum, devletin muhafazakâr ve Müslüman unsurları arasında doğal bir tepki doğurmuştu.

ORTAK BİR ÖZELLİK: *Yeşil Ordu, Gizli ve Resmî Türkiye Komünist Fırkaları ile Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası ile bu fırkanın çeşitli kanatları arasında millî kurtuluş hareketinde feodal, burjuva ve proleter unsurlara dayanarak "sınıflararası" bir hareket yapma gibi ortak bir özellik vardır. Ancak bu hareketler tek tek ele alındığında hedefledikleri sosyalizme ulaşabilmek için uygulayacakları yöntem ve mücadele anlayışı ile birlikte ideolojik olarak da büyük ayrılıklara sahiptir. Tokat mebusu Nazım bey (karşı sayfada), Mustafa Suphi (yanda).*

Batı'da önce ticarî, sonra sınaî karakterde bir burjuvazinin doğması ve toplumda egemen olması, nasıl dinle zorunlu birtakım sürtüşmelere, çatışmalara yol açmışsa, Türkiye'de de Batılılaşma hareketi buna benzeyen eğilimler yaratmıştır. Bu bakımdan, Türk toplumunda saltanatın ve hilâfetin ilgasıyla din ve devlet işlerinin ayrılması, yani "lâiklik devrimi", halk kütleleriyle yönetici aydın kadroları arasında gözlemlenen soğuma olayının ilk nedeni değil, son halkalarından biridir. Modernleşmenin başından beri, bu yönde bir yabancılaşma olmuştur. Denilebilir ki, yeni Osmanlı aydınının bilgisi, İslâmi din bilimi olmadığı andan itibaren halktan kopma başlamıştır. İşte II. Meşrutiyet boyunca işlemeye devam eden bu süreç içinde, İttihat ve Terakki'nin, Müslümanları birinci planda yer almaktan çıkaran imparatorlukçu enternasyonalizmi, kütlelere fazla ileri giden bir hareket olarak görünmüştür.

Osmanlı Solculuğu ve Anadolu Solculuğu

Aslında iktidarın temsil ettiği zihniyetten daha ileri bir ideoloji adına meydana çıkan Osmanlı sosyalistleri, bir yandan milletlerarası bir solcular dayanışmasını savunurken, bir yandan da (fırsatçı denebilecek bir tutumla, kısa vadede işin kolayına kaçarak) İslâmî

tepkiden de yararlanmanın yolunu aramıştır.

Batı'da kapitalizme karşı dinin geçmişten gelen tepkisiyle, solun gelecek adına söz söyleyen tepkisinin birleşerek örneğin Hıristiyan sosyalizmlerini türetmesi gibi; Türkiye'de de kapitalizmin soğuk materyalizmine karşı, insanî ve âdil bir dünya görüşüne dayanan ve ilkede, halkla birlik olunmasını öngören solcu fikirler duyulur duyulmaz, bunun İslâmlıkla özdeş olabileceği (belki, modernleşmenin halkla aydınlar arasında yıktığı köprüleri yeniden kurmak umuduyla) önce din cephesinde düşünülmüştür.

Hilmi çevresinin, sosyalizmi Müslümanlığın bir gereği olarak tanıtmaya kalkmasının temeli bu noktadadır. Zamanla, İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliğini gitgide daha sivri terimlerle belirgin hale getirmesi, Osmanlı solcularının bu içten tutarsız tavırlarını daha da kuvvetlendirmiş ve iktidar, hem yeterince enternasyonalist, hem de yeterince İslâmcı olmadığı için tenkit edilmiştir. Daha sonra hâkim tabaka, milliyetçiliğini dincilikle de örtmeye çalışınca, bu kere solcular yapılan işe (Hürriyet ve İtilâf çevresiyle birlikte ve büsbütün haksız olmayarak) samimî değil diye kötü gözlerle bakmışlardır.

Anadolu solculuğuna gelince, bu, toptan genelleme yapmaya elverişli olmayan zoraki bir coğrafya kategorisidir. Çözümleme amacıyla, şöyle bir yeniden-sınıflama doğru olabilir: Yeşil Ordu Cemiyeti'yle Resmi Türkiye Komünist Fırkası, Yeşil Ordu'nun Nâzım Bey kolu ile Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası'nın birinci dönemi, Gizli Türkiye Komünist Partisi ile Suphi'nin teşkilatı ve Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası'nın ikinci dönemi. Bu grupların üçünde de ortak olan özellik, bir dış düşmana karşı girişilen ulusal kurtuluş hareketinde feodal, burjuva ve proleter unsurlara dayanarak, elbirliğiyle, sınıflararası bir hareket yapmak isteğidir. Ancak, benzerlik burada bitmektedir. Hareketin yarını bakımından bu unsurlara verilen ağırlık farklıdır. Birinci grubun solculuğu, sosyalist sözlüğü gelişigüzel kullanmaktan ibaret görünmektedir. Millî mücadele yönetiminin belli bir dönemdeki politikasının ifadesinden başka bir şey olmayan bu anlayışta, ulusal burjuvazinin çıkarı en başta gelir; feodal dinî unsur bilinçli olarak geçici bir süre için kullanılmaktadır; ezilen tabakaların sosyalist özlemlerinin ise, ulusal egemenliğin tamamıyla gerçekleştirilmesi halinde kendiliğinden doyum bulacağı sanılmakta, hatta "komünizm"e erişmek için sınıf mücadelesini şart görenlerin yanıldığı samimi olarak iddia edilmektedir. İkinci grupta feodalite-burjuvazi-proletarya koalisyonu, ilkindeki gibi bir hareket noktası olarak alınmakta, fakat zamanla antiemperyalist mücadele tasfiye edilince, antikapitalizmin de ağır basacağı, bu durumun sosyalizmin gelişmesine yol açacağı umulmaktadır. Üçüncü grubun bu orta duraktan farkı, bir özlemi gerçekle karıştırarak dinci-feodal unsuru geri plana atması ve onun yerini sosyalist bilinçlenme süreci içinde bulunan emekçilerin doldurduğu varsayımına belbağlanmasıdır.

Anadolu mücadelesi, bir halk hareketi olmak yolundaki başarısını, şüphesiz Osmanlı demokrasisinden hem daha millî hem daha dinî olabilmesine borçludur, bir bakıma, bu durum BMM'nin Meclis-i Mebusan'a oranla, sosyal zaman çizgisi üstünde daha geride olması demektir. Fakat, solcu anlayışın halkçılık yönü, bu güç sentezin işleyebilmesini, hem de ileri bir hareket olabilmesini sağlayan teorik malzemeyi getirmiştir.

Anadolu solculuğunun üçüncü grubuyla yakından ilgili olan, İstanbul'daki *Aydınlık* çevresi ise, sosyal sınıflar ve rejimler bakımından nerede durduğunu daha açık olarak göstermektedir. Bu çevre feodaliteye ve onun dinci ideolojisine karşıdır. Fakat, burjuvazinin milliyetçiliğini kısa vadede iki mazeretle desteklemektedir. Bir kere, dış düşmana karşı sınıflararası bir millî kurtuluş hareketinin önderliğini yapan Türk burjuvazisi, dolayısıyla dünya devriminin antiemperyalist gereklerine de hizmet etmiş olmaktadır. Sonra, Türk toplumu açısından, her zaman (belki Leninizmle pek uyuşmayan, fakat iyi Marxizmin sonucu olan) sosyalizme geçmek için önce kapitalizmin gelişmesini bir ön-mesele saymak eğilimi, bir kelimeyle "Menşevikçe" diyebileceğimiz bir kaygı da vardır. Bu sözü biraz açmak gerekir. Uluslararası solculuk, "dünya devrimi" sloganının anlattığı saldırı çağından, "tek ülkede sosyalizm" ilkesinde anlatımını bulan -o zamana kadar kazanılanı, yani sosyalist anavatanı, Sovyetler Birliği'ni- savunma dönemine girince, millî kurtuluş hareketleri de, dünya devriminin yardımcı kuvveti olarak yedeğe alınmıştı. Bu geçiş olurken, hatırlanacağı üzere, *Aydınlık* çevresi Komintern'de eleştirilmiştir. *Aydınlık*'a yöneltilen suçlama, yabancı kapitalizmlerin gelecekteki emperyalist tehditlerine karşı Türk millî burjuvazisinin kapitalist bir gelişme süreci içine girmesini teşvik etmesiydi. Sosyalist kuramı bugünkü anlayışımızla, sözkonusu eleştirinin, aynı çerçeve içinde değerlendirilince bir bakıma haklı bir bakıma haksız olduğu teslim edilebilir. Gerçekten de, *Aydınlık* çevresinin tutumu ulusal burjuvaziyi -kapitalizmin teknolojik temelini getirmesi için- desteklemekten başka bir şey değildi. Ancak, o günün koşullarında solcular için başka seçimlik yol olmaması yüzünden bu durum kaçınılmaz bir gerekirciliğin anlatımıydı. Türk solu, bağımsız bir hareket yürütecek kadar geniş bir toplumsal tabana basamıyordu. Şefik Hüsnü'nün çözümlemeleri, henüz Ankara hükümetine tam bir burjuva kapitalizmi egemenliğinin temsilcileri olarak bakmamak için nedenler bulunduğunu ortaya koyuyor, ulusal devrimcilerin Türkiye'nin ekonomik gelişimini -yeni terminolojiyle- "kapitalist olmayan" bir yoldan yaptıracak şekilde etkilenebilir olduğu umudunu veriyordu. Başka kelimelerle söylemek gerekirse, *Aydınlık* çevresi (veya 1925 öncesinin Türkiye Komünist Partisi) Ankara hükümetini özel sektör kapitalizminin yol açacağı acıları çektirmeden bir dönem atlatmak, bir hamlede sosyalizme yaklaştırmak istiyordu. Bu, klasik olarak bir komünist partisinin bir kapitalist burjuva hükümetine karşı tipik tavrı değildir. Türkiye'de o tavrı görmek için, 1925 sonrasını beklemek

gerekecektir.

Son olarak şunu hatırlatalım ki, Türkiye'de solcu düşünüş bütün dönemlerinde başka ülkelerden esinlenmiştir. Modernleşme çabası içinde, uzunca bir süredir, Batı'ya dönük olan Türk toplumunda buna şaşmamak gerekir. Bu memlekette, (belki sağın "mukaddesatçı" kanadından başka) son zamanlarda dışarıdan getirilmemiş bir siyaset görüşü bulunmadığı söylenebilir. Türk aydını, aşağı yukarı yüz yıldan beri Batı'da iyi diye gördüğü şeyleri halkına benimsetmeye savaşmaktadır. Benzer durumdaki ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de ortaya çıkan toplumsal sorunların çoğu, kütlelere maledilmeye çalışılan yeniliklerin yerleşik geleneksel düzende yarattığı tepkilerle ilgilidir. "Gericilik" diye nitelenen böyle tepkiler, şimdiye kadar hep pratik bir yönden ele alınmış ve daha "ileri" bir düzene geçişi engelledikleri gerekçesiyle ortadan kaldırılmak istenmiştir. Oysa, tepkilerin içten nedenleri anlaşılmadan ve kabul ettirilmek istenen yeniliklerin özüyle ilgileri çözümlenmeden, bu yolda tam başarıya ulaşılması güçtür.

Sonuç

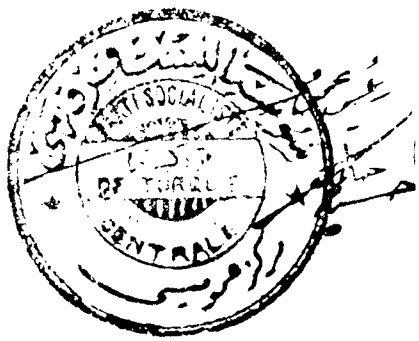
Türk solculuğu 1908-1925 yılları arasında, siyasal iktidar mücadelesi açısından bakılırsa, besbelli ki, küçük ve önemsiz bir hareket olmuştur. Salt bir tarih merakını karşılamanın ötesinde, bu konuyu araştırılmaya değer kılan, asıl fikrî planda yapılan denemelerdir. Sosyalist kuramı gözden geçirerek memleket gerçeklerine uydurmaya çalışan ilk solcularımız, bu pratik amaçlı çabaları sırasında, Türkiye'deki siyasetin oluşumunu anlamak bakımından bize pek çok şey öğretmişlerdir. Fakat, uzun dönemli hedeflerine yaklaşamamalarından başka, kısa dönemli olarak düşündüklerinin de gerçekleştirilmesinde (yani, Türkiye'nin özel mülkiyete dayalı bir burjuva kapitalizmi yoluna girmesinin önlenmesinde) başarısızlığa uğradıkları açıktır. Bu durumu, sol harekete önderlik eden sorumluların, iyi çözümleme yapmış olsalar bile, taktik kararlarında yanılmış olmalarıyla açıklamak mümkündür; ancak, sorunun daha derinde bir kökü de olabilir. Bu ülkede uygulanmak istenen teorik solcu görüş, acaba, ne kadar akıllıca hareket edilirse edilsin, dogmalarına sadık bir davranışı anlamsız, revizyon yapmaya hazır bir tutumu ise faydasız bırakacak kadar Türk toplumunun yapısına yabancı bir kuruluşta mıdır? Bu soruya en iyi karşılığı, bugün gelişmekte olan Türk solu verebilir. □

Hüseyin Hilmi Çevresi ve Osmanlı Sosyalist Fırkası

METE TUNÇAY

Meşrutiyet İstanbulu'nda, solcu fikirler besleyen ve bunları yaymaya çalışan küçük bir aydın çevresi olmuştur. Bu çevrenin belkemiği, "İştirakçi" namıyla ün salan Hüseyin Hilmi'dir. Özellikle, Mütareke yıllarında büyük teşkilâtçılık kabiliyetini ispat eden Hüseyin Hilmi'nin solculuğu ilk önce nasıl tanıdığı hakkında iki söylenti vardır: Romanya'da bir sosyalist nümayişi görüp ilgilenmiş; sosyalistliği İstanbul'da Baha Tevfik'ten öğrenmiş. Tabiatıyla bunların her ikisi de doğru olabilir. Zaten önemli olan, çevrenin yayınlarıyla kendisini duyurmasıdır; hangi rastlantılarla bu işin başladığını araştırmak pek gerekli sayılmaz. Biraz materyalist, biraz da anarşist yönelimli ve hür fikirli bir genç olduğu anlaşılan Baha Tevfik, Hilmi çevresinin yanında kalmıştır.

Bu çevreden bahsederken, birtakım gazete sahipleri biraraya gelerek "Osmanlı Sosyalist Fırkası"nı kurmuşlardır, gibi bir izlenim vermek doğru olmaz. Partiden önce de, dergi yayımlayan bir grup vardır. Sürekli baskı altında tutulan bu çevre, bir ara parti kurmuş ve gazete çıkarmak istemiştir. Fakat, bu gazetelerden biri hükümet tarafından kapatıldıkça, bir başkası yayına başlayarak sebatlı bir fikir mücadelesi yapılmıştır. Bir ara, anavatanda solcu faaliyet imkânsız hale sokulunca, mücadele yurt dışından devam ettirilmiştir. Daha sonra, yeniden harekete geçmek fırsatı bulunmuş, dergi ve gazete yayımlanmıştır. Fakat, bu canlanış da uzun sürmemiş, takibat yine başlamıştır. Nihayet, Mahmud Şevket Paşa'nın katli vesilesiyle sona erdirilen bütün muhalefetin içinde, savaş ertesine kadar, solculuk da ortadan kalkmıştır.

Sosyalist Fırkası'nın mührü.

Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirak

Hüseyin Hilmi, 26 Şubat 1910 Cumartesi günü *İştirak* adlı haftalık bir dergi yayımlamaya başlamıştır. *İştirak*, 11 Haziran 1910'daki 16. sayısına kadar düzenli olarak çıkmış, fakat 13 Haziran'da yayımlanan Ahmet Samim özel sayısı (sayı 17) üzerine, Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatılmıştır. Bu olaydan iki ay sonra, Hilmi çevresi yedek bir dergi çıkarmaya karar vermiştir: *İnsaniyet*. 18 ve 25 Ağustos 1910'da iki sayı çıkan *İnsaniyet*, Divan-ı Harb-i Örfi'nin *İştirak*'in kapanma süresini yeterli bularak yayımlanmasına izin vermesi sonucunda, "icabında yeniden çıkmak üzere" kaydıyla kendiliğinden kapanmıştır. 1 Eylül 1910'da 18. sayısıyla yayın hayatına dönen *İştirak*, bir hafta sonra Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kuruluşunu haber vermiş, 15 Eylül tarihli 20. sayısında Fırka Beyanname ve Programını yayımladıktan sonra, sıkıyönetimce yeniden yasaklanmıştır.

Sosyalist - İnsaniyet - Medeniyet

Bu kere, "Osmanlı Sosyalist Fırkası heyet-i idare azaları" sıfatını takınan Hilmi çevresi, *İştirak*'in ikinci kere kapatılmasının üstünden iki ay geçtikten sonra *Sosyalist* gazetesini çıkarmışlardır: 24 Kasım 1910. Haftada iki kere yayımlanan bu parti organı, ancak iki sayı dayanabilmiş ve "neşriyat-ı müheyyice ve haysiyet

şikânesi" yüzünden Divan-ı Harb-i Örfî kararıyla kapatılmıştır. Bunun üzerine, geçen sefer *İştirak*'in yedeği olan *İnsaniyet*, yine aynı amaçla hemen yayımlanmaya başlamıştır: 1 Aralık 1910. Fakat, *İnsaniyet* de üçüncü sayısından sonra süresiz olarak kapatılmıştır. Hilmi çevresi, bir parti organı olmasını mutlaka istedikleri için, ara vermeden bu kere de yeni bir *Medeniyet* gazetesiyle yayına devam etmişlerdir.

Hilmi çevresinin solculuğu hakkında yapılabilecek ilk gözlem, homojenlikten uzak oluşu ve yerleşip oturmamışlığıdır. Onun için, o dönemdeki yayınların herhangi bir köşesine bakarak bütün akım hakkında genellemeler yaparken çok dikkat etmek gerekir.

Hilmi çevresinin toplu görüşü olarak, *İştirak*'in birinci sayısının ilk yazısında ("Meslek", s.1-2) öne sürülen düşünceler, bu derginin başlangıçta sosyalistlikten ne kadar habersiz olduğunu açıkça gösterir. Burada, toplum olarak "iki şeye fevkalâde ihtiyacımız var" denilmektedir, "teşebbüs ve terakki". "Sınıf-ı müdrike-i insaniyet", bugün "Milletim nev-i beşerdir, vatanım rû-yi zemin" mısraının ifade ettiği fikre bağlanmıştır. "İşte Avrupa'da daima terakki eden, terakki ettiği kadar mazhar-ı tebcil olan bu fikr-i mukaddese tebaen biz de (*İştirak*)i halka takdim etmekle müftehiriz. Maksadımız terakki ve teali, sınıf-ı makhure-i amelenin şerait-i fikriyesini i'lâ, hayat-ı mâneviyesini temniye, (ittihat)i tâmim, mevcudiyetimizi tahkimdir". *İştirak*'te, yalnız sosyalizmin doğru dürüst bilinmemesi değil, Batı kültürünü tanıyışın da iğretiliği göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, genel bilgi eksikliğinin yanısıra, daha çok sezgiye dayanarak yazıldığı halde, Marxçı sosyalist teorinin ulaştığı bazı sonuçları hayli doğru olarak anlatan birtakım *İştirak* makaleleri de vardır. Baha Tevfik tarafından kaleme alındığı söylenen, "Sosyalistliğin Âtisi" başlıklı yazı, bunlara örnek gösterilebilir.

Parti Programı

Osmanlı Sosyalist Fırkası kurulduktan sonra, yayımlanan parti Beyanname ve Programı, Hilmi çevresinin solculuğun anlamını iyice kavramamış olduğunu bir kere daha ortaya koymaktadır. Osmanlı Sosyalist Fırkası, sosyalist olmaktan çok, liberal bir kuruluş olarak görünmektedir. Nitekim, programındaki taleplerin çoğunluğu siyasî hürriyet düzeniyle ilgilidir. Bununla birlikte, işçilerin çalışma şartlarının ve örgütlenme imkânlarının düzeltilmesi için de bazı maddeler konulmuştur (14, 17 - 20 ve 22). Solcu bir anlayışa yakın sayılabilecek, vergi reformu (4 - 5), millîleştirme (6), barışçılık (9 - 11) gibi konularla ilgili maddeler ise, aslında kendiliklerinden sosyalist bir düzen getirebilecek unsurlar değil, ancak uygulanırlarsa ortamı değişime hazırlayabilecek tekliflerdir.

Baha Tevfik.

Vergi reformu, liberal bir iktisat düzeninin de gereği olabilir. Millîleştirmenin sosyalizme has bir şey olmadığı -artık- iyice bilinmektedir. Barışçılık dilekleri ise, herhangi bir sistemde ortaya çıkabilir ve Hilmi grubuna modellik eden Fransız sosyalistlerinin çoğunun da 1914'te yaptığı gibi, bazan solcular tarafından da kabul olunmayabilir.

Hilmi çevresinin dergilerinde, daha başından beri işçi sınıfından söz edilmiş; fakat bu, önceleri daha çok "edebiyat yapmak" şeklinde olmuş, sonra da düpedüz haber aktarmakla yetinilmiş ve bu malzeme bilinçli bir teori çerçevesi içinde yorumlanmamıştır. Osmanlı Sosyalist Fırkası kurulduktan sonra çıkarılan gazetelerde, işçi meselelerine yeni bir yaklaşma yolu denenmiştir. Salt ekonomik gayeli grevlerin teşkilâtsızlık yüzünden başarıya ulaşamaması üzerine, işçilere Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın desteğiyle sendikalar kurmaları öğütlenmektedir. Böylelikle, parti de güçlenecektir, ancak bu işin kolay ve çabuk gerçekleşebileceği konusunda iyimserlik gösterilmemektedir. Bu tavrın realistliğini teslim etmek gerekir. Gerçekten de, Hilmi çevresi, savaştan önceki yıllarda genellikle halka ve özellikle işçilere inmeyi becerememiş ve bir "hareket" olamamıştır.

Bu akımın solculuğu halka yaklaştırmak için düşündüğü şeylerden biri, İslâmiyetle bir uzlaşma zemini aramak olmuştur. *İştirak*'te Hüseyin Hilmi'nin imzasını taşıyan yegâne yazı, "*Şûra-yı Ümmet*'e Cevap", böyle bir denemenin, ifadesidir. Hilmi, bu yazısında, sosyalistliğin İsa ile başladığını, "İslâmiyette dahi nice âyât-ı kerime ve ehâdis-i şerife ile teyit ve tasdik olunan" sosyalist esasların "zekât gibi amelî bir surete dahi ifrağ" edildiğini söylemektedir. Osmanlı Sosyalist Fırkası çevresinde sosyalizmi İslâmla bağdaştırmak yolundaki girişim, aynı zamanda "ulemadan bir zat" olan Karesi mebusu Abdülaziz Mecdi [Tolun(1865-1942)] efendinin "Düşün" başlıklı yazısıyla devam etmiştir. Aslında, "Cevap"tan da "Düşün"den de aynı sonucun çıktığı söylenebilir: sosyalist olmak, Müslüman olmanın bir gereğidir. Ancak, niyetler açısından, bu iki yazı arasında tam bir ters-simetri vardır; Hüseyin Hilmi, bilgisinin bütün yalınkatlığıyla birlikte, İslâmdan faydalanmak isteyen bir sosyalisttir; Abdülaziz Mecdi ise, sosyalizmi kullanmaya kalkışan bir Müslüman.

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın hiçbir zaman Meclis-i Mebusan'da temsilcisi olmamıştır. *İştirak*'in misafir yazarı Mecdi Efendi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın mebusuydu. Ondan başka, Hilmi çevresiyle iyi münasebetleri olan birtakım mebuslar daha vardı. Bunların başlıcaları, Ahali Fırkası ve Ermeni Sosyal Demokrat Partisi (Taşnak) etrafında toplanmışlardı. Meclis'te Emlâk Vergisi Kanunu müzakere edilirken, bütün bu mebuslar, sola yakın buldukları müterakki vergilendirme sistemini kabul ettirmek için çalışmışlardır. Osmanlı parlamentosundaki solcu azınlık, temsilcileri arasında, Bulgar asıllı Selânik mebusu Vlahof Efendi'yi anmak gerekir.

Hilmi çevresinin bu dönemdeki faaliyeti hakkında yapılması gereken belki en önemli gözlem, solcu fikirleri yaymak amacıyla başlayan bu hareketin, kısa sürede liberal bir muhalefet platformuna kayışıyla ilgilidir. Bu bakımdan, *İştirak*'in Ahmet Samim'in anısına ayrılan 17. sayısı, bir dönüm noktası sayılabilir, İttihat ve Terakki Fırkası'nın kanunsuz şiddet metodları kullanacak kadar sert bir hâkimiyet anlayışı olduğunu gösteren bu ikinci gazeteci cinayeti (daha önce, *Serbesti* başyazarı Hasan Fehmi öldürülmüştü), yeni kurulan bu çevreyi rahat bir ortam içinde solcu bilince ulaşmaya çalışmaktan alakoymuş ve genel hürriyet mücadelesine katılmaya sürüklemiştir. Osmanlı Sosyalist Fırkası gazetelerinde de, (solculukla bağdaşamayacak kadar) safdil bir hukuk devleti anlayışı ileri sürülmüş ve basın, hürriyeti titizlikle

savunulmuştur. Türkiye'deki sosyalist yayınların izinin kaybolduğu 1911 yılında, idarenin solcu kuruluşlar üstündeki baskısı çoğalmış olsa gerektir. Öte yandan, bu dönemde İttihat ve Terakki'ye karşı türeyen güçler, bir muhalefet cephesi halinde birleşmeye yönelerek 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı meydana getirmiştir. Trablusgarp saldırısı, Arnavutluk ayaklanması ve Balkan savaşı gibi dış olayların iç politikayı önemli derecede etkilediği bu sıralarda, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın da Hürriyet ve İtilâfçılara yanaşmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte, daha sonraki gelişmelerden anlaşılacağı üzere, Hilmi çevresi bu ana muhalefet partisine büsbütün katılmamış ve bağımsızlığını korumuştur.

Türkiye Sosyalist Fırkası

Mütarekeden sonra, Osmanlı Sosyalist Fırkası reisi Hüseyin Hilmi de İstanbul'a gelmiş ve hemen yeni bir ad altında partisini canlandırmaya koyulmuştur. Böylelikle, 1919 Şubatı'nda Türkiye Sosyalist Fırkası kurulmuştur. Bu dönemde Hilmi, şimdi ikbal mevkiine gelen -sürgündeyken ahbap olduğu (Mustafa Sabri Hoca gibi)- Hürriyet ve İtilâfçılardan himaye görmüştür. Yeni Türkiye Sosyalist Fırkası içinde de Hilmi, reis olmuş; kâtib-i umumilik ise, Mustafa Fazıl'a [Çun] verilmiştir. Savaş yıllarında İsviçre'de okuyan bu genç, Şevket Mehmet Ali [Bilgişin] ve Hasan Sadi [Birkök] adlı iki arkadaşıyla birlikte, Hilmi çevresine ideolojik mürşitlik etmiştir. Türkiye Sosyalist Fırkası, bir ay içinde programını açıklamıştır. Bu belge, eski Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Paris Şubesi programlarının izlerini taşımakla birlikte, onlara oranla daha ayrıntılı ve bilinçlidir. Türkiye Sosyalist Fırkası, programı, önce sosyalizmin amacını tanımlamaktadır: eşitsizlik ve adaletsizliğe dayanan bugünkü toplumun ana kuruluşunda değişiklikler yaparak, onu çekilebilecek bir duruma getirmek. Bunun için de parti iki temel istekte bulunmaktadır: üretim ve dağıtım araçlarının devletleştirilmesi ve aynı amacı güdenlerle uluslararası işbirliği edilmesi. Bu dileklerin gerçekleştirilmesini beklerken, birtakım genel reformlar yapılmalıdır. Parti, hükümeti zorlamak istediği bu ıslahat tedbirlerini programında sıralamaktadır. "Siyasî" başlığı altında toplanan maddeler, genellikle eski programları andırmaktadır; yalnız burada dinin bir özel mesele sayılması, laik bir anlayışa işaret eder (m.5). "İktisadî" tedbirler, millîleştirmeyle ve malî politikayla ilgilidir. Öngörülen vergi reformu, bu kere, zorunlu ihtiyaç maddeleri istihlâk vergilerinin kaldırılması ve müterakki esasın kabulüyle yetinmemekte, daha ileriye giderek, miras vergilerinin artırılmasını, lüks harcamaların ve kullanılmayan servetlerin vergilendirilmesini, emekçilerden vergi alınmamasını istemektedir. "Sermayesiz Sınıfın Himayesi"yle ilgili talepler ise, çalışma şartlarının düzeltilmesi hakkında derli toplu bir tedbirler kataloğu meydana getirmiştir. Bu arada, bir "Amele Nezareti" veya "Meşagil ve Mesalih-i Amele Kalemi" kurulması da sözkonusu edilmektedir.

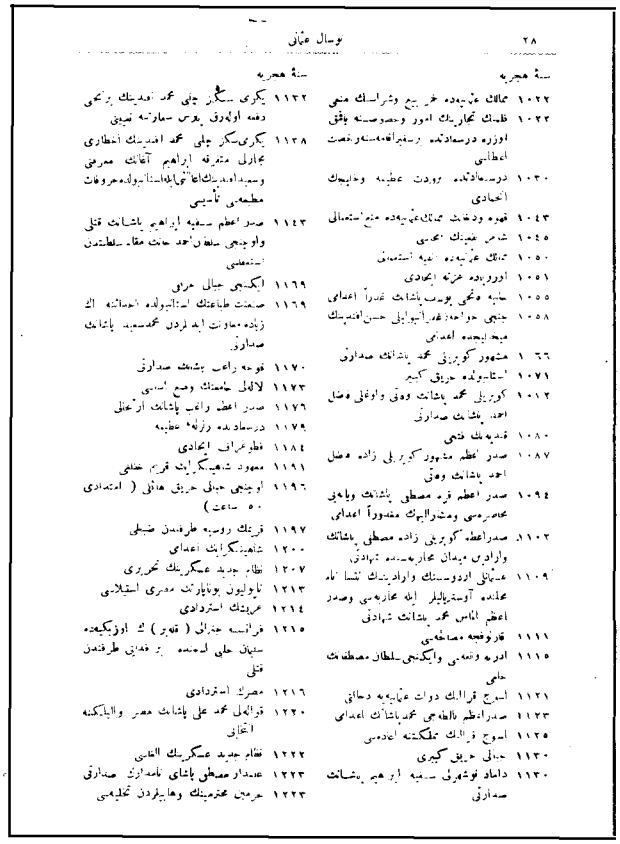
Türkiye Sosyalist Fırkası programının yayımlanmasından bir buçuk ay sonra, Hüseyin Hilmi mütareke dönemindeki yegâne gazetesini, *İdrak*'i çıkarmaya başlamıştır. Bu tek yapraklı günlük gazetenin ömrü pek kısa sürmüştür. 28 Nisan 1919'da çıkan *İdrak*, 17. ve 18. sayıları arasında (14 Mayıs'tan 1 Temmuza kadar) teknik sebeplerden ötürü yayına ara vermiş ve 22 Temmuz'da yayımlanan 33. sayısından itibaren kesin olarak kapanmıştır.

İdrak'in kapanması, genel bir iç politika kavgasının sonucunda olmuştur. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda başgösteren siyasî buhran, ikinci Ferid Paşa hükümetinin devrilmesine yol açmış, fakat yine Ferid Paşa -üçüncü kere- kabineyi kurmakla görevlendirilince, partilerarası bir muhalefet cephesi yaratılmıştı. Bu muhalefet cephesinin bildirisini, bütün gazeteler içinde yalnız *İdrak* yayımlamıştır: "Fırkaların Millete Beyannamesi". Aynı sayıda, hükümete şiddetle kafa tutan "Vah Memleketimize; Vah Milletimize, Vah Bize!!!" başlıklı bir makale de vardır. *İdrak*'in böylelikle feda edilmesi, Hüseyin Hilmi'nin Hürriyet ve İtilâf Fırka merkezi taraftarlarından para almış olmasıyla açıklanmıştır. Bu doğru olabilir. Fakat tıpkı Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın vaktiyle Ahmet Samim'in öldürülmesi üzerine İttihatçı iktidara karşı genel siyasi muhalefete katılmak zorunluluğunu duyması gibi; bu kere de, Türkiye Sosyalist Fırkası'nın hem âciz hem müstebit bir hükümete karşı cephe almayı, solcu faaliyete girişmeden önce çözülmesi gereken bir ön-mesele diye görmüş olması da kuvvetle muhtemeldir. Zaten, partinin daha birkaç gün önce toplanan genel kurulunda da bu yönde bir karar alınmış olması mümkündür.

Türkiye Sosyalist Fırkası, 1919 sonlarında yapılan genel seçimlere, İstanbul'dan iki adayla katılmış, fakat başarısızlığa uğramıştır. Bundan sonra, partinin 1920 ilkbaharında yürütülmesine yardım ettiği Debbağhane, Tersane ve Tramvay grevleri, Hilmi'ye büyük ün kazandırmıştır. Zaferle sonuçlanan bu grevlerin etkisiyle, her gün yüzlerce kişi Türkiye Sosyalist Fırkası'na yazılmaya başlamıştır. Bu arada gözleri korkan Şirket-i Hayriye, Tramvay Kumpanyası, Haliç İdaresi gibi kurumların yüksek memurları da, cömert bağışlar yaparak partiye girmişlerdir. Böylece toplanan paralarla, Türkiye Sosyalist Fırkası merkezi umumîsi için Divanyolu'nda bir konak, reis beye de armalı bir otomobil alınmıştır. Bu parlak dönem, bir yıldan fazla sürmüştür. 1921 Bir Mayısı'nda İstanbul'un hemen bütün işçileri, özellikle Şirket-i Hayriye, Seyr-i sefain, Haliç İdaresi ve Tramvay Kumpanyası'nda çalışanların hepsi tatil yapmışlar ve amele bayramını kutlamışlardır.

Hilmi'nin diktatörlüğü, önce aydınların partiden kopmalarına yol açmıştır. Bunların yerini, Salih Reis (hamallar kâhyası), Çopur Rıza ve Rasim Şakir (Aksaray tramvay deposu müdürü) gibi işçi sınıfına daha yakın birtakım kimseler almış olmakla birlikte, Hilmi'nin kendi başına buyruk hareketleri bütün parti üyelerini tedirgin etmiştir. Bundan daha önemli bir çöküş nedeni, Tramvay kumpanyasına karşı Hilmi'nin yönettiği yeni grevlerin olumsuz sonuçlanmasıdır. Çeşitli işletmeler, başlangıçta vermek zorunda kaldıklan tavizleri geri almak ve Türkiye Sosyalist Fırkası'na üye olan işçilerini atmak için fırsatı kaçırmamışlardır. Bu arada, Tramvay amelesini Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan ayırmak amacıyla bir "İşçileri Siyanet Cemiyeti" kurulmuş ve yine Tramvay işçilerinden teşekkül eden bir "Müstakil Sosyalist Fırkası" ortaya atılmıştır. Başka birtakım sol işçi kuruluşlarının da rekabeti sonucunda, Hilmi'nin gücü azalmıştır. Bunun üzerine malî sıkıntılar başgöstermiş ve parti ancak *Yüzbaşı Murat Bey* adlı su gemisinin kaptanı Hasan'ın para yardımlarıyla ayakta kalabilmiştir. Türkiye Sosyalist Fırkası, önceleri iki bin kadar işçi-üye toplamışken, nihayet 1922 Ağustosu'nda "ismen mevcut ise de, reis Hilmi'nin etrafında bir masa ve bir de sandalyeden maada kimse kalmamıştır." Çok geçmeden Hüseyin Hilmi'nin esrarengiz bir şekilde öldürülmesiyle, Türkiye Sosyalist Fırkası da büsbütün dağılmış ve tarihe karışmıştır. □

SİYASAL VE TOPLUMSAL OLAYLAR

٢٨ يوسال عثمانى

سنهٔ هجريه

١٠٢٢ ممالك عثمانيه‌ده خريج وشراسك منعى
١٠٢٢ ظلمك تجاريك امور وخصوصنه بافق اوزره درسعادتده برسفيرافامه‌سنه‌ونصت اعطاسى
١٠٣٠ درسعادتده رودت عظيمه وحايجك اتحادى
١٠٤٣ قهوه ودخانك ممالك عثمانيه‌ده منع استعمالى
١٠٤٥ شرم عهدنامك تحتى
١٠٥٠ ممالك عثمانيه‌ده اديه استعمالى
١٠٥١ اوروپاده عزلته انجادى
١٠٥٥ حلبه فخرى يوسف پاشانك غدراً اعدامى
١٠٥٨ جنبى حواجه‌غدراً اسكوپلى حسن افندينك مجازيحه اعدامى
١٠٦٦ مشهور كوپريلى محمد پاشانك صدارتى
١٠٧١ استانبولده حريق كبير
١٠٧٢ كوپريلى محمد پاشانك وفتى واوغلى فاضل احمد پاشانك صدارتى
١٠٨٠ قديمك فتحى
١٠٨٧ صدر اعظم مشهور كوپريلى زاده فاضل احمد پاشانك وفتى
١٠٩٤ صدر اعظم قره مصطفى پاشانك وياخود محاصره‌سى ومشاراليهك مقتولاً اعدامى
١١٠٢ صدراعظم كوپريلى زاده مصطفى پاشانك واراديى ميدان محاربه‌سنده شهادتى
١١٠٩ عثمانلى اردوسنك واراديتك نمسا نامه محلنده آوستريالىلر ايله محاربه‌سى وصدر اعظم الماس محمد پاشانك شهادتى
١١١١ قارلوفجه مصالحه‌سى
١١١٥ ادرنه وقعه‌سى وايكنجى سلطان مصطفانك جلوسى
١١٢١ اسدج قرالك دولت عثمانيه‌يه دخالتى
١١٢٣ صدراعظم بالطه‌جى محمد پاشانك اعدامى
١١٢٥ اسوج قرالك تمكنته اعادەسى
١١٣٠ حريق كبيرى
١١٣٠ داماد نوشهرلى سعيد ابراهيم پاشانك صدارتى

سنهٔ هجريه

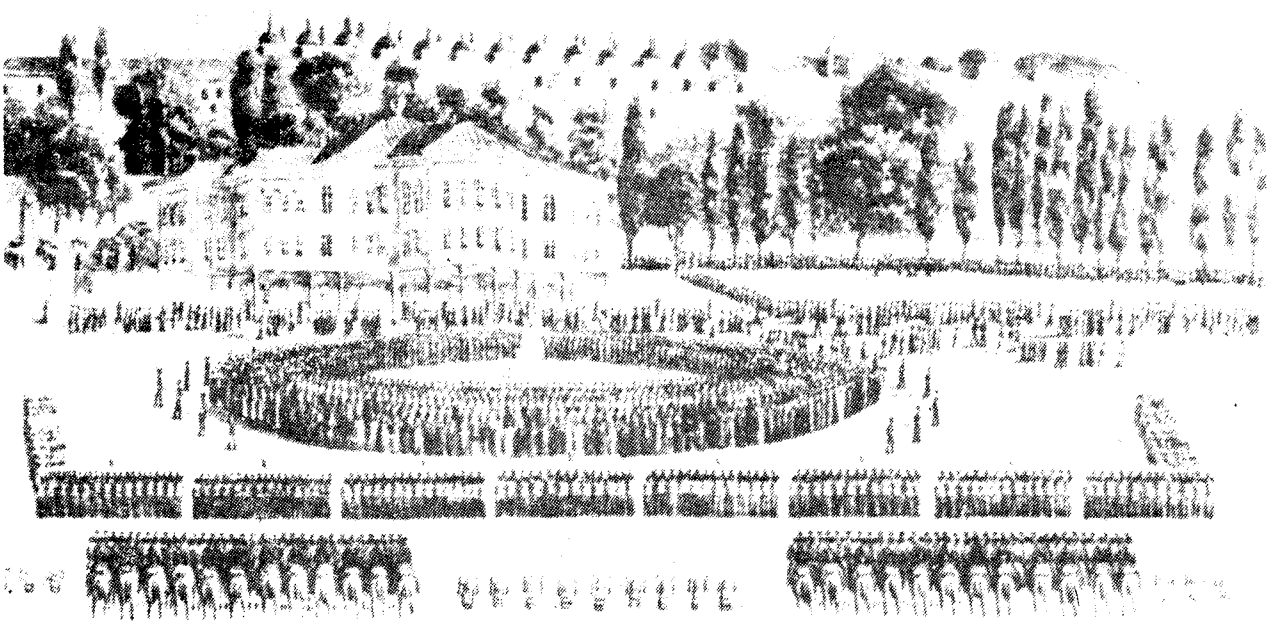
١١٣٢ يكرى سكز چلى محمد افندينك برنجى دفعه اولەرق يدى سماوته ضبطى
١١٣٨ يكرى سكز چلى محمد افندينك اخطارى تجارتل متفرقه ابراهيم آغانك معرفتى وسيله‌سيله‌نك اعاده‌سى ايله استانبولده مطبعه‌نك تاسيسى
١١٤٣ صدر اعظم سعيد ابراهيم پاشانك قتلى واوچنجى سلطان احمد تخت مقامه سلطنتدن اعتلاسى
١١٦٩ ايكنجى جهان حربى
١١٦٩ صنعت طباعتك استانبولده احداثنه الك زياده معاونت ايله فردى محمد سعيد پاشانك صدارتى
١١٧٠ قوجه راغب پاشانك صدارتى
١١٧٣ لاله‌لى جامعنك وضع اساسى
١١٧٦ صدر اعظم راغب پاشانك ارتحالى
١١٧٩ درسعادتده زلزلهٔ عظيمه
١١٨٤ قطرغراف اتحادى
١١٩١ محمود شهيكرايك قرم خانى
١١٩٦ اوچنجى جهانى حربنى هائلى (اتحادى ٥٠ ساعت)
١١٩٧ قرنك روسيه طرفندن ضبطى
١٢٠٠ شاهينكرايك اعدامى
١٢٠٧ نظام جديد عسكريك تحريرى
١٢١٣ ناپولیون بوناپارتك مدرى اسقلالى
١٢١٤ مريتك استردادى
١٢١٥ فرانسه جنرالى (قمپر) ك اوزيكيه‌ده سيفان حلى لەجه‌سه بر فعلى طرفندن قتلى
١٢١٦ مصرك استردادى
١٢٢٠ قوالمل محمد على پاشانك مصر والياكنه انتخابى
١٢٢٢ نظام جديد عسكريك الغاسى
١٢٢٣ عمدار مصطفى پاشاى نامدارك صدارتى
١٢٢٣ حرمين محترمينك وهابيلردن تخليصى

Nevsal-i Osmani'den Hicri 1022-1223/1613-1808 arası bazı olaylar.

Siyasal ve Toplumsal Olaylar Kronolojisi

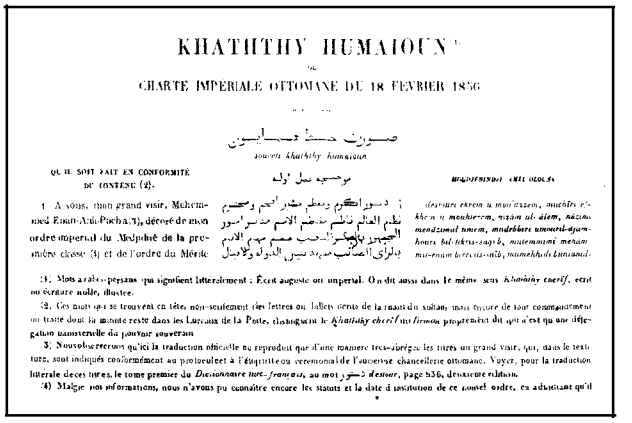
Siyasal ve Toplumsal Olaylar Kronolojisi

1801	Galip Paşa'nın ölümü.
1802-6	Mehmed Said Halet Efendi'nin Paris elçiliği.
23 Nisan 1804	Cezzar Ahmed Paşa'nın ölümü.
1807	Nizam-ı Cedid'in ilgası.
Mayıs 1807	III. Selim'in hal'i.
1808	İstanbul yangını. Alemdar vak'ası, Yeniçeri isyanı, saraya hücum; Tersane, Tophane, Selimiye ve Levent çiftliği olayları.
1826	Askere fes giydirilmesi.
1826	Hocapaşa yangını. Tarihçi Şanizade'nin ölümü.
1827	Evkaf Nezareti'nin kuruluşu.
1827	İstanbul'da tıp okulunun açılması.
1827-36	Hüsrev Paşa'nın seraskerliği.
1831	Nüfus sayımı, tımarların kaldırılması, *Takvim-i Vakayi*'nin yayımı.
1833	Büyük İstanbul yangını.
1834	Posta sisteminin kurulması, Hoca İshak Efendi'nin ölümü.
26 Kasım 1837	İlk "buğu" (buharlı) gemisinin yapımı.
1838	Rüşdiyelerin açılması.
3 Kasım 1839	Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı. Tanzimat döneminin başlaması.
3 Mayıs 1840	İlk ceza kanununun kabulü.
8 Haziran 1840	Hüsrev Paşa'nın azli ve Mehmed Emin Rauf Paşa'nın 3. kez sadrazam olması.
15 Temmuz 1840	Mısır meselesinin çözümüyle ilgili Londra Mukavelenamesi'nin imzalanması.
24 Mayıs 1841	Mehmed Ali Paşa'ya Mısır valiliğinin soyuna da kalması koşuluyla verilmesi.
3 Temmuz 1841	Boğazlar Meselesi'nin Londra Antlaşması'yla çözümlenmesi.
4 Aralık 1841	Mehmed Emin Rauf Paşa'nın azli ve İzzet Mehmed Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
30 Ağustos 1842	İzzet Mehmed Paşa'nın azli ve Mehmed Emin Rauf Paşa'nın 4. kez sadrazam olması.
6 Eylül 1843	Yeni askere alma usulünün (kur'a) uygulamaya konması.
1 Şubat 1844	Tashih-i sikke uygulaması.
1845	Lübnan ıslahatı.
10 Nisan 1845	Polis teşkilâtının kuruluşu.
1846	Resmî lakapların kabulü.
1846	Kürt ümerasından Bedirhan Paşa'nın sonu.
28 Eylül 1846	Mehmed Emin Rauf Paşa'nın azli ve Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazam olması.
1848	Mülteci sorunu.

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU'NUN İLÂNI: 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşid Paşa'nın Topkapı Sarayı'nın altında Gülhane diye adlandırılan alanda okuduğu belge Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönemin başladığını gösterir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu mazbata ve metinden oluşuyordu. Padişahın iradesiyle onaylanan bu belge bir kanun ya da Anayasa değildir. Fermanda devletin sorumluluk alanı düzenleniyor, tüm tebaya eşit hak, mal ve hayat güvencesi veriliyordu.

16 Mart 1848	İlk öğretmen okulunun İstanbul'da açılması.
28 Nisan 1848	Mustafa Reşid Paşa'nın azli ve İbrahim Sârım Paşa'nın sadrazam olması.
11 Ağustos 1848	İbrahim Sârım Paşa'nın azli ve Mustafa Reşid Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
1849	Haliç'in donması.
1 Mayıs 1849	Memleketeyn (Eflâk-Boğdan) meselesiyle ilgili Baltalimanı Antlaşması'nın imzalanması.
1850	Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu.
28 Temmuz 1850	Ticaret Kanunnamesi'nin kabulü.
14 Temmuz 1851	1840 tarihli ceza kanununu yenileyen Kanun-ı Cedid'in kabulü.
18 Temmuz 1851	Ericümen-i Dâniş'in kurulması.
26 Ocak 1852	Mustafa Reşid Paşa'nın azli ve Mehmed Emin Rauf Paşa'nın 5. kez sadrazam olması.
5 Mart 1852	Mehmed Emin Rauf Paşa'nın azli ve Mustafa Reşid Paşa'nın 3. kez sadrazam olması.
5 Ağustos 1852	Mustafa Reşid Paşa'nın azli ve Âli Paşa'nın sadrazam olması.
3 Ekim 1852	Âli Paşa'nın azli ve Mehmed Ali Paşa'nın sadrazam olması.
1853	Kutsal Yerler sorunu.
15 Mart 1853	Rusya elçisi Prens Mençikof'un İstanbul'a gelmesi.
13 Mayıs 1853	Mehmed Ali Paşa'nın azli ve Mustafa Naili Paşa'nın sadrazam olması.
19 Mayıs 1853	Osmanlı Devleti'yle Rusya arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi.
22 Haziran 1853	Rus ordularının Balkanlar'daki Osmanlı sınırlarını aşmaları. Kırım Savaşı'nın başlaması.
8 Temmuz 1853	Mustafa Naili Paşa'nın azli ve iki gün sonra yeniden sadrazam olması.
30 Kasım 1853	Rus filosunun Sinop'taki Osmanlı filosunu imha etmesi ve şehri ateşe vermesi.
28 Ocak 1854	Rusya'nın Osmanlı topraklarına karşı genel saldırıya geçmesi.
12 Mart 1854	İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı birleşme antlaşması.
29 Mayıs 1854	Mustafa Naili Paşa'nın azli ve Mehmed Emin Paşa'nın sadrazam olması.
20 Eylül 1854	İngiliz, Fransız ve Osmanlı birliklerinin Kırım'a çıkmaları.
23 Kasım 1854	Mehmed Emin Paşa'nın azli ve Mustafa Reşid Paşa'nın 4. kez sadrazam olması.
2 Mayıs 1855	Mustafa Reşid Paşa'nın istifası ve Âli Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
28 Haziran 1855	Osmanlı Devleti'nin Londra'da imzaladığı bir antlaşmayla ilk kez borç para alması.
16 Ağustos 1855	İstanbul'da Şehremaneti yönetiminin kuruluşu.
22 Aralık 1855	Rus birliklerinin Kars'ı ele geçirmesi.
9 Eylül 1855	İlk telgraf hattının açılması.

KHATHTHY HUMAIOUN[1]

ou

CHARTE IMPÉRIALE OTTOMANE DU 18 FEVRIER 1856

صورت خط همايون

sourèt khaththy humaioun

QUI SE SOIT FAIT EN CONFORMITÉ DU CONTENU (2).

موجبيله عمل اولنه

mûdjibinèh amèl olounè

1. A vous, mon grand visir, Mehemmed Emin-Aali-Pacha (3), décoré de mon ordre impérial du Medjidié de la première classe (4) et de l'ordre du Mérite

نظم العالم وتنظيم مصالح الامم مدار امور الجمهور بالكيفية التي سبق بيانها في طرازي الصادر سنية دولتلو وكالتمآب

nizam ul-alèm, tènzim-i mesalih ul-èmem mèdar-i oumour ul-djoumhour bil-kèyfiyè-ssabiq, beyanèhà fi tarazi-ssadiri sènièyè dèvlètlou vèkalètmèab

(1). Mots arabes-persans qui signifient littéralement : Écrit auguste ou impérial. On dit aussi dans le même sens *khatthy chérif*, écrit ou écriture noble, illustre.

(2). Ces mots qui se trouvent en tête, non-seulement des lettres ou billets émis de la main du sultan, mais encore de tout commandement ou traité dont la minute reste dans les Carcans de la Poste, distinguent le *Khatthy chérif* ou *firman* proprement dit qui n'est qu'une délégation ministérielle du pouvoir souverain.

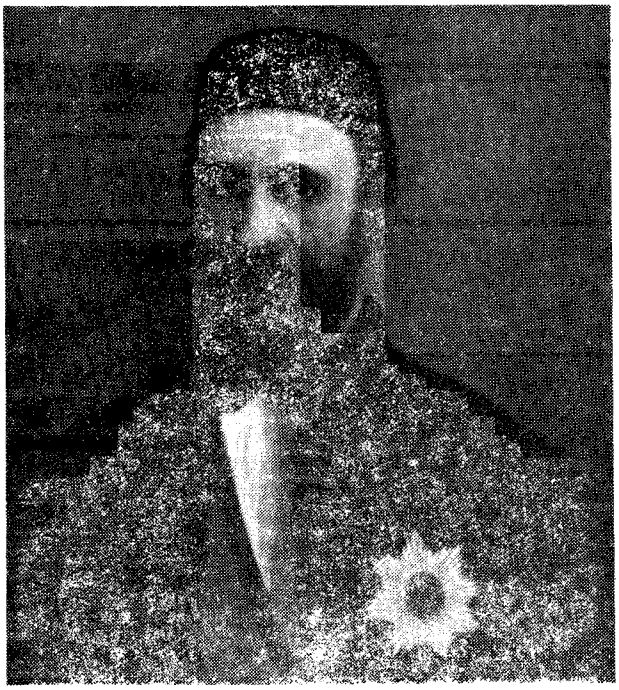
3. Nous observerons qu'ici la traduction officielle ne reproduit que d'une manière très-abrégée les titres un grand visir, qui, dans le texte turc, sont indiqués conformément au protocole et à l'étiquette ou cérémonial de l'ancienne chancellerie ottomane. Voyez, pour la traduction littérale de ces titres, le tome premier du *Dictionnaire turc-français*, au mot دستور *destour*, page 536, deuxième colonne.

(4) Malgré nos informations, nous n'avons pu connaître encore les statuts et la date d'institution de ce conseil-ordre, en admettant qu'il

MÜSLÜMAN OLMAYANLARA YENİ HAKLAR: *Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun özellikle Müslüman olmayanlara getirmiş olduğu haklar nedeniyle birçok sorun yarattığını gören ve maddelerin uygulanmasında denetleyici olmak isteyen Batılı devletlerin temsilcilerinin baskısıyla yayınlanan Islahat Fermanı bir anlamda Hıristiyanlar için hazırlanmıştır. 28 Şubat 1856'da ilân edilen fermana göre Müslüman-Hıristiyan eşitliği sağlanacak, cizye kaldırılacak, kimse dinini değiştirmeye zorlanmayacaktır.*

10 Eylül 1855	İngiliz-Fransız ve Osmanlı birliklerinin Sivastopol'a girmeleri.
1856	Cidde olayı.
28 Şubat 1856	Islahat Fermanı'nın ilanı.
30 Mart 1856	Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Antlaşması'nın imzalanması.
1 Kasım 1856	Âli Paşa'nın azli ve Mustafa Reşid Paşa'nın 5. kez sadrazam olması.
17 Mart 1857	Maarif-i Umurniye Nezareti'nin kurulması.
6 Ağustos 1857	Mustafa Reşid Paşa'nın azli ve Mustafa Naili Paşa'nın 3. kez sadrazam olması.
22 Ekim 1857	Mustafa Naili Paşa'nın azli ve Mustafa Reşid Paşa'nın 6. kez sadrazam olması.
28 Aralık 1857	İstanbul'da ilk belediye örgütü olan 6. Daire-i Belediye'nin kuruluşu.
1858	Eyalet Meclisi'nin kuruluşu.
11 Ocak 1858	Mustafa Reşid Paşa'nın ölümü uzerine Âli Paşa'nın 3. kez sadrazam olması.
6 Haziran 1858	Arazi Kanunnamesi'nin kabulü.
15 Temmuz 1858	Cidde olayı.
9 Ağustos 1858	Yeni Ceza Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesi.
1859	Şam vak'ası.
12 Şubat 1859	Mekteb-i Mülkiye'nin açılması.
14 Eylül 1859	Kuleli Vak'ası.
18 Ekim 1859	Âli Paşa'nın azli ve Mehmed Emin Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
23 Aralık 1859	Mehmed Emin Paşa'nın azli ve Mütercim Rüşdî Paşa'nın sadrazam olması.
1860	Şam Vak'asından sonra Müşir Ahmed Paşa ve bazı kimselerin idamı.
27 Mayıs 1860	Lübnan'da büyük Dürzî-Mâruni çatış-

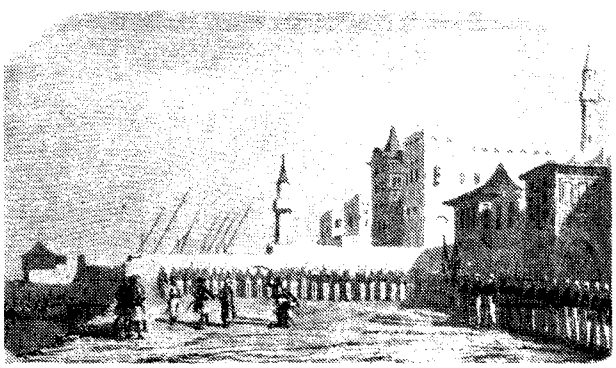

KULELİ VAK'ASI: *Âli Paşa'nın sadrazam olduğu sırada Abdülmecid'e suikast düzenleyip, hükümet darbesi yapmak üzere biraraya gelen kişilerin ortaya çıkarılması Kuleli Vak'ası diye anılır. Gerçekte bu olayın böyle adlandırılmasının nedeni olaya karışanların Kuleli kışlasında sorgulanmalarıdır. Kurulan gizli örgütün üyeleri arasında Şeyh Ahmed, Çerkes Hüseyin Paşa, Arnavut Cafer Paşa, Tophane ketebesinden Arif Bey, İmalat Meclisi üyesi Rasim Bey gibi kişiler vardı. 14 Eylül 1859'da tutuklanan bu kişiler idam ve çeşitli hapis cezalarına çarptırılmış, ancak idam cezaları Abdülmecid tarafından küreğe çevrilmiştir. Abdülmecid ve Mehmed Emin Âli Paşa.*

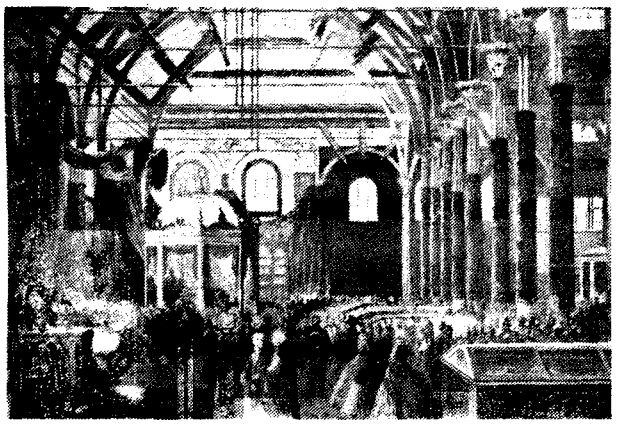
	masının başlaması.
8 Ağustos 1860	1860 Fenerler İdaresi'nin kuruluşu.
1861	Askerî kıyafet değişimi.
27 Mayıs 1861	Mütercim Rüşdî Paşa'nın azli, Mehmed Emin Paşa'nın 3. kez sadrazam olması.
3 Haziran 1861	Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurulması.
9 Haziran 1861	Lübnan'ın Cebel-i Lübnan adıyla özel statülü bir vilayet haline getirilmesine ilişkin Beyoğlu Protokolü'nün imzalanması.
25 Haziran 1861	Abdülmecid'in ölümü ve Abdülaziz'in tahta çıkması.
6 Ağustos 1861	Mehmed Emin Paşa'nın azli ve Âli Paşa'nın 4. kez sadrazam olması.
22 Kasım 1861	Âli Paşa'nın azli ve Fuad Paşa'nın sadrazam olması.
1862	Belgrad olayı.
1863	Sultanahmed'de Sergi-i Osmani'nin açılışı.
2 Ocak 1863	Fuad Paşa'nın istifası ve Yusuf Kâmil Paşa'nın sadrazam olması.
12 Ocak 1863	İlk Darülfünun'un açılışı.
1 Haziran 1863	Yusuf Kâmil Paşa'nın azli ve Fuad Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
1864	Genel nüfus sayımı. Tuna vilayetinin kuruluşu.
1865	Fırka-i Islahiye'nin kuruluşu.
1865	Amerika'ya elçi gönderilmesi.
12 Nisan 1865	Maarif Nezareti'nde Tercüme Cemiyeti'nin kurulması.
26 Mart 1865	Ticaret Nezareti'yle Nafıa Nezareti'nin birleştirilmesi.
30 Mart 1865	Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin kurulması.
Haziran 1865	Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulması.
1866	Demiryolu ulaşımı, Mısır'da ilk seçimli meclis denemesi.
5 Haziran 1866	Fuad Paşa'nın azli ve Mütercim Rüşdî Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
2 Eylül 1866	Girit'teki Rumlar'ın Yunanistan'a bağlanma isteğiyle büyük bir ayaklanma başlatmaları.
11 Şubat 1867	Mütercim Rüşdî Paşa'nın istifası ve Âli Paşa'nın 5. kez sadrazam olması.
24 Mart 1867	Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yurt dışında propaganda çalışmalarına başlaması.
Mayıs 1867	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin kurulması.
8 Haziran 1867	Hıdivlik unvanının verilişi.
21 Haziran 1867	İlk kez bir Osmanlı padişahının (Abdülaziz) Avrupa ülkelerine geziye başlaması (gezi 7 Ağustos'a kadar sürmüştür).

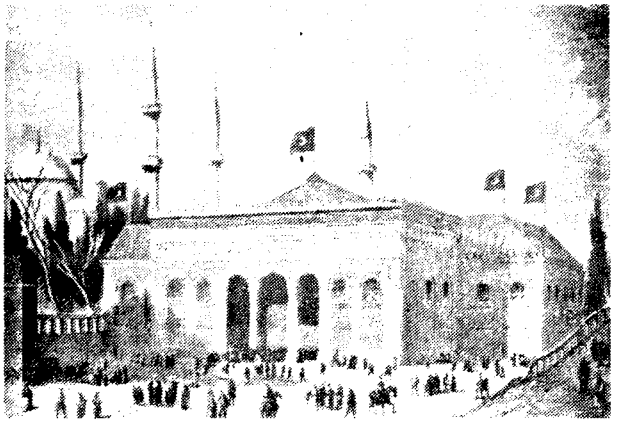
6 Mart 1868	Adliye Nezareti'nin kurulması.
1 Nisan 1868	Şûra-yı Devlet'in kurulması.
23 Mayıs 1868	İlköğretim zorunluluğunun konulması.
9 Haziran 1868	Yabancı ülke uyruklularına mülk edinme hakkının uygulanmaya başlaması.
1 Eylül 1868	Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray Lisesi) öğretime başlaması.
26 Eylül 1868	İlk Erkek Sanat Okulu'nun İstanbul'da açılması.
1869	Süveyş kanalının açılması. Ojeni'nin İstanbul'u ziyareti.
1869	Polis ve Jandarmanın Bâb-ı Seraskerî'den bağımsız bir teşkilat oluşu.
20 Nisan 1869	Mecelle'nin ilk kitabının kabulü.
1 Eylül 1869	Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanması.
19 Aralık 1869	İkinci Darülfünun, Darülfünun-ı Osmani'nin açılışı.
1870	Encümen-î Ülfet kuruldu.
1870	Fransuva Josef'in İstanbul'u ziyareti.
1871	Yemen'de ilk kez Osmanlı ordusunun teşkili.
1870	Beyoğlu yangını.
1871	Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'nın ölümü.
22 Ocak 1871	İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnamesi'nin yayınlanması.
7 Eylül 1871	Âli Paşa'nın ölümü ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olması.
1872	Kuzguncuk yangını.
1872	Antalya depremi.
25 Ocak 1872	Hasköy Tersanesi işçilerinin grevi.
30 Temmuz 1872	Mahmud Nedim Paşa'nın azli ve Midhat Paşa'nın sadrazam olması.
19 Ekim 1872	Midhat Paşa'nın azli ve Mütercim Rüşdî Paşa'nın 3. kez sadrazam olması.
1873	İran Şahı Nasıreddin'in İstanbul'u ziyareti. Yakup Han'ın İstanbul'a elçi göndermesi.
22 Ocak 1873	Kasımpaşa Tersanesi işçilerinin grevi.
15 Şubat 1873	Mütercim Rüşdî Paşa'nın azli ve Ahmed Esad Paşa'nın sadrazam olması.
15 Nisan 1873	Ahmed Esad Paşa'nın azli ve Şirvanizade Rüşdî Paşa'nın sadrazam olması.
18 Aralık 1873	İlk İdadi'nin İstanbul'da kurulması.
1874	Prens Milan'ın İstanbul'u ziyareti.
13 Şubat 1874	Şirvanizade Rüşdî Paşa'nın azli ve Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazam olması.
1874	Üçüncü Darülfünun, Darülfünun-ı Sultani'nin açılışı.
13 Nisan 1875	Hersek ayaklanmasının başlaması.
25 Nisan 1875	Hüseyin Avni Paşa'nın azli ve Ahmed Esad Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
8 Haziran 1875	İstanbul'da tersane işçilerinin grevi.
16 Haziran 1875	Kitap sansürü usulünün konması.
25 Ağustos 1875	Ahmed Esad Paşa'nın azli ve Mahmud Nedim Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
30 Ekim 1875	Ramazan kararnâmesi.
26 Kasım 1875	Ahmed Esad Paşa'nın zehirlenerek öldürülmesi.
1876	Selanik olayı.
1876	Sırp ve Karadağ beylerinin isyanı.
9 Nisan 1876	İstanbul'da tersane işçilerinin grevi.
2 Mayıs 1876	Bulgar ayaklanmasının başlaması.
10 Mayıs 1876	Medrese öğrencilerinin sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya karşı büyük bir gösteri yapmaları.

CİDDE OLAYI: *Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Islahat Fermanı'nın Hıristiyan tebaya Müslümanlardan daha çok hak ve ayrıcalık getirmesi gerginlik yaratmıştı. 15 Temmuz 1858'de Cidde'de Hac mevsiminde yerli Müslüman halk ile hacılar Hıristiyan tebanın üzerine saldırdılar. Olaya müdahale eden Fransız ve İngiliz konsoloslarının öldürülmesi işin büyümesine neden oldu. Bir süre sonra İngiliz ve Fransız savaş gemileri Cidde'yi bombaladı ve yabancılar olayın düzenleyicisi olarak on kişiyi idam etti. Bu, Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarına ve bir süre önce imzalanan Paris Antlaşması'na aykırı bir davranıştı. Buna benzer bir olay 6 Mayıs 1876'da Selânik'te olacak ve Müslüman olmak isteyen bir Bulgar kızı nedeniyle başlayan olaylarda Fransız ve Alman konsolosları öldürülecekti. Cidde olayı (altta), Selanik olayı (üstte).*

SERGİ-İ UMUMÎ-İ OSMANİ'NİN AÇILMASI: *Osmanlı Devleti uluslararası sergilere ilk kez Abdülmecid döneminde katıldı. 1851'de Londra'daki sergide tarım ürünleri sergilenmişti. Ardından 1855'de yine Londra'daki sergiye birçok ürün ve hatta mamul madde gönderildi. İmparatorluk içinde ilk sergi olan Sergi-i Osmani ise 27 Şubat 1863'de İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nda açıldı. Bu sergide yerli ve yabancı ürünler sergilenmiş, dışardan gelen tarım araçları çalıştırılmıştı.*

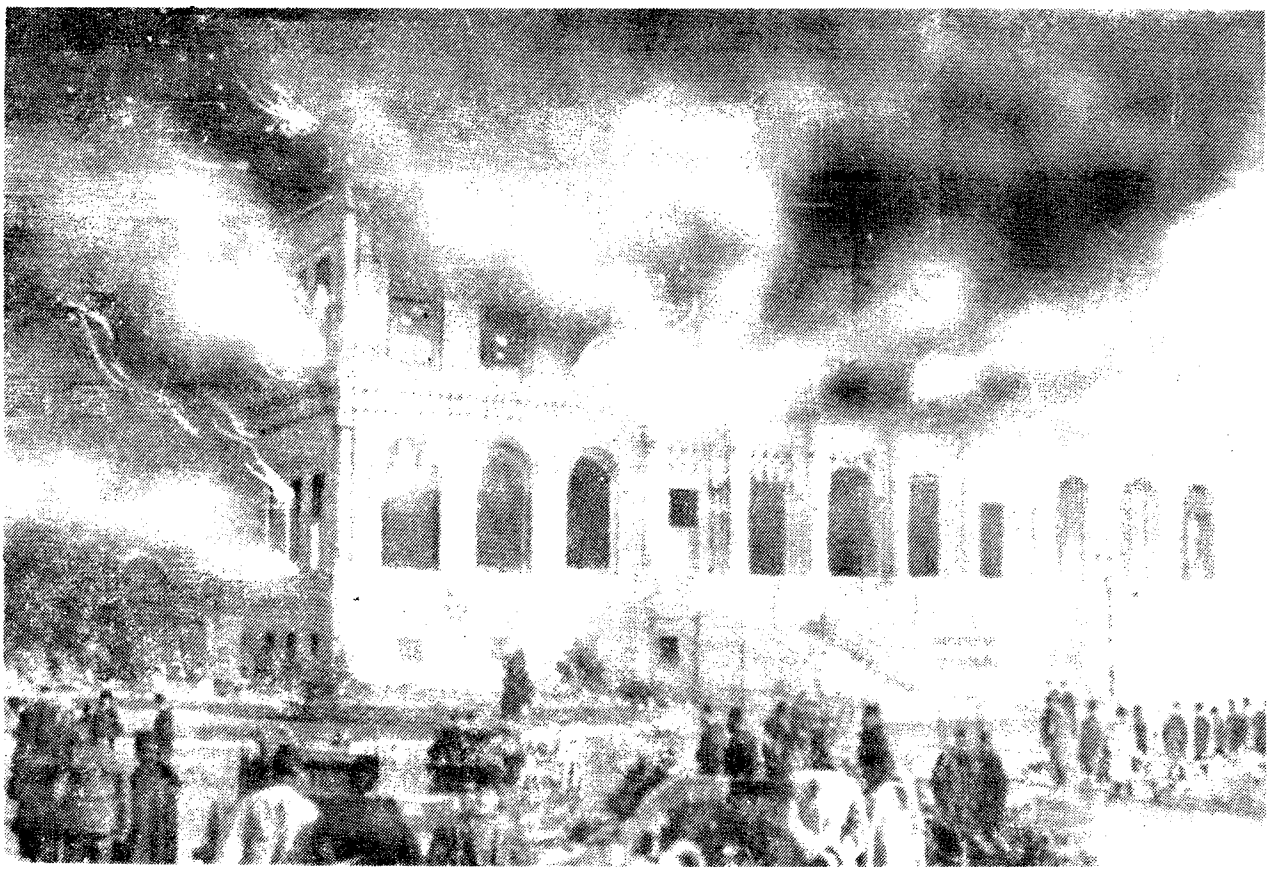
11 Mayıs 1876	Mahmud Nedim Paşa'nın azli ve Mütercim Rüşdî Paşa'nın 4. kez sadrazam olması.
30 Mayıs 1876	Abdülaziz'in tahttan indirilmesi. V. Murad'ın padişah olması.
15 Haziran 1876	Çerkes Hasan olayı.
31 Ağustos 1876	V. Murad'ın tahttan indirilmesi. II.Abdülhamid'in padişah olması.
19 Aralık 1876	Mütercim Rüşdî Paşa'nın istifası ve Midhat Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
23 Aralık 1876	Tersane Konferansı'nın toplanması.
23 Aralık 1876	I. Meşrutiyet'in ilanı.
1877	Ardahan'ın işgali.
18 Ocak 1877	Tersane Konferansı'nda oluşan önerileri incelemek üzere Bâbıâli'de Meclis-i Umumi toplanması.
5 Şubat 1877	Midhat Paşa'nın sadrazamlıktan azledilerek ülke dışına gönderilmesi.
5 Şubat 1877	Midhat Paşa'nın yerine Edhem Paşa'nın sadrazam olması.
19 Mart 1877	İlk Meclis-i Mebusan'ın toplanması (I. dönem çalışmaları 28 Haziran'da sona erecektir).
24 Nisan 1877	Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması.
13 Aralık 1877	Meclis-i Mebusan'ın II. dönem çalışmalarına başlaması.
1878	Edirne'nin işgali.
1878	Kozanı isyanı.
11 Ocak 1878	Edhem Paşa'nın azli ve Ahmed Hamdi Paşa'nın sadrazam olması.
4 Şubat 1878	Ahmed Hamdi Paşa'nın azli ve Ahmed Vefik Paşa'nın sadrazam olması.
13 Şubat 1878	Meclis-i Mebusan'ın süresiz tatil edilmesi.
3 Mart 1878	Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında yenilgisini belgeleyen Ayastefanos Mukaddimat-ı Sulhiyesi'nin imzalanması.
18 Nisan 1878	Ahmed Vefik Paşa'nın azli ve Mehmed Sadık Paşa'nın sadrazam olması.
20 Mayıs 1878	Ali Suavi'nin V. Murad'ı yeniden tahta çıkarmak amacıyla Çırağan Sarayı'nı basması.
28 Mayıs 1878	Mehmed Sadık Paşa'nın azli ve Mütercim Rüşdî Paşa'nın 5. kez sadrazam olması.
4 Haziran 1878	Rusya'ya karşı Osmanlı-İngiliz İttifak Antlaşması ve karşılığında Kıbrıs'ın yönetiminin İngiltere'ye bırakılması.
4 Haziran 1878	Mütercim Rüşdî Paşa'nın azli ve Safvet Paşa'nın sadrazam olması.
13 Temmuz 1878	Osmanlı-Rus savaşını sona erdiren Berlin Antlaşması'nın imzalanması.
Temmuz 1878	Skalyeri-Aziz Bey komitesinin dağıtılması.
4 Aralık 1878	Safvet Paşa'nın azli ve Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadrazam olması.
10 Mart 1879	İstanbul'da yapı işçilerinin grevi.
29 Temmuz 1879	Tunuslu Hayreddin Paşa'nın azli ve Ahmed Ârifi Paşa'nın sadrazam olması.
18 Ekim 1879	Ahmed Ârifi Paşa'nın azli ve Said Paşa'nın sadrazam olması.
9 Haziran 1880	Said Paşa'nın azli ve Mehmed Kadri Paşa'nın sadrazam olması.
17 Haziran 1880	Hukuk Mektebi'nin açılması.
12 Eylül 1880	Mehmed Kadri Paşa'nın azli ve Said Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
12 Mayıs 1881	Tunus'un Fransa tarafından işgal edilmesi.
27 Haziran 1881	Midhat Paşa'nın Abdülaziz'i öldürttüğü iddiasıyla yargılanmaya başlanması.
Kasım 1881	Muharrem kararnâmesi.
20 Aralık 1881	Muharrem Kararnamesi'yle Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması.
1882	Mısır sorunu.
2 Mayıs 1882	Said Paşa'nın azli ve Abdurrahman Nureddin Paşa'nın sadrazam olması.
11 Temmuz 1882	Abdurrahman Nureddin Paşa'nın azli

ÇERKEZ HASAN OLAYI: *Abdülaziz'in ölümünden sonra çıkan söylentiler, V.Murad'ın sağlık durumunun ağırlaşması Osmanlı politikasında gergin günler yaşanmasına neden olmuştu. 15 Haziran 1876'da Midhat Paşa'nın konağında toplanan vükelâ meclisini basan Çerkez Hasan Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı öldürürken birçok kişi bu olayın Abdülaziz'in intikamını almak amacıyla düzenlendiğini söyledi. Ancak bir görüşe göre de kolağası olan Çerkez Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa tarafından Bağdat'a tayininin bu olayı yaratan etken olduğu öne sürülmüştür. Bir başka iddia da olayı düzenleyenin Hüseyin Avni Paşa'dan kurtulmak isteyen Midhat Paşa olduğu yolundadır. Ancak Çerkez Hasan kendi ifadesinde Abdülaziz'in intikamını almak istediğini söylemiştir. Bu olay sonunda Çerkez Hasan idam edilmiştir.* Çerkez Hasan (solda), H.Avni Paşa (sağda).

	ve Said Paşa'nın 3. kez sadrazam olması.
5 Kasım 1882	Ebniye kanunu yayımlandı.
30 Kasım 1882	Said Paşa'nın azli ve Ahmed Vefik Paşa'nın sadrazam olması.
3 Aralık 1882	Ahmed Vefik Paşa'nın azli ve Said Paşa'nın 4. kez sadrazam olması.
3 Mart 1883	Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Akademisi) kurulması.
8 Ekim 1883	Mülkiye Mühendis Mektebi'nin kurulması.
1884	Hacı Arif Bey'in ölümü.
18 Eylül 1885	Berlin Antlaşması'yla kurulan özerk Doğu Rumeli Vilayeti'nin Bulgaristan'la birleşmesi.
25 Eylül 1885	Said Paşa'nın azli ve Kâmil Paşa'nın sadrazam olması.
28 Ocak 1889	Mecelle Cemiyeti'nin görevine son verilmesi (1868'den beri çalışıyordu).
3 Haziran 1889	Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması.
Eylül 1890	Ertuğrul faciası.
20 Haziran 1890	Erzurum'da Ermeni ayaklanması.
1891	Sadullah Paşa'nın ölümü.
4 Eylül 1891	Kâmil Paşa'nın azli ve Ahmed Cevad Paşa'nın sadrazam olması.
3 Ekim 1892	İstanbul'da Aşiret Mektebi'nin kurulması.
1894	Büyük İstanbul depremi.
8 Ağustos 1894	Sason'da Ermeni ayaklanmasının başlaması.
1 Kasım 1894	Diyarbakır'da Ermeni ayaklanması.
1895	Ermeni sorunu.
8 Haziran 1895	Ahmed Cevad Paşa'nın azli ve Said Paşa'nın 5. kez sadrazam olması.
16 Eylül 1895	Zeytun'da (Maraş) Ermeni ayaklanması.
30 Eylül 1895	İstanbul'da "Ermeni patırdısı".
1 Ekim 1895	Said Paşa'nın azli ve Kâmil Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
7 Kasım 1895	Kâmil Paşa'nın azli ve Halil Rıfat Paşa'nın sadrazam olması.
1896	Girit Rumları'nın yeniden ayaklanması.
26 Ağustos 1896	Ermeni militanların İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı basmaları.
18 Nisan 1897	Osmanlı-Yunan Savaşı'nın başlaması. Abdülezel ve Celal paşaların ölümü.

4 Aralık 1897	İstanbul Antlaşması'yla Osmanlı-Yunan Savaşı'nın sona ermesi.
18 Aralık 1897	Girit'e özerklik verilmesi.
28 Temmuz 1899	1. La Haye Konferansı.
15 Ağustos 1900	Darülfünun-ı Şâhâne'nin kurulması.
18 Kasım 1901	Halil Rıfat Paşa'nın ölümü üzerine Said Paşa'nın 6. kez sadrazam olması.
4 Şubat 1902	I. Jön Türk Kongresi'nin Paris'te toplanması.
21 Eylül 1902	Makedonya'da Bulgarların başlattığı ayaklanma.
1903	San'a'nın imam Yahya tarafından zaptı, Fevzi Paşa tarafından geri alınışı.
14 Ocak 1903	Said Paşa'nın azli ve Avlonyalı Ferid Paşa'nın sadrazam olması.
2 Ağustos 1903	Bulgarların Makedonya'da üç ay süren büyük bir ayaklanma başlatmaları.
22 Eylül 1903	Şam'da Mekteb-i Tıbbiye kurulması.
1904	Kavala'da tütün işçileri grevi.
21 Temmuz 1905	Ermeni komitecilerinin II. Abdülhamid'e bombalı suikast girişimleri.
1905	İstanbul'da tabakhane işçileri grevi.
1906	Şehremini Rıdvan Paşa'nın katledilmesi.
Eylül 1906	Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulması.
1907	Zengibar Sultanı'nın İstanbul'u ziyareti.
27 Eylül 1907	Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle Ahmed Rıza Grubu'nun birleşmesi.
29 Aralık 1907	Paris'te 2. Jön Türk Kongresi'nin toplanması.

YANGINLAR VE DEPREMLER: Yangınların ve depremlerin Osmanlı Devleti'nde yaratmış olduğu sonuçlar oldukça önemlidir. Bu olaylar sonucunda can ve mal kayıpları büyük olmuş, özellikle yangınlar sonucunda kentlerin mimari dokuları değişmiştir. 5 Haziran 1870'deki Beyoğlu yangını, 1872'deki Kuzguncuk yangını, 1900'den sonraki Hocapaşa, Fatih, Aksaray ve Hasköy yangınları ile daha birçok yangın İstanbul'un çehresinin tamamen değişmesine yolaçmıştır. Depremler ise büyük maddi kayıplara yolaçmış, demografik yapının değişimini getirmiştir. 1894 İstanbul depremi (üstte), 1912 Mürefte depremi (altta), Çırağan yangını (yan solda üstte), Beyoğlu itfaiyesi (yan solda altta).

7 Temmuz 1908	Şemsi Paşa'nın Manastır'da öldürülmesi.
20 Temmuz 1908	Firzovik toplantısının sonu ve saraya Meşrutiyet isteyen telgrafın gönderilmesi.
22 Temmuz 1908	Avlonyalı Ferid Paşa'nın azli ve Said Paşa'nın 7. kez sadrazam olması.
23 Temmuz 1908	İttihat ve Terakki'ye bağlı subayların Manastır'da Meşrutiyet'i ilan etmeleri.
24 Temmuz 1908	II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i resmen ilan etmesi.
29 Temmuz 1908	Bütün suçları kapsayan genel af.
31 Temmuz 1908	Cibali Tütün Rejisi işçileri grevi.
31 Temmuz 1908	Hafiyeliğin kaldırılması.

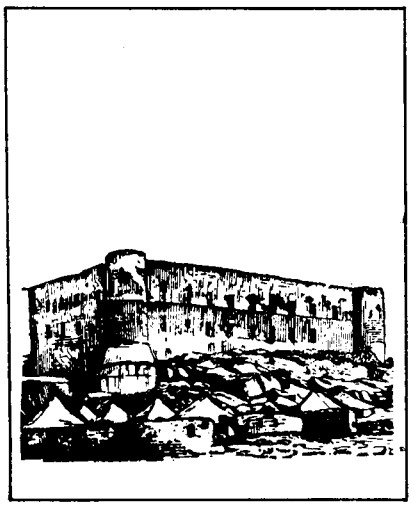

ÇIRAĞAN OLAYI: *Ali Suavi'nin V.Murad'ı yeniden tahta getirmek amacıyla düzenlediği Çırağan Sarayı Baskını birçok yönüyle şu anda bile aydınlanamamış bir olaydır. 18 Mayıs 1878'de beraberinde yüz kadar silahlı kişiyle Çırağan Sarayı'nı basan Ali Suavi V.Murad'ın dairesine kadar gitmiş ancak bu sırada yetişen Beşiktaş inzibat memurlarından Yedisekiz Hasan Paşa tarafından öldürülmüş, adamlarından bir bölümü de kaçmıştır. Bu olaydan bir süre sonra Temmuz ayında buna benzer bir hareketi düzenlemek isteyen Kleanti-Aziz Bey komitesi de ele geçirilmiş. Çırağan Vak'ası (üstte), Hasan Paşa (solda), Aziz Bey (sağda).*

4 Ağustos 1908	Said Paşa'nın istifası ve Kâmil Paşa'nın 3. kez sadrazam olması.
28 Ağustos 1908	Selanık-Istanbul demiryolu hattı işçileri grevi.
Ağustos 1908	Samsun'da tütün işçileri grevi.
Ağustos 1908	Selanik'te rıhtım işçileri grevi.
13 Eylül 1908	Kavala ve Drama'da Tütün Rejisi işçileri grevi.
14 Eylül 1908	Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi işçileri grevi.
14 Eylül 1908	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri grevi.
14 Eylül 1908	Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kurulması.
15 Eylül 1908	Rumeli demiryollarında grev (21 Eylül'de sona ermiştir).
18 Eylül 1908	Şark Demiryolları Şirketi memur ve işçileri grevi.
22 Eylül 1908	İstanbul ve Selanik'te Orosdi-Back mağazaları işçileri grevi.
5 Ekim 1908	Avusturya'nın Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını ilan etmesi.
5 Ekim 1908	Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi.
6 Ekim 1908	Giritli Rum halkın adayı Yunanistan'a bağladıklarını ilan etmeleri.
7 Ekim 1908	İstanbul'da Yunanistan, Bulgaristan ve Avusturya aleyhinde gösteriler yapılması.
17 Aralık 1908	II. Meşrutiyet dönemi ilk Meclis-i Mebusan'ının toplanması.
17 Aralık 1908	II. Meşrutiyet dönemi ilk Meclis-i Mebusan'ının açılması.
14 Şubat 1909	Kâmil Paşa'nın istifası ve Hüseyin Paşa'nın sadrazam olması.
20 Mart 1909	İstanbul'da gümrük hamalları grevi.

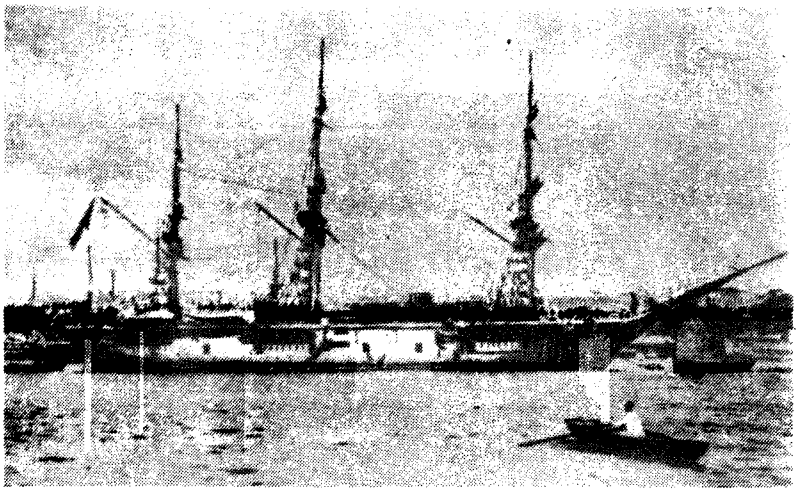

MİDHAT PAŞA'NIN YARGILANMASI: Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili yargılanması II. Abdülhamid döneminin en önemli olaylarından biridir. Midhat Paşa sadaretten azledildikten sonra yurtdışına gönderilmiş, ardından affedilerek önce Suriye ve bir süre sonra da İzmir valiliğine getirilmişti. Ancak İzmir'deyken hakkında tutuklama kararı çıkan ve Fransız konsolosluğuna sığınan Mithat Paşa Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın teminatıyla İstanbul'a getirilmişti. Amaç, Midhat Paşa ile birlikte Mahmud ve Nuri Paşaları yargılamaktı. Yıldız'da yapılan duruşma sonunda idama mahkûm edilen paşaların cezası II. Abdülhamid tarafından sürekli sürgüne çevrilmiş, ancak olay sonuçlanmamıştı. Mithat Paşa ve arkadaşları 24 Nisan 1884'de Taif'te sürgün kaldıkları kalede bu olayın tartışmasıyla karanlık yanları günümüze kadar gelecekti. Mithat Paşa (yanda), Taif zindanı (altta), mahkeme başkanı Sururi Paşa (ortada), Savcı Abdüllatif Bey (sağda).

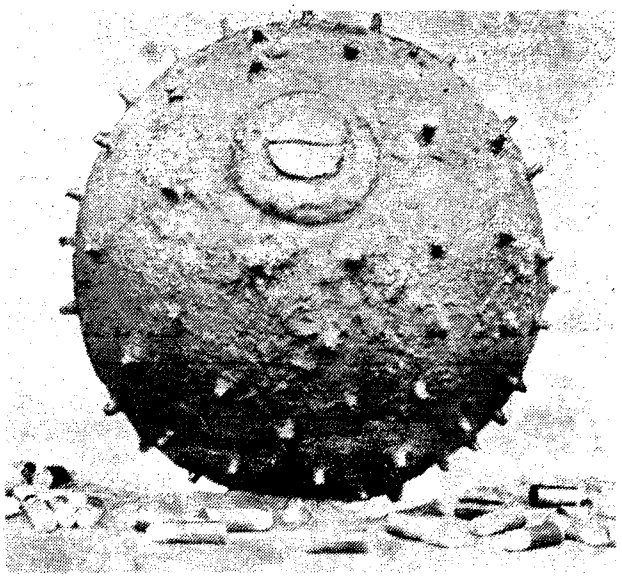

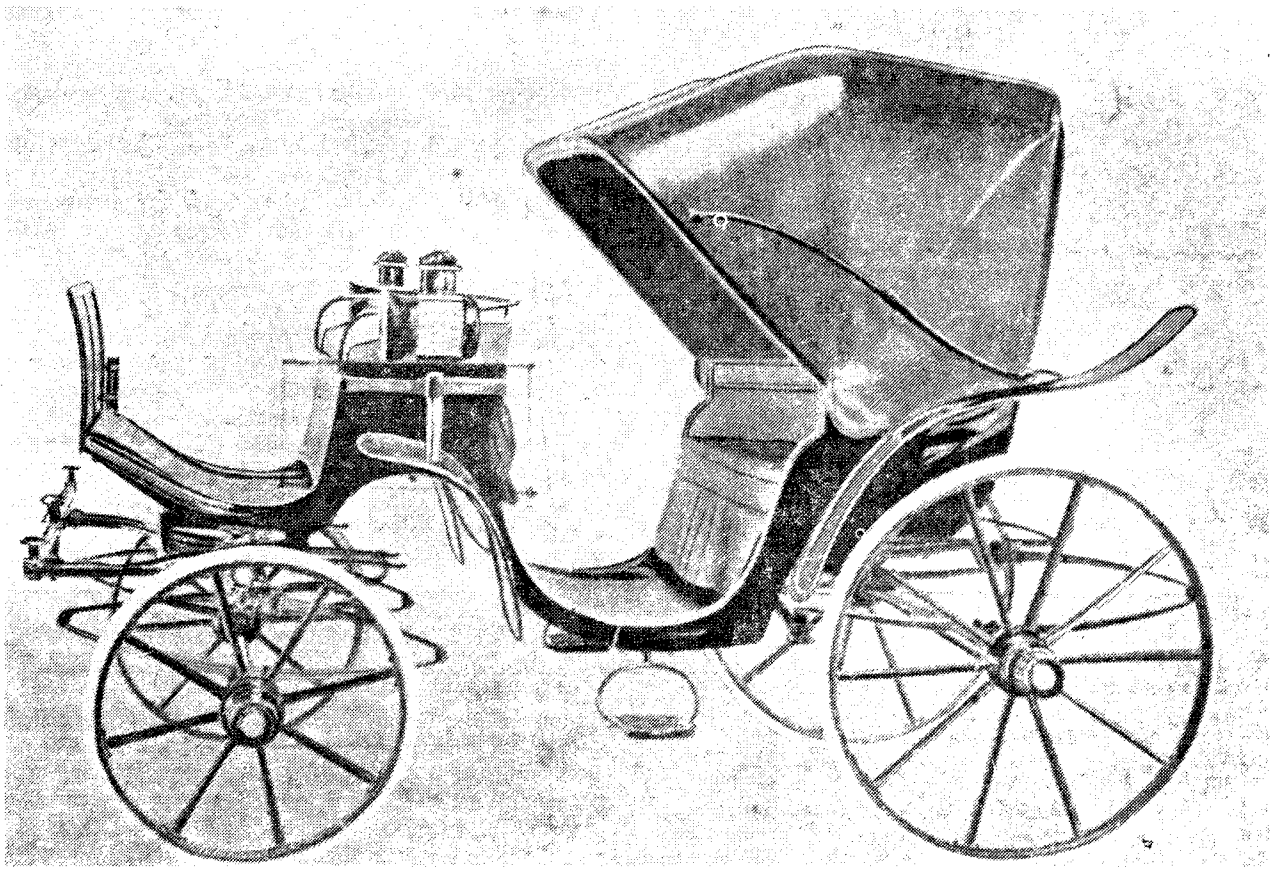

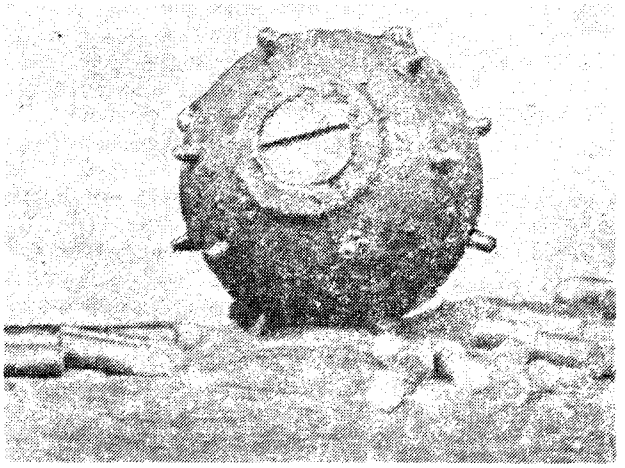

ERTUĞRUL FACİASI: Japonya'ya bir dostluk ziyareti yapan Ertuğrul gemisinin dönüşte fırtınaya tutularak batması ve 609 kişilik personelinden sadece 69 kişinin sağ kalabilmesi geçen yüzyılın yankılar uyandırmış olaylarından biridir. Kaza Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Japonya'da da büyük üzüntülere yolaçmış ve hayatını kaybedenler için Oşima Adası'nda Kaşinozaki fenerinin yanında bir şehitlik ve anıt yaptırılmıştır. Ertuğrul fırkateynî ve gemi komutanı amiral Osman Paşa.

5 Nisan 1909	İttihad-ı Muhammedî Fırkası'nın kurulması.
6 Nisan 1909	*Serbestî* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin İstanbul'da öldürülmesi.
13 Nisan 1909	İstanbul'da "31 Mart Vak'ası".
13 Nisan 1909	Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası ve Ahmed Tevfik Paşa'nın sadrazam olması.
14 Nisan 1909	Adana'da Ermeni olayları.
22 Nisan 1909	Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'ın Yeşilköy'de Meclis-i Umumi-i Millî adıyla toplanması.
24 Nisan 1909	Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi.
27 Nisan 1909	Meclis-i Umumi-i Millî'nin II. Abdülhamid'in tahttan indirilip yerine V. Mehmed'in (Reşad) geçmesine karar vermesi.
5 Mayıs 1909	Ahmed Tevfik Paşa'nın istifası ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
28 Aralık 1909	Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlıktan istifası.
1910	Çırağan yangını.
1910	Arnavutluk isyanı.
12 Ocak 1910	İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazam olması.
Mart 1910	Arnavutluk'ta ayaklanma.
9 Haziran 1910	*Sadâ-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmed Samim'in İstanbul'da öldürülmesi.
30 Ağustos 1910	Bursa'da ipek işçileri grevi.
1911	Bâbıâli yangını.
Ocak 1911	Yemen'de ayaklanma.
Mart 1911	Cibali Tütün Rejisi işçileri grevi.
Mart 1911	Malisorların (Katolik Arnavutlar) ayaklanması (ayaklanma Haziran 1911'e dek sürmüştür.).
Mayıs 1911	İskeçe'de Tütün Rejisi işçileri grevi.
11 Haziran 1911	Gazeteci Zeki Bey'in İstanbul'da öldürülmesi.
22 Temmuz 1911	İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu Şirketi işçileri grevi.
29 Eylül 1911	İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı. Trablusgarp Savaşı'nın başlaması.
29 Eylül 1911	İbrahim Hakkı Paşa'nın istifası ve Said Paşa'nın 8. kez sadrazam olması.
5 Kasım 1911	İtalya'nın Trablusgarp'ı (Libya) topraklarına kattığını ilan etmesi.
21 Kasım 1911	Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması.
30 Aralık 1911	Said Paşa'nın istifası ve ertesi gün 9. kez sadrazam olması.
18 Ocak 1912	Meclis-i Mebusan'ın kapatılması.
18 Ocak 1912	I. dönem Meclis-i Mebusan'ın feshi.

II. ABDÜLHAMİD'E SUİKAST GİRİŞİMİ; *Ermenilerin 21 Temmuz 1905 günü II. Abdülhamid'e düzenledikleri bombalı suikast dönemin önemli olaylarından oldu. Saldırıyı padişahın Cuma selamlığı için geldiği Yıldız'da Hamidiye Camii'ne kadar girmiş ve bombayı ayarlayıp kapıda bir yere bırakmışlardı. Ancak II. Abdülhamid'in camiden ayrılırken Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile konuşması uzayınca zamanlamayı bozmuş ve padişah henüz kapıya varmadan patlayan bomba 26 kişinin hayatına son vermişti. Bomba arabası ve bombalardan ikisiyle tutuklananlardan Belçikalı Eduard Joris.*

LA HAYE KONFERANSI: 18 Mayıs 1888'de La Haye'de toplanan konferans tüm Avrupa devletlerinin yanısıra bazı Asya ve Amerika devletlerini de biraraya getirmişti. I. La Haye Konferansı diye adlandırılan bu konferansta kara savaşlarının yasa ve kuralları ile birçok uluslararası sözleşme de kabul edildi. Bu konferanstan sonra yine uluslararası kararların alınacağı ikinci konferans 15 Haziran 1907'de toplanacaktı. Konferansa katılan Osmanlı heyeti (ön sıra soldan sağa) tahrirat-ı hariciye başkâtibi Nuri Bey, şûra-yı devlet mülkiye azası Turhan Paşa, ferik Abdullah Paşa, mirliva Mehmed Raşid Paşa. (Ayaktakiler soldan sağa): Kaymakam Cevad Bey, hariciye istişare odası muavini Şerif Bey, hariciye tercüme odası mümeyyizi Hüseyin Âgah Bey, hariciye özel kalem müdürü Yusuf Franko Bey.

25 Mart 1912	Türk Ocağı'nın kurulması.
18 Nisan 1912	II. dönem Meclis-i Mebusan'ın açılması.
18 Nisan 1912	
23 Nisan 1912	İtalya'nın Onikiada'yı ele geçirmeye başlaması.
6 Mayıs 1912	Büyük Arnavutluk Ayaklanması'nın başlaması.
9 Mayıs 1912	Drama'da Tütün Rejisi işçileri grevi.
Mayıs-Haziran 1912	Halaskâr Zabitan Grubu'nun kurulması.
16 Temmuz 1912	Said Paşa'nın istifası.
22 Temmuz 1912	Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadrazam olması.
5 Ağustos 1912	Meclis-i Mebusan'ın feshi.
5 Ağustos 1912	2. dönem Meclis-i Mebusan'ın feshi.
15 Ekim 1912	Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleriyle siyasi ilişkilerini kesmesi.
15 Ekim 1912	Uşi'de Osmanlı-İtalyan barış antlaşmasının imzalanması. Trablusgarp Savaşı'nın sona ermesi.
17 Ekim 1912	Bulgaristan ve Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi.
29 Ekim 1912	Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın istifası ve Kâmil Paşa'nın 4. kez sadrazam olması.
23 Ocak 1913	Bâbıâli baskını. İttihat ve Terakki'nin zor kullanarak iktidara sahip olması.
23 Ocak 1913	Kâmil Paşa'nın zorla istifa ettirilmesi ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazam olması.
30 Mayıs 1913	I. Balkan Savaşı'nı sona erdiren Londra Antlaşması'nın imzalanması.
11 Haziran 1913	Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi ve Said Halim Paşa'nın sadrazam olması.
11 Haziran 1913	Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi.
22 Temmuz 1913	Balkan Savaşı'nda kaybedilen Edirne'nin geri alınması.
29 Eylül 1913	Osmanlı Devleti'yle Bulgaristan arasındaki savaş durumunu sona erdiren İstanbul Antlaşması.
14 Kasım 1913	Osmanlı Devleti'yle Yunanistan arasında savaş durumunu sona erdiren Atina Antlaşması.
14 Aralık 1913	Alman askerî ıslah heyetinin İstanbul'a gelmesi.
1914	Burdur-Isparta depremi.
1914	Küçük Mehmed Said Paşa'nın ölümü.
Şubat 1914	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri grevi.
11 Mart 1914	Bitlis yöresinde Molla Selim'in ayaklanması.
14 Mayıs 1914	3. dönem Meclis-i Mebusan'ın açılması.
2 Ağustos 1914	Meclis-i Mebusan'ın süresiz olarak tatil edilmesi.
2 Ağustos 1914	Genel seferberlik ilanı.
2 Ağustos 1914	Osmanlı Devleti'yle Almanya arasında ittifak antlaşmasının imzalanması.
10 Ağustos 1914	Goeben (Yavuz) ve Breslaw (Midilli) savaş gemilerinin Çanakkale'ye sığınmaları.
30 Ağustos 1914	Zeytun'da (Maraş) Ermeni ayaklanması.
8 Eylül 1914	Kapitülasyonların kaldırılması (1 Ekim'de yürürlüğe girer.).
2 Kasım 1914	Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi.
5 Kasım 1914	İngiltere'yle Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi.
11 Kasım 1914	Osmanlı Devleti'nin itilaf devletlerine savaş ilan etmesi.
23 Kasım 1914	Cihad-ı Ekber ilanı.
11 Ocak 1915	Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması'nın imzalanması.
15 Nisan 1915	Van bölgesinde Ermeni ayaklanması.
18 Nisan 1915	Bitlis'te Ermeni ayaklanması.
19 Nisan 1915	Van'da Ermeni ayaklanması.
20 Ağustos 1915	İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi.
21 Ağustos 1915	Osmanlı-Bulgar ittifak antlaşması.
1916	Mekke şerifinin isyanı.
9 Ocak 1916	Çanakkale Savaşı'nın sona ermesi.
1 Haziran 1916	Hicaz ayaklanmasının başlaması.
30 Ağustos 1916	Osmanlı Devleti'nin Romanya'ya savaş

	ilan etmesi.
11 Eylül 1916	Yakub Cemil'in idam edilmesi.
2 Kasım 1916	Osmanlı hükümetinin 1856 Paris ve 1878 Berlin antlaşmalarını yürürlükten kaldırdığını açıklaması.
12 Aralık 1916	Üçlü İttifak'ın barış önermesi.
19 Aralık 1916	İtibar-ı Millî Bankası'nın kurulması kararı.
3 Şubat 1917	Said Halim Paşa'nın istifası ve Talat Paşa'nın sadrazam olması.
25 Mart 1917	Şeriye mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne bağlanması.
23 Nisan 1917	Osmanlı Devleti'nin ABD'yle siyasal ilişkilerini kesmesi.
1 Temmuz 1917	Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi.
7 Kasım 1917	Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin çıkması.
15 Aralık 1917	Rusya ile savaşa son veren Brest-Litovsk Mütarekesi'nin imzalanması (asıl antlaşma 3 Mart 1918'de imzalanmıştır.).
3 Temmuz 1918	V. Mehmed'in (Reşad) ölümü. VI. Mehmed'in (Vahideddin) padişah olması.
30 Temmuz 1918	İaşe Nezareti'nin kurulması.
10 Ekim 1918	Ahmed Rıza Bey'in âyân reisliğine atanması.
8 Ekim 1918	Sadrazam Talat Paşa'nın istifası.
14 Ekim 1918	Ahmed İzzet Paşa'nın sadrazam olması.
30 Ekim 1918	Mondros Mütarekesi'nin imzalanması.
1 Kasım 1918	İttihat ve Terakki'nin son kongresi (5 Kasım'da sona ermiştir.).
2 Kasım 1918	Enver, Cemal ve Talat Paşa'nın bir Alman denizaltısıyla yurt dışına kaçmaları.
8 Kasım 1918	Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'nın istifası.
9 Kasım 1918	Teceddüt Fırkası'nın kuruluşu.
11 Kasım 1918	Ahmed Tevfik Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
13 Kasım 1918	İtilaf devletleri filosunun İstanbul'a gelmesi.
22 Kasım 1918	İtilaf devletleri temsilcilerinin basına ve mektuplara sansür koyması.
23 Kasım 1918	İşgal komutanı Franchet d'Esperey'in İstanbul'a gelişi.
26 Kasım 1918	İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kuruluşu.
27 Kasım 1918	Akdeniz Ordusu başkomutanı General Milne'in İstanbul'a gelişi.
29 Kasım 1918	Millî Kongre'nin kuruluşu.
1 Aralık 1918	Trakya-Paşaeli Heyet-i Osmaniyesi'nin kuruluşu.
4 Aralık 1918	Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşu.
17 Aralık 1918	Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin kuruluşu.
20 Aralık 1918	Kilikyalılar Cemiyeti'nin kuruluşu.
21 Aralık 1918	3. dönem Meclis-i Mebusan'ın feshi.
30 Aralık 1918	VI. Mehmed'in İngiltere'nin yol göstericiliğini istemesi.
12 Ocak 1919	Ahmed Tevfik Paşa'nın istifası ve ertesi gün 3. kez sadrazam olması.

AVUSTURYA MALLARINI BOYKOT: 5 Ekim 1908'de Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhak etmesi büyük tepkilere yolaçtı. Bu tek taraflı ve haksız hareketi destekleyen ülkeler arasında Yunanistan ve Bulgaristan da vardı. 7 Ekim 1908'de İstanbul'da Yunanistan Avusturya ve Bulgaristan aleyhine gösteriler yapıldı. Bu arada özellikle o dönemde Avusturya'da ithal edilen fes kumaşı ve bazı mallar boykot edildi. İzmir'de Avusturya mallarına karşı oluşturulan harb-i iktisadî heyeti.

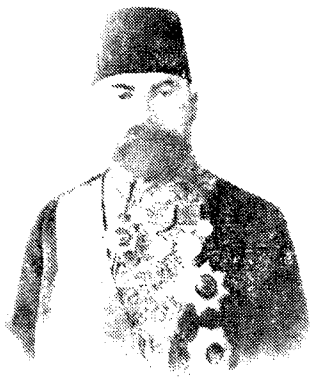
14 Ocak 1919	Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kuruluşu.
14 Ocak 1919	Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yeniden faaliyete geçmesi.
18 Ocak 1919	Kasr'ta Millî Şûra'nın kuruluşu.
22 Ocak 1919	Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın ölümü.
25 Ocak 1919	Trabzon'da Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşu.
30 Ocak 1919	Yurt dışına kaçmayan önde gelen İttihatçıların tutuklanmaya başlaması.
19 Şubat 1919	Teâli-i İslâm Cemiyeti'nin kuruluşu.
20 Şubat 1919	Türkiye Sosyalist Fırkası'nın kuruluşu.
3 Mart 1919	Ahmed Tevfik Paşa'nın istifası ve Damad Ferid Paşa'nın sadrazam olması.
3 Mart 1920	Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın istifası.
17 Mart 1919	İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kongresi.
30 Mart 1919	Damad Ferid Paşa'nın İngiliz himayesini isteyen projesini açıklaması.
10 Nisan 1919	Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in tehcir suçlusu olarak idamı.
30 Nisan 1919	Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu müfettişliğine atanması.
2 Mayıs 1919	Hrisantos'un Pontus Devleti kurulmasını isteyen muhtırasının açıklanması.
15 Mayıs 1919	İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali.
16 Mayıs 1919	Damad Ferid Paşa'nın istifası.
16 Mayıs 1919	Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dan ayrılması.
17 Mayıs 1919	İzmir'in işgalini protesto amacıyla Eskişehir ve Kütahya'da mitingler düzenlenmesi.
18 Mayıs 1919	İstanbul, Bursa, Erzurum, Tire ve Hav-

GAZETECİLERİN ÖLDÜRÜLMESİ: *Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığa gelmesiyle birlikte siyasal ortamın gerginliği daha da arttı. Özellikle İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet yürüten basın içinde değişik görüşte birçok gazeteci vardı. Volkan yazarı Derviş Vahdeti'den Ahrar Partisi'ni savunan yazılar yazan Mizancı Murad'a kadar geniş bir grubun amacı İttihat ve Terakki'ye karşı olmaktı. Bunlardan biri olan Serbesti yazarı Hasan Fehmi'nin 6 Nisan 1909'da köprü üstünde vurulması olayları daha da hızlandırdı. Hasan Fehmi'nin ölümünün ertesi günü yapılan siyasi gösterilerde cinayetten İttihat ve Terakki sorumlu tutulmuştur. Köprüde öldürülen Hasan Fehmi (ortada), Bahçekapı'da öldürülen Ahmet Samim (sağda), Bakırköy'de öldürülen düyun-ı umumiye mühimme müdürü Zeki Bey (solda).*

	za'da İzmir'in işgalini protesto mitingleri.
19 Mayıs 1919	Damad Ferid Paşa'nın 2. kez sadrazam olması.
19 Mayıs 1919	Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkması.
19 Mayıs 1919	İstanbul'da Fatih mitingi.
20 Mayıs 1919	İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin kuruluşu.
20 Mayıs 1919	İstanbul'da Üsküdar mitingi.
21 Mayıs 1919	Lloyd George'un Wilson'a Türkiye üstünde Amerikan mandası önermesi.
22 Mayıs 1919	İstanbul'da Kadıköy mitingi.
22 Mayıs 1919	Trabzon Muhafaza-i Hukuk kongresi.
23 Mayıs 1919	İstanbul'da Sultanahmed ve Sivas'ta miting.
26 Mayıs 1919	Şûra-yı Saltanat'ın İstanbul'da toplanması.
27 Mayıs 1919	Tutuklu İttihatçıların Malta'ya sürgüne gönderilmeye başlanması.
29 Mayıs 1919	Denizli Heyet-i Milliyesi'nin kuruluşu.
30 Mayıs 1919	İstanbul'da 2. Sultanahmed mitingi.
5 Haziran 1919	Muğla Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin kurulması.
9 Haziran 1919	Havza'da miting, Merzifon'da gösteriler yapılması.
17 Haziran 1919	Şark vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi kongresi.
21 Haziran 1919	Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'da komutanlarla toplanması.
22 Haziran 1919	Amasya tamimi.
5 Temmuz 1919	İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin gıyaben idama mahkûm edilmeleri.
8 Temmuz 1919	Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da askerlikten istifa etmesi.
20 Temmuz 1919	Damad Ferid Paşa'nın istifası ve ertesi gün 3. kez sadrazam olması.
23 Temmuz 1919	Erzurum Kongresi'nin açılışı.
26 Temmuz 1919	Balıkesir Kongresi'nin açılışı (31 Temmuz'da sona ermiştir).
31 Temmuz 1919	General Milne'in Türk-Yunan sınırını belirlemek için İzmir'e gitmesi.
7 Ağustos 1919	Erzurum Kongresi'nin sona ermesi. Heyet-i Temsiliye'nin seçilişi.
7 Ağustos 1919	Nazilli Kongresi.
16 Ağustos 1919	Alaşehir Kongresi'nin açılışı.
4 Eylül 1919	Sivas Kongresi'nin açılışı.
7 Eylül 1919	Sivas'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu.
11 Eylül 1919	Sivas Kongresi'nin sona ermesi. Yeni Heyet-i Temsiliye'nin seçilişi.
16 Eylül 1919	2. Balıkesir kongresi.
19 Eylül 1919	2. Nazilli kongresi.
22 Eylül 1919	Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın kuruluşu.
27 Eylül 1919	Bozkır ayaklanması.
1 Ekim 1919	Damad Ferid Paşa'nın istifası ve Ali Rıza Paşa'nın sadrazam olması.
10 Ekim 1919	İstanbul'da Sultanahmed mitingi.
20 Ekim 1919	2. Bozkır ayaklanması.
22 Ekim 1919	Amasya protokolleri.
25 Ekim 1919	1. Anzavur ayaklanmasının başlaması.
Ekim 1919	Kasımpaşa Tersanesi işçileri grevi.
7 Kasım 1919	Mustafa Kemal'in İstanbul Meclis-i Me-

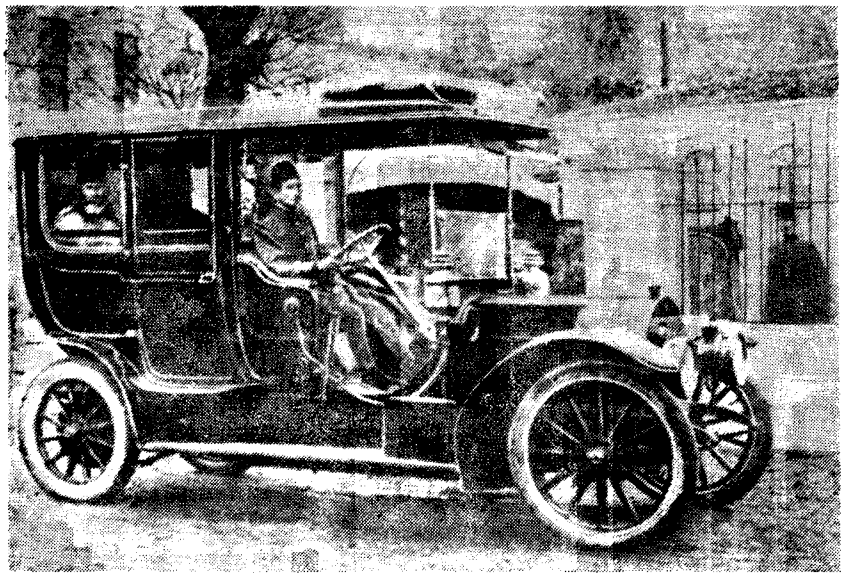
31 MART OLAYI: *Bugün bile üzerinde tartışılan bu olay 12 Nisan Pazartesi gecesi Taşkışla'daki avcı taburlarında erlerin ayaklanarak subaylarını tutuklamalarıyla başladı. İsyancılar hükümetin çekilmesini, bazı mebusların uzaklaştırılmasını, alaylı subayların görevlerine dönmelerini ve şeriat hükümlerinin uygulanmasını istiyorlardı. İstanbul'daki askerî birliklerin tümü kısa zamanda isyancılara katıldı. Bu arada isyancılar bazı mektepli subayları da öldürüyorlardı. Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey sanılarak Adliye Nazırı Nazım Paşa ve Hüseyin Cahid Bey sanılarak da Lazkiye Mebusu Şekip Arslan Bey de öldürülenler arasındaydı. Harbiye Nezareti kuşatıldı, bazı muhalif gazeteler tahrib edildi. Olaydan tedirgin olan II. Abdülhamid askerleri yatıştırmak için yayımladığı tebliğde kimsenin sorumlu tutulmayacağını ve şeriata uyulacağını bildirdi. Bu arada Rumeli'deki ordu birlikleri ayaklanmayı duymuş ve İstanbul'a doğru trenlerle harekete geçmişlerdi. Hüseyin Hüsnü Paşa komutasındaki birlikler 20 Nisan'da Hadımköyü'ne ulaşırken Mahmud Şevket Paşa da iki gün sonra Yeşilköy'e geldi. Bu arada Meclis-i Mebusan ve Âyan üyeleri ise Yeşilköy'de Said Paşa'nın başkanlığında toplandılar. Hareket Ordusu ise 22/23 Nisan gecesi İstanbul'a girmeye başladı. Ayaklanmacılar birkaç yerde karşı koydularsa da kısa bir süre sonra Hareket Ordusu İstanbul'a tamamen hâkim oldu. Ardından sıkıyönetim ilân edilerek, Divan-ı harb kuruldu. Olay bitmişti. Ancak düzenlemesi ve sonuçları üzerine tartışma yıllarca sürecekti. Hareket ordusu mitralyöz bölüğü Galata köprüsünde (altta), Nazım Paşa (ortada), Emir Arslan Bey (sağda), şeriat isteyenlerce öldürülen Ali Kabali Kaptan (solda).*

BÂBIÂLİ BASKINI: *Balkan savaşlarında uğranılan yenilgiler Edirne'nin Bulgarlara verilmesi, hükümetin olaylar karşısındaki tutumu İttihatçıları harekete geçirmişti. 23 Ocak 1913 Perşembe günü Enver Paşa İttihat ve Terakki'nin Cağaloğlu'ndaki merkezinden bir ata binerek Bâbıâli'ye doğru inmeye başladı. Yanında Yakup Cemil, Ömer Naci, Mümtaz ve Mustafa Necip gibi İttihatçıların tanınmış kişileri vardı. Bu arada Bakanlar Kurulu toplantı halindeydi. Enver Bey koruma görevlisi olan subay ve erlerin müdahalesini engellemek için onlarla konuşarak çekilmelerini sağladı. Sedaret yaveri Nafiz Bey olayı farkederek dışarı fırladı. Ancak Nafiz Bey'le Nâzım Paşa'nın yaveri Tevfik Bey hemen orada vuruldular. Bu sırada Harbiye Nazırı Nâzım Paşa dışarıya çıkarak Enver Bey'e sert bir sesle çıkışmaya başlamıştı. Fakat tam bu sırada Yakup Cemil, Nâzım Paşa'yı vurdu. Enver ve Talat Beyler de odaya dalarak Sadrazam Kamil Paşa'nın önüne bir kâğıt uzatıp, istifasını sağladılar. Ünlü hatip Ömer Naci ise dışarda biriken halka nutuk atıyor ve hükümetin çekilmesini istiyordu. Baskın başarıya ulaşmış, darbe gerçekleştirilmişti. Bu olay İttihat ve Terakki'nin kesin iktidarında bir dönüm noktası oldu. Bâbıâli vak'ası (altta), Omer Naci (sağda), Nâzım Paşa (solda).*

MAHMUD ŞEVKET PAŞA'NIN ÖLDÜRÜLMESİ: *Mahmud Şevket Paşa İttihatçıların düzenlediği Bâbıâli Baskını'ndan sonra sadrazam oldu. Sadareti sırasında I. Balkan Savaşı'nı sona erdiren Londra Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşma bir anlamda darbe yapılarak devrilen Kamil Paşa hükümetinden daha ağır koşullar dayatmıştı. Sorunlar kısa sürede büyüdü. 11 Haziran 1913 Çarşamba günü Mahmud Şevket Paşa, Harbiye Nezareti'nden Bâbıâli'ye gelirken suikaste uğrayarak öldürüldü. Suikastçıların bir bölümü yakalanmış, ama olayın perde arkası yine karanlık kalmıştı. M.Şevket Paşa öldürüldüğü otomobilde ve katillerinden Kör Ziya.*

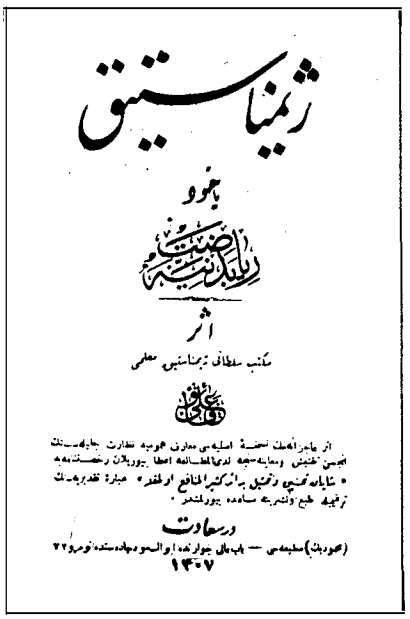
	busanı'na Erzurum'dan mebus seçilmesi.
19 Kasım 1919	3. Balıkesir Kongresi'nin açılışı (29 Kasım'a dek sürmüştür).
30 Kasım 1919	1. Anzavur ayaklanmasının sona ermesi.
27 Aralık 1919	Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişi.
12 Ocak 1920	4. dönem Meclis-i Mebusan'ın açılması.
9 Şubat 1920	Mustafa Kemal'in mebusluğunun meclisce onaylanması.
16 Şubat 1920	2. Anzavur ayaklanmasının Biga'da başlaması.
17 Şubat 1920	Meclis-i Mebusan'ın "Misak-ı Milli"yi kabul etmesi.
8 Mart 1920	Salih Paşa'nın sadrazam olması.
16 Mart 1920	İstanbul'un işgali.
18 Mart 1920	Meclis-i Mebusan'ın son oturumunu yapması.
19 Mart 1920	Mustafa Kemal'in olağanüstü yetkilere sahip bir meclis seçilmesi hakkındaki bildirisi.
31 Mart 1920	Lüleburgaz kongresi.
2 Nisan 1920	Sadrazam Salih Paşa'nın istifa etmesi.
5 Nisan 1920	Damad Ferid Paşa'nın 4. kez sadrazam olması.
10 Nisan 1920	Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah Efendi'nin Kuva-yı Milliye'ye katılanlar hakkında fetvası.
11 Nisan 1920	4. dönem Meclis-i Mebusan'ın feshi.
13 Nisan 1920	Düzce ayaklanması.
18 Nisan 1920	Kuva-yı İnzibatiye'nin kurulması.
19 Nisan 1920	Beypazarı ayaklanması.
23 Nisan 1920	Ankara'da TBMM'nin açılışı.
30 Nisan 1920	Safranbolu ayaklanması.
3 Mayıs 1920	İlk İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulması.
8 Mayıs 1920	Anzavur'un Adapazarı ve Geyve harekâtı (21 Mayıs'ta bastırılmıştır).
9 Mayıs 1920	Büyük Edirne Kongresi'nin toplanması (13 Mayıs'a kadar çalışmıştır).
10 Mayıs 1920	İstanbul tramvay işçileri grevi.
14 Mayıs 1920	Kemah-Yenihan ayaklanması.
15 Mayıs 1920	Yozgat ayaklanması.
20 Mayıs 1920	Cemil Çeto olayı.
25 Mayıs 1920	Zile ayaklanması.
23 Haziran 1920	Boğazlıyan ayaklanması.
18 Temmuz 1920	TBMM üyelerinin Misak-ı Milli'ye bağlılık yemini etmeleri.
22 Temmuz 1920	İstanbul'da toplanan Şûra-yı Saltanat'ın barış antlaşması önerisini kabulü.
31 Temmuz 1920	Damad Ferid Paşa'nın istifası ve aynı gün 5. kez sadrazamlığa getirilmesi.
10 Ağustos 1920	Sevr Antlaşması'nın imzalanması.
5 Eylül 1920	2. Yozgat ayaklanması.
18 Eylül 1920	İstiklâl mahkemelerinin kurulması.
3 Ekim 1920	Konya'da Delibaş ayaklanması.
17 Ekim 1920	Damad Ferid Paşa'nın istifası.
18 Ekim 1920	Ankara'da Resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulması.
21 Ekim 1920	Ahmed Tevfik Paşa'nın 4. kez sadrazamı olması.
1 Aralık 1920	Demirci Mehmed Efe ayaklanması.
2 Aralık 1920	Gümrü Antlaşması'nın imzalanması.

GENEL SEFERBERLİK: *28 Temmuz 1914'te Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilân etmesinden sonra Avrupa'da birçok devlet birbirlerine karşı savaş açtı. Bu arada Osmanlı Devleti'nde genel seferberlik ilân edilmiş, Almanya ile ittifak antlaşması imzalanmıştı. Bu arada hızla gelişen olaylar sonunda İngiltere ve Fransa'ya karşı savaş açan Osmanlı Devleti 23 Kasım 1914'te cihad-ı ekber ilân edecekti. Cihat Fetvaları'ndan iki örnek.*

7 Aralık 1920	Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası'nın kurulması.
7 Aralık 1920	Çerkes Ethem ayaklanmasının başlaması.
20 Ocak 1921	Teşkilat-ı Esasiye kanununun kabulü.
22 Ocak 1921	Çerkes Ethem ayaklanmasının bastırılması.
24 Ocak 1921	Fevzi Paşa (Çakmak) başkanlığındaki 2. İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulması.
1 Şubat 1921	Sivas'ta İslâm kongresi.
21 Şubat 1921	Ankara hükümetinin Londra Konferansı'na çağrılması.
27 Şubat 1921	Londra Konferansı'nın açılması (12 Mart'ta dağılmıştır).
6 Mart 1921	Koçgiri ayaklanması.
16 Mart 1921	Türkiye-Rusya arasında Moskova Antlaşması.
12 Nisan 1921	Fes yerine kalpak giyilmesi hakkında kararname.
10 Mayıs 1921	TBMM'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulması.
13 Mayıs 1921	İtilaf devletlerinin Türk-Yunan savaşında tarafsız kalacaklarını açıklamaları.
19 Mayıs 1921	Fevzi Paşa'nın başkanlığında 3. İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulması.
15 Temmuz 1921	Ankara'da Maarif Kongresi'nin toplanması.
5 Ağustos 1921	Mustafa Kemal'in başkomutanlığa getirilmesi.
13 Ekim 1921	Kars Antlaşması.
20 Ekim 1921	Türkiye'yle Fransa arasında Ankara Antlaşması.
2 Ocak 1922	Ukrayna'yla dostluk antlaşması.
26 Ocak 1922	İstanbul tramvay işçileri grevi.
8 Şubat 1922	İstanbul'da belediye temizlik işçileri grevi.
26 Mart 1922	İtilaf devletlerinin Ankara'ya barış önermeleri.
12 Temmuz 1922	Rauf Bey (Orbay) başkanlığındaki 4. İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulması.
26 Ağustos 1922	Büyük taarruzun başlaması.
9 Eylül 1922	İzmir'in kurtuluşu.
24 Eylül 1922	Çanakkale olayı.
11 Ekim 1922	Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması.
1 Kasım 1922	Saltanat'ın kaldırılması.
17 Kasım 1922	VI. Mehmed'in bir İngiliz zırhlısıyla İstanbul'u terketmesi.
18 Kasım 1922	Abdülmecid'in halife seçilmesi.
21 Kasım 1922	Lozan Konferansı'nın açılması.
6 Aralık 1922	Mustafa Kemal'in "Halk Fırkası" kuracağını açıklaması.
19 Ocak 1923	Mustafa Kemal'in İzmit'te basın toplantısı.
4 Şubat 1923	Lozan Konferansı'nın kesilmesi.
17 Şubat 1923	İzmir İktisat Kongresi'nin açılışı (4 Mart'ta sona ermiştir).
27 Mart 1923	II. Grup üyesi Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi.
8 Nisan 1923	Dokuz Umde'nin yayımlanması.
16 Nisan 1923	I. TBMM'nin dağılması.
23 Nisan 1923	Lozan Konferansı'nın yeniden toplanması.
24 Temmuz 1923	Lozan Antlaşması'nın imzalanması.
11 Ağustos 1923	II. Dönem TBMM'nin açılışı.
14 Ağustos 1923	Fethi Bey (Okyar) başkanlığındaki 5. İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulması.
23 Ağustos 1923	Lozan Antlaşması'nın TBMM'de onaylanması.
9 Eylül 1923	Halk Fırkası'nın kurulması.
2 Ekim 1923	İtilaf devletlerinin son birliklerinin de İstanbul'dan ayrılması.
6 Ekim 1923	İstanbul'un kurtuluşu.
13 Ekim 1923	Ankara'nın başkent oluşu.
26 Ekim 1923	Fethi Bey'in (Okyar) İcra Vekilleri Heyeti başkanlığından istifası.
29 Ekim 1923	Cumhuriyet'in ilanı. □

SPOR

ژیمناستیق

یاخود

ریاضت بدنیه

اثر

مکتب سلطانی ژیمناستیق معلمی

(عودیك) مطبعه‌سی — باب‌عالی جوارنده اوالسوجاده‌سنده نومرو ۲۲

۱۳۰۷

Jimnastik yahut Riyâzet-i Bedeniyye (1890) kitabının kapağı.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor

Güreş
Futbol
Basketbol
Voleybol
Atletizm
Okçuluk
Jimnastik
Halter
Bisiklet
Boks
Binicilik
At Yarışları
Dağcılık
Eskrim
Hokey
Kriket
Kayak
Yelken
Yüzme
Kürek
Tenis

Cem Atabeyoğlu

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Ünlü Güreşçiler**
Cem Atabeyoğlu

Bu konuda ayrıca *Gençlik* maddesine bakınız.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor

Cem Atabeyoğlu

Tanzimat'ın ilân edildiği 1839'da Osmanlı ülkesinde spor, henüz genel kavramından tamamen uzaktaydı. Ülkenin alabildiğine geniş sınırları içinde "spor" olarak yapılan; köy ve köylülerin başlıca eğlencelerini teşkil eden güreşle yine ata sporu olan okçuluktu. Belirtmek gerekir ki, II. Mahmud'un yaptığı ıslahatın olumlu etkileri, yine Tanzimat'ın ilânıyla perçinlenirken, bir spor meraklısı ve sporcu olan padişahın özellikle güreş ve okçuluk alanlarındaki bakışı da meyvelerini vermeye devam ediyordu.

"Meydan-ı Kemankeşâni" adıyla anılan Ok meydanlarında, Türk okçuluğu ikinci ve son altın devrini yaşamaktaydı. Büyük bir okçuluk meraklısı ve aynı zamanda adına menzil taşları diktirtecek kadar mükemmel bir kemankeş olan II. Mahmud Türk okçuluğuna pek çok şeyler kazandırmış, bu arada İstanbul Ok Meydanı'ndaki "Okçular Tekkesi"ni de onartıp genişlettirmişti. Kemankeşler olduğu gibi pehlivanlar da bu padişahın mutlak himâyesi altında yetişmişlerdi.

İstanbul'un çeşitli semtlerinde yüzyıllardanberi faaliyet gösteren "Pehlivanlar Tekkesi" adını taşıyan tesisler o eski şaşaalı günlerinden belki çok şeyler yitirmiş durumdaydı ama yine de geleneksel bir disiplin ve intizam içinde çalışmalar sürdürülmekteydi.

Güreş, Anadolu'da "Karakucak", Rumeli'de ise "Yağlı" olarak yapılmaktaydı. Köy yerlerinde, harmanlarda yapılan güreşlerin yanısıra büyük panayırlarda cereyan eden iddialı güreş karşılaşmalarıyla düğünlerde yapılan güreşler de ön plânda yer almaktaydı. Bütün bunların dışında, Rumeli'deki Kırkpınar çayırında yapılan geleneksel yağlı güreşler de ayrı bir önem ve değer taşımaktaydı ve "Kırkpınar", Türk güreşinin yine en büyük gösterisini teşkil etmekteydi.

Daha II. Mahmud'un saltanatı yıllarında başlayan ve padişahın önünde yapılan "Huzur Güreşleri" de 1880'lere kadar sürmüş ve bu güreşler de Türk güreşine ve Türk güreşcisine pek çok şeyler kazandırmıştı. II. Mahmud ve Abdülaziz gibi padişahların güreşe karşı olan aşırı merakları, onların yetenekli pehlivanları himayelerine yol açmış, bu da Türk güreşinin en büyük pehlivanlarının bu dönemde yetişip ortaya çıkmalarına neden olmuştu.

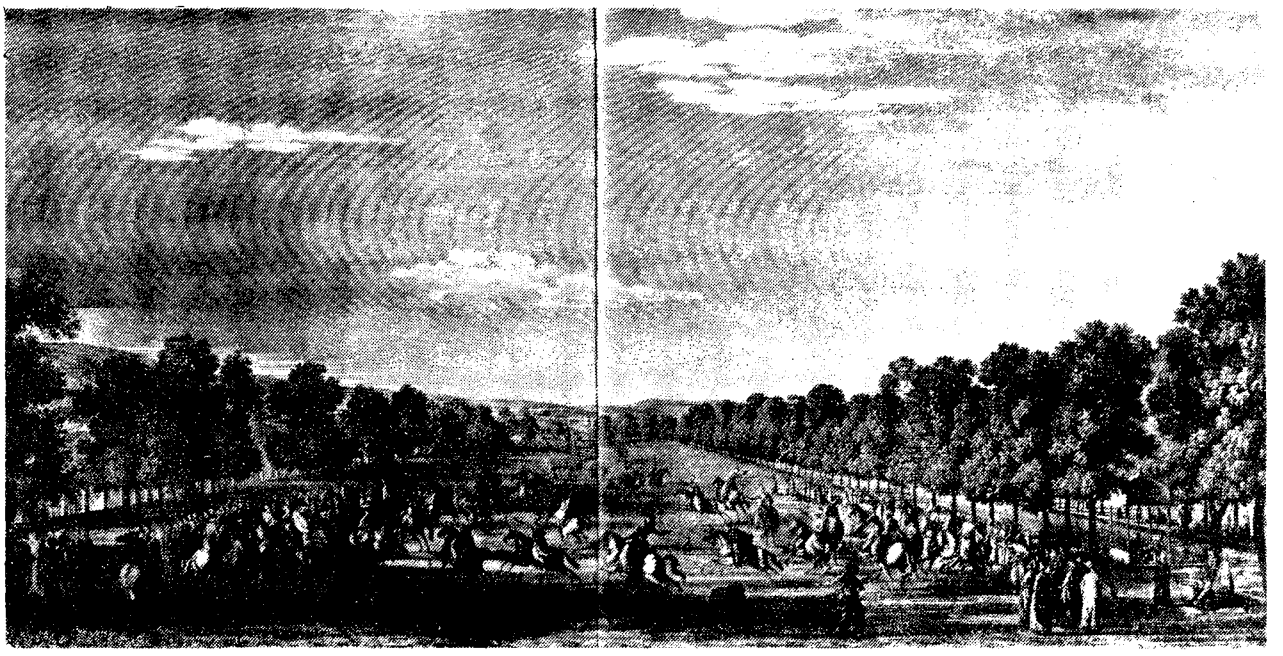
Batılılaşma ve Spor

Tanzimat'ın ilânından, geçtiğimiz yüzyılın ortalarına dek geçen yaklaşık kırk yıllık zaman içinde koskoca Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde görülen tüm "spor" faaliyeti bundan ibaretti. 19. yy'ın başlarından itibaren bütün dünyada belirli kurallara göre yapılmaya ve gelişmeye başlayan modern spor türleri, yurdumuzda da 1870'li yılların başlarında kendini göstermeye başlamıştı. Kurthan Fişek, bu konuda "*Tanzimat batıcılığı, Osmanlı'nın yerleşik spor kurumlarını yeni dönemin koşullarına uymak yerine, eskiyle hiç ilgileri olmayan yeni yapılar ortaya çıkardı*" diyerek yerinde bir saptamada bulunur.

1860'da açılan Robert College'yle 1868'de açılan Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi), ülkede yalnız kültür açısından "batıya açılan pencere" olarak kalmamışlar, spor konusunda da öncülük etmişlerdir. Buradaki Amerikalı ve Fransız öğretmenler, modern spor türlerinin Türkiye'de tanınmasında ve yayılmasında öncülük etmişlerdi. Bu arada yurdumuzun "batıya dönük" ilk kültür ocağı olan Mekteb-i Harbiye (Harbokulu) de Türk sporunda cidden önemli bir yer işgâl eder. Daha 1830'lu yıllarda Mekteb-i Harbiye çatısı altında dokuzuncu sınıf öğrencilerinin meç ve kılıç eğitimi yaptıkları, hattâ Mekteb-i Harbiye'nin açılış töreni sırasında (1 Temmuz 1835) öğrencilerin, II. Sultan Mahmud'un huzurunda meç ve kılıç gösterisi yaptıkları bilinmektedir.

Galib Paşa'nın Mekteb-i Harbiye Nâzırlığı (Komutanlığı) sırasında, spor derslerine büyük önem verildiği, yine Harbokulu'yla ilgili belgelerden öğrenilmektedir. Öğrencilerin her gün derslerin bitiminden sonra topluca veya dağınık bir şekilde, spor öğretmenleri İtalyan M. Martin'le Sadık Bey'in nezaretinde spor çalışmaları yaptıkları ve böylece bir subay için gerekli bedenî zindeliği kazanmaya çalıştıkları; kara ve deniz sporları faaliyetine büyük ağırlık verildiği, öğrencilerin gerek mayolu ve gerekse teçhizatlı olarak yüzme derslerine tâbi tutuldukları yine Harbokulu'yla ilgili eski belgelerden anlaşılmaktadır.

Bunlara eklenen Robert College ve

TANZİMAT'TAN ÖNCE: Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesi dönemlerde spor, köylerde yapılan güreş ile yüz[illegible]ır yapılagelen okçuluktu. Fakat bunun genel spor kavramından uzak olduğunu da belirtmek gerekir. Güreş Anadolu'da "Karakucak", Rumeli'de de "Yağlı" olarak yapılmaktaydı. Bunun yanısıra padişahların huzurunda yapılan Huzur Güreşleri vardı. Ayrıca eski bir spor olan cirit de çok yapılıyordu. Melling'ten Kâğıthane'de ciritçiler.

Mekteb-i Sultanî sıralarındaki spor faaliyeti de Osmanlı İmparatorluğu içinde gerçek anlamda sporun yerleşmesinde önemli etken olmuştu. Mekteb-i Sultanî'de M. Curel'in temelini attığı ve daha sonra da onun yerine gelen M. Moiroux'nun sürdürdüğü spor faaliyeti sonucu ilk Türk sporcularının ortaya çıktıkları görülmüştü. Bu öğretmenlerin yetiştirdikleri öğrenciler arasında ilk "büyük isim", Ali Faik Bey (Üstünidman) olmuştu. İlk Türk jimnastikçisi olarak tanınan Faik Hoca, daha sonra Galatasaray Lisesi'ne jimnastik öğretmeni olmuş ve kırk yıla yakın süren görevi süresince sayısız öğrenciler yetiştirmişti.

M. Moiroux, Mekteb-i Sultanî'den başka Mekteb-i Harbiye'de de spor öğretmenliği yapmış, bu askerî okuldaki yetenekli öğrencilerinden Mazhar Bey (Kazancı) daha sonra Mekteb-i Harbiye'de spor öğretmeni olarak hizmet görerek pek çok asker öğrenci yetiştirmişti. Fait Hoca'yla Mazhar Hoca Türkiye'de jimnastik sporunun gerçek öncüleri olmuş; biri sivil okullarda, diğeri ise askerî okullardaki olumlu çalışmalarıyla Türk sporuna pek büyük katkılarda bulunmuşlardı.

Daha sonraları "Şeyhü'l-İdman (İdmancılar Şeyhi)" nâmıyla anılacak olan Faik Üstünidman'ın en yetenekli öğrencilerinden biri olan Selim Sırrı Bey (Tarcan) de Türk sporunun ilk büyük öncülerden biri olarak ortaya çıkmış ve o da Yüksek Öğretmen Okulu'ndaki beden eğitimi öğretmenliği sırasında pek çok genç öğrenci yetiştirmişti. Selim Sırrı Bey'in yetiştirdiği öğrenciler de öğretmen olarak yurdun dört yanına sporu ve spor anlayışını götürüp yaymışlardı.

Selim Sırrı Bey aynı zamanda yurdumuzda "Olimpiyat" fikrini ve idealini tanıtan ve yayan, Millî Olimpiyat Komitesi'ni kuran ve Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nde ülkemizi ilk temsil eden kişidir.

Geçtiğimiz yüzyılın sonlarında, ticaret amacıyla İzmir ve İstanbul'a gelip yerleşen İngiliz aileleri de Türkiye'de modern sporların tanınıp yayılmasında önemli roller oynamışlardı.

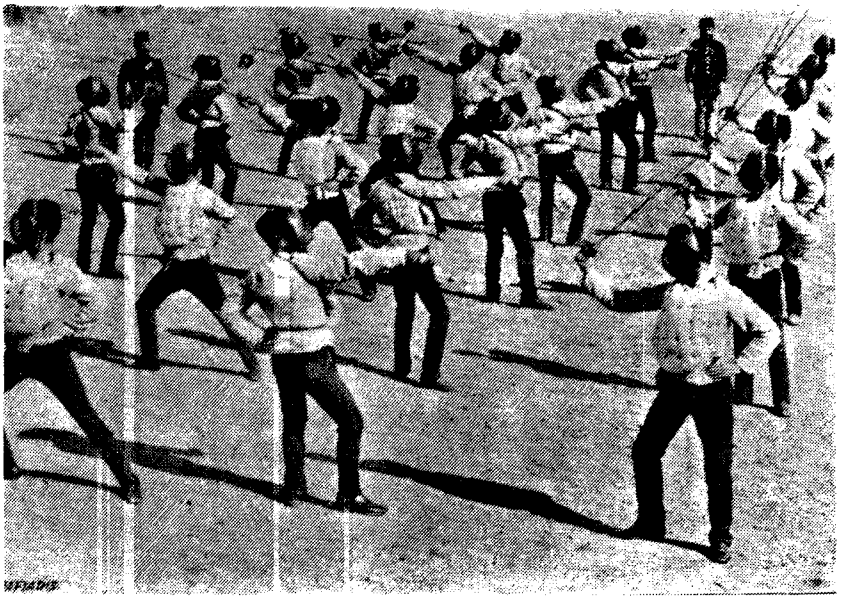
Türkiye'de futbol ilk kez 1890'lı yıllarda, İzmir'de yerleşmiş bulunan İngiliz aileleri arasında oynanmaya başlamış, oradan Selânik ve İstanbul'a sıçramıştı. Türkiye'de ilk tenis kortlarını İngilizler kurmuş; ilk kürek ve yelken yarışları da yine onlar tarafından yapılmıştı.

Büyük kentlerde yabancıların başlattıkları ve daha sonra aralarına gayrimüslimlerin de katıldıkları bu spor faaliyetlerine Müslüman Türk gençlerinin katılmaları kolay olmamıştı. Bunda, dönemin aileler üzerinde egemen olan koyu taassubunun yanısıra II. Abdülhamid'in son derece evhamlı kişiliğinin de önemli etkisi olmuştu. Günün padişahının, gençlerin bir araya gelmeleri karşısında aşırı titizlik göstermesi ve gençlerin toplu olarak girişecekleri her hareketin şahsına ve saltanatına karşı bir saldırı anlamı taşıyacağı vehmi içinde olması gençlerin kulüp kurmalarına da, spor yapmalarına da en büyük engel teşkil etmekteydi.

Bileklerini kesmek suretiyle intihar eden eski padişah Abdülaziz'in reformcular tarafından bir pehlivana katlettirilmiş olduğu şüphesi, II. Abdülhamid'in İstanbul'da güreşi dahi yasaklamasına neden olmuştu. Böylece taht şehrinin kapıları pehlivanlara bile kapanmıştı.

Güç Koşullarda Yapılan Spor

İstanbul'un dört yanına dağılmış olan hafiyelerin göz hapsi altında bulunan gençlerin toplu halde en ufak ha-

BATILILAŞMANIN GETİRDİĞİ: *Tanzimat'la birlikte hızla Batı'ya açılan Osmanlı toplumunda spor ve spor kurumları da buna uygun bir gelişme gösterdi. O yıllarda açılan Galatasaray Lisesi ile Harbokulları Avrupa'da yapılan modern sporların yayılmasında öncülük ettiler. Bu arada askeri eğitimin bir parçası olan meç ve kılıç eğitimi de özellikle askeri okullarda uygulandı. Mekteb-i Harbiye-i şahanede meç talimi.*

reketlerine dahi müsamaha gösterilmediği bir ortamda, Türk gençlerinin kulüpler kurup takımlar çıkarmak suretiyle spor yapabilmeleri elbette ki imkânsızdı. Nitekim bu ortamda bir avuç idealist Türk gençinin, hem de bir İngiliz adı altına gizlenerek kurdukları futbol takımı daha ilk maçında hafiyeler tarafından basılmış; futbolculardan yakalanabilenler ağır şekilde cezalandırılmıştı.

Böylesine sıkı bir istibdat rejimi altında ancak bir Türk spor kulübü kurulabilmişti. Bu kulüp de Saray Nâzırı Osman Paşa'nın çocuklarıyla birkaç arkadaşları tarafından, Nâzır Paşa'nın Serencebey Yokuşu'ndaki konağında gerçekleştirilebilmişti. İşte önceleri bu nedenle hafiyelerin gözünden kaçan bu hareket, ilk Türk spor kulübü olan "Beşiktaş Basiret Osmanlı Jimnastik Kulübü"nün 1903'te doğmasına imkân ve fırsat vermişti. Ancak bu hareket dahi çok geçmeden zamanın hafiyeleri tarafından tesbit edilmiş ve durum Padişaha aksettirilmişti. Bu kötü durum, Padişahın Seryâveri Mehmet Paşa'nın araya girip II. Abdülhamid'e, bu gençlerin yaptıkları faaliyetin olumluluğu yolunda hayli dil dökerek onu ikna etmesiyle tatlıya bağlandığı gibi padişahın özel fermanıyla bir "mekteb" olarak kabul edilen bu "kulüb"ün faaliyetine izin çıkmıştı.

Beşiktaş kulübüne karşı gösterilen bu müsamaha, 1905'te Mekteb-i Sultanî öğrencilerine yeni bir Türk kulübü kurma cesaretini vermişti. Bu cesaret de ortaya "Galatasaray"ın çıkmasını sağlamıştı. Kurthan Fişek, bunu *".. Tanzimat sonrası dönemde Mekteb-i Sultanî, daha önce saray bünyesinde çalışan, Avrupa saraylarındaki emsalleri gibi hariciye, askerlik ve saray hizmetleri için seçkin aile çocuklarını eğiten Enderûn Mektebi'nin bütün işlevlerini üstlenmişti. Osmanlı devlet hayatına Enderûn ve Sultanî çıkışlı 60 sadrâzam, 3 şeyhülislâm, 23 kaptanı-deryâ katıldığı düşünülecek olursa, II. Abdülhamid'in hoşgörüsü ardında, bu okulun sporcularının, 'en ziyâde itimada mazhar uyruklar' olmalarının yattığı söylenebilir. Kaldı ki Sultanî öğrencileri, 1863 sonrasında batıdan öğrendikleri yabancı sporları yapmakla kalmıyor, öğrendikleri fransızcayla doğuya yabancı fikirleri de kolayca massedebiliyorlardı. Belki de 'siyaset yapacaklarına spor yapsınlar' diye dününmüştü II. Abdülhamid..."* biçiminde değerlendirir. Gerçekten de Mekteb-i Sultanî en seçkin ailelerin çocuklarını okuttukları mektepti. Bu ailelerin pek büyük bölümü, saraya yakın olan kişilerden oluşmaktaydı. Ve Galatasaray Spor Kulübü'nü kuranların başında bulunan Ali Sami (Yen) Bey de ünlü *Kamus-ı Âlam* yazarı Şemseddin Sami Bey'in oğluydu.

Galatasaray'ı iki yıl sonra (1907) Kadıköy yakasında Fenerbahçe'nin kuruluşu izlemişti. Bu dönemler artık sporun gerçek anlamının Saray tarafından da anlaşılıp kabul edildiği yıllara rastlıyordu. Çünkü ne özel izinle faaliyet gösteren Beşiktaş, ne de Mekteb-i Sultanî bünyesinde kurulan Galatasaray'dan saltanata karşı en ufak bir kötülük gelmeyeceği belli olmuştu. Artık spor II. Abdülhamid'in nazarında "korkulu" olmaktan çıkmaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti ve Olimpiyatlar

Ülkede istibdat rejiminin egemen olduğu günlerde İstanbul'a dünyaca ünlü bir spor adamının geldiği görülmüştü. Bu, "Modern Olimpiyatlar"ın kurucusu olan ünlü Fransız spor adamı Baron Pierre de Coubertin'di. Coubertin henüz Uluslararası Olimpiyat Komitesi'ne üye olmamış devletleri yanlarına almak için bir dünya gezisine çıkmış, bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nu da Uluslararası Olimpiyat Komitesi'ne üye kaydetmek için İstanbul'a gelmişti. Baron Pierre de Coubertin İstanbul'a gelmeden önce burada bulunan eski dostu, Mekteb-i Sultanî edebiyat öğretmeni M. Juery'yle ilişkiye geçerek, İstanbul'a geldiğinde kendisini bir Türk spor adamıyla tanıştırması için aracılık etmesini istemiş, M. Juery de Selim Sırrı Bey'i tavsiye etmişti. Baron de Coubertin, Selim Sırrı Bey'le yaptığı görüşme sırasında Olimpiyat Oyunları'nın yeniden ihyası için gösterdiği çabalardan bahsetmiş ve bunun artık gerçekleşmiş bulunmasından duyduğu memnuniyeti dile getirdikten sonra şimdi tüm gücüyle bu davanın etrafına bütün dünya ülkelerini toplamak istediğini söylemiş ve bir

Olimpiyat komitesi kurarak amatör Türk sporcularının Olimpiyat oyunlarına gönderilmesini istemiştir.

Selim Sırrı Bey, bu olayı *Eski ve Yeni Olimpiyatlar* adlı eserinde şöyle anlatır:

".. Coubertin'in bu teklifi pek hoşuma gitti. Yalnız tatbik sahası yoktu. Kendisine, bizim henüz istibdat devrinde yaşadığımızı, cemiyet teşkili değil, iki kişinin başbaşa gelmesinin bile mümkün olmadığını, böyle bir Millî Olimpiyat Cemiyeti kurmaya kalkarsam, bunun benim hayatıma mal olacağını söyledim. Adamcağız bana hak verdi ve cevaben: - Siz benim murahhasım olunuz, ileride bir gün gelir de hükûmetiniz cemiyet teşkiline izin verirse, siz de Millî Olimpiyat Cemiyeti'ni kurarsınız, dedi ve ayrıldık.."

Ancak Selim Sırrı Bey, 1908'de Meşrutiyet'in İlânı'ndan sonra ülkeye cemiyet kurma serbestisinin gelmesiyle Osmanlı Millî Olimpiyat Cemiyeti'ni kurabilmiş ve durumu Baron Pierre de Coubertin'e bildirmişti. Selim Sırrı Bey ise, 28 Mayıs 1909 günü Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin Berlin'de yapılan toplantısına Osmanlı Millî Olimpiyat Komitesi'ni temsilen resmen katılmıştı.

Bununla birlikte 1912'de Stockholm'de yapılan Olimpiyat Oyunları'na katılmak hiç de kolay olmamıştı. Bunu, yine Selim Sırrı Bey, *Eski* ve *Yeni Olimpiyatlar* adlı eserinde şöyle dile getirir:

".. 1912'de Stockholm'de yapılacak olan beşinci Olimpiyat Oyunları'na iştirâke karar verdik. İkdam *ve* Sabah *gazetelerinde ilânlar vererek muhtelif spor müsabakalarına iştirâk etmek isteyen amatör gençleri lisans almak üzere dâvet ettim. Harbiye ve Bahriye nezaretlerine de birer tezkere yazarak milletlerarası spor müsabakalarına iştirâk edecek zâbitlerin isimlerini bildirmelerini rica ettim. O devrin hükûmeti bu milletlerarası müsabakaların siyasî ve içtimaî tesirlerini lüzumu kadar takdir edemediklerinden olacak, benim müracaatıma askerlik bakımından faydası olmayacağından işbu müsabakalara iştirâki lüzumsuz görüyoruz cevabı verildi. O tarihte İstanbul'da bir iki futbol kulübünden başka hiçbir spor teşekkülü bulunmadığından, onlardan da müsbet bir cevap alamadım..".*

Selim Sırrı Bey'in gazetelerde yayınlanan ilânlarına birkaç müracaat olmuştu. Ancak bu başvuran gençler İstanbul'dan Stockholm'e gidiş geliş yol masraflarının kendilerine ait bulunduğunu öğrendiklerinde bu işten hemen caymışlardı. İçlerinden sadece iki kişi; Mıgır Mıgıryan'la Vahram Papazyan adlarında iki Ermeni genci bu şartları kabullenmişlerdi. Varlıklı bir ailenin çocuğu olan Mıgıryan Efendi kendi parasıyla Stockholm'e gidip gelirken, Papazyan Efendi'nin de masrafları, mensubu bulunduğu Ardavast kulübü tarafından karşılanmıştı. Böylece bu iki Ermeni genci Stockholm'e giderek Osmanlı devleti adına resmen Olimpiyat Oyunları'na katılmışlardı.

Ancak bunlar, Olimpiyat Oyunları'nda Türkiye'yi temsil eden ilk sporcular değildi. 1908'de Londra'da yapılan Olimpiyat Oyunları'nda, Aleko Mulos adında bir jimnastikçi, Baron Pierre de Coubertin'in özel davetlisi olarak katılmıştı. Aleko Mulos, Baron'un İstanbul'u ziyareti sırasında kendisine mihmandarlık ettiğinden Olimpiyat Oyunları kurucusu tarafından sevilmiş bir Rum genciydi.

Spor Kulüplerinin Kuruluşu

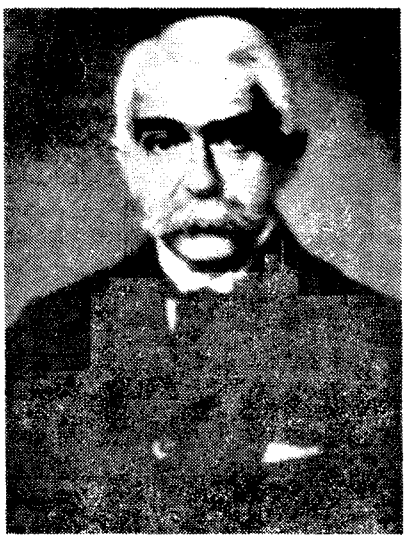
1908'de ülkede Meşrutiyet'in İlânı'yla gelen özgürlük spor alanında da kendini göstermiş; dernek kurulmasına izin verilmesi, Beşiktaş, Galatasaray ve Fenerbahçe gibi eski kulüplerin resmen tesciline yol açarken, yeni yeni birçok spor kulübü de Cemiyetler Kanunu hükümlerine göre resmen kurulup tescil olunmuştu. Bu, Türk sporunda önemli bir dönüm noktası oluşturdu. Böylece Türkiye'de Türk spor kulüplerinin kurulmasıyla Türk sporu da yabancıların elinden ve tekelinden kurtulup Türk çocuklarına mal olmaya başlamıştı.

Meşrutiyetin İlânı'ndan sonra spor kulüplerinin sayısı hızla artarken, Türk gençleri alenen ve rahatça spor yapabilecekleri bir ortama nihayet kavuşmuşlar, bu da kısa bir zamanda geniş bir Türk sporcu kitlesinin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bu çok önemliydi. Çünkü daha pek kısa bir zaman öncesine kadar Türk sporu tamamen yabancı kulüplerle sporcuların tekelinde bulunmaktaydı. İstibdat rejiminin ağırlığının İstanbul'a oranla çok daha az hissedildiği İzmir ve Selânik gibi şehirlerde spor büyük bir rahatlık içinde yapılırken buralarda da sporun tamamen yabancı tekelinde bulunduğu görülüyordu. Çoğunluğu ise Rum asıllı sporcular teşkil etmekteydiler.

"ŞEYHÜ'L-İDMAN": Galatasaray Lisesi'nde beden eğitimi öğretmeni olan M.Moiroux'un yetiştirdiği Ali Faik Bey (Üstünidman) ilk Türk jimnastikçisi olarak uzun yıllar spora hizmet etmiş ve bundan dolayı "Şeyhü'l-idman" adını almıştır. Kendisi de Selim Sırrı Bey (Tarcan) gibi yetenekli öğrenciler yetiştiren Ali Faik Bey'in Jimnastik yahut Riyâzet-i Bedeniye adlı bir kitabı vardır. Ali Faik Bey.

OLİMPİYATLAR VE OSMANLI SPORU: *Modern olimpiyatların kurucusu olan Baron Pierre de Coubertin Uluslararası Olimpiyat Komitesi'ne üye olmayan ülkeleri dolaşarak, onları da komiteye almak amacıyla yaptığı gezilerden birinde İstanbul'a gelmiş ve burada Selim Sırrı Bey'le görüşmüştü. Fakat II. Abdülhamid döneminde Olimpiyat Komitesi kurarak oyunlara katılmak mümkün olmadı. Osmanlı Milli Olimpiyat Komitesi'nin kuruluşu II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşti. Coubertin (altta), Selim Sırrı (üstte; sağında Rıza Tevfik).*

İzmir'de de, Selânik'te de Rum sporcularıyla bunların bağlı bulundukları Rum spor kulüpleri ön plânda yer almaktaydılar. Modern Olimpiyat Oyunları'nın kuruluşunun 10. yıldönümü münasebetiyle Atina'da 1906'da "Ara Olimpiyatlar" düzenlendiğinde bu oyunlara İstanbul Tatavla kulübünün Rum asıllı jimnastikçi ve atletleriyle İzmir ve Selânik'in tamamen Rum futbolculardan oluşan karmalarının katılması da bunu gösteriyordu. Ve 1912'de de durum altı yıl öncekinden farksızdı; Stockholm Olimpiyat Oyunları'nda Osmanlı İmparatorluğu Ermeni asıllı iki atlet tarafından temsil edilebilmişti.

İtalyan Savaşı, Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nın ardarda sıralanmasına rağmen ülkede başlayan spor faaliyeti zor da olsa yürüyebilmiş, bu arada birçok Türk sporcusu savaş nedeniyle hayatını kaybetmişti. I. Dünya Savaşı'nı izleyen Mütareke ve işgâl yıllarında İstanbul, işgâl ordularına mensup subay ve erlerin getirdikleri yeni yeni sporlarla tanışırken, Türk sporcularının ve spor kulüplerinin İşgâl Kuvvetleri'ne mensup takımlarla yaptıkları sportif karşılaşmalar ve maçlar da büyük bir ilgi uyandırmıştı.

Bu maçlarda (özellikle futbol), Türk takımlarının İşgâl Kuvvetleri takımları karşısında kazandıkları başarılar ve galibiyetler, milletin acılı ve yaralı gönlü için en büyük teselli kaynağı olmuştu. İçindeki ezikliğin ve yüreğindeki acının tesellisini İşgâl Kuvvetleri takımları karşısında elde edilen galibiyetlerde bulan millet, spora bir "kurtarıcı" gibi sarılmış ve böylece spor birden gözlerde ve gönüllerde büyük bir anlam taşımaya başlarken, başarılı takımlar da büyük bir seyirciye ve taraftar kitlesine sahip olmaya başlamışlardı. Bu, Türk sporu adına önemli bir olaydı.

Öte yandan, Beyoğlu'nun bellibaşlı lokallerinde, gazino ve salonlarında yapılan iddialı boks maçları da Türk boks sporunun ilk büyük isimlerinin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştu.

Bütün bu örneklere bakılarak denilebilir ki; Türkiye'de spor ve Türk sporu ilk büyük patlamasını, işgâlin o acı ve karanlık günlerinde İstanbul'da yapmıştı.

I. Dünya Savaşı öncesinde başlayıp, savaş yıllarında da devam eden spor ve idman bayramları da Türkiye'de sporun ilgi görmesinde etken olmuştu. Fenerbahçe, Galatasaray, Beşiktaş, İstanbul Jimnastik kulübü, Anadolu, Anadoluhisarı, Altınordu ve İttihatspor kulüpleriyle "Osmanlı Donanma Cemiyeti", "Himaye-i Etfâl Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu)", "Malûl Gaziler Cemiyeti" gibi derneklerin düzenledikleri bu şenlikler kalabalık seyirci kitlelerini spor karşılaşmalarına çekmeye yardımcı olmuş ve sporun tanınıp sevilmesinde önemli bir rol oynamıştı.

12 Mayıs 1916 günü Yüksek Öğretmen Okulu öğrencilerinin beden eğitimi öğretmenleri Selim Sırrı Bey'in nezaretinde Kadıköy'deki İttihatspor sahasında toplu olarak yaptıkları idman şenlikleri de Türkiye'de ilk idman bayramı olması bakımından önem ve değer taşır.

Osmanlı Devleti, 1916'da Berlin'de yapılması gereken Olimpiyat Oyunları'nın I. Dünya Savaşı nedeniyle yapılamamasından sonra 1920 Olimpiyatları'na, "savaş yeniği ülke" olması nedeniyle alınmamıştı. Böylece Türk sporcuları uluslararası bir yarışmada ülkelerini temsil etme hakkına bir kez daha sahip olamamışlardı.

Kurtuluş Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına dek geçen dönem ise "Türk sporunda hamle yılları" olmuştu. Bu arada Türkiye'de sporun veya diğer bir deyimle, Türk sporunun ilk kez örgütlenmesi ve Türk spor kulüplerinin bir araya gelerek "Türkiye

İLK KULÜPLER: *II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte dernek kurulmasına izin verilmesi daha önce varolan kulüplerin tescilini de beraberinde getirdi. Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş gibi kulüplerin yanısıra birçok yeni kulüp de kurularak sporun yayılmasına öncülük etti. Bu arada spor yapan gençler arasında Müslüman gençlerin de sayısı hızlı bir artış gösterdi. 1911-12 şampiyonu Fenerbahçe.*

İdman Cemiyetleri İttifakı''nı kurmaları da Türk sporunun atılım yapmasını sağlamıştı (1922).

Bu örgütlenmenin yanısıra Türk sporunda ilk kez yurt dışındaki benzerlerini andıran ve "Heyet-i Müttehide" adıyla anılan Federasyonların kurulması tüm spor dallarında bilimsel ve çağdaş adımlar atılmasını sağlamış ve bunun olumlu sonuçları da Türk sporunda derhal kendini göstermişti.

Sonuç

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giden dönemin Türk sporunda önemli bir yerinin bulunduğu muhakkaktır. Türk sporu bu sürenin içinde doğmuş, alabildiğine büyük bir gelişme ve yayılma göstermiş, hatta daha gerçek bir deyişle; Türk sporu bu dönemin içinde doğmuş ve emeklemiş, ayağa kalkarak yürüme ve koşma çağına erişmiştir.

Burada istibdat ve mesrutiyet dönemlerinin getirmiş olduğu farklı değişmelerden çok, Türk toplumunun sosyal yapısında ve görüş açısında görülen değişiklikler önemlidir. Spora ve özellikle topa karşı olan tutuculuğun yerini büyük bir futbol sevgisinin alması, hatta İstanbul'un İşgâli sırasında futbolun bir "millî dava" haline gelişi dikkati çeker. Topu Hazret-i Hüseyin'in kesik başına benzettiği için ona kutsal bir dokunulmazlık veren inancın, yirmi yıl içinde yerini büyük bir "futbol sevgisi"ne bırakması ilginçtir. Kurthan Fişek'in "*Türk sporunda tekkeden kulübe dönüş*" görüşüne katılmamak mümkün değildir, fakat bu sürenin içinde Türk sosyal yapısının geçirdiği büyük değişiklik ve görüş farkıyla modern sporlara doğru büyük eğilim de inkâr kabul etmez bir gerçektir.□

Güreş

Türkün millî sporu olan güreş, Tanzimatın ilânı sırasında da Osmanlı ülkesinde en gözde ve en sevilen spor olma özelliğini korumaktaydı. Gerçi o zaman "spor" diye bir kavram tanınmıyordu ama güreş bir spor olarak değil de güreş olarak yapılıyordu. Köy yerlerinde, harmanlarda, panayırlarda, düğünlerde ve bayramlarda güreş en önde gelen şeydi. Güreşin yapılmadığı bir köy düğünü hemen hemen düşünülemezdi.

Anadolu'da "karakucak", Rumeli'de ise "yağlı" güreş vardı. Yağlı güreşin en büyük gösterisi ise hiç kuşkusuz "Kırkpınar"dı. Bir de padişahın önünde yapılan "Huzur Güreşleri" vardı ki, bunda da devrin en usta başpehlivanları güreş tutabilirlerdi. Birtakım töreleri vardı "Huzur Güreşleri"nin. "Huzur"a çıkan bir pehlivan kesinlikle padişahın yüzüne bakamazdı. Güreş tutarken de padişaha arkasını asla dönemeyeceği gibi rakibinin dönmesine de müsaade etmezdi. Huzur'da en büyük kabahat padişaha arka dönmekti. Ayrıca "Huzur Güreşi"nde pehlivanların naralanmaları da kesinlikle yasaktı.

"Huzur Güreşleri"nin, güreşe olan merakıyla tanınan III. Selim zamanında başladığı bilinmektedir. Padişahın büyük takdirine mazhar olan devrinin ünlü pehlivanı Ahıskalı Mahmud'un uzun bir süre sarayda III. Selim'in himâyesinde kaldığı bilinmektedir. Bu ünlü pehlivanın daha sonra II. Mahmud zamanında da sarayda kaldığı ve "Huzur Güreşleri"ni sürdürdüğü görülmüştü.

II. Mahmud da güreş meraklısı ve güreşçi hâmisi bir padişah olarak tanınmaktadır. Onun saltanatı yıllarında Saray'ın Saya Ocağı'nda birçok pehlivanın bulunduğu ve bunların huzurda sık sık güreşe çıktıkları bilinmektedir.

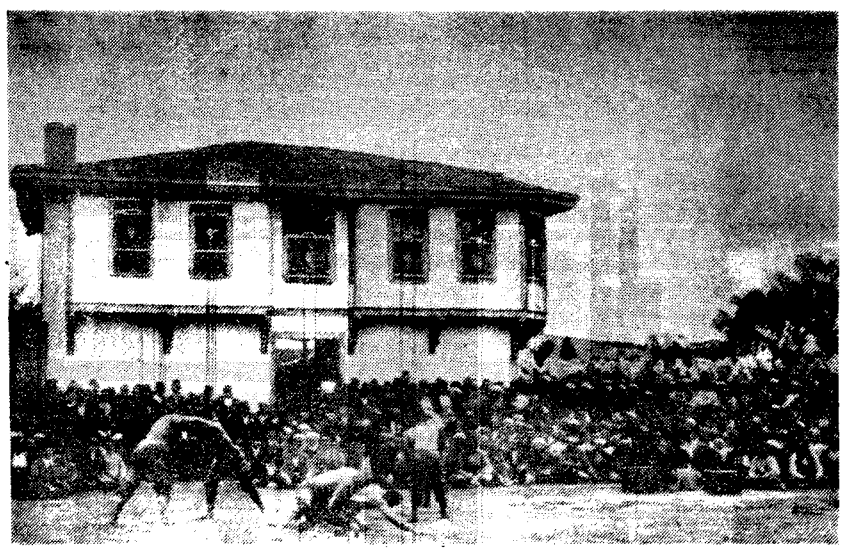
Bu sâyede Türk güreşine "büyük pehlivanlar" gelmeye başlamıştı. Bursa'nın Demirci Köyü'nden, Süleyman Pehlivan'ın oğlu Suhteoğlu Mehmed Pehlivan bunlardan biridir. Tepedelenli Ali Paşa'nın Arnavutluk'tan İstanbul'a gönderdiği Gostivarlı İskender ve Prizrenli Olise pehlivanların Arnavutluk'tan İstanbul'a gelene dek uğradıkları her yerde yaptıkları güreşlerde karşılarına çıkan rakipleri yenmeleri ve nihayet saray kapısına kadar gelmeleri II. Mahmud'u hayli düşündürmüştü. Saray'da bulunan Ahıskalı Mahmud Pehlivan artık yaşlandığı gibi güreşi de birkaç yıl önce bırakmıştı. Yine padişahın en güvendiği pehlivanlardan biri olan Pehlivan İbrahim Paşa da ordusunun başında Tuna boylarında bulunuyordu. Saray'da bulunan diğer pehlivanlar; Dobrucalı, Haliloğlu, Hamza, Hocaoğlu ve Hafız gibi pehlivanların bu iki ünlü Arnavut pehlivanın çapında olmadıklarını gayet iyi bilen II. Mahmud bunun sıkıntısı içindeyken, Hüdavendigâr ve Kocaeli sancakları Mutasarrıfı olan Ahmed Paşa tarafından Bursa'nın ünlü Atıcılar Meydanı'nda keşfedilen genç Suhteoğlu Mehmed Pehlivan, Paşa vasıtasıyla saraya yollanmıştı.

Beşiktaş Sahil Sarayı'nın Kilerciler Koğuşu'na alınan 150 okkalık Suhteoğlu Mehmed Pehlivan'ı şöyle bir deneyenler, onun padişahın tam aradığı pehlivan olduğunu anlamışlardı.

Suhteoğlu Mehmed Pehlivan, huzurda ilk güreşini 12 Haziran 1812 Cuma günü Çinili Köşk önündeki meydanda Prizrenli Olise'ye karşı yapmış ve padişahı heyecandan heyecana sevk eden bu amansız güreş sonunda hasmını yenmeyi başarmıştı. 26 Haziran 1812 günü Çağlayanlardaki köşkün bahçesinde yapılan Huzur güreşinde de Suhteoğlu bu kez Gostivarlı İskender'i sırtüstü yere vurmuştu. Ancak Arnavut pehlivanın bu yenilgi karşısında hiç de tatmin olmadığını farkeden II. Mahmud 10 Temmuz 1812 günü bu iki pehlivanı bu kez de Yıldız Sarayı'nda güreştirmiş ve hiçbir itiraza yer kalmayacak bir biçimde yenilen Gostivarlı İskender memleketine dönmekten başka çare bulamamıştı.

II. Sultan Mahmud, Arnavut pehlivanlar karşısında aldığı bu parlak galibiyetlerle Türk pehlivanlığının yüzünü güldüren Suhteoğlu Mehmed Pehlivan'ı ödüllendirmiştir. Suhteoğlu Mehmed Pehlivan, altı ay önce bir köy delikanlısı olarak geldiği taht şehri İstanbul'dan, "zuema ve pehlivan-ı devlet Suhteoğlu Mehmed Ağa" olarak ayrılıp Bursa'daki köyüne dönmüştür.

Bu da gösteriyor ki, Osmanlı hükümdarları arasında güreşe olduğu kadar güreşçilere de büyük önem ve değer verenler çıkmış ve takdir ettikleri güreşçilere iki köy ile binlerce bahçenin zeametini ihsan edecek kadar da çömert davrananlar olmuştu. Ve onların bu himaye ve yardımları sayesinde Türk gü-

EN ESKİ SPOR DALI: Güreş Türklerin en eski sporlarından biridir. Osmanlı Devleti'nde önce Anadolu'da bir hayli yaygın olan güreş, karakucak ve yağlı güreş olmak üzere iki türde yapılırdı. Kökeni eski Yunan'a kadar uzanan yağlı güreş Rumeli, karakucak ise Anadolu güreşi diye bilinir. Bursa Yenişehir'de güreşler.

reşi en üst düzeylere çıkmış, nice pehlivanlar yetişmişti.

Padişahlar ve Güreş

II. Mahmud 1826'da yeniçeri ocağını ortadan kaldırırken, yeniçerilerin bağlı bulundukları Bektaşî tekkeleriyle birlikte bazı tekkeleri de silip atmıştı. Bunların arasında Pehlivanlar Tekkesi'nin bulunması da Türk güreşi için pek büyük şanssızlık olmuştu. Daha sonra bu tekke yeniden açılmış, ancak eski görkemli günlerinden uzak kaldığından, bir süre sonra kendiliğinden ortadan silinmişti.

Abdülmecid'in ise güreşe ve güreşçilere karşı yakınlık gösteren bir hükümdar olmadığı bilinir. Zamanında "Huzur Güreşi" yapıldığına dair bir kayda da hiç rastlanmaması da bunu gösterir. Ancak ne var ki şehzade Abdülaziz'in güreşe karşı aşırı sevgi ve merakı bu dönemde de pehlivanların ön planda yer almalarına neden olmuştu. Genç şehzadenin maiyetinde birçok pehlivanın bulunması ve tüm saray pehlivanlarının onun emrinde oluşları, güreş ve güreşçinin değerini bu dönemde de üst düzeyde tutmuştu. Şehzade Abdülaziz'in bu pehlivanları gerek Kurbağalıdere'deki köşkünde, gerekse Ayazağa'daki kasrında sık sık karşılaştırdığı ve onları büyük bir ilgiyle izlediği bilinmektedir.

Valiler de genç şehzadenin güreşe karşı olan ilgisi ve merakını pek iyi bildiklerinden, yörelerinde yetişen en yetenekli pehlivanları saraya gönderdikleri bilinmektedir. Bunlardan biri de Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından gönderilen Arnavudoğlu Ali Pehlivan olmuştu. Aslen Kastamonu'nun Cambaz köyünden olduğu halde Mora Yenişehiri'nde çalışırken güreş meydanlarında kendini gösterdiği için yanlış bir adlandırma ile "Arnavutoğlu" diye anılan Ali Pehlivan, 1.80 boyunda ve en çok 80 okka çeken ve zamanın pehlivan ölçülerine göre hayli ince olan fakat zehir gibi acı kuvvete ve atletik bir yapıya sahipti. Cambazbaşı Çerkez Rıza Bey, bu genç pehlivanı *Takvimü'l-ebdân el-sıhhatü'l-insan* adlı eserinde şöyle tanıtır: "*.. Karşısında bulunan pehlivan biraz anud (inatçı) davransa, kuvvetinin şiddet-i tesirinden bir daha pehlivanlık edemeyecek derecede ezilüb meydan-ı müsaraaden (güreş alanından) mağlûben çekilmeye mecbur kalır idi. Bu şiddetlü pehlivan yenici olduğu gibi pes ettirmekte de meşhur idi. Arkası yere gelmeden ve nâmı ve şerefini gaib etmeden (yitirmeden) azim-i dar-ı ahiret olmuştur (ahrete göçmüştür)..*".

Bu arada memleketi olan Sıvas'tan İstanbul'a gelen ve güreşirken hasımlarını kispetinin içinden tutmaktaki ustalığından ötürü "Kazıkçı" adıyla ün yapan Akkoyunlu Kazıkçı Kara Bekir de devrin en iyi pehlivanlarından biri olarak kendini göstermişti.

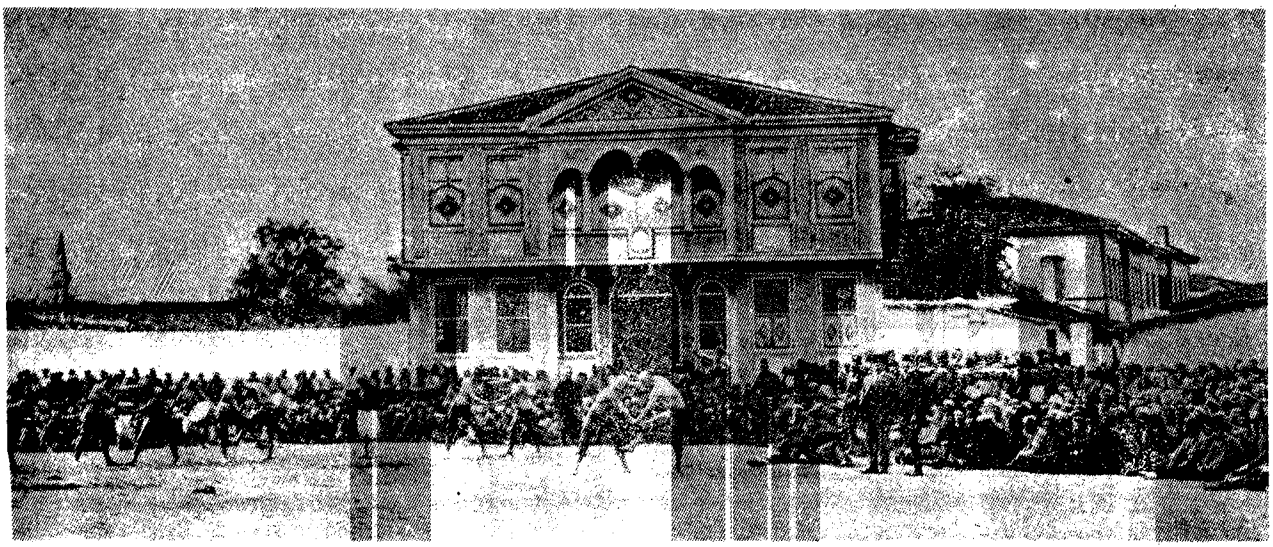
Güreşsever Bir Sultan

Abdülaziz'in tahta çıkışından (25 Haziran 1861) sonra, Tuna Valiliği görevini sürdürmekte olan Midhat Paşa, saraya pehlivan göndermek konusunda daha büyük titizlik göstermeye başlamıştı. Padişahın güreşe ve pehlivanlığa olan büyük merakını bildiğinden, vali ve mutasarrıf bulunduğu bölgede ortaya çıkan yetenekli pehlivanları daha yakından izlemeye ve bunları bir bir İstanbul'a yollamaya başlamıştı. Padişahın bu yakın ilgi ve himâyesi sayesinde Türk güreşi kısa zamanda en parlak dönemine girmiş ve yetişen büyük yetenekler saraydaki bakım sayesinde pek büyük isimler olarak kısa zamanda parlamışlardı.

Abdülaziz, döneminde ün yapmış bir diğer pehlivan da Amasya'dan gelen Keçecili Kasım'dır.

Keçecili Kasım karakucakcıydı. Bu nedenle yağlı güreş hakkında bilgisi yoktu. Padişah önündeki ilk huzur güreşinde Arnavutoğlu Ali pehlivan ile Kavasoğlu İbrahim'i yenmişti. Kavasoğlu ile Kara İbo ile ikisiyle birden başetmesi, onun devrin en yaman pehlivanı olacağında şüphe bırakmamıştı. Bunu öğrenen Abdülaziz büyük bir merak ve heyecana kapılmış ve Keçecili Kasım'ın bir an önce huzurunda güreş tutmasını istemişti. Ancak bu büyük güreşe birkaç gün kala Keçecili Kasım âni olarak hastalanmış, tüm vücudunu dayanılmaz kaşıntılar ve yaralar sarmıştı. Fakat iyileşemeyen Keçecili kendilerine pek büyük bir rakip olacağından korkan Pomak pehlivanlar tarafından zehirlenmiş olduğundan şüphelenerek padişahın iznini alıp köyüne dönmüştü.

Bundan sonra Saraya, Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından Yörük Ali Pehlivan'ın ve arkasından da meşhur

GÜREŞSEVER PADİŞAH: *Abdülaziz güreşi seven ve güreşçileri koruyan bir padişahtı. Daha şehzadeliğinde güreşçileri sık sık karşılaştırdığı ve imparatorluğun her tarafından güreşçi buldurup ortaya çıkardığı ve saraya aldırttığı bilinmektedir. Tahta çıktıktan sonra bu ilgisini sürdüren Abdülaziz'in padişahlığı döneminde Keçecili Kasım, Makarnacı Halil Pehlivan ve Kel Aliço gibi pehlivanlar ün salmıştı. Kel Aliço 27 yıl Kırkpınar'da başpehlivanlığı bırakmamıştır. Abdülaziz.*

Makarnacı Halil Pehlivan'ın takdim edildiği bilinmektedir.

Makarnacı Halil Pehlivan, Saraydaki Huzur Güreşlerinin son büyük pehlivanı olmuştu. Dev cüssesinin yanısıra son derece güçlü kollara ve ayaklara sahip bulunan bu Deliormanlı pehlivan, attığı tırpanlarla ün salmış ve Abdülaziz'in büyük sevgisini ve takdirini kazanmıştır.

Bu dönemin en büyük pehlivanı ise, Kel Aliço'ydu. Kavasoğlu İbrahim'in akrabası olan ve ondan sekiz yaş daha küçük bulunan Kel Aliço, Kavasoğlu aracılığı ile Saraya intisap etmesine rağmen burada çok kalmamış ve o daha çok huzur dışı güreşleri tercih etmişti. Aralıksız olarak tam 27 yıl Kırkpınar'da Başpehlivanlığı elinde tutmuş ve ellibeş yaşına kadar er meydanlarından çekilmemiştir.

Huzur Güreşleri güreşsever Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle sona ermiştir.

Abdülaziz, 1867'de yurt dışına dostluk ziyareti yapan ilk Osmanlı padişahı olarak Fransa ve İngiltere'ye giderken, 59 kişilik maiyet erkânı arasında, özel hizmetkârları olarak iki ünlü pehlivanı da götürmüştü. Bunlar Arnavudoğlu Ali ile Kara İbo (Şamdancıbaşı İbrahim Pehlivan) idi. Padişahın maiyeti arasında bulunan bu iki dev yapılı insan, gösterişli kıyafetleri içinde gerek Paris'te gerek Londra'da dikkatleri üzerlerine çekmişlerdi.

Arnavudoğlu Ali ile Kara İbo'nun bu seyahat sarasında Fransa'da ve İngiltere'de yabancı pehlivanlarla güreşler yapmadıkları kesindir. Bu seyahat günlerinde Fransız ve İngiliz gazetelerinin hiçbirinde, bu geziler en geniş biçimde yeraldığı halde, padişahın maiyetindeki Türk pehlivanların güreşler yaptıklarına dair en ufak bir kayıt bulunmamaktadır.

Ancak ne var ki, Abdülaziz gibi güreşe pek meraklı bir hükümdarın yurt dışında geçen günlerinde, bu iki pehlivanı güreştirmek suretiyle özlem giderdiği de muhakkaktır. Nitekim İstanbul'da yayınlanan *Ruznâme-i Âyine-i Vatan* gazetesinin 25 Temmuz 1867 tarihli sayısında yeralan şu haber de bunu doğrulamaktadır:

"*.. Temmuz-u efrencinin altıncı cumartesi günü Zât-ı Cenab-ı Cihandâran, istirahat buyurdukları Elize (Elysèe) sarayında, maiyet-i şâhanelerindeki iki pehlivanıyla bir müddet alâkadar olarak onlara kisbet giydirip yağsız olarak mümareselerde bulunmalarını seyretmişlerdir..*".

Abdülaziz, güreşe karşı olan aşırı merakına, hatta büyük düşkünlüğüne rağmen, bazı yazarlarımızın ileri sürdükleri gibi, asla güreşmemiştir. Ne padişahlığı, hatta ne de Şehzadeliği sırasında onun kispet giyip güreşe çıktığı görülmüş bir şey değildir. Huzur'da yapılan güreşler sırasında pehlivanların en hararetli anında dahi arkalarını dönemedikleri, hatta yüzüne uzaktan dahi bakamadıkları bir hükümdarla güreş tutabilmeleri elbette ki düşünülemezdi. Üstelik Osmanlı Padişahlarının "Halife"liği de uhdelerinde bulundurmaları onlara bâriz bir ayrıcalık, hattâ kutsal değer verdiğinden buna imkân olamayacağı kuşkusuzdur. Bu konu, o günleri yaşamış eski ünlü pehlivanlarımızdan ve güreş adamlarımızdan olup, yaptığım uzun sohbetlerim sırasında güreş tarihimiz konusunda bilgi ve anılarından pek yararlandığım rahmeti Suyolcu Mehmed Pehlivan (1840-1947) tarafından da ısrarla vurgulanmış olan bir gerçektir.

Abdülaziz'den sonra Osmanlı tahtına çıkarılan V. Murad ile ondan üç ay sonra Osmanlı tahtını teslim alarak tam otuzüç yıl saltanat süren II. Abdülhamid de güreşe ve pehlivanlara asla itibar göstermemişlerdi. Hele II. Abdülhamid, tahttan indirildikten sonra bileklerini keserek intihar ettiği söylenen Abdülaziz'in bazı reformcu paşalar tarafından Cezayirli Mustafa Pehlivan'a öldürtülmüş olduğuna inandığından, güreşe ve pehlivanlara karşı adeta düşman kesilmiş, pehlivanları taht şehrinden uzak tutabilmek için İstanbul dahilinde güreş yapılmasını bile yasaklamıştı. Abdülhamid'in otuzüç yıllık saltanatı sırasında Türk pehlivanları ancak İstanbul dışında; Maltepe, Beykoz, Râmi ve Dudullu gibi köy yerlerinde güreşebilmek imkânını bulmuşlardı. Ancak Prens Said Halim Paşa, Mısır hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olmak gibi ayrıcalığına güvenerek Emirgân'daki köşkünün bahçesinde güreşler yaptırtmıştı.

Sultan Abdülaziz devrinde geniş maddî imkânlara ve iyi bakıma alışmış bulunan ünlü Türk pehlivanları bu şartlar altında birden zor duruma düşmüşler ve İstanbul dışında yaptıkları güreşlerde de ödül olarak büyük bir şeyler alamayınca, geçim sıkıntısı içinde bunalmaya başlamışlardır.

II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında ise padişahın güreş ve pehlivanlara karşı hiç de iyi hisler beslemediğini gâyet iyi bilen devlet ricâli de himâyeleri altında hiçbir pehlivan bulundurmamışlar, bu da Türk pehlivanlarının aleyhi-

ne olmuştur.

Pehlivanlar Yurtdışında

İşte bu sıralarda ortaya çıkan bazı açıkgöz yabancı organizatörler Türk güreşçilerini alıp Avrupa'ya hatta Amerika'ya götürerek orada güreştirmişlerdir. Bu yurt dışı organizasyonlarda menajer ve organizatör adı altında faaliyet gösteren yabancı kişiler, Türk pehlivanlarının sırtlarından servetler kazanmış, ancak pehlivanlar bu işten aldıkları çok az paralarla yetinmişlerdir.

Türk pehlivanlarının bu yurt dışı güreşleri 1895-1910 yılları arasında devam etmiş ve nice ünlü Türk pehlivanı gerek Avrupa'da gerek Amerika'da en seçkin yabancı pehlivanlarla, şampiyonlarla karşılaşmışlardı. İşte bugünlerde sirklerde cambazlık ve kuvvet gösterileri yapan ve bir Bulgar kasabasında meydana gelen bir olaydan sonra kaçarak İstanbul'a gelen Doublier, Türk

Ünlü Güreşçiler

CEM ATABEYOĞLU

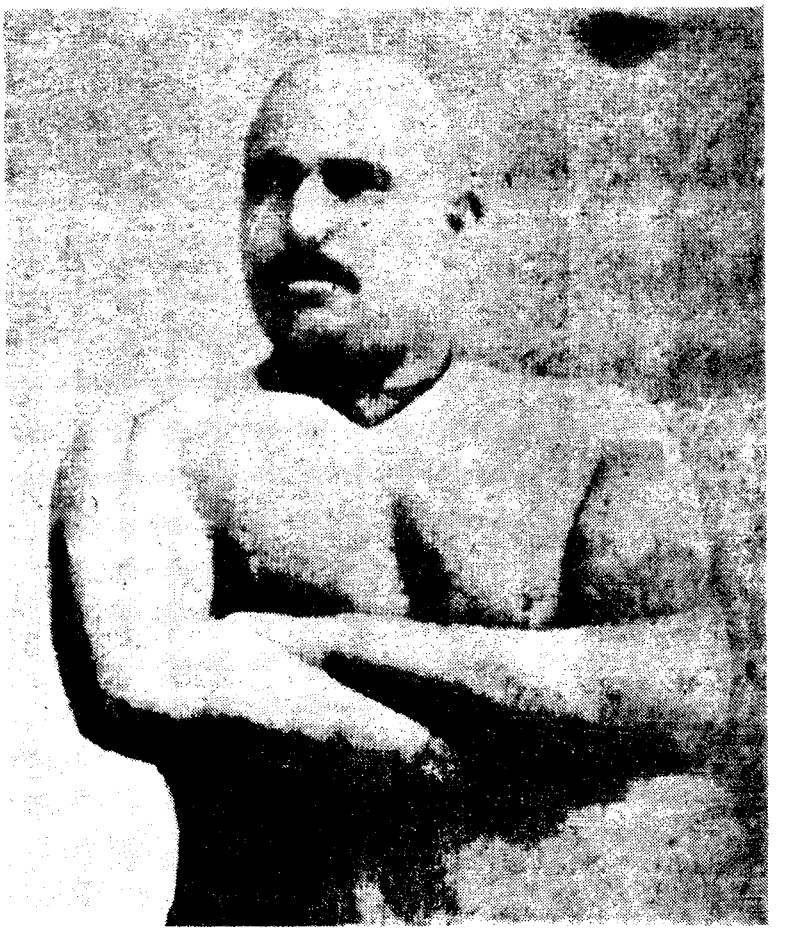
ADALI HALİL: 1871'de Edirne'nin Adaiçi nahiyesine bağlı Kilise köyünde doğdu. Kara Mehmed Pehlivan'ın oğludur. Güreşi Kel Aliço'dan öğrendi. Kırkpınar'da 18 yıl başpehlivanlığı kazanarak, Türk güreşlerinin en büyük ustalarından biri olarak tanındı. Avrupa ve Amerika'da çok başarılı güreşler yaptı. "Türk Aslanı" adıyla tanındı. Kuvvetinin yanında büyük güreş bilgisine de sahipti. 1.98 boyunda ve 150 kilo ağırlığındaydı. 1927'de Edirne'de öldü. Kasımpaşa Camii önündeki kabri Kırkpınar'a katılacak güreşçiler tarafından her yıl törenle ziyaret edilir.

ALİÇO: 1845'te Plevne'de doğdu. Pomak asıllıdır. Saçsız başından ötürü "Kel Aliço" ve acımasızlığından dolayı da "Gaddar Aliço" adlarıyla tanındı. "Tüylü Pomak" diye tanınan Hasan Pehlivan'ın çırağıdır. Türk güreşinin büyük isimlerinden biri olarak tanındı. Kırkpınar'da aralıksız tam 27 yıl başpehlivanlığı elinden bırakmaması da onun büyük değerini kanıtlar. Abdülaziz zamanında Yıldız Sarayı'nda görevli olarak bulundu ve huzur güreşlerine katıldı. Yaşlılık günlerini Malkara'da köy bekçiliği yaparak geçirdi. 1922'de İpsala'nın Kumdere köyünde öldü.

ARNAVUTOĞLU ALİ: Kastamonu'nun Cambaz köyündendir. Arnavutlukta askerliğini yaparken güreş alanlarında kendini gösterdiğinden "Arnavutoğlu" adıyla anıldı. Abdülaziz'in şehzâdeliği sırasında saraya girdi. Birçok güreşlere katıldı, 1860'ta başpehlivan oldu. 1.80 boyunda ve 80-85 kiloluk bir pehlivandı. Gayet usta ve zeki bir güreşçi olarak bilinir. Hiç yenilmeden 42 yaşına kadar güreşti.

BÜYÜK KURTÇA MEHMED PEHLİVAN: 1850'de Samsun Vezirköprü'nün Bayram köyünde doğdu. Güreşe bu köyde başladı. Devrinin en yaman karakucak güreşçilerinden biri olarak tanındı. Önceleri "Kurtça" adıyla anıldı, daha sonra bu namda bir başka güreşçinin çıkması üzerine "Büyük Kurtça" denildi. İhtiyar yaşına dek er meydanlarından kopmadı. 1910'da köyünde öldü.

FİLİZ NURULLAH: 1870'te Şumnu'nun Karalar köyünde doğdu. Koça Yusuf'un köylüsüdür. Asıl adı Nurullah Hasan'dır. 2.05'lik boyu ve 160 kiloluk cüssesiyle Türk güreşinin en heybetli pehlivanı olarak tanındı. Bu endamından ötürü "Filiz" adıyla anıldı. Güreş hayatı boyunca köylüsü Ko-

Adalı Halil pehlivan.

güreşine hayran kalmış ve ömrünün büyük bir kısmını sirklerde kuvvet gösterileri yaparak geçirmiş olmasının da büyük tecrübesiyle Türk güreşçilerinin, kendi ülkesi olan Fransa'da çok iyi iş yapabileceklerini düşünmüştü. Ancak bunun için çok iyi pehlivanlar bulmak ve onları götürmek gerekmekteydi. Tabiî her şeyden önce paraya ihtiyaç vardı. İşte bu sırada karşılarına çıkan bir Fransız koyun tüccarı onların en büyük şansı olmuştu. Gençlik yıllarında biraz güreşle meşgul olan bir Fransız koyun tüccarı bu projeyle ilgilenmiş, Deliorman taraflarına giderek orada devrin en iyi güreşçisi olarak tanınan Koca Yusuf'u bulmuşlar ve kendisini Avrupa'ya götürmek için hayli dil dökmüşlerdi. Teklif edilen büyük paralara rağmen işe yanaşmayan Koca Yusuf'un dindarlığından yararlanan Doublier, bir Müslüman'ın Hıristiyanlar karşısında kazanacağı başarının pek büyük sevabı olacağından bahsedince ünlü pehlivan bu işe "evet" dediği gibi, gösterişli gövdesinin halk tarafından çok tutulacağı için hemşehrisi ve köylüsü olan Filiz Nurullah'ı da kendisiyle birlikte gelmeye ikna etmişti. Ayrıca yine Koca Yusuf'un aracılığı ile Kara Osman ile Mehmed Pehlivan da kafileye dahil olmuşlardı.

Türk pehlivanlarının yapacakları güreşler için Paris'in ünlü "Folies Bér-

ca Yusuf'un himayesinde oldu. Avrupa ve Amerika'da da başarılı güreşler çıkardı. Türk güreş tarihinde unutulmaz bir isim olarak anılır.

HERGELECİ İBRAHİM: 1865'te Razgrad'ın İslopol köyünde doğdu. Osmanlı-Rus savaşı sırasında ailesiyle Anadolu'ya göçtü. Ustası, Torlaklı köyünden Deli Hafız'dır. Hem karakucakta, hem yağlı güreşte pek büyük

Hergeleci Mahmud İbrahim pehlivan.

bir varlık gösterdi. Devrinin en yaman pehlivanlarından biri olarak tanındı. Koca Yusuf'un yenemediği tek pehlivan olması da onun büyük ustalığının işaretidir. Avrupa'da da başarılı güreşler yaptı. Koca Yusuf ile Paris'teki güreşi, Türk güreş tarihinde önemli bir yer tutar. İzmit ile Derbent arasındaki Sarımeşe köyünde 1923'te öldü.

KARA AHMET: 1870'te Hazergrad'ta doğdu. Yirmi yaşında orta pehlivanı olarak İstanbul'a geldi. Bir güreşinde Abbas Halim Paşa'nın dikkatini çekti ve yetiştirilmesi için Hergeleci İbrahim'e teslim edildi. Yurt dışında büyük ün yaptı. 1899'da Paris'te "Dünya Şampiyonu" unvanını kazandı. Fransa'da 1 altın, 3 gümüş; Rusya'da 2 gümüş, Belçika'da 2 altın, Münih'te 1 gümüş madalya kazandı. 24 Mayıs 1902'de otuzüç yaşında İstanbul'da öldü. Türk güreşine ilk resmî dünya şampiyonluğunu kazandıran pehlivan olması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

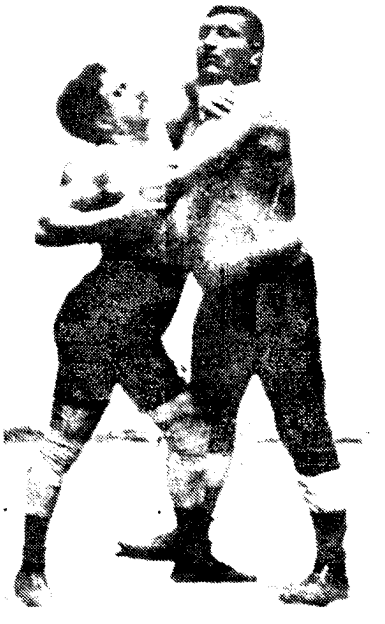
KARA EMİN: 1874'te Yenizağra'nın Erduğanlı köyünde doğdu. Deliorman'da yetişti, Kırkpınar'da kendini gösterdi. Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'da yaptığı güreşlerde parladı. Devrinin en iyi pehlivanlarından biri olarak tanındı. Kıvraklığı ve tekniği ile tanındı. Güreşi bıraktıktan sonra uzun yıllar Lüleburgaz'da kahvecilik yaptı. 1940'ta öldü.

KARA İBO: Aslen Pomak'tır. Abdülaziz'in devrinde Yıldız Sarayı'nda padişahın şamdancıbaşılığına kadar yükseldiği için "Şamdancıbaşı İbrahim" diye de tanınmaktadır. Kavasoğlu İbrahim'den sonra Sultan Abdülaziz'in başpehlivanlığını alan üç güreşçiden biridir. Devrinin en iyi, en kuvvetli pehlivanlarından biri olarak tanınmaktadır. Abdülaziz'in en takdir ettiği pehlivanlardan biridir. Çorlu'nun Mandıra köyünde öldü.

KARA OSMAN: Deliormanlı'dır. Orada yetişip parladı. 1895'te Koca Yusuf'la birlikte Paris'e gitti. 1899'a kadar Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde başarılı güreşler çıkardı. Devrinin en iyi pehlivanlarından biri olarak tanındı. Daha sonra Amerika'ya da gitti, orada da başarılar kazandı. Güreşi bıraktıktan sonra köyüne çekildi. II. Dünya Savaşı yıllarında, Bulgaristan sınırları içinde kalmış bulunan köyünde öldüğü bilinmektedir.

KATRANCI MEHMED: Deliormanlı'dır. 1868 doğumlu olduğu bilinir. 1.86 boyunda ve 110 kilo ağırlığındaydı. Çardak'taki güreşte karşısına çıkma cesaretini gösterdi diye, kôrpe Kurtdereli'yi ciğerlerinden kan boşalacak kadar ezdiği ve bu güreşten sonra Kurtdereli'nin bir yıla yakın bir süre köyünde yatağından kalkamadığı bilinir. Avrupa'da da güreş tutup başarı kazanan pehlivanlarımızdandır.

KAVASOĞLU İBRAHİM: Pomak'tır. Babası vali kavası olduğu için daha çocukluğunda "Kavasoğlu" diye tanınmıştı. Abdülaziz'in ilk başpehliva-

Kara Ahmed. Foliberjer'deki güreşte.

geres'' salonu kiralanmıştı. Gazetelerin şişirdikleri haberler Fransa'nın başkentinde öylesine bir heyecan uyandırmıştı ki, daha biletlerin satışa çıkarıldığı gün tüm biletler bitmişti.

Koca Yusuf'un İlk Günleri

Koca Yusuf'un 26 Mart 1895 günü Folies Bérgeres salonunda Fransız Dumont ile yaptığı güreş, Türk güreşçilerinin ilk yabancı güreşini teşkil etmesi bakımından da ayrı bir önem taşır. Koca Yusuf bu ilk güreşinde rakibini kaşla göz arasında sırtüstü mindere yapıştırınca salonu dolduran büyük seyirci kalabalığı bu müthiş Türk pehlivanına karşı haklı bir hayranlık duymuştu.

Türk güreşçilerinin 20 Mart 1895 günü başlayan "Paris, Folies Bérgeres Güreşleri"nin 14 Haziran 1895 gününe dek sürmesi, Koca Yusuf ile arkadaşlarının ne denli büyük bir ilgi ve rağbet gördüklerini göstermektedir. Bu sürenin içinde Koca Yusuf'un yaptığı 10 güreşi de kazanması ve bu arada Fransızların "yenilmez" gözüyle gördükleri ünlü şampiyonları Paul Pons'u da arka arkaya iki kez eze eze yenmesi Paris'te büyük bir olay teşkil etmişti.

Koca Yusuf ile arkadaşlarının Paris'te yaptıkları güreşlerde uyandırdıkları büyük ilgi, diğer organızatörlerin göz-

nı oldu. Devrinin en yaman pehlivanlarından biri olarak tanındı. 1830'lu yılların ortalarında doğan Kavasoğlu İbrahim, daha sonra yakın akrabası bulunan Kel Aliço'nun da saraya alınmasını sağlamıştı. Çorlu'nun Mandıra köyünde öldü.

KAZIKÇI KARA BEKİR: Şumnulu'dur. Akkoyunlu Bekir adıyla da tanınır. Kazık oyunundaki büyük ustalığından ötürü adı "Kazıkçı Kara Bekir" çıkmıştır. 1854-55 Sivastopol savaşlarına topçu askeri olarak katıldı. Abdülaziz tahta çıktıktan sonra büyük ününe erişti. Saray pehlivanları arasına katılıp huzur güreşlerine çıktı.

KEÇECİLİ KASIM: 1828'de Tokat'ın Keçeci Bâlâ köyünde doğdu. Karakucak güreşinden yetişti. Tüm dönemlerin en iyi karakucak güreşçilerinden biri olarak tanındı. Devrin Amasya Valisi Ziya Paşa tarafından İstanbul'a, Yıldız Sarayına gönderildi. Abdülaziz'in önünde ilk huzur güreşini karakucak olarak yaptı. Abdülaziz tarafından kendisine derhal yağlı güreş öğretilmesi emri verildi. Yağlı güreşe hazırlanırken gösterdiği büyük yete-

Kara Ahmed'in gençliği.

Filiz Nurullah.

lerini de Türk pehlivanları üzerine çevirmiş ve bunun sonucu olarak organizatörler "Türk pehlivanı" namından yararlanarak güreşler tertiplemiş ve para kazanmanın yollarını aramıştı.

1895 yılında Koca Yusuf, Filiz Nurullah, Kara Osman'ın Paris'te başlattıkları Yaşar İsmail ile Mehmed Adalı'nın yine aynı yıl içinde Londra'da sürdürdükleri bu "yurt dışı güreşler" bütün yıl boyunca sürüp gitmişti.

Avrupa'da artık karşısına çıkacak rakip bulamayan Koca Yusuf'u organizatörler 1898 başında Fransa'dan alıp Amerika'ya götürmüşlerdi. Avrupa'da sırtı yere gelmeyen bu büyük Türk pehlivanının sırtından Yenidünya'da da büyük paralar kazanmayı düşünen organizatörler bunda da aldanmamışlardı.

3 Şubat'ta yaptığı ilk maçında, New York'un ünlü Madison Square Garden salonunu hıncahınç dolduran Koca Yusuf, karşısına çıkarılan ünlü Amerikalı güreşçi Roeber'i adeta perişan etmişti.

Koca Yusuf Amerika'da

Koca Yusuf, 5 Mart 1898'de Madison Square Garden salonunda Amerikalı Jenkins'i eze eze yendikten sonra, 4 Nisan günü Philadelphia'da yine Amerikalı John McCormick'i, 3 Mayıs günü Rochester'de Amerikalı Edmond Athetton'u yenmiş daha sonra 11 Haziran günü New York'ta Yunanlı Heraklides'i beş dakika içinde iki tuşla yere sermişti. 20 Haziran günü Chicago'da Amerikalı Lewis'i 6 dakika içinde iki tuşla, 29 Haziran günü Buffalo'da da Amerikalı Gallagher'i 12 dakikada iki tuşla yenmişti. Böylece Amerika'da da karşısına çıkacak rakip kalmadığını gören organizatörler bu büyük Türk pehlivanının artık yurduna dönmesine izin vermekten başka çare bulamamışlardı.

Üç yıldan fazla bir süre yurt dışında kalan; Avrupa ve Amerika'da karşısına çıkarılan dünyanın en güçlü pehlivanlarını birbiri ardına yenen Koca Yusuf, yurt hasreti içinde Amerika'dan dönerken bindiği Fransız bandralı "La Bourgogne" transatlantiğinin 4 Temmuz 1898'de Atlas okyanusunda aşırı sis yüzünden İrlanda bandıralı bir şilepe çarpışıp batması sonucu boğularak ölmüş ve ardında bir mezar bile bırak-

---

nek karşısında huzur güreşlerindeki saltanatın ellerinden gideceğinden korkan Pomak pehlivanlar tarafından zehirlendiği söylenir. Vücudunu saran kaşıntı ve yaralardan kurtulamayınca köyüne gönderildi. 1870'de köyünde öldü.

KEL HASAN: Yozgatlı olduğu için "Yozgatlı Kel Hasan" adıyla da tanınır. Kalyonculuktan yetişti. 1827 Navarin deniz savaşına kalyoncu olarak katıldığı bilinir. II. Sultan Mahmud devrinde er meydanlarında nam saldı ve başpehlivanlığa kadar yükseldi, padişahın huzurunda güreşler tuttu. Devrinin en iyi güreşçilerinden biri olarak tanınmaktadır.

KEPSUTLU ÇAKIR İSMAİL: Adından da anlaşılacağı gibi Kepsutlu'dur. Kurtdereli Mehmed'in en yaman rakiplerinden biri olarak tanınır.

KIZILCIKLI MAHMUD: 1880'de doğdu. Pehlivan bir aileden gelir. Babası Salih pehlivandır. 1908'de Amerika'da yaptığı güreşlerle kendini Yenidünya'da tanıttı. Amerika'daki başarılarını 1909'da da sürdürdü. 1914'te Paris'te "Avrupa Şampiyonluğu"nu kazandı. 3 Şubat 1931'de Eskişehir'de öldü.

Koca Yusuf.

KOCA YUSUF: 1866'da Şumnu'nun Karalar köyünde doğdu. Dört kuşak güreş yapan bir aileden gelen Koca Yusuf, küçük yaşta güreşe başladı. Hocaları Kel İsmail ile Pomak Osman'dır. 1.88 boyunda ve 115 kiloluk vücuduyla alabildiğine heybetli bir görünüş arzettiği gibi acı kuvveti ve büyük güreş tekniği ile de yalnız devrinin değil, tüm devirlerin en büyük güreşçilerinden biri olarak tanındı ve Türk güreşinin sembol isimlerinden biri oldu. 1895'te Avrupa'ya, 1898'de de Amerika'ya gitti. Amerika'dan yurda dönüşte, bindiği transatlantiğin Atlas Okyanusu'nda batmasıyla boğularak öldü.

KOÇ MEHMED: 1875'te doğdu. Şumnu'nun Çukur köyündendir. Kısa boylu olmasına rağmen çok güçlü kollara sahipti. Deliorman'da başlayan güreş hayatını Rumeli'de üne ulaştırdı. 1896'da Atina'da yapılan ilk Modern Olimpiyat Oyunları'na katılmak için gittiyse de hem profesyonel olmasından hem Osmanlı Devleti'ni temsil edeceğine dair elinde resmî bir belge bulunmadığından katılamadı. Balıkesir'in Sebepli köyüne yerleşti. 1933'te öldü.

KURTDERELİ MEHMED: 1869'da Deliorman'da doğdu. Küçük bir yaşta ailesiyle Balıkesir'de Kurtdere köyüne göçtü. Güreşe orada başladı. 1.90 boyunda, 123 kilo ağırlığında idi. Genç yaşında parladı. Yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da büyük başarılar kazandı. Sırtı yere gelmeyen bir pehlivan olarak tanındı. İleri bir yaşında "Ben yurt dışında güreşirken her güreşte arkamda Türk milletinin bulunduğunu ve millet şerefini düşünürdüm." şeklindeki sözleri Atatürk'ün pek hoşuna gittiğinden ona Türk spor tarihine geçen meşhur mektubunu yazdığı gibi kendisine 1000 lira da armağan gönderdi. 1939'da Balıkesir'in Kurtdere köyünde öldü.

KÜÇÜK YUSUF: Koca Yusuf devri pehlivanlarındandır. Devrinin ünlü pehlivanından ayırd edilebilmesi için "Küçük Yusuf" adıyla anılmıştı. Aslen Tophaneli olduğundan, "Tophaneli Yusuf" adıyla da anılır. Yurt dışında da başarılı güreşler yapmıştır.

MADRALI AHMET: 1877 doğumludur. Yurt içinde yaptığı güreşlerden çok yurt dışındaki güreşleriyle tanınmış bir pehlivandır. Özellikle İngiltere'de yaptığı güreşlerde büyük varlık göstermiş ve başarılar kazanmıştı. Madralı'nın Avrupa'da yendiği ünlü pehlivanlar arasında Charles Green, John Ball ve Le Meunier gibi isimler de bulunmaktadır. Avrupa şampiyonu olan Hackenschmidt'e iki kez yenilmesi onun büyük ününe gölge düşürmüştü.

MAKARNACI HALİL: Aslen Deliormanlı'dır. Razgrad'ta doğup yetiştiği bilinir. Abdülaziz'in pehlivanları arasında yeraldı. Huzur güreşlerinde büyük varlık göstererek başpehlivanlığa yükseldi. Padişahın büyük sevgisini ve takdirini kazanarak Yıldız Sarayı'nın Kuşçubaşılığı görevine kadar yükseldi. Kırkpınar'da da başarılı güreşler çıkardı.

POMAK OSMAN: Aslen Deliorman-

madan dünyadan göçüp gitmişti.

Koca Yusuf'un en verimli bir devirde bu fecî ölümüyle Türk güreşi en büyük yıldızlarından birini, belki de birincisini yitirmişti.

Adalı Halil

Koca Yusuf'un ölümünden iki ay sonra bu kez Adalı Halil Amerika'ya gitmiştir. Adalı Halil'in Amerika'da bir günde dört güreş yaptığı ve karşısına çıkarılan dört Amerikalı pehlivanı doksan dakika içinde yendiği gibi (19 Haziran 1899, Nebraska), beş kişiyi de arka arkaya 45 dakika 45 saniye içinde tuşa getirdiğine (21 Haziran Denver) rastlanmıştı.

Adalı Halil Amerika'daki başarılarını sürdürürken, Kurtdereli Mehmet ile Katrancı Halil de Paris'te yaptığı güreşlerde karşılarına çıkarılan rakiplerini yenmekte, Kara Osman da İngiltere'de başarılı güreşler çıkartmaktaydı.

1899 Kasımı'nda, Paris'te düzenlenen "Dünya Güreş Şampiyonası'na katılan, Kara Ahmet, 17 Kasım 1899 günü "Casino de Paris" salonundaki ilk maçında Fransız Raymond'u 3 dakikada tuşla yendikten sonra 19 Kasım günü Fransız Marechal'i 12 dakikada, yine tuşla yenmişti. Bundan sonra Amerikalı Fengler ile 23 ve 24 Kasım günleri iki maç yapan Kara Ahmed berabere ilân edilen bu maçlardan sonra 25 Kasım günü yaptığı üçüncü maçta Amerikalı Fengler'i yenerek final grubuna kalmayı başarmıştı. Final grubunda yaptığı maçlarda da rakiplerine üstünlük sağlayan Türk güreşçisi 2 Aralık 1899 günü Fransız Chalzet'i 16 dakikada tuşla yenerek nihaî finale kalmıştı. 4 Aralık günü yine Fransız Gambier'i 20 dakikada tuşla yenen Kara Ahmet, 5 Aralık 1899 günü Laurent de Beaucairois'yı 1 saaat 13 dakika 05 saniyede tuşla yenerek greko-romen stilinde yapılan bu karşılaşmalarla "Dünya Şampiyonluğu"nu kazanmıştı. Böylece dünya güreş tarihinde ilk kez bir Türk güreşçisi, "Dünya Şampiyonu" olmuştu ki, bu Türk güreş tarihinde de pek önemli bir olaydı.

Türk güreşçileri 1900'lü yıllarda da Avrupa'daki güreşlerini sürdürmüşlerdi. 1900'de Filiz Nurullah, Selim, Kurtdereli Mehmed, Koç Mehmed Paris'te,

---

lı'dır. Devrinin en namlı güreşçilerinden biri olarak kendini göstermesine rağmen Türk güreşindeki yeri Koca Yusuf gibi dünya çapında bir pehlivanı yetiştirmiş olmasıdır.

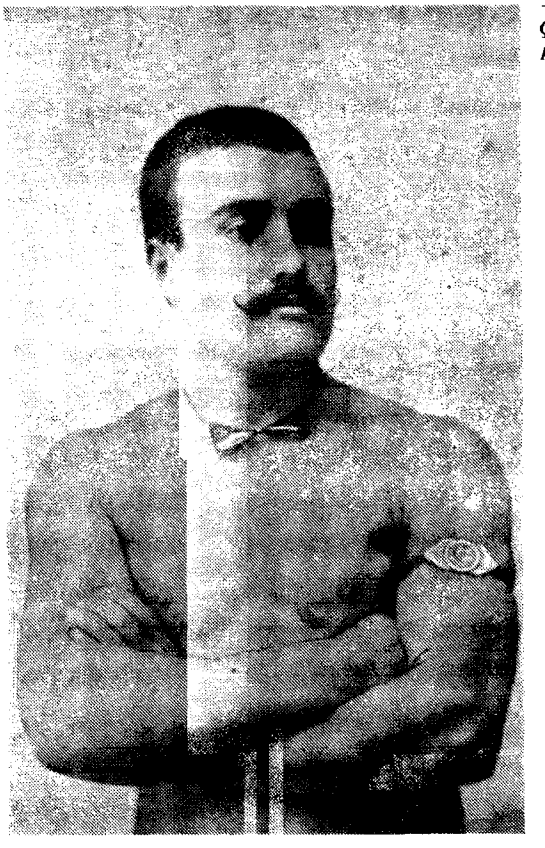
SİCİMOĞLU HALİL: 1899'da Sivas'ın Yıldızeli'ne bağlı Yücebaca köyünde doğmuştur. Babası Celâl Pehlivan adıyla anılmış, oğluna da bu nedenle Sicimoğlu denilmişti. Sivas ve çevresinde yaptığı bütün güreşlerini kazanmak suretiyle adını duyurdu. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nda esir düştü. Esirlik sırasında Rus Çariçesi huzurunda yapılan büyük güreşlerde, karşısına çıkarılan Rus şampiyonunu yendi. Sicimoğlu Halil, 1934'te harman yerinde uyurken hasımları tarafından vurulmak suretiyle öldürüldü.

SUHTEOĞLU MEHMET: "Softaoğlu" adıyla da tanınır. Bursa'nın Demirci köyündendir. Karakucak güreşinde gösterdiği büyük varlıkla dikkati çekerek Saray'a takdim edilmiş ve II. Mahmud'un huzurunda yaptığı güreşlerde de padişahın takdirini kazanarak Enderun'un Kilerciler Koğuşu'nda görevlendirilmişti. Devrinin en iyi pehlivanlarından biri olarak tanınmaktadır.

SUYOLCU MEHMET: 1840'ta doğdu. Devrinin ünlü pehlivanlarından Yürük Ali'nin çırağı olarak yetişti. Devrinin en iyi pehlivanlarından biri olarak kendini gösterdi. Çolak Molla Mümin gibi bir pehlivanın yetişmesinde önemli rol oynadı. Daha sonra hakem olarak da uzun yıllar vazife gördü. 107 yaşına dek İstanbul'da yaşadı. Anlattıklarıyla güreş tarihine büyük katkılarda bulundu. 1947'de İstanbul'da öldü.

TAMBURACI OSMAN PEHLİVAN: 1874'te Tırnova'da doğdu. "Tamburacı" namıyla tanındı. Muhacir olarak geldiği İstanbul'da birçok güreşler yaptığı gibi yurt dışında da başarılı güreşleri oldu. Türklerin oluşturdukları ilk futbol takımı olan "Black Stocking" ekibinde yeraldı.

TEKİRDAĞLI SARI HAFIZ: Gerçek adı bilinmemektedir. Aslen Tekirdağlı olduğundan ve Türk güreşinin ilk altın döneminin son yıllarında yetişen en güçlü pehlivanlarından biri bulunduğu bilinir. Tekirdağlı Sarı Hafız Balkan Savaşı sırasında şehit düşmüştür. □

Çatalcalı Hafız Recep pehlivan.

II. MEŞRUTİYET'LE GELEN CANLANMA: *II. Abdülhamid döneminde güreşçilerimiz yurt dışına giderken, II. Meşrutiyet'le birlikte bu kez dışardan güreşçiler gelmeye başladı. O yıllarda boş bir alan olan Talimhane meydanında yapılan güreşler kaybolmuş güreş sevgisini de yeniden kazandırdı. 1911'de Talimhane meydanında özellikle Kurtdereli Mehmed Pehlivan'ın yaptığı güreşler büyük ilgi uyandırmış ve Kurtdereli bu güreşlerde şampiyon olmuştur. Kurtdereli ile Adalı Ali.*

1901'de Kara Mustafa, Adalı Halil, Koç Hasan Hamburg'ta, Adalı Halil Berlin'de, Liege'de, Viyana'da; Filiz Nurullah Amerika'da, Koç Mehmed ile Kurtdereli Mehmed Berlin'de; Murad Ali ve Neşat Amerika'da, Filiz Nurullah Londra'da; 1903'te Koç Mehmed ile Filiz Nurullah Kopenhag ve Paris'te, Madralı Ahmed Londra'da, Koç Hasan Fransa'da, güreşiyorlardı. Yıllar geçtikçe ikinci, hatta üçüncü sınıf Türk güreşçilerinin de yurt dışında güreşler yaptıklarına rastlanmaya başladı. Türk adından yararlanan bazı açıkgöz organizatörler, götürdükleri ikinci ve üçüncü sınıf güreşçilerle Türk pehlivanlarının Avrupa'da yaptıkları o büyük ünü de zedelediler. 1903'ten sonraki dönemde Türk güreşinde ismi işitilmemiş birçok pehlivanın yurt dışında güreşler yaptıklarına dair belgeler bulunmaktadır. O tarihlerde Avrupa'da yayınlanan gazetelerde adları geçen Teselli Mehmedof, Recep Pengal, Hasanof, Salih Süleyman, Tahir Pehlivan, İbrahim Safi, Tevfik Ali, bunların en belirgin örnekleri olmaktadır.

1895-1910 yılları arasındaki dönem tüm Türk güreşcileri için yurt dışında ekmek arama dönemi olmuştu. Nitekim 1896'da Atina'da yapılan ilk Modern Olimpiyat Oyunları sırasında Koç Mehmed, Yunanistan'a gitmiş ve burda yapılacak güreşlere katılmak istemişti. Ancak, Olimpiyat Komitesi kendisinden Osmanlı Devleti'ni temsil edeceğine dair resmî bir belge isteyince Koç Mehmed şaşırmış, bu arada güreşler sonunda dişe dokunan bir ödül ve parsa bulunmadığını da öğrenince güreşmekten vazgeçmişti. Bu olay da Türk pehlivanlarının alabildiğine maddî sıkıntı içinde bulundukları bu dönemde yurt dışında ekmek parası aradıklarının bir başka tipik örneğidir.

V. Mehmed Reşad'ın saltanatı sırasında İstanbul'da güreşler yeniden başlamıştı. Bu arada padişah yurt dışında başarı kazanan Türk pehlivanlarını da nışanlar ve ihsanlarla taltif etmişti.

II. Meşrutiyet'te Güreş

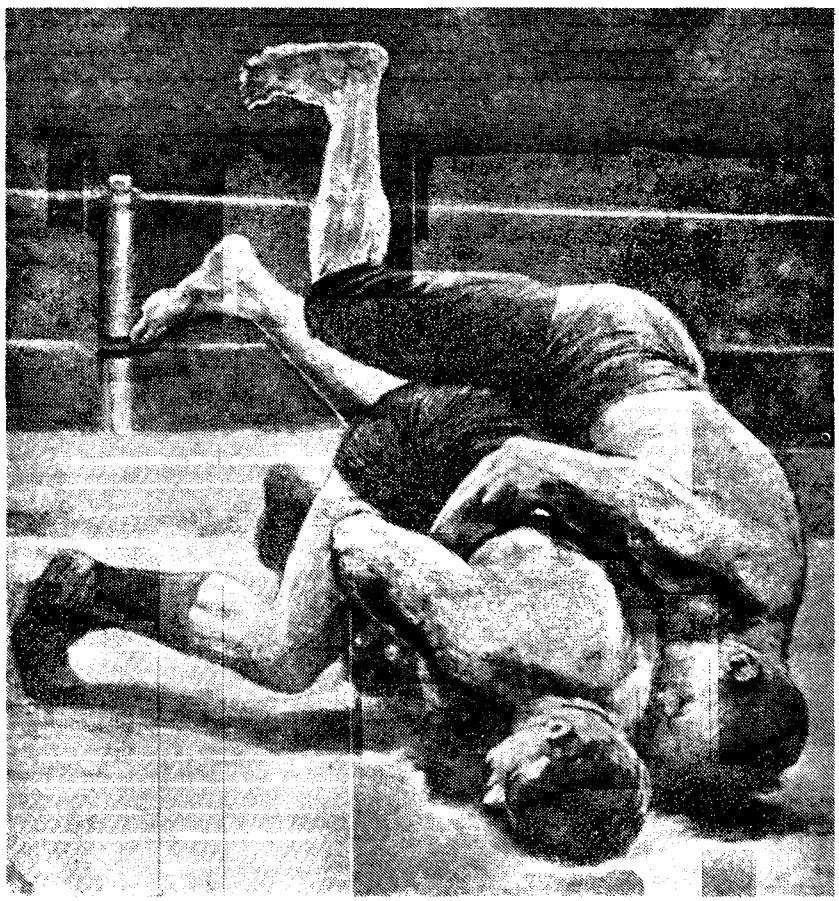
İstibdat devrinde Türk pehlivanları akın akın "frenk diyârı"na gitmişlerdi. II. Meşrutiyet döneminde ise "frenk" pehlivanları İstanbul'a gelmeye başlamış, Türk güreşi serbestliğine kavuşmuştu. Bu serbestlik uzun yıllar güreşe hasret kalmış İstanbul'da büyük

bir güreş merak ve heyecanı uyandırmıştı. Bu nedenle Türk pehlivanları arasında çeşitli güreş karşılaşmaları yapılırken, Avrupa'dan da ünlü pehlivanlar getirtilmeye başlanmıştı. Bu arada 1911 yılı Ramazan ayında ünlü Macar pehlivanı Çaya'nın idaresinde İstanbul'a gelen Avrupa'nın en seçkin pehlivanlarının burada yaptıkları güreşler Türk güreş tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir.

O tarihlerde bomboş bir arsadan ibaret olan Taksim'deki Talimhane meydanında kurulan dev bir sirkte yapılan bu güreşler Ramazan ayı devamınca İstanbul güreş meraklılarına unutulmaz saatler yaşatmıştı.

O sırada Kurtdereli Mehmed, Uzunköprü panayırından öküz almak için Balıkesir'deki köyünden gelmişti. Pehlivanlar kahvesine eşini dostunu görmek için uğradığında bu güreşleri öğrenmişti. Onun İstanbul'da bulunduğunu öğrenen organizatörler hemen Pehlivanlar kahvesine koşup kendisini güreşlere katılması için zorlamaya ve razı etmek için çalışmaya başlamışlardı. Ramazanın her haftasında bir güreş yapması isteniyordu Kurtdereli'den. Teklif edilen para ise esasen maddî bakımdan zor durumda bulunan Kurtdereli Mehmed için reddedilemeyecek kadar câzipti. Elli altın lira vereceklerdi güreş başına kendisine. Sol kolunda romatizma olduğundan, cepkenini bile zorlukla ve ancak yardımla giyebilen koca pehlivan buna rağmen öneriyi kabul etmişti.

Kurtdereli Mehmed Pehlivan, o ileri yaşına ve idmansızlığına: üstelik romantizmalı koluna rağmen "Talimhane Güreşleri"nde büyük başarılar gösterdi. Önce karşısına çıkarılan İngiliz'i sonra da Hollandalı'yı yendi. Kısa boylu ve tıknaz bir pehlivan olan Macar Çaya ise kaçak güreşiyle işi bir kovalamaca haline getirmişti. Ona fena halde öfkelenen Kurtdereli bir punduna getirip yakalamasıyla bohça halinde Hergeleci İbrahim'in oturduğu yerin önüne fırlatırken: "Al usta senin olsun bu!" diye nâralanmaktan kendini alamamıştı. Daha sonra Avusturyalı rakibini de yenen Kurtdereli, şampiyonluk için Rus rakibiyle karşılaşmıştı. Kendisinden çok daha genç, diri ve cüsseli olan Baradanof ile yaptığı şampiyonluk güreşi için, o heyecan dolu Ramazan gecesi Talimhane sirkinde bulunanlar "Bu bir güreş değil, sanki 93 harbinin devamıydı" derler ki, cidden amansız bir boğuşma olmuştu. Kurtdereli Mehmed sonunda bu büyük rakibini de yenerek şampiyonluğu elde etti.

YİNE YURT DIŞINDA: *Türk güreşçileri yurt dışındaki güreşlerini uzun yıllar sürdürmüşlerdir. Filiz Nurullah, Kurtdereli, Adalı Halil, Koç Hasan, Madralı Ahmed, Koç Mehmed gibi güreşçiler Berlin'de, Paris'te, Hamburg'ta ve Londra'da başarılı güreşler çıkardılar. 1903'ten sonra da adı duyulmamış bazı güreşçilerin yurt dışında güreştiği bilinmektedir. Londra'da Olimpia Tiyatrosu'nda yapılan güreşte Madralı'yla Rus güreşçisi.*

Bu güreşten sonra Kurtdereli Mehmed seyircilere: "Donanma ianesi!" diye bağırmıştı. Donanma Cemiyeti'nin yeni gemiler yaptırma girişiminde bulunduğu o günlerde tam 600 altın lira toplanmıştı.

1911 yılı Ramazan ayında Taksim'deki Talimhane meydanında kurulan Çaya'nın sirk çadırında yapılan bu güreşler için ünlü güreş yazarımız merhum İsmail Habib Sevük: "Büyük Türk Güreşi'nin sonu" deyimini kullanır ki, doğrusu da budur.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanıp giden yıllarda Türk güreşinin bir "altın devir" yaşadığı muhakkaktır. Türk güreş tarihinde efsaneleşmiş tüm güreşçilerin bu dönemde çıktıkları ve menkıbeler yarattıkları görülür. □

Futbol

Futbol Türkiye'de ilk kez, geçtiğimiz yüzyılın sonlarında İzmir'in Bornova semtinde, burada yerleşmiş bulunan ve pek çoğu tütün ticaretiyle uğraşan İngiliz aileleri arasında oynanmaya başladı. Bu aileler arasında; Lafontaine'ler, Giraud'lar, Whittall'ler ve Charnaud'ların adları ön planda yeralır.

İzmir ve İstanbul'da Futbol

Türkiye'de futbolun ilk kez oynandığı yıllar, İngiltere'deki ilk futbol maçından en az kırk yıl sonrasına rastlar. İzmir'de yerleşen İngilizler 1890'da Bornova çayırlarında futbol oynamaya başladıkları gibi, "Football and Rugby Club" adını taşıyan ilk kulübü de kurmuşlardı. Ancak Türkiye'de oynanan bu ilk futbol maçları, İngilizlerin bir "aile eğlencesi"nden ibaret kalmıştı.

Bu "İngiliz oyunu", zamanla çevredeki Rum ve Türk gençlerinin de dikkatini ve ilgisini çekmeye başlamıştı. Ve Rum gençleri bu konuda daha serbest olmalarının verdiği ataklıkla İngilizlerin arasına karışıp futbola girmişler ve bir süre sonra da kendi aralarında futbol takımları kurmaya kadar gitmişlerdi.

İzmir'den beş yıl sonra İstanbul'da da futbol faaliyetinin başladığı görülmüştü. Bunda yine İzmir'den İstanbul'a gelen bazı İngiliz aileleri öncülük etmişlerdi.

Kadıköy'ün Kuşdili ve Moda'nın Baklatarlası çayırları ise İstanbul'daki ilk futbol maçlarına sahne olmuştu. Böylece futbol çok geçmeden semtin gençleri arasında da ilgi uyandırmaya başlamıştı. İstanbul'da Rum gençleri İngilizlerin arasına karışarak futbol oynamaya başlarken Türk gençleri, istibdat rejimiyle aile baskılarının verdiği çekingenlik içinde saha dışında kalmışlardı. Sonuçta İstanbul'da da İngiliz ve Rum gençlerinden oluşan takımlar ortaya çıkmıştı.

1897'de İzmirli İngiliz ve Rumların oluşturdukları bir karma takım İstanbul'a gelmiş ve burada İstanbullu İngiliz ve Rumlardan oluşan karma takımla karşılaşarak, İstanbullu rakiplerini 3-1 yenmişlerdi. Daha sonraki yıllarda da bu maçlar devam etmiş, 1898'de İzmir'de ve 1899'da yine İstanbul'da yapılan bu karma maçlarının üçünü de İzmirliler kazanmıştı.

Az sayıda Türk genci 1901 sonbaharında ne pahasına olursa olsun bir futbol takımı kurmaya karar vermişlerdi. Bunların başında, Amiral Hüseyin Hüsnü Paşa'nın Bahriye Mektebi öğrencisi olan oğlu Fuad Hüsnü Bey ile yakın arkadaşı olan Hariciye Nezareti memurlarından Reşat Danyal Bey bulunmaktaydılar. Moda semtinde oturan bu iki genç, çok iyi İngilizce bildiklerinden oradaki İngiliz aileleriyle ve onların futbol oynayan fertleriyle çok yakın dostluklar kurmuşlar ve İngilizlerin "Tosbi Bey" adını verdikleri Reşad Danyal Bey onlardan bir futbol topu almakla bu kulübün kurulması yolunda ilk önemli adımı atmıştı.

Bu iki Türk genci, arkadaşları arasında kendi kafalarına uygun dokuz kişi daha bulmakta zorluk çekmemişlerdi. Böylece onbir kişi olmuşlardı. An-

BİR İNGİLİZ SPORU: *Çin'de bile oynandığı bilinen futbol ilk kez 19. yy'da İngiltere'de belirli kurallara bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk kez 1890'larda İzmir'de İngilizlerin kurdukları Football and Rugby Club gibi kuruluşlar aracılığıyla getirdikleri futbol kısa sürede yaygınlık gösterdi. İzmir'den sonra İstanbul'da da yine bazı İngiliz ailelerinin öncülüğü ile oynanmaya başlanan futbol, kısa sürede halkın ilgisini topladı. İstanbul'da Papazın Çayırı diye adlandırılan sahada ilk futbol maçlarından biri.*

cak hafiyelerin takibinden ve istibdat rejiminin acımasızlığından korunmak için mümkün olan her tedbiri almakta kusur etmemişler, bu arada takımlarına, gerçek kimliğini kamufle etmesi amacıyla bir İngiliz adı vermişlerdi. Böylece ilk Türk futbol takımı bir İngiliz adı altında; "Black Stocking (Siyah Çoraplılar)" ortaya çıkmıştı. Takımı teşkil eden diğer futbolcular arasında Kemanî Nuri, Hafız Mehmed, Fahri, Hafız Mustafa, Emcet, Hüseyin, Mazhar, Şevki ve Tamburacı Osman Pehlivan gibi isimler bulunmaktaydı. Bunların tümü Kadıköy ve Moda'nın gençleriydi.

Bugünkü Fenerbahçe Stadı karşısındaki Halil Mahmudiye İlkokulu'nun altındaki Hurşid Ağa'nın kahvesini kendilerine lokal yapan bu onbir Türk genci burada soyunup giyinmek suretiyle Papazın Çayırı'nda birkaç idman yapmışlar ve daha sonra da Rumlarla bir maç almışlardı.

26 Ekim 1901'de Papazın Çayırı'nda yapılan maçı Black Stocking, oyuncularının büyük acemiliği yüzünden 5-1 kaybederken, Türk takımının tek golünü Fuat Hüsnü Bey atmıştı.

Ancak aldıkları tüm önlemlere rağmen, daha bu ilk maçın sonunda "Black Stocking"in foyasının meydana çıktığı görülmüştü. Ve takım, bu ilk maçının bittiği anda hafiyelerin baskınına uğramıştı.

İlk Futbol Kulüpleri

Türkiye'de gerçek anlamda ilk futbol kulübü 1902'de İstanbul'da, James Lafontaine ile Horace Armitage tarafından kurulmuştu. Böylelikle futbol takımı hüviyetinden futbol kulübü hüviyetine ilk dönüş gerçekleşmişti. "Cadikeuy Football Club'ün (Kadıköy Futbol Kulübü) ilk kadrosunda santrafor mevkiini işgal eden Bobby adındaki golcü futbolcu aslında "İlk Türk Futbolcusu" olan Bahriyeli Fuat Hüsnü Bey'in ta kendisiydi. Mükemmel İngilizce konuşan Fuat Hüsnü Bey, saç traşından bıyıklarının şekline kadar kendisine tam bir İngiliz görünüşü vermişti.

1902'de kurulan Kadıköy Futbol Kulübü'nü birer yıl arayla yine İngilizler tarafından kurulan "Moda Football Club" ile Rumların kurdukları "Elpis (Ümit)" kulüpleri izlemişti. Bunlara İngiltere Sefarethanesi'nin "Imogene" adlı gemisinin aynı adı taşıyan futbol takımı da eklenince, 1904'de İstanbul'da dört gerçek futbol takımı ortaya çıkmıştı.

İLK TÜRK FUTBOL TAKIMI: Fuad Hüsnü Bey (Kayacan) ile Reşad Danyal Bey'in girişimiyle Black Stocking (Siyah Çoraplılar) adıyla kurulan ve baskılardan kaçmak için İngiliz adını alan bu kulüpte birçok tanınmış isim de bulunmaktaydı. Kulübün kurucularından Fuad Hüsnü Bey, Kadıköy Futbol Kulübü'nde Bobby takma adında futbol oynamıştır. 1876'da doğan ve bir deniz subayı olan Fuad Hüsnü, İngiltere'de futbol oynamıştır.

İstanbul'da dört takımın bulunması, James Lafontaine'e bir futbol ligi kurulması yolunda ilham ve ümit vermişti. Kadıköy Futbol Kulübü'nün kurucusu ve acar futbolcusu James Lafontaine aynı zamanda "İstanbul Futbol Ligi"nin de kurucusu oldu. Bu ligin kurucuları arasında bulunan Henry Pears, futbolculardan 27'şer kuruş toplamak suretiyle İngiltere'den büyük bir şilt getirtmişti. Bu şildin üzerinde 10 gümüş plaka bulunmaktaydı. On yılın içinde bu plakalara adını en çok yazdıracak takım, onun nihaî sahibi olacaktı. Türk futbol tarihinde pek önemli bir yeri bulunan bu ilk ligin ilk şildine Fenerbahçe sahip olacak, fakat bu şilt 1933'de Fenerbahçe Kulübü'nde çıkan yangında yokolacaktı.

1904'te başlayan İstanbul Futbol Ligi maçları Kadıköy'de, Fenerbahçe Stadı'nın bulunduğu yerin hemen yanına tesadüf eden Papazın Çayırı mevkiinde oynanmıştı. Sonuçta bu ilk ligin ilk şampiyonluğunu, İngiltere Sefareti'nin gemisi Imogene'in futbol takımı kazanmıştı.

Sağlam temeller üzerine oturtulmuş bulunan İstanbul Futbol Ligi bundan sonra da devam etti. 1905-1906 sezonunda oynanan ligin ikinci yılında şampiyonluğu Kadıköy takımı kazandı.

Galatasaray'ın Kuruluşu: 1905'te Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) öğrencilerinden bir grup, aralarında verdikleri bir kararla Türklerden kurulu bir futbol takımı kurmayı gerçekleştirdiler. Kurucular okulun beşinci sınıf öğrencilerinden Ali Sami (Yen), Asım Tevfik (Sonurnut), Emin Bülend (Serdaroğlu), Bekir (Bircan), Celâl, Tahsin Nâhid, Cevdet (Kalpakçıoğlu) ve Abidin Dâver (Dav'er)'di.

Galatasaraylılar ilk renkler olarak "kırmızı-beyaz"ı seçmişlerdi. Hatta oynadıkları ilk maça da bu renkler altında çıkmışlardı. Ancak bu renklerin hafiyelerin öfkesini ve dikkatini çekeceğini düşündüklerinden bunu önce "sarı-siyah"a daha sonra da "sarı-kırmızı"ya çevirdiler. Galatasaray takımı 25 Kasım 1906'da Kadıköy Frerler Mektebi (Saint Joseph) ile yaptığı ve 2-0 kazandığı ilk maçına kırmızı-beyaz forma ile çıkmıştı. Sarı-kırmızı formayı ise ilk kez 6 Ocak 1908'de Barham İngiliz gemisi takımına karşı oynanan maçta giymişlerdi.

Galatasaray futbol takımı, 1906-1907 sezonundan itibaren "ilk Türk takımı" olarak İstanbul Futbol Ligi'ne katıldı. O sezon Kadıköy takımı ikinci kez İstanbul Ligi şampiyonluğunu kazanırken Moda 2., Imogene 3., Galatasaray 4., Elpis takımı da 5. oldular.

1907-1908 sezonunda ise Moda takımı ilk kez şampiyonluğu kazanırken Kadıköy 2., Galatasaray 3. oldu. Elpis'in dördüncülüğü aldığı ligte Imogene 5. ve sonuncu sırayı işgal etti.

Galatasaray, istibdat rejiminde önemli bir olayı gerçekleştirmişti. Bir-

LİSE'DE FUTBOL: 1904'te başlayan İstanbul Futbol Ligi Türklerin de futbola ilgisini artırmıştır. Bu arada birkaç Türk takımının da kurulması için girişimlere başlanmıştı. 1905'te Galatasaray Lisesi öğrencilerinden bir grup yalnızca Türklerden oluşacak bir takım kurmayı karar altına aldılar. Bu öğrenciler arasında Ali Sami (Yen), Asım Tevfik (Sonumut), Emin Bülend (Serdaroğlu), Bekir (Bircan), Cevdet (Kalpakçıoğlu) ve Abidin Da'ver gibi isimler vardı. Ali Sami Bey (Yen) ve 1921-22'de lig şampiyonu olan Galatasaray.

çok şeyin yasak olduğu bir dönemde bir sporcu topluluğu olarak ortaya çıkmıştı. Bunda, Mekteb-i Sultanî öğrencileri bulunmalarının etkisi vardı. Memleketin en seçkin ailelerinin çocuklarını çatısı altında barındıran Mekteb-i Sultanî, Türk kültür ve toplum hayatında eski saray mektebi olan Enderun'un yerini almıştı. Böylece "sarayın bir parçası" durumunu arzetmekteydi. Bu nedenle, pek çoğu saraya ve saltanata yakın kişilerin çocukları olan Mekteb-i Sultanî öğrencilerinin bu davranışı müsamaha ile karşılanmış bulunuyordu.

Fenerbahçe'nin Kuruluşu: 1907'nin Mayıs ayında Nurizâde Ziya (Songülen), Ayetullah ve Samipaşazâde Sezai'nin yeğeni Bahriye Necib (Okaner), Fenerbahçe kulübünü kurdular. Fenerbahçe burnundaki feneri kendilerine amblem olarak seçen kurucular forma rengi olarak da sarı-beyaz renkleri almışlardı.

Kısa zamanda çevrenin gençlerini etraflarına toplayan üç genç, çoğunluğunu Saint Joseph Fransız Frerler Mektebi öğrencilerinin teşkil ettikleri bir futbol takımı ortaya çıkarmışlardı. Fenerbahçe'nin ilk futbol takımını teşkil edenler arasında; Çerkez Sabri, Hasan, Dalaklı Hüseyin, avukat Hayri, Nasuhi Esat (Baydar) gibi gençler bulunmaktaydı.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla, II. Abdülhamid dönemi sona ererken, ülkeye gelen hürriyet havası, spora da geniş serbestî tanımıştı. Kabul edilen "Cemiyetler Kanunu"yla kulüplerin resmen kurulmasının mümkün olması Türk futboluna olduğu kadar Türk sporuna da büyük hareket getirmişti. Fenerbahçe, yeni kanuna göre resmen tescilini yaptıran ilk spor kulübü olurken Galatasaray ile Beşiktaş da onu izlemişlerdi. Öte yandan Cemiyetler Kanunu hükümlerine göre kurulan bazı spor kulüplerinin de ortaya çıktıkları görülmüştü. Bunlar; Anadolu, Beykoz ve Vefa kulüpleri olmuştu.

Diğer Kulüpler

Anadolu, İstanbul'un Üsküdar semtinde kurulmuştu. Kurucularının başında, Türk basınının olduğu gibi Türk sporunun da en büyük isimlerinden biri olan Burhan Felek bulunmaktaydı. Burhan Felek aynı zamanda bu takımın ilk futbolcularından biriydi. Kardeşi Hüdai Bey de takımın en ünlü futbolcusu olarak dikkati çekmekteydi.

Beykoz da adını taşıdığı semtte kurulmuştu. Ünlü yazar Ahmet Mithat Efendi'nin Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra kurduğu "Beykoz İttihat ve Teavün Cemiyeti" içindeki "Mümaserat-ı Bedeniyye Şubesi", bu kulübün çekirdeğini oluşturmuştu.

Vefa ise, adını taşıdığı Vefa İdadisi öğrencilerinden Saim Turgut (Aktansel), Zeki (Baban), Rifat (Baban), Sûdi Cavid, Tevfik (Kut), Yusuf Ziya ve Sabri efendiler tarafından "Vefa İdman Yurdu" adı altında kurulmuştu. Yeşil-beyaz formalı bu kulüp tıpkı Galatasaray gibi, bir okulun içinden fışkıran ikinci Türk spor kulübü olmuştu.

Futbol, 1908 Meşrutiyeti'nden sonra pek hızlı bir yayılma gösterdi. Kadıköy ve Moda çayırlarından taşan futbol İstanbul'un dört yanına dağılıverdi. Taksim'deki Talimhane meydanı, Şişli'deki Bulgar Hastanesi karşısındaki tepe, Tatavla (Kurtuluş) sırtları, Makriköy'ün (Bakırköy) Baruthane sahası, Kasımpaşa'nın Camialtı mevkii, Beykoz ve Anadoluhisarı çayırlarında futbol maçları oynanmaya başladı.

Bu arada İstanbul Lig Maçları sürüyor, bir yandan da yeni yeni takımlar kuruluyordu.

1910-1911'de Galatasaray 3. kez şampiyonluğu kazanırken, 1911-1912 İstanbul Ligi'nde şampiyonluk Fenerbahçe'nin oldu. Bir yıl kadar sarı-beyaz forma altında sahaya çıkan Fenerbahçe daha sonra sarı-lâcivert renkleri almıştı.

Bu arada İstanbul Ligi'nin iki Türk takımı olan Galatasaray ile Fenerbahçe futbolcuları arasındaki büyük dostluk ve arkadaşlık bilhassa dikkati çekmekteydi. Futbol sahalarında birbirlerine amansız rakip olan bu gençler saha dışında dostluk ve arkadaşlık örneği gösteriyorlardı.

İtalyan, Balkan ve I. Dünya Savaş-

KADIKÖY'DE TÜRK TAKIMI: Galatasaray futbol takımından sonra 1907'de Nurizade Ziya (Songülen), Ayetullah ile Bahriye Necip (Okaner) kendilerine Fenerbahçe burnundaki feneri amblem alarak Fenerbahçe Kulübü'nü kurdular. Kısa zamanda gelişen bu takımın oyuncularının çoğu Saint Joseph Okulu öğrencilerinden oluşmaktaydı. Fenerbahçe'nin ilk futbol takımlarından biri.

ları ülkede her şeyi olduğu gibi futbolu da etkilemişti. Birbirini izleyen seferberlikte futbolcular silah altına alınmışlar ve cephelere sevkedilmişlerdi. Bu nedenle 1912- 1913 İstanbul Lig Maçları oynanamamıştı.

İlk Dış Temaslar

1911'de Türk futbolu önemli olaylara tanık olmuştu. O yıl ilk kez bir yabancı futbol takımı maç oynamak üzere Türkiye'ye gelmiş, ilk kez bir Türk futbol takımı da maçlar yapmak üzere yurt dışına gitmişti.

Galatasaraylılar 1911 Martı'nın sonunda Macaristan'dan Klojvar Üniversitesi takımını İstanbul'a getirtmişler ve 1 Nisan 1911'de Kadıköy'deki İttihatspor sahasında oynanan maç, 2-2 berabere sonuçlanmıştı. 3 Nisan 1911'de yapılan ikinci maçta ise Galatasaray, Macarları 3-1 yenmek suretiyle Türk futboluna ilk yabancı galibiyetini kazandırmıştı. Galatasaray aynı yılın Eylül ayında Macaristan'a giderek Klojvar ve Ferençvaroş takımlarıyla oynamış, Klojvar ile yaptığı maçları 5-1 ve 4-1, Ferençvaroş karşılaşmasını da 7-1 kaybetmişti. Dönüşte Bükreş'te Bükreş Karması'yla yaptığı maçı ise 11-1 kazanmıştı.

1913 -1914 İstanbul Ligi Fenerbahçe'nin şampiyonluğu ile sonuçlanmış ve o sezon Türk futbolu iki önemli olaya daha tanık olmuştu. Bunların ilki, 1914 Nisanı'nda Romanya Karması'nın İstanbul'a gelişi, diğeri ise Mayıs ayında Fenerbahçe'nin yurt dışına çıkan ikinci Türk futbol takımı olarak Rusya'ya gidişi idi. Fenerbahçe, 31 Mayıs 1914'te Odesa'da, Şaka takımıyla yaptığı ilk maçında 1-1 berabere kalmış, 1 Haziran 1914'de yine Odesa'da oynadığı ikinci maçında Güney Rusya Şampiyonu Sporting takımını 1-0 yenmişti. 3 Haziran 1914'te Odesa Karması'yla oynadığı üçüncü maçını ise 3-0 kaybetmişti.

Fenerbahçe, 7 Haziran 1914'te Nikolayef'te Nikolayef Club takımıyla oynadığı ilk maçı 1-0 kazanmış, 8 Haziran 1914'te yine aynı kentte Nikolayef Karması ile yaptığı maçı üstün bir oyunla 3-0 yenmek başarısını göstermişti. Böylece bir Türk futbol takımının ikinci yurt dışı seyahati de başarılı bir biçimde sona ermişti.

I. Dünya Savaşı 1914-1915 sezonu lig maçlarının oynanmasını tehlikeye düşürmüş ve liglerin bir an önce tamamlanabilmesi için iki grup üzerinden oynanması uygun görülmüştü. Savaş nedeniyle İngiliz ve Rum kulüplerinin faaliyetleri tatil edilmiş olduğundan bu liglere sadece Türk takımları katılmışlar, neticede bir grupta Galatasaray, diğer grupta isc Fenerbahçe şampiyon olmuşlardı. İstanbul şampiyonunu belirleyecek maçın oynanması hayli münakaşalara yol açmış, neticede 29 Ocak 1916'da oynanan maçla İstanbul şampiyonu belirlenmişti. Bu maçta Galatasaray'ı 3-1 yenen Fenerbahçe "İstanbul Şampiyonu" olmuştu.

Beşiktaş Futbol Takımı: Bu dönemde Beşiktaş Basiret Osmanlı Jimnastik Kulübü Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü adı altında resmen tescil olunduğunda da aynı spor dallarında (jimnastik, ağırlık kaldırma, eskrim, güreş ve boks) faaliyetini sürdürmekteydi. Bu yıllarda Beşiktaş semtinde birer mahalle takımı hüviyetinde iki futbol takımı ortaya çıkmış bulunuyordu. Bunlardan biri, Rumelihisarı'nda dalyancılık yapan Münir Bey'in Basiret'i, diğeri de Refik Osman (Top) Bey ile arkadaşlarının kurdukları Valdeçeşmesi takımlarıydı. Türk futbolunda ve Beşiktaş kulübünün tarihinde pek önemli bir yeri bulunan Ahmet Şerafeddin Bey (merhum Şeref) de Valdeçeşmesi takımındaydı.

Ahmet Şerafeddin Bey, 1909'da Beşiktaş semtinin bu iki mahalle futbol ta-

BEŞİKTAŞ DA FUTBOLDA: *Daha önce saraya yakın çevrelerin kurmuş olduğu Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Cemiyeti futbolun yaygınlaşmaya başladığı yıllarda futbol şubesine sahip değildi. Beşiktaş semtinde Basiret ve Valideçeşme adlı iki ayrı takım vardı. 1909'da Ahmed Şerafeddin Bey'in (Şeref Bey) öncülüğünde biraraya gelen iki takım Beşiktaş Jimnastik Kulübü adı altında birleşti. Şeref Bey ve Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü'nün ilk sporcularından bir grup.*

kımını bir araya getirmiş ve bunları Beşiktaş Jimnastik Kulübü'ne mal ederek bu kulüpte futbol şubesinin doğmasına vesile olmuştu.

İzmir'de Futbol

Bu yıllarda İzmir'de de futbol faaliyeti sürmüştür. İzmir Sultanîsi'ne spor öğretmeni olarak atanan ve "Şarkın Bilârdo Şampiyonu" olarak tanınan Melikyan Efendi, Izmir'de Türk gençlerine futbolu tanıtan, öğreten ve sevdiren kişi oldu. Melikyan Efendi'nin girişimiyle kurulan İzmir Sultanîsi futbol takımı ilk maçını 22 Ekim 1910'da Pelops kulübü sahasında yaptı. İzmir'in bu ilk futbol takımında o sıralarda İzmir Sultanîsi'nde öğrenci olan Dr. Fikret Tahsin, Baha Esat (Tekand), Dr. Hüseyin Hulki (Cura) ve Hüsnü (Uğurel) gibi isimlerin yeraldıkları bilinmektedir.

İzmir Sultanîsi'ni, İzmir'in diğer okullarında da futbol faaliyetinin başlaması izlemiş ve 1914-1915 sezonundan itibaren İzmir'de okullararası futbol maçlarının başladığı görülmüştü. Bu okullararası maçlarda ilk şampiyonluğun İzmir Sultanîsi takımı tarafından kazanıldığı bilinmektedir.

Bu yıllarda Bornova ve Buca'da İngilizlerin güçlü futbol takımları vardı. Ayrıca İngiliz ve Rumlardan oluşan Pelops, yine Rumların Panonion ve Apollon takımlarıyla bir Ermeni takımı ve İskoç Sholl ile Amerikan koleji ve Rum Evangelides okullarının futbol takımlarına böylece Türk okul takımları da katılmıştı. Kemer tren istasyonu civarındaki Kanlıçeşme mevkiindeki futbol sahası iddialı futbol maçlarına sahne olmaktaydı.

1912'de Karşıyaka'da Osman (Güven), Hüseyin Refik (Civelek) ve Salih beyler Karşıyaka futbol takımını kurdular. İzmir'in ilk Türk spor kulübü olan Karşıyaka kırmızı ve yeşil renkleri benimseyerek Karşıyaka Gençlerbirliği adıyla tescil edilmiş, daha sonra adı "Karşıyaka Spor Kulübü"ne (K.S.K) dönüştürülmüştür.

Bunu iki yıl sonra, İzmir'in ikinci Türk spor kulübü olan Altay'ın 16

Ocak 1914'te Hilâl adıyla faaliyete geçişi izlemişti. Alsancak'taki Şark İdadisi Müdürü olan ve daha sonra Millî Eğitim Bakanlığı da yapan Mustafa Necati Bey'in de kurucuları arasında bulunduğu kulübün diğer kurucuları arasında Çiftçi Necati, Vasıf (Çınar), Talât (Erboy), yazar Raif Nezihi, Evliyazâde Nejat ve Şimendiferci Rifat beyler de yeralmaktaydılar. Böylece Karşıyaka, maçlar yapacağı bir Türk rakibe de kavuşmuştu. Bu iki takımın Karşıyaka'nın Omiros Tarlası'yla İzmir'in Talebe Çayırı'nda yaptıkları maçlar İzmir'de futbol sevgisinin yayılıp kökleşmesinde önemli etken oluştu.

İttihat ve Terakki ve Futbol

I. Dünya Savaşı başlarında Türk futbolunun içine ilk kez "politika"nın karıştığı da görüldü. Devrin Sadrâzamı Talât Paşa'nın İstanbul Altınordu kulübünün başına geçmesi bu kulübe "imtiyazlı" bir durum verdi.

1911'de Galatasaray kulübünde başgösteren bir anlaşmazlık sonucu kulüpten ayrılan bir grup tarafından Kadıköy cihetinde "Progre (Terakki)" adı altında bir kulüp kurulmuştu. Bu kulüp sahip olduğu mütevazi imkânlarla başarılı bir futbol faaliyeti sürdürürken, 1914'te Sadrâzam Talât Paşa'nın ve devrin bazı kodamanlarının bu kulübün başına geçmeleriyle birden büyük bir manevî güce sahip oluvermişti. Diğer kulüplerin futbolcuları çeşitli cephelerde çarpışırlarken, Altınordulu futbolculara Istanbul'da askerlik yapmak imkânının tanınması bu kulüpte yeralanlara sağlanan büyük manevî avantajların başında yeralıyordu. Altınordu takımı bu sayede kadrosunu da tümüyle elinde bulundurma imkânına sahip oluyordu ki, bu da bir başka önemli avantajdı. Bu arada Altınordu kulübünün maddî imkanlar da sağlamaya başlaması bu kulübü büsbütün cazip bir hale getirmiş ve kırmızı-mavi formalı kulüp bu arada en büyük darbeyi, aynı semtin kulübü olan Fenerbahçe'ye indirmişti. Fenerbahçeli Otomobil Nuri başta büyük futbol yıldızı Bekir olmak üzere, tam 7 Fenerbahçeli ünlü futbolcuyu alıp Altınordu'ya götürünce Fenerbahçe takımı çözülme tehlikesiyle karşı karşıya gelmişti. Ancak genç takımdan alınan 14-15 yaşlarındaki elemanlarla takımı takviye eden Fenerbahçe, bu gençlerden Zeki Rıza Sporel, Alâeddin Baydar, Bedri Gürsoy gibi ilerde adı duyulacak kişilerle ayakta kaldı.

Altınordu kulübü sahip bulunduğu maddî ve manevî kuvvet ve kudret karşısında 1916-1917 ve 1917-1918 sezonlarında İstanbul Lig Şampiyonluğunu kazanmış ve gücünü I. Dünya Savaşı'nın sonuna dek sürdürmüştü.

Savaşın sona ermesiyle Talât Paşa gibi büyük bir koruyucusunu yitiren Altınordu kulübü de pek zor bir durumda kalmıştı.

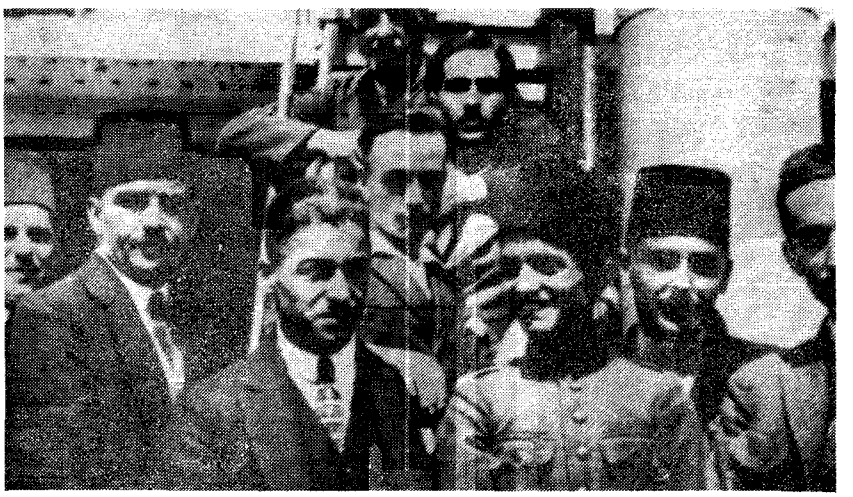
Altınordu'dan ayrılanlar Union Club takımında bir araya gelmişlerdi. Daha sonra "İttihatspor" adını alan bu kulüp de sağdan soldan topladığı futbolcularla güçlü bir kadro meydana getirmişti. Ancak sağlam esaslara dayanmayan ve Türk futbolunda Altınordu'nun açtığı "gizli profesyonellik" anlayışının bir devamından başka bir yenilik getirmeyen bu kulübün ömrü de pek kısa olmuştu. Bu takımda yeralan zamanın ünlü futbolcusu Refik Osman Top, bir yazısında *"Union Club gibi içki ve kumarla kurulan bir spor müessesesinin akıbeti elbette hoppala olacaktı. Nitekim dört sene bu lâşeyi (leşi) zorla sürükledik. Olan Altınordu'ya oldu..."* diyordu.

İttihatspor sahasının akıbeti de Altınordu kulübününkinden farksız olmuştu. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle bu sahada çalışamaz hâle gelmiş, bu arada Taksim Stadı'nın da acılmasıyla tamamen sessizliğe gömülmüştü.

I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da futbol faaliyeti, İttihatspor sahasıyla Kadıköy'ün Kuşdili, Baklatarlası, Beykoz, Anadoluhisarı çayırlarıyla Makriköy Baruthane, Taksim Talimhane ve Yenibahçe sahaları da iddialı futbol maçlarına sahne olmaktaydı. Öte yandan İzmir'in çeşitli alanlarında da zorlu maçların oynandığı görülüyordu. Punta mevkiindeki Panonions sahası (bugünkü Alsancak Stadı), bugünkü Atatürk Lisesi civarındaki Apollon sahası, bugünkü İzmirspor tesislerinin bulunduğu alandaki Talebe Çayırı, Namazgâh semtinde Agora'nın bulunduğu mahalledeki Kocabahçe sahası, Karşıyaka tren istasyonu yakınındaki Omiros Tarlası, yine Karşıyaka'daki Kara-

HIZLI BİR YAYILMA: *1908'den sonra Türk takımlarının da kurulmasıyla gelişen futbol, özellikle İstanbul'da en sevilen spor dalı haline geldi. Kadıköy'den Taksim'e Talimhane meydanına, Tatavla'dan Makriköy'e kadar her semtte iddialı maçlar oynanmaya başladı. Union Club sahasında bir futbol maçı.*

DIŞ TEMASLAR BAŞLIYOR: 1911'de ilk kez bir Türk futbol takımı Galatasaray, Macaristan'a giderek Klojvar ve Ferençvaroş takımlarıyla karşılaşmıştır. Bu maçları kaybeden, ancak dönüşte Bükreş'te Bükreş karmasıyla yaptığı maçı farklı kazanan Galatasaray'dan sonra 1914'te Fenerbahçe de Rusya'ya gitmiş ve Odesa karması ve Nikolayef karması ile çeşitli karşılaşma yapmıştır. Bu temaslarda alınan sonuçlardan ziyade daha çok yeni olan Türk futbolunun dışarda tanınmış olması önemlidir. 1921'de yurt dışına giden Galatasaray takımından bir grup vapurda. Önde fessiz Bekir.

vokiri sahası ile Osmanpaşa çayırı, Kızılçullu'daki Amerikan Koleji sahası ve Bornova sahası bunların arasındaydı.

Bu arada İzmir'de, Karşıyaka ve Altay'dan sonra üçüncü bir Türk kulübünün kurulduğu görülmüştü. "İdman Yurdu" adını taşıyan bu kulübü, *Şark* gazetesi sahibi Halil Zeki Bey (Osma) ile Hacı Hüseyin Bey kurmuşlardı. Karşıyaka ile Altay'ın faaliyetlerinin tatil edildiği işgâl yıllarında İzmir İdman Yurdu tek Türk takımı olarak faaliyetini sürdürmüştü. Kırsakal Muzaffer, Zımzım Osman, Hafız Mümtaz, Mamako Saim (Seymener), Sivrisinek Baha, Dede Kenan, Bacak Mithat, İmanım Celâl gibi futbolcuların yeraldıkları bu takımda, 1950-1960 döneminin Başbakanı Adnan Menderes de bir forvet oyuncusu olarak dikkati çekmekteydi.

Yeşil-beyaz renkler altında kurulan İzmir İdman Yurdu daha sonraları özellikle Rum Apollon takımıyla yaptığı maçlara kırmızı-beyaz renklerle çıkmaya başlamıştı ki, bu da işgal günlerinde önemli bir olaydı.

Futbolcular Yurtdışında

1921'de Galatasaray'ın Avrupa'da yaptığı büyük turne, Türk futbolu açısından önemli bir olay teşkil etmişti. Bu, Türk futbolunun üçüncü yurt dışı seyahatiydi. Galatasaray bu seyahate, Fenerbahçe ve Altınordu takımlarından takviye olarak aldığı Bekir, Zeki Rıza, Cafer, Refik Osman, Nedim, İsmet, Galip gibi ünlü futbolcularla birlikte çıkmıştı.

Takviyeli Galatasaray, bu iki aylık Avrupa turnesi sırasında İsviçre, Almanya, Çekoslovakya ve Macaristan'da tam 17 maç oynamıştı. 17 maçta 2 galibiyet, 2 beraberlik, 13 yenilgi alan takviyeli Galatasaray attığı 22 gole karşılık tam 77 gol yemişti.

Bu seyahat bir bakıma Türk futbolundan çok Türk futbolcularının Avrupa'da tanınmalarına yol açmıştı. Nitekim Karlsruhe'de yapılan Phonix maçından sonra Alman kulübü yöneticileri ünlü Türk futbolcusu Bekir'in peşine dümüşler ve kendisini Almanya'da alakoyup kulüplerine mal edebilmek için hiçbir fedakârlıktan da kaçınmamışlardı. Türk futbolunun en büyük yıldızlarından biri olan Bekir, sonunda Almanya'da kalmıştı.

Nedim Kaleci ile Refik Osman Top'un da Köln kulübü yöneticileri peşlerine düşmüş ancak her iki futbolcu da yapılan teklifleri reddederek yurda dönmüşlerdir.

Millî Mücadele'de Futbol Takımları

1910'da, İstanbul Sultanahmet Sanat Mektebi'nin ikinci sınıf öğrencileri tarafından Altınörs adı altında kurulan kulüp, Millî Mücadele yıllarında Ankara'da futbolun öncülüğünü yapmıştı. Kuruluşundan kısa bir süre sonra aynı okulun son sınıf öğrencilerinin kurmuş oldukları Sanatkâran Gücü takımıyla birleşen Altınörs, 1913'te Turan Sanatkâran Gücü adını almış ve yedi yıl süreyle İstanbul liglerine katılmıştı.

1920'de Millî Mücadele'nin başlamasıyla bu kulübün üyeleri Anadolu'ya geçmişler, Millî Mücadele'nin içinde bilfiil görev almışlardı.

Bu kulüp Millî Mücadele'nin Büyük Zafer ile sonuçlanmasından sonra önce İmalât-ı Harbiye, sonra da Ankaragücü adını almış ve başkentte yalnız futbolun değil, sporun da öncülerinden olmuştu.

Yine bu yıllarda Ankara'da, Turan Sanatkâran Gücü'nün yanısıra askerî öğrencilerin teşkil ettikleri Talimgâh ve lise öğrencilerinin takımı olan Ankara Sultanisi gibi takımlar bulunmaktaydı. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın Muhafız taburunun bünyesi içinde de yıldızı pek kısa zamanda parlayacak olan Muhafızgücü kulübünün filizlenmekte olduğu görülüyordu.

1920'li yılların başında "futbol", İstanbul sınırlarının dışına taşıp Anadolu'yu sarmaya başlamıştı. Trabzon'un Kemerkaya mahallesindeki Rum Lisesi öğrencilerinin başlattıkları futbol, çok geçmeden Karadeniz'in Türk gençleri arasında da yayılıvermişti. Trabzon Sultanisi, Muallim Mektebi ve Zağnos Rüştiyesi teşkil ettikleri futbol takımlarıyla bu faaliyete katılırken Trabzon'da Türk futbolunun öncüleri olmuşlardı. 1920'li yılların başında Münir Pertev (Subaşı), Burhaneddin (Kahyaoğlu), Hıfzırrahman Raşit (Öymen), Tevfik (Yunusoğlu), Kemal (Özsubaşı), Ali (Yusufoğlu), Mehmet Rıza (Kuğu) ve Sami beyler Trabzon'da ilk spor kulübünü kurmak üzere teşebbüse geçmişler ve 20 Ocak 1921'de Trabzon İdman Ocağı, Trabzon'un ilk Türk spor kulübü olarak ortaya çıkmıştı. Bu kulübü daha sonra İdman Yurdu, Sebat Gençlik, Birlikspor gibi kulüplerin kurulması izleyecek, lise takımı ise faaliyetini ara vermeden sürdürecekti. Bursa'da da Zeki Rıza'nın (Sporel) çalışmalarıyla futbol rağbet görmeye başlamıştır.

İşgal Yılları

I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması ve bunu izleyen işgal yılları Türk futboluna önemli darbe indirmişti. İzmir'de İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı Türk spor kulüplerini kapatmaktan geri kalmamış, İstanbul'u işgal eden İngilizlerin İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı ise bu konuda Yunanlılardan çok daha anlayışlı çıkmıştı.

İngiliz İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı, İstanbul'da bulunan Türk spor kulüplerinin faaliyet göstermelerine izin vermişti. Bu kararda İngilizlerin kendi sporları olarak bilip benimsedikleri futbola karşı olan ilgilerinin de önemli rolü bulunduğu muhakkaktı.

Bu dönemde İstanbul'un Kuşdili, Papazın Çayırı, Talimhane, Makriköy sahalarıyla İstanbul'un ilk stadları olan İttihatspor ile Taksim Stadları, Türk takımlarının İşgal Kuvvetleri'ne mensup askerî takımlarla yapılan maçlara sahne olmuştu.

Taksim'deki tarihî Topçu Kışlası, Mondros Mütarekesi'nden sonra Senegalliler tarafından işgal edilince "Makmahon Kışlası" adını almıştı.

Futbola karşı artan ilgi ve bu kışlanın tam karşısındaki Talimhane alanında oynanan maçların topladığı büyük kalabalık, Çelebizâde Said Tevfik Bey'i (Said Çelebi), Taksim Kışlası'nın avlusunu futbol oynanabilecek bir saha hâline getirmeye sevketmişti. Fakat Said Çelebi'ye karşı bazı Türk kulüpleri yöneticilerinin giriştikleri boykot hareketi kötü sonuçlar vermiş ve bu girişimci insan daha ağır parasal yük altında ezilmemek için stad haline getirdiği Taksim Kışlası'nı Mr. Bork adında bir Maltalı'ya devretmek zorunda kalmıştı.

Daha önce Galatasaray Lisesi'nde mubassırlık etmiş olan Mr. Bork böylece eline geçirdiği stadın tramvay caddesi üzerindeki demir kapısı üstüne büyük bir Yunan bayrağı asmış ve 1922'den itibaren burada cuma ve pazar günleri futbol maçları oynatmaya başlamıştı.

Kadıköy tarafında ilk futbol stadı, İstanbul Şehremini Operatör Cemil Topuzlu Paşa'nın himmetiyle kurulmuştu. Papazın Çayırı adıyla anılan meşhur sahanın hemen yanında kurulan bu sahanın işletmesi, Türk ve İngiliz hissedarlardan oluşan "Union Club" adlı bir kuruluşa verilmişti (1909). Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla düşman durumuna düşmüş bulunan İngilizlerin bu saha ile ilgileri kesilmiş ve Türk hissedarların da dağılmaları üzerine devrin ileri gelenlerinden Kara Kemal tarafından bu sahaya el konulmuş ve adı da "İttihatspor"a çevrilmişti. Böylece iktidarda bulunan İttihat ve Terakki fırkası bir yandan Altınordu kulübüyle sporcularını kendine çekmeye çalışırken bir yandan İstanbul'un tek sahasını kendi adını verdiği bir kuruluş eline geçirmiş oluyordu.

İşgal Kuvvetleri takımlarıyla İstanbul'un çeşitli sahalarında yapılan bu maçlar Türk futbol tarihinde pek önemli bir yer işgal eder. Bu maçlarda Türk takımlarının İşgal Kuvvetleri takımları karşısında elde ettikleri galibiyetlerin işgal günlerinde önemli bir yeri oldu.

Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş takımları beş yıl süren Mütareke ve İşgal günlerinde düşman takımlarıyla toplam olarak 80 maç oynadılar. Bu 80

İTTİHATÇILAR VE FUTBOL: 1911'de kurulan Terakki adlı kulüpte üç yıl sonra olan değişiklik, spor tarihinde politikanın kulüplere girmesi açısından anlam taşır. Yine o tarihte Sadrazam olan Taldt Paşa'nın Altınordu Kulübü'nde başkan olması bu sayede imkânları artan Altınordu'nun Fenerbahçe ve diğer kulüplerden tanınmış oyuncuları alması bu kulübün güçlenmesini sağlamıştı. I. Dünya Savaşı'na kadar gücünü sürdüren ve İstanbul lig şampiyonluğunu kazanan Altınordu Futbol Takımı.

FUTBOLCULAR DA YURT DIŞINDA: *Galatasaray Futbol Takımı'nın 1921'de yapmış olduğu iki aylık Avrupa turnesi futbolumuz açısından önem taşır. Bu turne sırasında özellikle Almanya'da yapılan maçlarda göz dolduran futbolculara bazı Alman kulüpleri tarafından transfer teklifleri gelmiştir. Alman Phoenix Kulübü'nün yöneticileri tarafından ikna edilen ünlü futbolcu Bekir burada kalmış ve başarılı maçlar çıkarmıştır. Ünlü Bombacı Bekir.*

maçın 51'i Türk takımlarının galibiyeti, 14'ü beraberlik, 15'i ise yenilgiyle sonuçlandı. Bu maçlarda Türk takımları attıkları toplam 248 gole karşı 88 gol yediler. Bu maçların kulüplere göre dağılışı şöyleydi:

Fenerbahçe 50 41 4 5 193 47.
Galatasaray 23 8 9 6 45 32.
Beşiktaş 7 2 1 4 10 9.

Türk takımlarının maç yaptıkları İşgal Orduları takımları arasında şu isimlere rastlanmaktadır: Fransız Garnizonu, İngiliz Garnizonu, İngiliz Lightning, İngiliz Karlfors, İngiliz Kara Muhteliti, İngiliz Tayyarecileri, Irish Guard's, İngiliz Revenge, İngiliz Malaya, İngiliz Goldstream, İngiliz Royal Soverign, İngiliz Comos, Fransız Patrie, İngiliz Denizciler Karması, İngiliz Subaylar Karması, İngiliz İşgal Kuvvetleri Karması vd.

Bu takımlarda asker olan zamanın ünlü hatta profesyonel bazı futbolcuları da yer almışlar ve henüz emekleme devresinde bulunan Türk futbolu, futbolun ustaları sayılan İngilizler karşısında aldıkları başarılı sonuçlarla dikkatleri çekmişlerdi.

Bu beş uzun işgal yılının sonunda Türk futbolunun İşgal Ordularına mensup askerî takımları karşısında elde ettiği en anlamlı galibiyetlerden biri de İşgal Kuvvetleri Komutanı General Harrington'un koyduğu kupayı Fenerbahçe'nin kazanmasıdır.

Böylece futbol, işgal orduları takımlarına karşı kazanılan galibiyetlerle ilgi ve hatta sevgi uyandırmış, bu da Türk futbolunun hızlı bir gelişme dönemine girmesinde pek önemli etken olmuştu.

I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Kurtuluş Savaşı'nda da kulüpler ve futbolcular üzerlerine düşen vatan görevlerini yapmaktan geri kalmamışlardı. Zamanın ünlü birtakım asker futbolcuları Millî Mücadele için Anadolu'ya geçerlerken, Fenerbahçe'nin Kurbağalıdere kenarındaki lokalinden motörlerle Anadolu'ya silah kaçırılması yolunda faaliyet gösterdiği, hatta bu nedenle kulübün kaç kereler İngiliz askerleri tarafından basıldığı ve dört yanına süngülü nöbetçiler dikildiği görülmüştü. Ancak her şeye rağmen Fenerbahçe kulübü bu faaliyeti başarılı bir şekilde sürdürmüştü.

Türkiye, Beynelmilel Futbol İttihadı'na (Uluslararası Futbol Federasyonu/F.I.F.A) girmek üzere 1921'de bir müracaatta bulunmuştu.Ancak savaş yenigi olan Osmanlı devletinin bu müracaatı üzerinde pek durulmamıştı. Bu başvuru ancak 1923 Mayıs'nda gündeme alınmış ve Türkiye, Uluslararası Futbol Federasyonu'na kabul edilmişti. Buna rağmen Türk Millî Futbol Takımı hazırlıkları daha 1922 ortalarında başlamış; bu konuyla tek seçici olarak Galatasaraylı Yusuf Ziya Bey (Öniş) bizzat ilgilenmişti. Ve ilk hazırlık maçı 16 Haziran 1922'de Taksim Stadı'nda İngiliz İşgal Kuvvetleri takımına karşı yapılmıştı. Türk takımı bu maçı 3-0 kazanmıştı. Bunu 19 Haziran 1922'de yapılan rövanş karşılaşması izlemiş; Türk Millî Takımı Namzetleri bu maçta da İngiliz takımını 9-0 yenmek başarısını göstermişlerdi.

FUTBOL YÖNETİMİNE DOĞRU: *Uluslararası Futbol Federasyonu'na girmek üzere yapılan ilk müracaat 1921'de yapıldı. Ancak başvuru 1923'te kabul görmüştü. Bu sıralarda Türk sporunun ilk örgütlenmesi olarak sayılan Türkiye İdman Cemiyetleri İttihadı oluşturulmuş ve buna bağlı ilk Futbol Müttehidesi (Federasyonu) kurularak başkanlığa Yusuf Ziya Öniş getirilmiştir. Yusuf Ziya Öniş (solda), Burhan Felek (sağda).*

2 Temmuz 1922'de Taksim Stadı'nda oynanan maçta İngilizleri 4-0 yenen Millî Takım Namzetleri, 28 Ocak 1923'te de Kadıköy'de yapılan maçta yine aynı rakip karşısında 4-2'lik bir galibiyet almışlardı.

Bu sıralarda Türk sporunun ilk örgütü olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı resmen kurulmuş ve ilk Futbol Müttehidesi (Federasyonu) vücut bulmuştu. Artık Türk futbolu daha iyi ve daha sağlam esaslar üzerine oturtulmaya başlamıştı. İlk Futbol Federasyonu Başkanlığı görevine getirtilen Yusuf Ziya Öniş, yalnız Türk futbolunu teknik yönden esaslara bağlamakla kalmamış, aynı zamanda hakemlik ve antrenörlük konuları üzerine de önemle eğilmişti.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sadece üç gün önce, Türk futbolu ilk millî maçını oynadı. 26 Ekim 1923'te İstanbul Taksim Stadı'nda oynanan bu maçta; "Nedim Kaleci-Hasan Kâmil Sporel (Kaptan), Cafer Çağatay-İsmet Uluğ, Nihat Bekdik, Baron Fevzi (Kelle İbrahim)-Emin, Alâeddin Baydar, Zeki Rıza Sporel, Sabih Arca, Bedri Gürsoy'dan (Baron Fevzi) kurulu ilk Ayyıldızlı takım Zeki Rıza'nın attığı iki golle Romanya ile 2-2 berabere kaldı.

Böylelikle Türk futbolu, Cumhuriyetin ilanından üç gün önce ilk milli maçını oynamış ve tarihinde yeni bir dönüm noktasıyla Cumhuriyet dönemine mal olmuştu. Türk futbolunun Cumhuriyet döneminde çok daha hızlı bir gelişme ve yayılma olanağı bulacağı muhakkaktı. □

Basketbol

Bir Amerikan sporu olarak doğan basketbolü Türkiye'ye getirenler de Amerikalılar oldu. Osmanlı Devleti'nde ilk basketbol maçının 1904'te İstanbul'daki Amerikan Robert Collego okulunun spor salonunda oynandığı bilinir. Bu sıralarda Amerika'dan gelen genç bir öğretmen, "Yenidünya"da yeni yeni gözde olmaya başlayan bu sporu, Robert College'in son sınıf öğrencilerine oynatmıştı.

Kötü Bir Deneme

Ancak Türkiye'deki bu ilk basketbol maçı bir "deneme" olmaktan öteye gidememiş; nihayet 1911'de, o tarihlerde Galatasaray Lisesi'nde Beden Eğitim öğretmenliği yapmakta olan günün ünlü sporcularından Ahmet Robenson, bir Amerikan dergisinde gördüğü basketbolle ilgili bir makaleden bunun cazip bir spor oyunu olacağı düşüncesine varmıştı. Ahmet Robenson, okulun spor salonunun karşılıklı duvarlarına astırdığı kâğıt sepetleri ile öğrencilerine basketbol oynatmıştı.

Galatasaray Lisesi spor salonunda onar kişilik takımlar arasında oynanan bu deneme de bütün oyuncuların sakatlanmaları sonucu yarıda kalmıştı. Oynanabildiği süre içinde takımlardan biri sekiz, diğeri ise üç sayı kaydetmeye muvaffak olmuşlardı.

Oyunun böylesine kanlı bir sonuç vermesi karşısında, işin içinde bir yanlışlık, ya da eksik bir tarafın bulunduğuna kanaat getiren Ahmet Robenson, bu konuda tamamlayıcı bilgi almak üzere Robert College'e başvurmuşsa da, oradan da aydınlatıcı bir bilgi alabilmesi mümkün olamamıştı. Böylece ilkinden yedi yıl sonraki ikinci basketbol girişimi de sonuçsuz kalmıştı.

Fakat Fenerbahçeliler bu işin peşini bırakmamışlar ve 1919'da bir Amerikalı öğretmen temin ederek kulüplerinin kapısını yeniden basketbola açmışlardı. Fenerbahçe Kulübü'nün "Terbiye-i Fikriye Şubesi" tarafından yayınlanan *Fenerbahçe* adlı spor dergisinin 10 Temmuz 1919 tarihli 3. sayısında şöyle bir haber yeralmaktadır: *"Kulübümüz son zamanlarda yeni bir hiss-i teceddüt göstererek, bir Amerikalı muallimin nezaretinde memleketimizde ilk defa bizde olarak basketbol oyununa başladı. Ve bunda âzâları arasında epeyce muvaffakiyet görmekle iftihar eder."*

BAŞARISIZ BİR DENEME: 1911'de Galatasaray Lisesi Beden Eğitimi öğretmeni Ahmet Robenson bir Amerikan dergisinde, oynanırken resmini gördüğü basketbol maçını lisede oynatmak için spor salonunun duvarlarına kâğıt sepetleri astırmış, ancak hiçbir kural bilinmediği için sonuçta tüm oyuncular sakatlanmış ve oyun yarıda kalmıştı. Bu denemeden sonra, basketbol konusunda herhangi bir girişime rastlanmamaktadır. Bundan sonra 1919'da Fenerbahçe Kulübü'nde basketbol şubesinin oluşmasıyla bu spor dalında bir yayılma görülmüştür. Ahmet Robenson.

İşte yurdumuzda basketbol konusunda yapılan ilk ciddî girişim bu oldu. Ama bu ciddî faaliyet de önce rakip, sonra da salon bulunamaması yüzünden beklenen sonucu vermedi. Yaz aylarında kulübün Kurbağalıdere kenarındaki çimento tenis kortu üzerinde kurulan açıkhava sahasında başlayan basketbol faaliyeti, kışın bastırmasından sonra mecburen kesilmiş oldu. Ancak Fenerbahçelilerin bu iki girişiminin de sonuçsuz kalmasında en büyük âmilin başka bir rakibin daha bulunmayışı olduğunu kabul etmek gerekir. Bu gerçeği, Fenerbahçe'nin o takımında basketbol oynayan komple sporcu Said Salâhaddin Cihanoğlu da açıkça dile getirmişti.

Gerçek Anlamda Basketbol

Türkiye'ye gerçek anlamda basketbolun gelişi, 1920'de Amerikan Y.M.C.A. (Genç Hıristiyanlar Birliği) örgütünün İstanbul'da bir şube açmasıyla oldu. Y.M.C.A. örgütü, Türkiye şubesinin Beden Terbiyesi ve Spor bölümünün tesisi görevini, Amerika'nın en ünlü spor otoriterlerinden biri olan Mr. Helmut Braun'a vermişti. 1920 Anvers Olimpiyat Oyunları'nda Amerika temsilciliğini yapan bu ünlü spor adamı Y.M.C.A. örgütünün Beden Eğitimi ve Spor Şubesini modern esaslar içinde kurarken, futbol, beyzbol, keyçbol, sutopu, Amerikan futbolu, atletizm ve topsuz oyunların yanısıra basketbolu da Türkiye'ye tanıtmayı amaç edinmişti.

Basketbolun doğum yeri olan Springfield'ten mezun olan Dr. Diver, bu yeni Amerikan sporunun Türkiye'ye yayılması için pek büyük bir çaba göstermişti. Y.M.C.A. örgütü Çarşıkapı'da Medrese Sokağı'ndaki binasında faaliyete geçtikten sonra, Beyoğlu'nda Amerikan Konsolosluğu binasının hemen yanında büyük bir bina tutarak burada da Türk gençlerini basketbol oynamaya çağırmıştı.

Dr. Diver, burada tam bir spor misyoneri olarak faaliyet gösterirken basketbolu da ön planda tutmuştu. Nitekim 18 Kasım 1920'de Selim Sırrı Bey (Tarcan), öğretmeni bulunduğu Darülmuallimin-i Âliye'nin Cağaloğlu'ndaki binasının bahçesinde büyük bir spor bayramı tertiplediğinde Dr. Diver'le yardımcısı Mr. Reep'i de özellikle dâvet etmişti.

Dr. Diver, bu şenliği düzenleyen Selim Sırrı Bey'i kutlarken: *"..İsveç jimnastiğinin dışında çok güzel spor oyunları da vardır. Arzu ettiğiniz takdirde bu oyunları öğrercilerinize öğretmeye amadeyim.."* demekten kendini alamamıştı.

Bunun üzerine Dr. Diver, Yüksek Öğretmen Okulu öğrencilerine basketbol ve voleybol dersleri vermeye başlamış ve bu oyun okulun içinde öğrenciler arasında pek büyük bir ilgi görüvermişti.

4 Nisan 1921'de Darülmuallimin-i Âliye Mektebi'nin Cağaloğlu'ndaki binasının (bugün Cağaloğlu Kız Meslek Lisesi) bahçesinde, Türkiye'deki ilk gerçek ve ciddî basketbol maçı oynanmıştı.

Y.M.C.A. İstanbul Şubesi Başkanı Mr. Sticker'in yönettiği bu maçı, günün spor dergisi *Spor Âlemi*, Nisan 1921 tarihli 32. sayısında şöyle anlatıyoru:

"Cumartesi akşamı saat 4'te, Darülmuallimin-i Âliye bahçesinde bir Amerikan ve ilk yerli takım arasında basketbol müsabakası yapılmıştır. Amerikan takımı 18 ve yerli takım ise 14 sayı yapmışlardır. Temaşagiren (seyirciler) arasında Selim Sırrı Beyefendi, Darülmuallimin, Darüleytam ve bâzı Sultaniler heyet-i talimiyesi (öğretim üyeleri), zevat-ı mutebere (önemli kişiler), Darülmuallimin talebesi (öğrencileri) ve Polis Mektebi efendileri vardı.

Oyun esnasında (sırasında) Amerikalıların yaptıkları âni, serî (çabuk) ve mütemadî (sürekli) paslar herkesin nazar-ı dikkati ve tahsisini celbeylemiştir (dikkatini, beğenisini çekmiştir). Yerli takım yeni teşekkül ettiği (kurulduğu) ve âzâlarının birbiriyle ancak bir talim (antrenman) yaptıktan sonra oyuna dahil oldukları (katıldıkları) nazar-ı itibara alınırsa muvaffakiyetleri asla inkâr edilemez."

Türkiye'de basketbolu ilk oynatan kişilerden biri olan Ahmet Robenson'un o başarısız ve kanlı denemeden dokuz yıl sonra oynanan ilk ciddî basketbol maçına çıkan ilk Türk takımında kaptan olarak yeralması da dikkati çeken bir noktaydı. Öte yandan Dr. Diver'le yardımcısı Mr. Reep de bu maçta yeralmıştı.

Türk kulüpleri arasında ciddî bir basketbol faaliyetinin başlaması ise bu tarihten yaklaşık iki yıl sonraya rastlamaktadır.

Böylece Türk kulüpleri basketbol alanında gerçek ve sürekli faaliyeti başlatmışlardı.

Çok geçmeden Türk sporunun ilk resmî örgütü olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kurulmasıyla bu spor dalında önemli bir adım atılmış ve basketbol da bu örgütün faaliyeti arasında önemli bir yer almıştı.

Kurtuluş, Beyoğluspor, Barkhoba, Maccabi, Protkeba ve İtalyan Kartal gibi azınlık kulüplerinin de basketbola faaliyetleri arasında yer verdikleri yine bu tarihlerde görülmüştü. Basketbol Cumhuriyet döneminde daha hızlı bir gelişme gösterecekti. □

Voleybol

Tıpkı basketbol gibi Amerika'da doğan (1895) voleybol da Türkiye'ye Amerikalılar tarafından sokulan bir spor oldu. Amerikann YMCA (Young Men's Christish Association/Genç Hıristiyanlar Birliği) 1919'da İstanbul'da bir şube açarken bu şubeye bağlı olarak bir de spor dalı faaliyete geçirmişti. YMCA'nın İstanbul Şube Müdürü Mr. Deaver, bu sporun yayılması konusunda son derece zekice hareket ederek Muallim Mekteb-i Âlisi (Yüksek Öğretmen Okulu) Beden Eğitimi öğretmeni olan Selim Sırrı Bey aracılığıyla voleybolu okullara sokınuştur.

Türkiye'ye bir "okul sporu" olarak giren voleybolun ilk önce okullarda yayıldığı görülmüştü. Bu, İstanbul'da da böyle olmuştu. Bu konuda başta Kabataş Lisesi olmak üzere Galatasaray, İstanbul ve Vefa liseleri öncülük yapmışlar ve faaliyetleri arasında voleybol sporuna önemli bir yer vermişlerdi.

Bu liselerde voleybola başlayan genç öğrenciler, birkaç yıl sonra yükseköğrenime başladıklarında bu sporu üniversitelere de taşımışlardı.

Ancak voleybolun bir "üniversite sporu" haline dönüşmesi Cumhuriyetin ilk yıllarında olacak ve bundan sonradır ki, kulüplerde yapılan voleybol ülkede geniş bir yayılma zemini bulacaktı. □

Atletizm

Türkiye'de ciddî atletizm çalışmaları II. Meşrutiyet'ten sonra başlar. Ancak bu tarihten çok daha önceleri de Türkiye'de atletizmin varlığı bilinmektedir.

Mekteb-i Sultani'de jimnastik öğretmeni olarak görevli bulunan M.Curel'in Türkiye'de çeşitli modern sporların yanısıra atletizmi de başlatan kişi olduğunu Galatasaray Lisesi eski müdürlerinden Fethi İsfendiyaroğlu'nun 1955'te yayınlanan bir yazısından öğreniyoruz. 1868'den 1872'ye kadar Mekteb-i Sultanî'de jimnastik hocalığı yapan M.Curel, 1870'de ilk kez bir idman bayramı düzenlemişti. O yılın Mayıs ayında bütün öğrencileri ikişer sıralık taburlar halinde yürüterek Kâğıthane'ye götüren M.Curel, burada çeşitli spor gösterileri arasında koşu ve atlama müsabakaları da yaptırmış ve başarı gösteren öğrencilere armağanlar vermişti.

M.Curel tarafından 1870'te Kâğıthane çayırında Mekteb-i Sultanî öğrencilerine yaptırılan bu koşu ve atlama yarışmaları Türkiye'de atletizmin tam bir başlangıcı sayılmasa bile bu yolda atılan ilk adım olması bakımından önem ve değer taşır.

İlk Tohumlar

Öte yandan 1863'te Amerikalılar tarafından Bebek sırtlarında kurulan Robert College de Türkiye'de ilk atletizm tohumlarının atıldığı merkezlerden biri hüviyetini taşımaktadır. Burada Amerikalı öğretmenler nezaretinde öğrencilerin koşu ve atlama yarışmaları yaptıkları bilinmektedir.

Bu iki okulda başlayan bu faaliyet, öğrencilerin arasında geniş bir ilgi uyandırmasına rağmen, bunun okullar dışında yayılması hiç de kolay olmamıştı. Zamanın tutuculuğunun yanısıra II. Abdülhamid'in istibdat rejimi de bunu engellemişti. Bu nedenle ancak bu iki okulda okuyan gayrimüslim öğrencilerden Rumlar o tarihlerde Tatavla adını taşıyan Kurtuluş kulübünde atletizme devam etmek fırsatını bulabilmişlerdi.

Bu tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer iki büyük kenti Selânik ile İzmir, İstanbul kadar koyu bir baskı rejimi altında bulunmadığından bu iki kent sporun her dalında olduğu gibi atletizm alanında da daha özgür bulunmaktaydı.

İLK ÇALIŞMALAR: Atletizm konusunda ilk girişimler Galatasaray Lisesi'nde jimnastik hocalığı yapan M.Curel tarafından başlatıldı. Daha sonra Robert Kolej'de Amerikalıların sürdürdüğü çalışmalar II. Meşrutiyet'ten sonra yayılma gösterdi. Bu dönemde İstanbul'da Tatavla ve Galatasaray kulüplerinden birkaç atlet isim yapmış, Olimpiyat Oyunları'na kendi paralarıyla katılanlar olmuş ve Silifkeli Şükrü, İri Celâl, Selâhaddin (Türsen) ve Nureddin (Otmar-Savcı) gibi atletler öne çıkmıştır. Atletizmin ilk yıllarında kale çizgisinden verilen start (üstte) ve ünlü yarışçı Rauf'un (Hasağası) bir finişi (altta).

Nitekim 1896'da Selânik'teki Siklin Kulübü tarafından Söğüt ormanlarında düzenlenen idman bayramında, atletizm yarışmalarının yapıldığı ve Üç ayak atlamada (üçadım) birinciliği 10 metre 24 santim ile bir Rum delikanlısının kazandığı o tarihlerde Selânik'te yayınlanan *Asır* gazetesinden öğrenilmektedir.

Yine aynı yılın içinde İzmir'in Bornova semtinde de Jimnastik Kulübü tarafından büyük koşu müsabakalarının düzenlendiği de gazete haberlerinden öğrenilmektedir.

Böylece Selânik ve İzmir atletizm konusunda da İstanbul'dan daha avantajlı bir durum arzetmiş ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ilk yarışmalar yine bu kentlerde yapılmıştır.

Gerçi İstanbul'daki Mekteb-i Sultanî ile Robert College'de de yabancı öğretmenlerin nezaretinde atletizm yarışmaları hatta bayramları düzenlenmişse de bu faaliyet okulların dışına pek taşamamıştı.

Okulları dışında atletizm faaliyetini sürdürebilenlerin yalnız gayrimüslim Rum öğrenciler olduklarını söylemiştik. Nitekim bu gençlerin arasında bulunan ve koşularda gösterdikleri başarılarla

dikkati çeken Konstantin Devecis ile Celepoğlu Tatavla Kulübü'nde sürdürdükleri atletizm hayatlarında da pek başarılı olmuşlardı. Bu iki atlet, 1906'da Atina'da, Modern Olimpiyat Oyunları'nın kuruluşunun 10. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen "Ara Olimpiyat Oyunları"nda Osmanlı devletini temsilen katılmışlar; Devecis girdiği 100 metre ve 110 metre engelli koşularının, Celepoğlu da girdiği 400 metre koşusunun seçmelerinde elenmişlerdi.

Kulüpler Kuruluyor

II. Meşrutiyet'le birlikte İstanbul'da kurulan kulüplerin futbolun yanısıra atletizme de önem ve değer vermeleri bu ana spor dalında önemli ve hızlı bir gelişme ve yayılmaya yol açmıştı. Galatasaray'ın yanısıra Beşiktaş ve Fenerbahçe kulüpleri de bu faaliyete eğilmişler, bu arada Burhan Felek de kurucularından olduğu Anadolu kulübüne atletizmi de sokan kişi olmuştu.

Türkiye'de atletizmin bu ilk döneminde Tatavla kulübünden Konstantin Devecis ile Celepoğlu'nun yanısıra Galatasaray'dan Celal İbrahim, Sabri Mahir, Beşiktaş'tan Şair Kâzım gibi isimler özellikle sivrilmişlerdi.

Yine Meşrutiyet'in ilânından sonra kurulma imkânını elde eden Osmanlı Millî Olimpiyat Cemiyeti, 1912 Stockholm Olimpiyat Oyunları'na katılacak istekli gençleri davet eden bir ilân yayınlamış ve bunu her türlü masrafları kendilerine ait olmak üzere kabul edip gelen iki Ermeni genci Olimpiyat Oyunları'nda Türkiye'yi resmen temsil eden ilk atletler olmuşlardı. Bu gençlerden Mıgır Mıgıryan kendi parasıyla gittiği Stockholm'de gülle atma, disk atma ve dekatlon yarışmalarına; mensup olduğu Ermeni Ardavast kulübünün düzenlediği müsamereden sağlanan parayla Stockholm'e giden Vahram Papazyan da 1500 metre yarışmasına katılmışlardı. Ay-yıldızlı forma altında yarışan bu atletler Stockholm'de dünyanın en seçkin atletleri arasında bir varlık gösterememelerine rağmen Olimpiyat Oyunları'nda Türkiye'yi ilk kez temsil eden atletler olmak gibi bir onura sahip olmuşlardı.

Yine bu yıllarda sürat koşularında Silifkeli Şükrü, İri Celâl, Şair Kâzım, mukavemet koşularında ise Fenerbahçeli Selâhaddin (Türsen) ve Nureddin (Otmar-Savcı) gibi isimlerin sivrilmeye başladıkları görülüyordu.

1913'te Anadoluhisarı İdman Yurdu tarafından Anadoluhisarı çayırında düzenlenen idman bayramında yapılan koşulara erkeklerin yanısıra kız atletler de katılmış ve bayanlararası yarışmalarda Naile, Fahriye ve Faide hanımlar, mesafelerinde birincilikleri paylaşmışlardı. *(İdman,* 1 Ağustos 1913, Sayı: 5)

Bayanlararası yarışmaların yapıldığı 19 Temmuz 1913 günü Türk atletizminde olduğu gibi Türk sporunda da önemli bir dönüm noktasıdır muhakkak ki. Türk kadınının evinin penceresinden bile görünmesinin bir olay teşkil ettiği bir dönemde bu Türk kızlarının Anadoluhisarı çayırında herkesin önünde koşmaları elbette ki günün koşullarına göre çok önemli bir olaydır.

Yine aynı yılın içinde İttihat Spor Kulübü tarafından başarılı atletlere Sporcu Madalyası verildiği görülmüştü. Onyedi yaşını bitirmiş gençlerin katılacakları sınavlar sonunda arzulanan baraj derecelerini tutturanların bronz madalya kazanacakları açıklanmıştı. Konulan ve ilan edilen barajlar şöyle idi:

100 metre: 14 saniyede,
400 metre: 65 saniyede,
1500 metre: 5 dakika 15 saniyede,
Hız alarak uzun atlama: 4.50 metre,
Hız almadan uzun atlama: 2.50 metre,
Hız alarak yüksek atlama: 1.35 metre,
Hız almadan yüksek atlama: 1.10 metre,
Sırıkla atlama: 2.50 metre,
7.250 ağırlığındaki gülleyi 12 metreye atmak,
Diski 40 metreye atmak,
Ciriti 45 metreye atmak.

Bu baraj derecelerinde özellikle gülle ve disk ile cirit atmalarda konmuş olanların zamanın ölçülerine göre fevkalâde yüksek olduğu dikkati çekmektedir.

Atletizm Yarışmaları

26 Ekim 1913'te Fenerbahçe Kulübünün Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in himayesinde Union Club sahasında düzenlediği atletizm yarışmalarında 100 metre koşusunda Bedri (Yıldırım), yarı mukavemet yarışında futbolcu Tripo birinciliği kazanmışlardı.

28 Şubat 1914'te yine aynı sahada yapılan yarışmalarda ise "manialı 100 metre sürat ayak koşusu"nda Rıza Bey'in 19 saniyede birinci olduğu, 100 metre sürat yarışında da birinciliği İstanbul Sultanisi'nden (İstanbul Erkek Lisesi) Ziya Bey'in kazandığı bilinmektedir.

28 Mart 1914 Cuma günü Union Club sahasında İdman Müsabakaları adı altında yapılan atletizm yarışmala-

GELİŞEN BİR SPOR DALI: II. Meşrutiyet'ten sonra çeşitli kulüplerin düzenlediği idman bayramları birçok atletin sivrilmesine ve atletizmin yayılmasına neden oldu. Yine bu dönemde bayan atletlerin yarışmalara katıldığı bilinmektedir. Ancak I. Dünya Savaşı'yla birlikte henüz yeni gelişmeye başlayan bu dalda bir duraklama görüldü. Savaşın bitiminden sonra tekrar başlayan çalışmalarda ve düzenlenen yarışmalarda üç büyük kulübün başı çektiği ve Galatasaraylı Rauf (Hasağası), Fenerbahçeli Nureddin ve Ömer Besim (Koşalay) gibi isimlerin öne çıktığı görüldü. Ömer Besim (Koşalay).

rında çeyrek mil koşusunda Istanbul Sultanisi'nden Ziya Bey'in birinciliği kazandığı; "sıklet atma (gülle)"da Alman Mektebi'nden Fuad Bey'in, "mania yarışı 100 metre (engelli koşu)"de Sanayi Kulübü'nden Hasan Bey'in, "Üç mil mukavemet" koşusunda Mes'ut Bey'in, "100 metre sürat" koşusunda Galatasaray'dan Şükrü Halil Bey'in; "Tulani (uzun) atlama"da yine Şükrü Halil Bey'in; "irtifa (yüksek) atlama"da da yine Şükrü Halil Bey'in birincilikleri kazandığı *İdman* dergisi koleksiyonlarından öğrenilmektedir. 21 Nisan 1914 tarihli *İdman* dergisinde ise İstanbul Jimnastik Kulübübü tarafından düzenlenen atletizm yarışmalarıyla ilgili olarak şu eleştirinin yeraldığı özellikle dikkati çekmekteydi:

"..İdmanın, sporun gençler arasında yayılmasına büyük bir gayretle çalışılmakta ve semeresi de görülmekte olmasına rağmen halkımızın alâkasızlığına hayret etmemek mümkün olamıyor. Böyle şerefli günlerde koca Union Kulüp bomboş dururken, dört adım ötede Kuşdili çayırının tozlu dumanlı yolları, kadın-erkek, adam almıyor!.. Hele kadın nâmına hanımlar mevkiinde ancak üç hanımefendinin bulunması esef edilecek bir hâdise idi. Hiç olmazsa müsabakalara iştirâk edecek gençlerin anneleri, akrabaları olsun orada bulunup evlâtlarının kahramanlığını, muvaffakiyetini görmeliydiler. Dokuz ay evvel Anadoluhisar'da yapılan müsabakalara katılan hanımlarımız neredeler?.."

Ancak çok geçmeden I. Dünya Savaşı'nın patlamasıyla henüz emekleme çağında bulunan atletizm faaliyetinin de büyük bir duraklama devresine girdiği görülmüştü. Bu duraklama devresi savaşın sonuna dek sürmüş ancak, 1919'dan sonra ülkede atletizm faaliyetinin yeniden başladığına rastlanmıştı.

1919-1922 yılları arasındaki bu devre Türk atletizminin yeniden canlanma dönemi olmuştu. Bu dönemde Robert College sahasında yapılan atletizm bayramlarının yanısıra Fenerbahçe, Anadolu, Beşiktaş kulüpleri tarafından düzenlenen yarışmalar da Türk atletizmine büyük katkılarda bulunmuştu. Bu dönemde yeni yeni birçok genç Türk atletinin parlamaya başladıkları görülmüştü. Bunların arasında Galatasaraylı Rauf (Hasağası), Beşiktaşlı Sünusi, Fenerbahçeli Nureddin (Otmar-Savcı), Beşiktaşlı Danis (Karabelen) ve Ali Rıza (Sözeralp) gibi isimlere çok geçmeden Galatasaraylı Suat Hayri (Ürgüplü), Ömer Besim (Koşalay) gibi yenilerin katıldıkları görülmüştü.

1920 yılı Haziran ayı sonunda Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme Kurumu) tarafından düzenlenen Spor Bayramı'nda yapılan atletizm yarışmalarına bayanlar da katılmıştı.

1913 yılında Anadoluhisarı çayırında yarışan Naile, Fahriye ve Faide hanımlar gibi 1920 yılında Union Club'te yarışan Fahamet ve Şükran hanımların da kim olduklarını, ne yaptıklarını, ne yazık ki bilemiyoruz. Türk atletizminin değil, aynı zamanda Türk bayanlar sporunun da öncüleri olan bu değerli Türk kızları hakkında başkaca hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Türkiye'de atletizm gerçek konumunun Cumhuriyetin ilk yıllarında bulmaya başlayacak ve bu yeni dönemde Türk atletlerinin ilk büyük başarıları görülecektir. □

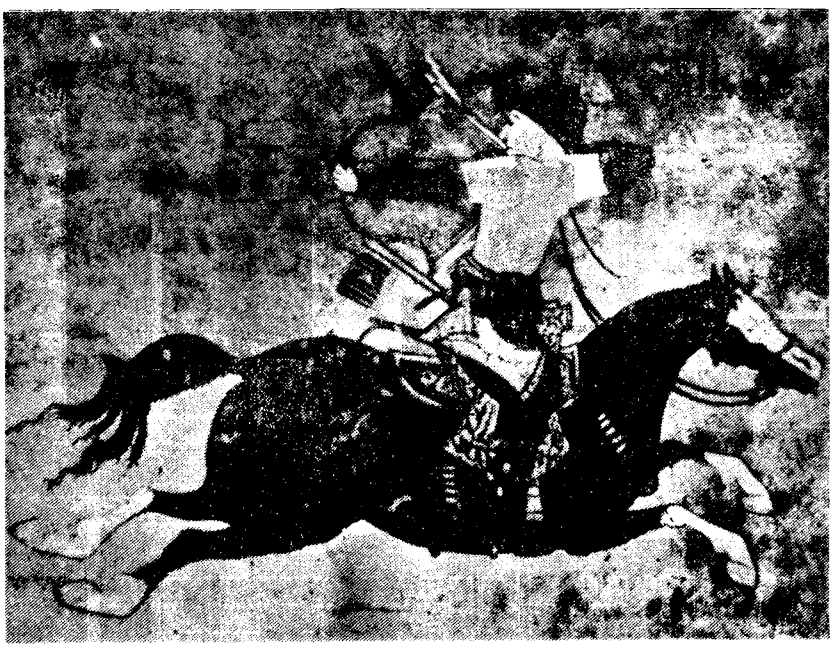
Okçuluk

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilan edildiği günlerde geleneksel okçuluk son dönemlerini yaşıyordu. II. Mahmud, sporu asla ihmal etmediği gibi, ondan uzak da kalmamıştı. Saray bahçesinde ve bellibaşlı mesire yerlerinde "huzur güreşleri" yaptırırken, Meydan-ı Kemankeşâni" adıyla anılan İstanbul Ok Meydanı'na da sık sık giderek burada yay gerip ok savurmak suretiyle bu ata sporuyla yakından ilgileniyordu.

Okçu Bir Padişah

Türk okçuluk tarihinde, II. Mahmud döneminin pek önemli bir yeri bulunmaktadır. Padişah okçuluk sporuna karşı büyük merak ve sevgi duymuş, aynı zamanda adına menzil taşları diktirmiş yaman bir kemankeştir.

II. Mahmud, okçuluğa 1818'de başlamış ve altı ay kadar ok talimleri yapmıştı. Ustasının hangi kemankeş olduğu kesinlikle bilinmezse de "Binyüzcü"lerden ve Şeyhü'l-Meydan adıyla anı-

ÇOK ESKİ BİR SPOR DALI: *Okçuluk kökü çok eskilere dayanan bir spor dalıdır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce geleneksel olarak yapılan bu spor İstanbul'da Meydan-ı Kemankeşâni diye adlandırılan Okmeydanı'nda başta Padişah olmak üzere devlet ricalinin de ilgisini çekerdi. Bunun yanı sıra Osmanlı padişahları arasında okçuluğa meraklı birçok hükümdarın olması bu sporun uzun yıllar ayakta kalmasını sağladı.*

OKÇU BİR PADİŞAH: II. Mahmud, Türk okçuluk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Önce 900 gezlik (594 m.) mesafeyi aşan atışıyla "kabze almak" hakkını kazanan II. Mahmud, 1836'da elde etmiş olduğu 1.228 gezlik derecesiyle Türk okçuluk tarihinin en iyi ilk altı kemankeşi arasında yeralmıştır. Bu spora olan ilgisi nedeniyle okçuları koruyan ve Okmeydanı'nda çeşitli tesisler yaptıran II. Mahmud'un bugün aynı yerde harabolmadan ayakta kalan bir menzil taşı bulunmaktadır. II. Mahmud.

lan Okçular Tekkesi Şeyhlerinden Hafız Efendi olduğu söylenir.

II. Mahmud, 900 gez mesafeyi (594 m.) aşan atışını 12 Mart 1918'de yapmıştı. Bu, bir okçunun ustalığını ve Ok Meydanı'nda yarışmalara katılabilecek değere ulaştığını kanıtlayan bir belge idi. Ve savurduğu oku 900 gez mesafeye (594 m.) düşüren okçular, bunu almaya hak kazanırdı.

"Kabze"yi günümüzün sporcu lisanslarına benzetmemiz mümkündür. Ve bu lisansı da Türk okçuluğunun en yetkili makamı bulunan Okçular Tekkesi verirdi. Şeyhü'l-Meydan adıyla anılan Okçular Tekkesi Şeyhi'yle pîr kemankeşler, bir okçunun 900 gez mesafeye ok savurduğunu gözleriyle gördükten sonra onlara "kabze" verirlerdi. Tekke'nin bu yoldaki kuralları son derece kesindi.

Padişahın "kabze merasimi" için Matbah Emîni Gümrükçü Osman Ağa görevlendirilmişti. Tören hazırlıklarının tamamlandığı Silâhdar Ağa tarafından Padişaha bildirildikten sonra II. Mahmud, maiyeti erkânıyla Ok Meydanı'na gelmiş ve burada Şeyhü'l-Meydan'la kemankeşler tarafından merasimle karşılanmıştı. Gelenekler gereği, Padişah şölen yemeğini Hünkâr Köşkü'nde, davetliler ise Tekke'deki Meydan Odası'nda yemişlerdi. Bu da Türk okçuluğunun sıkı sıkıya bağlı bulunduğu gelenek ve töreler gereği idi.

Bu törelere uygun olarak yenen yemekten sonra Gümrükçü Osman Ağa'nın beline, yaptığı çalışmaların karşılığı olarak padişah tarafından 100 bin kuruş değerinde mücevherli bir kama takılmış, havacı ve koruculara da ihsanlar dağıtılmıştı.

O gün II. Mahmud'la birlikte, 900 gez mesafeye ok savurmuş 24 kemankeşe de Şeyhü'l-Meydan tarafından "kabze"leri verilmişti. Daha sonra yeni kabze alan kemankeşler "Ayaktaşı" adı verilen ok atma mahalline giderek buradan atışlar yapmışlardı. II. Murad o gün onbir atış yapmış, bunlardan beşi 900, 930, 940 ve 951 gez mesafelere düşmüştü.

28 Mayıs 1818'de Ok Meydanı'ndaki yarışmalara katılan II. Sultan Mahmud, Binciler kategorisinde yarışmış ve 981 gezle (647 m.) birinciliği almışsa da bu dereceyi kendisinden sonra gelen kemankeş Buldanlı İbrahim Ağa'ya bağışlamıştı.

II. Sultan Mahmud, 1 Temmuz 1818'de Ok Meydanı'na gelerek, oradaki kemankeşlerle Hacıismail Aykırısı denilen yerden Güreş Meydanı istikametine doğru atışlar yapmıştı. Bu atışlar sırasında padişahın savurduğu oklardan üçü 1000, 1001 ve 1009 gez mesafelere ulaşmıştı. Padişah bu atışlarıyla Binci kemankeşlerin tümünü geçtiğinden, kendisinin Binyüzcüler kategorisine alınması Tekke Divanı'nca uygun görülmüştü.

II. Sultan Mahmud, Binyüzcülerle ilk yarışmasını 31 Ağustos 1818'de "Lenduha" mevkiinden yapmıştı. Bu yarışmayı Şeyhü'l-Meydan Hafız Efendi kazanırken II. Mahmud da hemen ardından ikinci olmuştu.

1819'da II. Sultan Mahmud, Göksu'ya biniş emretmişti. Göksu meydanında yapılan ok atışlarında Meleszâde İzzed Bey'in üstüste hava'yı aldığı görülmüştü. Aynı yıl Dolmabahçe sırtlarında yapılan bir yarışmayı da "Binyüzcü"lerden Şeyhü'l-Meydan *Hafız Efendi* kazanmıştı.

1821 Ağustosu'ndan 1822 Ekimi'ne kadar II. Mahmud'un da katıldığı ok atışlarına ait Atış Günlüğü mevcuttur. Defterdeki kayıtlardan, bu atışların menzil bozmak için yapılmadığı öğrenilmektedir. Belli bir menzil seçilip oradan atış yapılmadığı gibi sonuçlar da menzil bozacak ölçülerde, yani rekor olacak düzeyde değildir.

"Atış Günlüğü"nde II. Sultan Mahmud'un çeşitli alanlarda düzenlenen yarışlarda elde ettiği derecelere ait bir bir tüm sonuçlar yer almaktadır. Bu derecelerde her geçen gün biraz daha iyiye doğru bir gidişin bulunduğu gözden kaçmamaktadır.

II. Mahmud, ilk önemli derecesini 17 Eylül 1829'da elde etmişti. İstanbul Ok Meydanı'nda Cerrah Menzili'ndeki 1157.5 gezlik menzil taşını 1172 gez'e (773 m. 52 santim) götüren padişah, yine aynı yılın içinde, Yıldız havasıyla Ekşi Menzili'ni de 1196.5 gez'e (789 m. 69 santim) götürmeyi başarmıştı. Böylece II. Mahmud, İstanbul'un namlı Ok Meydanı'na adına mermer menzil taşları diktirmişti.

1832'de padişahın emir ve fermanıyla Ok Meydanı'ndaki Okçular Tekkesi esaslı bir onarımdan geçirilmiş ve ayrıca ilaveler yapılmıştı. Bu onarım ve ilavelerle Tekke, 18 oda, 4 sofa, Hünkâr Köşkü, 1 mutfak, 1 mescid, 6 kuyu ve 1 sarnıçtan ibaret büyük bir tesis haline gelmişti.

1835, II. Mahmud'un okçuluk hayatının en başarılı yılı olmuştu. Bu yılın içinde padişahın üç önemli menzilde taşını sürdürdüğü görülmüştü. 7 Eylül 1835'te Ekşi Menzili'nde 1196.5 gez mesafeye dikili taşını 23 gez aşıp 1219.5 gez (804 m. 87 santim) mesafeye yeni

bir taş diktiren II. Sultan Mahmud'un, 14 Eylül 1835'te yine Ok Meydanı'nın Topyeri Menzili'nde Pehlivan Ali Bey'in 1213.5 gez mesafede bulunan taşının 7.5 gez uzağına ok uçurarak 1221 gez (805 m. 86 santim) mesafeye yeni bir taş diktirdiği görülmüştü. 23 Ekim 1835'te de II. Mahmud, Cerrah Menzili'nde 1172.5 gez mesafede bulunan taşını 12 gez aşarak 1184.5 gez mesafeye (787 m. 77 santim) taş sürdürmüştü.

Bu yılın içinde Ok Meydanı'nda Hüsameddin Paşa, Mehmed Ali Bey, İzzeddin Bey, Asir Efendi-zâde Taceddin Molla, Kâtip Numan Bey-zâde Vassaf Efendi gibi kemankeşlerin de adlarına taş diktirdikleri görülmüştü.

Türk okçuluğunun gelmiş geçmiş tüm kemankeşlerinin tüm menzillerde yaptıkları atışlar sıralamasında II. Sultan Mahmud 1836'da elde ettiği 1228 gezlik derecesiyle altıncı sırayı işgal etmektedir. Türk okçuluk tarihinin gelmiş geçmiş en iyi ilk altı kemankeşi arasında bir padişahın yeralması hiç kuşkusuz önemli bir olaydır.

Resmî kayıtlar ve belgelere göre Türk okçuluk tarihinde menzil atışlarında ilk 10 sırayı şu kemankeşlerin işgâl ettikleri görülür:

1.	Tozkoparan (Ahmed Ağa)	1281 gez
2.	Bursalı Şücâ	1271 gez
3.	Solak Bâli	1239 gez
4.	Havandelen	1235 gez
5.	Kaptan Sinan	1232 gez
6.	II. Sultan Mahmud	1228 gez
7.	Çullu Ferruh	1223 gez
8.	Deve Kemal	1205 gez
9.	Arap Kemankeş	1124 gez
10.	Benli Karagöz	1161 gez

(1 gez, 66 santime tekabül etmekte olup bir ok boyunun uzunluğudur ve Türk okçuluğundan mesafeler bir ok boyu olan "gez"le ölçülmüştür.)

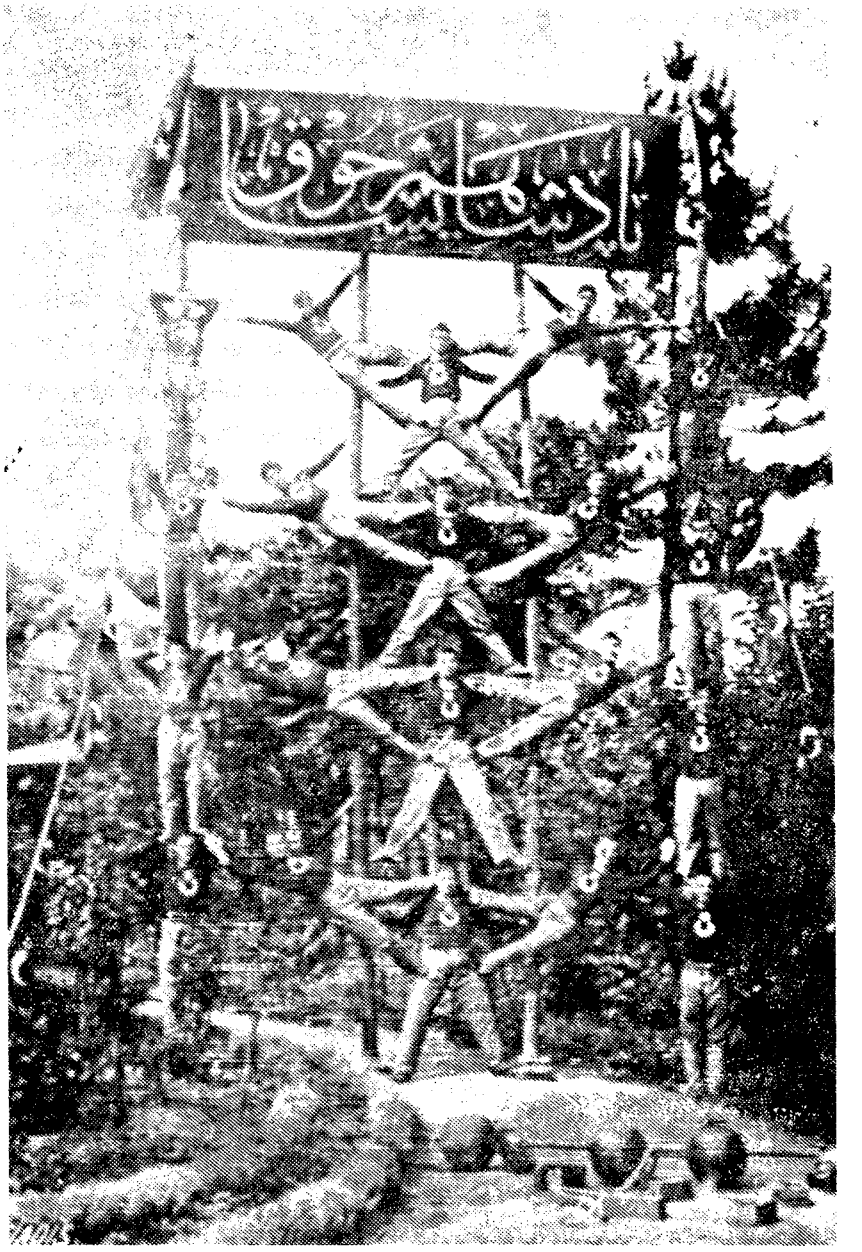
II. Mahmud devri, Ok Meydanı'nın en görkemli dönemlerinden birini oluşturmaktadır. Bu dönemde ok ve okçuluk gereken büyük ilgi ve saygıyı fazlasıyla görmüş, bunun semerelerini de fazlasıyla vermişti.

Türk okçuluğu daha sonra bir duraklama ve zayıflama dönemine girmişti. Bu, II. Abdülhamid döneminin sonlarına dek sürmüştü.

Ve bundan sonra da Türk okçuluğu hızlı bir çöküş devrine girmişti. Ateşli silahların ön plana girmesinin yanısıra okçuluğa verilen önem ve değerin hızla azalması bu çöküntüyü hızlandıran nedenler olmuştu. Bu dönemde ok ve yay yapımıyla uğraşan sanatkarların mesleklerini terkettikleri görülmüştü. Büyük ustaların da pek çoğu öldüğünden bu dönem Türk okçuluğunun çökmeye başladığı, hatta yokolduğu devre olarak da kabul edilebilir. □

Jimnastik

Osmanlı Devleti'ne gelen ilk "modern spor" jimnastik oldu. Ülkenin Batı'ya dönük ilk kültür yuvalarından biri

JİMNASTİĞİN ÖNCÜLERİ: *Galatasaray Lisesi'nde jimnastik öğretmenliği yapan M. Moiroux'un yetiştirdiği Ali Faik Bey (Üstünidman) ilk jimnastikçilerimizdendir. Faik Bey'in yetiştirdiği Selim Sırrı Bey (Tarcan) ise yarım yüzyıl boyunca yaptığı hocalık sırasında jimnastiğin yayılması için uğraş vermiş ve birçok ünlü adın yetişmesini sağlamıştır. Çeşitli askeri ve sivil okullarda görev yapan Selim Sırrı Bey, İsveç'te beden eğitimi öğrenimi de yapmıştır. Galatasaray Lisesi'nde jimnastik gösterisi.*

ÖNEMLİ BİR TARTIŞMA: Türk jimnastik tarihinde çok uzun sürecek bir tartışmanın başlangıcı 1910'lara kadar uzanır. Bu dönemde İsveç'e jimnastik öğreniini için giden Selim Sırrı Bey, dönüşte aletsiz İsveç jimnastiğini savunurken, Almanya'da öğrenim görüp dönen Mazhar Bey (Kazancı) de, aletli jimnastiğin yerleşmesini istiyordu. Bu tartışma sonunda özellikle spor öğrenimi yapan sivil okullarda İsveç jimnastiği egemen olurken, askeri okullarda da aletli Alman jimnastiği etkinlik kazanıyordu. Selim Sırrı Bey (solda), Mazhar Kazancı (sağda).

olan Mekteb-i Sultanî 1868'de açılırken Fransa'dan getirtilmiş olan öğretmenler arasında M. Curel adında bir de jimnastik öğretmeni bulunuyordu. Bu zat okulun en geniş salonunu "spor salonu" haline getirirken, Fransa'dan getirttiği gerekli aletlerle burayı donatmış ve okulda mükemmel bir "jimnastikhane" meydana getirmişti. Ve M. Curel burada öğrencilere ilk jimnastik derslerini vermeye başlamıştı.

M. Curel'den sonra 1874'te okula M. Moiroux adında bir jimnastik öğretmeni gelmişti. Aynı zamanda kendisi de mükemmel bir jimnastikçi olan M. Moiroux bu okulda gerçek jimnastiğin kurucusu olurken başta Ali Faik Bey (Üstünidman) olmak üzere birçok öğrenci yetiştirmişti.

Daha sonra bu isimlere yine Faik Hoca'nın öğrencilerinden bulunan Selim Sırrı Bey'in katıldığı görülür.

Ali Faik Bey (Üstünidman), 1874'te okuldan mezun olur olmaz Mekteb-i Sultanî'de öğretim üyesi olarak görev almış ve 1924'e kadar aralıksız tam yarım yüzyıl bu vazifede kalmıştı. Faik Bey bu sürenin içinde Türkiye'de modern anlamdaki jimnastik sporunun kökleşip yayılmasında başrolü oynamıştı. Bu arada 1889'da *Jimnastik yahut Riyâzet-i Bedeniyye* adı altında bir de eser yayınlamıştı. Bu, Türk sporunda yazılmış ilk kitap olması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

Faik Bey sivil okullarda faaliyet gösterirken, askerî okullarda da Mazhar Bey modern jimnastiğin yayılmasında başrolü oynamış ve başarılı bir öğretmen olarak pek çok asker jimnastikçi yetiştirmişti.

Mekteb-i Sultanî'yi bitirdikten sonra 1890'da Mühendishane-i Berri-i Hümayûn'a giren Selim Sırrı Bey, modern jimnastik sporunu İzmir'e sokan kişi olmuştu.

1900'da Yüzbaşı rütbesiyle İstanbul'a dönen Selim Sırrı, öğretmenlik hayatına Mühendishane İdadisi, Hendese-i Mülkiye ve Harbiye mekteplerinde devam etmişti. Beden eğitimi ve eskrim öğretmeni olarak da uzun bir süre çeşitli okullarda görev almış ve pek çok öğrenciler yetiştirmişti.

İlk Jimnastik Kulübü

Bu arada 1903'te, Mazhar Hoca (Kazancı) ile bu spora gönül vermiş arkadaşları Türkiye'nin ilk jimnastik kulübünü kurmuşlardı. Bu kulüp, Saray Nâzırı Osman Paşa'nın Beşiktaş'ın Serencebey yokuşundaki konağında kurulan Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü idi. Kulübün kurucuları arasında Osman Paşa'nın oğulları da bulunuyorlardı. Bu konağın selâmlık bölümünde vücut bulan kulüpte, barfiks, paralel, halka çalışmalarının yanı sıra çeşitli jimnastik hareketleri ve halter denemeleri yapılmaktaydı. Daha sonra bu faaliyetlere güreşle boksun da katılacağı görülecekti. Mehmet Ali Fetgeri ise bu kulüpte jimnastik faaliyetinin en önde gelen isimlerinden biri olarak dikkatleri çekmekteydi.

Beşiktaş Bereket Osmanlı Jimnastik Kulübü, Türk jimnastik sporuna pek büyük katkılarda bulundu. Bu kulübün çatısı altından İstanbul'un ve Türkiye'nin ilk ünlü jimnastikçileri arasında yeralan nice isimler yetişti. O tarihlerde halter sporu da "Ağırlık kaldırma" adı altında jimnastik sporunun bir parçası sayıldığından Türkiye'nin ilk ünlü haltercilerinden pek çoğunun burada yetiştikleri görüldü.

Beşiktaş'ın yanısıra İstanbullu Rumların en eski spor kulüpleri arasında bulunan Tatavla Kulübü de jimnastik sporuna faaliyeti arasında yer veren ilk kuruluşlardan biri olarak dikkat çekmektedir.

Daha sonraları Fenerbahçe Spor Kulübü'nün de jimnastik sporuna kapılarını açtığı ve bu kulübün Kadıköy Kuşdili çayırındaki lokal binasında da jimnastik çalışmalarının başladığı görülecekti.

1906'da Türk jimnastikçileri ilk kez

yurt dışına çıktılar ve 1906'da Atina'da, Modern Türk Olimpiyat Oyunları'nın 10. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen "Ara Olimpiyat"ta yarıştılar. Osmanlı Devleti'ni ilk kez yurt dışında bir yarışmada temsil edenler, İstanbul Tatavla Kulübü'nün jimnastikçileriydiler. Bunlar; Yorgo ve Niko Alibranti kardeşlerdi. Yorgo Alibranti, Atina'da "İki elle 10 metrelik ipe tırmanış" yarışmasını 11.4 saniyelik bir Dünya ve Olimpiyat rekoruyla kazandı. Bu, Türk jimnastik sporu tarihinde önemli bir olaydı. Bu rekor ancak 1924'te Paris Olimpiyat Oyunları'nda kırılabilecekti.

Olimpiyatlara İlk Katılan Sporcu

1908 Londra Olimpiyat Oyunları'nda Türkiye ilk kez temsil olunmuştu. Bu da bir jimnastikçi idi. Mekteb-i Sultani'den, Faik Hoca'nın öğrencisi bulunan Aleko Mulos Efendi, Olimpiyat Oyunları tarihinde Türkiye'yi temsil eden ilk sporcu olması bakımından ayrı bir önem ve değer taşımaktadır. O tarihlerde Türkiye'de henüz bir Millî Olimpiyat Komitesi mevcut bulunmadığından, Mulos Efendi, Modern Olimpiyat Oyunları'nın kurucusu Baron Pierre de Coubertin tarafından özel olarak davet edilmişti. Modern Olimpiyat Oyunları'nı dünyaya yaymak amacıyla büyük bir geziye çıkan Baron Pierre de Coubertin, bu arada İstanbul'a da uğramış ve Mekteb-i Sultanî'de öğretmen olan arkadaşları tarafından kendisine mihmandar olarak verilen Aleko Mulos'le tanışmıştı. Bu genç mihmandarının iyi bir jimnastikçi olduğunu öğrenen Baron Coubertin, onu 1908'de Londra'da yapılan ilk Olimpiyat Oyunları'na davet etmiş ve kendisine bonservisi bizzat vermek suretiyle Türkiye'nin ilk kez bir Olimpiyat'ta temsilini sağlamıştı. Aleko Mulos Efendi, dünyanın en seçkin jimnastikçilerinin katıldıkları bu olimpiyatta bir varlık gösterememiş, fakat "Olimpiyatlara katılan ilk Türk sporcusu" olmuştu.

Yine aynı yıl; 1908 Meşrutiyeti'nin ilânından hemen sonra Selim Sırrı Bey'in yüksek beden eğitimi öğrenimi yapmak üzere Harbiye Nezareti tarafından İsveç'e gönderilmesi Türk sporunda önemli bir dönüm noktası daha teşkil etmişti.

İLK JİMNASTİK KULÜBÜ: Osman Paşa'nın Serencebey'deki konağında kurulan Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü'nde barfiks, paralel ve çeşitli jimnastik hareketlerinin yanı sıra o sırada daha jimnastiğin bir parçası sayılan halter de yapılıyordu. Kulübün kurucuları arasında yeralan Mazhar Hoca (Kazancı) ve Mehmet Ali Fetgeri gibi isimler vardı. O dönemin ilk jimnastikçileri bu kulüpten yetişerek, jimnastiğin başka yerlerde de yayılmasına önayak oldular. Kulübün kurucuları Mazhar Hoca (ortada oturan), Ahmet Fetgeri (arkada soldan 3.), Fuad Balkan (sağ başta ayakta), Osman Paşazade Hüseyin Bey (sağ başta oturan).

Bu arada II. Sultan Abdülhamid'in istibdat rejimi yüzünden yurt dışına kaçan Mazhar Hoca da Almanya'da jimnastik sporu üzerinde uzun yıllar süren çalışmalarda bulunmuştu.

Uzun Süren Tartışma

İşte Türk jimnastik sporunda çok uzun yıllar sürüp gidecek olan bir anlaşmazlık bu dönemde başlamıştı. Mazhar Hoca, Almanya'dan âletli jimnastik konusunda tam bir uzman olarak yurda dönerken, Selim Sırrı Bey de, âletsiz İsveç jimnastiğinin tam ve ateşli bir taraftarı olarak Stockholm'daki öğrenimini tamamlayıp yurda dönmüştü.

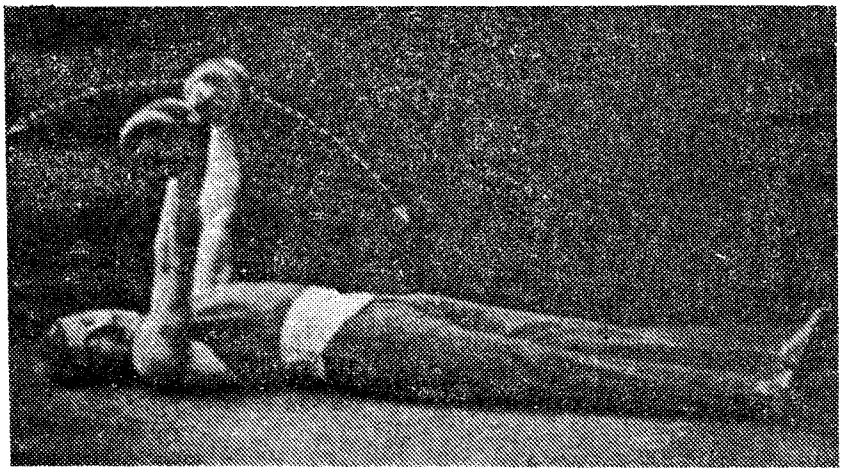
Bundan sonra ülkede, bir "âletli jimnastik-âletsiz jimnastik" çatışması başlamıştı. Bu, bir başka anlamda İsveç'le Alman jimnastikleri arasındaki çatışmaydı. Bu arada Selim Sırrı'nın hocası ve Türk jimnastik sporunun kurucusu bulunan Faik Üstünidman da âletli jimnastik tarafında ve Mazhar Kazancı'nın yanında yeralmaktaydı. Ancak Selim Sırrı Bey, inandığı "İsveç jimnastiği" yolundan asla şaşmıyor ve bu konu üzerinde inatla duruyordu.

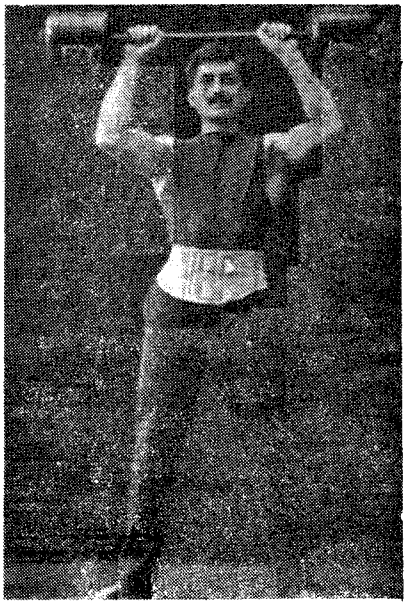
Bu amansız savaşı Selim Sırrı Tarcan'ın kazandığını kabul etmek gerekir. Bunda da onun İsveç'ten dönüşte Erkek Muallim Mekteb-i Âlisi'ne öğretmen olarak atanmasının büyük etkisi olmuştu. Böylece Selim Sırrı Bey, Türkiye'nin dört yanına yayılan öğrencilerini "İsveç Jimnastiği" esasıyla yetiştirmiş, onlar da öğretmen olarak gittikleri yerlerde hep bu jimnastiği yaymışlardı. Böylece âletli jimnastik ancak Mazhar Kazancı Hoca'nın öğretmenlik yaptığı askerî okullara inhisar etmişti.

1919-1922 arasında gülle kaldırma (halter) jimnastik sporundan tamamen kopmuş ve bağımsızlık kazanmıştı ki, bu da âletli jimnastik sporuna inen yeni bir darbe olmuştu.

Bu arada yine Selim Sırrı Tarcan'ın aracılığıyla birçok genç beden eğitimi öğretmeni yüksek ihtisas yapmak üzere İsveç'e gönderilmiş ve memlekette "İsveç Jimnastiği" daha fazla yerleşip kökleşme imkânına sahip olmuştu.

Aradan geçen uzun yıllar sonunda Mazhar Kazancı Hoca'nın görüşünde hak kazandığı gerçeği, jimnastikte Türkiye'nin ne kadar geri kaldığı ortaya çıkınca anlaşılmış, günümüz jimnastiği âletli jimnastiğe dayanmış, İsveç jimnastiği ise bir fantezi olmaktan ileri gidememişti. □

"AĞIRLIK KALDIRMA" Önceleri "ağırlık kaldırma" adıyla jimnastik sporunun bir parçası olan halter, 1920'den sonra bağımsız bir spor dalı olarak yapılmaya başlandı. Özellikle bu dönemde öğrenim düzeyi yüksek kişilerin halterle uğraştığı görülmektedir. O yıllarda bir halter çalışması.

Halter

Modern anlamdaki halter sporunun Türkiye'ye girişi 1890'lı yıllara rastlar. Çok daha önceleri Türklerde "ağırlık kaldırma" denemelerinin yapıldığı, çeşitli devirlerde, özellikle Osmanlı ordusunda kalkan ve gürzlerle talim edildiği tarihçe bilinen bir gerçektir. Öte yandan IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında Konya Ovası'nda, askerin gözü önünde gürz kaldırma idmanları yaptığı bilinir.

Nitekim halter de önceleri "ağırlık kaldırma" adıyla ve jimnastik sporunun bir parçası olarak Türk sporuna girmişti. Nitekim Türk jimnastikçiliğinin öncüsü sayılan Faik Hoca'nın (Üstünidman) aynı zamanda Türk halter sporunun da ilk büyük ismi olduğu bilinir. Faik Bey, uzun yıllar öğretmenlik yaptığı Mekteb-i Sultanî'de (Galatarasay Lisesi) jimnastiğin yanısıra halter sporunda da sayısız öğrenci yetiştirmişti.

Faik Bey'in halter çalışmalarını 113 kiloluk ağırlık kaldırmak suretiyle yaptığı bilinir. Bu tarihlerde Yunanlı halterci Yataganos'un 112.5 kilo ağırlık kaldırmak suretiyle 1896 Atina Olimpiyat Oyunları'nda şampiyonluğu kazandığı hesaplanırsa Faik Üstünidman'ın bu spordaki başarısı çok daha anlaşılır.

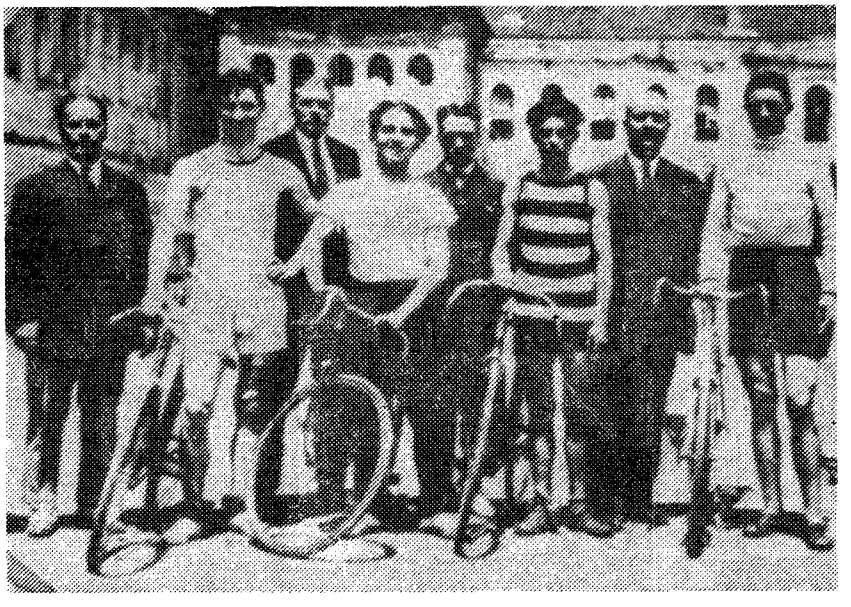
1920'li yılların başlarında halter sporuna yeni yeni genç değerlerin gelmeye başladığı görüldü. Bunların arasında Gülleci Cemal (Erçman)'la Neyzen Şevki (Sezgin) özellikle öne çıkan isimler oldular.

Ağırlık kaldırma adı altında ve aletli jimnastik sporunun bir parçası olarak Türkiye'ye giren ve gelişen halter 1920'li yıllardan itibaren jimnastik sporundan koparak gerçek kimliğiyle ortaya çıkarken yeni yeni genç halterciler de bu sporda varlıklarını göstermeye başladılar.

Halter sporunun Türkiye'deki ilk döneminde, bu sporla meşgul olanların kültür düzeylerinin yüksekliği özellikle dikkati çekmektedir.□

Bisiklet

Dünyada ilk bisiklet yarışı 1869'da Paris'le Rouen arasında yapılmıştır. 1897'de ise Selânik'te büyük bir velodromun bulunması bu sporun Osmanlı Devleti'ne erken geldiğini gösterir. Şehrin en büyük tütün deposunun hemen yanındaki geniş alanda yükselen bu toprak velodrom aynı zamanda tribünlerini dolduran seyircileriyle de ülkede bisiklet sporunun yalnız tanınmakta olmayıp aynı zamanda sevilmekte olduğunu da gösteriyordu.

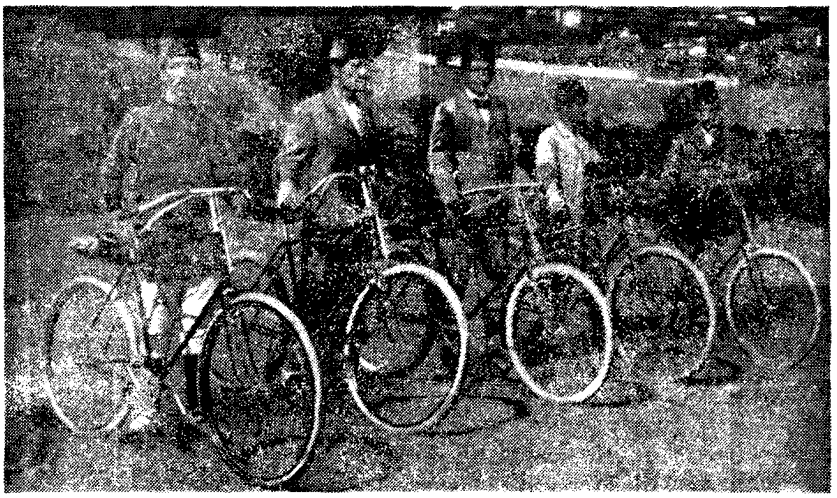
Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ilk bisiklet yarışlarının burada yapıldığı ve kalabalık bir meraklı kitlesi tarafından ilgiyle izlendiği bilinmektedir. Gerek bu velodromda, gerekse Selânik Kışlası önünde yapılan bisiklet yarışlarında Enver Paşazâde Mustafa Bey, Nobile ve Modyano efendilerin kendilerini gösterdikleri ve ilk bisiklet yarışlarının şampiyonluklarını aralarında paylaştıkları bilinmektedir.

İstanbul'da ise ciddî bir bisiklet sporu faaliyeti ancak 1910'da başlayabilmişti.

Gerçi Meşrutiyetin İlânı'ndan önce de İstanbul'da, bu yolda yapılan bir girişime rastlanmaktadır. Bu, İstanbul'daki bâzı bisiklet acentalarının giriştikleri bir denemedir. Avrupa'nın ünlü bisiklet firmalarının İstanbul'daki temsilcileri ve satıcıları olan bu firmalar, bisiklet sporunu halka sevdirmek ve bisiklet satışı sağlamak amacıyla İstanbul'un Tepebaşı semtinde büyük bir beton pist yaptırarak burada halk arasında çeşitli bisiklet yarışları düzenlemişlerdi. Bu yarışlar halkın ilgisini çekmiş ve bisiklet sporunu tanıtmış ve sevdirmişti. Ancak bu girişim, ciddî bir spor yarışmasından ziyade hevesliler arasında iddialı bahisler ve acenteler için de bir "bisiklet reklâmı" olmaktan öteye gidememişti. Ve kısa bir süre sonra da tüm çekiciliğini yitirivermişti.

Meşrutiyetin ilânını müteakip İstanbul'da bisiklet sporunda ilk ciddî adımların atıldığı görülür. Bu yeni ve câzip spor dalına faaliyeti arasında yer veren ilk spor kulübü de Fenerbahçe olmuştu. Fenerbahçe kulübünde 1912'de başlayan bu bisiklet faaliyetinin ortaya çıkardığı ilk ünlü isimler arasında Vecdi (Çağatay) ve Şinasi beylerle Alber Efendi'nin isimleri baş sırayı işgal etmektedir.İstanbul'un Kadıköy semtinde ve meşhur Union Kulüp sahasında yapılan ilk resmî bisiklet yarışlarının şampiyonluklarının Fenerbahçeli bu üç bisikletçi arasında paylaşıldığı bilinmektedir.

Bundan sonra bisiklet sporu hızla yayılmaya başlamış ve 1920'li yıllarda İstanbul'un çeşitli yerlerinde (Talimhane, Makriköy vd) de bisiklet yarışlarının yapılmaya başladığı görülmüştü. Bu hızlı yayılış ve gelişme bisiklet sporunda yeni yeni genç isimlerin ortaya çıkmalarına yol açmıştı ki, bunlar Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk bisiklet sporunda gerçek yerlerini ve ünlerini bulacaklardı. □

YENİ BİR SPOR: *Bisikletin bir spor aracı olarak kullanılması çok eski değildir. Dünyada ilk bisiklet yarışları 1869'da Paris ile Rouen arasında yapılmıştır. Kısa süre sonra da 1897'de Selanik'te toprak bir velodromda bisiklet yarışlarının yapılmış olması, bu sporun Osmanlı Devleti'ne erken geldiğini göstermektedir. Bundan sonra İstanbul'da görülen ilk girişim tarihi 1910'dur. II. Meşrutiyet'ten sonra bisikletin yaygınlaşmasıyla birlikte sporu da ilgi görmüş ve hatta İstanbul'un dışına Anadolu'ya da yayılmıştır. İlk yarışçılardan bir grup (üstte), Bursa'da Sanayi Sergisi Bisiklet Yarışları'nda birinci olan İstanbullu Hafiz Mehmed Ali Efendi (altta), Taksim stadı bisiklet pisti (yan sayfada).*

GEÇ GELEN BİR SPOR: *Boks özellikle 1910'lu yıllarda hızlı bir gelişme gösterdi. Bundan önce modern anlamlı boksun yapıldığına ilişkin bir bilgi yoktur. Buna rağmen kısa sürede rağbet gören bu spor dalında yabancı hocaların yetiştirdiği ünlü boksörler isim yapmışlardır. Bunlar arasında Sabri Mahir yurt dışında da ün kazanmıştır. Mütareke günlerinde ise ünlü İngiliz Kemal'in yanı sıra Yavuz İsmet (Uluğ), Ziya Boyer, Mısırlı Mazhar, Hilmi Hoca gibi boksörler de başarı kazanmışlardır. Mütareke döneminde yabancı askerlere karşı başarılı maçlar çıkaran Yavuz İsmet (Uluğ).*

Boks

1908 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde modern anlamda boks yapıldığına dair bir belge ve bilgi elde mevcut değildir. Bu sporun tanınması konusunda İstanbul'a yerleşmiş bulunan İngiliz ailelerinden bazı fertlerin öncülük ettikleri söylenir. Ancak bu İngiliz ailelerin mensupları arasında yapılan tek tük boks maçlarının Türkiye'de boksun yerleşip yayılmasına sebep olduğu asla söylenemez.

Boks sporunun 1910'lu yıllarda İstanbul'da yaygınlaşmaya başladığı görülür. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) öğretmenlerinden M. Jouvery'nin yetenekli bulduğu bazı öğrencilerine boks dersleri vermesi ortaya Sabri Mahir gibi bir boksörün çıkmasına sebep olmuştu. Bir jimnastikçi ve futbolcu olan Sabri Mahir'in yurt dışına gittiği ve Fransa'da profesyonel boksa geçerek Orta sıklette Avrupa şampiyonluğu finaline kadar yükseldiği bilinmektedir. Daha sonra Almanya'ya geçen Sabri Mahir ağır sıklette Dünya şampiyonu olacak Max Schmeling'i yetiştirmiştir. 1911'de İspanya'da yaptığı bir maçta karşısına çıkarılan İspanya şampiyonunu kanlar içinde bırakıp hastanelik etmesinden sonra İspanya'da bir süre boksun yasaklanmasına da sebep olmuştu.

Sabri Mahir Bey, Avrupa ringlerinde başarılar peşinde koşarken İstanbul'da Beşiktaş semtinde oturan bir avuç genç heveskâr, Beşiktaş Jimnastik Kulübü çatısı altında ilk boks faaliyetini başlatmış bulunuyorlardı. Bu gençler arasında Kenan, Hüseyin Hüsnü, Haydar, Şekip, Şevket, Kemal Hulki, Kemal Begof, Said, Edip beylerle Osman Paşa'nın oğulları Hamza Osman (Erkan), Bekir Osman ve Gazi Osman beyler bu spor dalında kendilerini ilk gösterenler olmuşlardı.

Mütarekeyi izleyen işgal yıllarında Türkiye'de boks sporunun birden gelişip yayıldığı görülür. İşgal kuvvetlerine mensup yabancı asker ve subayların kendi aralarında yaptıkları iddialı ve çetin boks maçları yalnız halkın bu spora ilgisini çekmekle kalmamış aynı zamanda Türk gençlerini de bu spora karşı heveslendirmişti.

Mütareke yıllarında Türk gençleri arasında başgösteren bu boks merakının ringlere çektiği isimler arasında Esat Tomruk da bulunmaktadır. İngiliz Kemal takma adıyla tanınan Esat Tomruk işgal yıllarında çıktığı Beyoğlu ringlerinde işgal kuvvetlerine mensup asker boksörler karşısında yaptığı maçlarda aldığı başarılı sonuçlarla kendini göstermişti.

Yine bu karanlık günlerde Mazlum Kemal, Ziya Boyer, Mısırlı Mazhar, Hilmi Hoca ve Fenerbahçeli ünlü futbolcu Yavuz İsmet (Uluğ) gibi isimler de boks ringlerinde yabancı asker boksörler karşısında başarı kazanmışlardır.

Yavuz İsmet, askerî bir öğrenci bulunduğundan onun İşgal kuvvetlerine mensup asker boksörlerle yaptığı maçlarda kazandığı galibiyetler halkın üzerinde anlamlı bir sevinç uyandırmaktaydı.

Bu devrin diğer ünlü baksörleri arasında Zeynel Abidin Akandere, bir Beyaz Rus olan Kirpit ve bir Musevî genci olan Saranga'nın isimleri de sayılabilir.

İstanbul'da ilk boks kulübü 1919-1920 yıllarında Akşiyani adında bir Musevî tarafından kurulmuştu. Fransa Boks Federasyonu'nun himayesinde kurulan bu boks kulübünün kiraladığı Taksim Çeşmesi yanındaki Şantekler salonu her hafta yapılan iddialı boks maçlarına sahne olmuştu. Bu kulüp Türk boksuna pek büyük olmasa bile birtakım katkılarda bulunmuştur. Ancak bu kulübün kiralamış olduğu "Chant- Eclaire (Şantekler)" salonunun Türk boksu üzerindeki etkisinin pek büyük olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Ayrıca Rumeli Caddesi'nin köşesinde bugün Yapı Kredi Bankası binasının bulunduğu yer ve çevresinde bulunan Osmanbey Bahçesi de bu yıllarda boks maçlarına sahne olmuştu.

I. Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine Fransa'da yükseköğrenimini yarıda bırakarak Türkiye'ye dönen Eşref Şefik Bey (Atabey) de, modern boks sporunun Türkiye'ye girmesinde önemli rol oynamıştı. Kişisel merakıyla Paris'te boks dünyası içinde yıllarını geçiren ve özellikle profesyonel maçlardan çok şeyler öğrenen Eşref Şefik yetenekli gördüğü Türk gençlerini yetiştirmeye önem vermiş ve birçok genç boksör yetiştirmiştir.

I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Fransa'da ünlenen Fenerbahçeli Nuri Bey, orada "Çanakkale Fırtınası" adıyla tanınmıştı. Nuri Kadıköylü, Sabri Mahir'den sonra Avrupa ringlerinde Türk boksunu lâyıkıyla temsil eden ilk Türk boksörü olmuştu. □

Binicilik

İstanbul At Yarışları'nın düzenlenmesi ve ardından Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın önayak oluşu sonucu 1913'de ilk Türk binicilik kulübü olan Sipahi Ocağı kurulmuştu. Memlekette at binme hevesini artırmak ve atlı sporu yurt düzeyine yaymak amacıyla kurulan bu kulübün kurucuları arasında Mahmud Şevket Paşa'yla Mahmud Muhtar Paşa gibi devrin ileri gelen devlet ricâli de bulunmaktaydı.

22 Mart 1913'te resmen kurulan Sipahi Ocağı, ordunun da geniş yardımlarını görmüş ve kulüp kısa bir süre içinde büyüyüp gelişerek İstanbul'un en gözde derneklerinden biri halini almıştı.

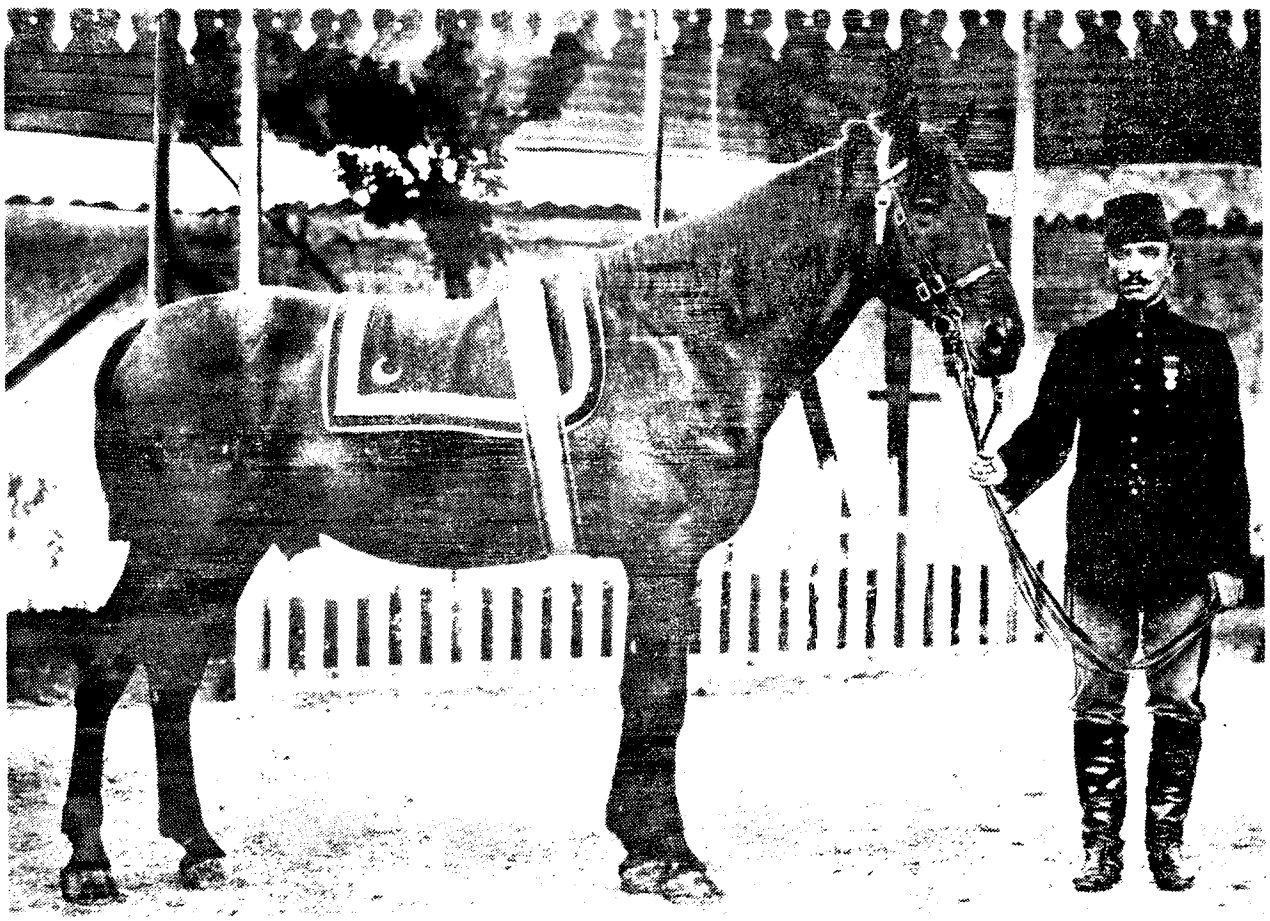
Kulüp bir yandan ana amacı olan atlı spor faaliyetini sürdürürken, bir yandan da sosyal faaliyetiyle tüm İstanbul'un seçkin ailelerinin gözbebeği haline gelmişti. Kulübün manejleri olduğu gibi salonları da büyük bir kalabalıkla dolup taşıyordu. Bu sosyal faaliyet sayesinde atlı sporlar İstanbul sosyetesini de kendine çekmişti ki, bu da hızlı gelişmedeki en önemli etkenlerden biri olmuştu.

Ancak çok geçmeden patlak veren I. Dünya Savaşı'yla onu izleyen karanlık mütareke günleri Sipahi Ocağı'nı çok kötü günlere sürükledi. Bu zor günlerde gerek atların iaşesi, gerekse kulübün hayatını sürdürebilmesi çok büyük problem olmuştu. Mütarekeyi izleyen işgal günleri ise bu sıkıntılı günlerin tuzu biberi olmuştu. İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı'nın olanca husumetini üzerine çeken kulüp birkaç idealistin büyük fedakârlık ve gayretleriyle ancak ayakta kalabilmişti. □

At Yarışları

Türk sporunda birçok spor dallarının olduğu gibi at yarışları'nın da doğum yeri İzmir'dir. Ülkemizde bugünkü şekline en yakın at yarışlarının 1900'de İzmir'de yapıldığı bilinir. Bu konuda öncülük yapan kişi ise İzmir'de yerleşmiş bulunan Mr. Patterson adında bir İngiliz işadamıdır. Onunla işbirliği yapan İzmirli Musevilerden Riz ve Alyoti efendiler ile Evliyazâde Refik Bey'in girişimleri sonucu, o zamanlar Paradisu adıyla anılan bugünkü Şirinyer'deki geniş bir alan, bu şahıslar tarafından kurulmuş bulunan Smyrna Races Club'e (İzmir Yarış Kulübü) hükümetçe tahsis olunmuştu.

Mr. Patterson ve arkadaşları tarafından bu alanda kurulan ve günün koşul-

AT NESLİNİ ISLAH: İlk yıllarda yarışlara katılan atların çoğu Arap atlarıydı. Çöl koşullarına alışkın bu atlar dayanıklı bir bünyeye sahiptiler. Bu arada kurulan haralarda da at neslini geliştirme çalışmaları yapılıyordu. Sipahi Ocağı'na bağlı olarak at neslini ıslah etme çalışmaları da başlamıştı. Bursa'da Sanayi Sergisi'nde Çifteler Harası'ndan bir at.

İLK YARIŞLAR: *Kurallara uygun ilk at yarışları İzmir'de Yarış Kulübü'nün hipodromunda düzenlendi. Bundan sonra at yarışlarına ilgi arttı. İstanbul'da ilk at yarışlarını düzenleyen Evliyazade Refik Bey, Enver Paşa'dan yardım istemiş ve bazı devlet ricalinin de desteğini almıştı. Yarışlar Veliefendi çayırında yapılmış, burası daha sonra inşa edilerek hipodrom yeri olmuştur. Balıkesir at yarışlarında 20 lira ikramiyeli Şimendifer Koşusu.*

larına göre oldukça modern olan ilk hipodromda, İngiltere'den getirtilen yarış atları ve jokeylerle 'İzmir At Yarışları'na başlanmıştı (1900). Bu arada yine Smyrna Races Club tarafından Buca tren istasyonu arkasındaki alanda İngiltere'den getirtilen atlar için de özel ve gâyet güzel ahırlar yaptırtılmıştı.

Kurallara tamamen uygun biçimdeki ilk ciddî at yarışları Smyrna Races Club tarafından Paradisu'daki bu hipodromda düzenlenmişti. Önceleri yılda bir kez yapılan yarışlar zamanla ilginin artmasıyla daha da sıklaştırılmış ve yılda birkaç kez yapılmaya başlanmıştı. Hele at yarışlarında müşterek bahisin tatbikinden sonra bu ilginin büsbütün arttığı görülmüştü. Bunun doğal sonucu olarak da Smyrna Races Club'ün hipodromu büyük seyirci kalabalığı ile dolup taşmaya başlamıştı.

İzmir At Yarışları sürüp giderken Samsun'da da Mutasarrıf Hilmi Bey'in kişisel çabası ve himmetiyle at yarışları düzenlenmeye başlamıştı. Samsun'un doğusunda, Merd ırmağının Karadeniz'e karıştığı noktadaki geniş düzlükte düzenlenen bu yarışların uyandırdığı büyük ilgi Hamdi Bey'i buraya ahşap tribünler yaptırmaya zorlamış, böylece Ege sahillerinden sonra Karadeniz sahillerimizde de bir hipodrom ortaya çıkmıştı.

Samsun Hipodromunun belirli bir ücret ödenmek suretiyle girilen bir yarış seyir yeri olduğu ve yarışlarda derece alanlara 50 kırmızı lira armağanla üzerinde "Samsun İdare-i Hususiye Livâ nâmına icra kılınan at koşusuna mahsus madalyadır" yazısı bulunan gümüş madalyaların dağıtıldığı, elde mevcut belgelerle sabit bir gerçektir.

Samsun At Yarışları'nın gördüğü büyük ilgi civar il ve ilçelerden de atların ve binicilerin gelip bu yarışlara katılmalarına ve pek çok seyirciyi de beraberlerinde getirmelerine yol açmıştı. Bu yarışlarda Sivaslı Mihrali Bey'in, Bafralı Zülfikâr Bey'in, Çarşambalı Hacı Reşid ile Hacı Zekeriya ve Alay beylerin atlarının büyük varlık gösterdikleri bilinir.

İzmir'de atçılığa karşı başgösteren büyük ilgi, varlıklı Türk ailelerini de bu yola çekmişti. Önce Karaosmanoğulları, Manisa dolaylarındaki geniş arazilerinde yarış atları yetiştirmeye koyulmuşlar ve kısa bir süre sonra da Manisa'da ilk at yarışlarını tertiplemişlerdi. Bu yarışların gerçekleşmesinde Karaosmanoğlu Bekir Ağa'nın pek büyük payı olmuştu. Ancak Manisa'da düzenlenen ve büyük ilgiyle karşılanan bu at yarışları, İzmir yarışlarına oranla daha "alaturka" bir hava içinde olmuştu.

İzmir At Yarışları aynı zamanda Türk gençlerinin de jokeyliğe karşı ilgisini çekmişti. Bunun sonucu olarak da ilk Türk jokeyleri ortaya çıkmışlardı. Böylece yerli atlar ve jokeylerle İzmir At Yarışları kısa zaman içinde İngiliz at ve jokeylerinin tekelinden kurtulmuştu.

Türk yarışçılığının bu ilk dönemi pek uzun sürmemişti. Balkan Savaşı öncesinde İzmir At Yarışları birden önem ve değerini yitirivermişti. Smyrna Races Club dağıldığı gibi Şirinyer'deki hipodromun kapıları da kapanmıştı.

Bu durum karşısında, Smyrna Races Club'ün kurucularından olan Evliyazâde Refik Bey, Türk yarışçılığını yeniden canlandırmak üzere hiç vakit kaybetmeden girişimde bulunmuş ve bu kez İstanbul'da at yarışları düzenlemek için İstanbul'a gitmişti. Refik Bey öncelikle ata karşı büyük merakıyla tanınan zamanın Harbiye Nâzırı Enver Paşa'yı ziyaretle fikrini ona açmış, bu arada İzmir'deki yarışlar ve uyandırdığı büyük ilgi hakkında geniş bilgiler vermişti. Enver Paşa bu konuya büyük ilgi göstermiş ve derhal kendi başkanlığında bir Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti (At meslini ıslah derneği) ile buna bağlı olarak Sipahi Ocağı kulübünü kurdurmuştu. Bu cemiyet ile kulübe devrin ileri gelenleri arasındaki at meraklıları toplanmıştı. İzzet Paşa, Mahmud Paşa, Mahmud Şevket Paşa ve Şehzâde Abdülhalim Efendi gibi önemli kişilerin de destekleriyle Makriköy'deki (Bakırköy), Hazineye ait Veliefendi Çayırı bu işe tahsis olunmuştu.

1911'de Veliefendi çayırındaki bu hipodromda İstanbul'un ilk at yarışları yapılmış ve ilk yarışı da Said Bey'in "Derviş" isimli atı kazanmıştı.

İstanbul At Yarışları, 1911'den beri Veliefendi'de yapılmaktadır. İstanbul At Yarışları burada doğmuş, büyümüş ve gelişmiş, yine burada bugünkü durumuna ulaşmış bulunmaktadır.

İstanbul At Yarışları, büyük bir ilgi toplarnıştı. Bu ilgi Veliefendi Çayırı'na da hareket getirmişti. Heyecanlı yarışlar büyük meraklı topluluklarını buraya çekmeye başlamıştı. Ancak o yıllarda modern yarışçılık tekniği henüz benimsenmemiş olduğundan idman bi-

çimleri eski amprik düzeni korumaktaydı. Modern sistemler ise İngiltere ve Macaristan'dan getirtilen jokeylerle Türk yarışçılığına girmişti. Yine bu yıllarda Romanya'dan gelen Sabri Bey (Tulça) de ülkede modern yarışçılık anlamının yerleşmesinde önemli etken olmuştu.

Heyecan dolu yarışlar gittikçe artan ilgi çekerken, İstanbul'da bu işe girişenlerin sayısının başdöndürücü bir hızla arttığı görülüyordu. Reşid Akif Paşa, Kıbrıslı Mustafa Paşa, Hassa Müşiri Rauf Paşa, Keçecizâde Hikmet Bey, Şeyhülislâm Saib Molla, Edirneli Şerif Bey, Müşir İzzet Fuad Paşa, Şerif Abdülmecid, Miralay Şeref Bey, Şekerci Hacıbekirzâde Ali Muhiddin Bey ve Şehzâde Ömer Faruk Efendi gibi ünlü kişiler bu yolda ilk adımı atanlar arasında yeraldılar. Ve bu dönemde Maaşallah, Mebrûk, Yegâne, Geyik ve Reyhan en dikkati çeken atlar oldular. Enver Paşa'nın İzmir'den satın aldığı "Übeyyam" isimli atı da İstanbul yarışlarının en gözde şampiyonlarından biri olmuştu.

İstanbul At Yarışları'nın bu ilk yıllarında koşulara katılan bütün atların Arap atı olmaları dikkati çekmekteydi. Arap ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunuşunun doğal bir sonucuydu bu. Musul ve Halep'ten getirtilen Arap atları çöl koşulları altında doğup büyümüş ve yetiştirilmişlerdi. Bu nedenle dayanıklı bünyeye sahiptiler. Ve dolayısıyla Türk yarışçılığının bu dönemi Arap atlarının altın devri olmuştu.

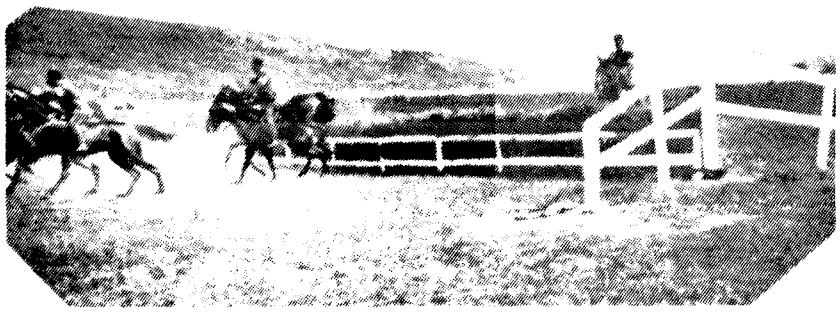
Mütareke yıllarında İngilizler tarafından elkonulan Veliefendi hipodromuna beton tribünler yaptırılmış ve burada işgal kuvvetlerine mensup biniciler tarafından at yarışları yapılmış ve böylece Veliefendi hipodromunda ilk İngiliz atları da bu vesileyle koşmuşlardı. □

Dağcılık

Türk sporunda dağcılık sporunun temeli Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında atıldı. Ülkede henüz Meşrutiyet'in ilan edilmediği günlerde; Fransa'da tıp öğrenimi yapmakta olan bir Türk genci, Türkiye'de dağcılık sporunun öncüsü olmak şerefini kazandı. Ali Vehbi Bey (Prof. Türküstün) adındaki bu Türk gencinin, yanında bir Fransız arkadaşı olduğu halde 26 Temmuz 1906'da, Alp Dağları'nın Mont-Blanc doruğuna tırmanarak oraya Türk bayrağını dikmesi, Türkiye'de dağcılık sporunun başladığı tarih olarak kabul edilmelidir.

I. Dünya Savaşı yıllarında ülkede bir askerî harekât olarak başlayan dağcılık sporuna ise önce Erciyes ve Ağrı dağları sahne oldu. Bu konuda yetiştirilmiş askerî birlikler bunu bir savaş eğitimi ve gereği olarak yaptılar ve bunda başarı da gösterdiler. Bu arada yüksek dağlara küçük çaplı topların parçalar halinde çıkarılıp orada monte edilmesi konusunda büyük başarılar sağlandığı da görüldü. □

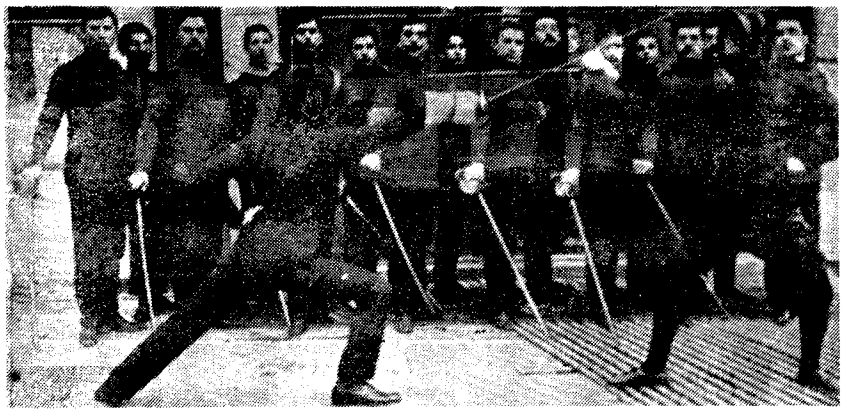
Eskrim

Eskrim sporunun Türkiye'ye gelişi, geçtiğimiz yüzyılın ortalarına rastlar. Nitekim 1835'te II. Mahmud tarafından Mekteb-i Harbiye kurulduğu zaman Batı'ya dönük askerî eğitim ve öğretime kapılarını açan bu okulda öğrencilerin mec ve kılıç gösterileri yaptıkları ve okulun dokuzuncu sınıfında da mec ve kılıç dersleri gördükleri bilinmektedir.

Mec ve kılıç dersleri ve talimleri Mekteb-i Harbiye'nin ders programından uzun yıllar çıkmamıştır. Ancak bu mec ve kılıç derslerinin bugünkü modern eskrimle tam bir ilgisinin bulunduğu kesinlikle söylenemezse de aynı esası teşkil ettiği muhakkaktır.

Türkiye'de modern eskrim konusunda öncülük yapan kişinin Mekteb-i Harbiye öğretmenlerinden Muallim Hüsnü Bey olduğu kabul edilir. Bu zât, bütün dünyada hızla yaygınlaşan eskrim sporunu, getirttiği özel kitaplardan öğrendiği gibi bunu öğrencilerine de öğretmişti. Onun öğrencileri arasında eskrim sporunda ilk sivrilenler; Fuat (Balkan), Refik ve Ömer Lütfü beyler olmuşlardı. Bu gençler ilk ciddî müsabakalarını Muallim Hüsnü Bey'in aracılığıyla 1903'de Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in huzurunda İtalyan eskrimcileriyle yapmışlardı. Bu karşılaşmalarda genç Türk eskrimcilerinin İtalyan rakipleri karşısında gösterdikleri büyük başarı padişahı son derece memnun etmişti. Bunun sonucunda eskrim, II. Abdülhamid'in fermanıyla bütün askerî okulların tedrisat programına alınmış ve Muallim Hüsnü Bey de ayrıca ödüllendirilmişti. Bu arada İtalyanlara karşı fevkalâde maçlar çıkararak genç esk-

YUKARDAN DESTEK: 1913'te kurulan ve ilk binicilik kulubü olan Sipahi Ocağı başta Enver Paşa olmak üzere İttihat ve Terakki üyesi olan birçok ünlü kişinin kurulmasında önayak oldukları bir kuruluştur. Bunların arasında Mahmud Şevket Paşa ve Mahmud Muhtar Paşa gibi önemli bazı devlet görevlileri de vardı. Özellikle seçkin ailelerin etkinlik gösterdikleri bir yer olan Sipahi Ocağı, I. Dünya Savaşı'nda kapanma tehlikesiyle karşılaşarak, faaliyetini sürdürememiş, ancak Kurtuluş Savaşı'ndan sonra gelişme gösterebilmiştir. Kâğıthane'de yarışlar.

İLK ESKRİMCİLER: Harbiye'de hocalık yapan Muallim Hüsnü Bey, modern anlamda eskrim öncüsü olarak kabul edilir. Muallim Hüsnü Bey'in öğrencileri arasında daha sonra ün yapacak Fuad (Balkan), Refik ve Ömer Lütfü Bey gibi isimler vardır. Fuad ve Hikmet Balkan kardeşler Beşiktaş Basiret Osmanlı Jimnastik Kulübü'nde uzun yıllar çalışarak, eskrimin yayılmasını sağlamışlardır. Selim Sırrı'nın Jimnastik Okulu'nda eskrim yapan öğrenciler.

rimci Fuad (Balkan) Bey de padişahın emriyle Edirne Mekteb-i Harbiye'sinin eskrim muallimliğine tâyin edilmişti.

Fuad Balkan yine aynı yıl kardeşi Hikmet Balkan ve daha birkaç arkadaşıyla birlikte evlerinin altında eskrim ve jimnastik çalışmalarına başlamışlar ve kısa bir süre sonra da yine bir arkadaş grubuyla kurdukları Beşiktaş Basiret Osmanlı Jimnastik Kulübü çatısı altında toplanmışlardı. Bu kulüpte jimnastik ve ağırlık kaldırma çalışmalarının yanısıra eskrim de ön planda yeralmış ve Türkiye'de gerçek anlamda eskrim sporunun temeli bu kulüpte atılmıştı.

Meşrutiyetin İlânı'ndan sonra eskrim faaliyeti daha da hızlı bir yayılma göstermiş; askerî okullarla Beşiktaş kulübündeki eskrim faaliyetinin yanısıra Tepebaşı'ndaki Union Française salonlarında da eskrim dersleri verilmeye başlamış ve Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden M. Moiroux'un burada eskrim öğretmenliği yaptığı bilinmektedir.

Rusya'da Ekim Devrimi'nden kaçarak İstanbul'a sığınan ve "Beyaz Ruslar" adıyla anılan Çar yanlısı Ruslar'ın gelmesiyle eskrim sporunda yeni bir hamle başgöstermişti. Bunların arasında bulunan ve Rus Çarı'yla ailesinin eskrim hocası olan Albay Grodetski'yle arkadaşı Nadolski burada eskrim hocalıklarını sürdürme imkân ve fırsatını bulmuşlardı ki bu da Türk eskrim sporuna çok şeyler kazandırmıştı.

Albay Grodetski bu arada Fenerbahçe kulbünde açılan eskrim şubesinin başına geçerek birçok eskrimci yetiştirmişti.

Robert College'de spor öğretmenliğine atanan Nadolski de bu okulun çatısı altında eskrim sporunu kuran ve bu dalda birçok öğrenci yetiştiren bir öğretmen olmuştu.□

Hokey

Bugün Türk sporunda adı dahi anılmayan hokey, Meşrutiyetin İlânı'nı izleyen yıllarda en çok sevilen ve tutulan sporlar arasındaydı. 1915'ten Cumhuriyetin ilk yıllarına dek hokeyde İstanbul liglerinin oynandığı ve şampiyonlarının belirlendiği bilinir.

Başta futbol ve birçok modern sporlar olmak üzere hokey de 1910'lu yılların hemen başlarında İngilizler tarafından yurdumuza sokulmuş ve bazı yabancı sefarethane mensuplarının da bu işe girişmeleriyle hayli ilgi görmüştür.

Hokey Türkiye'de 1910-1911 yıllarında Patenli hokey olarak başlamıştı. Beyoğlu'ndaki ünlü Skating, salonuyla Türkiye'deki patenli hokeyin doğum yeri olmuştu. Zamanla Türk spor kulüpleri de bu spora eğilmişler ve Galatasaray, Fenerbahçe ve Nişantaşı kulüpleri patenli hokey alanında başarı göstermişlerdi.

Ancak Türkiye'de asıl ilgi gören, çayır hokeyi olmuştu. Salonda patenli olarak başlayan hokeyi çayıra intikal ettirenler Türk kulüpleri olmuştu. Bunda yabancıların payı yoktur.

1914'de Fenerbahçe kulübünde Elkâtipzâde Mustafa Bey'in başlattığı çayır hokeyi faaliyeti bu yolda atılan ilk önemli adımı teşkil etmişti. Hemen tümünü günün ünlü futbolcularının teşkil ettikleri Fenerbahçe takımının bu yoldaki faaliyetini kırsa aralıklarla Altınordu ve Galatasaray kulüpleri de izlemişlerdi. Bir yılın içinde 6 İstanbul kulübünün hokey takımları kurdukları görülmüştü.

Bu durum karşısında hokey takımları bulunan Fenerbahçe, Galatasaray, Altınordu, Beşiktaş, Gürbüzler ve İdman Yurdu kulüpleri temsilcileri 1915'in Mart ayında bir araya gelerek İstanbul Hokey Ligi'ni kurmuşlardı. Ve İstanbul Hokey Ligi maçları 10 Nisan 1915'ten itibaren Kadıköy, Şişli, Makriköy ve Anadoluhisarı sahalarında yapılan maçlarla başlamıştı.

1915'de yapılan ilk İstanbul Hokey Ligi'nde şampiyonluğu Fenerbahçe takımı kazanmış, bunu 1916, 1917 ve 1918 yıllarında Altınordu'nun şampiyonlukları izlemişti. 1919'da Fenerbahçe tekrar hokey şampiyonluğunu eline geçirmiş, 1920'de ise Galatasaray bu alandaki ilk şampiyonluğunu elde etmişti. 1921'de yapılan hokey lig maçları ise çıkan birtakım anlaşmazlıklar nedeniyle yarıda kalmış, bundan sonra Cumhuriyetin ilk yıllarına dek hokey lig maçları düzenlenememiştir.

Büyük ilgiyle izlenen hokey lig maçlarına daha sonraları ilk altı takıma ilaveten Nişantaşı'yla Vefa'nın da katıldıkları görülmüştü.

Türk hokeyinin en ilginç yanı, futbolun en ünlü isimlerinin bu spor dalında faaliyet ve başarı göstermeleri olmuştu. Futbolda güçlü takımlara sahip kulüpler hokeyde de şampiyonluğu kazanmışlardı.

Kulüpler hokey sopaları ve toplarını Beyoğlu'ndaki meşhur Baker mağazası aracılığıyla İngiltere'den getirtmişler ve maçlar sırasında futbol forma, şort, konç ve ayakkabılarıyla hokey oynamışlardı.

Futbola karşı artan ilgi ve futbol ligini teşkil eden takımların sayılarının hızla artması ülkede hokeyi engelleyen önemli bir faktör olmuştu. Sahaların futbol maçları tarafından doldurulması, hokey liglerine zaman ve mekân bırakmaz hale gelmiş ve on yıla yakın bir süre ülkede sürüp giden hokey maçları da sessizce ortadan silinivermişti.□

Kriket

Bir İngiliz sporu olan kriket de eskiden ülkemizde var olup da bugün yapılmayan sporlar arasındadır. 1910'lu yılların başlarında İngiltere Sefareti gemisi Imogene'in mürettebatı tarafından Beykoz çayırında ve Moda'da oturan İngiliz ailelerinin fertleri tarafından da Kuşdili ve Baklatarlası çayırlarında oynanan krikette, Moda Futbol Kulübü'nün ünlü futbolcularından Comber, Dixon ve Haytung'ün büyük beceri ve başarı gösterdikleri bilinir.

Zamanla Nişantaşı'ndaki High-Schooll'un İngiliz öğretmenleri de Nişantaşı ve Şişli çayırlarında kriketle uğraşmışlar ve onların arasında da bu spor dalında büyük başarı gösterenler olmuştu.

1911-1914 yılları arasında İngilizlerin Kadıköy çayırlarında oynadıkları kriket maçlarını seyreden Fenerbahçeliler bu yeni tanıdıkları spor dalını da kulüplerinin faaliyeti arasına sokmak istemişlerdi. Fenerbahçeliler 1914'te İngilizlerden ödünç olarak aldıkları malzemelerle bir kriket takımı kurmuşlardı. Bu arada Baker mağazasına sipariş edilen malzemeler geldikten sonra da kendi malzemeleriyle bu spor dalının faaliyetini sürdürmüşlerdi.

Fenerbahçe'nin krikette başarı gösteren elemanları zamanın ünlü futbolcuları Said Salâhaddin, Galip, Hasan Kâmil, Tevfik Haccar, Nasuhi Esat, Otomobil Nuri, Kemal Aşkî olmuşlardı.

GEÇMİŞTE YAYGIN BİR SPOR DALI: *Bugün Türkiye'de hiç oynanmayan hokey, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında çok sevilen bir spor dalıydı. Hem çimde, hem de patenli olarak yapılan hokey de diğer birçok spor dalı gibi İngilizler tarafından getirilmiştir. 1910'da ünlü Skating Salonu'nda patenli olarak başlayan hokey, 1914'te ise çim hokeyine dönüşmüş ve bu biçimiyle daha çok ilgi görmüştür. 1915'te bir hokey karşılaşması.*

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiliz kulüplerinin kapanmaları ve mensuplarının büyük kısmının İstanbul'dan ayrılmalarıyla kriket şubesine sahip bulunan tek Türk kulübü Fenerbahçe bu alanda tamamen rakipsiz kaldığından bu faaliyet de kendiliğinden kesilmişti.□

KRİKET DE BUGÜN YOK: *Bir İngiliz sporu olan kriket de 1910'lu yıllarda rağbet gören spor dallarından biriydi. Önce İngilizlerin kendi aralarında oynadıkları bu oyun daha sonra Fenerbahçelilerin, İngilizlerden ödün aldıkları malzemelerle kurdukları takım tarafından da oynanmış ve birçok futbolcu kriketde başarı göstermişlerdir 1899'da Kadıköy Kriket Takımı.*

Kayak

Kayak ve kayak sporunun I. Dünya Savaşı sırasında; 1915-1916 yıllarında Türkiye'ye girdiği bilinir. Harbiye Nezareti tarafından, 1914 sonlarında Haliç'teki bir marangozhanede yaptırılan ilk kayaklar buradan hayvan sırtında Erzurum'a götürülmüş ve Kafkas cephesindeki erler tarafından kullanılmıştır.

Böylece Türkiye'de kayak faaliyeti bir spor olarak değil de bir savaş aracı olarak başlamıştı.

1915 Şubatı'nda Erzurum'da, özel surette Avusturya'dan getirtilen bu konunun uzmanı subaylar; Palandöken dağlarında açtıkları kurslarda Türk ordusunun ilk kayakçı subay ve erlerini yetiştirmişlerdi.

Bu kursta yetiştirilen subaylar arasında Arif Hikmet Koyunoğlu, Kemal Hasib ve Cevat Dursunoğlu vardı.

Zamanla ordu içindeki kayak örgütü büyütülmüş; dört bölük ile 1917'de bir de makineli tüfek bölüğünden oluşan ilk kayakçı taburu meydana getirilmişti. Erzincan'da kurulan bir kayakçı taburunda Almanya'dan getirtilen Binbaşı Paulke adında bir subay öğretmen olarak görev almıştı. Ancak askerlik yanı zayıf olan bu Alman subayı savaşlarda pek başarısız olunca, yerine, ilk kurstan yetişmiş olan Türk yedeksubayları getirilmişler ve onlar durumu düzeltmeyi başarmışlardı.

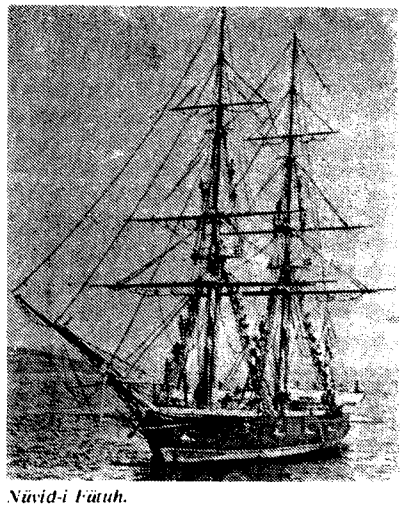
Öte yandan bu genç Türk yedeksubayları Umranlı Dağları'ndaki Çalıyurt mevkiinde bir eğitim merkezi kurarak burada faaliyetlerini sürdürmüşlerdi.

Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın Almanya ve Avusturya'da yaptığı tetkik gezisinden dönüşte, bu kursların başarılı öğretmeni Arif Hikmet Koyunoğlu'nu, Tirol'de gördüğü ve çalışma programlarını da beraberinde getirdiği Alpinistik okulları gibi bir kayak okulu kurmakla görevlendirmişti.

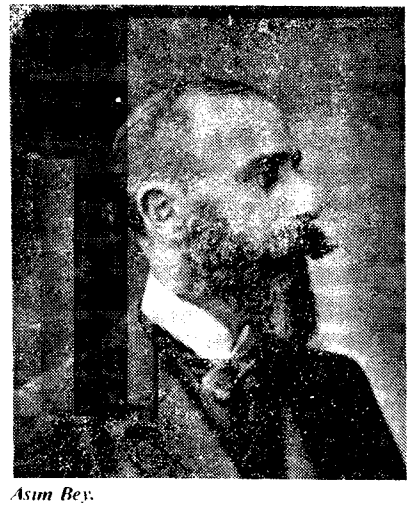
Yedeksubay Arif Hikmet Koyunoğlu, Suşehri'ne 40 kilometre uzaklıktaki Buldur köyünde, Türkiye'nin ilk ciddî kayak okulunu kurmuş ve buradaki sistemli ve disiplinli çalışmasıyla gerçek anlamdaki ilk Türk kayakçılarını yetiştirmişti. Bu çalışmalar o zamanlar pek revaçta olan Zdarski ve İsveç sistemleri üzerinde toplanmıştı. Çok sarp ve uçurumlu olan yerlerde tek bastonlu Zdarski sistemi tatbikatıyla yetiştirilen asker kayakçılar, Ruslara karşı yaptıkları savaşlarda üstün başarılar göstermişlerdi.

Rus savaşının başarıyla sonuçlanmasından sonra tekrar Erzurum'a dönen Arif Hikmet Bey, orada yeniden kurslar açıp kayakçı askerler yetiştirmeye koyulmuştu. Bu arada Avusturya'dan Binbaşı von Hupka başkanlığında gelen bir öğretim heyeti Türk kayak taburunun gösterilerini izledikten sonra, bu ekibe teknik bakımdan öğretilecek bir şeyin bulunmadığını söyleyerek yurtlarına dönmüştü.

Savaş sonrasında Arif Hikmet Bey'in ordudaki bu görevin başında kalması istenmişse de asıl mesleği olan mimarlığı pek sevdiğinden bunu kabul etmemiş ve Türkiye'de modern kayakçılığın kurucusu olarak kalmayı yeğlemişti. □

Nüvid-i Fütuh.

Asım Bey.

Yelken

İlk yelken yarışlarını yapanlar da İstanbul'a yerleşmiş bulunan İngiliz aileleri olmuştur. 1910'lu yıllarda İngilizler tarafından başlatılan bu faaliyet yine onlar tarafından geliştirilmiş ve yayılmıştı. İstanbul'un ilk yelken kulüpleri de yine o yıllarda ve yine İngilizler tarafından Moda, Büyükada ve Makriköy (Bakırköy)'de kurulmuştu.

Bu tarihlerde İstanbul'da "yelken", bir gezinti ve taşıt aracı hüviyetini taşımaktaydı. Geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru Bahriye Mektebi'nin (Deniz Harbokulu) öğrencileri okulun Nüvidi fütuh yelkenli talim gemisi ve yine okulun Belkıs, Yunus ve Martı adlarını taşıyan kotralarıyla yelkenciliği öğrenmekteydiler. Ancak bu yelken faaliyeti de bir spor olmaktan çok bir "bahriye eğitimi" hüviyetini taşımaktaydı. Genç deniz subayı adayları okulda öğrendiklerini, izin ve tatil günlerinde yelkenli sandallar kiralamak suretiyle geliştiriyorlardı.

İngiliz aileleri ise Türk sularında yelken yarışları yaparlarken asker ve sivil Türk gençleri gezinti yelkenlilerinde onları izlemekten başka bir şey yapamıyorlardı. Moda'da, Büyükada'da ve Makriköy'deki yelken kulüpleri yalnız İngilizlerle bazı gayrimüslimlerin devam edebildikleri tesislerdi. Sosyal yanları da ağır basan bu kulüplere Türkler girememekteydiler. Bunun en başta gelen sebebi de zamanın siyasî baskısıydı.

Türkiye'de yelken sporu henüz emekleme halindeyken, 1921'de bir Türk yelkencisinin bir kez yurt dışında, hem de Avrupa'nın sayılı yelken merkezlerinden biri olan Atter See'de Türk bayrağını şampiyonluk direklerinde dalgalandırdığı görülmüştü.

Osmanlı Devleti'nin Stockholm Sefiri Asım Turgut Bey'in oğlu olan Demir Turgut, henüz on iki yaşındayken küçükler kategorisinde büyük bir varlık gösterip "yurt dışında kupa kazanan ilk Türk yelkencisi" olmak şerefine erişmişti. Büyük Türk denizcisi Turgut Reis'in soyundan gelen Dr. Demir Turgut uzun yıllar Avrupa'da yelken yarışlarına katılmış ve daha Türkiye'de yelken sporu henüz emekleme halindeyken Avrupa'nın en ünlü merkezlerinde yapılan yarışmalarda şampiyonluklar kazanmak başarısını göstermişti. □

Yüzme

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk yüzme sporu faaliyetinin, daha doğru bir deyimle çağdaş yüzmenin ilk kez 1850'li yıllarda Mekteb-i Harbiye'de ders olarak yapıldığı bilinir. Bu yıllardan daha önce Mekteb-i Bahriye'de de yüzme derslerinin verildiği bir gerçektir. Ancak Mekteb-i Bahriye'yle Mekteb-i Harbiye'deki bu yüzme derslerinin bir spor olmaktan çok bir askerî eğitim niteliğini taşıdıkları da muhakkaktır.

Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) jimnastik öğretmeni M. Moiroux, öğrencilerine gerçek anlamda yüzme sporu konusunda ilk dersleri veren öğretmen olarak [illegible] M. Moiroux'nun Galatasaray Lisesi'nde yetiştirdiği yüzücü öğrencilerin ilk yüzme yarışına katılmaları ihtimali bulabildiklerine dair hiçbir kayıt ve belgeye rastlanamamıştır bugüne dek.

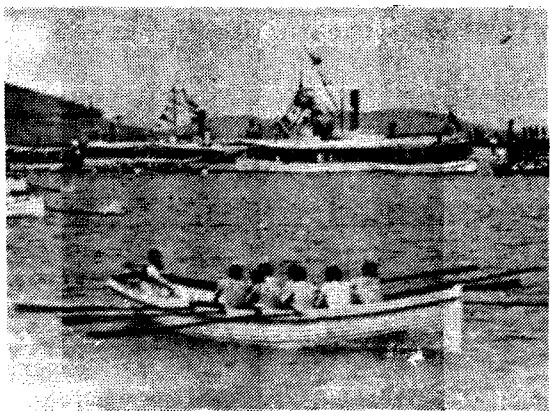
Memleketimizde modern anlamda ilk yüzme sporu faaliyetinin, 1910'da başladığı görülür. Bunda, İstanbul'a yerleşmiş bulunan İngiliz ailelerinin aralarında yaptıkları gösterilerin de etken olduğu düşünülebilir.

Kadıköy semtinde oturan ve Fenerbahçe kulübünde çeşitli sporlarla uğraşan zamanın delikanlılarından Salâhaddin Türsen'le Said Salâhaddin Cihanoğlu ve Kemal beyler Türkiye'de yüzme sporuyla meşgul olan ilk başarılı isimler arasında yer alırlar. Bunlardan Said Salâhaddin Bey süratte, Salâhaddin Bey mukavemette, Kemal Bey de tramplen atlamada özellikle kendilerini göstermişlerdi.

Öte yandan yine aynı yıllarda Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü bünyesi içinde de bir deniz subayı olan kulüp kurucularından Ahmet Fetgeri (Aşeni) Bey'in önayak oluşuyla bir yüzme sporu faaliyetinin başladığı görülür.

Çok geçmeden Galatasaray kulübü de bünyesi içinde faaliyete geçirdiği yüzme ekibiyle bu faaliyete katılmıştı. Bu kulüpten de başta Şeref Hüsameddin Bey olmak üzere birçok genç yüzücü çıkmıştı.

Bu dönemin en iyi yüzücülerinden ve tramplen atlayıcılarından biri de Fenerbahçe ve Altınordu kulüplerinde komple sporcu olarak dikkati çeken ve sporun her alanındaki üstün yeteneklerinden ötürü "Yedibelâ" adıyla anılan Fahri Ayad olmuştu. □

DONANMA CEMİYETİ'NİN ÖNCÜLÜĞÜNDE: *Osmanlı Devleti'nde ilk kürek etkinliği 1913'te Moda Koyu'nda Donanma Cemiyeti'nin düzenlediği yarışlardır. Bu yarışlara o sırada Balkan Savaşı nedeniyle İstanbul'da olan yabancı gemilerin flikaları katılmış ve yarışlar ilgiyle izlenmiştir. 1899'da Büyükada'da yapılan kürek yarışlarında birinci gelen Sultaniye vapurunun dört çiftesi.*

Kürek

Osmanlı Devleti'nde kürek yarışlarının, İstanbul'un Fethi'nden sonra yapılmaya başlandığı bilinir. Boğaziçi ve Marmara sularının günümüzden 500 yıl önce ilk kürek yarışlarına sahne olduğuna dair belgeler vardır.

Türk sporcularının ise ilk kez 1899'da yurt dışında kürek yarışlarına katıldıkları görülür. Japonya'ya bir dostluk ziyaretine giden Ertuğrul gemisine mensup Türk denizcileri yolda uğradıkları Singapur limanında şereflerine düzenlenen büyük bir kürek yarışına katılmışlar ve bütün rakiplerini gerilerinde bırakarak birinciliği kazanmışlardı. Bu, Türk kürekçilerinin yurt dışında kazandıkları ilk birincilik olması bakımından Türk spor tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir.

7 Eylül 1913'te Moda Koyu'nda Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından düzenlenen deniz yarışlarının Türkiye'de ilk ciddî kürek sporu faaliyetini teşkil ettiği görülür. V. Reşad'ın himayesinde düzenlenen bu yarışlar, o günlerde sürüp giden Balkan Savaşı dolayısıyla, İstanbul limanında bulunan İngiliz, Amerikan, Avusturya, Rus, Alman, İtalyan ve Hollanda savaş gemilerinin de beş Osmanlı torpidosuyla beraber Moda açıklarında demirlemeleriyle ilginç bir görünüm arzetmişti. Bu yarışmalar sırasında koyda bulunan Türk ve yabancı bütün gemilerin uzun uzun düdük sesleriyle selamladığı Hamidiye kruvazörü ve eşliğindeki Ertuğrul yatıyla padişah da yarış yerine gelmişlerdi.

Bu yarışlar zengin bir program içinde, 23 yarışma halinde yapılmış ve yarışmalara Fransız Jeanne Blanche, Alman Breslau, Amerikan Scorpion ve İtalyan kruvazörü filikalarının da katıldıkları görülmüştü. İstanbul Sultanisi ve Galatasaray Sultanisi öğrencilerinin İngiliz yat kulüplerinden ödünç olarak aldıkları teknelerle katıldıkları dört tek yarışından sonra, kulüpler arasındaki tek yarışma İngilizlerin Moda ve İstanbul Yachting kulüpleri fıtaları arasında cereyan etmişti.

Fenerbahçeli futbolcular, 1908 yazında aralarında topladıkları birer mecidiyeyle bir sandal almışlar ve antrenmanla maçlara gidip gelirken yararlandıkları bu tekneyle kulüplerinde bir denizcilik şubesi açma yolunda ilk adımı atmışlardı. Ancak bu girişim sadece bu sandaldan ibaret kalmıştı. Fenerbahçeliler 1914'te Kurbağalıdere kenarındaki binalarına geçtiklerinde kulüp başkanı bulunan Dr. Hamid Hüsnü Bey (Kayacan), semtin tanınmış ustalarından Nehabet Usta'ya, dere kenarında 14x18 metre boyutlarında bir kayıkhane yaptırmış ve bu yeni kayıkhaneye ilk tekneleri de İstanbul mebusu Salâh Cimcoz ve Prens Muhsin Yeğen Beyler hediye etmişlerdi. Böylece Fenerbahçe Kulübü bünyesi içinde bir denizcilik şubesi vücut bulurken tamamı futbolculardan oluşan ilk kürekçiler de çalışmalarına başlamışlardı.

Bu sırada I. Dünya Savaşı patlak vermiş ve İngilizlerin İstanbul'daki spor kulüpleri kapatılıp varlıklarına "savaş ganimeti" olarak el konulmuştu. El konulanlar arasında İngiliz Yachting kulüplerine ait tekneler de bulunuyordu. Bunlar da Türk kulüplerine dağıtılmıştı. Bu tekneler arasında yelkenlilerin yanısıra yarış fıtaları da vardı.

Fenerbahçe'den sonra ikinci Türk kulübü olarak Anadolu denizcilik şubesini faaliyete geçirmiş ve 13 Temmuz 1917'de Fenerbahçe'de tertiplenen İdman ve Kır Şenlikleri sırasında Fener-

YABANCILAR ARASINDA: Yabancıların ilgi gösterdikleri tenis Meşrutiyet yıllarında özellikle seçkin aileler arasında yayıldı. 1915'te Fenerbahçe'nin bir tenis şubesi kurması ve beton kort yaptırması bu sporun yaygınlaşmasını sağlayarak, birçok tenisçinin yetişmesini sağladı. Bu kortlarda Said Salahaddin, Yavuz İsmet (Uluğ) ve Zeki Rıza (Sporel) gibi isimler öne çıktı. Dönemin ünlü tenisçileri Zeki Rıza (sol başta), Said Salahaddin (soldan 3.).

bahçe'yle Anadolu kulüplerinin 2 ve 3 çifteleri arasında yapılan kürek yarışları Türkiye'de ilk kulüplerarası kürek yarışı olması bakımından önem ve değer taşımıştı.

24 Ağustos 1917 Cuma günü Donanma Cemiyeti tarafından V. Mehmed Reşad himâyesinde Heybeliada'da düzenlenen deniz şenlikleri sırasında kulüplerarası kürek yarışı da yapılmıştı. Şiddetli poyraz fırtınasında yapılan bu yarış sırasında Anadolu Kulübü'nün üç çifte fıtası batmış, Fenerbahçe'nin üç çifte fıtası ise yarısına kadar su dolu vaziyette yarışı tamamlayarak padişahın hediyesi olan kıymetli kupayı kazanmıştı. Bu yarışta Fenerbahçe üç çifte ekibini, günün ünlü futbolcuları; Galip Kulaksızoğlu, Said Salâhaddin Cihanoğlu ve Hulki Göknar'ın tekil ettikleri ve Ziya Denizer'in de dümenciliği yaptığı bilinmektedir.

Fakat bu kürek faaliyeti I. Dünya Savaşı'nda kesintiye uğramış ve ancak 1922'de Malûl Gaziler Cemiyeti'nin önayak oluşuyla yeniden canlanmıştır.

Galatasaray Kulübü 1915'de lokalini Beyoğlu'ndan Kalamış'a naklettiği zaman bir denizcilik şubesi faaliyete geçirmişse de bir varlık gösterememiş, ancak 1922'de kürek sporu yeniden canlanırken Galatasaray'ın da bu faaliyete katıldığı görülmüştü. 25 Ağustos 1922'te Malûl Gaziler Cemiyeti tarafından Moda'da düzenlenen kürek yarışlarına Galatasaraylı kürekçiler ilk kez katılmışlardı. Bu, aynı zamanda Fenerbahçe'yle Galatasaray'ın kürek sporundaki ilk rekabeti olmuş ve bu ilk yarışı Fenerbahçeli kürekçilerin kazandığı görülmüştü. □

Tenis

Türkiye'de tenisin ilk kez 1910'da İstanbul'da oynandığı görülür. Kadıköy'ün Küçük Moda semtinde oturan İngiliz ailelerinin burada kurdukları kort ise Türkiye'deki ilk tenis maçlarına sahne olması bakımından önem ve değer taşır.

Küçük Moda'daki kortta tenis oynayan Edward Whitall, Colonel Simonds ve Norwill kardeşler ise Türkiye'de bu sporun öncüleri olarak tanınırlar.

Bir zengin sporu olarak yurdumuza giren ve özellikle yabancıların ilgi gösterdikleri tenis İstanbul sosyetesinde pek çabuk yayılmış; bunu Ohanesyan, Ananyan, Abramoviç, Hotckinson ve arkadaşlarının kurdukları Osmanbey Tenis Kulübü'nün Osmanbey'de yaptırdığı kortlarda faaliyete geçmesi izlemişti. Daha sonra da Taksim'in Sıraselviler semtinde Majak ile Jovarsky adlarında iki girişimci tarafından Taksim Tenis Kulübü'nün ortaya çıkarıldığı ve Sıraselviler'deki kortlarda tenis faaliyetine başladığı görülmüştü.

İstanbul'daki tenis faaliyeti bu şekilde sürüp giderken İzmir'deki İngiliz ailelerinin de Bornova'da yaptırdıkları kortlarda iddialı tenis maçları oynadıkları bilinir. Tenisin İzmir'deki öncüleri de Jim Giraud, Hanry Giraud ve Charnot gibi isimler olmuşlardı.

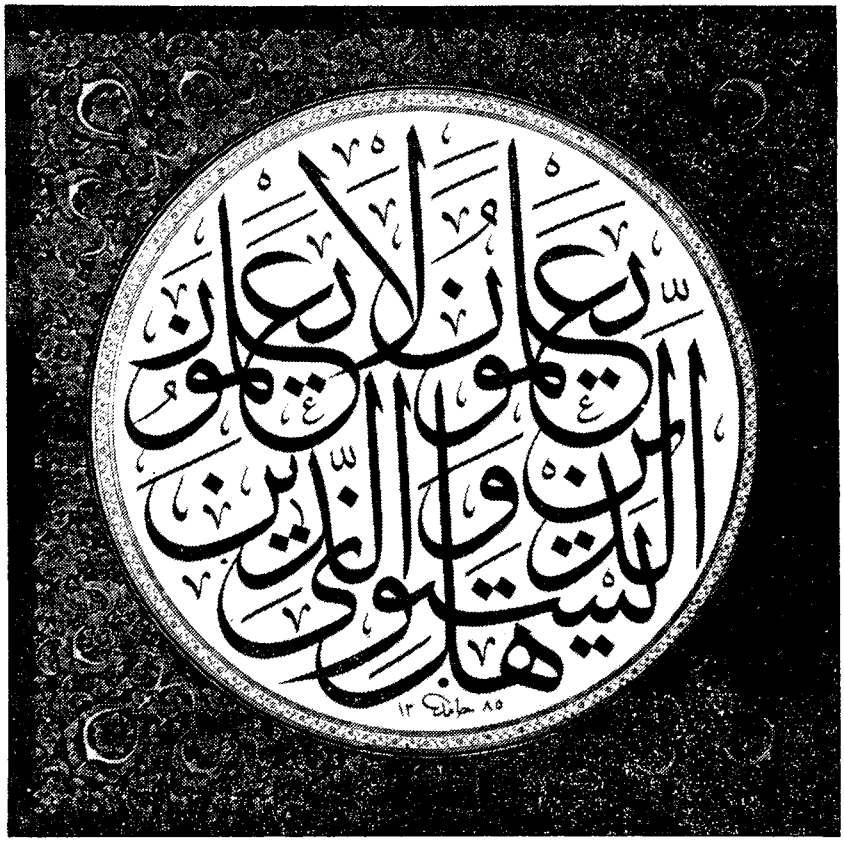
1915'de, ilk Türk futbolcusu Fuad Hüsnü Bey'in (Kayacan) girişimiyle Fenerbahçe kulübünde bir tenis şubesi kurulmuş ve Kurbağalıdere kıyısındaki kulüp binasının önünde bir de çimento kort yapılmıştı. Bu ilk Türk kortundan ilk Türk tenisçileri yetişmişlerdi. Fenerbahçe'nin bu kortlarından yetişen zamanın ünlü futbolcularından Galip Kulaksızoğlu'yla Said Salâhaddin Cihanoğlu ve onları takiben de Zeki Rıza Sporel ve Yavuz İsmet Uluğ, Türk tenis sporunun ilk yıldızları olarak parlamışlardı.

Daha sonra Tevfik Haccar'la (Taşçı) yurt dışından gelen İbrahim Cimcoz, Prens Muhsin Yeğen, Mehmet Reşat Pekelman ve Ekrem Rüştü Akömer'in de katılmalarıyla sarı-lacivert formalı kulüpte tenis faaliyeti pek büyük bir gelişme kaydetmişti.□

KAYNAKÇA

- ARIBALI Celal Davud, *Adalı Halil*, İstanbul, 1952
- ATABEY Eşref Şefik, *Baş Güreşleri*, İstanbul, 1950
- ATABEYOĞLU Cem, *Spor Ansiklopedisi*, İstanbul, 1971
- ATABEYOĞLU Cem, *Türk Basketbolu*, İstanbul, 1972
- ATABEYOĞLU Cem, "Türk Gibi Kuvvetli", *Pirelli* Dergisi
- ATABEYOĞLU Cem, *Atatürk ve Spor*, İstanbul, 1981
- BİC Hilmi, *Türk Güreşi-Yağlı Güreş*, İstanbul, 1944
- CİNAHOĞLU Said Salâhaddin, *Sporculuk ve Avcılık Hatıralarım*, İstanbul
- CİHANOĞLU Said Salâhaddin, Özel görüşmeler
- DAĞLAROĞLU Rüştü, *Fenerbahçe Spor Kulübü Tarihi*, İstanbul, 1957
- FELEK Burhan, Özel görüşmeler
- FİŞEK Kurthan, *Spor Yönetimi*, Ankara, 1980
- FİŞEK Kurthan, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, İstanbul, 1985
- GÜMÜŞ Ali, *Güreş*, İstanbul, 1972
- GÜMÜŞ Ali, *Teknik Güreş ve Ustaları*, İstanbul, 1972
- HİÇYILMAZ Ergun, *Türk Spor Tarihi*, İstanbul, 1974
- HİÇYILMAZ Ergun, *Türkiye'de Futbolun Öyküsü*, İstanbul
- KAHRAMAN Atıf, Pehlivanlık Tarihi ve Türk Pehlivanları", *Zafer* Gazetesi Mart-Nisan 1963, Ankara
- KAHRAMAN Atıf, *Huzur Güreşleri*, Ankara, 1977
- KAYACAN Fuat Hüsnü, Özel görüşmeler
- ORAL Mehmet Ali, *Türk Futbol Tarihi*, c.I-II, İstanbul, 1954
- SAN Halûk-Tevfik Ünsi-Samim Var, *Futbol Ansiklopedisi*, İstanbul, 1963
- SOMALI Vâla, *Beşiktaş Jimnastik Kulübü Tarihi*, İstanbul
- SEVÜK İsmail Habip, *Türk Güreşi*, İstanbul, 1949
- SUYOLCU Mehmet Pehlivan, Özel görüşmeler
- TARCAN Selim Sırrı, *Eski ve Yeni Olimpiyatlar*, İstanbul
- TARCAN Selim Sırrı, Özel görüşmeler
- TEMİZOĞLU Kemal, *Ata Sporu Yağlı Güreş*, İstanbul, 1970
- YEN Ali Sami, Özel görüşmeler
- YILDIZ Doğan, *Türk Spor Tarihi*, İstanbul

SÜSLEME VE ELSANATLARI

Hamiti Aytaç'ın Celi Sülüs levhası.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hat Sanatı

Prof. Dr. Ali Alparslan

19. yy'da Kalemişi Nakış-Duvar Resmi

Prof. Dr. Günsel Renda

Bu konuda ayrıca, *Mimarlık* ve *Resim* maddelerine bakınız.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hat Sanatı

Ali Alparslan

19. yy'da devlet müesseselerindeki gerilemeye paralel olarak ilim sahasında görülen zaafa ve güzel sanatların bazı kollarında meydana gelen Batı etkisine rağmen hat sanatında devamlı ilerlemeler olmuş ve millî zevki yaşatan büyük hattatlar sâyesinde yeni ekoller kurulmuştur. Bunun böyle oluşu, sanatkârların yazı tarihinde çığır açan büyüklere ve onların koyduğu kaidelere bağlı kalışı ve onların bıraktığı eksik noktaları tamamlamak endişesiyle izah edilebilir. Bu yüzden, hat sanatı veya güzel yazı sanatı terimleriyle de adlandırılan hattatlığın 19. yy'daki durumunu ve ondan sonra zamanımıza kadar olan gelişmelerini daha iyi anlamak için gerilere kadar uzanmak ve yazı çeşitlerini kronolojik bir sıraya tâbi tutarak onlarda 19. yy'ın başına kadar meydana gelen değişikliklere kısaca temas etmek gerekmektedir. Sanat sahasına çıkışları itibâriyle İslâm yazıları şu tarihî sırayı takip ederler: Kûfî, Aklâm-ı sitte, Celî Aklâm-ı sitte, Siyâkat (Siyâk), Nesta'lîk, Dîvânî, Celî Dîvânî, Rık'a.

1. Kûfî: Nabatîlerin yazısından kaynaklanan ve bu adla bilinen Arap yazısı (sonraları bütün İslâm milletleri tarafından müştereken kullanıldığı için daha ziyâde İslâm yazısı adıyla anılacaktır) 10. yy'ın ortalarına kadar kullanıldı ve sonra yerini yavaş yavaş Aklâm-ı sitte'ye bıraktıktan sonra yalnız süs unsuru olarak zamanımıza kadar geldi.

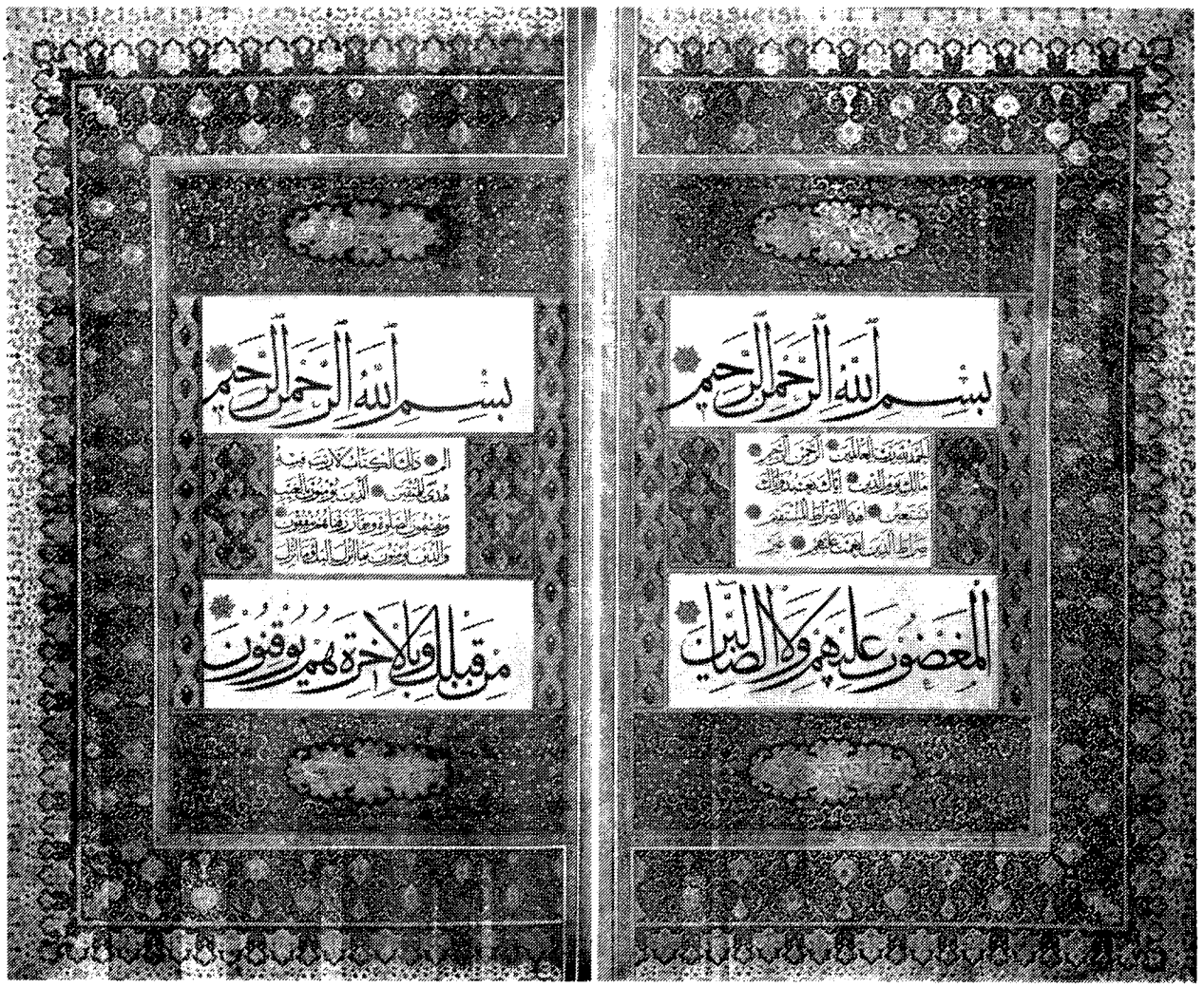
2. *Aklâm-ı sitte*: Kûfî, 10. yy'da Abbasîlerin kuvvetli vezir ve hattatlarından biri olan İbn Mukle (öl.939) tarafından ıslah edilerek adına Aklâm-ı sitte denilen Muhakkak, Reyhân(î), Sülüs, Nesih (Nesh), Tevkî, Rıkâ adında, birbirinden çok küçük ve ince farklarla ayrılan altı çeşit yazı ortaya çıktı. Bunlar 11. yy'da gene bir Arap hattatı olan İbn Bevvâb (öl.1032) tarafından biraz daha geliştirildi. Nihayet son Abbasî halifesi Musta'sım'ın bazı kaynaklara göre Türk asıllı saray hattatı Yâkût (öl. 1299) yazıyı 13. yy'da daha önce belirlenmiş genel estetik kâideler içinde kendisinin de yaptığı katkılarla evvelkilerden daha güzel bir şekilde yazmaya muvaffak oldu. Bu tarihten sonra artık hattatlara Yâkût'un eksiklerini tamamlamaktan başka bir şey kalmıyordu. Böylece 13. yy'ın sonlarında bütün İslâm ülkelerine yayılan Yâkût'un üslûbu en güzel şekilde İran ve Anadolu'da takib edildi. İranlılar onun üslûbunda biraz değişiklik yaptılarsa da ana hatlarıyla bu üslûbun dışına çıkamadılar. Türkler ise, aşağı yukarı Fatih Sultan Mehmed devrine kadar (15. yy'ın ikinci yarısına kadar) Yâkût'un izinde yürüdükten sonra Aklâm-ı sitte'yi o derecede güzel yazmaya muvaffak oldular ki, neticede Yâkût'un üslûbu artık gerilerde kaldı ve bu yazılarda bir Türk ekolü doğduğu gibi bu ana ekol içinde küçük farklar gösteren başka ekoller meydana geldi.

Önce Fatih devrinde Şeyh Hamdullah ekolü kuruldu. Şeyh Hamdullah'ın (öl.1519) yolu 17. yy'ın sonuna kadar sürdü. Bu tarihte yaşayan meşhur Hâfız Osman (öl.1698) Şeyh'in bazı noksanlarını tamamlamak suretiyle Aklâm-ı sitte'yi artık ulaşılamayacak güzelliğe kavuşturdu. 18. yy'dan itibaren zamanımıza kadar artık hattatlar Hafız Osman Ekolünü takibe başladılar.

Bu arada 16. yy'da Yâkût yolunu takib eden Afyonkarahisarlı Ahmed de (Ahmed-i Karahisarî: öl.1556) bir ekol kurucusu sayılırsa da üslûbu yalnız öğrencileri tarafından takibedilmiş ve 17. yy'ın sonunda da ortadan kalkmıştır. Bugün takip edilen ekol Hâfız Osman Ekolüdür. Aklâm-ı sitte hemen hemen her çeşit işte kullanılmıştır.

3. *Aklâm-ı sitte Celîsi*: Celî iri anlamına gelmektedir. Serçeparmağı genişliğine yakın genişlikteki yazılar için kullanılır (bu ölçünün dışına çıkanlar da celî sayılır). Aklâm-ı sitte içinde 16. yy'dan itibaren Muhakkak ve Reyhân tedavülden düşmeye başlamış ve Tevkî'yle Rıkâ da pek hususî gayeler için kullanıldığından bütün bunların yerini Sülüs almıştır. Bu yüzden bu bahse Sülüs Celîsi de demek mümkündür.

Osmanlı Türkleri Aklâm-ı sitte'yi geliştirmek için çok uğraştılar. 16. yy'da yukarıda adı geçen Ahmed-i Karahisarî, Celî'de bir ekol sahibi sayılırsa da üslûbu Aklâm-ı sitte'de de olduğu gibi yürümemiştir. Celî, bizde ancak 19. yy'ın başında istenilen güzelliğe Mustafa Râkım tarafından ulaştırılmıştır. Celî, iri yazı olduğu için bilhassa tarihi

AKLÂM-I SİTTE: Kûfî yazının Abbasi veziri İbn Mukle tarafından ıslah edilmesinden sonra aralarında ince farklar olan altı çeşit yazı çıktı. Muhakkak, Reyhânî), Sülüs, Nesih (Nesh), Tevkî ve Rıkâ diye adlandırılan bu biçimler, daha sonra İbn Bevvâb gibi Arap, Yakût gibi Türk hattatlar tarafından geliştirildi. Fatih dönemine kadar Yakût'un izinden yürüyen Türk hattatları daha sonra değişik ekoller oluşturdular. Son olarak Hafız Osman ekolünü izleyen hattatların örnekleri günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Karahisarî Ahmed Şemseddin'in (ö.1556) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan Kur'an-ı Kerim'den "Muhakkak-Reyhanî", serlevha.

binalarda ve levhalarda kullanılmıştır.

4. *Siyâkat (Siyâk)*: Estetik unsuru olmayan, yalnız tapu ve malî işlerde kullanılan bu yazının tarihi Emevîler devrine kadar uzanmaktadır. Bugünkü bilgilerimize göre 19. yy'ın sonuna kadar kullanılmıştır.

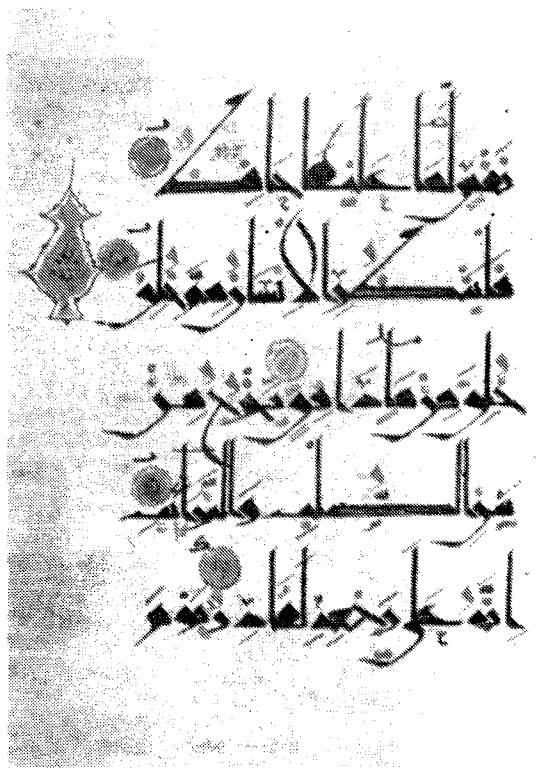
5. *Nesta'lîk*: 14. yy'da Azerbaycan taraflarında görülmeye başlayan ve İranlılar tarafından icad edilen Nesta'lîk, Fatih devrinde Anadolu'ya geldi. Türkler 19. yy'a kadar İran Nesta'lik ekolünün etkisinde kaldıktan sonra bu yüzyılın başında Yesârîzâde Mustafa İzzet tarafından bir Türk Nesta'lîk ekolü kuruldu. Bu yazı bilhassa şiir kitaplarının yazılmasında kullanılmıştır.

6. *Dîvânî*: Selçuklular devrinde kullanıldığı ifade edilen bu yazının ilk örneklerine Fatih devrinde rastlanır. 19. yy'dan itibâren daha güzel bir üslûpta yazılan Dîvânî, dîvanda (bakanlar kurulu) kullanılmak için Türkler tarafından icad edilmiştir. Ferman ve beratların yazılmasında da kullanılmıştır.

7. *Celî Dîvânî*: Gelişmesi Kânûnî devrinde olan Celi Dîvânî de ferman ve beratların yazılmasında bolca kullanılmıştır. 19. yy'dan itibaren çok daha güzel bir şekle girmiştir. Bu da Türk hattatlarının icadıdır.

8. *Rık'a*: Kolay ve sür'atli yazılması için Dîvânîden istifade edilerek Türkler tarafından icad edilmiştir. İlk basit örneklerine 18. yy ortalarında rastlanan Rık'a 19. yy'da Bâbıâli kalemlerinde gelişmiş olup Türklerin elyazısı hükmündedir.

Buraya kadar her biri hakkında pek kısa bir şekilde bilgi verdiğimiz bu yazı çeşitlerinin 19. yy'dan itibâren nasıl bir yol takibettiğini, gene aynı sırayı muhafaza ederek gözden geçirelim. Böylece hem her yazının gelişmesi, hem de bu gelişmelerde rol oynayan ekol (mektep) kurucularıyla önemli sanatkârların katkılarını daha iyi anlamış oluruz.

KÛFÎ: Kûfî diye tanınan Arap yazısı Kûfe şehrinde geliştiği için bu adı almıştır. 10. yy'a kadar kullanılan, ama bundan sonra önemini kaybeden bu yazı yörelere göre değişik üsluplarla yazıldığı için Doğu kûfîsi ve Kuzey kûfîsi diye ikiye ayrılır. Anadolu'da Selçuklular döneminden itibaren daha az kullanılmaya başlanan bu yazı Osmanlıların ilk dönemlerinde süs unsuru olarak öne çıkmış, Fatih döneminden sonra da çok az kullanılmıştır. Tanzimat'tan sonra II. Abdülhamid döneminde gazeteci ve yazar Ebüzziya Tevfik ve daha sonra İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından canlandırılmaya çalışılan bu yazı günümüzde Emin Barın'ın değişik yorumlarıyla sergilenmektedir.

Kûfî

10. yy'ın ikinci yarısından sonra önemini kaybetmeye başlayan Kûfî, Türkiye'de bir süs unsuru olmaktan ileri gitmedi. 16. yy'dan sonra terkedilen bu yazı II. Abdülhamid devrinde gazeteci ve yazar Mehmed Tevfik Ebüzziya (1848-1923) tarafından yeniden diriltilmek için büyük bir gayret sarfedilmiştir. Matbaasında bu yazının alfabesini dökmüş, kitap unvanlarını bununla basmış, ayrıca Yıldız Câmii'nin kuşak yazısını da yazarak süslü Kûfînin güzel bir örneğini vermiştir.

20. yy'ın başlarında İsmail Hakkı Baltacıoğlu da Kûfî'yle uğraşmıştır. İstanbul'da Çapa'da Yüksek Öğretmen Okulu'nun cephesindeki 1329/1905 tarihli "Dârü'l-muallimâti'l-âliye" ibâresi süslü Kûfî'yle kendisi tarafından yazılmıştır.

Devrimizde Prof. Emin Barın 1960'lardan sonra bu yazıyla alâkadar olmaya başladı. Sanatkâr ruhunun verdiği ilhamla Kûfî'ye yeni bir anlayış getirerek sayısız güzel örnekler ortaya koydu ve 20. yy'da Kûfî'yi gerçeküstü bir anlayış ve yorumla sergiledi.

Aklâm-ı Sitte

Aklâm-ı sitte 17. yy'da kendi adıyla anılan ekolün kurucusu olan Hâfız Osman (1641-1698) tarafından kemâle erdirildiği için 19. yy'daki hattatlar bu yazıları hazır buldularsa da kılı kırk yararcasına hat kâidelerine uymayı ihmal etmediler. Mesela mekteplerde yazı hocalığı yapan ve II. Abdülhamid'in şehzâdelerine yazı dersi veren Şevki Efendi (1829-1888) Sülüs ve Nesihlerindeki metânet ve titizliğiyle meşhurdur. Hâfız Osman ekolünün adetâ bir kolunu meydana getiren hattatın, bilhassa son 10 yılı sanat hayatının en parlak devresidir.

Yetişen birçok hattat arasında isim yapanların başında 20. yy'ın ilk yarısına kadar yaşayan Kâmil Akdik (Hacı Kâmil Efendi: 1862-1941) gelir. Ona 20. yy'ın Hâfız Osman'ı gözüyle bakabiliriz. Sultan Reşad (V. Mehmed) tarafından 1333/1915'te reisü'l-hattatîn unvanı verilen üstad, ayrıca Şeyh Hamdullah'la Hâfız Osman'ı taklit ederek yazdığı yazılarıyla da kudretini ispat etmiştir.

20. yy'da ayrıca Neyzen Emin Efendi (Mehmed Emin: 1884-1945), Mâcit Ayral (1891-1961) Güzel Sanatlar Akademisi'nde yıllarca yazı hocalığı yapan Halim Özyazıcı (1898-1964) ve onun Rık'a yazısında hocası olan Hâmid Aytaç (1891-1982) Aklâm-ı sitte'de unutulmaz sîmalardır. Bu hattatlar fazla yazı dersi görmemekle beraber kendi gayretleriyle en yüksek dereceye ulaşmış kimselerdir.

Hâlen Aklâm-ı sitte'de Bekir Pekten'le, Hasan Çelebi de eski ustaları aratmayacak dereceye yükselmişlerdir. Bunlardan birincisi Halim Özyazıcı'yla Hâmid Aytaç'tan, ikincisi de Hâmid Aytaç'tan feyz ve icâzetnâme almıştır. Halen Mimar Sinan Üniversitesi "Geleneksel Türk Sanatları Bölümü"nde ders veren Mahmut Öncü de zikre değer kıymetli hattatlarımızdandır.

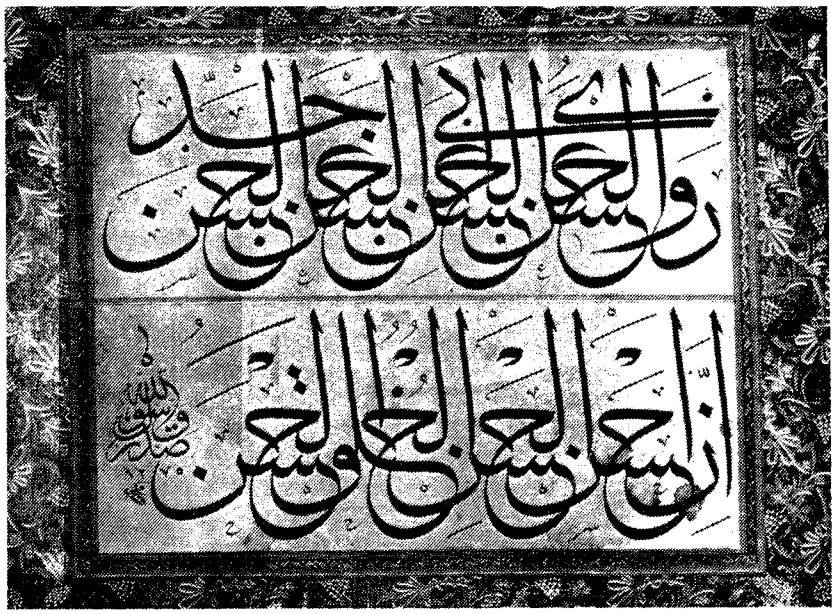
Hâfız Osman ekolüne bağlı olmakla birlikte gösterdiği küçük bir üslûp farkı dolayısıyla Kadıasker Mustafa İzzet üzerinde durulmaya değer bir başka hattatımızdır. Hattatlar ve musikişinaslar arasında Kadıasker (Kazasker) veya Kazasker Efendi adıyla tanınan Mustafa İzzet Efendi (1801-1876), Tosya'da doğmuş ve İstanbul'a geldikten sonra kendisini yetiştirmiş ve sanat tarihimizde hattat ve musikişinas olarak ün yapmış ve her iki sanat kolunda da ölmez eserler bırakmıştır. Kazasker'in kaynağı Hâfız Osman'dır. Yalnız Sülüs ve Nesih'de Şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman'ın yazıları içinden beğendiği harfleri seçip almış olduğu için, bu yazıda kendi başına bir yol tutmuş oldu ise de her iki yazıda son zamanlarında Hâfız Osman üslûbunu benimsedi. Nesih'de en bâriz hususiyeti pek keskin yazmış olmasıdır. Necmeddin Okyay'a göre onun bilhassa 1280/1862'den sonraki Nesihleri, kelebek uçuşlarını andıran bir görünüş ve zerâfete sahiptir. Celî Sülüste de ilerde bahsedeceğimiz Mahmud Celâleddin'le Mustafa Râkım arasında bir şîveye sahip oldu. Hatta yazısının bu değişik görünüşlerinden dolayı, onu bir ekol kurucusu telâkki edenler olmuştur. Bilhassa Sülüs ve Celî Sülüs'teki bu değişik üslûbun meydana gelmesinde biraz da Padişah Abdülmecid'in rolü vardır. Şöyle ki: Abdülmecid Sülüs'le Celî Sülüs'ü Tâhir Efendi'den yazmış ve öğrenmiş olduğu için dolayısıyla onun hocası olan Mahmud Celâleddin'in yolunu benimsemişti. Bu yüzden Tahir Efendi'nin vefatından sonra kendisine yazı dersi veren Kazasker'e, Mahmud Celâleddin üslûbunda yazmasını emretmişti. Bu yüzden Kazasker'in bu devreye ait yazılarında Mahmud Celâleddin tesiri görülür. Fakat Padişah'ın ve-

fatından sonra klasik yola dönmeye başlamıştır. Etrafında toplananlar, yani kendisinden yazı yazanlar veya o yolu benimseyenler onun etkisinde kalmışlar ve böylece ortaya adetâ yeni bir yazı üslûbu çıkmış ise de hakikatte Kazasker'in üslûbu, Hâfız Osman ekolüne dayanmaktadır.

Kazasker'in yolunu benimseyenler çoktur. Bunlar içinde Abdullah Zühdî Efendi (öl. 1879), Şefik Bey (Mehmed Şefik Bey: 1819-1880) gelir. Ayrıca bilhassa Celî Sülüs'le şöhret yapan Alâeddin Bey (1844-1887), yazdığı Kur'an'larıyla isim yapan fakat yazılarında sert bir görünüş olan Osman Efendi (Kayışzâde Hâfız Osman Nûri Efendi: öl.1894), zamanının reisü'l-hattatîni olan ve Sülüs'le Nesih'te Kazaskerden ziyâde Hafız Osman'a yakın bulunan Muhsinzâde Abdullah Bey (Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey: 1832-1899), Hasan Rıza Efendi (1849-1920) ve Hacı Nuri Bey (Mehmed Nûri Efendi: 1868-1951) en mühimleridir. Bunlardan başka Vahdetî Efendi (1833-1871), Mehmet Hilmi Efendi (öl. 1900), Çırçırlı adıyla maruf Haydarlı Ali Efendi (Mehmed Ali Efendi: öl. 1903), Hâfız Hasan Sırrı Efendi (1836-1907), Hafız Hasan Tahsin Efendi (1851-1916), İlmî Efendi (Mehmet İlmi Efendi: 1839-1924) de bu yolun fazla isim yapmayan hattatları arasında yer alır.

Celî Aklâm-ı Sitte

Daha önce de belirttiğimiz gibi 16. yy'dan itibaren Muhakkak'la onun küçük yazılan şekli olan Reyhân (Reyhânî) tedâvülden düştü ve yerini Sülüs ve Nesih'e bıraktı. Tevkî'yle onun küçük şekli olan Rıkâ da vakıf ve icâzetnâmeler gibi mahdut bir sahada kullanılmakta devam etti. Fakat Sülüs ve Nesih her zaman, her yerde bolca kullanıldığı için Celi sözü, Celî Sülüs anlamına gelmeye başladı. Yani biz burada Celî Sülüs'ten bahsetmek mecburiyetinde kalmakla birlikte, Sülüs ve Nesih yazılarını bilen bir hattat diğer dört yazı çeşidini de kolaylıkla yazacağı için, zihinleri karıştırmamak düşüncesiyle bu satırların başlığını eski geleneği uyarak Celî Aklâm-ı Sitte şeklinde koymayı daha uygun bulduk. Bu terim bugün de aynı şekilde kullanılmaktadır. Sülüs'le Celî Sülüs'ün harfleri arasında şekil bakımından hiçbir fark yoktur. Bütün fark bünyelerinin teşekküllerinde yani istiftedir (kompozisyon).

HAFIZ OSMAN'IN İZLEYİCİLERİ: II. Abdülhamid'in şehzadelerine yazı dersi veren Şevki Efendi, Hafız Osman ekolünün ünlü bir izleyicisidir. Özellikle sülüs ve nesihlerindeki titizliği ve metanetiyle isim yapan Şevki Efendi'nin yanısıra Hafız Osman ekolünden bazı küçük üslup farklarıyla ayrılan Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin nesihdeki en önemli özelliği keskinliği ve görüşteki zerafetidir. Mehmet Şevkî Efendi'nin Celî Sülüs levhası (üstte), Kazasker Mustafa Efendi'nin Celî Sülüs'le yazılmış bir levhası (altta).

CELÎ AKLAM-I SİTTE: Levhalarda kullanılan ama esas gelişmesini mimari yapılarda gözlediğimiz Celî yazıda iki temel ekol vardır. Bunlardan biri Celî yazıya olgunluk getiren, harflerdeki ölçüleri iyi kullanan, belirli bir ahenk tutturarak, sarkıklığı ortadan kaldıran Mustafa Râkım ekolüdür. Bu ekol içinde yetişen Sami Efendi, Mustafa Râkım'ın eksiklerini tamamlamış, birçok çağdaş hattata ilham kaynağı olmuştur. Bunun yanısıra Hamid Aytaç da son dönemde öne çıkan, her çeşit yazıyla birlikte Celî'de de isim yapmış son hattatlarımızdandır. Bu türün ikinci ekolün öncüsü Mahmud Celâleddin ise yazılarındaki kütlük ve yalnızlıkla kendini gösterir. Mustafa Râkım Efendi'nin Müteselsil Sülüs Meşk kıtası (karşı sayfada), Mahmud Celâleddin'in Celî Sülüs levhası (sağda).

Celî, levhalarda kullanılmakla birlikte yaşama ve gelişme sahasını daha ziyade mimarî yapılarda bulmuştur.

Celî Aklâm-ı Sitte kemâle erinceye kadar hattatları bir hayli yordu. Osmanlıların kuruluş tarihi olan 1299 ile II. Mahmud (saltanatı: 1808-1839) devri arasında geçen beşyüz yıl içinde yetişen usta hattatlardan Ali b. Yahya es-Sûfî, Ahmed Karahisarî, Hasan Çelebi ve Kâsım Gubârî'nin elinde azametli; Tekneci-zâde İbrâhim'le Mustafa b. Süleyman'ın elinde tatlı; Mehmed Bursevî ve Beşir Ağa'nın yazılarında da ciddî bir görünüş kazanan Celî yazı, geçirdiği bu dalgalanmaların sonunda Mustafa Râkım adındaki büyük üstâdın elinde duruldu, istikrara kavuştu. Her bakımdan Türk zevkine uygun bir şekilde meydana çıkan Mustafa Râkım Mektebi bütün hattatların tâkibettikleri bir yol, bir üslup haline geldi.

Celî'de bu devirde iki ana ekol vardır. Bunlardan birincisi Mustafa Râkım ekolü, diğeri de Mahmud Celâleddin ekolüdür. İkincisinin ömrü yarım asır kadar sürmüş fakat Mustafa Râkım'ın kurduğu ekol ise zamanımıza kadar gelmiştir.

Mustafa Râkım Ekolü

Celî'ye olgunluk kazandıran Mustafa Râkım (1757-1826), Ünyeli olup tahsil için geldiği İstanbul'da yetişti. Yazıyı Küçük Derviş Ali'yle kendi ağabeyisi İsmail Zühdî'den öğrendi ve Celî'de Osmanlı Türk hattatlarının en büyük sanatkârı oldu. Aynı zamanda ressam olan hattat, III. Selim'in resmini yaptı ve Şehzâde II. Mahmud'a yazı öğretti. Yazı tarihimizdeki yerinin önemini anlamak için onun sanatını üç bakımdan mütalaa etmek gereklidir: Birincisi Celî'yi keşmekeşlikten kurtarmış, harflerde ideal ölçüleri ve istikrarı temin etmiştir. İkinci mahâreti, Celî'de istif (kompozisyon) güzelliğini temin etmesi ve ona bir ahenk getirmesi olduğu gibi üçüncüsü de Osmanlı tuğrasına şekil vererek onu hantal ve sarkık bir durumdan kurtarıp canlılık kazandırmasıdır. Bu yüzden bu yenilikleri, inkılâp kelimesiyle ifade etmek yerinde olur inancındayız. Kendisi tarafından yazılan İstanbul'daki Nusretiye Camii'nin kuşak yazısı, hattatların daima ilham alacakları ölmez eserlerinden biridir. Biraz sonra bahsedeceğimiz diğer Celî yazı ekolü hiçbir zaman onun sanatı karşısında uzun müddet dayanamamış ve yerini onun ekolüne terketmiştir. Bugün de Türk hattatları onun yolunda yürümektedirler.

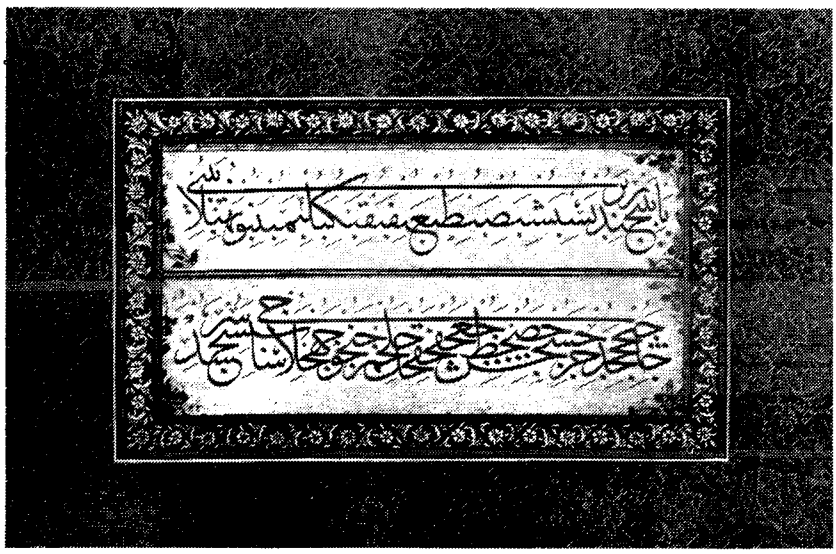
Bu ekolü takip edenlerin başında II. Mahmud gelir. Eserlerinden bazısı camilerde ve Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir. Ayrıca Nusretiye Camii'nin dışındaki Celî yazıları yazan Hâşim Efendi (Mehmed Hâşim Efendi: öl. 1845) talebelerinden Mehmed Râkım (İkinci Râkım veya Küçük Râkım: öl. 1865?) ve Çarşambalı Hacı Arif Bey'le (öl. 1892) Süleymaniye Camii'nin kubbe yazısıyla Bursa'da Ulucamiin harab olan yazılarını yazan Abdülfettâh Efendi (1825-1896) isim yapmış hattatlarımızdandır.

19. yy'ın ortalarında yetişen ve 20. yy'daki hattatların da yetişmesinde rolü olan Sami Efendi (1838-1912) ise adetâ Mustafa Râkım'ın eksiklerini tamamlamış ve onun mektebinin bir kolunu meydana getirmiştir. Sâmi Efendi'nin bütün çağdaş hattatlara ilham veren şaheserlerinden biri İstanbul Yenicamiinin arkasındaki çeşmenin tamir tarihini ihtiva eden kitâbesi görülmeye değer eserlerinden biridir.

Bu ekolün zikre lâyık hattatlarından biri de Nazif Bey'dir (1846-1913) ki hocası Sami Efendi onun için "Allah Nazif'i yazı yazmak için yaratmıştır" demiştir. Ömer Vasfi (1880-1928) adlı hattatımız ise Celî'de aşağı yukarı Sâmi Efendi'ye eş olacak derecede bir ustalığa ulaştı. Bunlardan başka Mısır kralı Fuad'ın daveti üzerine oraya giden Aziz Efendi (Şeyh Aziz Efendi: 1871-1934) ise Türkiye'den ziyade Mısır'da şöhret sahibi oldu ve orada birçok talebe yetiştirdi.

Daha fazla Sülüs ve Nesih'le meşgul olduğunu söylediğimiz Kâmil Akdik (Hacı Kâmil Efendi: 1862-1914) de Celî'de usta bir hattattı. Yazılarının bir kısmı Mısır'da bulunmaktadır. Talebelerinden olan Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (1869-1946) ise Sami Efendi'den istifade etmiş ve tabiatındaki kabiliyet sayesinde Celî'de, kimsenin hatır ve hayaline gelmeyecek istifleriyle şöhret sahibi olmuştur.

Önceleri Kadıasker Mustafa İzzet Mektebi yolunda yürüyen fakat sonraları vazgeçen Tuğrakeş'in talebelerinden Macit Ayral (1891-1961) bir müddet Bağdad Güzel Sanatlar Okulu'nda yazı hocalığında bulunmak suretiyle Türkiye'nin halen İslâm âleminde ön-

cülük edecek hattatlar yetiştirdiğini göstermiştir.

Türkiye'nin birçok câmilerinin kuşak yazılarını yazmak şerefine eren İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde son yazı hocası olan Halim Özyazıcı (1898-1964) da bir evvelki hattat gibi az hoca görmüş kimselerden olmasına rağmen bütün yazıları fevkalâde güzel ve seri olarak yazmak kabiliyetine sahipti. Ayrıca Türkiye'nin medârı iftiharı olduğu kadar, bütün İslâm âlemi tarafından da tanınan ve oralarda talebeleri bulunan, her çeşit yazıda usta olan Hamit Aytaç (öl. 1982) da diğerleri gibi devamlı olarak yazı dersi almadan sırf şahsî kabiliyeti sayesinde yetişmiştir. Kendisi Mustafa Râkım Mektebi'nin son en büyük temsilcisiydi. Talebelerinden Bekir Pekten ve Hasan Çelebi parlak bir gelecek vâdeden yazılarıyla dikkati çekenler arasında bulunmaktadırlar. Devrimizin diğer bir sanatkârı da Mahmut Öncü'dür. Halen Mimar Sinan Üniversitesi'nde yazı dersleri veren hattat, Ankara'daki Kocatepe Camii'nin yazılarını yazmıştır.

Mahmud Celâleddin Ekolü

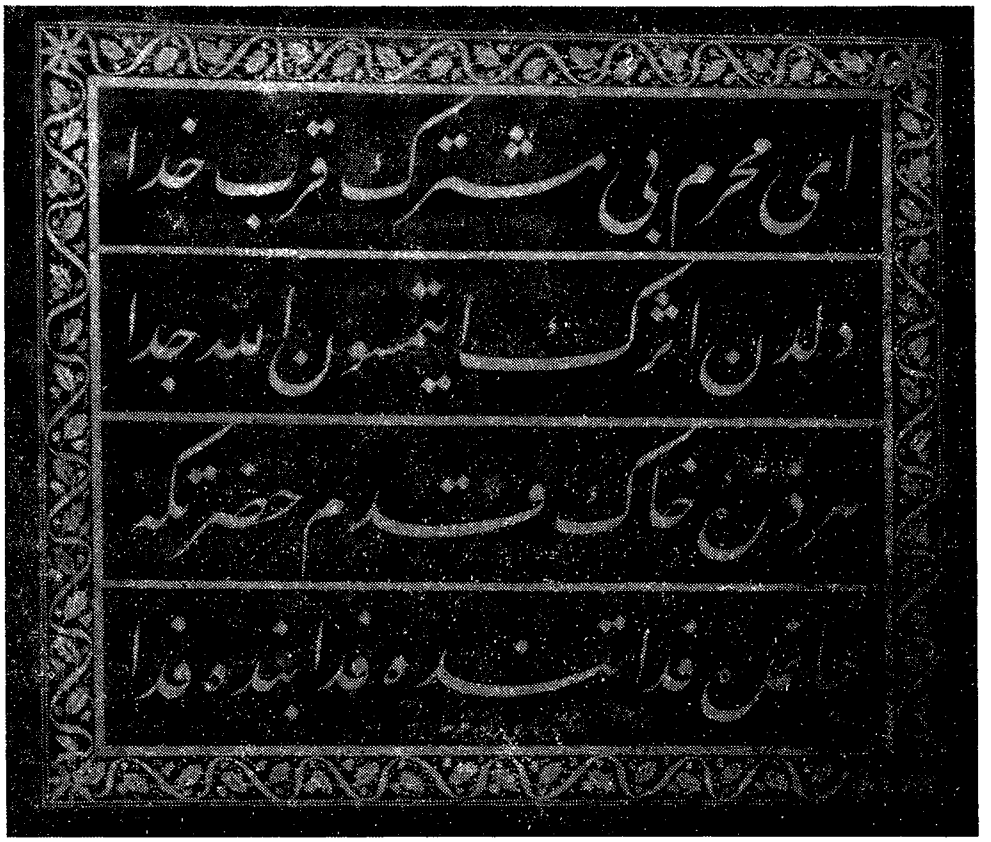
Mağrur, baş eğmez, inatçı bir kimse olduğu için hattatların kendisine yazı göstermediği Mahmud Celâleddin (öl. 1837), eskilerin ve aynı zamanda çağdaşı Mustafa Râkım'ın yazılarına bakarak kendisini yetiştirmiş ve yazılması zor olan Celî'de kendine has bir üslûp, daha doğrusu bir mektep meydana getirmiştir. Hakikatte o, Celî'yi Mustafa Râkım gibi yazamayınca yazısı ayrı bir istikamete sapmıştır (nesih yazıda ise Hafız Osman yolundadır). Devrimizde yazı tarihini en iyi bilen üstad Necmeddin Okyay'a göre eğer Mahmud Celâleddin, imkânı olsaydı da Sülüs'te Hafız Osman ve Celî'de de Mustafa Râkım üslûbunu takibedebilseydi bu iki sanatkârın hat tarihinde adları bile anılmazdı. Şüphe yok ki kudretli bir ele sahip olan Mahmud Celâleddin, yazılarında görülen kütlük, huşûnet, yalnızlık ve azametle dikkati çeker. Tabiatındaki gurur ve diğer ustaların kendine yazı göstermemesinden dolayı ruhunda meydana gelen yalnızlık adetâ yazılarına aksetmiştir.

Hemen her yerde yazılarına rastlanan bu hattatın yolunda yürüyenler azdır. Bunların başında karısı Esma İbret (doğumu 1780) gelir. İkinci derecede bir hattat olmakla beraber güzel yazıları da olan Sultan Abdülmecid de (saltanatı 1839-1861) Mahmud Celâleddin'in çırağı Tahir Efendi'den (öl. 1846) yazı yazmıştır. Yukarıdakilerle birlikte hayatı hakkında fazla bilgimiz olmayan ve rivayete göre son derece mağrur bir kimse olan Çukurcumalı Mahmud Cemâleddin gibi mahdut birkaç kişi tarafından takip edilen bu mektebin ömrü uzun sürmemiştir. Bir aralık Kadıasker Mustafa İzzet Efendi de bu üslûbu takip etmişse de sonradan vazgeçmiştir. Mahmud Celâleddin mektebi, temsilcilerinin ölümünden sonra ortadan kalkmış ve yerini yürümekte olan Mustafa Râkım mektebine bırakmıştır. Anlaşıldığına göre hattatlar, tabiatinde daha ziyade tatlılık ve yumuşaklık hâkim bulunan Mustafa Râkım mektebini tercih etmişler; Mahmud Celâleddin'in üslûbu ise muvakkat bir çeşni ve renk olarak yazı tarihimizde yer kazanmıştır.

Aklâm-ı sitte'de gelişen yazı mekteplerinden bahsederken temas ettiğimiz Kadıasker Mustafa İzzet, bazılarına göre gösterdiği çok küçük bir şîve farkı dolayısıyla bir mektep kurucusu telakki edilir. O, Mahmud Celâleddin'in 1845'te vefat eden çıraklarından biri olan Tahir Efendi'den sonra Sultan Abdülmecid'e hoca olunca daha önceleri Hafız Osman ve Mustafa Râkım yolunda olmasına rağmen Padişah'ın alışmış olduğu Mahmud Celâleddin üslûbunda yazmasını istemesi üzerine o üslûbu benimsemeye başlayınca yazılarında Mahmud Celâleddin rengi belirdi. Her ne kadar Abdülmecid'in 1861'de ölümünden sonra Mustafa Râkım ekolüne dönmüşse de bunda tam muvaffak olamamıştır. Bu yüzden Celî yazılarında Mahmud Celâleddin'le Mustafa Râkım tesirleri bir arada görülür. Sanatkâr, yazı tarihimizde bu yüzden ayrı bir zevkin öncüsü olmuştur. En mühim eserleri Ayasofya müzesinde bulunmaktadır. Bunlar Allah, Muhammed, Dört İslâm halifesiyle Hasan ve Hüseyin'in isimlerini taşıyan sekiz adet levhadır. Harflerinin genişliği 35 cm olan levhaların çapları da takriben 7,5 m'dir ki bu ölçülere nazaran İslâm dünyasının en büyük levhaları olmak lazım gelir. Bu levhaların azameti Amerikalı müsteşrik Witimor'un Ayasofya'da yaptığı mozayik araştırmaları sırasında yere indirilince anlaşılmış ve hiçbir kapıdan geçmediği görülerek tekrar yerine asılmasına karar verilmiştir. Nûr Sûresi'nden bir parçayı ihtiva eden Camiin kubbe yazısı da onundur.

Yazılarında Mustafa Râkım çeşnisi de sezilen Vahdetî, Medine'de ve Mısır'daki yapılarda eserleri bulunan fakat istife fazla riayet etmediği için yazılarının okunması zor olan Abdullah Zühdî, İstanbul Üniversitesi'nin Bayezid Camii tarafındaki kapısının üstündeki yazının sahibi olup son zamanlarında Mustafa Râkım üslûbuna dönen Şefik Bey'le öğrencisi Alaeddin Bey ve Kadıasker üslûbuna dahil olmaklaberaber Mustafa Râkım yolunu benimsemiş fakat tam muvaffak olamamış olan Muhsinzâde Abdullah'la Haydarlı Ali Efendi, Hasan Rıza Efendi ve Hacı Nuri Efendi de tanınmış hattatlarımızdandır.

Yukardaki bilgilerden anlaşıldığına göre bu yolun temsilcilerinin hemen hepsinin Celî'yle meşgul oduğunu ve

NESTA'LİK: Aklâm-ı Sitte'den sonra ikinci önemli yazı olan Nesta'lik yanlışlıkla Ta'lik diye bilinir. Bu yazının 15. yy başlarında Anadolu'da kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Bizde İran etkisinden gelen bu yazının en önemli temsilcisi olan Yesarî Mehmed Esad'ın oğlu Mehmed Mustafa İzzed babasından en güzel harfleri alarak kendi adıyla anılan ekolün kurucusu oldu. Öte yandan Sami Efendi'nin yetiştirdiği Necmeddin Okyay da son dönemin tanınmış Nesta'likçilerindendir. Yesarizade Mehmed İzzet'in Nesta'lik bir levhası (solda), Sami Efendi (karşıda).

bazılarının sonradan Mustafa Râkım ekolünü benimsediklerini görüyoruz. Önce de bahsedildiği gibi Kadıasker de sanat hayatının son yıllarında Mustafa Râkım'ın sanat görüşünü benimsemişti. Bu yüzden sanat hayatındaki bu değişik devreleri dolayısıyla Kadıasker'i benimseyen hattatları bir yere kadar Mustafa Râkım üslûbûnun da temsilcisi saymak mümkünse de bu hususta karar verirken sanatkârların yazıyla uğraştıkları seneleri de gözönünde bulundurmak lazım gelir.

Siyâkât (Siyâk)

Sanat yazısı olmaktan ziyade maliye, tapu ve evkâfa ait işlerde ve bunlara ait vesikaların yazılmasında kullanılan bu yazının harfleri teker teker yazıldığı zaman kolaylıkla seçilebilirse de bu harfler biraraya gelip kelime şekline dönünce okunması zorlaşır. Siyâkâtın kolay okunanı olduğu gibi, ancak mütehassıslarınca okunabilen cinsi de vardır. Noktalı ve noktasız olarak iki şekilde kullanılmış olan Siyâkât'ın tarihi pek gerilere gitmektedir. Bize kadar ulaşmış en eski örnekleri Fâtih devrine aittir. Bunlar bugün Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü'nde "Fatih dosyası" içinde bulunmaktadır. Bu yazı 1295/1878 tarihine kadar Tapu İdâresi'nde kayıtlarda kullanılmıştır.

Nesta'lik

Bizde yanlışlıkla Ta'lik adı altında (Ta'lik, Nesta'lik'in iptidaî şeklidir) kullanılan Nesta'lik, Aklâm-ı sitte'den sonra ikinci önemli yazıdır. Türkiye'de Nesta'liki iki devreye ayırıp tedkik etmek gerekir. Biz birinci devreye Nesta'lik'te İran ekolünün etkisi (1400-1800); ikinci devreye de Türk Nesta'lik'i devresi (1800 ve sonrası) adını veriyoruz.

Nesta'lik'in bütün hususiyetleriyle meydana çıkmaya başladığı 15. yy'ın başlarında Anadolu'da kullanılmasa dahi bilindiğini kabul etmek gerekir. Zira Doğu Anadolu'daki ilim ve sanat muhitlerinin bu yazıyı Batı Anadolu'ya nisbetle daha önce öğrendiğinde şüphe yoktur. Bu yüzden dolayı 1400 tarihini evvele ve sonraya şâmil olmak üzere bir başlangıç olarak kabul etmek lazım gelir. Yazma eserlerin elden ele dolaşması, alınıp satılması, istinsahı ve dolayısıyla Türk ilim ve edebiyat muhitinin İran kültürüyle yakın münasebeti, bu yazının Osmanlı ülkesinde kısa zamanda tanınmasına vesile oldu. Bugünkü bilgilerimize göre Nesta'likle yazılmış eserlere Fatih devrinde rastlanmaktadır.

Türkiye'de İran etkisinde gelişen Nesta'lik'in en son ve en kudretli temsilcisi Yesari'dir (Yesari Mehmed Es'ad: öl. 1789). Anadan doğma çolak ve solak olan hattatın ilk yazıları aynen İran uslûbundayken, daha sonraki yazılarında harfleri büyükçe yazdığı görülür. Bu değişik tarzdaki yazılarıyla, yani gâh harfleri küçültmek ve gâh büyültmek sûretiyle adeta yeni bir üslüp arıyor gibidir. Ömrünün son yıllarında harfleri tekrar küçülten Yesarî'nin yazılarında tam bir insicam sezilir. Bunun en güzel örneği Üsküdar'da Selim Ağa Kütüphanesi'nin üstünde kendisi tarafından yazılan kitabedir. 1196/ 1782 tarihini taşıyan bu kitabenin yazıları, sonradan oğlu Yesarî-zâde Mustafa İzzet tarafından geliştirilecek olan Türk Nesta'lîkini müjdelemektedir.

19. yy'ın başları Türk yazı tarihi bakımından önemli bir dönüm noktasıdır. Celî Aklâm-ı sitte bu yüzyılın başların-

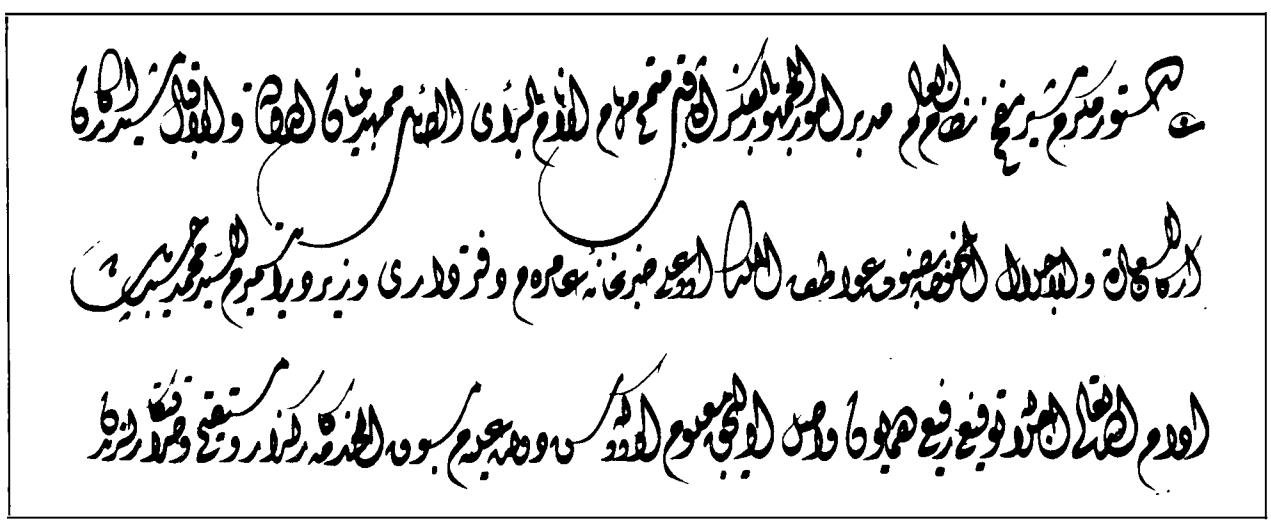
da kemâle erdiği gibi Nesta'lîk de İran etkisinden kurtularak bu yüzyılın başında bir Türk üslûbuna büründü; millî bir karakter kazandı ve böylece ortaya bir Türk Nesta'lîk ekolü veya Yesarîzâde Mustafa İzzet ekolü çıkmış oldu. Birinci ifade geniş manada kullanılmalıdır. Fakat kendi hat tarihimizden bahsederken ikinci ifadeyi kullanmamız daha doğru olur. Bu yazıda Türk ekolü kurulup millî zevk hâkim olduktan sonra hattatlar artık İran'ın büyük ustası İmâd'ın yolunu terkettiler ve Yesârîzâde'nin ekolünü takibe koyuldular.

İstanbul'da doğan san'atkâr (öl. 1849) hattatlar arasında genellikle Yesârîzâde lakabıyla anılır. İlk devresinde aynen babası yolunda yürüyen san'atkâr o derece kudretli bir ele sahipti ki bazıları yazıyı babasından çalıyor demişlerdir. Yesârîzâde, babasının 1213/1798'de ölümünden sonra 1215/1800'de kendi üslûbunu ortaya koymaya başladı. Yani babasının yazılarındaki harflerin en güzellerini seçerek kendi adıyla anılan mektebin kurucusu oldu. Hattatın en güzel devresi 1260/1844'den sonraki tarihlere aittir. II. Mahmud devrinde yapılmış olan tarihi binaların üstündeki yazıların çoğu onundur (İstanbul'da Nusretiye camii sebili ile Bâbıâli ve II. Mahmud türbesinin üstündeki kitâbeler gibi).

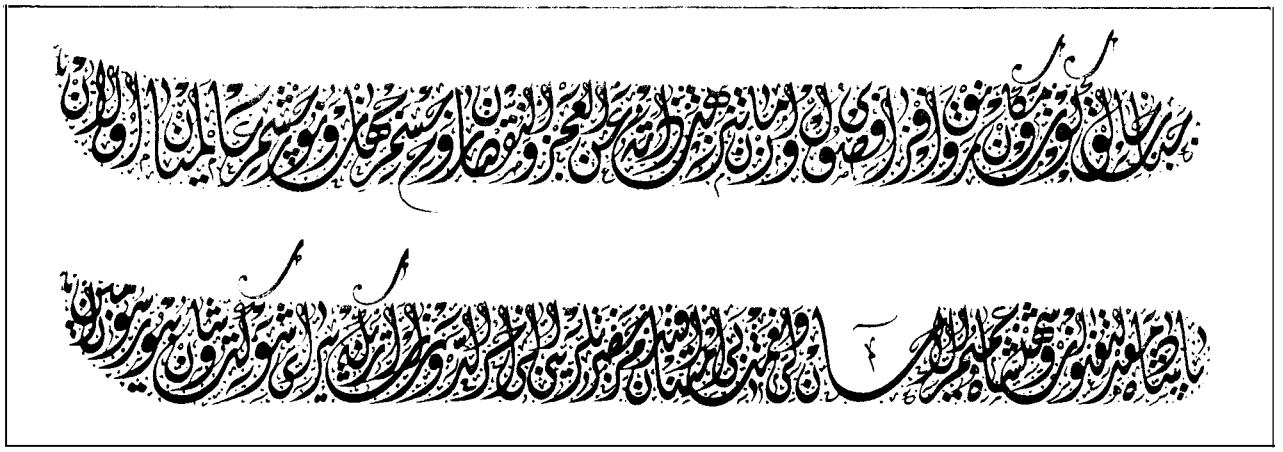
İran Nesta'lîki ile Türk Nesta'lîki arasındaki farkları şöylece hülâsa edebiliriz: Türk Nesta'lîki İranı'nkine nisbetle kat'î kaidelere sahiptir. Ayrıca dikey harfleri daha uzunca, sin, şın, sad, dad, kaf ve nun gibi harflerin içleri daha genişçedir. Halbuki İran yazısında böyle kat'î kaideler yoktur. Bundan başka İran üslûbunda sıkışık bir görünüşe mukabil bizimkinde bariz bir ferahlık vardır.

Bu mektebin ilk temsilcilerinden olan Kıbrısîzâde İsmail Hakkı (1785-1862) ve Ali Haydar Bey (1802-1870), meşhur Kadıasker Mustafa İzzet (1801-1876), Çarşambalı Hacı Arif Bey (öl. 1892) ve Abdülfettah'tan (1815-1896) sonra en önemli san'atkâr adetâ Yesârîzâde ekolünün bir kolunu kuran ve onun eksiklerini tamamlayan Sâmi Efendi'dir (1837-1912). Büyük hattatlardan Nazif (1846-1913), Ömer Vasfî (Hatib Ömer Vasfî: 1880-1928), Aziz (1871-1934), Hulûsî (Mehmed Hulûsî: 1869-1940) ve Necmeddin Okyay'ı (1883-1976) bu Sâmi Efendi yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında kendisini en iyi temsil eden Necmeddin Okyay aynı zamanda İslâm yazılarının en büyük mütehassısıydı. Herhangi bir yazıyı altında imzası olmasa da hangi devre ve kime ait olduğunu kolaylıkla anlayabiliyordu. Yetiştirdiği talebeleri şunlardır: Ali Alparslan; Ecz. Uğur Derman; Dr. Opr. Sadi Belger (öl. 1976); Bekir Pekten.

Ayrıca Halim Özyazıcı (öl. 1964) ve Hâmid Aytaç (öl. 1982) bu yazıda hoca yüzü görmeyen ve kendi kendine yetişen büyük ustalarımızdandır. Bundan başka Hulûsî'nin talebesi olan Kemal Batanay da (öl. 1981) tanınmış Nesta'likçilerdendi.

DİVANÎ: *Divan'da kullanılan bir yazı olan Divanî'nin Türkler tarafından geliştirildiği muhtemeldir. Önce çok açık bir biçimde yazılan bu yazı daha sonra gelişerek daha karmaşık bir durum almış, kendine has harfleri ve birleşme biçimleriyle tanınmıştır. Herkes tarafından okunması mümkün olmayan ferman, berat ve emirnamelerin yazımında kullanılmıştır. Mehmed İzzet Efendi'nin Divanî yazı örneği.*

CELÎ DÎVANÎ: Divanî yazının büyüğü anlamına gelen, daha geniş bir kalemle yazılan, süslü ve satır aralarında boşluk bırakılmayan bir yazı türüdür. En güzel örneklerine 19. yy'da rastladığımız Celî Divanî de ferman ve beratların yazımında kullanılmıştır. Bu yazının en büyük ismi Maliye ve Evkâf Nezaretleri'nde çalışmış Ebubekir Mümtaz Efendi'dir. Mehmed İzzet Efendi'nin Celî Divanî yazı örneği.

Divanî

Dîvânî dîvana mensup demektir. Bu adı neden aldığını anlamak için bu adın verilmesine sebep olan tarihi çevreyi düşünmek lâzımdır. Bilindiği gibi devletin resmi kararları, bugünkü "Bakanlar Kurulu" makamında olan Dîvan'dan geçerdi. Burada yazılan ferman, menşur, berat ve tâyinleri bildiren resmî yazılar padişahın iradesiyle olurdu. Bu tip yazıların üstünde padişahın imzası demek olan tuğrası da bulunurdu. Bu durumda, Dîvanî yazının, devletin kararları ve padişahın iradelerini yazmak için kullanılan bir yazı olduğu anlaşılmaktadır.

Biz Dîvânî'nin 18. yy'lara kadar İran'da bolca kullanılan ve adına Ta'lik denilen yazıdan alınan ilhamla Türkler tarafından icad edildiğine kaniiz. Zira her ikisi arasında şekil ve birleşme bakımından büyük bir benzerlik vardır. Fatih'ten önceki devre ait kayıtlar mevcut olmadığından bu yazının meydana çıkış tarihi hakkında bir şey söylemek mümkün olamamaktadır. Fatih devrinden kalmış olan Dîvânî yazılara Topkapı Sarayı ve Başbakanlık arşivlerinde ve diğer memleketlerin kütüphanelerinde ve arşivlerinde rastlanmaktadır.

Bu yazının ilk örneklerinden anlaşıldığına göre önceleri açık seçik bir tarzda yazılırken zamanla biraz daha inkişaf ederek, fakat daha komplike bir duruma girmiştir ki, bu da onun için tabii görülmektedir. Zira bu yazı, ferman ve berat gibi mühim emirlerin yazılmasında kullanılmaktaydı. Bu önemli yazılarda da gizlilik esastı. Nitekim Dîvânî'nin kendine has harfleri ve birleşik şekilleri vardı. Herkes tarafından okunması ve yazılması mümkün değildi. En güzel şekline 19. yy'da Bâbıâli kalemlerinde ulaşan Dîvânî'nin süratle yazılan ve okunması çok zor olan şekline Dîvânî kırması adı verilir. Yazı müsveddelerinde kullanılan bu tür Dîvanî ciddi yazılarda yâni emirnâmelerde değil de Dîvan'da alınan kararların yazıldığı defterlerde (mühimme defterleri) kullanılmıştır.

Celî Dîvanî

İsminden de anlaşılacağı gibi bu yazı Dîvânî'nin irisi manasına gelirse de her ikisi arasında farklar vardır. Yani Celî Dîvânî, Dîvânî'nin iri olarak yazılan şekli olmayıp aralarındaki farklar şunlardır: Bu yazı Dîvânî'ye nisbetle daha geniş bir kalemle yazılır, harfleri ve şekilleri daha farklı ve süslüdür. Üstelik, istifli yazıldığından harfler birbirlerini keser, birbirlerinin üstüne oturur. İstif icabı satır içinde boşluk bırakılmamasına dikkat edilir. Bu yüzden harfler bazen daha küçük yazılabilir. Sülüs'te kullanılan harekeler aynen bu yazıda kullanılır ve boş yerler kalırsa buraları süs işaretleri ve noktalarla doldurulur.

Celî Dîvânî, ferman ve beratların yazılmasında kullanılmıştır. Bazen biri altın, biri siyah mürekkeple (bazen kırmızı ve siyah mürekkeple) yazılan satırların sonu daima Dîvânî'de olduğu gibi yukarıya doğru kalkar. Dîvânî gibi ne zaman ve kimin tarafından icad edildiğini bilmediğimiz Celî Dîvânî de en güzel şekline 19. yy'da kavuşmuştur.

Resmî evraka imza atmak âdeti olmadığı için Dîvân-ı Humâyun'dan çıkan evrakın kimler tarafından yazıldığını bilmek mümkün değildir. Yalnız son yüzyılda kâğıdın arkasında yazıyı yazanların imzaları bulunduğundan onların hattatlarını bilmek mümkün olmaktadır. Bu iki yazı birbirine çok yakın bir benzerlik gösterdiğinden birini yazan öbürünü de yazardı. Biz burada 19. yy'dan itibaren yetişmiş olan önemli bazı hattatlara kısaca temas etmekle yetineceğiz.

Bu yazılarda büyük ustalardan biri, Maliye ve Evkaf Nezâretinde çalışan yüksek memurlardan biri olan Mümtaz Efendi (1810-1871) adıyla meşhur olan Ebubekir Mümtaz Efendi'dir. Yazıyı kimden öğrendiğini bilmediğimiz sanatkârın en meşhur talebesi Nâsıh Efendi'dir (1813-1884). Daha önce bahsettiğimiz Şefik Bey (1819-1880) ise Celî Dîvânî'nin azametli görünüşünden istifadeyle bazen onu stilize ederek güzel levhalar yazmıştır. Bunlardan başka daha birçok kimse bu yazıyı yazmışsa da en tanınmış olanları, Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kaleminde müdürlük yapan Ferid Bey (doğumu: 1858) ve Nâsıh Efendi'nin en tanınmış talebesi olup daha önce de adı geçen Sâmi Efendi ve onun da öğrencilerinden olan Kâmil Akdik ile Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'dir. Ayrıca Hâmid Aytaç ve Halim Özyazıcı da bu yazıyı güzel yazan sanatkârlarımızdandı.

Rık'a

Osmanlı Türk hattatlarının icadı olan Rık'a, Dîvânî'nin dikey harflerinden bazılarının biraz küçülmesi, sadeleşmesi, kavis ve meyillerinin azaltılmasından meydana geldiği anlaşılmaktadır. Yuvarlaklığı az, düzlüğü çok ve harekesi olmayan Rık'a'nın kolaylık ve sür'at için aranıp bulunduğunda şüphe yoktur. Sarayda Dîvân-ı Hümâyun'da meydana gelen bu yazı umumiyetle yazışmalarda, müsveddelerde ve mektuplarda kullanılmış, bilhassa 19. yy'ın başından itibaren günlük resmî yazışmalarda da kullanılmaya başlamıştır.

Rık'a'nın Dîvânî'den meydana geldiğini gösteren bizim rastladığımız en eski numune, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphânesi'ne vakfedilen gelirler hakkında 10 Rebîülevvel 1136/12 Aralık 1723 tarihli vesikadır. Bu vesika halen III. Ahmed Kütüphânesi'nde bulunmaktadır.

Kısaca, Rık'a, Divân-ı hümâyun'da doğdu, 19. yy'da Bâbıâli'de gelişti. Bâbıâli kalemlerinde gelişen Rık'a en güzel şekilde, orada memurluk yapan ve daha sonra nazırlıklara yükselen, daha önce de adından bahsettiğimiz Mümtaz Efendi (1810-1871) tarafından yazıldı; uslûbu, sonradan gelenler tarafından da benimsendiği ve takip edildiği için ona "Mümtaz Efendi Rık'ası" veya geliştiği yere izâfeten "Bâbıâli Rık'ası" veya "Eski Rık'a" adı verildi.

Mümtaz Efendi'den sonra Rık'a'nın estetiğinden ikinci ve en mühim hamle Galatasaray Sultânîsi hat hocası, Mehmed İzzet Efendi (1841-1903) tarafından yapıldı. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, M. İzzet Efendi'nin, güzel Rık'a yazmakla tanınmış Âlî Paşa, Fuad Paşa ve Cevad Paşa gibi kimselerin yazılarını tetkikle, Rık'a'nın eksiklerini görerek yeni bir çığır ortaya koyduğunu ileri sürer M. İzzet Efendi'nin elinde Rık'a'nın bir iş yazısı olmaktan çıkıp bir sanat yazısı haline geldiği bir hakikattir.

M. İzzet Efendi Rık'asının karakterleri şunlardır:

Dikey ve yatay harflerin boylarıyla çanaklı harflerin genişlikleri için hendesî ve riyâzî ölçüler tesbit edilmiştir. Mümtaz Efendi Rık'asındaki bodurlukla, girift bir şekilde yazılmaya müsait kelimeler, bu durumdan kurtarılmış ve M. İzzet Efendi Rık'asıyla yazıya bir ferahlık gelmiştir. Böylece katî ölçülerle klasik şekle giren Rık'a, sanat yazısı haline dönmüş ve Mümtaz Efendi Rık'ası unutulmuştur. Bugün de hattatlarımız M. İzzet Efendi Rık'ası üslûbunda yazmaktadırlar.

Rık'a'nın Bâbıâli'de, kaidelerinin kırılarak yazılan şekline "Rık'a Kırması" adı verilir ki bu durumda, onun tekrar aslı olan Dîvânî'ye benzerliği artar.

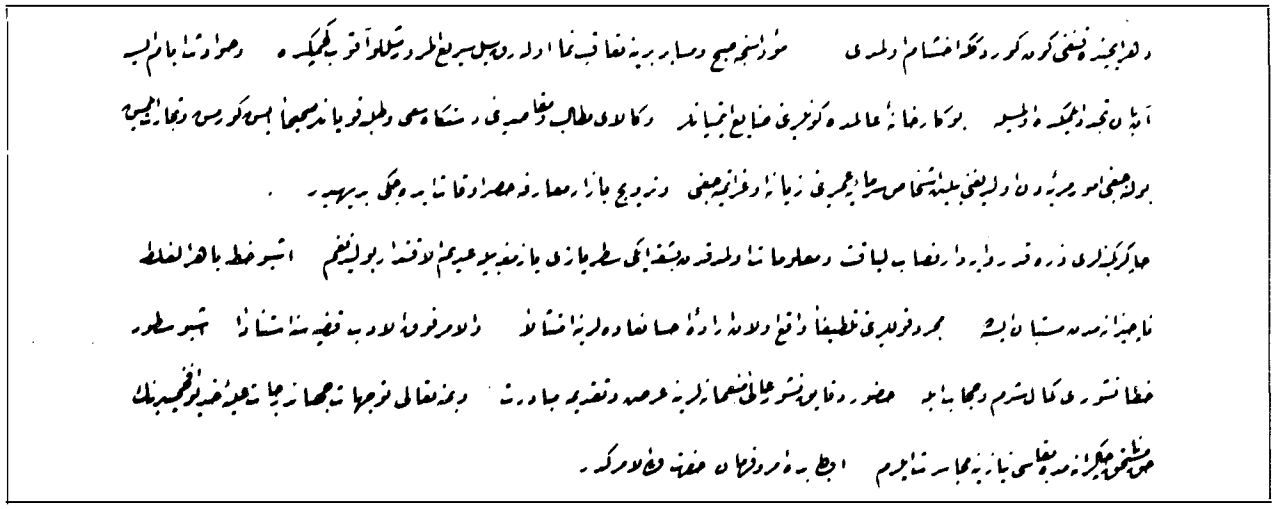
Bâbıâli'nin kalemlerinde çalışan büyük veya küçük rütbeli birçok memurun bu yazıyı oldukça güzel yazdığına şahit oluyoruz. *Son Hattatlar* adlı eserde adları zikredilen ve yazı örnekleri verilen Sadrâzam Âli Paşa (öl. 1871); Cemil Paşa (öl. 1872); Ahmed Bey (öl. 1875?); Kâmil Paşa (öl. 1879); Ali Fuad Bey (öl. 1885); Raif Efendi (öl. 1898); Semih Efendi (öl. 1900); Esad Bey (öl. 1907); Emin Paşa (öl. 1908) bunlardan birkaçıdır. Söylemeye lüzum yok ki bunların yazıları Bâbıâli Rık'ası üslûbundadır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal uzun müddet Bâbıâli'de bulunduğu için güzel Rık'a yazanları yakından tanımış ve dolayısıyla onların hayatını ve bazı örneklerini *Son Hattatlar* adlı eserinde dercetmiştir.

Daha ziyade ameli bir gayeye hizmet ettiği için bu yazıyla yazılmış levha ve kitâbe parmakla gösterilecek kadar azdır.

Bu yazıda ün yapanlar yukardan beri kendilerinden behsettiğimiz Mümtaz Efendi ve Mehmed İzzet Efendi'nin dışında Şefik Bey, Ferid Bey, Hafız Hasan Tahsin Hilmi Efendi (öl. 1919); Vahdetî, Sâmî, Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer, Halim Özyazıcı ve Hâmid Aytaç'tır. Bugün de bu satırların yazarı Rık'a'da Mehmed İzzet Efendi yolunda yürümektedir. □

KAYNAKÇA

□ BALTACIOĞLU İ. H., *Türkiye'de Yazı Sanatı*, Ankara, 1958
□ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 1955

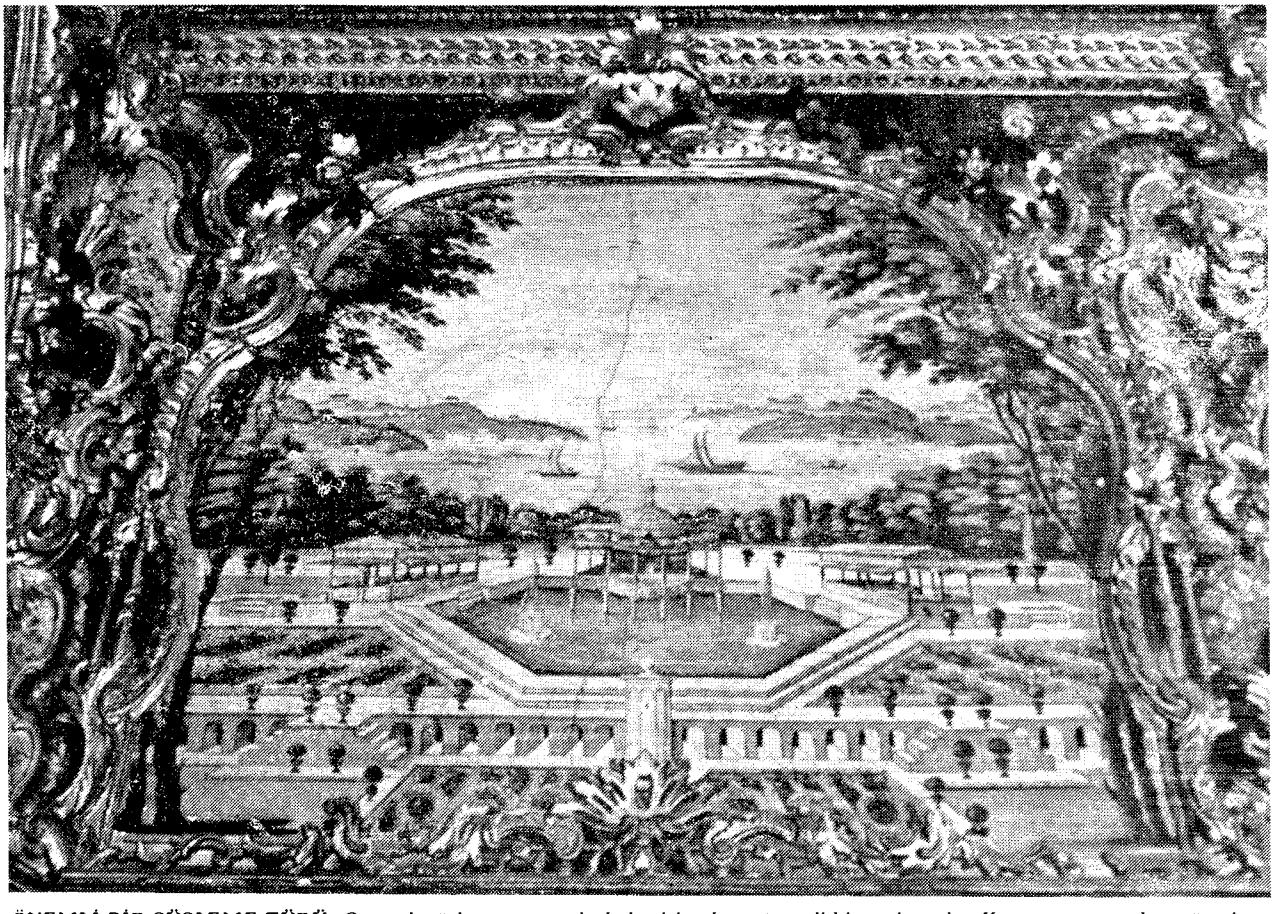

RIK'A: Sarayda, Divan-ı Hümayûn'da doğan bu yazı Divanî yazının bazı harflerinin küçültülerek ve sadeleşmesiyle değişik biçimler almıştır. Bâbıâli'de doğan Rık'a'yı en güzel biçimde yazan Mümtaz Efendi'nin geliştirdiği yazıya Bâbıâli Rık'a'sı denir. Bundan başka Galatasaray'da hat hocası olan Mehmed İzzed Efendi'nin geliştirdiği bir biçimi daha vardır. Mehmed İzzed Efendi'nin Rık'a'sına bir örnek.

19. yy'da Kalemişi Nakış-Duvar Resmi

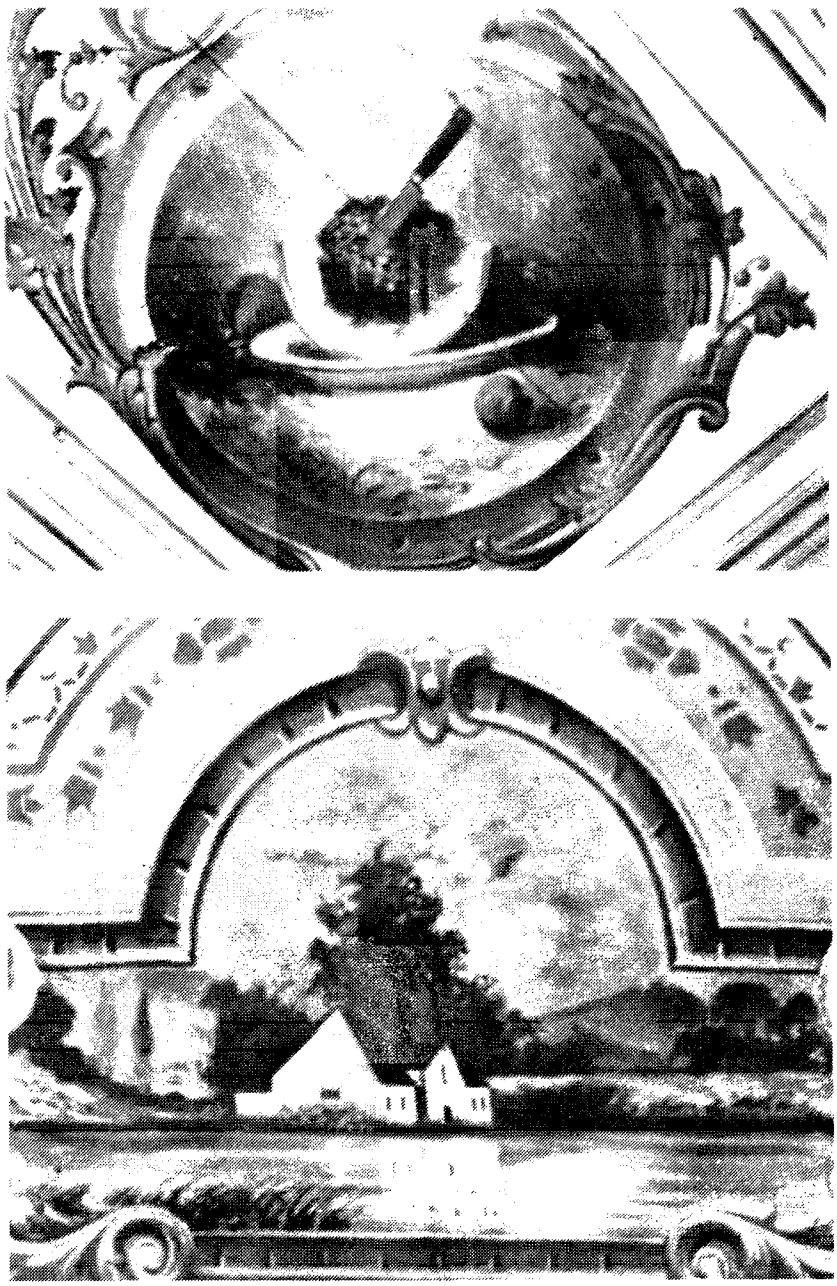
Günsel Renda

Bir bezeme türü olarak kalemişi nakış Osmanlı sanatının her döneminde önem taşımıştır. Gerçi yüzyıllar boyunca mimari bezemede en önemli yeri alan çini olmuştur. Fakat çoğu kez çini süsleme programını tamamlayıcı nitelik taşıyan ve özellikle duvarların üst kısımlarında, kubbe içleri ve tavan örtüsü bezemelerinde ağırlık kazanan boyalı nakışların ayrı bir yeri vardır. Genellikle kuru sıva veya ahşap üzerine ince kıl fırça ile sulu veya tutkallı kök boyalarla yapılır. Ahşap üzerine yapılanlarda ahşabın ince bir tabaka alçı veya tutkallı üstüpeçle kaplandığı da görülür. Kalemişi nakışlar her dönemin kendine özgü bezeme üslubunu yansıtmıştır. Örneğin, 18. yy'a kadar bu nakışlar, kendi döneminin çini, maden, ahşap, halı, kumaş veya cilt örneklerinde rastlanan bitkisel ve geometrik motif düzenlenmelerini izlemiştir. Oysa 18.yy'dan sonra gerek teknik gerekse kullanılan motifler açısından farklı bir gelişme dikkati çeker. 18. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Batıya açılması sonucu yeni koşulların zorladığı bir kültür değişimi yaşanırken, önceleri saray çevresinde fakat giderek saray dışında, yeni bir sanat ortamı oluşmuş ve gerek mimaride gerekse resim alanında yer yer Batılı biçimler denenmiştir. Öncelikle Avrupa'nın barok ve rokoko üslupları mimari bezemede etkili olmuş ve iç mi-

ÖNEMLİ BİR SÜSLEME TÜRÜ: *Osmanlı süsleme sanatında kalemişi nakışın önemli bir yeri vardır. Kuru sıva veya ahşap üzerine kıl fırça ve kök boyalarla yapılan kalemişi nakışlarda 18. yy'a kadar bitkisel ve geometrik motifler işlenmiş, bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen bazı değişimlere paralel olarak manzara resimleri, natürmortların yeraldığı kompozisyonlar öne çıkmaya başlamıştır. Böylece kalemişi nakış bir tür duvar resmine dönüşmüştür. Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde Valide Sultan Odası'nda "Deniz Kıyısında Bahçeli Ev" (III. Selim Dönemi).*

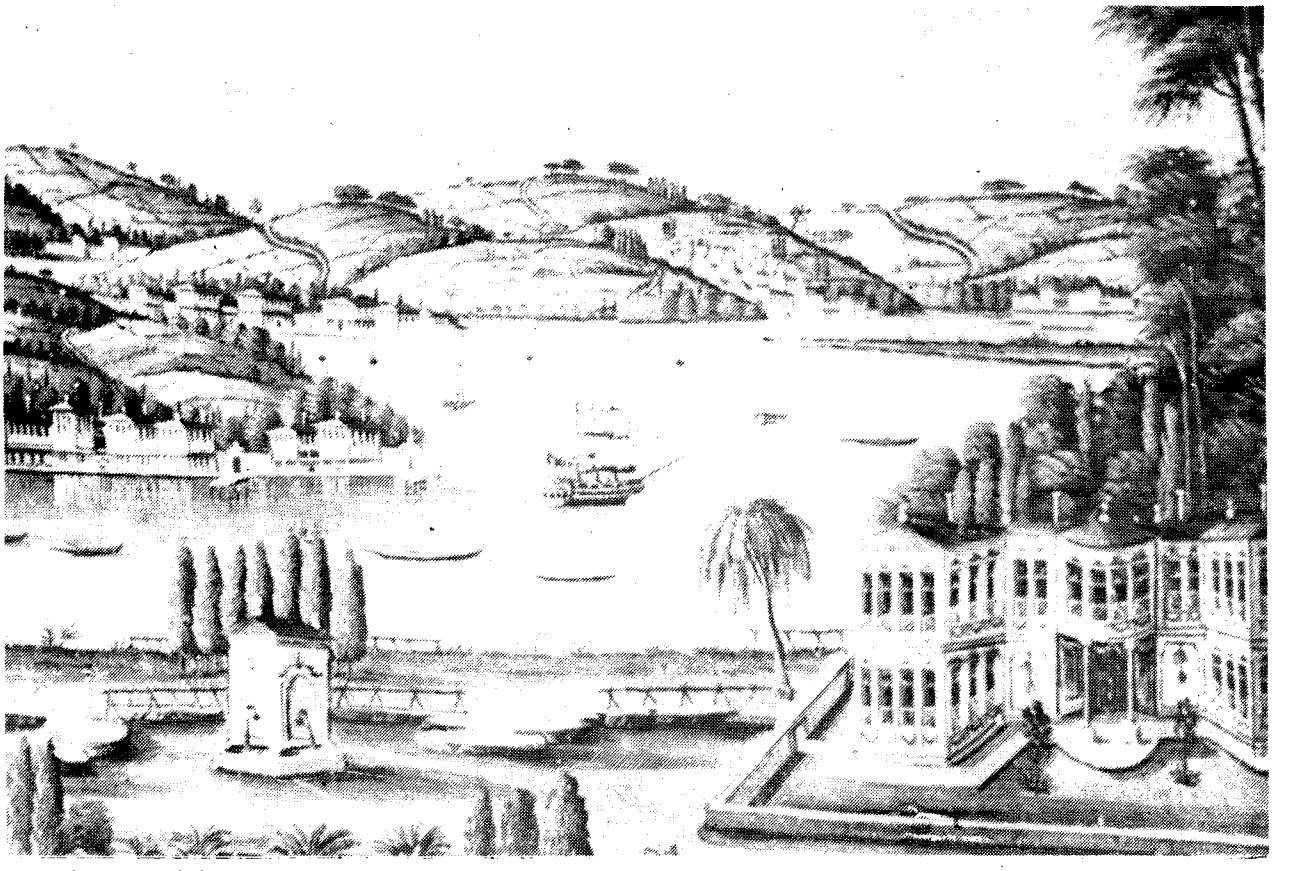
maride uygulanan yeni bezeme programında geometrik ve bitkisel motifli geleneksel kalem işinin yerini barok ve rokoko türü boyalı nakışlar almıştır. Barok kartuşlar, C ve S kıvrımlarından oluşan ve akant yaprağı veya deniz kabuğu motifiyle taçlanan boyama kemerler ve İyon veya korent türü başlıklı sütunlar, birbirine dolanmış bahar dalları, çiçek buketleri, püsküllü perde motiflerinin arasına çoğu kez manzaralar ve natürmort kompozisyonları yerleştirilir. Böylelikle bu dönemde kalemişi nakışlar bir tür duvar resmine dönüşmüştür. Bunlar her yapıda belirli bir programı izleyerek, tavan veya kubbe içleri, tavan eteğini dolayan şeritler veya duvarların üst kısımlarında panolar içinde yer alırlar. 18. yy'ın ikinci yarısında gerek İstanbul'da gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yörelerinde yeni türde duvar bezemelerinin yaygınlaştığı görülür. Bunlar, ister başkentte Osmanlı padişahlarının yaşadığı Topkapı Sarayı'nda olsun, ister saray dışı çevrelerde özel yalı ve konaklarda veya taşradaki eşraf yapılarında olsun, aynı programı izler. Manzaraların çoğu İstanbul'dan Boğaziçi ve Haliç görünümleri, veya kimi taşra örneklerindeki gibi çevredeki ırmaklar, köşkler, köprüler çeşmelerden oluşan doğa kesitleridir. Bunlarda insan figürüne yer verilmemiştir. Bu resimlerdeki belgeleyici nitelik, fazla çeşitlilik göstermeyen doğal toprak renkler ve hemen hepsinde denenen perspektif ortak özelliklerdir. Renkler aşağı yukarı aynıdır. Ağaçlarda açıklı koyulu yeşiller, yapılarda beyaz ve kırmızılar, gökyüzünde pembe ve mavi tonları kullanılmıştır. Daha doğrusu geçmiş yüzyılların kalemişi duvar nakışlarında kullanılan kök boyaların dışına pek çıkılmamıştır. Fakat renklerin açık koyu dereceleri titizlikle kullanılmış, ışık-gölge denemelerine girişilmiştir. 18. yy'da ilkel de olsa Batı anlamında perspektifin ve ışık-gölgenin kullanıldığı duvar resimlerine dönüşen kalemişi nakışların resim sanatımız açısından da önemi büyüktür. Bunlar, 18. yy'a kadar örneklerini minyatür dalında vermiş ve kökünü Türk-İslâm geleneğine dayamış kitap ressamlığından Batı anlamında resme geçiş evresini yansıtır.

RESME AĞIRLIK: *18. yy'ın ikinci yarısından sonra duvar bezemelerinde resmin ağırlık kazandığı görülür. Geleneksel kalemişi nakışların yerini barok ve rokoko süslemeler almış, motiflerin de arasına manzaralar ve değişik natürmortlar konmaya başlanmıştır. İnsan figürünün yeralmadığı bu resimlerde renklerin tonları iyi kullanılmış ve ışık-gölge denemeleri yapılmıştır. Beşiktaş Baş Mabeyinci Konağı'nda natürmort (üstte), Emirgan Şerifler Yalısı Yemek Odası'nda "Kıyı Köşkü" (altta).*

19. yy'la Gelen

18. yy'ın sonlarında bütün imparatorluğa yayılan bu yeni mimari bezeme programı 19. yy'ın sonlarına kadar gerek İstanbul'da gerekse imparatorluğun bugünkü Mısır, Suriye, Yunanistan veya Bulgaristan'ı da içine alan çeşitli yörelerinde izlenmiştir. Fakat bu yüzyılda kimi değişiklikler dikkati çeker. 18. yy'da daha çok barok ve rokoko çizgiler taşıyan bezeme motifleri yerini çoğu kez gölgeli boyalı bereket boynuzu, dolmadallar, kenger yaprakları, fiyonk, girland veya antik vazolar gibi ampir motiflere bırakır. Bu tür motiflerin çerçevelediği manzara ve natürmortlar ise

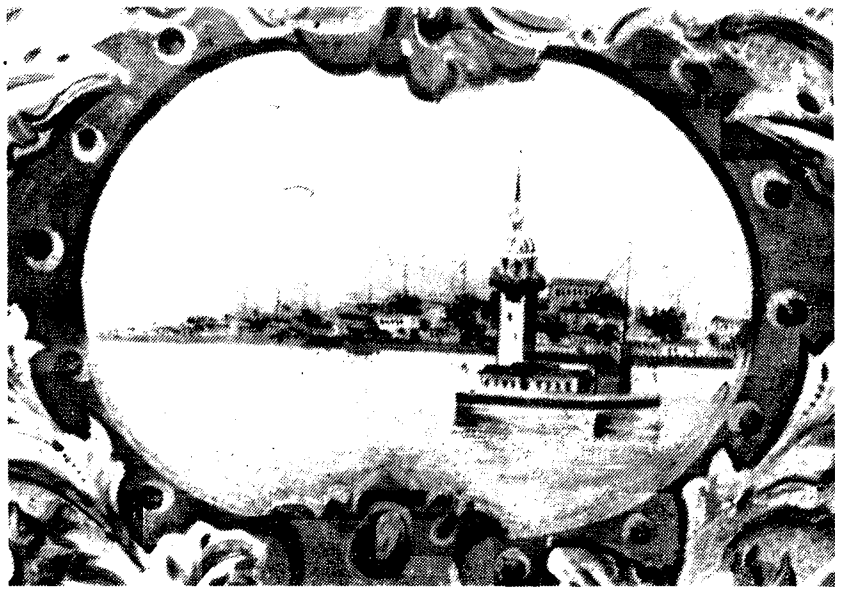

TEKNİKTE YENİLİK: *19. yy'ın ikinci yarısında duvar resimlerinde yağlıboyanın kullanılması, resimlerin deri veya keten bezi gerilerek bir çeşit tuval üzerine yapılması gibi teknikler yaygınlaştı. Bu dönemde Avrupa'daki seçmeci anlayışa uygun bir mimari tarzda inşa edilen saraylarda duvar resimleri oldukça önemlidir. Ahşap ya da sıva üzerine yapılan boyalı nakışlarda barok, rokoko, ampir ve neogotik karışımı bir tarz egemendir. Manzaralarda ise Kız Kulesi, Göksu Çeşmesi, Kalamış Koyu ve bazı hayali görünümlerle, natürmortlara rastlanır. Çengelköy'de Sadullah Paşa Yalısı'nda, "Boğaziçi'nden Görünüm" (18. yy sonları).*

pek değişmemiştir. Hayali başkent manzaraları veya çevre görüntüleri kimi örneklerde daha ustaca, kimilerinde ise daha naif bir yorumla aynı belgeleyiciliği, aynı ayrıntı titizliğini ve aynı renk düzenini yansıtır. Kıyılara yakın kentlerdeki resimlerde deniz manzaraları ve gemi resimleri yaygındır. Kimi örneklerde 19. yy'ın başlarında Türkiye'ye gelen ve bu nedenle de büyük ilgi çeken buharlı gemi tasvirlerine rastlanır. Zaman zaman günlük yaşama yeni giren başka şeyler, örneğin, trenler, makineler, çalar saatler, pusulalar, Avrupa tipi sandalya, sehpa hatta çatal, bıçak gibi eşyalar bu tür duvar bezemeleri arasında yer alır. Fakat en yaygın olan konu yine İstanbul manzaralarıdır. Taşra ustalarının hayali de olsa İstanbul görünümlerine yer vermeleri, başkentten gelen akımlara ayak uydurma çabasında olduklarını gösterir. Bütün bunlar, kalemişi ustalarının, duvar nakkaşlarının kullandıkları belli motifler, kalıplar haline gelmiş ve kuşkusuz, başkentten gelen sanatçıların yerel ustalara tanıttığı bu yeni konu ve motifler, usta-çırak usulü ile yayılmıştır.

Yeni Teknikler

19. yy'ın ikinci yarısında boyalı nakışlarda yeni teknikler kullanılmıştır. Özellikle yağlıboyanın kullanılması önemli bir yeniliktir. Doğrudan sıva veya ahşap üzerine boyananların yanısıra çoğu kez ahşap tavan veya duvarların kaplama tahtaları üzerine deri veya keten bezi gerilerek bir tür tuval oluşturulmuş ve bunun üzerine yağlıboya bezemeler yapılmıştır. Artık yalnızca duvarlarda değil, tavanlarda da geometrik bölmeler veya madalyonlar içerisine yerleştirilmiş manzara kompozisyonları veya natürmortlar çeşitlilik kazanmıştır. Başta Balyanlar olmak üzere 19. yy Avrupa'sındaki seçmeci mimari anlayışa ayak uydurmaya çalışan mimarların İstanbul'da birbiri ardına yaptığı Dolmabahçe, Beylerbeyi, Göksu, Çırağan ve Yıldız gibi büyük ölçekli aşırı bezemeli saraylar dizisi boyalı nakışları veya duvar resimleri açısından büyük önem taşır. Ahşap veya sıva üzerine yapılan boyalı nakışlar, aynı dönem Avrupası'nın barok, rokoko, ampir ve neogotik karışımı seçmeci yaklaşımını korur. Bu seçmeciliğe yer yer yaldızlı mukarnaslar, rumiler, stilize çiçek ya da ağaç motifleri, yıldızlı geometrik motifler gibi geleneksel bezeme kalıpları da girmiştir. Bu tür bezemelerin arasına yerleştirilmiş manzaralar yine çoğunluktadır. Kız Kulesi, Kalamış Koyu, Göksu Çeşmesi gibi görünümlerin yanısıra Avrupa kartpostallarını andıran ve içlerinde Avrupa veya Hint-Arap üslubunda yapı türlerinin de bulunduğu kompozisyonlara rastla-

ANADOLU'DA DUVAR RESMİ: Anadolu ve Rumeli'de eşraf ve ayanların yaptırdıkları konaklarda duvar resmi kullanmaları, 18. yy'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı taşra yaşamında görülen değişimlerle ilgilidir. Bu dönemde etkili hale gelmeye başlayan bu kesim, İstanbul'daki örneklerine özenerek evlerini ve konaklarını süslemişlerdir. Bunlar İstanbul'daki süslemein bir kopyası olmakla birlikte, zamanla yöredeki halk sanatçılarının işi öğrenmeleri sonucunda yerel üsluplar da ortaya çıkmıştır. Taşradaki duvar resimlerinde İstanbul görünümleri ağır basmakta, bunun yanısıra yelkenliler, buhar gemileri çeşitli kayık görüntüleri de öne çıkmaktadır.

nabilir. Natürmortlar duvar bezemesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çiçek dolu vazolar, devrilmiş sepetler, meyve çanakları, içine bıçak saplanmış karpuzlar rengarenk tavanları süsler. Av sahneleri, yırtıcı hayvanlar, türlü kuşlar ve deniz savaşları duvar resimlerine konu olmuştur. 19. yy'ın sonlarında çok ufak boyutlarda da olsa, insan figürünün duvar resimlerine girdiği görülür.

19. yy'ın ikinci yarısında önce başkent duvar resimlerine yerleşen yeni teknik ve konular imparatorluğun başka yörelerinde de benimsenmiştir. Örneğin, İstanbul'da birçok yapının duvarlarında yer alan Kız Kulesi görünümü benzer bir üslupta Gaziantep'te bir evin tavanını süsleyebilmekte, ya da Yıldız Sarayı'ndan bir gece manzarasının çok benzeri Safranbolu'daki bir konakta yer alabilmektedir.

19. yy'ın ikinci yarısında çok sayıda örneğini bulduğumuz bu resimler genellikle mimari bezeme olarak değerlendirilmiş ve daha çok yabancı ustalara atfedilmiştir. Gerçi, bu dönemde Türkiye'de çok sayıda yabancı ressamın çalıştığı bir gerçektir. Nitekim Abdülaziz döneminde saray emrinde çalışan Ayvazovski veya Chlebowski gibi birçok ressamın tablosu saraylarımızda ve müzelerimizde bulunmaktadır. 19. yy'da kimi yabancı mimar ve dekoratörlerin de saray emrinde çalıştığı bilinir. Örneğin, Paris operası dekoratörü Sechan'ın Dolmabahçe Sarayında görevlendirildiğini belirten arşiv belgeleri vardır. Nitekim 19. yy sarayları içinde en Batılı bezeme programına sahip olanı da Dolmabahçe'dir. Özellikle muayede salonunda yer alan ve başka yapılarda görülmeyen illüzyonist yapı içi görüntüleri yabancı ustalar tarafından programlanmış olabilir. Fakat bu dönem yapılarındaki duvar bezemelerinde yalnızca yabancıların çalıştığını düşünmek yanlış olur. Nitekim, Dolmabahçe Sarayı duvar resimlerinde yer alan birkaç imza yabancı değil yerli azınlık ustalarına aittir.

Konu ve Üslupta Benzerlik

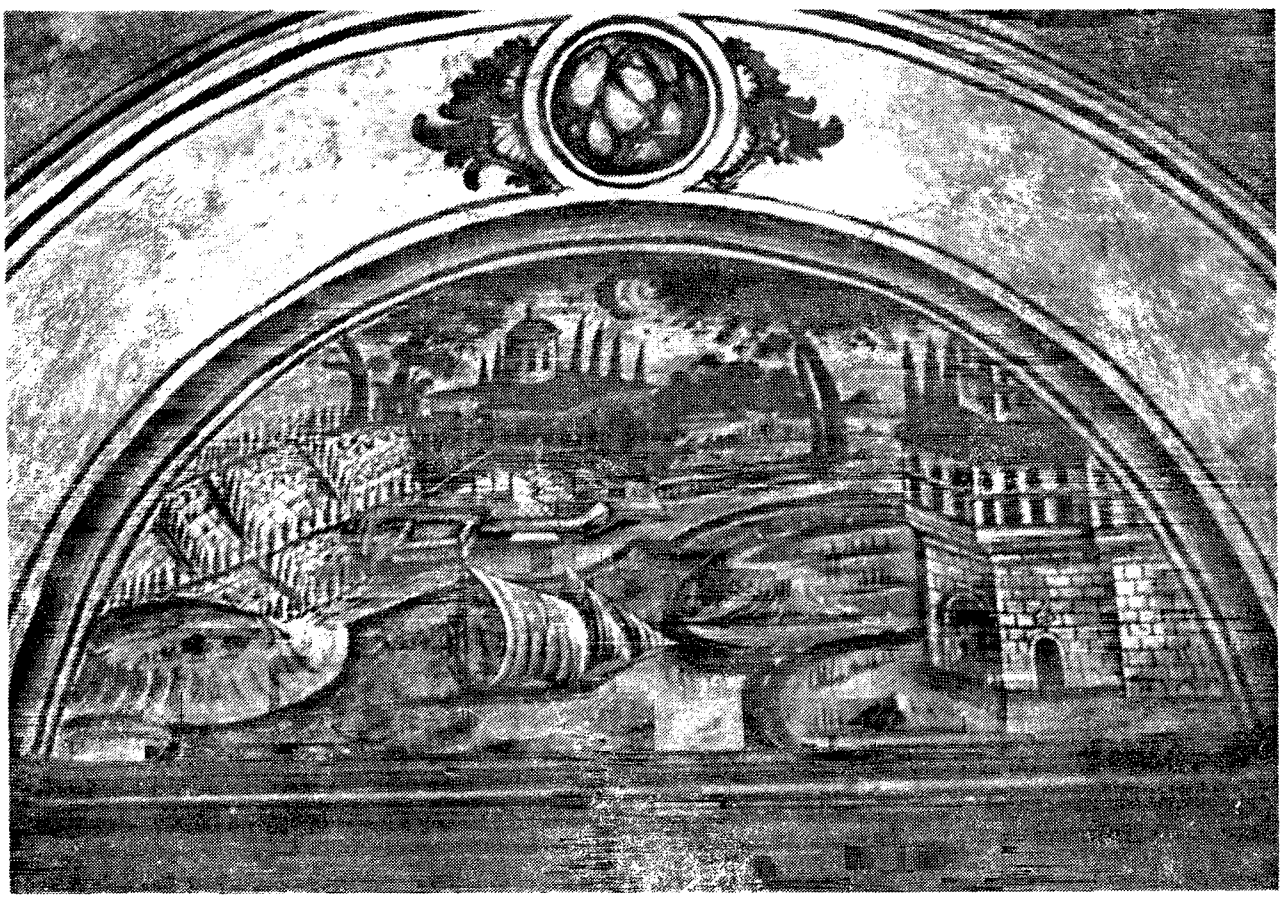
19. yy'ın ikinci yarısında yapılmış duvar resimlerine toplu bir bakış, bunlardaki konu ve üslup benzerliğine dikkati çeker. Belki de önceleri yabancı ressamların yaptığı resimleri yerli ustalar kopya yoluyla denemişler ve ustadan çırağa geçen bir alışkanlıkla tekrarlamışlardır. Nitekim İstanbul'da çalışmış Allom, Bartlett, Melling ve Preziosi gibi

birçok Avrupalı ressamın konu dünyasına giren Göksu Çeşmesi, Kız Kulesi, Fenerbahçe veya Kalamış Koyu gibi görüntülerin saraylarda ve birçok İstanbul konağında yer alan duvar resimlerinde tekrarlanması ancak böyle açıklanabilir. Kimi resimlerde Avrupa tipi yapıların veya oryantalist ressamların tablolarında rastlanan Hint-Arap motiflerinin yer alması da aynı yaklaşımı yansıtır. Daha da önemlisi bu dönem Türk ressamlarının benzer içerikte yağlıboya tuval resimleri yapmış olmasıdır. Örneğin, Yıldız'daki Çukur Saray'da yer alan ve Ihlamur Kasrı'nı gösteren duvar resmiyle İstanbul Resim Heykel Müzesi'nde bulunan İbrahim imzalı Ihlamur Kasrı tablosunun benzerliği şaşırtıcıdır. Bu dönemde gerek askeri okul çıkışlı gerekse Darüşşafaka gibi resim dersi okutulan okulları bitirmiş ressamlarımızın fotoğraftan kopya yoluyla resim yaptığı bilinen bir gerçektir. Duvar resimlerini yapan ustalar da aynı kopya yöntemlerini kullanmış olmalıdır. Bu dönemin duvar resimlerinde deniz savaşlarının veya gemi resimlerinin yaygınlığı da düşündürücüdür. Askeri okullarda bu konulara ilgi duyulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mühendishane-i Bahri-i Humayun öğretmen ve öğrencileri tarafından yapılmış birçok gemili resin. İstanbul Deniz Müzesi'nde sergilenmektedir. Örneğin, Osman Nuri Paşa'nın aynı müzede bulunan 1867 tarihli deniz manzarası, Beylerbeyi ve Yıldız Sarayı duvarlarındaki benzer resimleri anımsatır. Aynı dönemde Abdülaziz'in emrinde sarayda çalışan ressam Ayvazovski'nin en çok işlediği konu da deniz savaşları ve gemilerdir. Bütün bunlar belirli konulara karşı bu dönemde gelişen duyarlığı yansıtır. Nitekim Şeker Ahmed Paşa'nın ünlü meyveli natürmortlarıyla, bu dönem duvar resimlerinde yer alan natürmortlar arasında benzer duyarlık da buna bir örnektir. İleride, duvar nakkaşlarının ve ressamların kimliğini ve yetişme biçimini belirleyecek araştırmaların yardımıyla bu ilişkiler açığa kavuşacaktır.

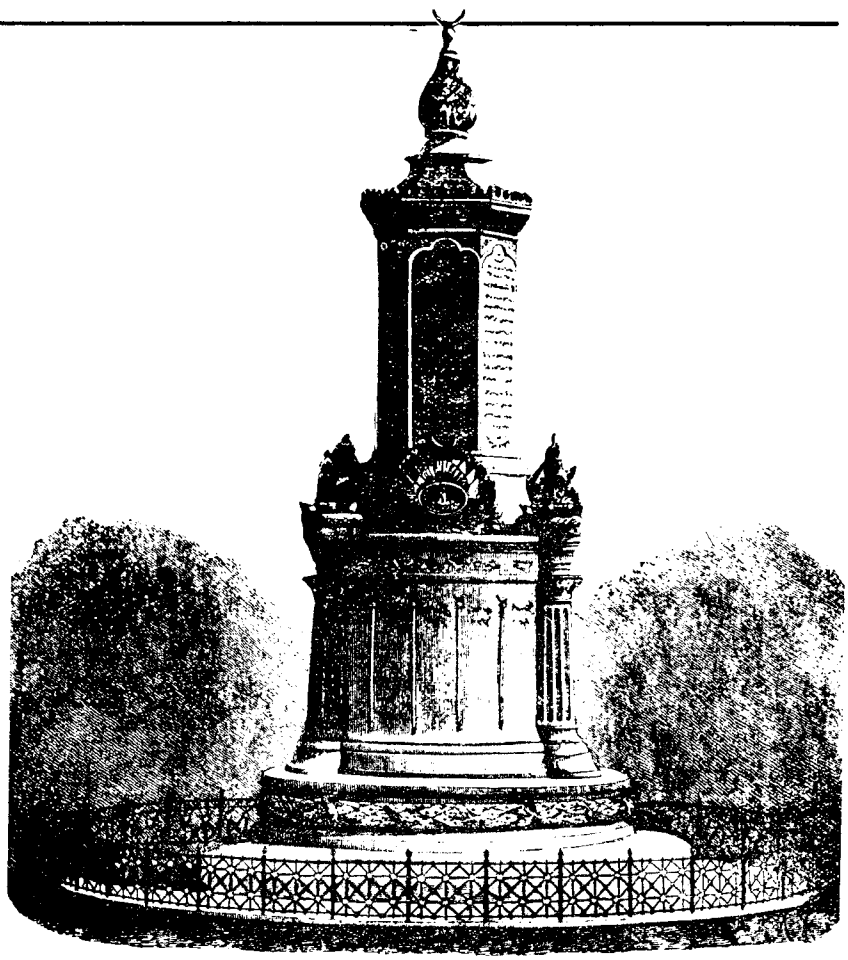
Bütün bu örnekler şunu düşündürür. Bu dönem mimari bezemesinde ve özellikle yağlıboyanın bir teknik olarak yerleşmesinde kimi yabancı sanatçıların payı yadsınamaz fakat yalnız saraylarda olmayıp gerek İstanbul'da ve gerekse birçok başka kentteki yapılarda yer alan duvar resimlerinin çoğunu, kuşkusuz, yerli ustalar yapmış olmalıdır. Bu nedenle de, teknik ve içerik açısından 19. yy'da büyük değişiklikler gösteren boyalı nakışlar ve duvar resimleri yalnızca mimari bezeme olarak değerlendirilmemelidir. Türk resim sanatı tarihi içinde önemli bir yeri olan bu resimler Batı anlamında resim sanatına geçiş evresinin ürünleridir. □

KAYNAKÇA

□ ARIK R., *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara, 1976
□ İRTEŞ S., "Kalemişlerimizin Bugünü ve Yarını", *Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını*, Ankara, 1985
□ RENDA G., *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Ankara, 1977
□ RENDA G.-T.Erol, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı*, İstanbul, 1980
□ RENDA G., "Restorasyon Çalışmalarında Kalem İşleri ve Duvar Resimlerinin Yeri", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 1982

TANZİMAT

Yapımı gerçekleşmeyen Tanzimat abidesi projesi.

Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler

Prof. Dr. Halil İnalcık

Tanzimat

Doç. Dr. İlber Ortaylı

ÇERÇEVE YAZILAR

☐ **Tanzimat'a Dair**
Prof. M. İzzed

☐ **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat**
Prof. Dr. Cavid Baysun

Bu konuda ayrıca *Anayasalar, Devlet Yapısı ve Yönetimi, Hukuk Düzeni, Meşrutiyet* **ve** *Milliyetçilik Akımları* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler

Halil İnalcık

Gülhane Hatt-ı Hümâyûn'u devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vakâyi*'de yayınlandığı gibi, bir hafta sonra her eyâlet vâlisine ve sancak mütesellimine ayrı ayrı bir ferman halinde tebliğ olundu, vergi ve asker maddesi hakkında ileride gönderilecek emirlerin beklenmesi, bunun dışında Hat'taki bütün esasların, derhal icrasına girişilmesi bildirildi. Aynı fermana göre, Gülhane Hattı'nın, evvelâ Sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması ve sonra kazâlara ve kasabalara birer birer gönderilip "büyük ve küçük umûm ahâli ve reayaya güzelce anlatarak" açıklanması istendi. Hükümet, Hatt'ın ilanıyla birtakım yanlış yorumların ortaya çıkmasından ve kargaşalıklar olmasından kaygı duymakta idi. Onun için, daha evvel cülûs fermanı okunduğu zaman olduğu gibi, halkın "işte artık Padişahımız tekâlîf ve sâlyâneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imiş deyü yanlış anlayıp da bir dedikodu etmesi, ihsân-ı hümâyûn olan emniyet-i cân ve mâl ve nâmus keyfiyetlerinden dolayı küçük ve büyükten tâ en ednâya kadar alelumûm zâbitân ve sâir memurlara zerre kadar itaatsizlik eylemek misillû uygunsuzluklar vuku' bulacak olur ise" bunların şiddetle cezalandırılacağı ayrıca bildirilmişti. Tanzimat'ın "ancak dîn ü devlet ve mülk ü milletin ihyâ ve ma'muriyetine bâ'is ve bâdî olacak âsâyiş-i hâl-i ahâlî ve fukarâ maddesinin istihsali zımnında lâzım gelen hayırlû ve menfaatlû usûllere" başlamak demek olduğu açıklanmıştır.

Hükûmet, Gülhane Hattı'nın yeni bir devrin başlangıcı olduğunu göstermek için elinden geleni yapıyor, donanmalar tertip olunuyordu.

Hatt'ın İmparatorluğun her tarafında ilanı, halk arasında geniş yankılar uyandırdı. Hükûmetin korktuğu gibi, reformları her zümre kendi bakımından yorumlamaya girişti. Müslüman ahali umumiyetle gayrimüslimlere verilen müsaadelerden hoşlanmadı. Ulemâ ve âyân, hattâ bazı valiler, Müslüman halkı tahrikten geri kalmadılar. Balkanlarda gayrimüslim reaya büyük ümitlere kapılarak her tarafta sabırsızlık ve kaynaşma gösterdiler.

O sırada durumu gözüyle gören C. Hamlin, intibalarını şöyle anlatmaktadır: *"Hatt'ın ilanı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, Hattı lânetle anıyorlardı. Şerî'atin çiğnendiğini, Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı. Hıristiyan tebaa ise Hatt'a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hatt'ın ilanı, İngiliz siyasetinin bir zaferi idi. Hatt'ın gerçek değerini, halk arasında yarattığı etkide aramalıdır... Bu esaslar bütün imparatorluğa yayıldı. Gülhane Hattı, hükûmetin asıl gayesi ve kanuna göre erişilecek maksatlar hakkında halka yapılmış ilk hitap idi... Gülhane Hattı reayaya, hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu... Ulemânın sivil sahada otoritesini azalttı... ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi."*

"Reaya arasında tesirine gelince, meselâ Filibe'de servajın kaldırılacağı haberi büyük heyecan doğurdu. Hat ilan olunur olunmaz reaya, önderlerinin teşvikiyle, hürriyetlerini istediler. Fakat toprak sahipleri buna şiddetle karşı koydular... Gülhane Hattı bilhassa Bulgaristan'da ve Makedonya'da Bulgar reaya arasında millî hisleri kamçıladı."

Önemle belirtilmelidir ki; Gülhane Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış: imparatorluk içinde geniş hareketlere ve geleneksel sosyal yapıda sarsıntılara yol açmıştır. Burada, Hattaki esasların uygulanmasıyla ilgili olarak derhal alınan idarî, malî tedbirleri özetlemek lâzımdır.

Yönetim Reformu

İdarî teşkilâtta yapılan ıslâhat valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması amacını gütmekte idi. Bu maksatla, valilere yalnız asayiş işleri bırakılmış, malî işler merkezden Padişah tarafından muhassıl-ı emvâl adıyla tayin olunan geniş selahiyetli amirlerin eline verilmiş, diğer taraftan idarenin her kademesinde halkın katıldığı idare meclisleri, taşra meclisleri teşkil edilmiştir.

Tanzimat uygulandığı sırada müşîriyyetler ve sancaklar yeni taksimâta tâbi tutulmuştur.

Tanzimat'ın ilanından sonra bazı müşîriyyetlere mülhak livâların başına ferîkler getirilmiştir.

Diğer taraftan, her sancağa doğrudan doğruya merkezden Padişah tarafından bir muhassıll-ı emvâl tayin olunmuştur. Muhassıl, malî işlerden sorumludur. Merkez tarafından muhassılın yanına bir mal kâtibi ve bir emlâk ve nukûd kâtibi verilmiştir.

Eyalet idarî teşkilâtındaki ıslâhat kadılık teşkilâtı mensuplarını da daha sıkı merkeze bağlamıştır. Kadılar eskisi gibi Şeyhülislâmlığa, Bâb-ı Meşîhat'e bağlı kalmakla beraber, nâib'ler, diğer memurlar gibi aylık maaşa bağlanmıştır. Bunların doğrudan doğruya vazifeleriyle ilgili olarak aldıkları resm-i kısmet, resm-i tereke ile ilâm, hüccet, mürâsele, izinnâme, keşfiyye, seferiyye ve şer'î diğer senetlerden aldıkları resimleri kendi namlarına toplamaları menedilmiştir. Aylıkları muhassıllıktan verilecekti. Bu mahkeme resimleri, hâsılat-ı mahkeme olarak doğrudan doğruya muhassıllık tarafından alınacaktır.

Meclislere gelince, muhassıl gönderilen sancak merkezi ve kazalarda birer büyük meclis teşekkül etmiştir.

Muhassıl olmayan kaza ve kasabalarla köylerde beş kişiden mürekkep küçük meclisler teşkil olunacaktır. Bu emirde küçük meclislerin kimlerden mürekkep olacağı açıklanmamış, sadece "icabına göre tertibi" tavsiye olunmuştur. Sonradan yapılan nizamnâmeye göre o yerin kadısı, zâbit-i memleket, yani mahallî jandarma âmiri, muhassıl vekili ve mahallin ileri gelenlerinden (vücûh) iki kişi bu meclisin üyesi olacaklardı. Hıristiyan var ise, bu vücûhdan biri Hıristiyan kocabaşı olacaktı.

Küçük meclisler görüştükleri işleri tasdik edilmek üzere bağlı oldukları büyük meclise bildireceklerdir. Büyük meclis, mülkî, adlî ve malî işleri görüşüp karar almaya yetkilidir. Bilhassa Tanzimat esaslarına aykırı olan vergi suiistimallerini ve sair suçları takip etmeye ve şer'î kanunlara göre suçluları yargılayarak karar vermeye yetkilidir. Ancak katil ve hırsızlık olayları merkezî hükûmete bildirilecektir. Bir Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye müsevvedât defterine göre, katil, yaralama, hırsızlık dâvalarıyla pıranga cezasını gerektiren dâvalar bu meclise havale edilmektedir. Kezâ taşra meclisleri bir meselede tereddüde düştüğü zaman dâvayı buraya havale etmektedir. Bazı mühim dâvalar mecliste o yerin "vücûh ve hânedan ve eshâb-ı alâka muvâcehesinde" cereyan eder, yâni o yerin ileri gelenleri bir nevi jüri teşkil ederdi.

Abdülmecid, Meclis-i Vâlâ'da verdiği sene başı nutkunda bu idarî ıslâhat üzerinde ehemmiyetle durmuştur. Ubicini bu meclisleri Fransız "departement" meclislerine benzetir. Ona göre, bunlar "Gülhane Hatt-ı Şerîfi'nin Türkiye'ye getirdiği en liberal müesseselerden biridir. Bu meclis, din ve mezhep farkı olmadan bütün İmparatorluk tebaası arasında hukuk eşitliğini fiilen tesis etmektedir."

Burada ayrıca kaydetmek gerekir ki, evâil-i Rebî'ülevvel 1256/1840 Mayıs başları tarihli fermanda ıslâhat esaslarını tesbit için taşra ileri gelenlerinin fikirlerini öğrenmek üzere Pâyitaht'a çağrılmaları ön görülmektedir. Sonradan, 1845'de İstanbul'da taşra büyüklerinden mürekkep istişarî bir meclis toplanmıştır. Fikrin menşei şüphesiz budur.

Maliye'de Düzenleme

Maliye'de ıslâhat, Tanzimat'ın temelini teşkil etmekte idi ve idarî sahada yapılan ıslâhat daha ziyade malî merkeziyetçilik sistemini uygulamak için bir vasıta olarak kullanılmış görünmektedir. Merkezden geniş yetkilerle muhassılların tâyini, vergi tahsil işlerini valilerin ve âyânın kontrolunden kurtarmak ve böylece onların yaptıkları veya sebep oldukları yolsuzluklara son vermek gayesini güdüyordu.

Modern maliye idaresinin merkezî kontrol prensibi, yani her türlü gelirin doğrudan doğruya merkezî hazine adına toplanması ve her türlü giderin yine buradan ödenmesi esası kabul edildi ve maliye teşkilâtı bu prensibe göre yeni baştan düzenlendi.

Bu prensibin tabiî neticesi olarak, Gülhane Hattı'nda vaadedildiği gibi, her şeyden evvel iltizâm usûlünün derhal kaldırılmasına karar verildi. İltizâm âşardan ve her türlü mukâta'alardan kaldırıldı. Daha Gülhane Hattı'nın ilanından önce gümrüklerden iltizâm usûlü kaldırılmıştı. "Ref' ve ilgâ olunan bazı rüsûmât-ı muhdeseye mukabil ahzı lâzım gelen rüsûmât-ı cedîdenin dahi inzibât-i istihsâli zımnında gümrüklerin 1254 senesi Martından, itibaren hazîne-i mezkûr tarafından (Mânsûre hazinesi) zabtıyla emâneten ihâle ve içlerinden cesîmce olanlarına müstakil memurlar intihâb ve tâyin" olunmuştu. Bu defa bu rüsûmun merkezî hazine adına tahsili ile görevli muhassıllar tâyin olundu. Adı geçen genelgede, iltizam usûlünde, halkın devlete borçlu olduğu muayyen vergiden çok fazlasını ödemeye mecbur olduğu itiraf olunuyor ve hazineye ait "kâffe-i mukâta'ât ve sair iltizâmâtın maktû'iyet veçhile mültezimler uhdelerine ihâlesi hususu fesh ve ilgâ" olunduğu bildiriliyordu.

امور داخلیه

YENİ BİR DEVRİN BAŞLANGICI: *Gülhane Hatt-ı Hümayunu Takvim-i Vakayi'de yayınlanmasından bir hafta sonra eyalet valilerine ve kaymakamlara ferman halinde tebliğ edildi. İstenen şey; vergi ve askerlik maddelerinin dışında diğer hususların derhal yerine getirilmesiydi. Ancak Ferman'ın ilânı imparatorluk ahalisi içinde farklı yorumlara yolaçtı. Müslüman ahali, Müslüman olmayanlara verilen haklardan hoşlanmadı. Bunun yanısıra bir kısım yöneticiler de Müslüman halkı kışkırtarak, bazı hareketlere neden oldu. Tanzimat Fermanı'nın yayınlandığı Takvim-i Vakayi.*

MALİ ALANDA MERKEZİYETÇİLİK: *Tanzimat'ın getirmiş olduğu merkezî kontrol sistemi her gelirin, doğrudan doğruya hazine adına toplanmasını ve her türlü devlet giderinin de buradan karşılanmasını getiriyordu. Bunun için de iltizam usûlünün kaldırılmasına karar verildi. Ancak yeni sistemin uygulanması zaman alacaktı. Bu sırada devlet gelirlerinin kaybolmaması için peşin para toplanması gibi bazı önlemler alındı. Fakat bu da halkın memurlar tarafından haksızca soyulması gibi sonuçlar getirdi. Kısa süre maliye nazırlığı yapan Mehmed Sadık Rifat Paşa.*

1838'de ve sonra Gülhane Hattı'nda ilân olunan vergi prensiplerinin uygulanması, yâni vergide servet esasına göre istisnasız herkesin bir nispet altında devlete vergi ödemesi için alınacak tedbirler, Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve bu müzakereler sonucunda vergilerin ve tahsil usûlünün tespiti için her şeyden evvel emlâk ve nüfus tahriri yapılması ve taşradan çağrılan ahalinin ileri gelenlerinden (vücûh-i ahâlî) durumun soruşturulması gerekli görülmüştür. Bu iş zaman istediğinden yeni sistemin derhal uygulanması mümkün değildi. Bu arada devlet gelirlerinin kaybolmaması için bu sene geçici olarak her bölgeden durumuna göre bir miktar peşin para toplanacak; bu meblâğın, vergi olarak şahıslar arasında taksimi ve tahsili işini her yerde sancak meclisi düzenleyecek, ileride herkesin vereceği vergi miktarı belli olunca alınmış fazlalar geri verilecekti. İltizâm usûlü kaldırılmış bulunduğundan bundan böyle taşradaki voyvoda ve mültezimlerin işleri son bulmuştur. Tahsil işlerini muhassıl ve meclis yapacaklardır. Memur ve görevlilerin türlü adlar altında halktan kendileri için aldıkları her türlü resim ve aidat kaldırılmıştır. Âdet hükmüne girmiş olan bu tekâlif, halkın memurlar tarafından keyfî bir şekilde soyulması neticesini verirdi ve merkezî hükümetin bunları kaldırmak veya bir düzene bağlamak için yaptığı teşebbüsler şimdiye kadar bir netice vermemişti. Üçüncüsü, eski avârız vergilerine bağlı olup merkezî hazine için toplanan verginin kazalarda hane başına taksim ve tahsili sırasında âyân ve diğer görevlilerin hizmet ve masrafları karşılığı aldıkları aidattır. Halkı en çok bezdiren âdetlerden biri de görevlinin bir şehre, kasaba veya köye gittiği zaman kendisinin, maiyetinin ve hayvanlarının yiyeceğini halkın üzerine yüklemesi veya karşılığında bir para istemesidir. Ulaklar (posta) için ayrıca beygir sağlamak mecburiyeti vardı. Eskiden beri yerleşmiş olan bu âdetler, merkezî otorite gevşediği zamanlar bilhassa köy halkı için bir felâket halini almıştır. Abdülmecid'in gülûs fermanında ve Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili adı geçen fermanda, bu duruma son verilmesi *"kavas ve tatardan tâ vüzerâ-yi izâma varınca kâffe-i me'külât ve saire parası ve menzil ve kira hayvânâtı ücretle tamamen kendülerinden alınarak bundan dolayı ahâlîden bir akçe ve bir habbe çıkmamak üzere"* yeni bir nizam konması emredilmiştir. Reşid Paşa, bu kararların uygulanmasında titizlik göstermiştir. Tanzimat'ın ilânından hemen sonra bu konuda Meclis-i Vâlâ'ya gelen şikâyet ve dâvâları dikkatle inceletmiş ve halktan eskisi gibi kanunsuz aidat toplayarak angarya yükleyen, rüşvet alan idare adamlarını, vali, muhassıl ve kaza müdürlerini, yeni ceza kanunnâmesine göre azletmek, para cezasına çarptırmak veya hapsettirmekte tereddüt etmemiştir. Azil cezasına çarptırılanlar arasında yeni tâyin olunan muhassılların çokluğu da dikkati çeker. Bunların ekseriya eski alışkanlıklarından vazgeçmeyen eski memurlar olduğu unutulmamalıdır. Reşid Paşa'nın başarısızlığının başlıca sebeplerinden biri, bu reformların ruhuna uygun hareket edecek bir personelden mahrum olması idi.

Angaryanın Yasaklanması

Tanzimat'ın derhal uygulanan esaslarından biri angaryanın ve servajın kesin olarak kaldırılmasıdır. Daha 1838 Ağustosu'nda Rumeli valilerine gönderilen bir fermanda reayayı isyana sürükleyen bu angarya maddesi üzerinde durulmuştu. Bu vesikada, Rumeli tarafındaki yerlerin çoğu ileri gelenlerinin bölgelerindeki reayayı kendi satın alınmış köleleri sayıp çiftlik hizmetlerinde ve diğer başka işlerde ücretsiz kullanmakta, reayadan birisi o çiftlikten ayrılıp başka bir çiftliğe gitmek veyahut başka bir işe girmek istediğinde salıvermemekte, evlenme işlerine karışmakta, bunun gibi türlü mezâlime kalkışmakta oldukları bildirilmiştir. Sultan, bunları kesin olarak yasak ettiğini ve aykırı hareket edenlerin yayınlanacak ceza kanunnâmesine göre cezalandırılacağını tebliğ etti.

Reayayı ilgilendiren çok mühim bir konu da cizyedir. Şeriata göre yalnız gayrimüslimlerden alınan bu baş vergisinin tahsilinde de önemli ıslahat kararına varıldı; fakat şer'î bir mesele olduğundan bu hususta evvelâ Şeyhülislâm'dan bir fetva alındı.

Cizye, cizyedâr denilen tahsildarlar veya mültezimler tarafından toplandığı zaman çeşitli suiistimallere konu olmakta idi. Cizyedârlar, kendileri için maîşet, resm-i kitâbet, zahîre, sarrâfiyye, kolcu akçesi gibi çeşitli adlar altında âidât alırlar ve bunların tümü resmen cizyenin yirmi beşte birine yükselirdi.

Hükûmet daha önceki asırlarda da, özel durumu olan bazı bölgelerde, cizyeyi kesimle, yani maktû' olarak reaya üzerine bırakmış ve onların kocabaşıları tarafından toplanmasına ve toptan hazineye teslimine müsaade etmişti. Reaya bazan hükûmete resmî miktardan fazlasını teklif ederek cizyede

maktû' usûlünün uygulanmasını sağlardı. Bazı yerlerde bu tahsil işlerinde Müslüman âyân gibi şahsî çıkarları olan kocabaşılar, reayayı tahrik ederek bunu sağlamaya çalışırlardı. Tanzimat'ın ilanıyla beraber, maktû' usûlü bütün imparatorluğa teşmil edildi. Buna göre her kaza ve sancağın ödeyeceği cizye miktarını gösteren defterler muhassıllara verilecek ve muhassıl her kaza ve köyün eskiden beri verdikleri hisseleri ayıracak ve reaya kocabaşılarını çağırıp kendilerine bildirecektir. Kocabaşılar, buna göre kendi bölgelerinde reayadan zengin, orta halli ve fakir (a'lâ, evsat, ednâ) olduklarına göre üç nisbet altında cizyeyi toplayıp muhassıla teslim edeceklerdi. Cizye, yalnız gayrimüslimlerden toplanan bir vergi olduğu için, bu verginin alınmasını reaya, ilan olunan vergide eşitlik prensibine aykırı bulmakta idi. Avrupa basınında da Tanzimat'ı tenkit edenler, bilhassa bu nokta üzerinde durmakta, eşitliğin kuru bir vaidden ibaret kaldığını ileri sürmekte idiler. Halbuki Osmanlı devleti bir İslâm devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi. Bununla beraber Bâbıâli, 1851 tarihine doğru cizyenin kaldırılması ve herkesten eşit olarak alınan bir baş vergisi haline getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 Islâhat Fermanı'nda bu esas ilan olundu ve cizye, bedel-i askerî'ye çevrildi.

Doğan Tepkiler

Umumiyetle vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve angaryanın kaldırılması kararının meydana çıkardığı ağır problemleri ve kargaşalıkları, Niş ve Vidin isyanlarında görmek mümkündü. Reşid'in iktidardan düşmesinde bilhassa malî sahada başarısızlığı etken olmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı en mühim ve radikal reform, iltizâmın kaldırılmasıydı. Devrimci bir kararla kaldırılan bu asırlık müessese yerine konan yeni teşkilât, vasıta ve eleman yokluğu yüzünden maliyeyi bir anarşi içine atmıştır. Diğer taraftan geniş bir zümre, bilhassa mültezimler, voyvoda ve sarrâflar ve onlara bağlı bir süri kimseler bir anda kazanç ve istismar kapılarının kapandığını görmüşlerdir. Bunların arasında taşrada küçük iltizâmları üzerine alan ve bu yolla zenginleşen birçok ayanın ve ağaların bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Birtakım ağalar, servete göre vergi ödeme prensibinin uygulanması yüzünden ödeyecekleri vergi miktarının birdenbire arttığını, yahut eskiden olduğu gibi, angarya yoluyla ve yerleşmiş âdetler ve çeşitli suiistimallerle halktan sızdırdıkları menfaatlere son verildiğini görmüşlerdir. Vergi ödemekte herkesin eşit olması, imtiyazların ve muafiyetlerin kaldırılması, eskiden az vergi veren ayan ve çorbacıların ve vergiden muâf bulunan din adamlarının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır. Hıristiyan vakıfların vergiye tâbi tutulması ve bu maksatla bu gelir kaynaklarının sınırlandırılması, halk üzerinde büyük nüfuzu olan ruhbân sınıfını ıslahat aleyhine çevirmiştir.

Bütün bu idarî ve malî ıslâhatın uy-

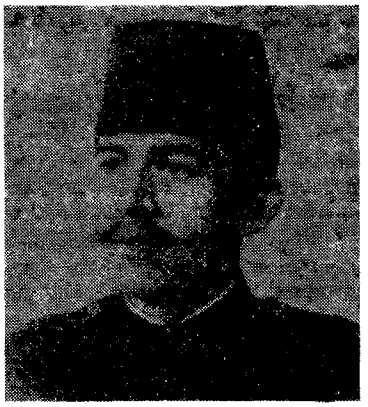
Tanzimat'a Dair

MEHMED İZZET

3 Kasım 1919 tarihinde Tanzimat'ın sekseninci yılını idrak eyledik. Bu seksen yıl içinde Osmanlı Türkleri'nin siyasi ve ictimai akıbeti sorunu uzun süren bir keşmekeşten sonra bugün büsbütün yeni, akıbeti henüz belirlenemeyen bir evreye girmiş oluyor. Bu iki tarih karşılaştırılırken, bugünkü vicdanımızı anlamak ve eğilimlerimizi belirlemek en tabii bir ihtiyaçtır.

Tanzimat hareketini üç fikir etrafında toplamak kabildir. Bunlardan birincisini 1839, 1856 hattlarıyla kurulan hürriyet temellerinde, ikincisini Danıştay, Mahkemeler ve vilayet örgütleriyle göze çarpan hukuki bir devlet biçimlenmesinde, üçüncüsünü de okullar ve hastaneler açılması, bayındırlık işlerine dair raporlar yazılmasıyla beliren ilerleme eğilimlerinde bulabiliriz. Tanzimat'tan önceki devletin durumuyla Tanzimat'ın kurduğu binayı karşılaştırırsak hürriyet düzeni ve ilerleme fikirlerine karşılık, keyif, esaret ve durgunluğa tanık olmamak kabil değildir.

Gerçi anarşiye düşmüş toplum içinde Tanzimat'tan önce kesin ve sonsuz bir hürriyetin varlığını ifade eylemek garip gözükürse de mümkündür. Fakat düşüncede olan bu mutlak hürriyet her mutlak gibi fiilen mevcut değildir. Mutlak ve sonsuz olan şeyler birer mechul olduklarından bilinmeleri mümkün değildir: Kanunun ifade eylediği düzenliliği kabul edemezler, onların hikmeti mahdut kişilerin üstünde ya (da) altındadır. Diğer taraftan kanunun önceden tahmini mümkün kılan uygunluk ifadesi ne mutlak ne de var olmayan bir hürriyetle uzlaştırılması kabil değildir. Olsa olsa toplum düzeninin aşağısından yukarısına giden yol üzerinde, var olmayanla mutlak arasında sınırlı kalan alanda bir faaliyeti düzenleyebilir. Hürriyetin kapsadığı kanunun mümkün kıldığı ilerlemenin amaç edindiği bu düzenli faaliyet Tanzimat'tan önceki toplumda yoktu. Anarşi, bütün uygunsuzluklarıyla her uygunluğu imkânsız kılan bir durgunluk hali kurmuştu. Kendi başına salıverilmiş bir bulut, bir nebüloz durumundaki bu dünya acaba dış etkiler olmasaydı, keşmekeşten kanunu, durgunluktan ilerlemeyi mutlak ve göreli olmayan bir hürriyeti yaratabilecek miydi? Herhalde bunu zannettirebilecek bir iz ve bir belirti ortada gözükmüyor, ne padişahların hareminde buna eğilim gösteren bir gönül vardı, ne yeniçeri ocağında böyle bir ülkü ateşi yanıyordu, ne de medreselerde böyle bir ilerleme felsefesi okunuyordu. Bunun içindir ki, Tanzimat'ın ortaya koyduğu hareket, bütün takımıyla yabancı, Avrupa'dan alınmış, taklidin ürünü gözüküyor. Onu Türkiye'ye seksen yıl içinde aşılayan endişe, esasında ve bazı saygıdeğer kişilerden uzak, hürriyet fikrinden, ilerleme isteğinden, kanun bağnazlığından esinlenmiş değildir. Tek düşünülen nokta bu çalkalanıp giden, içten içe bir karışıklık içinde yuvarlanan nebülozu,

Yusuf Akçura.

gulanmasında Reşid Paşa aşılmaz güçlüklerle ve başarısızlıkla karşılaşmıştır. Kâğıt üzerinde yapılan ıslâhat, yeni adlar altında eskinin devamından, yahut en çok eski ile yeniyi uzlaştıran bir tedbirden ibaret kalmıştır.

İlkin idarî teşkilâta bakalım: Tanzimat'a kadar kadı'nın başkanlığı altında mahallî âyân ve eşrâfın katıldığı meclisler, verginin taksimi ve toplanması ve mahallî idarenin harcama ve giderlerinin tâyini hususunda yetki sahibi idi. İdarî-malî dâvalar kadılar vasıtasıyla görülürdü. Bazı dâvalarda âyân başkanlığındaki mahallî divânların karar verdiği anlaşılmaktadır. Tanzimat'ın getirdiği meclislerin eskisinden farkı, başkanlığın kadılardan, yâni ulemâdan alınıp valiye, muhassıla veya kaza müdürüne, yâni idare adamlarına verilmesi ve gayrimüslim tebaanın, dinî reisleri ve kocabaşıları vasıtasıyla idarede söz sahibi olmasıdır. Bu son tedbir de, büsbütün yeni bir şey değildir. Zira 18. yy'da kocabaşıların vergi işlerinde hükûmetle reaya arasında bir dereceye kadar resmî bir rol oynadığını biliyoruz. Bununla beraber kocabaşıların Müslümanlar yanında geniş idarî yetkilere sahip bu meclislere resmen üye olarak kabulünü, Tanzimat'ın devlet içinde müslim-gayrimüslim arasında eşitlik politikasının getirdiği bir yenilik olarak kabul etmek lâzımdır. İdare adamlarının meclis başkanlığı ise, taşra idaresinin ulemânın ve âyânın nüfu-

bulutu, feleği bir rastlantıyla dağılmaktan, bin bir gezegen âlemini parçalanmaktan kurtarmaktır: Her şeyden önce önemi olan devleti ve gücünü ayakta tutmaktır. Yusuf Akçora beyin genel biçimde bize kabul ettirmek istediği bir kanuni menfaat burada herhalde uygulama alanı buluyor.

Tanzimat'ı yapanların her şeyden önce devletin gücünü ve menfaatini göz önünde bulundurdukları kesin olsa bile bunu sağlayabildikleri birçok yönden kuşkuludur. Doğrudan doğruya Tanzimat'ın eseri olup olmadığını tayin edemediğimiz, fakat herhalde ona yönelttiğimiz birçok ızdıraplar bizi bu kuşkuya yöneltmektedir. Artık Âli ve Reşid paşaların siyasetine olan eski güven ve inancımızı terk ederek Tanzimat'ın yanlış-doğru listesini düzenlemek istiyoruz.

Hangi kabahatlar yükleniyor? Her şeyden önce Tanzimat'ın geleneğe layık olduğu yeri vermesini bir kusur buluyorlar. Devlet içinde yeni kurulan düzen, yararlı olmak için, eski güçlere dayanmalıydı; yeni hükûmet binasını sağlam kurmak için kerpiç gibi katılaşmış tefsir kitapları kullanılmalıydı diyorlar. Bize fenagözüken, Avrupa'nın taklit edilmesi, Batı kurumlarının kopya olunması, Frenk zihniyetinin eleştirisiz kabulüne çalışılmasıdır. Yüz yıllarla biriken deneylerin bize öğrettiği gerçekler, sevdirdiği değerler neden yabana atılsın? İşte Tanzimatçıları suçlayanların ilk itirazı: Tanzimat yoktan var etmek istedi; sonuçta varı yok etti!

Fakat bize şimdi bu kadar büyülü, çekici gelen gelenek o zaman neydi? Anarşiden başka bir gelenek var mıydı? Tarih kitaplarına başvurursak, Tanzimat'tan önceki geleneği padişahın ya da Karaosmanoğulları'nın keyfinde, Cabbarzâde'nin ya da Kalyoncu Mustafa'nın yeniçerilerin ya da hocaların menfaatinde toplanmış bulmamak kabil değil! Öyle gözüküyor ki, geleneği Tanzimatçıların ellerinden kaçmış bir hazine sayanlar tarihe bizim anlayamadığımız esrarengiz bir değer veriyorlar. Halbuki tarihe geçmemek arzusu, geçmişten ayrılmak emeli hayatın tabii şartı değil midir? Bütün insanları kapsayan bir tek gelenek düşünülebilir; o da ölümdür. Fakat bütün insanların da, Tanzimatçılar kadar, tek isteği bu uğursuz geleneğe olabildiğince geç bağlanmaktır.

Dirileri ölülere tabi tutmak isteyen gelenekçi isteklerin kaynağını biliyoruz; Avrupa kitapları insanların, isteklerine ters bile olsa yine geçmişe bağlı kaldıklarını bize öğretiyor. Yerleşmiş alışkanlık, kendinden bağımsız olmak iddiasında bulunan hayatı boğmaya çalışır. Yaşamak isteyen ona bağlanmaya, hatta ondan yararlanmaya mecburdur. İsteyerek ya da istemeyerek! Örnekler boldur: İşte sancısız büyüyen İngiltere, işte ihtilaline rağmen geçmişini unutmayan Fransa. Bu devletleri ve diğerlerini bugünkü büyümeye ulaştıran gelenek evriminin hakkını teslim etmek, unutulmuş olsa bile iade eylemek şartıyla meydana gelmiştir. Sonuç olarak iddia olunuyor ki, Tanzimat hareketi de buna benzer olmalıydı, Tanzimat da böyle gelenek

Hamdullah Suphi.

üzerine kurulan bir yenilik yaratmalıydı.

Bu fikirde bulunanlar şüphesizdir ki, taklitçilerin en ileride olanlarıdır. Onlar görünüşte kanunların aynen alınmış olmasını protesto ederler. Gerçekte taklitçi zihinlerin kabul etmediği nokta, evrimin bütünüyle taklit edilmemiş olmasıdır. Geleneği bize makbul gösteren yine bilinçsiz bir taklit eğilimidir.

Avrupa toplumları özellikle maddi ve iktisadi şartların altında ve içten içe bir yayılma ya da karşılıklı ve ortak ayrıcalıklar (compéncration) sonucunda göze çarpan bir evrim dönemi geçirmiş ve geçirmekte olsunlar, bu açıktır. Fakat Osmanlı Devleti'nin de bazı değişimleri dış baskılar sonucu olarak kabul eylediği de açıktır. Tanzimat itirazcılarının arzu eyledikleri şartların bu karşıtlığına rağmen yenileşmenin aynı tavırları kazanmasıdır. Osmanlı Devleti Araplardan dini kurumları, Acemden bedii zevki almakla kurulan bir tür ödünç alma ve benzeşme işleminin üçüncü bir evresi olarak Batı'nın yönetim biçimlerini kabul etti. Fakat bu, Tanzimat'ı beğenmeyenlerce bir kusurdur. Bu eğilimlere bakılırsa İbrahim Müteferrika'nın Avrupa'dan matbaacılığı getirmesi, Türklere kopya ettirmesi hatadır, gerekli olan Gutenberg'in Türkiye'de doğmasıydı! Fakat kim görmüyor ki bu tarih itibarıyla bir anlamsızlıktır, kim görmüyor ki Gutenberg Türkiye'de doğsaydı bile, matbaayı icat etmeyecekti!

Tarihi "muhakeme" edenler, onda hata aramak hatasına düşenler çokcası geçmiş hakkında hüküm vermek için içinde bulunulan günden esinlenirler. Tanzimat'ın taklidini kusurlu görenlerse, Doğu'nun yenileşmesi için Batı'nın büyümesinden kural çıkarmaya çalışıyorlar. Bundan dolayıdır ki, birbirinden başka olan ve içteki açılmaya karşılık dış baskıyıyla kendini gösteren karşıt şartlara rağmen Batı'daki bir olayın Doğu'da yinelenmesi-

zundan kurtarılarak merkezî idarenin daha sıkı kontrolü altına sokulması neticesini doğuracaktı. Bu meclislerin, halkın idareye iştirakini sağladığı iddiası da aynen kabul edilemez. Meclis üyelerinin çoğunluğu valiye tâbi idare adamlarından mürekkeptir. Diğer taraftan halkı temsil etmesi gereken bu meclislerde, Hıristiyanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde dahi Müslüman üyeler gayrimüslimlere karşı ekseriyette idiler. Üyeler ise, o mahallin vücûhu, yani ileri gelenleri, eski âyânı ve Hıristiyanlardan ise kocabaşı ve çorbacıları arasından seçilmekte idi (âyân kelimesi II. Mahmud devrindeki te'dib hareketinden sonra gittikçe az kullanılmaya başlanmış, onun yerine vücûh, müteayyinân, erbâb-ı iktidar gibi kelimeler tercih olunmuştur). Üyelerin seçimi şu karışık usûle göre yapılmakta idi: Evvelâ adayların, o yerin namus ve diyareti ile tanınmış hemşehrileri arasından olup mahkemeye gidip adlarını kaydettirmeleri gerekirdi. Seçim heyeti ise, şöyle meydana gelmekteydi: Her köyde toplanan halk arasından beş kişi kur'a ile seçilip kaza merkezine gelir. Orada köylerden toplanan bu adamlar mahallin "eshâb-ı emlâk ve erbâb-ı iktidâr addolunanları" ile bir araya gelirler. Bunların arasından mahallin büyüklüğüne göre 20, 30 veya 50 kişi seçilir. Bunlar seçici heyeti teşkil ederler. Adaylar, kur'a çekilerek sıraya göre bu seçici heyet huzuruna çıkar-

ni isteyen bu eleştiricilerin fikirleri kapalı olmayan bir biçimde taklit esasının meşruluğuna dayanmaya mecburdur. Tanzimat'ı yapanlar zaruretin taklitçileriydi, onun "ilmi" tenkitçileriyse prensip taklitçileridir.

Fakat Tanzimat başarılı olamadı, deniyor ve bunu kanıtlamak için delil olarak Osmanlı Devleti'nin yarım yüzyıllık felaketli savaşları hatırlatılıyor.

"Başımıza gelenler" hep Tanzimat hulyasına aldandığımızdandır. Bu fikir bir taraftan bizde her ıslahat davasının devlet müdaafası ve devlet kuvveti esasından muhakeme edilmesinden vazgeçilemediğini, diğer taraftansa her ıslahatın da ancak düşmana karşı başarı kazanmak isteğiyle yapıldığını gösterir. İç yenileşmenin ölçüsünü dış bir güç karşılaşmasında arayanların bu fikirlerini benimsemeye hacet olmaksızın tartışma başlangıcı saymak mümkündür. Gerçekten Tanzimat devleti güç gösteremiyordu. Gülhane Hatt'ının ilanından önce kargaşalı durumundan dolayı bircinsten sayılabilen nèbuleuse (nebüloz), bu devlet bulutu, Tanzimat yüzünden, devleti muhafaza ve müdafaadan ibaret olan Tanzimat gayesinin aleyhine doğru evriliyordu. Spencer'ın herkesçe bilinen bir kuralını uygulamak için diyelim ki, Tanzimat unsurları bircinsten olmayana yöneltiyordu. Birbirinden ayrılmaya hazır bu parçaları bir arada tutmaya yarayacak merkezi bir sıklet lazımdı. Bir cazibe lazımdı ki, bağımsız birer dünya kuracak olan bölümleri birbirine bağlayabilsin. Bir fikir ya da bir his lazımdı ki bütün muhtelif ve karşıt eğilimlere tekabül etsin, onları belirli bir gaye etrafında toplasın. İşte son yarım yüzyılın olayları bu fikrin, bu cazibeli hissin, mevcut olmadığı ya da gereken güce sahip bulunmadığını kanıtlıyor.

Tanzimat başarılı olmak için bir millet eksikti, ya da daha doğrusu Tanzimat'ın başarısı bir milletin eksik olduğunu bize öğretmesidir. Tanzimatçılar henüz yok olan bir şeyi (kanun hürriyeti ve ilerleme fikirleriyle kardeşliklerini hisseden insanları) var farzediyorlardı.

Var olan bir şey de (hâlâ esir, hâlâ keşif oyuncağı hâlâ ve belki de gitgide gerileyen insanların düşmanlıklarını) yok sayıyorlardı. Gerek Yusuf Akçora Bey'in, gerek Ziya Gökalp Bey'in bu konuda düşünceleri kesindir. Belki nispeten pek yeni olan Ziya Bey'in eleştirileri bir dereceye kadar olayların ilhamından etkilenmiştir. Fakat sabit olan bir nokta, bircinsten olmayan unsurların biçimlenmesini kolaylaştıran Tanzimat siyasetinin bugün ortada yalnız bir duyguya, milliyet duygusuna gezinti yeri olacak bir alan bırakmış olmasıdır. Bugün hepimiz, Tanzimat ölüsü üzerine eğilerek, onun bıraktığı çocuğu yaşatmanın çarelerini, bu henüz yeni hissedilen milliyeti büyütmenin yollarını araştırıyoruz.

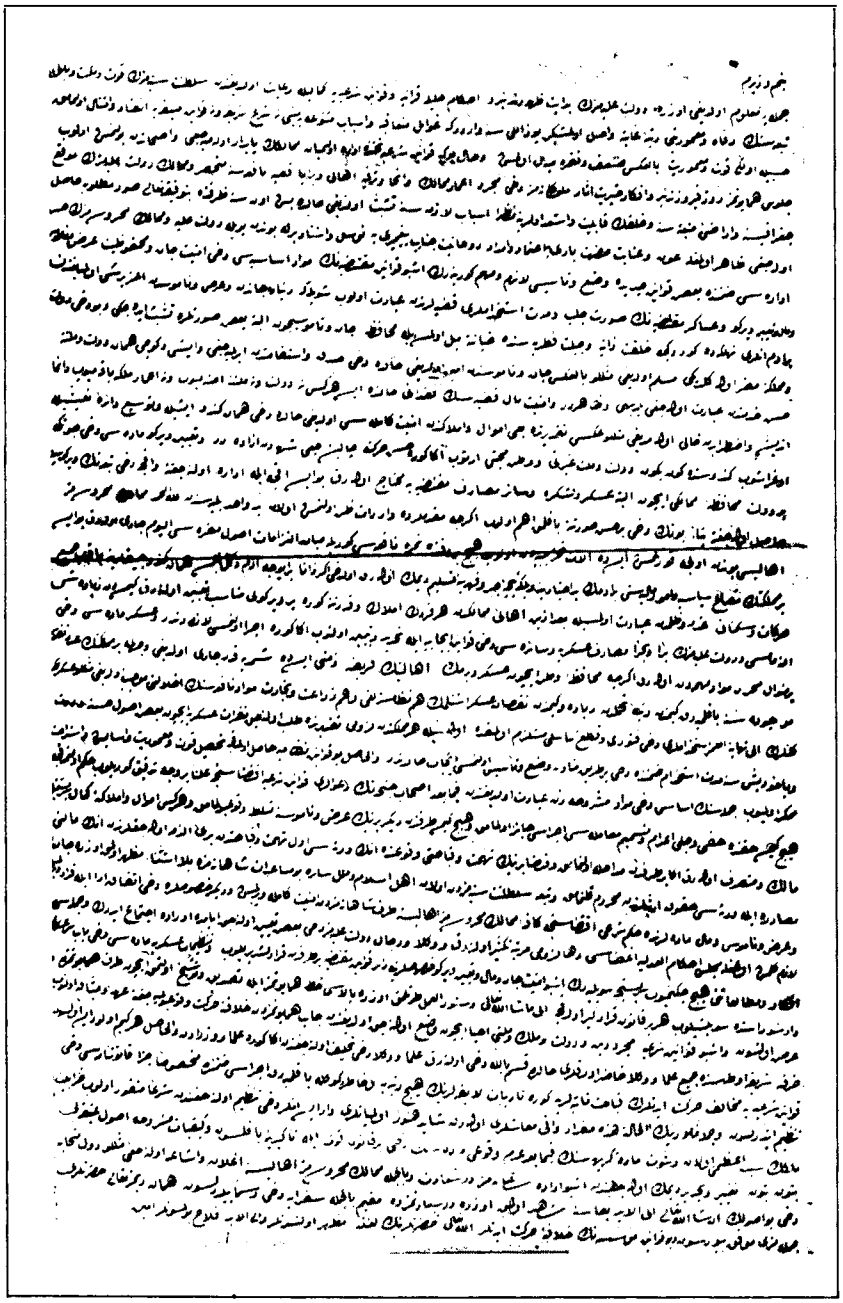
Anatole France'ın bir sözü var: "Bir millet varlığını duymakla var olabilir. Üç yüz elli milyon Çinli var, fakat Çinliler bunu bilmiyorlar. Çinliler kendilerini saymadıkça milletler arasında sayılmayacaklardır." diyor. Öyle gözüküyor ki biz de henüz bir geçiş dönemindeyiz. Tanzimat döneminin çırçıplak ortaya bıraktığı millet, gücünü anlamak için sayısını bilmek istiyor. Fakat bu konuda henüz fikirler bir değildir. Kimleri millete mal edeceğiz? Henüz iki büyük eğilim arasında fikirler kesin olarak canlanmamıştır. Bir taraftan yurtçuluk yanlısı olan Ahmed Emin Bey, diğer taraftan Türkçüler münakaşadadırlar. Ahmed Emin Bey milliyetin sınırını gerçekleşen toplum çıkarına göre çiziyor, karşıtlarıysa mevcut olan duygulara bağlılık yanlılarıdırlar. Önceki fikre göre yararlı gerçeklerin değer kazanması, ikinciye göre duygusal değerlerin tercihi lazımdır.

Fakat bu münakaşanın olayların belagatıyla çözümleneceği varsayılsa sorun ortadan kalkmış olacak mıdır? Şimdiki ihtilaflara bakılırsa milliyet duygusunun henüz embriyon halinde bulunduğu gayet kolay anlaşılır. Fakat temel bazı eğilimler vardır ki, onların şimdiden belirdiği sanılabilir. Eğer Yusuf Akçora ve Hamdullah Suphi beyler bir "mahz-ı millet" (saf millet) fikrine yaklaşıyorlarsa ihtimal ki -içi doldurulması gereken boş bir çerçeve halinde olmasına rağmen- milliyetin onlar tarafından temel amaç sayıldığındandır. Eğer Ahmed Emin Bey milliyet sınırlarını daha geniş tutmak istiyorsa, belki, bu dar sınırları siyasi ve iktisadi hayatta aşmak isteyen bir eğilimden kaynaklanıyor. Gerçekten bilinmesi gereken nokta milliyet duygusunun bizim için bir son kerteyi gösteren bir sınır olup olmadığıdır. Burada da bilinçsiz bir taklit rol oynuyor. Burada da gereğinden fazla bir önemle "tarih bir tekrardır" yasasını, kuralını kabul etmek, Avrupa'daki ulusların sermaye üzerine dayanan karşıtlığı diğer bir çevrede de yaşatılmak isteniyor. Fakat arada büyük bir fark var ki, bunu "mahz-ı millet" yanlısı olanlar ihmal ediyorlar: Ortada öyle bir mevcut ki eli boştur, fakirdir, onu zenginler karşıtlığından uzaklaşıp fakirler dayanışmasına girmekten kim engelleyecek? □

[*Büyük Mecmua* sayı 15'ten (1919) sadeleştirilmiştir.]

KAYNAKÇA

- AKÇORA Yusuf, Ali Kemal, Ahmed Ferid. *Üç Tarz-ı Siyaset*. İstanbul, 1327
- FRANCE Anatole, *Sur la Bierre Blanche*
- *Vakit, İfham, Türk Dünyası* gazeteleri Ekım, 1919
- Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*

ANGARYANIN KALKMASI: Tanzimat Fermanı'nın hemen uygulanan maddelerinden biri de angarya ile servajın kaldırılmasıydı. Padişah buna uymayanların cezalandırılacağını tebliğ etmişti. Bununla birlikte gayrimüslimlerden toplanan cizye uzun süre Avrupalıların eleştirdiği bir vergi olarak kaldı. Bâbıâli 1851'de cizyenin kaldırılması ve herkesten eşit olarak alınan bir baş vergisi haline getirilmesini düşündü ve 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte cizye bedel-i askeriye'ye çevrildi. Tanzimat Fermanı'nın aslı.

lar. Kendisini isteyenler bir tarafa, istemeyenler bir tarafa ayrılmak suretiyle reylerini izhar ederler. Seçmenler üzerinde baskı yapanlar ceza kanunnâmesine göre cezalandırılır.

Yirmi sene sonra bir Fransız seyyah, Perrot, bu meclisler hakkında şu dikkate değer tafsilâtı vermektedir: *"Adayın seçim usûlü düzensiz ve keyfîdir. Meclisin toplanması, buna engel olmakta menfaati bulunanlara tâbidir. Nihayet meclisin yetkileri belirsiz olup açıkça tâyin ve tesbit edilmemiştir... Eğer bir yerde meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve başlarına faal ve kabiliyetli bir adam geçirmiş iseler, meclis üstün bir nüfuza sahip olabilir; aksi takdirde müdür ve kadı ile anlaşmış bir kısım beylerin hükmü altına girmiş veya üyeleri aralarında parçalanmış bulunan bu meclisler hiçbir iş yapamaz ve bir hiç haline düşerler. Türk olsun Hıristiyan olsun, kaç meclis üyesine sormuş isem, bu meclislerin aldıkları kararların hangi hallerde kanun kuvvetini haiz olduğunu, hangi hallerde sadece temenni ve düşüncelerini bildirdiğini, ne zaman kesin karar veren bir mahkeme otoritesine sahip olduğu ve ne zaman bir danışma heyeti durumunda bulunduğunu aslâ anlayamadım. Gerçekten şuna inanıyorum ki, kendileri ile konuştuğum üyeler kendileri de bu hususta daha fazla bir bilgiye sahip değildiler. ...Mühim bir karar almak bahis konusu olan önemli durumlarda büyük meclis toplanır; o zaman üyelerin miktarı daha kalabalıktır. Bu toplantıya muhtelif cemaatlerin dinî reisleri ile en nüfuzlu şahıslar çağrılır. Esasen meclise gidecek mebusu seçmek ve vazifesini tâyin etmek için cemaatın umumî toplantısı veya Avrupa'da olduğu gibi seçimler yoktur. Ne milletin mecliste temsili, ne de iç işlerini kendi kendine idaresi diye bir şey vardır. Bir kelime ile hiçbir şeyin kesin bir düzeni, bir nizamnâmesi yoktur. Bunun yerine sağduyu ve örf ve âdet hâkimdir. Otorite kendiliğinden tabiî olarak en zengin ve en kabiliyetliye ait olur."*

Birçok yerlerde meclislere, bilhassa küçük şehirlerde ve kasabalarda, ağa ve vücûh-i memleket adı altında eski âyân hâkim olmuşlardır. 1850 Vidin İsyanı'nda meclise ağaların hâkim olduğu, memurları, kadı ve müftüyü kendilerine uydurarak valinin otoritesini sıfıra indirdikleri ve işlere hâkim oldukları bizzat hükûmetin soruşturması sonucunda meydana çıkmıştır.

Ziya Paşa *Arzıhâl*'de diyor ki: *"Derebeyliği, yeniçerilik, muhassıl müteselimlik usûl-i zâlimânesini Tanzimat-ı Hayriyye eğerçi lafzan ilga etmemiş ise de... taşraların her yerinde derebeyleri elveym mevcûd olup fakat isimleri başkadır. Bunlar iki sınıf olup birtakımı konsoloslar ve diğeri âzâ-yı meclis, mu'teberân, vücuh-i belde denilen erbâb-i nüfuz ve servettir."*

Tanzimat'ın ilanından sonra âyân, yalnız meclislerde değil, idarenin aşağı kademelerinde de hâkim olmakta devam ettiler. Yeni teşkilâtta kaza müdürleri, eski mütesellimler gibi vali tarafından o memleketin ileri gelen nüfuzlu ağaları arasından seçilir ve memuriyetleri merkezî hükümetin tasdikiyle kesinleşirdi.

Tanzimat siyasetine karşı olan ulemâ da bu meclislerde muhafazakâr ağalar yanında yer almakta, bazı yerlerde halkı açıkça isyâna teşvike kadar gitmekte idiler.

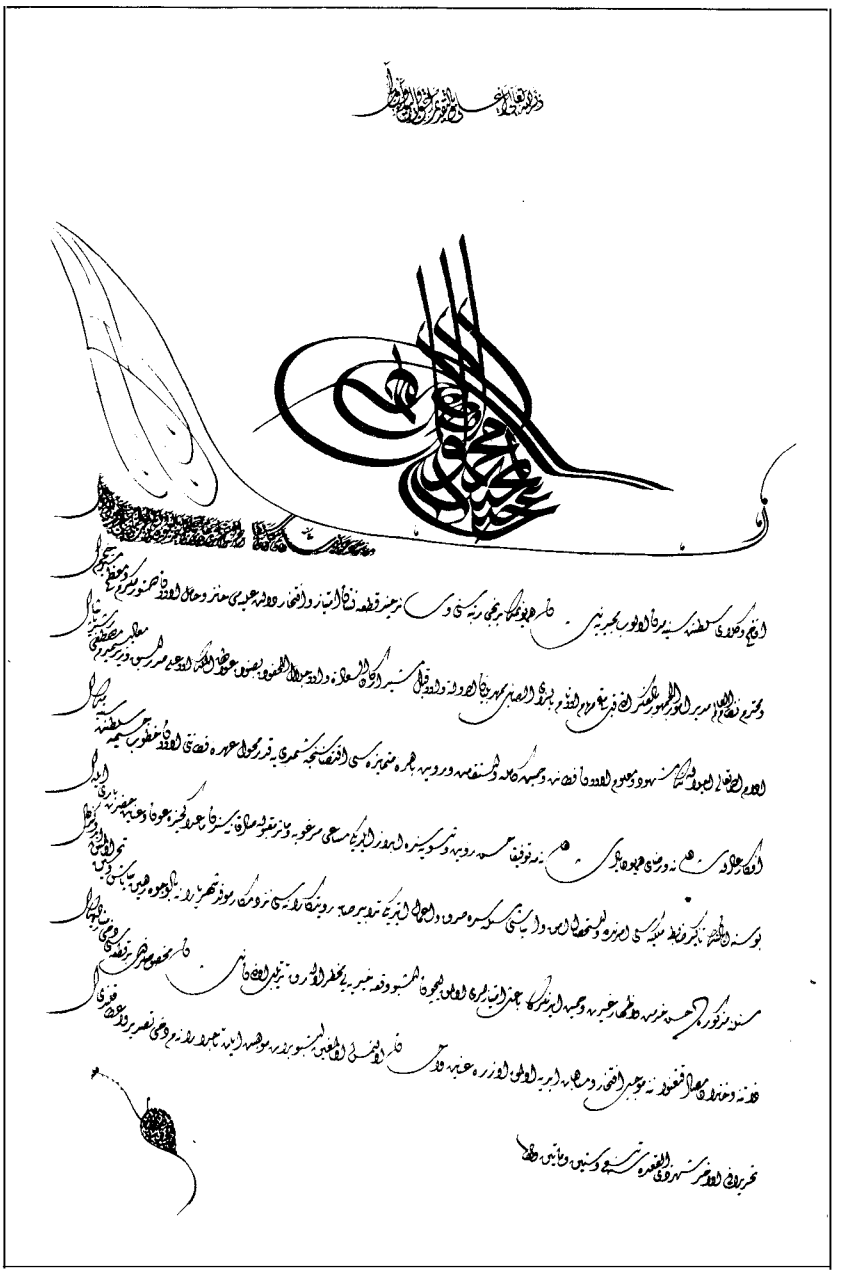
Bu yolda fazla ileri giden ulemâya karşı Meclis-i Vâlâ'nın harekete geçtiğine dair bu devre ait arşiv kayıtları bulmaktayız. Meselâ Adapazarı meclisinde üye bulunan müftünün kahvehanelerde vergi aleyhine halkı tahrik etmesi üzerine kendisi azledilmiştir.

Reayaya karşı eski keyfî hareketlerinde devam etmek isteyen ve böylece Tanzimat esaslarını çiğneyen bazı ağaların eyalet büyük meclislerinde veya İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da muhakeme edildiklerini ve yeni çıkarılan ceza kanunnâmesine göre hüküm giydiklerini görmekteyiz. Bazı elebaşılar verginin ağırlaştığını öne sürerek halkı tahrik etmekte idiler.

Sonuç

Sonuç olarak, bu zümreler, tabiî Reşid Paşa ve ıslâhatı aleyhine her vasıtayı kullanarak mücadeleye girişeceklerdi. Islâhattan sonra geçici devrede, bilhassa âşarın toplanmasında meydana çıkan kargaşalıklar ve eski mültezimlerle mahallî âyânın baltalama hareketleri yüzünden 1839-1840 yılı devlet gelirinin mühim bir kısmı toplanamamıştır. Mehmed Ali'ye karşı yapılan felâketli savaş neticesinde hazine zaten büyük bir sıkıntı içindeydi. Reşid Paşa iktidara gelince istikraz teşebbüsünde bulunmuş ve devlet masraflarının ve maaşların bir kısmını eshâm kavâ'imi denilen bonolarla ödemek mecburiyetinde kalmıştı. Reşid Paşa'nın Pâyıtaht'taki düşmanları onu düşürmek için bilhassa bu durumdan yararlanmışlardır. Sarayda damatlar, Rıza, Mehmed Ali Paşalar Sultanı, Reşid aleyhine tahrik etmekte idiler.

Nihayet 7 Safer 1257/31 Mart 1841'de Reşid Paşa'nın azli ile muhafazakârlar iktidara geldi. Şimdi Rıza Paşa duruma hâkimdi. O, askerî ıslâhata öncelik verdi.

TEPKİLERİN BAŞLANGICI: *İltizam usulünün kaldırılması büyük bir değişimin başlangıcıydı. O güne kadar bu usulün işlemesiyle çıkar sağlamış gruplar kazanç kapılarının kapanacağını görünce tepki göstermiş, vergi ödemede getirilen eşitlik vergi konusunda imtiyazı olan ya da muaf olan zümrelerin hoşuna gitmemişti. Bunun yanısıra Hıristiyan vakıfların vergiye tabi tutulması ve gelir kaynaklarının sınırlandırılması gibi birçok etken de halkı, yapılan reformların aleyhine çevirmiş ve sonuçta Mustafa Reşid Paşa'nın iktidardan düşmesine kadar giden bir süreç başlamıştı. Mustafa Reşid Paşa'ya verilen nişan beratı.*

Yeni idare işbaşına geçer geçmez bütün valiliklere gönderdiği bir fermanla muhafazakâr Müslümanları tatmin ve hükümetin muhafazakâr politikasını teyit etmeye çalıştı. Bu fermanda Halife-Sultan "Ahkâm-ı dîniyyenin icrâsına dikkat farz-ı 'ayn" olduğunu belirtiyor ve mazeretsiz beş vakit namazı terk edenlerin cezalandırılacağını ihtar ediyordu. Muhassıllıklar derhal kaldırıldı,

MUHALİFLER SAHNEDE: *Tanzimat'ın uygulanması sırasında doğan tepkiler varolan yapının direnmesine ve reformlara karşı kesin tavır takınmasına yol açtı. Birçok yerde âyânlar yöredeki memurları da etki altına alarak kurulmak istenen merkezî otoritenin karşısına dikildi. Devlet gelirlerinin toplanamaması, savaş sırasında ortaya çıkan güçlükler ve daha birçok etken Reşid Paşa'nın karşısında olan kesimin işine yaradı. Sonuçta bunların da etkisiyle Padişah Mustafa Reşid Paşa'yı azletti. Mustafa Reşid Paşa'nın muhalifi Serasker Rıza Paşa.*

valiler eyâletin veya sancağın yalnız âsâyiş işlerinde değil, maliye işlerinde de eskisi gibi yetki sahibi oldular. Bu yerlerin "umûr-ı mâliyyeleri umûr-ı zabtiyyeleriyle birleştirilerek müşirlerine emâneten ihale edilmiştir." Vergi defterleri gönderilmiş ve kendilerinden bu defterlerde tâyin edilen vergiyi tam olarak vaktinde göndereceklerine dair mühürlü taahhütnâme istenmiştir. Buna göre, ihmal yüzünden noksan gönderen valiler bu noksanı kendi ceplerinden ödemeye mecbur olacaklardı. Maliye işlerini yürütmek üzere gönderilen müdür ve kâtip, valilerin emri altına konmuştur. Rumeli'ye gönderilecek sabık Hariciye Nazırı Mehmed Sadık Rifat Paşa'ya ve taşradaki idarecilere hitâb eden ikinci bir ferman (evâil-i Receb 1258/1842 Ağustos ortaları) Tanzimat esaslarını teyit etmekle beraber, Reşid Paşa'nın en radikal görünen bazı reformlarını, devlet ve halk için doğurduğu güçlükler yüzünden kaldırmakta ve eski müesseseleri geri getirmekteydi. Bu fermanda Padişah, memleketi ve milleti kalkındırmak ve tebaanın emniyet ve huzurunu sağlamak maksadıyla "Tanzîmât-ı Hayriyye usûlü"nü koyduğu, fakat bazı güçlükler meydana çıktığını açıkladıktan sonra bu güçlükleri gidermek üzere bu esaslarda vükelânın oybirliği ile değişiklik yapıldığını bildirmektedir. Bu güçlükler ve alınan yeni tedbirler fermanda şöyle belirtilmektedir:

1- Tâyin olunan vergilerin tahsilinde ahaliden bazı kimseler yalnız "kendü merâm ve maksûdlarını istihsâl ümniyesiyle" engel çıkarmaktadırlar. Bu gibiler hem halkı kışkırtmakta, hem de vergi toplanmasının gecikmesine sebep olmaktadırlar. Valiler bu gibi müfsidleri araştırarak hak ettikleri cezaları vereceklerdir.

2- Emânet usûlüyle, yâni devlet memurları vasıtasıyla âşar vergisinin tahsilinde kayıplara uğranılmıştır. Bu kayıpları önlemek ve aynı zamanda taşrada ileri gelenlerin ve halkın ticaret ve kazancını sağlamak üzere âşarın mahallinde müdürlere ve ileri gelenlere "maktû'an" ihalesine karar verilmiştir.

Diğer vergilerin de eskisi gibi iltizama verilmesi düşünülmektedir. Diğer taraftan daha 1841 yılı başlarından itibaren önemli bölgelerde muhassıllıklar birleştirilerek eyâletlere defterdar adı altında daha geniş yetkili mâliye âmirleri tâyin edilmeye başlanmıştı. Reşid Paşa düşünce her yerde muhassılların yerini bu defterdarlar almıştır.

3- Memurların suiistimalleri ve halka kötü muameleleri önlenecek ve vergi meseleleri dolayısıyla halkı tahrik edenler cezalandırılacaktır. Yeni tedbirlerin uygulanması eyâletlerde, şimdi tekrar geniş yetkilerine ve otoritelerine kavuşmuş olan müşîrlerin, yâni valilerin eline bırakıldı ve genel müfettiş olarak Rifat Paşa Rumeli ve eski Meclis-i Vâlâ reisi Mahmud Hasîb Paşa Anadolu'ya gönderildi. Yapılan değişikliklerden biri de ilmiye sınıfını tatmin ediyordu: 1 Şâban 1257/18 Eylül 1841'den itibaren nâiblerin, maaşlarını muhassıllıktan alan aylıklı memur sıfatına son verildi ve eskisi gibi şer'î resimleri doğrudan doğruya almalarına müsaade edildi.

Rumeli'de Niş ve Vidin isyanlarında görüldüğü gibi, Hıristiyan tebanın ayaklanmaları ile Anadolu'daki muhalefet ve kaynaşmanın esas konusu daima yeni vergi rejiminin getirdiği değişikliklerdir. Tahriklere önayak olanlar da, imtiyazlı zümreler, Hıristiyan çorbacılar, Müslüman ağalar ve ulemâdır. Fakat Hıristiyanlarla Müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu mühim fark vardır: Rumeli'de Gülhane Hattı'nın doğurduğu kaynaşma derhal millî-siyasî bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir. Rumeli'de reaya, çorbacıların idaresinde esaslı içtimaî reformlar için harekete geçmekte, Anadolu'da ise eski Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel müesseselerini temsil edenler bu gibi reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra Balkanlarda millî uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken Türk politika hayatına, uzun zaman taşraya hâkim âyân-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma hâkim olacaktır. □

KAYNAKÇA

- A. Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II, İstanbul, 1330
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, Ankara, 1953
- EASTHOPE Lady, *Letters of Turkey*, Londra, 1856
- KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954
- LEWİS Bernard, *The Emergence Modern Turkey*, London
- PERROT G., *Souvenirs dun Voyage en Asie Mineure*, Paris, 1867
- ULUÇAY M.Ç., *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944
- Ziya Paşa, *Arzıhâl*, İstanbul, 1372

Tanzimat

İlber Ortaylı

Tanzimat insanının, yaşadığı dönemin bilincine sahip olduğunu biliyoruz. Bu bilinci bugünkü gözle nasıl değerlendireceğimiz ayrı bir konu; ama Tanzimat adamında bir tarih bilinci vardı. Yaşanan devre, gerçekleştirilmesi istenen projelerin başında belirtildiği üzere, "Tanzimat-ı Hayriye" deniyordu. "Tanzimat-ı hayriye iktizasınca..." ilan edilen fermanın içinde 150 yıldır süren bir gerilemeden söz ediliyordu. 19. yy'ın aydın-bürokratı artık bir restoratör değildi; değişikliğin gereğine inanmıştı. Bu değişiklik, frenk deyimleriyle *reform* mu, yoksa *revolüsyon* muydu? Osmanlı insanı bu hareketler için *inkılâp* sözünü kullanmıyordu; daha doğrusu, inkılâp sözü bu dönem için bazı kimseler tarafından çok sonraları kullanılmıştır. Kullanılan söz *ıslahat*'tır, ama bu da pek sevilmez. "Tanzimat" sözcüğü *reorganizasyon*'u karşılamak için kullanılmıştır. Burada Tanzimat'la idarî ve hukukî yapının ıslahı, kanun ve düzen getirilmesi kastediliyor. Gerçekten de bu Tanzimat adı o derecede benimsenmiş ve benimsetilmiştir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemini gözleyen yabancılar bile *Tanzimat* karşılığı olarak *legislatione* terimini yeğlemişlerdir. (Örneğin George Young.)

Tanzimat ve Balkan Ulusçuluğu

Bürokrasi devlet örgütünü düzenlemeyi tarihî misyonu olarak görüyordu, ama toplum hayatının tümünü kapsayacak bir değişim çoğunun havsalasını aşmaktaydı. Nihayet Tanzimat bürokrasisi, *kaide-i tedric*'e (ılımlılık kuralına) sadık kalarak kanun ve düzen devleti getirmek amacındaydı. Yaşadığı dönemi bir çığır olarak görüp adlandıran Tanzimat adamı, buna rağmen, hiç de radikal değildi.

Tanzimat dönemi ve Tanzimat reformları alevlenen Balkan ulusçuluğuyla başlayan toprak kaybını durdurmayı amaçlıyordu. Yıkımın ölçüsü toprak kaybıydı, başlangıcının tarihi de konmuştu: II. Viyana Kuşatması... Şimdi Balkan uluslarının ayaklanması; Sırbistan'ın muhtariyeti ve Yunan bağımsızlığı dikkatleri iç soruna çevirdi. Bu gelişmelerin durdurulmasının maliyede, idarede ve yargıda reformla sağlanabileceği düşünüldü. İmparatorlukta ulusçuluktan başka birtakım yerel hanedanların yönetimi ele geçirdiği görülüyor. 1809 Sened-i İttifak'ı bu yerelciliğin belgelenmiş biçimiydi. Üstelik Mehmed Ali olayı Tanzimat hareketinin de başlıca nedenlerindendi; ulusçu bir hareket değil, yerel bir hanedanın egemenliği ele geçirmesiydi. Tanzimat hareketi, merkeziyetçilik ve yeni bir yurtseverlikle, yani Osmanlıcılıkla İmparatorluğun kurtulacağını düşünenlerin eseriydi.

3 Kasım 1839 günü bütün elçilerin, ulemânın, devlet erkânının, gayrimüslim cemaatlerin ruhanî ve dünyevî temsilcilerinin ve halkın önünde okunan ferman, bizim tarihçiliğimizde, daha doğrusu hukuk edebiyatımızda bir haklar beyannamesi olarak değerlendirilir. Modern anayasaların içeriği açısından tahlil edilen bu fermanda aktif statü hakları, negatif statü hakları gibi hukukî kurumlar aranmıştır. 1839 fermanı, kuşkusuz, imparatorluğun hayatında bir yenilikti. Sultan adına çıkan bu fermanı aslında Bâbıâli bürokratları hazırlamıştır. Kanun devleti statüsü geliyor ve hükümdarın mutlak hakları kısıtlanıyordu. Uyrukların mal ve can güvenliği, vergilerin kanunîliği, angaryanın yasaklanması, iltizamın kaldırılması ve her din mensubunun kanun önünde eşitliği gibi yeni kurumlar geliyordu. İmparatorlukta kurumlaşan bir can ve mal güvenliğinden söz edilebilir. Özellikle Sultan Mecid döneminin, hükümdar ve bürokratların yönetim tarzının da payı olan bu gelişme kalıcı olmuştur. İmparatorlukta klasik despotizm II. Mahmud'la son bulmuştur denebilir. Bundan sonra modern otokratik bir yönetim sözkonusu olmuştur. 19. yy'ın ilk yarısında demokrasilerin değil, otoriter-kanunî yönetimlerin yaygınlığından söz edilmesi mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu da böyle bir dünyaya ayak uyduruyordu.

Tanzimat insanlarının insan hakları gibi bir kuruma yabancı olmadığı biliniyor. En azından uyrukların refah ve güvenliğine yönelik modern yasal bir yönetim konusunda herkes birleşmekteydi. Ama bütün bunlara rağmen Tanzimat Fermanı'nı bir yerde de klasik

TANZİMAT VE İNSAN HAKLARI: Tanzimat Fermanı bir yerde klasik Osmanlı "adaletname" geleneğinin devamı olarak görülebilir. Gerçekte Tanzimat'a öncülük edenlerin insan haklarına, bunların getirdiği kurumlara yabancı olduğu bilinmektedir. Bu nedenle fermanla getirilen şeyin uyrukların refah ve güvenliğine yönelik, ama kökü biraz da geleneğe bağlı yasal bir yönetim olduğu konusunda tüm Tanzimatçılar birleşmekteydi. 1850'de çıkarılan Tanzimat Madalyası.

Osmanlı *adaletname* geleneğinin devamı olarak görmek gerekir. Hükümdarlar tahta çıktıklarında teb'aya adalet vaadeden böyle fermanlar çıkarılırdı. Bu sefer bu eski biçimin kısmen yeni bir içerik kazandığı görülür. Aynı geleneğin sonra da devam ettiği, ama fermanların içeriğinin gittikçe değiştiğini görürüz. Sultan Abdülâziz'in çıkardığı "Ferman-ı Adalet" gibi...

Tanzimat Fermanı'ndan en çok rahatsız olan, Rum Patriği'ydi. Gayrimüslim milletlerin (yani dinî cemaatlerin) eşitliği, Tanzimat Fermanı'yla gelmişti. Oysa Rum cemaati ve Patrikhane o güne kadar diğer gayrimüslimlerin üstünde bir statüye sahipti. Bütün Ortodoks kavimlerini Fener Patrikhanesi kontrol ediyordu. Fenerli aristokrasi yönetimde imtiyazlı bir yere sahipti. Aslında Balkan ulusçuluğu Slavlar arasında geliştikçe, kin duyulan hedef, Bâbıâli'den çok, Fener Patrikhanesi olmuştu. Gerçekten de, yeni dönemde Ortodoks kilisesi parçalanacak ve Fener'in durumu sarsılacaktı. Bâbıâli'yi Tanzimat'ın ilanına iten ana nedenlerden biri, Balkan ulusçuluğuydu. Yunan ayaklanması ve bağımsızlığı felaketle bitmişti. Üstelik bu olay devamlı ordu sayılan kapıkulu askerinin imhasını gerektirdi. Askerî reformun malî-idarî-hukukî alana da yansıması gerekiyordu. Daha öncesi Sırbistan özerkliği, Tanzimat'tan hemen önce de Vidin Ayaklanması Bulgaristan için de aynı tehlikeyi işaret ediyordu. Fermanda göze çarpan prensiplerin yorumunu tek kelimeyle özetlemek gerekirse, yeni bir Osmanlılık, Osmanlı yurtseverliği, yeni politikaya esas olarak alınmıştı. Çöküntüyü ve ulusçuluğun şiddetini bu yeni ideolojiyle önleyebileceklerini düşünüyorlardı. Bu politikanın tutarlılığını tartışmaksızın şunu belirtmek gerekir: Bu, devlet hayatında yeni bir gelişmeydi. O vakte kadar "Osmanlı" olan devletin adıydı, hanedandan dolayı tabiî... Şimdi ise *Osmanlı* uyrukları ve *Osmanlılık* gibi yeni bir kavram, yeni bir politika ortaya çıkıyordu. Bu, çağdaş Avrupa kalıplarına uygun bir ideolojiydi; (Avusturya'nın *Kaiserreich nationalismus*'u gibi) çok budunlu bir imparatorluğa uygun yeni bir siyaset ve kültür arayışıydı. Tarihin geniş perspektifi içinde başarı gösteremedi, ama tamamen etkisiz kalmadı ve tarihte bir iz bıraktı.

Tanzimat ve Mısır Sorunu

Tanzimat Fermanı'nın ilanını kolaylaştıran ve zahirî bir sebep sayamayacağımız olay da Mehmed Ali Paşa Ayaklanması'dır. Bâbıâli ordusuzdu; daha doğrusu, çocuk yaştaki modern ordu eğitim ve talim aşamasındaydı; komutanları ise eski ordunun kalıntısıydı. II. Mahmud döneminde geleceğin Tanzimat'ının ana hatları Mehmed Ali ve Bâbıâli arasındaki polemikten anlaşılacak gibiydi. 19. yy'a kadar Avrupalılaşan tek örnek, Çarlık Rusyası'ydı. Rusya reformlarına duyulan ilginin sandığımızdan daha yoğun olduğu anlaşılıyor. Ancak Kütahya kapılarına dayanan Mısır örneği reform işinin tartışmasını durdurdu; acele pratiğe geçilmesi gerekiyordu. Mısır buhranı Tanzimat'ın beynelmilel alanda da gereğini hazırladı. 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı Osmanlı Devleti, Boğazlar üzerindeki statüyü değiştiren 13 Temmuz 1841 tarihli Boğazlar Sözleşmesi'yle değiştirdi. Rusya bu durumda kazandığı hakları kaybetti. Onun azınlıklar üzerinde ileri süreceği protektora hakları ise Fermanın getirdiği eşitlikçi yasacı prensiplerle önlenecekti. Çokça tekrarlanan, 1839 fermanının 1838 tarihli "Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi"yle ilişkili bulunduğu savı, pek geçerli bir sav değildir. Önce fermanda ticaret sözleşmesi hükümleri aranmamalı, çünkü yok. Ne Tanzimat Fermanı'yla ne de Ticaret Sözleşmesi'yle düşük gümrüklü dış ticaret gelmiş değildir. 17-18. yy'lardan beri Fransa ve onu izleyen diğer devletler yüzde 3.5 gümrükle (1838'de yüzde 5) ve iç gümrük ödemeksizin, kabotaj hakkını da elde ederek ticaret yapmaktaydılar. Tanzimat, olanı değiştirmiş değildir; öte yandan, iktisadî dışa açılmanın başı da değildir. Tanzimat yöneticileri iktisadî ve teknolojik geriliğin farkındaydılar, aradıkları çözüm de 1840'ların ideolojisi (liberalizm) içindeydi. Bilindiği kadarıyla Osmanlılarda modern iktisadî düşünce de ancak Tanzimat kadar eskidir. Bununla beraber ordunun tüketimine yönelik dallarda Tanzimat öncesi ve sonrasında kurulan bazı sanayi yaşamış, Türkiye'de teknolojinin temelini ve devletçi bir sanayi geleneğinin başlangıcını oluşturmuştur.

Tanzimat'ta Sivilleşmenin Getirdikleri

Tanzimat dönemi, yönetimin sivilleştiği bir aşama oluşturur. Sivilleşmenin en önemli sonucu, bürokrasinin yeni grubunun egemenliğiydi. Bu, aynı zamanda yönetimde lâik eğitimin kaynaklık etmesine ve ilmiye sınıfının statüsünü hızla kaybetmeye başlamasına neden oldu. Tanzimat'ın bürokratı; ister A. Cevdet Paşa gibi medreseden, ister Keçecizade Fuad gibi Tıbbiyeden (lâik eğitim), ister kalemde yetişen çırak-memurlardan olsun, ortak özellikleri olan, daha doğrusu oluşan bir tipti. Muhalefet ve iktidar yoktu. Birbiriyle çatışan-

lar herhangi bir projeyi ve sorunu gereğinde ortakça omuzlardı. Ama bir kuşak sonra Genç Osmanlılarla, muhalefet siyasal bir nitelik kazanmaya başladı.

Tanzimat devrinin en önemli bir gelişmesi, yeni bir insanın, yani *Osmanlı*'nın ortaya çıkmasıdır. Bu Osmanlı, bütün İmparatorluk halkının her sınıfının girdiği bir kategori olamadı kuşkusuz. Ama 18. yy'a kadar her din ve etnik grup üyeleri kompartımanlar halinde yaşarken ve Osmanlı sadece devletin adıyken, reformlarla birlikte her din ve etnik gruptan bazı aydınların ortak bir grup oluşturduğunu görüyoruz. Bu gruba Osmanlı aydını demek mümkündür. Daha 18. yy'da Dimitri Cantimir, Nefiyoğlu, Hezarfen Hüseyin, Mavrokordato gibi simaların dahil olduğu bu grup, doğu dillerinden birini ve Avrupa dillerinden bazılarını bilen, dünya tarih ve coğrafyasına ilgi duyan lâik görüşlü bir gruptu. Tanzimat'ta bu grup yaygınlaştı; eğitim kurumlarıyla da Osmanlı tipi aydının doğuş ve yaşayışı kurumlaştı. Özellikle Tıbbiye, Mülkiye, Hukuk mektepleri, Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray) kuruluşu bu grubun gelişmesini hızlandırdı. Rum-Ortodoks Sava Paşa, halen başvurulan *İslâm Hukuku* kitabını kaleme alırken, İmparatorluğun ressamları her sınıftan Müslümanlardan da çıktı. Polonez asıllı Mustafa Celâleddin Paşa (Borzecski) Türk tarihini kaleme alırken Arnavut Şemseddin Sami Türk ve Arnavut dilleri tetkiklerine aynı derecede hizmet etti. Suriyeli Hıristiyan Arap Butrus el-Bustanî "Osmanlı Cemiyet-i İlmiyesi" ile işbirliği içinde Suriye'de aynı şeyi yapıyordu. Ortadoğu ve Balkanlarda, ayrılıkçılık yanında, kültürel bir bütünleşmeye giden bir Osmanlı aydın grubu da doğmuştu. Kuşkusuz, öte yandan geleneksel cemaat kompartımanları da uluslaşmaya doğru gidiyordu.

TANZİMAT'I KOLAYLAŞTIRAN ETKEN: Kavalalı Mehmed Ali Paşa ayaklanması Tanzimat'ın ilanını kolaylaştıran önemli bir olaydır. Gerçekten Mısır Buhranı Tanzimat'ın uluslararası platformda gerekçesini de hazırlamış, ardından fermanın getirdiği eşitlikçi-yasacı ilkeler Rusya gibi ülkelerin azınlıklar konusunda daha önce kazanmış olduğu hakların Osmanlı Devleti'ne yeniden iadesi sağlanmıştı.

Tanzimat, çöküşü durduran bir dönemdir. Toprak kayıpları durmadı, iktisadî bağımsızlık sözkonusu değildi. Ama devletin bağımsızlığı devam edebildi ve bu da gelişen Türk ulusçuluğuna ayrı bir atmosfer, ayrı bir temel hazırladı. Bu nedenle, Tanzimat'ın ülke bağımsızlığının ve kültürel mirasın temelindeki rolünü ayrı bir önemle değerlendirmek gerekir. □

KAYNAKÇA

□ İNALCIK Halil, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" *Belleten*, 112
□ ORTAYLI İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983
□ *Tanzimat*, 1, İstanbul, 1940
□ YOUNG G., *Corps de Droit Ottoman*, Oxford at the Clarendon Press, 1905

Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat

M. CAVİD BAYSUN

Türk milletinin yetiştirdiği büyük devlet adamları içinde adı unutulmayacak ve hürmetle anılacak kişilerden biri hiç şüphesiz Mustafa Reşid Paşa'dır. 19. yy'ın en çalkantılı dönemlerinde elçilik, hariciye nazırlığı, sadrazamlık gibi devletin pek mühim mevkilerini işgal etmiş olan paşa siyasî sahalarda yaptığı büyük hizmetlerden başka Tanzimat denilen inkılâp hareketinin de kurucusu olmak itibariyle şöhretini ebedileştirmiştir.

Reşid Paşa, II. Mahmud ile Abdülmecid'in saltanatlarında vukuagelen bütün hadiselerin içinde yaşayarak yetişti. Bunların bir kısmıyla yakından ilgilendi ve birinci derecede bir görev üstlendi. Birçok kez Avrupa'da sefaretlerde bulunup umumî siyasetin inceliklerini öğrendi. Tecrübelerinden devlet ve milleti yararlandırdı. Avrupa'nın en kudretli diplomatları ayarında bir devlet adamı olduktan başka memleketi yenileştirmek hususunda çok gayretli bir inkılâpçıydı. Bu itibarla tarihimizde kendisine şerefli bir mevki temin eylemiştir. Onun siyasi hayatı tetkik edilirken geniş düşüncesi, azmi, iktidarı ve siyasî mahareti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Reşid Paşa'nın İlk Yılları

Mustafa Reşid Paşa, 13 Mart 1800'de İstanbul'da dünyaya geldi. Babası II. Bayezid evkafının ruznamçecisi Mustafa Efendi'dir. Oğluna okuyup yazmayı o öğretmiştir. Mustafa Efendi'nin 1810'da vefatı üzerine yetim kalan genç Mustafa Reşid çok mütevazi bir hayat geçiriyor. cami derslerine devam ederek bilgisini tamamlamaya çalışıyordu. Maamafih medrese tahsilini tamamlayamadı. Arap ve fars dillerinde bilgisi eksik kal-

dıysa da, ilim ve irfana değer veren biri olduğundan hayatının her devresinde okumak ve öğrenmekten uzak kalmamış, daha sonraları fransızcayı mükemmel surette elde etmiştir. Gençlik çağlarında kendisini himaye eden enişteşi İspartalı Seyid Ali Paşa oldu. Ali Paşa valiliklerde ve sadarette bulunurken Reşid Bey'i de mühürdar olarak çalıştırırdı. Sadaretten azlini müteakip Mora seraskerliğine tayin olunduğu vakit de yine kaynını beraber götürmüştü. O zamanlar Mora'da Rum isyanı vardı. Ordunun son derece perişan bir halde bulunması, seraskeri çok güç bir duruma düşürmüştü. Bilhassa parasızlık ve askersizlik yüzünden çekilen zorluğu Reşid Bey gözleriyle gördü. Enişteşi tarafından İstanbul'a gönderildiği zaman -bilinen tatlı diliyle gerekenleri ikna edip- askerin ulufesi için 2.000 kese para kopardı, ordugâha getirdi.

İspartalı Seyid Ali Paşa'nın Mora seraskerliğinden azlinden sonra evinde pek sade, pek sıkıntılı bir hayat geçirmeye başlayan Reşid Bey az zaman geçince Kôse Akif Efendi'nin aracılığıyla Sadaret Mektubî Kalemine memur oldu.

Reşid Bey'in nazarı dikkati çekip ilerlemeye başlaması Mora vak'asını izleyen Rus Savaşı'nda görüldü. Orduda yazıcılık gôrevi yapanlar arasında bulunuyordu. Telhisatı kaleme alan Nafi Efendi'nin hastalanarak İstanbul'a iadesi üzerine bunları Reşid Bey yazmaya başladı. II. Mahmud Reşid Bey'in yazdığı telhisleri pek beğendi, kimin yazdığını merak etti. Meşhur Pertev Efendi (Paşa), Reşid Bey'i tarif edince padişah biraz sonra maaşının artırılmasını emreyledi.

Reşid Bey'in maaşı 1.500 kuruşa çıkarıldığı gibi aynı zamanda Amedî Odası Hulefalığına tayin edildi.

Savaşı izleyen barış girişimlerinde de Reşid Bey'in adı geçmeye başladığını görüyoruz. Nuri Efendi'yle beraber Rus ordugâhına gönderildikten başka Edirne Antlaşması müzakerelerinde murahhas heyetine kâtip sıfatıyla katılmış bulunuyordu. Savaş sonrası İstanbul'a dönüşünde Sultan Mahmud, Reşid Bey'i çağırtmış, iltifatta bulunduktan sonra fransızcayı lâyıkıyla öğrenmesini tavsiye etmişti.

Bu asırda Reşid Bey'in meziyetini takdir edip ileri gitmesine Pertev Efendi çalışıyordu. 1830 yazında Pertev Efendi bir mesele hakkında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa nezdine gönderildiği vakit refakatinde Reşıd Bey'i ikinci kâtip olarak bulundurdu. Mehmed Ali Paşa kendisini Mısır'da alıkoymak istediyse de Pertev Efendi'yle beraber İstanbul'a dônmeyi tercih etti.

M. Reşid Paşa elçiyken.

1831'de Amedî Ahmed Akif Efendi Rumeli'de bulunan sadrazam Mehmed Reşid Paşa'ya gönderdiği zaman Reşid Bey amedî vekâletine, 1832 haziranının başında da asaleten amedîliğe tayin edildi.

Reşid Bey'in amedî olması iktidar ve kabiliyetini tanıtmaya mükemmel bir vesileydi. Memuriyetine ait gôrevlerden başka yabancı elçilerle Bâbıâli'nin ilişkisini kuruyor, bazan taşrada bulunan sadrazama padişahın şifahî emirlerini tebliğe memur ediliyordu.

Elçilikleri ve Hariciye Nazırlığı

Mustafa Reşid Bey amedîlik uhdesinde olmak üzere 1834 haziranında Paris ortaelçiliğine tayin edilmekle artık doğrudan doğruya diplomasi meslеğine girmiş oluyordu. Beraberine sırkâtibi olarak hemşirezadesi Nuri Efendi'yle tercüman Ruhüddin Efendi'yi alıp hemen Paris'e hareket etti. Yolda Viyana'ya uğradı. Metternich ile gôrüştü. Avusturya Başvekili Türk elçisine çok ikramlarda bulundu. Baden sayfiyesinde şerefine ziyafet verdi. Aynı zamanda aralarında siyasî meseleler hakkında uzunboylu müzakereler de icra edildi. Metternich, gerek kendi devletinin gerek Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu lehindeki dostane niyetlerini gôsteriyor, İngiltere ile Fransa'yı biraz tereddütle karşılıyordu. Fakat neticede bütün devletlerin Mısır işlerinde ortak hareket edeceklerine kanaat gôsteriyordu. İkisi de bu gôrüşmeden pek memnun olmuşlardı. Birbirlerini takdir ettikleri anlaşılıyordu.

Reşid Bey, Fransızcayı hakkıyla bil-

meden elçilik görevi yapılamayacağını anladığından Paris'te dil öğrenimini ilerletmeye başladı. Cidden büyük gayret gösterip bu dili mükemmel surette elde etti.

Fransız başkentinde Türk elçisinin görevi hayli ağırdı. Aleyhimizde Mısır valisiyle Yunanlılar tarafından yapılan propagandaya karşı girişimlerde bulunacak, mukabil yayın yapacak, bizim de artık Avrupa metodlarını kabule başladığımızı Frenklere anlatacaktı. Mısır meselesini Osmanlı devleti lehine halletmek için kamuoyunu kazanmak lâzımdı.

O sırada Fransızlar Cezayir'i istilâ etmekteydiler. Gerçi kendine bundan Paris'te söz etmemesi tavsiye olunmuşsa da "Fransızlar Cezayir harekâtını ilân edip dururken süküt nasıl olur?" diyor ve hariciye nazırıyla görüşmesinde bu vilâyetin tahliyesini talep ediyordu. Reşid Bey her meselenin İngiltere'de hallolunacağına kaniydi. Binaenaleyh daima Londra elçisiyle temas etmekle beraber müttefikimiz olduğundan Rusya'yı gücendirmemeye, Fransa'yı da kuşkulandırmamaya dikkat ederdi. Reşid Bey'in birinci Paris elçiliği on, on bir ay kadar sürdükten sonra 1835 yılı içinde izinle İstanbul'a döndü ve pek çok iltifatını gördüğü II. Mahmud'a mühim bir lâyiha takdim etti.

Bana bu lâyihayı bulmak nasip olmadı. Fakat bundan bahseden bir Tezkere-i Samiye ve Hatt-ı Humayun gördüm ki tetkikinden bazı hakikatler ortaya çıkıyor. Tezkerede, Reşid Bey'in o günü ve geleceği ilgilendiren pek mühim meselelerden bahsettiği söylenmekte ve bu ince ve nazik davaların uzunboylu incelenmeye muhtaç olduğu kabul olunmakla beraber Reşid Bey'in derhal Paris'e gönderilmek istenmesi anlamlıdır.

Reşid Bey, İstanbul'a gelişinden üç ay kadar sonra yola çıktı. Viyana'da biraz rahatsızlanıp birkaç gün fazla kalarak Paris'e hareket etti. Metternich Viyana'da bulunmadığından bu defa görüşememişlerdi.

Bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren siyasî meselelerde bir değişiklik olmuş değildi. Binaenaleyh elçi yine başlıca dava olmakta devam eden Mısır işleriyle uğraşıyor, yine Cezayir hakkında resmî taleplerde bulunmamakla beraber Fransız vükelâsını eleştirmekten uzak kalmıyordu.

1836 sonbaharına doğru zâhiren Londra'nın havasıyla uyuşamayan Beylikçi Nuri Efendi'yle değiştirilerek Londra elçisi oldu, İngiltere'ye gitti. Kendisi daha önce bu ülkede seyahat ederek Portsmouth gibi yerleri görmüştü.

Reşid Bey'in İngiliz devleti hakkında takdiri büyüktü. Bütün siyasî meselelerin hal merkezinin Londra olduğuna inanmıştı. Hattâ Fransızlarla aramızdaki ihtilâfların da İngiltere vasıtasıyla düzeleceğine kanaat getirmişti. O halde devleti ilgilendiren bütün siyasî işlerle burada meşgul olacağı tabiîydi.

Londra'ya amedîlikle gelmiş olan Reşid Bey, 1836 sonbaharında hariciye müsteşarlığına, 1837 haziranında vefat eden Hulûsi Paşa'nın yerine müşir rütbesiyle ve paşa unvanını kullanmamak şartıyla, hariciye nazırlığına tayin olundu.

Bu tayin üzerine hemen İstanbul'a gelmesi icap etmiş ve rütbesine ait nişan, kılıç vesaireyi getirmekte olan Miralay Tevfik Bey Marsilya'da karantina beklediğinden o gelinceye kadar kendisi İngiltere'de seyahat ederek İrlanda adasını ve sanayi fabrikalarını görmek istemişti. İstanbul'a geldiğinde II. Mahmud ona müstesna bir iltifat ve teveccüh göstermiş, konağında memuriyetine ait fermanın okunması için pek parlak merasim yapılmasını emreylemişti.

Hükümdar üzerinde gittikçe bariz bir nüfuz kazanan Reşid Bey'den diğer vükelânın kuşkulandığı ve İstanbul'dan uzaklaşması için çare arandığı muhakkaktı. Bir müddet sonra kendisine paşalık unvanıyla beraber vezirlik veriliyor ve Fethi Paşa ile "pek ziyade gayret etmiş, Fransız lisanını ve Avrupa usullerini tahsil etmiş iseler de bir müddetcik daha Avrupa'da bulunmaları takdirinde her yönden bilgilerini tamamlayacakları ve geçmişi bilmeleri nedeniyle elçilik işlerini daha lâyıkıyla idare edecekleri" bahane edilerek Reşid Paşa Paris, Fethi Paşa Londra elçiliklerine tayin olunuyordu.

Aradan az bir zaman geçti. Ne olduysa oldu. Reşid Paşa'nın İstanbul'da kalmasına irade çıktı. Merkezde mühim devlet işleriyle meşgul olması elçilikten daha faydalı görülmüştü.

Mustafa Peşid Paşa devletin kurtulması için ıslahat ve inkılâp lüzumuna inanmıştı. Kanaatince, eğer eski tarz ve şeklinde kalırsa çöküş muhakkaktı. Avrupa'yı görüp dünya kamuoyunu anladıktan sonra bu düşünceler daha ziyade kuvvetlenmiş, her fırsatta II. Mahmud'u kendi fikrine yönlendirmeye çalışmıştı. Esasen ıslahat yanlısı bir adam olan padişaha, Reşid Paşa'nın fikirleri çok doğru görünüyordu. Düşünülen ıslahat uygulanırsa devletin vaziyetini kurtarmak için pek elzem olan Avrupa desteğinin de temin edileceği anlaşılmıştı.

Reşid Paşa hariciye nazırlığını bilfiil idare ettiği aylarda birkaç mühim icraat yaptı. Evvelâ, ziraat, ticaret, sanayi gibi şeylerin büyümesini temin için bir meclis teşkil ettirdi ki kararları padişaha kendi vasıtasıyla arz olunacaktı. Bundan başka 17 Ağustos 1838'de İngiltere'yle bir ticaret antlaşması imzaladı. Bununla bütün memlekette "Yedi-vahit" usulü kalkıyor, ticaret serbest oluyor, İngilizler geniş müsaadeler kazanıyordu. Bu müsaadeler İngiltere'nin Mısır meselesinde gösterdiği yardıma karşılıktı.

Bundan sonra Reşid Paşa asıl mühim işe, Tanzimat teşebbüsüne girişti. 1838'de çıkan 169 numaralı *Takvim-i Vakayi*'de bu hususa dair uzun bir bent mevcuttur ki burada ortaya atılan ilk Tanzimat teşebbüsünü görüyoruz.

Anlaşıldığına göre, Bâbıâli'de vükelâ toplanıp uzun müzakerelerden, şer'î ve mülkî noktaları tetkikten sonra bazı ıslahat lüzumuna karar vermişler, birtakım esaslar kabul etmişlerdi. Sonra bu esaslar meclis-i vâlâca dahi benimsenip iradeye sunulmuştu.

İlk Tanzimat teşebbüsünde bilhassa "mal emniyeti" temin olunmak istenmiş, vergilerin ıslahı ve âdilâne bir surette tevzii, rüşvetle angaryanın yasaklanması, musaderinin kaldırılması kabul olunarak mezkür esasların tatbikinde vezirler, rical, âyan, tüccarlar, reaya müsavi tutulmuştu. Biraz sonra kararın hemen tatbikine geçilmiş, örnek olarak ilk önce yalnız Bursa ile Gelibolu sancaklarına memurlar gönderilerek emlâk tahririne başlatılmıştı. Ne yazık ki bu hareket sadece bir teşebbüs mahiyetinde kaldı, arkası gelmedi. Reşid Paşa yine elçilikle İstanbul'dan uzaklaştırılırken ıslahatın o yıl yapılamayacağı mecalis-i âliyede kararlaştırılarak her iki sancağın şimdilik eskisi gibi idaresi emrolunmuştu.

Reşid Paşa ikinci defa olarak 1838 ağustosunda Londra elçiliğine tayin olunduğu sırada Mısır meselesi yeniden alevlenmek eğilimini gösteriyordu. Gerek devlet, gerek Mehmed Ali Paşa askerî hazırlıklarda bulunuyorlar ve iki taraf arasında bir vak'anın zuhuru pek muhtemel görünüyordu. Hariciye nazırlığı uhdesinde kalarak İngiltere'ye memur edilmiş olan Reşid Paşa, o devletin ittifakını temine gidecekti. Beraberinde müsteşar olarak divan-ı humayun tercümanı Âli Efendi'yi (paşa) götürüyordu. II. Mahmud bu elçiliğe özel bir önem veriyor, ondan pek mühim neticeler bekliyordu.

Viyana ve Berlin'e uğrayıp siyasî temaslarda bulunarak Londra'ya giden

Reşid Paşa, istenilen şartlarla ittifak yapamadı. İngilizler yardım vadetmekle beraber öyle yedi sekiz yıllık bir anlaşmaya yanaşmadılar. Elçinin gönderdiği antlaşma müsveddesinden ne Saray ne de Bâbıâli memnun oldu. Ve artık Avrupa'da kalmasına da lüzum görülmeyerek İstanbul'a dönmesi gerektiği bildirildi. O da Lord Palmerston'la görüşüp kraliçeyle vedalaştıktan sonra Paris'e geldi. Louis Philippe ve Mareşal Soult ile temaslarda bulundu. Fransız ricalinin savaştan çekindiğini anladı. Reşid Paşa gönderdiği tahriratlardan birinde Avrupalıların Türkiye'deki ıslahata önem verdiklerini açıklıyor, Fransa kralının "memalik-i saltanat-ı seniyede dahi, Avrupa nizamlarına teşebbüs olunmakta olduğundan badezin Devlet-i Aliye'nin hukuku Avrupa'ya ithaliyle erbabı tamaın nazarlarına bir seddi sedit çekilmek" görüşünde bulunduğunu söylüyordu.

Devletler Mısır meselesinde henüz anlaşmış olmamakla beraber Reşid Paşa Paris'teki İngiltere Elçisi Lord Granville ile yaptığı görüşmede Avusturya ve Fransa'nın tereddüdüne rağmen İngiltere'nin aracılığıyla meselenın lehte hallolunacağına kani olmuştu.

Reşid Paşa oğullarını İstanbul'a göndermek için Marsilya'ya gelip fırsattan istifadeyle Toulon tersanelerini gezdikten sonra tekrar Paris'e döndü. Durumların karışması dolayısıyla ihtimal bir kere daha İngiliz devlet adamlarıyla görüşmek için Londra'ya gitti. Nihayet Paris ve Marsilya yoluyla Abdülmecid'in cülûsunu tebrik etmek üzere İstanbul'a geldi. Müsteşarı Âli Efendi'yi de beraber getirdi. Elçilik uhdesinde olduğu halde İstanbul'daki işlerin fevkalâde önemlerinden dolayı merkezde kalması uygun görülerek doğrudan doğruya hariciye nazırlığı vazifesini ifaya başladı.

Genç hükümdar, Reşid Paşa'ya karşı çok mültefit davranıyor, fikirlerine değer veriyordu. Paşanın uzun müddet Avrupa'da bulunmuş olması, siyasî vaziyete herkesten ziyade vâkıf bulunması diğer vükelâyla aralarındaki farkı derhal meydana çıkarmış, nüfuzunu ve kıymetini artırmıştı. Cülûsu müteakıp sadrazamlığı ele geçiren Hüsrev Paşa, hariciye nazırına riyakârane davranıyor ve mahvına çalışmaktan geri durmuyordu. Hattâ Reşid Paşa'yı öldürtmek için plân hazırladığı dahi söylenir.

Abdülmecid, Reşid Paşa'nın ikna edici sözlerinin ve doğru görüşlerinin tesiri altında kaldığından, Tanzimat fikirlerine uygun bulunmuştu. Bunda belki padişahın genç ve tecrübesiz olup babası kadar mutlak hükümdarlığın bütün zevklerini tamamen kavramamış olması da etkendi. Her neyse Hüsrev Paşa gibilerin muhalif çoğunluğu karşısında Reşid Paşa kendisiyle hemfikir bulunan Âli Efendi, Sadık Rifat Bey gibi bir iki kişiyle büyük ve çetin bir teşebbüse girişiyordu.

Tanzimat'ın İlânı

İstanbul'a gelişinden Tanzimat'ın ilânına kadar geçen 4 aylık zaman bir hazırlık devresi mahiyetinde oldu. Reşid Paşa padişahın huzuruna çıktıkça siyasî vaziyeti, ıslahat lüzumunu anlatıyor, Fransa'da Thiers kabinesinin Mısırlılara gösterdiği taraftarlığı, İngiliz kamuoyunun bu hususlaki kanaatini izah ediyordu. Nihayet Abdülmecid, Tanzimat'ın ilânına muvafakat etmiş, mesele uzun uzadıya tetkik edildikten sonra fermanın Reşid Paşa tarafından okunmasına karar verilmişti.

3 teşrinisani 1839'da Gülhane'de büyük bir halk kütlesinden başka vükelâ, rical, memurlar, sefirler toplanmış, Abdülmecid de o civardaki köşke gelmişti. Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, meydanın bir tarafına konmuş olan yüksek kürsüye çıkarak herkesin işitebileceği bir sesle ve beliğ bir ifadeyle Tanzimat-ı Hayriye fermanını okumuş, bütün cihana Türk idaresi altında bulunan insanların mal, can, ırz ve namus emniyetini ilân etmişti. O kadar kuvvetli bir muhalif cereyanın mevcudiyetine rağmen paşanın bu hareketi cidden büyük bir medenî cesaret örneğiydi. Tanzimat'ın ilânı mühim bir inkılâbın başlangıcı olmakla beraber tatbiki pek kolay değildi. Hiçbir güçlükten yılmayan ve Tanzimata söz söylenmesine tahammülü olmayan Reşid Paşa işbaşına geldikçe fermanın esaslarına önem verilir, fakat herhangi bir vesileyle uzaklaştırılınca gevşeklik görülürdü. Maamafih Reşid Paşa ve yetiştirdiği devlet adamları hayli uzun süren bir zaman içinde yeni kanunlar, nizamlar, teşkilâtlar yaparak fermanın adıyla anılacak bir devir açacaklardı.

Tanzimat ilânının nedenlerinden biri de Mısır meselesinin halliydi. Fransızların Mehmed Ali'ye şiddetli taraftarlığı yüzünden sürüncemede kalmış olan bu meseleyi Reşid Paşa bir an önce bitirmek için elinden gelen gayreti sarfediyor, lâzım gelen her teşebbüsü yaparak devlet lehine bir Avru-

M. Reşit Paşa sadrazamken.

pa ittifakı vücuda getiriyordu. İstanbul'daki ecnebi elçilerle sık sık temas ediyor, Fransız entrikalarına aldanmıyordu. Bir defa elçi M. de Pontois "bazı hafif müsaadelerle" ihtilâfı, harbe sebebiyet vermeden bitirmek istemiş, Reşid Paşa bu hafif müsaadelerin birtakım eyaletleri Mehmed Ali'ye vermek demek olduğunu anlavarak asla kabul etmemişti.

Nihayet Fransa dışta bırakılmak üzere Londra'da yapılan anlaşmadan sonra Mehmed Ali devletlerin teklifini reddetmiş, doğrudan doğruya Bâbıâli'ye müracaat etmişti. Reşid Paşa konağındaki sefirler toplantısının birinde Avusturya ve Prusya elçilerinin: "Madem ki Mehmed Ali mektup gönderdi, bu bir itaat mûkaddimesidir, dikkate almak muvafıktır", demelerine karşılık Reşid Paşa: "*Padişah, cülûsu mûteakip Mısır'ı veraset tarikiyle kendisine bırakmıştı, Londra antlaşmasıyla da aynı şey teyit olunduğu halde Mehmed Ali Paşa tarafından reddedildi. Artık bugün onun hukukundan bahsetmeye imkân yoktur. Gönderdiği mektuba gelince, o şimdiye kadar böyle nice mektuplar yazmıştır*" demişti. İngiltere sefiri ise: "*Bu işin hal ve tesviyesi ancak irade-i şahaneye mütevakkıftır. Hukukuna müdahale edemeyiz. Ancak yol gösterebiliriz*", mütaleasında bulunmuştu. Bundan sonra, malûm olduğu üzere İngilizlerin hareketini takip eden, devletlerin yardımıyla Mısır kuvvetleri perişan edilip Mehmed Ali'ye Mısır'dan başka yer bırakılmamıştı.

Reşid Paşa bu suretle siyasî hayatının en parlak başarılarından birini kazanmış oluyor ve yaptığı hizmet her tarafta sevinçle karşılanıyordu. Abdülmecid pırlantalı imtiyaz nişanını kendi eliyle göğsüne takmış, 1.000 kese atiye ihsan eylemişti.

Durumun nisbeten tabiî bir şekle girmesi üzerine Tanzimat esaslarının tatbikine kuvvet vermek sırası gelmişken Reşid Paşa uzun müddet yerini koruyamadı. Tanzimat'ı bir frenk icadı telâkki edip taassup gösterenler çoktu. Kendisi ise bu mesele hakkında en ufak bir eleştiriye tahammül edemezdi. Bu esnada Mehmed Ali Paşa Mısır veraset fermanının bazı maddelerine itiraz etmiş, Reşid Paşa da aynen kabulünde ısrar göstermişti. İhtilâfın genişlemesinden korkan Avusturya elçisinin teşebbüsleri üzerine Abdülmecid liyakatli hariciye nazırını azlederek evinde oturmasını emreyledi. Maamafih Reşid Paşa'nın çekilmesiyle Tanzimat ortadan kalkacak zehabı hâsıl olmasın diye de birkaç gün sonra Bâbıâli'ye gelen bir Hatt-ı Humayun'da fermanın esasları teyit olunuyordu. Reşid Paşa bir zaman memuriyetsiz yaşadı. 1841 temmuzunda Paris büyükelçiliğine tayin edildi.

Dördüncü ve Beşinci Paris Elçilikleri: Reşid Paşa Paris'e doğru yola çıkmaya hazırlanırken Metternich, paşanın Viyana'ya uğramasını rica etmiş, kendisi de önce uygun görmüşken sonra nedense bir bahane bularak Marsilya yolunu tercih etmişti.

Paris'te Reşid Paşa'nın sıhhati düzgün gitmedi. Ekseriya hastalıktan ve hava değişimi ihtiyacından bahsediyordu. Bir defa da Piza'ya gitmek için müsaade ricasında bulunmuştu. Önceleri İstanbul'a dönmek arzusu yerine getirilmiyor, o aralık görev başında kalması münasip görülüyordu. Fakat sonraları "illetlerin def'ine teneffüs-i hava-yı vatandan müessir ve nafi ilâç olamayacağını hekimler dahi bildirmiş olduğundan" İstanbul'a dönmesine müsaade olundu. Viyana yoluyla dönerken Metternich'le görüştü, Avusturya imparatoru, Reşid Paşa'ya (yadigâr olarak) bir kutu hediye etti.

Paris'ten İstanbul'a dönüşünden bir zaman sonra kendisine Edirne valiliği verildiyse de kabul edip gitmedi.

1843 sonlarına doğru beşinci defa olarak Paris elçiliğine tayin olundu. Epey vakit memuriyetsiz kalmış, borçlanmıştı. Memnunen gitsin diye bol harcırah ve atiye de verdiler. 1844 başında oğullarından Mehmed Cemil ve Ahmed Celâl beyleri kâtip sıfatıyla alıp Viyana'dan geçerek Paris'e gitti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun her işine Avrupalıların karıştığı bir dönemde Paris'te liyakatli bir elçinin bulunması faydasız değildi. Devlet o zaman bilhassa Yunanistan'dan dolayı endişeliydi. Yunanistan'ın, Avrupa himayesinde genişletilmesinden korkuyordu. Reşid Paşa bu meseleyi tetkik ederek kamuoyunun Yunanlılara müsait olduğunu söylemekle beraber şimdi bu devletler kendi işleriyle meşgul olduklarından faaliyetlerini durduracak bir hâdiseye sebebiyet veremeyeceklerini bildiriyordu. Fakat eğer adalarda bir ihtilâl çıkarsa kamuoyu karşısında hükümetin yardıma mecbur olmasından çekiniyordu.

Lübnan meselesine gelince Maruni ve Dürziler arasındaki çarpışmaların şiddetlenmesi Fransa hükümetini heyecana getirmiş, hele bir papazın öldürülmesi yüzünden hâdise çıkmasına az bir şey kalmıştı. Bu meseleler yatışıncaya kadar Reşid Paşa hayli zor durumda kalmıştı.

Siyasî meseleler bir tarafa bırakılacak olursa Reşid Paşa'nın Paris muhitinde kazandığı itibar çok büyüktü. Kral Louis-Philippe her fırsatta Türk elçisini davet ediyor, kabul merasimlerinde en şerefli mevkilerde bulunduruyordu. Kendisi de sık sık ziyafet verir ve Paris'in en mümtaz şahsiyetleri bu ziyafetlere davet edilirdi.

İkinci Hariciye Nazırlığı: Reşid Paşa Paris sefiriyken 1845 sonlarında ikinci defa olarak hariciye nazırlığına tayin olundu. Fransa hükümeti kendisine bir vapur tahsis etti ve bahriye nazırını elçiliğe yollayıp hab r verdirdi. Reşid Paşa hariciyeye tayin edildiğini Guizot'ya, Palmerston'a, Aberdeen'e birer mektupla bildirdikten sonra İstanbul'a döndü.

Görülüyor ki bu büyük insan bazan entrika yüzünden çekilmeye ve uzaklaşmaya mecbur olmakla beraber ihtiyaç onu aratıp bulduruyor, en yüksek makamlara kadar çıkarıyordu.

Reşid Paşa'nın Sadrazamlıkları

Mustafa Reşid Paşa ilk defa 28 eylül 1846'da (7 şevval, 1262), Rauf Paşa'nın yerine sadrazam olmuştur.

Reşid Paşa ilk sadaretinde faydalı teşebbüslere girişmiş, her sınıf devlet memurları için vazifelerine ilişkin bir talimatname yaptırdığı gibi mücrimlere işkence ve eziyetin men'i, esir pazarının kaldırılması kabilinden faaliyetler göstermişti. Ayasofya karşısında Darülfünun binasının inşasına başlanmak, maarif-i umumiye idaresi ihdas etmek, hazine-i evrak yaptırmak da bu devrin mahsullerini teşkil ediyordu.

Siyasî olaylara gelince, Atina'da bulunan Osmanlı elçisinin uğradığı hakaretten dolayı azimkârane davranmış, Yunanistan'la münasebeti kesmiş, Fransa'da 1848 ihtilâlinin zuhuru nazarı dikkatini celbettiğinden siyasî, askerî, malî tedbirler almak lüzumunu hissetmişti. Reşid Paşa bu ihtilâlin önemini idrak etmekle dirayetinin yüksekliğini de ispat etmiş oluyordu.

Reşid Paşa'yı en fazla üzen şey içteki aleyhtarların faaliyetiydi. Mutaassıplar ve müstebit ruhlular kendisini frenkmeşreplikle suçlarlar, halkın gözünden düşürmeye çalışırlardı. Aynı zamanda Abdülmecid'e saltanatı için bir tehlike gibi gösterirlerdi. Reşid Paşa'ya cumhuriyet taraftarlığı bile atfedilmişti.

Karşıtlardan Serasker Damad Said Paşa, bir gün mabeyne gidip huzura çıkarak, padişaha: "*Bu adam cumhuriyet ilân edecek, saltanatın elden gidiyor, daha ne duruyorsun*", demiş, bu sözlerden ürken Abdülmecid Bâbıâli'de vazifesiyle meşgul bulunan Reşid Paşa'dan mührünü aldırtmıştı. 28 nisan 1848'de Reşid Paşa'nın ye-

rine Sârım Paşa sadrazam olmuş ve ertesi gün kendisine Reşid ve Âli paşalar dahil olmak üzere dokuz zatın sürgün edilmesi için bir liste verilmişse de ılımlı bir adam olan Sârım Paşa bu fenalığa alet olmak istememiş, Reşid Paşa biraz sonra mecalis-i âliyeye memur edilmiştir.

Ikinci Sadareti: Reşid Paşa'nın uzaklaştırılması üç buçuk ay kadar sürdükten sonra aynı yılın ramazanında taltifkâr kelimeleri ihtiva eden bir Hatt-ı Humayun'la ikinci defa ansızın sadrazam oldu. Sârım Paşa'nın azline Harbiye mektebindeki bir diploma töreninde yapılan bir hürmetsiz muameleye Abdülmecid'in gücenmesiyle İngiliz Sefiri Sir Stratford'ın padişah üzerindeki baskısı sebep gösterilmektedir.

Reşid Paşa'nın en uzun süren ikbal devresi bu ikinci sadareti olmuştur. Üç buçuk yıl süren bu dönemde en ziyade dikkate değer siyasî hâdise mülteciler meselesidir. 1848 ihtilâlinin tesiri altında Macaristan'da Avusturya aleyhine çıkan isyanı ancak Rus orduları bastırmış, birçok Macar ve Leh milliyetçisi Osmanlı ülkesine iltica etmişti. Devlet Macarlara istedikleri yardımı göndermemekle beraber hudutları açarak mültecileri muhafaza ediyordu. Bu yüzden de Avusturya ve Rusya devletleriyle Bâbıâli arasında gerginlik husule gelmiş, her iki devletin mültecileri şiddetle talep etmelerine Reşid Paşa merdane mukavemet göstermişti. Rus sefaretine gönderdiği takrirde antlaşmalara ve devletler hukukuna dayanarak mültecileri iade edemeyeceğini söylüyor, bunun üzerine Avusturya ile Rusya Bâbıâli'yle ilişkilerini kesiyordu. Hükümet, Macarlarla Lehlilerin "mücerret namusı âliye iltica etmiş olmalarını" nazara alarak "bu maddenin ne mertebe muazzez ve ehem bir şey" olduğunu takdir etmiş, mesele vükelâ meclisinde tetkik olunduktan sonra "her türlü suver-i muhtemele" göze aldırılmıştı. Aynı zamanda Fransız ve İngiliz sefirlerinin de fikirleri sorularak "devletin mültecileri iadeye mecbur olmadığı ve icabında Bâbıâli'ye yardım edeceği" cevabını almıştı. Lord Palmerston bu defa da Osmanlı devletine yardıma karar vermişti. Maamafih bir taraftan da Eflâk'ta bulunan Fuad Efendi (paşa), Petersburg'a gönderilmiş, çar nihayet iade talebinde ısrardan vazgeçince devlet davadan şerefiyle kurtulmuştu. Reşid Paşa'nın bu azimkârlığı İngiliz, Fransız kamuoyunu Türkler lehine yöneltmişti.

Encümen-i Daniş'in oluşumu da yine bu sadareti zamanına rastlıyor. Memleketin maarif hayatına ilgi gösteren sadrazam, darülfünunda okunacak kitapları yazmak üzere bir ilmî heyet teşkilini düşünmüş ve darülfünunun açılmasını beklemeden bu heyetin toplanmasına karar vermişti. Akademi mahiyetinde olmak üzere vücuda getirilen bu teşekküle "Encümen-i Daniş" adı veriliyordu. Kendisi başta olarak devrin ekseri büyük ricali üye seçilmişti. Encümen, 1851 temmuzunda açılmış, tôrende Reşid Paşa düzgün bir ifadeyle irticalen bir nutuk söylemişti. Encümen-i Daniş, ülke için mühim bir yenilik olmakla beraber beklenen neticeyi verememiş, ondan yalnız Cevdet ve Hayrullah tarihleri yadigâr kalmıştır.

Reşid Paşa'nın bu uzun sadarette kazandığı ikbal de nihayet son buldu. Abdülmecid'in çok teveccühünü kazanmış bir sadrazam olduğu halde nedense 27 ikincikânun 1852'de azlonularak yerine Rauf Paşa geçti. Kendisi de "mesalih-i Devlet-i Aliyeye vukufu ve zaten ehliyet ve liyakatı cihetiyle" meclis-i vâla riyasetine tayin edildi.

Üçüncü Sadareti: Reşid Paşa'nın uzaklaştırılması ancak kırk gün sürdü. Tekrar "dirayet ve istikameti, ikdam ve gayreti" takdir olunarak makamına iade edildi. Beş ay kadar daha sadrazamlık etti.

Üçüncü defa azline sebebiyet veren hâdise Damad Fethi Paşa ile aralarındaki ihtilâftır. Fethi Paşa saraya mensup bir zat olduğundan Abdülmecid'in itimadını kazananlardandı. Reşid Paşa sadrazam oldukça o da Tophane Müşirliğinde bulundu. Tanzimat'ın uyguianmasında hizmeti görüldü. Fakat Encümen-i Daniş kurulduğu zaman ecnebi dili bilenler üye seçildiği halde Fethi Paşa alınmamış, bundan dolayı sadrazamla araları açılmıştı.

Lord Palmerston.

Abdülmecid, bunların devlet işlerine kadar sirayet eden anlaşmazlığından usanarak ikisini birden azille ilk defa olarak Âli Paşa'yı sadrazam yaptı. Tanzimat devrinin bu iki büyük adamı arasında bundan sonra samimiyet kalktı. Ortada peyda olan birtakım münafıklar da ikisi arasındaki nifakı artırdılar. Reşid Paşa kendi yetiştirdiği bir zatın bu derece yükselmesine bir türlü tahammül edemez, Âli Paşa'nın bütün icraatına karşıt bir tavır takınırdı. Vükelâyla büyük memurlar iki grupa ayrılmıştı. Bir kısmı Reşid Paşa'ya bağlılıkta devam eder, diğeri Âli Paşa'ya kapılanırdı.

Reşid Paşa'nın Üçüncü Hariciye Nazırlığı: Çar I. Nikola Makamat-ı Mübareke'de (Kutsal Yerler) Lâtinlere eski imtiyazların iadesini ileri sürüp Ortodoks hukukunu koruma bahanesiyle İstanbul'a fevkalâde elçi olarak Mençikof'u göndermişti. Rus elçisi Hariciye Nazırı Fuad Efendi'nin yerinden edilmesine sebep olduktan sonra yeni nazır Rifat Paşa ile müzakereye başlamış, asıl maksadını da ortaya atmıştı. Mençikof, Osmanlı Ortodoksları üzerinde Rus himayesi kabul olunmasını istiyordu. Reşid Paşa ve Âli paşalar işbaşından uzaktılar. Sadrazam Damad Mehmed Ali Paşa siyasetten anlamaz, Rifat Paşa ise yabancı dil bilmezdi.

Reşid Paşa Rusya'nın isteklerini onaylayacak adam değildi. Müzakereleri maharetle idare ediyor, zaman kazanarak ôte taraftan İngiliz ve Fransız elçileriyle anlaşmaya uğraşıyordu. Nihayet Mençikof'un taleplerini reddetmiş, Rus murahhası memleketine dönmüştü. Biraz sonra Rusların hududu tecavüzü üzerine Bâbıâli'de fevkalâde toplantılar yapılmış ve Rusya'ya savaş ilân olunmuştu. Rusların bu hareketleri Avrupa'da pek büyük bir tesir husule getiriyor, Reşid Paşa bundan istifadeyle 12 mart 1854'te İngiltere ve Fransa ile ittifak imzalıyordu. Bilâhare buna Sardunya devleti de katılacaktı.

Sadaretten ayrıldığına pek gücenik olan Mehmed Ali Paşa savaş taraftarı talebe-i ulûmu yanlış haberler çıkarmak suretiyle Hariciye Nazırı Reşid Paşa aleyhine kışkırtmıştı. Talebe derslerini tatil ederek nümayişler yapmıştı. Olayın sorumlusunun Mehmed Ali Paşa olduğunu öğrenen Reşid Paşa, onun seraskerlikten azlini istemiş, padişahtan uygun cevap alamayınca kendisi istifaya kalkışmıştı. Hattâ üç gün kadar da İstanbul'daki konağına gidemeyerek oğlu Cemil Bey'in Beşiktaş'ta bulunan evinde kalmıştı. İşe Fransa sefirinin de müdahalesi üze-

rine Mehmed Ali Paşa seraskerlikten azledilmiş, Reşid Paşa'nın istifası kabul olunmamıştı.

Reşid Paşa hariciye nazırı bulunmakla beraber devletin bütün idaresi aşağı yukarı elinde gibiydi. Geçinemediği bir sadrazamı devirecek iktidara malikti.

O esnada sadarette bulunan Giritli Mustafa Paşa, Avrupa'dan yapılacak istikraza oğlu Paris Sefiri Veli Paşa'yı memur etmek istemiş, Reşid Paşa bir uzman göndermek fikrinde ısrar etmişti. Hiddete gelen Mustafa Paşa karşıtını gücendirecek sözler sarfettiğinden ertesi günü azledilerek yerine Kıbrıslı Mehmed Paşa sadrazam olmuştu.

Dördüncü Sadareti: Reşid Paşa'nın dördüncü defa sadareti vükelâ arasındaki ihtilâfa İngiliz Sefiri Lord Stratford'un karıştırılması neticesi oldu. Reşid Paşa ile Mehmed Ali Paşa arasındaki husumeti duyan Kıbrıslı Mehmed Paşa, "Eğer ben sadrazam olsam, bir gün bile Mehmed Ali Paşa'yı İstanbul'da tutmam" demişti. Reşid Paşa da bu söz üzerine Mehmed Paşa'yı sadarete sevk etmişti. Fakat sadrazam olduktan sonra vaadini tutmadığı gibi Mehmed Ali Paşa'yı meclis-i vükelâya memur etmek istemesi Reşid Paşa ile aralarını açmıştı. Sadrazam, Hariciye Nazırı Reşid Paşa'dan kurtulmak için İngiliz sefirine müracaat eylemiş ve bu duyulmuştu. Bu karışık vak'alar üzerine 1854 sonlarında Mustafa Paşa'nın yerine Reşid Paşa dördüncü defa olarak sadarete geçtiği gibi Âli Paşa da hariciyeye tayin edildi.

Kırım harbi devam ederken bu kabil entrikalar hoş şeyler değildi. Reşid Paşa devlet işleri kadar rakipleriyle de uğraşıyor, iktidar mevkii yüzünden kendisine lâyık olmayacak hareketlere bile teşebbüs ediyordu. Bundan sonra Reşid Paşa'nın azil ve tayinlerinde İngiliz ve Fransız sefirleri büyük rol oynadılar. Mısır Valisi Said Paşa Süveyş kanalının açılması için F. de Lesseps'e imtiyaz verilmesini istemişti. Reşid Paşa bu kanalın açılmasını uygun görmüyordu. Men'i için Meclis-i Vâlâ Reisi Yusuf Kâmil Paşa'ya, Said Paşa'ya hitaben, bir mektup yazdırdı. Bu mektubun Reşid Paşa tarafından tashih edilmiş müsveddesi Fransız Maslahatgüzarı Benedetti'nin eline geçti. Benedetti gidip sadrazamla görüştü. Aralarında yapılan görüşmeden Reşid Paşa fena halde sıkılarak sonunda "çaresine bakarım", dedi. İş mabeyne aksedip sadrazamla meclis-i vâlâ reisinin azilleri kararlaştırılınca, Reşid Paşa azledilmeyip istifasının kabul olunmasını, aynı zamanda büsbütün işten uzak kalmamak için o zaman Viyana Konferansı'nda bulunan Âli Paşa'nın yerine gönderilmesini rica etti. 4 mayıs 1855'te çıkarılan Hatt-ı Humayun Reşid Paşa'nın istediği şekilde yazıldı. Fakat Viyana Konferansı'nın dağılması üzerine gitmesine hacet kalmadı. Sadarete yine Âli Paşa geçmişti.

Bu sadaretinde Reşid Paşa'yı sefirlerle uğraşmak son derece usandırmıştı. Lord Stratford'un tahakkümü, müttefik orduların iaşesi, İngiliz, Fransız elçilerinin daima ihtilâf halinde olması yüzünden sadrazam cidden zorluk çekmişti.

Sadaretten ayrılan Reşid Paşa bir süre yalısında oturdu. Kendi muvaffakiyetiyle başlayan bir harbin ve onu takip eden konferansın sonuna kadar seyirci vaziyetinde kalmakla çok muzdaripti. Hırsını yenemedi. Halefi Âli Paşa'yı tenkitten kendini alamadı. Paris antlaşmasında Hıristiyanlara verilen imtiyaz fermanını devletin istiklâline uygun görmeyerek mabeyne uzun bir lâyiha verdi. Kendisi gibi "emelsiz" bir insanın bu itirazı sırf sadakat dolayısıyla yaptığını söylemekle beraber Âli Paşa'ya olan kırgınlık ve hasedini bir türlü gizleyemedi.

Bir süre sonra Reşid Paşa'nın Mısır'a seyahate çıktığını görüyoruz. Vali Said Paşa, oğlunun sünnet toplantısına Reşid Paşa'yı davet etmiş, o da kabul ederek Yusuf Kâmil Paşa ve zevcezi Zeynep Hanımefendi de beraber Feyzicihat vapuruyla İskenderiye'ye gitmişti. Bir süre Mısır'da kaldıktan sonra yine aynı vapurla İstanbul'a dönmüştü.

Âli Paşa Paris antlaşmasını imzalayıp Londra'da balolar verdikten sonra Viyana ve Trieste yoluyla dönerken Reşid Paşa Mısır'da bulunduğundan rakibinin bu muzafferiyetine, bu ikbaline şahit olmak bedbahtlığına uğramamıştı.

Son İki Sadareti: Reşid Paşa son zamanlarında iki kere daha sadrazam oldu. Anlaşılan kendisine Abdülmecid'in teveccühü kaybolmamış ve İngiliz politikası ağır bastıkça Reşid Paşa iktidar mevkiine geçirilmiştir. Buna mukabil Fransız sefirinin baskısı da sukutuna sebep olmakta devam etmiştir.

1856 ikinciteşrinde Hatt-ı Humayun'la beşinci defa sadarete geçmesini İngiliz sefirinin padişah nezdinde teşebbüsü temin etti. Aynı gün sefir

İbrahim Paşa, M. Ali Paşa, Süleyman Paşa.

tarafından Abdülmecid'e büyük merasimle Dizbağı nişanı takdim edildi. Bu iki hâdise İstanbul'da İngiliz siyasetinin ağır basması anlamına geldiğinden Fransızlarca hoş görülmemişti.

Kırım Savaşı'ndan sonra Eflâk ve Buğdan'ın idaresini düzenlemek için bu memleketlerde "Divan-ı Mahsus"lar seçilirken Fransız Elçisi Thouvenel, seçimlerin eyaletler ittihadına muhalif tesirler altında yapıldığını iddia etti. Sadrazam, bu iddianın varit olmayıp seçimlerin usulü dairesinde yapılmış olduğu hususunda ısrar edince Fransız sefiri Bâbıâli ile münasebeti kesti. Rusya, Prusya, Sardunya devletleri de katıldı. İngiltere ve Fransa hariciyelerinin birbiriyle temas ederek seçimin feshini kararlaştırmaları üzerine Abdülmecid telâş gösterdi. Sadrazamı azlederek işin önünü almak istedi. Reşid Paşa'nın beşinci sadareti dokuz aydan biraz fazla devam etmişti. Kendisi meclis-i Tanzimat riyasetine naklolunmuşsa da bir ay içinde oradan da alınarak bir müddet mazul kalmıştır.

Mustafa Reşid Paşa'nın altıncı ve son sadrazamlığı şu şekilde vukubuldu: Azledildikten sonra yalısında otururken Serkarin Osman Bey, vaktiyle ettiği vaadi tutarak Sultan Mecid'i Emirgân üstündeki köşkte paşayla görüşmeye teşvik etti. Padişah karadan gelip eski sadrazamıyla uzun uzun görüştükten sonra akşam yemeğini de orada yedi. Reşid Paşa'nın zekâ ve dirayeti, Abdülmecid'in zihnini işgal eden meselelerde bulduğu hal çareleri fevkalâde hoşuna gitti. Tekrar sadarete getirilmesi kararlaştırılarak 1857 ikinci teşrininde Hatt-ı Humayun'la son defa mühr-ü humayuna nail oldu.

Fransa sefaretine de bu tayinden kuşkulanmasın diye gereken teminat verildi. Hariciye Nazırı Âli Paşa'nın ziyaretinde sadrazam da sefir de bulunarak iki taraf uzlaştırıldı. Bundan başka Sultan Mecid, Reşid, Âli ve Fuad paşalara birbirleriyle iyi geçinmelerini tenbih etmişti.

Mustafa Reşid Paşa'nın son sadareti esnasında ortada kendini üzecek, uğraştıracak bir mesele görülmüyordu. O kadar sevdiği iktidar makamına gelişinden yaklaşık iki ay kadar sonra hastalandı. Bir müddet Bâbıâli'ye gidemedi. Hastalığına rağmen, yalısına gelenleri kabulden geri durmuyordu. Nihayet iyileşince sefirlerin ziyaretini iadeye gitti. Bu ziyaretten yalıya avdetinden biraz sonra 7 ikincikânun 1858 perşembe günü kalp sektesinden hayata gözlerini kapadı.

Mühr-ü Humayun, vefatı günü yalıda bulunan Yusuf Kâmil Paşa aracılığıyla saraya iade edildi.

Mustafa Reşid Paşa Beyazıt'ta Okçular caddesindeki türbesinde metfundur.

Siyasi hayatını izaha çalıştığımız Reşid Paşa Türk milletinin yetiştirdiği en büyük devlet adamlarından biriydi. Hele 19. yy ricali arasında ondan mühim bir şahsiyet yoktur denilebilir. İdarede ve siyasette büyük bir kudreti olduğu gibi inkılâp sahasında da derin bir azim ve irade sahibiydi. Her işte gayet tedbirli davranır, fakat verdiği kararı tatbikte metanet gösterirdi. Uzun süre Avrupa'da yaşamış olması ihata kabiliyetini artırmıştı. Bu memleketin kurtulması için Batı terakkiyatını takipten başka çıkar yol olmadığına kanaat getirmişti. Tanzimat-ı Hayriye'nin ilânında gösterdiği isabet, tatbikinde sarf ettiği gayret bu kanaatin mahsulüydü. Yoksa bunu sırf ecnebilerin gözünü boyayıp devrin siyasî müşküllerini çözmede bir vasıta telâkki etmiş değildi. Reşid Paşa Avrupa devletleri içinde en ziyade İngiltere'nin tesiri altında kalmıştı. O zamanki İngiliz ricalinin Türk devletine samimî surette yardım etmek istediklerini anlamış olduğundan daima İngiliz politikasına yaslanmıştı. Maamafih diğer devletleri de kırmak istemez, dost geçinmek arzusunda bulunurdu. Meselâ mülteciler meselesinde Bâbıâli ile Rusya arasında ilişkiler kesildiği halde Fuad Efendi'yi Petersburg'a yollaması buna misaldi.

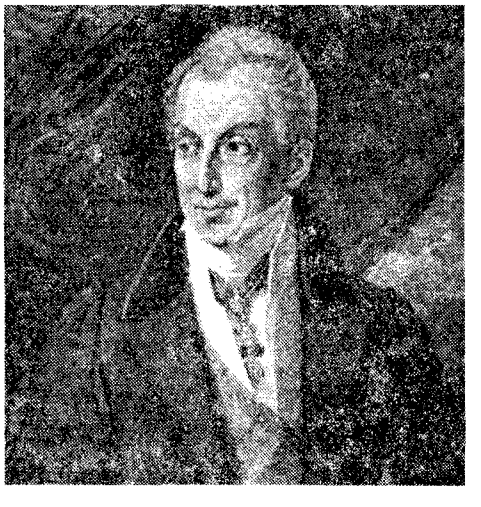
Mustafa Reşid Paşa cömertlik, vekar, kibarlık ve efendilikle şöhret bulmuş bir zattı. En parasız zamanlarında bile kendisine müracaat edenleri boş döndürmez, kendine sığınan düşmanlarına bile iyilik etmekten geri durmazdı. Zamanındaki bütün devlet adamları hatırına son derece hürmet ederler, görevden alındığı zamanlarında bile ondan çekinirlerdi.

Reşid Paşa kadirşinaslık, adam yetiştirmek ve himaye etmek hususlarında da pek ileri gitmişti. Pertev Paşa'yı ölünceye kadar saygıyla anmış, Âli ve Fuad paşaları o yükseltmişti. Fakat iktidar mevkiine karşı duyduğu hırs yüzünden Âli Paşa'nın sadrazamlığını çekememiş, hasedini göstermekten kendini kurtaramamıştı. Bundan başka lütuf ve atıfetin yalnız kendisinden beklenmesini ister, başkalarına hulûs arzedenleri affedemezdi. Reşid Paşa da nihayet bir insandı. Onu her türlü noksanlıktan uzak bir varlık telâkki etmek insaniyeti anlamamak olurdu. Araştırdıkça onun da türlü kusurlarını bulmak mümkündür. Fakat bunlara bakarak bu büyük adamı küçültmeye kalkışmak insafa uygun değildir.

Reşid Paşa şiir ve inşada da iktidar sahibi ricaldendi. Resmî kitabette açık ve sade bir ifade kullanmayı tercih ederdi. Hele ametçiliği zamanında buna daha ziyade dikkat etmiş, sonraları ise bağlı cümlelerle yazı yazmaya başlamıştı. Manzum eserleri de varsa da pek nadirdir ve az şiir söylediği tahmin olunabilir.

Söze nihayet verirken bir daha tekrar edelim: Reşid Paşa bu memlekette esaslı bir inkılâp hamlesi yapmış bir devlet adamıdır. Zamanı müsait bulsaydı belki daha büyüklerini düşünebilirdi. O devri, o devrin güçlüklerini gözönünde tutarsak yaptığı işin önemini o zaman iyi anlarız. Velhasıl bu büyük adam Türk tarihinde unutulmayacak bir şahsiyettir. Adını hürmetle anmak hepimiz için vazifedir. □

(*Tanzimat* I'den (1940) kısmen kısaltılıp sadeleştirerek alınmıştır.)

Kont Metternick.

TARIM, KIRSAL YAPI VE ORMANCILIK

زراعت غزتهسی

Journal d'agriculture

مدحت پاشا اسلام صنایع مکتبنه مخصوص نسخهٔ فوق العاده

Selanik'te meccanen çıkan Ziraat gazetesi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme

Prof. Dr. Donald Quataert

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormancılık ve Gelişimi

Yücel Çağlar

ÇERÇEVE YAZI

☐ Tanzimat'tan Sonra Orman Yıkımı ve Çevre Tahribi

M. Tevfik Pehlivanoğlu

Bu konuda ayrıca *İktisadi İlişkiler, İktisadi Yapı* ve *Madenler* maddelerine bakınız.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme

Donald Quataert

Giriş

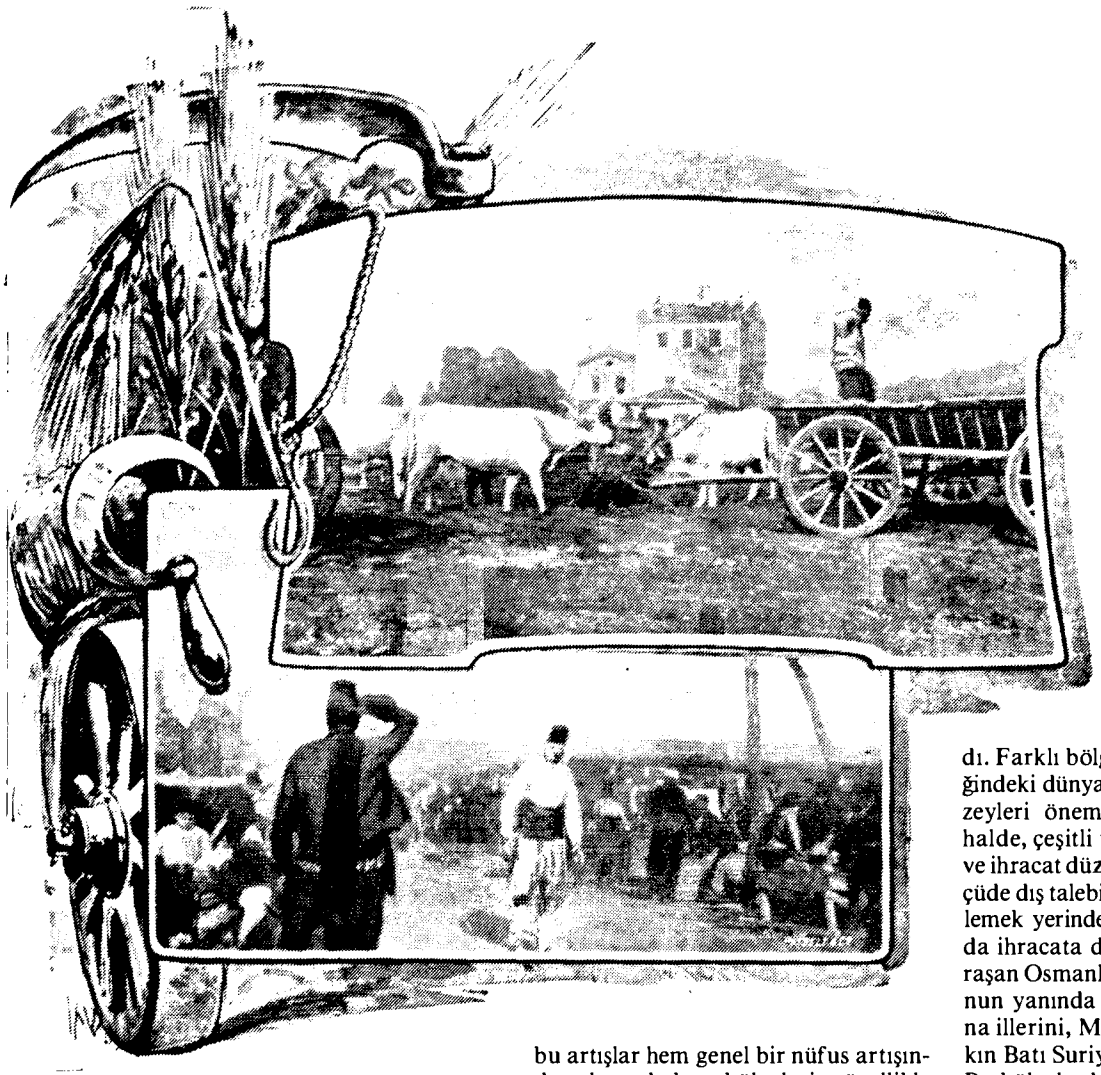
19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu çok büyük ölçüde tarıma bağımlıydı ve yüzyıl sonuna dek de öyle kaldı. Osmanlı devleti bir tarım imparatorluğuydu -Mısırlılar da dahil olmak üzere, on bir milyon tebasının çoğu geçimini tarımdan sağlıyordu; vergi gelirlerinin çoğu tarımsal kaynaklardan alınıyordu ve ihracatının çoğu tarım ürünleriydi. 19. yy'ın başlarında, Osmanlı çiftçilerinin çoğunluğu kendi tüketimleri için, Osmanlı kent ve kasabalarında satmak için ve ihracatçı tüccara satmak için üretim yapıyordu. İmparatorluk içinde çok çeşitli ürünler yetişiyordu, ürün türleri bölgeden bölgeye de farklılıklar gösteriyordu. Anadolu'nun kıyı bölgelerinde pamuk, incir, üzüm ve tütün yerel ve yabancı alıcılar için, çok çeşitli öbür ürünler ise yakın çevredeki tüketiciler için üretiliyordu. Suriye kıyıları da tahıldan tütüne, narenciyeden pamuk ve sebzeye, aynı bollukta ürünler yetiştiriyordu. Hem Anadolu'nun hem Suriye'nin iç bölgelerinde, bazı Suriye vahalarında ve İç Anadolu'nun bazı kesimlerinde sulama, üretilen ürün tür ve miktarını önemli ölçüde genişletse de, kuru tarım egemendi. Irak tarımı ise buğday, arpa ve pirinç üretimi için Fırat ve Dicle nehirlerine bağımlıydı; iki nehrin birleşerek İran Körfezi'ne döküldüğü Şattü'l-Arab bölgesinde de bol miktarda hurma yetişirdi. Irak'ta ve Anadolu ile Suriye'nin iç bölgelerinde ulaşım güçlükleri ürünlerin ihraç edilebilirliklerini şiddetle sınırlıyordu. Daha güneyde, çiftçiliğin Nil nehrinin iki yanındaki dar bir toprak şeridiyle sınırlandığı Mısır'da buğday ve az miktarda pirinç, tütün, afyon ve keten yetişirdi. Mısır'da güvenilir bir nehir ulaşımının bulunması binlerce yıldır tarımın ihracata dönük olmasını kolaylaştırmıştı.

Osmanlı Ekonomisinde Tarımın Önemi

Osmanlı ekonomisinde tarımın önemini doğrudan ölçmek çok güçtür çünkü güvenilir ekonomik istatistikler ancak 19. yy'ın sonuna doğru, 1870'lerde yayınlanmaya başlamıştır. Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğu, % 75-80'i, kırsal alanda yaşıyordu. 1913'te tüm Osmanlı İmparatorluğu gayrısafi milli hasılanın % 48'ini, Anadolu bölümünün gayrısafi milli hasılasınınsa % 55'ini tarımın oluşturduğunu biliyoruz. Osmanlı Devleti, çok büyük ölçüde tarımsal nüfusundan toplanan dolaysız ve dolaylı vergilere yaslanıyordu. Kırsal nüfustan toplanan dolaysız vergilerin başında brüt bitkisel üretimin yüzde onu - on üçü arasında değişen *öşür* ve beslenen her hayvan başına salınan hayvan vergisi *ağnam resmi* geliyordu. Bu iki vergi, Osmanlı devletinin toplam vergi gelirlerinin % 34-44'ünü oluşturuyordu. Büyük bölümünü çiftçilerin ödediği öbür vergilerle birlikte tarım, Osmanlı vergi gelirlerinin çoğunluğunu sağlıyordu. Tarımın Osmanlı ekonomisindeki önemini ölçmenin bir başka yolu, ihracatının yapısını incelemektir. Yine, yüzyıl başlarına ait elverişli istatistikler bulunmamakla birlikte, 1860'ların başında yalnızca pamuğun, Osmanlı Devleti dış ticaretinde en ön sırayı alan İngiltere'ye ihracatın yarısını oluşturduğunu biliyoruz. I. Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde tüm Osmanlı ihracatının 0.9'u besin ürünleri ve hammaddeler iken, Anadolu ihracatının % 80-85'i tarım ürünleriydi.

Osmanlı Tarımsal Gelişimini Özendiren Etkenler

19. yy boyunca Osmanlı tarımının gelişmesini yerli nüfus artışı, Osmanlı devletinin ve ilgili yabancıların özendirme çabaları ve hepsinden çok da hızla artan talebin aralarında bulunduğu birtakım etkenler uyarmıştır. Her şeyden önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu yüzyıl boyunca üç katına -belki otuz üç milyona ulaşmıştı. Bu artışın bir bölümü, çok sayıda- üç milyondan fazla Müslüman göçmenin Rusya ve Balkanlardan daralan Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Suriye'de kalan topraklarına göç etmesindendi. Nüfus artışının büyük bölümü, sağlık ve tıp alanındaki gelişmeler gibi başka nedenlerdendi. Birkaç kent merkezi, İzmir, Beyrut ve İskenderiye, Avrupa'yla ticaretin merkezi olmaları nedeniyle çok hızlı gelişti. Örneğin Beyrut'un nüfusu 1800'de 6.000 iken 1914'te 150.000'e ulaştı; İzmir'inki ise 100.000'den 300.000'e çıktı. Benzer biçimde, İsken-

OSMANLI EKONOMİSİNDE TARIM: *Osmanlı Devleti'nde ekonomik istatistikler 19. yy'ın sonlarına doğru kullanıldığı için, tarımsal yapı hakkında bilgi edinmek bir hayli güçtür. Ancak 1913'te tüm imparatorlukta gayrisafi milli hasılanın % 48'ini tarımın oluşturduğunu söylemek mümkündür. Tarım gelirlerinin büyük bir bölümü dolaylı ve dolaysız vergilerden sağlanmaktaydı. Tarımın yapısı genellikle ihracatın yapısına bağlı olduğu için Osmanlı dış ticaretindeki gelişimi incelemek de bu konuda gerekli bilgiyi verebilir. 1900'lerde Silivri'de tarım ürünlerinin panayırda sergilenmesi.*

deriye nüfusu da 1798'de 8.000'den 1907'de 370.000 dolayına fırladı. Dönem boyunca yine de nüfusun büyük bölümü kırsal alanda kaldı. Kasaba ve kentlerde yaşayan Mısır nüfusu 1800'de % 10 düzeyinden 1914'te ancak % 16'ya çıkarken, Anadolu'da nüfusun % 75'i hâlâ köylerde ve on binden az nüfuslu kasabalarda yaşıyordu. Bu nedenle, tarım, kısmen hem kentlerde hem köylerde yaşayan ve besinin yanısıra imparatorluk topraklarının sağladığı hammaddelere gereksinim duyan Osmanlı nüfusunun artışına bağlı olarak gelişti.

Ama yüzyıl ilerledikçe, yabancı pazarlarda satılacak tarımsal malların üretimi Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yaşamında giderek artan önemde bir rol oynar oldu. Dünya ticareti 1800'den 1914'e elli kattan fazla arttı, bu artışlar hem genel bir nüfus artışından, hem de bazı bölgelerin, özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'nın refah artışından doğdu. Avrupa talebi dünya ekonomisine egemen oldu, her yerdeki -Ortadoğu'nun yanısıra Latin Amerika ve Rusya'daki- üreticiler Batı ekonomisinin etkisi altına girdi. Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa etkisini ilk hissedenler Balkan eyaletleri oldu, buraları Anadolu'nun Ege kıyı bölgeleri ve Suriye ile Lübnan'ın batı kıyı bölgeleri izledi. Mısır'ın dış ticareti elli yıl içinde 19. yy ortasındakinin on beş katına ulaşarak müthiş bir artış gösterirken, İzmir'in dış ticareti de 1800'den 1914'e yaklaşık on kat arttı. Arap yarımadası ve Irak gibi bazı bölgelerde dünya pazarının etkisi yüzyıl içinde nisbeten daha geç geldi. Irak ticareti, örneğin, 1850'den 1914'e on kat arttı ama, yine de öbür Osmanlı bölgelerinin dış ticareti yanında çok küçük kaldı. Farklı bölgelerin Avrupa egemenliğindeki dünya ekonomisine katılma düzeyleri önemli farklılıklar gösterdiği halde, çeşitli tarımsal ürünlerin üretim ve ihracat düzeylerinin giderek artan ölçüde dış talebin etkisinde olduğunu söylemek yerinde olacaktır. 19. yy sonunda ihracata dönük tarımla en çok uğraşan Osmanlı bölgeleri Batı Anadolu'nun yanında Ankara, Konya ve Adana illerini, Mısır'ı ve Akdeniz'e en yakın Batı Suriye bölgelerini kapsıyordu. Bu bölgelerde deniz ulaşımı mümkündü, 1850'den sonra ürünü ihracat için kıyılara getirecek demiryollarının yapımı da başladı. Yüzyıl süresince Osmanlı çiftçileri, özellikle sözü edilen bölgelerdekiler, Avrupa ve Amerika'daki ekonomik eğilimlerden giderek daha fazla etkilenir oldular. Dış ekonomik güçlerin bu artan etkisi Osmanlı ekonomik yaşamına yeni bir istikrarsızlık getirdi. Osmanlı üreticileri, giderek artan bir biçimde, üzerinde en küçük bir etkileri bulunmayan ekonomik güçlere tabi oldular. Bir ürünün talebi aniden fırlayabileceği gibi, aniden durabilirdi de. Yüzyıl sonuna doğru, örneğin, İzmirli üreticiler tütün veya pamuk üretmekten daha az kâr getiren zeytin ağaçlarını kestiler. Osmanlı toprak ürünlerinden bazılarına olan talep akşamdan sabaha ortadan kalkabiliyordu. Örneğin, yüzyıl ortalarına dek, doğal -bitkisel-

DIŞ ETKENLERİN SONUCU: 19. yy'ın sonuna doğru Osmanlı tarımı Avrupa ve Amerika'daki ekonomik gelişmelerden etkilenmeye başladı. Osmanlı üreticileri ürünlere olan talebin değişkenliği karşısında yeni tarımsal yapılara uymaya başladılar. Sözgelimi uluslararası piyasada rağbet gören tarımsal ürünler daha az talebe sahip ürünlerin yerini aldı. İzmir'de üreticiler zeytin ağaçlarını keserek bunlardan boşalan alanlarda tütün ve pamuk yetiştirmeye başladılar. İzmir'de incir toplayanlar (üstte) ve kutulayanlar (altta).

boya maddeleri -rezede, kökboyası- ihracatı birçok kırsal ailenin önemli bir işi olmuştu. Ama, Avrupalı kimyacılar 1850'lerden başlayarak laboratuvarlarda yapay boyalar geliştirdiler ve doğal ürün ihracatı böylece ortadan kalktı. Doğal boya kökleri ve taneleri toplayan Osmanlı tebası geleneksel bir gelir kaynağını yitirdiler ve başka iş olanakları aramaya zorlandılar.

Çeşitli Tarımsal Malların Değişen Üretim ve İhracatı

Giderek daha çok sayıda Osmanlı çiftçisi, pek ender olarak tahmin edilebilir veya istikrarlı gelişme gösteren dış ekonomik güçlerin yıkıcı etkisine açık hale geliyordu. 19. yy'da çoğu ürünün üretim ve ihracı doğrusal bir gelişme göstermiyordu. Bunun yerine, zaman içinde dramatik dalgalanmalar, Osmanlı ürünlerine olan dış talebin sık ve çoğu kez radikal değişimlerine tepkiler gözleniyordu. İhracat değerleri açısından en önemli Osmanlı tarım malları tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir ham ipek, afyon ve pamuktu. Yalnızca iki Osmanlı bölgesinde -Mısır ve Lübnan- tarım ekonomisi büyük ölçüde tek ürüne dayalıydı. Lübnan'da ipekçilik ve Mısır'da pamukçuluk öylesine yaygın ekonomik faaliyetler olmuştu ki her iki bölge de besin maddeleri bakımından ithalata bağımlıydı. Bu durum, özellikle Mısır'da, binlerce yıl imparatorlukların tahıl ambarlığını yapmış olan bu ülkede, çok çarpıcıydı. Ama bu ikisi dışında Osmanlı ihraç tarımı dikkat çekici çeşitliliğini sürdürmüştür; çiftçiler uluslararası pazar talebindeki kaymalara göre önceliği değişik ürünlere kaydırarak çeşitli ürünler üretmişlerdir.

Tahıl üretimi, birçok bölgede -örneğin Anadolu ve Suriye'de- kırsal alanda egemenliğini sürdürüyordu. Anadolu'da tahıl üretimi, kazalarda olsun, vilayetlerde olsun, işlenen tüm toprakların % 75'ini, zaman zaman % 90'ını kapsıyordu. Anadolu buğdayının iki katı arpa üretilirken mısır daha çok Karadeniz kıyılarında görülüyordu. Buğday ve arpa ihracat sektörünün başlıca maddeleri arasında yerlerini korurken önemleri 19. yy sonunda azaldı. Büyük ölçüde makineleşmiş tarımın üretip mükemmel ulaşım ağının dünya pazarına akıttığı ucuz ve bol Amerikan tahılı, çoğu Osmanlı tahıl üreticisini fiyat rekabetiyle devredışı bıraktı. Anadolu'da, buna karşı, buğday üretimi, öncelikle İstanbul'u Ankara ve Konya'ya bağlayan demiryolları sayesinde, 1850 ile I. Dünya Savaşı arasında üçte bir arttı. 1890'dan sonra bu demiryolu bağlantılarının kurulmasıyla, Anadolu platosundaki tahıl üretim merkezleri İstanbul'u besleme rekabetinde öne geçti. Ayrıca dünya pazarına da girmeye başladı. Anadolu arpa üretimi de en az buğday kadar arttı; bunda ise en büyük etken Avrupa bira üreticilerinin artan talepleriydi. 19. yy sonunda toplam Osmanlı tahıl ihracatı azalma gösterirken, Anadolu'dan demiryollarıyla taşınan tahıl ihracatı beş kat arttı.

Anadolu ve Suriye gibi bazı bölgelerde yetişen pamuk, Avrupa talebinin etkisiyle 18. yy sonunda yüksek üretim düzeylerine erişmişti. Ama 19. yy'ın ilk yarısında Osmanlı pamuk üretimi, ucuz

köle emeği kullanan Amerikan Güneyi'nin şiddetli rekabeti sonucu, düştü. 1850'ye varıldığında, İzmir gibi bir zamanların önemli merkezlerinden pamuk ihracatı bir önceki yüzyılınkinin yarısının altında kalıyordu. Oysa Mısır'da pamuk, Osmanlı denetiminden uzaklaşıp ülkeyi bağımsız bir yola koyan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın uyguladığı politikalar sonucu, başlıca ürün haline geliyordu. Avrupalı tekstil imalatçıları ABD'deki İç Savaş döneminde Amerikan pamuğundan yoksun kalınca Osmanlı ve Mısır pamuk üretimi büyük bir patlama gösterdi. İzmir üretim ve ihracatı 19. yy doruklarına ulaşırken Adana'da yeni bir pamuk merkezi kuruluyordu. 1882'de İngiliz işgaline giren Mısır'da uzun lifli pamuk türü yüzyılın kalan yıllarında yabancı müşterilerin ilgisini çekmeyi sürdürdü. Ama 1865'te Amerikan İç Savaşı'nın bitmesiyle Anadolu pamuğunun pazarı çöktü ve Osmanlı pamuk üretim bölgelerinin çoğunda üretim keskin bir düşüş gösterdi. Suriye'de, örneğin, 1890'larda pamuk fiyatlarının şiddetli düşüşü sonucunda pamuk üretimi neredeyse sona erdi. Sonraları, Avrupalı imalatçıların ham pamuk talebi 1900 sonrasında karşılanamaz olunca pamuk fiyatları ve Osmanlı pamuk üretimi yeniden yükseldi. Suriye'de üretim iki katına çıkarken Adana'da on yılda üç katına ulaştı, I. Dünya Savaşı'ndan önce de yarı yarıya arttı. Böylece, yarım yüzyıl süresince, Dünya talebindeki dalgalanmalar Osmanlı çiftçilerini pamuğa yöneltmiş, sonra vazgeçirmiş, sonra yeniden pamuk tarımına çekmiş oldu.

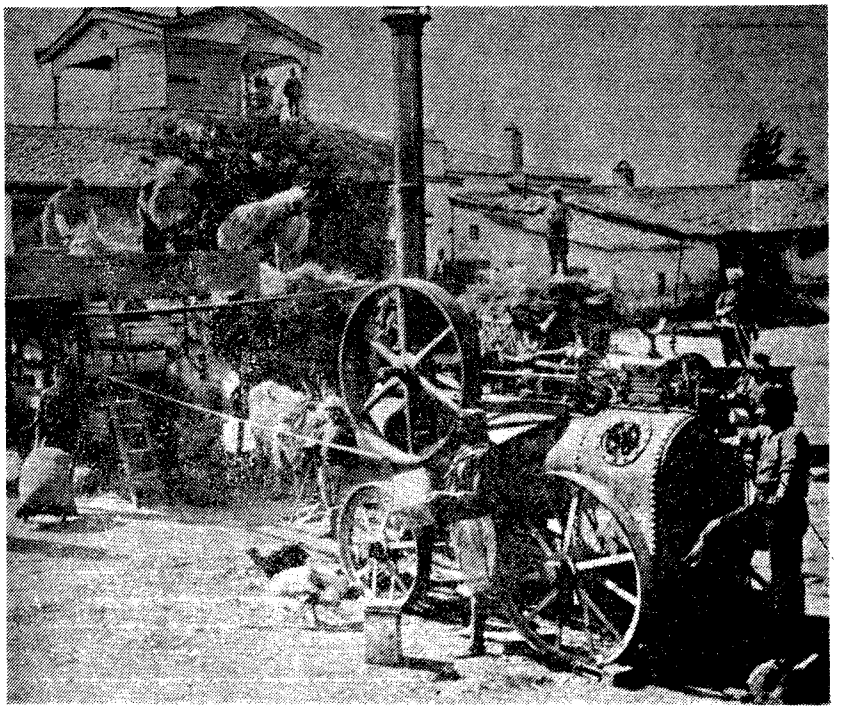
Üzüm, genellikle kurutulmuş olarak, yüzyılın ikinci yarısında önemli bir ihraç maddesi oldu. Üzüm üretimi en çok Anadolu'da ve Lübnan dağı bölgesinde önem kazandı, 1870'lerde de İzmir kentinin en önemli ihraç ürünü oldu. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, üzüm üretimi Aydın vilayetindeki tarım alanlarının yaklaşık beşte birini kapsıyordu. Aydın, Bursa (Hüdavendigâr), Ankara ve Konya vilayetleri, imparatorluk bağlarının % 20'sine sahipti. Üretim ve ihracat yüzyılın son yıllarında, bir bağ hastalığı olan *filoksera*'nın milyonlarca bitkiyi mahvetmesi sonucu önemli bir azalma gösterdi. Hemen hemen aynı dönemde, Osmanlı üzümünün en büyük alıcısı Fransa'nın elverişsiz gümrük politikaları ihracatı daha da aşağı itti. Yine de 20. yy başlarında hükümet ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin saldırgan politikaları güçlü bir taleple birleşerek üzüm üretim ve ihracatını eski düzeyine yükseltti.

İncir de imparatorluğun Anadolu bölgesinin, özellikle İzmir ve hinterlandının, bir başka önemli ihraç ürünüydü. 1860'larla 1914 arasında incir ihracatı dört katına çıktı; incir paketleme, İzmir bölgesinde başlıca mevsimlik iş alanı haline geldi. Afyon üretim ve ihracatı da yüzyılın ilk üçte ikisinde keskin bir yükseliş göstererek altı kattan fazla arttı. Yüzyılın kalan üçte birinde ise ihracat ve büyük olasılıkla üretim, geriledi. İncirde olduğu gibi Osmanlı afyon üretiminin de çoğu Batı Anadolu'da gerçekleştiriliyordu.

İmparatorluğun Asya vilayetlerinin, Samsun, Bafra, İzmir ve Lazkiye'nin tütünü, sigaranın bulunuşuyla dünya çapında ün kazandı ve Amerikan tütünüyle çok iyi bir harman oluşturduğu için her yerde aranır oldu. 1880'lerden başlayarak Osmanlı tütün üreticileri Avrupa denetimindeki Regie Cointeressèe des Tabacs yönetimi altına sokulmaktan büyük sıkıntı çektiler. Ama 1914'e ulaşıldığında, Amerikalı alıcıların talebindeki hızlı artış nedeniyle, "Türk" tütünü Osmanlı ihraç mallarının en değerlisi haline geldi. Tüm imparatorlukta üretim, 1880-1914 arasında iki, belki de üç katına çıktı.

Üretim Yöntemleri

Üretim yöntemleri, ürüne, bölgeye ve devre göre büyük farklılıklar gösteriyordu. İmparatorluk içinde yabancıların toprak kullanımı pek görülmüyordu; bunun nedeni, kısmen, merkezî Osmanlı hükümetinin karşı çıkmasıydı. Ama bazı bölgelerde, örneğin İzmir'de, yabancılar toprak edinip önemli toprak sahipleri haline gelebildiler. Çok sayıda ücretli işçinin çalıştığı büyük çiftliklerse imparatorluğun hemen her bölgesinde bulunmalarına karşın çok seyrek görülüyordu. Yalnız, tarımın çok büyük ölçüde ihracata dönük olduğu Mısır bu kuralın dikkat çekici bir istisnasıydı, 1900'e varıldığında ülkenin tarıma açık topraklarının % 44'ü toprak sahiplerinin % 8'inin elindeydi. Mısır dışında imparatorluk tarım alanla-

TARIMDA ÜRETİM YÖNTEMLERİ: Osmanlı tarımında üretim teknikleri ürüne ve bölgeye göre farklılıklar göstermekteydi. Tarımın ihracata dayalı bir yapı kazandığı Mısır hariç, imparatorluk topraklarının büyük bir bölümü küçük birimler halindeydi. Ticari üretime yönelik büyük çiftliklerin kurulması ise ulaşım ağının oluşması ve dış ekonomik bağların kurulmasıyla birlikte gelişti. Manisa'da bir büyük çiftlikte harman makinesi (1895).

TARIM EĞİTİMİ: Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle ilişkileri sonucu tarımsal gelişme programı içinde eğitim de önem kazandı. Avrupa tarım okullarında okuyan genç memurlar, belirli bir eğitim gördükten sonra devlet hizmetinde çalıştılar. Bu arada Ziraat Heyet-i Fenniyesi kuruldu. Daha sonra da Halkalı, Bursa ve Selânik'te Devlet Tarım Mektepleri kuruldu. Ticaret ve Ziraat nazırı Aristidi Paşa.

rının büyük bölümü küçük birimler halinde işleniyordu; işleyenlerse ya küçük toprak sahipleri ya da büyük toprak sahiplerinin toprağını işleyen küçük üreticiler-ortakçılardı. Ticari üretime yönelik büyük çiftliklerin kurulmasını emek kıtlığı ve ürünü kârlı kılabilecek iyi bir ulaşım ağının yokluğu geciktirmiştir. Büyük toprak sahiplerinin çoğu toprak kiralama, ortakçılık ve kendi çiftliklerini işletmek için sürekli ve geçici ücretli emek kullanımını bir arada uyguluyordu. Küçük toprak sahipleriyse, büyük toprak sahiplerinin, başka türlü işlenemeyecek topraklarını kiralıyorlardı, kendilerininkine ek olarak.

Ücretli emek kullanan büyük çiftlikler, 19. yy'da tarıma açılan bölgelerde daha yaygındı. Mısır dışında en iyi bilinen örneklerden biri, ancak 1850'den sonra tarıma açılan Adana bölgesidir. Bu bölgede büyük ticari çiftlikler kurulmasının bir dizi nedeni vardır, bunların başında da daha önce toprak üzerinde hak sahibi olan herhangi bir çiftçi sınıfının bulunmadığı bu bölgenin yeni geliştirilmiş olmasıdır. Bu yüzden de girişimciler toprakları daha özgürce işleyebildiler. Daha önce tarıma açılmış olan bölgelerde girişimciler, çiftçilerin emek kıtlığı ve merkezi hükümetin varolan ekonomik sistemce yaratılan vergiye gereksinimi tarafından korunduğu, mevcut sosyal yapıların direnişiyle karşılaşıyordu. Adana bölgesi, aynı zamanda, hem çok düz ve verimli, hem de kolay ve ucuz ulaşım sağlayan denize çok yakındı. Denize yakın düz topraklar, emek kıtlığını bertaraf edecek büyük tarım makinelerinin taşınmasının da daha kolay olması anlamına geliyordu. Epeyce benzer biçimde, Suriye'de de tarıma yeni açılan topraklarda büyük çiftlikler kurulmaya başladı. Burada aralarında Sultan II. Abdülhamid de olmak üzere, büyük toprak sahipleri çiftliklerini işletmek için yeni gelmiş ya da daha önce bu bölgeye yerleşmiş *muhacirun*'u istihdam ediyordu. Ama, İzmit, Konya ve Ankara'yı bağlayan Anadolu Demiryolu çevresindekiler gibi tarıma yeni açılmış başka bölgelerde küçük mülkiyet egemendi. Buralarda Osmanlı hükümeti, binlerce *muhacirun*a eşit miktarda toprak dağıtmıştı. Bu örnek, toprak dağılım kalıplarının belirlenmesinde hükümet politikasının oynadığı önemli rolü göstermektedir.

Modern tarım araç ve makinelerinin kullanımı, hızla artmasına karşın, yine de -Adana ve Mısır dışında- pek ender görülüyordu. Gelişmiş tarım araçlarının kullanılmaya başlaması ancak yüzyılın son otuz yılında önem kazandı. Bazı bölgelerde yeni araçları Anadolu ve Kuzey Suriye'nin eski sakinlerine tanıtmada en büyük rolü *muhacirun* oynadı; başka bazı bölgelerde ise bir kısmı Avrupalı olan büyük toprak sahipleri aynı işlevi gördü. Anadolu ve Bağdat Demiryolu Kumpanyası gibi bazı yabancı firmalar, çiftçilere gelişmiş teknolojileri tanıtmada etkin oldular; bu arada demiryolları da büyük miktarlarda yük taşınmasını oldukça kolaylaştırıyordu. Yeni tarım araçları, orta gelir düzeyindeki çiftçilerin alabileceği gelişkin demir pulluklardan yalnız büyük çiftlik sahiplerinin alabileceği buhar gücüyle çalışan büyük biçer-döverlere kadar uzanıyordu. Yüzyıl sonuna gelindiğinde basit demir pulluklarının yıllık satışı ortalama dört bine ulaşmıştı, yalnız Batı Anadolu'daki demir pulluk sayısı da 60.000'i aşmıştı. Ama buhar gücüyle çalışan makineler, tam tersine, çok küçük sayıda büyük toprak sahibinin dışına yayılamamıştı, bunların büyük kısmı da Adana bölgesindeki büyük çiftliklerde bulunuyordu.

Tarımsal Gelişmede Osmanlı Hükümetinin Rolü

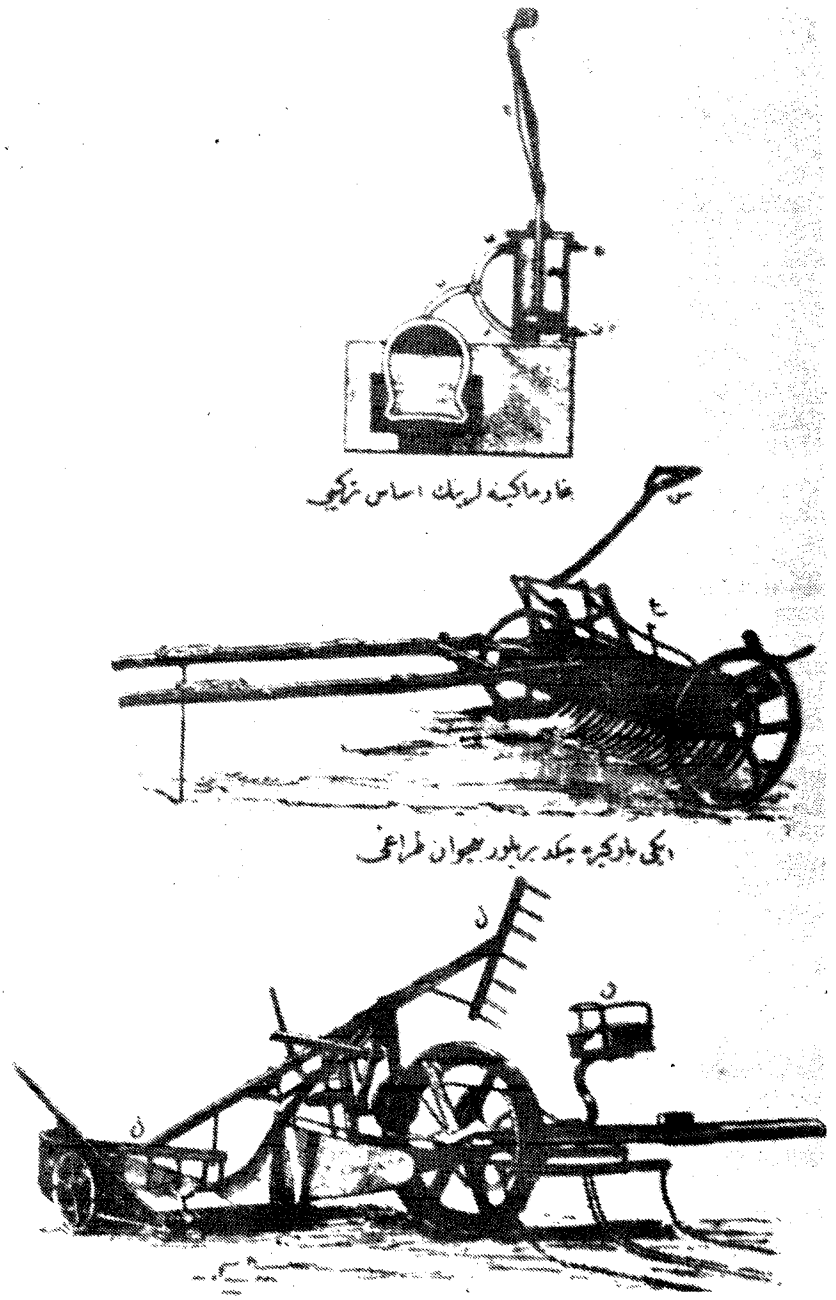
Osmanlı tarımsal gelişmesini etkileyen ana etkenin dış talep olduğu kuşku götürmez. Ama, büyük ölçüde dünya pazarındaki eğilimlere dayanan başka etkenler de rol oynamıştır. Yukarda sözünü ettiğimiz yabancı firmalar bunların en önemlilerindendi. Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi de temel etkenlerdendi. Başlıca, Avrupalı finansörlerden kurulan bu konsorsiyum, büyük tutarlara ulaşan Osmanlı devlet borçlarının geri ödenmesini gözetmek üzere, 1880'lerin başında kurulmuştu. Bu amaçla, Osmanlı devleti, Düyun-ı Umumiye İdaresine damga vergisi, tuz, balık ve kereste vergisi gibi temel gelir kaynaklarının doğrudan denetimini devretti. Tarım ekonomisinin önemli sektörlerindeki gelirlerin denetimi de bu yabancı kreditörler grubuna verilmişti -tütün, ipek ve daha az düzeyde üzüm.

Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşu Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası, Os-

manlı mali bağımsızlığının hemen tümüyle ortadan kalkmasını belirleyen bir olaydı. Ama Düyun-ı Umumiye, bazı sektörlerin gelişiminde önemli ve olumlu bir rol oynadı. Örneğin bu kuruluşun yapıcı politikaları Osmanlı ipekböcekçiliğinin canlanmasına yardımcı oldu. Batı Anadolu ve Lübnan'da önemli bir tarım faaliyeti olan ipekböcekçiliği, 1860 ve 1870'lerde hastalık ve Uzakdoğu ülkelerinin rekabeti yüzünden büyük bir sarsıntı geçirmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu faaliyetin geleceği karanlıkken, Düyun-ı Umumiye ipekböcekçilerini, türlü hastalıkları önleyecek teknikler konusunda, akıllıca ve iyi yürütülen programlarla eğiterek müdahale etti. Ama ipekçiliğin düzelmesinde Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin olduğu kadar, büyük bir hızla, neredeyse üstel bir biçimde artan dünya ipek talebinin de büyük rolü olmuştu.

Aynı şekilde, dış talebin kısıtlamaları altında işleyen Osmanlı hükümetinin tarım politikası da, ikincil durumda olsa da, tarımsal gelişmeyi etkileyen önemli bir faktördü. Osmanlı tarımını özendiren hükümet programları, 1930'lara, özellikle tarımsal sorunlarla ilgilenmek üzere birtakım devlet örgütlerinin kurulmasına dek uzanır. Ama onlarca yıl süresince, bunlar, hükümet içinde kurulan kısa ömürlü bürolarca yürütülen çok sınırlı çabalar olarak kaldı. Bu ilk programlardan sorumlu memurların bir kısmı gereken uzmanlığa sahip olmakla birlikte, birçoğunun tarım konusunda pek az bilgisi veya ilgisi vardı.

Yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlının dünya ekonomisiyle ilişkileri derinleştikçe yönetimin ilgisi daha somutlaştı. Buna bağlı olarak da tarımsal gelişme programları daha ayrıntılı ve daha başarılı olmaya başladı. 1870'lerde, Fransa'da tarım eğitimi görmüş olan bir Osmanlı Ermenisi, tarımı özendirici Osmanlı devlet programlarının direktörlüğüne atandı. Onun gözetiminde genç Osmanlı memurları Avrupa tarım okullarına, yeni bilimsel teknikleri öğrenmeye gönderildi. Sonuçta, sürekli genişleyen, birkaç düzine tarım uzmanından oluşan bir grup, devlet hizmetinde çalışmaya başladı. 1892'de, yönetimin gelişme programlarından sorumlu Ziraat Heyet-i Fenniyesi kuruldu. Bu kurul, birkaç ay sonra oluşturulan Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti emrine verildi. Bundan sonra tarım alanında gereken eğitim ve uzmanlığa sahip görevlilerce yürütülen bir devlet programı, tarımsal değişim sürecini belirlemeye başladı. Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı döneminde kurulan yapılar, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişine dek yürürlükte kaldı. Örneğin, tarım teori ve pratiğinde çağdaş eğitime sahip öğrenciler yetiştirmek üzere, İstanbul-Halkalı'da, Bursa'da ve Selanik'te Devlet Tarım mektepleri açıldı. Sonraki yıllarda, üç yüzü aşkın öğrenci, bu okullarda üç-dört yıllık öğre-

TARIM ARAÇLARININ KULLANILMASI: Osmanlı tarımında modern tarım araçlarının kullanımı 19. yy'ın ortalarından itibaren başlar. Bu araçlar da özellikle Mısır ve Adana bölgesinde geniş bir kullanım alanına sahipti. Modern tarım araçlarının Adana dışında Anadolu'da görülmesi çok sonradır. Bu araçların tanıtımı o dönemlerde yatırım yapan yabancı firma temsilcileri tarafından da yapılmaktaydı. Sultanahmet Sergi-i Umumisi'nde sergilenen ziraat aletleri.

TARIMI ETKİLEYEN DIŞ ETKENLER: *Tarımsal yapının değişimini etkileyen Düyun-ı Umumiye gibi kuruluşlar bazı sektörlerin gelişiminde olumlu roller oynamışlardır. Özellikle ipekböcekçiliğinin canlanması Düyun-ı Umumiye'nin katkıda bulunduğu programlarla oldu. Düyun-ı Umumiye genel müdürü Kont d'Arnoux (sağda), Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi Meclisi reisi Sir Vinceat Caillard (ortada). Orman ve Ziraat nazırı Celâl Bey (solda).*

timi başarıyla tamamlayarak mezun oldu. Mezunların çoğu, burslu öğretimlerinin karşılığı olarak belirli bir süre devlet hizmetinde çalışıyorlardı, ama bunlardan pek az bir kısmı Osmanlı tarım bürokrasisinde hizmetlerini sürdürdü. Ötekiler, yüksek bir rakam tutan öğretim masraflarını doğrudan ödeyerek zorunlu hizmetten kaçındılar.

Devlet, tarım okullarında tam zamanlı öğretim programlarıyla uzman yetiştirirken, bir yandan da Adana, Ankara, Sivas, Konya, İzmit, Erzurum, Şam, Halep ve Manastır'da örnek çiftlikler ve tarlalar kuruyordu. Örnek tarlalar, pazara gelen çiftçilerin görebilecekleri yerlere kuruluyordu. Bu örnek kuruluşlarda, devlet tarım uzmanları, çoğu kez Avrupa veya Osmanlı tarım okullarında eğitim görmüş Osmanlı memurları, çevredeki çiftçileri kendilerini örnek almaya cesaretlendirmek için, geliştirilmiş tohum türleri, modern araç-gereçler ve yapay gübreler kullanıyorlardı. Uzmanlar çoğu bölgede, yöre üreticilerine yabancı ürünleri, daha verimsiz yöntemlerden onları uzaklaştırıp Avrupa'nın talep ettiği ürünlere yöneltmek amacıyla üretiyorlardı. Tarım okullarında, örnek çiftlikler ve tarlalarda sürdürülen bu çabaların yanında, devlet, üzüm, çay, pamuk, patates, okaliptüs ağacı ve şekerpancarı gibi ürünlerin üretimini özendirmek için de sık sık özel programlar uyguluyordu. Örneğin, 20. yy'ın ilk yıllarında, Anadolu Demiryolu boyunca ve Karadeniz kıyılarında çiftçilere yüksek kaliteli buğday tohumu dağıtıldı.

Yönetim programlarının en önemlilerinden biri, 1888'de kurulan ve 1863'te Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinde gerçekleştirdiği Memleket Sandıkları'nı örnek alan Ziraat Bankası'nın oluşturulmasıydı. Ziraat mektepleri, örnek çiftlikler ve tarlalar, tohum dağıtımı programları gibi, Ziraat Bankası da devletin tarımsal gelişmeyi doğrudan uyarma çabalarının bir parçasıydı. Bankanın özel görevi, sermaye birikiminin çok geri olduğu bir ekonomide çiftçilere kredi dağıtmak ve her zaman nakit ihtiyacı çeken hazine için, çeşitli tarımsal gelişme programları için, sürekli bir gelir kaynağı oluşturmaktı. Bu hedeflere ulaşmak için devlet aşar üzerine ek bir vergi saldı; *menafi iane hissesi* denen bu ek vergi toplanarak bankanın kullanımı için ayrı bir fona yatırıldı. Bu paralarla banka, sonraki otuz yılda on milyon liradan fazla kredi dağıttı. Yalnızca Anadolu'da, 750.000'i aşkın çiftçiye dağıtılan kredi tutarı altı milyon lirayı aşıyordu. Buna ek olarak, banka, Ziraat Mekteplerine, örnek çiftliklere ve tarlalara, tohum dağıtımı programlarına ve makine deneme programlarına 500.000 liralık katkıda bulundu.

Bankanın ve devlet programlarının yetersizlikleri çoktu. Ziraat Bankası'nın şube komitelerinde yer alan eşraf kredilerin önemli bir kısmını alıyor ve tüketim harcamalarında ya da tarımdışı amaçlar için kullanıyorlardı. Zaman zaman bankanın çiftçilere dağıtmak üzere aldığı araç-gereç ve tohumlara el koyuyor, bunların küçük çiftçilere ulaşmasını engelliyordu. Ayrıca banka bürokrasisi ve kredi verileceklerden istenen belgelerin çokluğu kredi ihtiyacı içinde olanların önemli bir bölümü bankaya başvurmaktan caydırıyordu. Bankanın teminat olarak gayrımenkul ipoteği istemesi de birçok yoksul çiftçiyi kredilerden yoksun bırakıyordu. Bunun kadar önemli bir başka etken de Sultan ve devlet yöneticilerinin banka fonlarını tarımla ilgisi olmayan amaçlarla kullanmasıydı. Dahası, banka için ayrılan paralar pek azdı ve Osmanlı tarihinde, yönetimin genel tarımsal gelişme programlarına uyan tanımına pek geç kavuşmuştu. Programlar birbiriyle tutarlı ve uyumlu bir biçimde ancak 1880-1890'larda, Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşundan ve Osmanlı mali özerkliğinin büyük ölçüde ortadan kalkmasından sonra kavuştu. Bu tarihten sonra Osmanlı ekonomisinin en kazançlı kesimleri doğrudan Avrupa denitimine girmişti. Dahası, ithal ikamesi stratejileri benimsenmemiş, ilgi odağı daha çok Osmanlı tebasının gereksindikleri değil, Avrupalı tüketicilerin gereksindikleri malların üretimi olmuştu. Devletin tarım geliştirme programlarının ilk hedefi Avrupa'ya ihracatın artırılması olarak beliriyor, bu da Osmanlı üreticilerini dış ekonomik güçlere daha çok bağlıyordu. □

(Çeviri: Ahmet Günlük)

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormancılık ve Gelişimi

Yücel Çağlar

Tanzimat'la birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda gündeme gelen siyasal, ekonomik ve kültürel değişme ve gelişmeler, zaman içinde yaşamın hemen her alanına yansımıştır, doğal olarak. Bu değişme ve gelişmelerin doğru olarak kavranabilmesi, Tanzimat'a yol açan oluşumların nitelik ve kaynaklarına ilişkin yargıların açıklıkla ortaya konulmasını gerektirmekterdir: Doğan Avcıoğlu, sözkonusu oluşumlara ilişkin olarak şu saptamayı yapıyor: "*1838 Antlaşması, serbest ticaret şartlarını hazırlamıştı. Tanzimat ise, Batı kapitalizmi yararına kurulan bu açık pazar düzeninin gerekli kıldığı idarî, malî vb. reformları getirecektir. Batı kapitalizminin Türkiye'de yaslanmak istediği Rum ve Ermenilere imtiyazlı bir durum sağlayacaktır.*" Stefanos Yerasimos ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iyileştirme, yeniden düzenleme çabalarının hemen her aşamada, ülkenin sömürgeleştirilmesine yönelik etkinliklerle koşutluk içinde bulunduğunu öne sürüyor: "*1839 Tanzimat Fermanı nasıl 1838 Ticaret Antlaşması'nın arkasından gelmişse, 1856 yılında kabul edilecek olan Islahat Fermanı, 1854 yılındaki ilk borçlanmanın ve 1878 Berlin Antlaşması'nda kayda geçen refom vaatleri de 1875 yılındaki iflasın ardından gelecektir. Çünkü ekonomik bağımlılığa doğru atılan her adım, Batılı güçlerin reform paravanası altında kendini açığa vuran vesayetinin ağırlığını gitgide daha fazla duyuracaktır. Bu, aynı zamanda, Batılı büyük devletler için, ıslahat hareketlerinin, kendi uyruklarıyla Rum ve Ermeni simsarlarına daha geniş bir hareket serbestisi ve gitgide artan bir müdahale imkânı kazandırmaktan başka bir anlama gelmediğini de gösterir.*" Bu iki saptama, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e değin uzanan dönemin ormancılığına ilişkin değişme ve gelişmelerin irdelenmesi sırasında kesinlikle gözden kaçırılmaması gereken ekonomik, siyasal ve kültürel gerçeklikleri açıklıkla ortaya koyuyor. Gerçekten, Tanzimat'a değin, ormanlardan yararlanmaya belirli kurallar getiren kapsamlı bir yasal düzenleme bulunmuyordu. Ormanlardan yararlanma biçimine belirli bir düzen getirilmesine yönelik ilk çabalar Tanzimat'ın ilanını izleyen yıllarda gündeme gelmiştir. Başka bir söyleyişle, Tanzimat'ın ilanı, ülke ormancılığı yönünden de bir dönüşüm ya da değişim noktası olarak değerlendirilebilir.

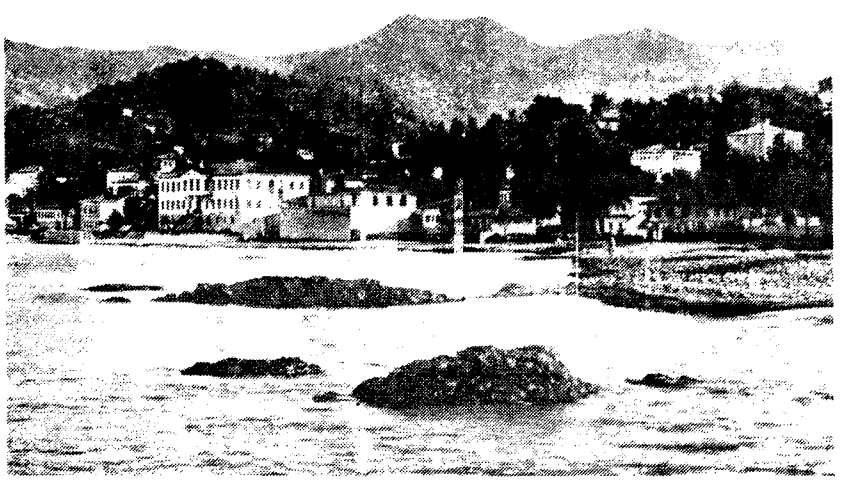
Tanzimat'tan Önce Ormanlardan Yararlanma

Bu dönemdeki ormanlardan yararlanma biçimine açıklık getirebilecek yetkinlikte bir kaynak bulunmamaktadır. Derlenebilen çeşitli bilgilere göre ise, ormanlar, bu dönemde, hava ve su gibi, ancak olmadığı zaman varlığı anlaşılabilen ya da aranan türden bir kaynak olarak algılanmış ve "değerlendirilmiştir." Kaynaklardan anlaşılabildiği kadarıyla Tanzimat öncesi dönemde ülkedeki ormanlar üzerinde beş mülkiyet biçimi sözkonusuydu: 1) Vakıf, 2) Özel, 3) Cibal-i Mübaha, 4) Köy ve Kasaba Baltalıkları, 5) Tersane ve Tophanelerin gereksinmesine ayrılmış ormanlar. Gerçekte, bu sınıflandırmada, ikinci ve döndüncü kümeye giren ormanlar, çeşitli kaynaklarda "Mirî Korular" ya da "Devlet Ormanları" olarak aynı başlık altında toplanmaktadır. İmparatorluk sınırları içinde kalan ormanların çok büyük kesimini kapsayan bir kümede, "Koru-yu Hümayun" olarak anılan ve üzerinde bulundukları topraklara ilişkin mülkiyet düzenine uygun olarak değerlendirilen ormanlar da bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak, kısaca "Dirlik Düzeni" olarak anılan bir işlerlik içinde değerlendirilmekteydi. Bu işlerlikte ise, toprak, "Tımar", "Zeamet" ve "Has" adıyla anılan paylar olarak "Sipahi" ve "Zaim"lerle sultan ve vezirlere verilmekteydi. Bu topraklar üzerindeki ormanların da, öteki varlıklar gibi, dirlik sahiplerinin kullanımına bırakıldığı anlaşılıyor. Sözgelimi, 1664'te, dönemin Şeyhülislâmı Yahya Efendi'nin çıkardığı bir fetva ile; Köylülerin, bir sipahinin, tımarı olan topraklar üzerinde kendi kendine yetişen ağaçları izinsiz kesmeleri durumunda uygun gördüğü bedeli almasına, gerektiğinde de ağaç kesmelerini engelleyebilmesine olanak tanınmıştır. Kaynaklar, sultanlara ayrılan ormanların sınırlandırıldığını, her üç yılda bir içinde yaşayan insan ve hayvanlarla birlikte sayıldığı, bu alanlar üzerinde halkın avlanmasının, orman ürünü hasat etme-

sinin yasaklandığını da ortaya koymaktadır. Öte yandan, "Dirlik Düzeni" içinde sonradan ortaya çıkan mültezimlerin, gelir kaynaklarına ormanları da kattıkları anlaşılmaktadır. Yine devlet ormanları içinde, mülkiyeti doğrudan doğruya devletin olan, ancak, özel olarak hiçbir kişi ve topluluğun yararlanmasına bırakılmamış ormanlar da bulunmaktadır. Çeşitli tarihlerde çıkarılmış "Telhis", "Hüküm" ya da "İlmuhaber"lerden, "Koru-yu Hümayun" ormanlardan ayrı olarak "Mirî Koru" biçiminde anılan bu ormanlardan, ancak devletin çeşitli gereksinmelerinin, sözgelimi yakacak odun ve kömür, gemi yapımında kullanılan kereste vb. karşılanması amacıyla yapılacak yararlanmalara izin verildiği anlaşılmaktadır. "Tersane ve Tophane" ormanları ise, adından da çıkarılabileceği gibi gemi ve top yatak ve arabalarının yapımında kullanılan kerestelerle döküm için gerekli yakacak odunun sağlanması amacıyla ayrılmıştır. Bu ormanların nitelikleri ve ağaç türleri yönünden belirli özelliklerin bulunması öngörülmüş ve bu özelliklere sahip ormanlar yöreleriyle belirlenmiş, yönetimleri de Tersane-i Âmireye bırakılmıştır. Devlet ormanları içinde değerlendirilen ve gerek kapsadığı alan gerekse yararlanılan biçimi yönünden Tanzimat öncesi dönemdeki ormanlardan yararlanma düzeni içinde, döneme adını verebilecek denli büyük önemi, Cibal-i Mübaha olarak anılan ormanlık alanlar taşımaktaydı: Devletin mülkiyet ve gözetiminde olmasına karşın, bu ormanlardan yararlanma, hiçbir özel ve tüzel kişiye bırakılmamış olup, herkesçe ve serbest olarak yapılabilmekteydi. Kalıntıları, çeşitli biçimlerde günümüze değin ulaşan Cibali Mübaha düzeninde ormanlar, her yararlanmak isteyene açık bir doğal kaynak olarak değerlendiriliyordu. Örneğin, Kanunî döneminde çıkarılan bir fetvadan, cibal-i mübaha sayılan ormandan yararlanmak isteyen bir köy halkı için, bu ormana daha yakın bir konumda bulunan başka bir köy halkının karşı koymasına, engellemesine izin verilmediği anlaşılmaktadır. Öte yandan, İslâm hukukunda önemli bir konuma sahip bulunan vakıfların çeşitli kaynaklara ilişkin mülkiyet düzeni ormanları da kapsamaktaydı. Oldukça karmaşık bir biçim ve işlerliğe sahip olan vakıf mülkiyetinin bu karmaşıklığı vakıf ormanlarına da yansımıştır, doğal olarak. Başka bir söyleyişle, vakıf ormanları, vakfedilme amaç ve biçimine uygun olarak ve vakıf yöneticileri tarafından "değerlendirilmiştir". Özel ormanlar ise, Osmanlı toprak düzeninde, fıkıh yaptırımlarıyla Müslüman olmayan halka bırakılan, savaş vurgunu olarak sahiplerine verilen yahut devlet arazisinden mülkiyetiyle kişilere bırakılan arazilerle, köy ve şehirlerde kişilerin özel mülkiyetinde bulunan araziler üzerindeki ormanlardır. Sonraki yıllarda yürürlüğe konan çeşitli yasal düzenlemelerde de yer verilmekle birlikte özel mülkiyet altındaki ormanlık alanlar büyük bir genişliğe sahip değildi ve bütünüyle, üzerindeki toprağın sahibi tarafından, hiçbir dışsal yönlendirme ya da kısıtlamayla karşılaşmadan "değerlendirilirdi."

Mülkiyet düzeni, dolayısıyla da yararlanma biçimine kısaca değindiğimiz Tanzimat öncesi dönemin ormancılığı, ormancı bilimadamı Mazhar Diker'in çok yerinde bir nitelemesiyle, *Mutlak Başıboş Dönem* olarak değerlendirilebilir. Ancak, başıboşluğun, yalnızca, yararlanma isteğinin miktar, yer ve zaman olarak eyleme dönüştürülmesiyle ilgili. Ancak, hangi mülkiyet düzenine girerse girsin, elde edilen orman ürünleri için, çeşitli vilayetlerde, çeşitli zamanlarda çıkarılan kanunnamelerin yaptırımlarıyla belirlenen oranlarda vergi ya da gümrük alınmıştır. Sözgelimi II. Mehmed döneminde, 1487'de yürürlüğe konan Kanunnâme-i Âl-i Osman'da bile, kereste ve yakacak odundan parasal ya da ürün olarak vergi alınmasına ilişkin yaptırımlar bulunmaktadır. Çeşitli belgelerden, merkezden geçici olarak görevlendirilen memurlar tarafından, özellikle kereste ve yakacak odunun yurtiçi ve yurtdışı ticaretinden vergi alınması Tanzimat'a değin sürmüştür.

Özetlenirse, Tanzimat öncesi dönemde ormanların, belirli amaçlarla ayrılanları dışında kalan kesiminden rasgele yararlanılmış, devletin bu ormanlarla ilgisi, yalnızca ticarete konu olan kereste ve yakacak odundan vergi alınanın ötesine geçmemiştir.

TANZİMAT ÖNCESİ: Tanzimat'tan önce ormanlar üzerinde beş mülkiyet biçimi vardı. Bazı kaynaklarda özel ve köy kasaba baltalıkları devlet ormanları olarak belirtildi. Hem kapsadığı alan hem de yararlanma biçimi açısından büyük alanlar kapsayan ve Cibal-i Mübaha diye adlandırılan ormanlar devletin mülkiyet ve gözetiminde olan, ama herkesin yararlandığı doğal kaynaklardı. Tanzimat öncesi dönen mülkiyet düzeni yönünden tam anlamıyla "Mutlak Başıboş Dönem" diye nitelendirilir. Rize kasabası.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormanlar ve Ormancılık

Gerçekte, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e değin uzanan dönemin ormancılığı iki altdönemde incelenmesi yararlı olacaktır: Ormanlara yaklaşım biçimi ve ormancılık çalışmalarıyla gözetilen amaç, dolayısıyla da gündeme gelen ya-

sal ve kurumsal düzenlemelerle bu düzenlemelere yol açan ekonomik, siyasal ve kültürel oluşumların farklılığı, sözkonusu dönemin, II. Meşrutiyet Öncesi ve II. Meşrutiyet Sonrası dönem olarak ayrı ayrı değerlendirilmesini zorunlu kılıyor.

Tanzimat-II. Meşrutiyet Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleştirilmesi çabaları yönünden önemli bir adım sayılan 1838 tarihli Ticaret Sözleşmesi'ni izleyen yılın sonlarında ilan edilen Tanzimat'la birlikte, ormanlardan yararlanma biçimine yeni bir düzen verme çalışmaları da gündeme gelmiştir. Henüz bir yıl bile geçmeden, 1840'ta, merkezi İstanbul'da bulunan ve "Ticaret Nezareti'ne bağlı olan Orman Müdürlüğü kurulmuş ve müdürlüğüne de Ahmet Şükrü Bey atanmıştır. 1841'de çıkarılan bir genelgeden anlaşıldığına göre, taşrada da, çeşitli yörelerde Orman Müdürleri adıyla görevlendirmeler yapılmıştır. Orman Müdürleri, çoğunluk, kereste ya da yakacak odun ticareti ve dışsatımı yapılan kıyı bölgelerinde görevlendirilmiştir. Orman Müdürlerinin çalışmalarını düzenleyen belgelerde, her ne denli ormanların, bir yandan kesilirken bir yandan da iyileştirilmesi ya da yenilerinin yetiştirilmesinin sağlanması görevlerinden sözedilmekteyse de, bu, yönetimin ormanlara yönelik yaklaşımını ortaya koyan bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Gerçekten, yönetimin, ormanlardan yararlanma biçimine bir düzen getirmeye yönelmesi, hemen hemen bütünüyle, daha fazla orman geliri sağlama amacından kaynaklanmaktadır. Bu amaç sözkonusu dönem boyunca değişmemiştir. Sonradan, Posta Nazırlığı görevini de üstlenen Ahmet Şükrü Bey'in yaklaşık bir yıl süren görev süresi içinde ülkenin çeşitli yörelerine gönderilen orman müdürlerinin kereste, yakacak odun ve odun kömüründen alınagelen vergilerin yanısıra, "Dağ Hakkı" ya da "Kum Hakkı" gibi adlarla anılan keyfi vergilere de yöneldikleri saptanmıştır. Bu keyfi vergilerin sözkonusu orman ürünlerinin fiyatlarını artırdığı, bu yüzden halkın yakınmalarına yol açtığı, dahası, öngörüldüğü gibi; bir yandan ormanlar kesilirken bir yandan da yeni ormanların yetiştirilmesini sağlayamadıkları gerekçesiyle 1841 sonlarında çıkarılan bir resmi genelge ve ilmuhaberle orman müdürlükleri kaldırılmıştır. Yeni düzenlemeyle, orman müdürlüklerinin kaldırılmasının yanısıra, bir yandan yeni kurallar getirilmiş bir yandan da eskiden beri yürürlükte olan ilkelere açıklık kazandırılarak pekiştirilmiştir. Onbeş yıl sonra ülkeye çağrılacak olan Fransız ormancıların gündeme getirdiği yeni düzenlemelere değin ormanlardan yararlanma biçimini düzenleyen bu iki belgeye göre;

- Tapulu vakıf ya da köy ve kasabalara ayrılmış ormanlardan sahiplerinin yapacağı yararlanmalardan yasada belirtilenlerin dışında kimse vergi almayacaktır.
- Devlet ormanlarından sağlanacak büyük çaplı keresteden 2/10, küçük çaplı keresteden ise 1/10 oranında vergi alınacaktır.
- Özel mülkiyet altındaki ormanlardan elde edilecek küçük çaplı kereste için alınagelenlerin dışında 1/10 oranında daha vergi alınacaktır.
- Yakacak odun ve odunkömürü dışsatımından % 15, kerestenin dışsatımından ise % 25 oranında vergi alınması, ancak yakacak odun ve odunkömürünün yurt içinde tüketilmesinden ise vergi alınmaması uygun görülmüştür.
- Tersanelerin gereksinmesine ayrılan ormanlardan dışsatım amacıyla kereste yapılmasına izin verilmemiş, özel durumlarda ise kerestelerin çap, miktar ve cinslerinin Ticaret Nezareti'ne bildirilip gerekli onay alındıktan sonra dışsatımın yapılabileceği ilkesi getirilmiştir.

Sözkonusu iki belgeden anlaşılabildiği kadarıyla bu yaptırımların yalnızca bu amaçla etkinliklerde bulunacak orman müdürleri yerine, vilayetlerdeki öteki kamu görevlileriyle merkezden geçici olarak görevlendirilecek memurlar aracılığıyla uygulanması öngörülmüş, böylece, bir bakıma, yeniden Tanzimat öncesine dönülmüştür.

Ormanlardan yararlanma biçiminin yeniden düzenlenmesi çabalarının yeniden gündeme gelmesi için onbeş yılın geçmesi, Islahat Fermanı'nın çıkarılması evresine ulaşılması gerekmiştir. Islahat Fermanı'nın çıkarılmasını izleyen ayın içinde, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Paris Antlaşması'nın imzalandığı yılın sonlarında ülkeye çağrılan Fransız ormancılarla birlikte ise, ülke ormancılığı yönünden yeni bir döneme girilmiştir. Bilindiği gibi, Islahat Fermanı ile birlikte ülkede, toplumsal yaşamın hemen her alanında yeni düzenlemeler yapılmış ve bu düzenlemeler sırasında da Ferman ve Paris Antlaşması'nda yer alan yaptırımlar uyarınca, Fransız ya da Fransa ile çıkar bağları bulunan Rum ve Ermeni haklarının gözetilmesine özen gösterilmiştir. Bu bağlam içinde değerlendirildiğinde, İmparatorluk ormancılığının yeniden düzenlenmesi için başka ülkelerden değil de, yalnızca Fransa'dan, bugünkü söyleyişle yabancı uzman getirilmesi ve ormancılık örgütlenmesinin etkin birimlerine ülkedeki azınlık halklardan kişilerin görevlendirilmesinin nedenleri kolaylıkla kavranabilir. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e değin uzanan zaman aralığında, "... *ormanların bir usul-i cedide ve muntazamaya raptı için*", kimileri birkaç kez olmak üzere, ülkeye üç grup halinde on Fransız ormancı getirilmiştir. Bu ormancılar-

KURUMLAŞMA DÖNEMİ: Tanzimat'la birlikte ormanlardan yararlanma konusunda yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1840'da Orman Müdürlüğü kurulmuş, böylelikle kurumlaşma yolunda önemli bir adım atılmış, ardından orman geliri sağlama amacıyla uygulamalara başlanmıştır. Ancak aynı zamanda Posta Nazırlığı da yapan ve Orman Müdürlüğü'ne atanan Ahmed Şükrü Bey döneminde çeşitli yerlere atanan "orman müdürleri"nin keyfi vergi toplamaları nedeniyle bu müdürlükler 1841'de kaldırılmıştır. Ahmed Şükrü Bey.

dan Lois Tassy, gerek ilkliği gerekse sürdürdüğü etkinliklerin niteliği ve kalıcılığı yönünden özellikle anılmaya değer önemdedir. 1856 Aralığı'nda ülkeye gelen Tassy, yönetimin isteği üzerine Ticaret Nezareti binasında bir Orman Mektebi açılması çalışmalarına başlamış, bu arada da İmparatorluğun orman varlığı konusunda bilgi edinmek üzere inceleme gezileri yapmış ve 17 Kasım 1857'de ormancı yetiştirmek üzere ilk Orman Mektebi'ni açmıştır. Bu okulun ilk müdürlük ve öğretmenliğini de üstlenen ve 1860'dan başlayarak Ticaret ve Nafıa Nezareti'ne bağlı bir birim olarak etkinlikte bulunan Meclis-i Meabir'de başmühendis olarak görev yapan Tassy, bu birimde 1865'te Reis Vekili, 1866-1867'de İkinci Reis ve 1868 Nisanı'na değin de birinci Reis olmuştur.

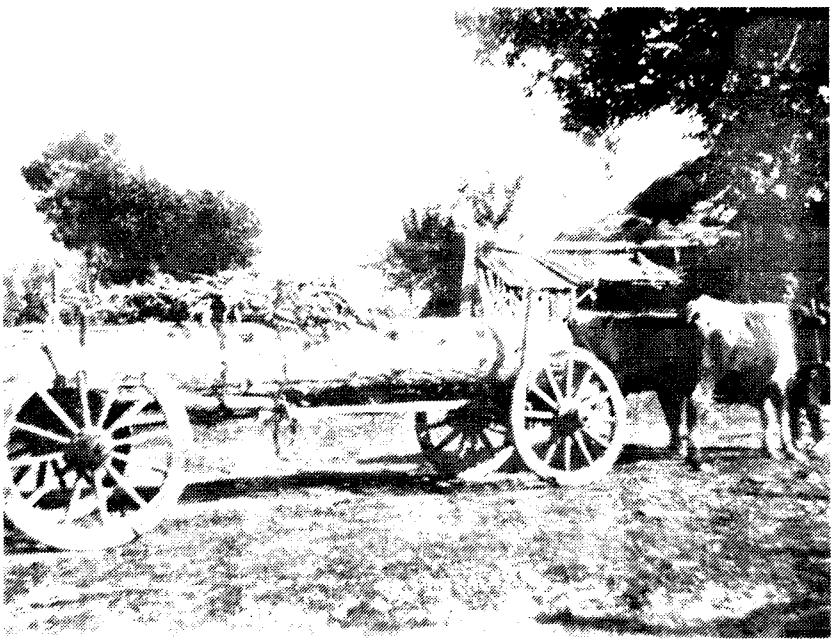
Yasal Düzenlemeler: Fransız ormancı Lois Tassy, İmparatorluk'ta kaldığı süre içinde, "Orman Mektebi"nın açılmasının yanı sıra; 1869'da yürürlüğe konan ve ülkedeki ormanların işletilmesiyle ilgili ilk kapsamlı yasal düzenleme olan Orman Nizamnamesi'nin bir bakıma taslağı sayılan *Devlete Ait Yani Eşhas Uhdesinde Olan, Kasabat ve Kuraya Mahsus Bulunan Korular ve Baltalıklar ile Ahalinin Muhtaç Olduğu Cibal-i Mübahadan Maada Olan Mirî Ormanlar Hakkında 68 Maddelik Nizamname Layihası* ile *İltizam veya Taahhüt veya İmtiyaz Hasebile Mirî Ormanlarından Ağaç Kat'ına Mezun Olanların Muamelatı Hakkında Şartname Layihası*'nı da hazırlamış, Meclis-î Vâlay-ı Ahkâm-ı Adliye'nin yasalarla ilgili biriminde savunmasını yapmış, sınırlandırılmış alanlar üzerinde de olsa, 1861'den başlayarak uygulanmasını sağlamıştır. Tassy ve bu arada Osmanlı ormancılarla birlikte orman "keşifleri" yapmak üzere, 1866'da dört orman müfettiş muavini ve dört de Orman Bekçi Başı Fransızı daha ülkeye getirtmiştir.

1861'de yürürlüğe konan '68 Maddelik Nizamname Layihası'nın, Ormanlar İdare-i Umumiyesi örgütleninceye değin, Ticaret Nezareti'ne bağlı bir birim olan Meclis-i Meabir tarafından uygulanması öngörülmüştür. Layiha, 15. maddesiyle; olağanüstü bir neden olmadıkça ya da padişahın özel izni alınmadıkça devlet ormanlarından kimsenin ücretsiz olarak yararlanamayacağı yaptırımı getirilmiştir. Bunun dışında, Mültezim ya da İmtiyaz sahibi olanların dışında herhangi bir kişiden keseceği ağaç için, bildirilmiş gerçek değerinin yarısı kadar bir ücret alınması öngörülmüştür. Layihaya göre, devlet ormanlarından ağaç kesmek isteyenler, kesmek istedikleri ağaçların cins ve miktarını, ödenmesi gereken bedeli ödeyeceklerini belirten bir dilekçeyi ilgili "Orman Müfettişi"ne iletmek üzere yörenin vali ya da kaymakamına vermesi gerekmektedir. Layiha, ayrıca, çeşitli düzeylerden ilgililerin verebileceği ağaç kesme izninin sınırlarını da belirlemiştir. 26. maddesine göre Orman Müfettişleri 1.000 kuruşa kadar, Sancak Başkanları 1.000-5.000 kuruş, Ticaret Nezareti 5.000-10.000 kuruş değerinde olan satışlara izin verme yetkisine sahip kılınmış, daha büyük değerlere sahip satışların izni ise hükümete bırakılmıştır. Bunlardan başka, Layiha, devlet ormanlarında ağaç kesme iznini alanların, gerektiğinde, kendileri ve çalıştırdıkları işçilerin ormanlara verebileceği zararı karşılamak üzere Kefalet Akçesi yatırması, her köy muhtarının, köyleri halkının devlet ormanlarında otlatacakları hayvanların cins ve sayısını belirten bir dilekçeyi, her yıl orman müfettişine bildirmesi, ormanların korunması ve orman suçlarını önleyici yaptırımları da içermektedir.

1869'da Orman Nizamnamesi'nin hazırlanmasına değin yürürlükte kalan 68 Maddelik Nizamname ve 38 Maddelik Şartname layihalarının, Tassy'nin tüm çabalarına karşın, Bahriye Reisi'nin; ülkede özellikle gemi yapımında kullanılacak kerestenin sağlanmasını güçleştireceğini öne sürmesi üzerine Kuşadası'ndan İskenderun'a değin uzanan kıyılarda ve Varna vilayetindeki ormanlarda uygulanması, ancak yararı saptandıktan sonra tüm ormanları kapsaması öngörülmüştür.

Bu arada, ormanların mülkiyeti ve ormanlardan yararlanma biçimine ilişkin kimi yaptırımları da içeren 1858 tarihli Arazi kanunnamesi'ne de kısaca değinmekte yarar var. Bilindiği gibi, Arazi kanunnamesi, "17. yy'dan beri beyler, ayanlar ya da güçlü çiftçiler tarafından gaspedilen topraklar üzerindeki mülkiyet haklarını güvence altına alan ve devlet topraklarının özel mülkiyete dönüştürülmesi sürecini de kolaylaştıran" yaptırımları içermekteydi. Gerçekte, Arazi Kanunnamesi, 104. maddesiyle, cibal-i mübaha sayılan, yani özünde mülkiyeti devletin olmakla birlikte herkesin serbestçe yararlanabildiği ormanların özel mülkiyete geçirilmesini önlemeyi öngörmüştür. Ancak, 27. maddesiyle, devlet toprakları üzerinde bulunan ve kendiliğinden yetişmiş ağaçları aşı vb. yollarla yararlanılabilecek duruma getirenlerin bu ağaçları ve ormanları mülkiyetine geçirebilmesine olanak vermiş, ayrıca 30. maddesiyle de özel mülkiyet altında bulunan ormanların sahiplerinin haklarını pekiştirmiştir. Öte yandan, Arazi Kanunnamesi, köy ve kasabalara ayrılmış ormanlardan yararlanma biçimine ilişkin yaptırımlara da yer vermiş, sözgelimi 92. maddesiyle bu ormanların işletilmek ya da tarla yapılmak üzere kesilmesi ve tapuyla sahiplenilmesini önlemek istemiştir.

Ülkedeki ormanlardan yararlanma biçimine ilişkin ilk kapsamlı yasal düzenleme sayılan Orman Nizamnamesi ise "68 Maddelik Nizamname" ve "38 Maddelik Şartname" layihalarının sekiz yıllık uygulanmasıyla kazanılan deneylerle, özellikle de Tassy'nin yoğun çabaları sonunda hazırlanarak 1869'da yürürlüğe konmuştur. Ormancı bilimadamı Ali Kemal Yiğitoğlu Nizamname'yi şöyle değerlendiriyor: *"Orman mevzuatına temel olan 1869 tarihli Orman nizamnamesi'ni telkin edenler Fransızlardı. Bunlar vasıtasıyla mevzuata iktisadi ferdiyetçilik fikri sokulmuştur."* Kimi değişiklikler geçirerek yaklaşık yarım yüzyıl yürürlükte kalan Orman nizamnamesi için bir başka ormancı bilimadamı da benzer bir değerlendirme yapıyor: *"Saltanat fiili ormancılığı 1869 tarihli Orman Nizamnamesi ile ve münhasıran para tedariki kaygı ve gayretiyle başlamış bulunuyor."* Gerçekten de, Orman nizamnamesi, sanayi devrimini yapmış, kapitalizmi emperyalist evreye ulaşmış, üstelik alacaklı olan bir ülkeden, Fransa'dan getirilmiş ormancıların katkı ve yönlendirmeleriyle hazırlanmıştır. Bu kesim: Fransız ormancılar, ekonomik açmazlık içinde kıvranan İmparatorluğun, hazinesine daha fazla gelir sağlamak amacıyla her türden kaynağa yöneldiği bir dönemde ülkeye getirilmiş ve "Ormanlardan daha fazla gelir nasıl sağlanabilir?" sorusuna yanıt bulunması ve bu yanıtın yaşama geçirilmesi için gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılması çalışmalarında bulunmuşlardır. Bu nedenle, aynı dönemde gündeme gelen kimi oluşumlarla birlikte irdelendiğinde Orman Nizamnamesi'yle gözetilen amaç kolaylıkla kavranabilir. Bir kez, ülkeye gelen Fran-

ORMAN NİZAMNAMESİ: 1869'da çıkarılan Orman Nizamnamesi Fransızların önerileriyle çıkartılmıştı. Gerçekte bu nizamnameyle birlikte ormanlardan gelir sağlama bir esasa sokulmak istenmişti. Yine bu nizamnamenin 5. maddesine göre orman köylüleri için "zati ihtiyaç" ya da "kanuni hak" diye adlandırılan bir yararlanma biçimi de getiriliyordu. Karaköy istasyonuna taşınan çıralı çam keresteleri.

sız ormancıların -Tassy dışında- tümü, çalışmalarını, ağırlıkla dışsatıma konu olabilecek orman varlıklarının belirlenmesi ve yerli ve yabancı girişimcilere ihale edilmesine ilişkin işlemlere yöneltmişlerdir. Örneğin, bunlardan Bricogne; Konya-Karaman ile Edirne vilayetleri ormanlarıyla Osmaniye Gavurdağı (Nurdağı) ormanlarını, Simon; Bosna-Saray, Chervau; Selanik, Godchaux ise Edremit-Kazdağı ormanlarını incelemiş, açık artırmayla satılması için gerekli teknik ve yönetsel işlemleri yapmıştır. Bricogne, 1870'lerde yayımladığı gezi tutanaklarında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *"Sıfırdan hareket ettik ve neye vasıl olduk? Üç milyon hektardan fazla bir arazinin keşfine ve orman idaresinin inzibatı altına vaz'ına, ileride tezyit edilmek (çoğaltılmak) üzere 3.212.886 kuruşluk (yaklaşık 700.000 frank) bütçe teşkiline, umumi hazineye geçen sene için 12.500.000 kuruştan (yaklaşık 2.500.000 frank) fazla bir gayrisafî gelir teminine. Yeni ihdas olunan rüsumun tamamen ve namuskârane cibayeti halinde bu gelirin hiç olmazsa iki misline baliğ olacağı şüphesizdir. İşte vasıl olan netice..."*

Kimi örnekleri yukarıya aktarılan çabaların dorukta olduğu bir dönemde yürürlüğe konan Orman Nizamnamesi, hazırlanışı ve uygulanmaya konulmasını geçiktireceği, eksik yanlarının daha sonra çıkarılacak orman yasasıyla tamamlanabileceği gerekçesiyle özel mülkiyet altındaki koru ve ormanları kapsamına almamıştır. 1. maddesiyle ülkedeki ormanları, ilişkin oldukları mülkiyet biçimine göre; devlet, vakıf, özel ile köy ve kasaba ormanları olmak üzere dört kümede toplayan Orman Nizamnamesi 52 maddeden oluşmuştur. Bu maddelerin pek çoğu, 1861'de yürürlüğe konan "68 Maddelik Nizamname Layihası" ile "38 Maddelik Şartname Layihası"ndan alınmıştır. Farklı olarak, 2. maddesiyle, ülkedeki tüm Mirî (Devlet) ormanlarının belirlenip sınırlandırılmasını; 4. maddesiyle, gerek Mirî gerekse vakıf ve özel mülkiyet altındaki ormanlardan Tersane ve Tophane yönetimlerinin kereste gereksinmesinin karşılanması için ağaç kesilebilmesi ve taşınabilmesinin bu nizamnamenin içeriği doğrultusunda çıkarılacak başka bir nizamnameyle düzenlenmesini öngörmüştür. Orman Nizamnamesi, ayrıca, 5. maddesiyle, kimi değişikliklerle günümüze değin uygulanagelen ve ormancılık kesiminde, orman köylüleri arasında *Zati İhtiyaç* ya da *Kanuni Hak* olarak anılan bir yararlanma biçimini ilk kez gündeme getirmiştir. Bu maddeye göre; köy halkının ambar ve ahırlarının yapım ve onarımıyla tarımsal araç ve gereç yapmak, gereksinimleri ölçüsünde odunkömürü hazırlamak amacıyla Mirî ormanlardan parasız olarak ağaç kesmelerine izin verilmiştir. Ancak, köy halkının ticaret amacıyla hazırlayacakları kereste için, tüccarlar gibi belirli oranlarda vergi ödemeleri gerekmektedir. Doğrudan bir açıklayıcı yaptırıma yer verilmemekle birlikte Orman Nizamnamesi de sürdürülegelen *müteahhit, imtiyaz* ve *iltizam* yoluyla orman işletme biçiminin sürdürülmesini öngörmüştür.

Kurumsal Düzenlemeler: 1861'de gündeme getirilen "Nizamname" ve "Şartname" layihaları ile 1869 tarihli Orman Nizamnamesi sözkonusu dönemin en önemli, ancak tek gelişmesi değildir. Kuruluşundan bir yıl sonra kaldırılan "Orman Müdürlükleri"nden sonra ilk ormancılık örgütü olan Orman Meclisi de 1869'da kurulmuştur. "Orman meclisi", merkezde, değişik adlarla; Maliye (1869-1872), Orman ve Maadin (9.1872-10.1872), Maliye (1873-1877), Orman ve Maadin (1878), Ticaret ve Ziraat (1879-1886), Maliye (1887-1892) ve Orman ve Maadin ve Ziraat (1892-1908) bakanlıklarına bağlı bir birim olarak etkinliklerini sürdürmüştür. Bu dönemde ormancılık örgütünün merkez ve taşradaki birimleri aşağıya çıkarılmıştır:

Tanzimat-II. Meşrutiyet Döneminde Ormancılık Örgütü

Merkez:
a) Orman Heyeti Fenniyesi
- 1 Reis
- 4 Üye
- 1 Başkatip

b) Ketebe
c) Heyeti Teftişiye

Taşra
a) Sermüfettişler
b) Müfettişler
- İkinci Sınıf Müfettişler
- Üçüncü Sınıf Müfettişler

b) Müfettiş Muavinleri
c) Süvariler
e) Piyadeler
f) Tezkere Muharriri ve Ondalık Memurları

Merkezdeki birimlerden Orman Heyet-i Fenniyesi; vilayetlerden gelen belgeleri incelemek, verilen yanıtları hazırlamak, gerekçeleriyle ilgili bakanlığın

onayına sunmak, satışlara ilişkin teknik raporları incelemek, uygun görülenleri uygulanmak üzere gönderileceği birimlere iletmek vb. görevlerle donatılmıştır. Ketebe ise, çalışmaların muhasebesini yapmakla görevlendirilmiştir. Öte yandan, taşradaki en üst birim olan Sermüfettişler, ormanı çok olan vilayet ve liva merkezlerinde yerleşik olarak; yönetimleri altındaki ikinci ve üçüncü sınıf müfettişlerle birlikte, bulundukları liva ya da vilayetin ormanlarla ilgili tüm teknik ve yönetsel işlemlerini yönetmekteydiler İkinci Sınıf Müfettişler de liva ya da vilayet merkezlerinde yerleşiktir ve yönetimleri altındaki üçüncü sınıf müfettişler aracılığıyla ya da kendileri gerekli gördükleri durumları doğrudan bakanlığa iletirdi. Üçüncü Sınıf Müfettişler ise, ikinci sınıf müfettişlere bağlı olarak; sözleşmeyle orman satışlarının yapıldığı ve orman geliri göreli olarak daha yüksek olan kazalarda yerleşiktir ve buralardaki ormanları gerektiğince korumanın yanısıra, ormanların işletilmesine ilişkin teknik ve yönetsel işlevleri, kesilecek ağaçları işaretleyip damgalamak, müteahhitlerle gerekli sözleşmeleri bağıtlamak, kendisine bağlı görevlilerinin çalışmalarını denetlemekle görevlendirilmişlerdir. Müfettiş Muavinleri, görevlendirildikleri yerlerde üçüncü sınıf müfettişlerin görevlerini üstlenirlerdi. Süvariler ise, üçüncü ya da ikinci sınıf müfettişlere bağlı olarak, bir ya da birkaç kazadaki orman gelirlerinin güvenliğini sağlamak, sözleşme yaptırımlarının uygulanmasını izlemek, işlenmiş orman ürünlerinin damgalanması ve taşıma belgelerinin düzenlenmesi işlemlerini yapmak, müfettiş bulunmayan kazalarda Ondalık Memurlarını denetlemekle görevlendirilmişlerdir. Doğrudan doğruya süvarilere bağlı olan Piyadeler ise, bir ya da birkaçı birlikte, kendilerine ayrılan orman parçalarının güvenliğini sağlamak, damgasız ağaç kesimini önlemekle yükümlüydüler. Tezkere Muharriri, sözleşmeye dayalı olarak hazırlanmış orman ürünlerine belge düzenlemekle görevliydiler. Bunlar, doğrudan doğruya süvari ya da müfettişlere bağlı olarak, iskelelerin yakınlarına yerleştirilmişlerdir. İzinli olarak satılmak üzere pazar yerleri ya da iskelelere getirilen işlenmiş ürün ve yakacak odundan alınması gerekli vergiler ise Ondalık Memurları aracılığıyla toplanmaktaydı. Merkez ve taşradaki birim ve görevlilerin yanısıra bir de ondalık memurlarının hazırladığı belgelerin geçerliliğini araştırmak üzere, İstanbul'a, doğrudan doğruya ilgili bakanlığa bağlı olarak etkinliklerde bulunan ve bir "kontrol müdürü" ile ona bağlı bir "müfettiş" ve yeterli sayıda memur ile muhasebeciden, İzmir'de ise, bir "sermemur" ile onun yönetimindeki yeterli sayıda memurdan oluşan "Kontrol İdaresi" örgütlenmiştir. Öte yandan, orman yangını mevsimlerinde geçici olarak yangın korucuları da işlendirilmiştir. Saptamalara göre, bu dönemde teknik ormancılık çalışmalarının 69, orman koruma çalışmalarının ise 689 kişiyi bulan bir personel kadrosuyla yürütülmesine çaba gösterilmiştir.

Sözkonusu dönemde, ormancılık örgütünün çeşitli düzeylerinde görevlendirilmiş kişilerin, özellikle etnik nitelikleri, dönemin ormancılık çalışmalarına ilişkin gelişmeleri temellerini açıklıkla ortaya koymaktadır. Tablo 1'de, çeşitli yıllarda, ormancılık örgütündeki yöneticiler, görevleriyle birlikte verilmiştir.

Öte yandan, 1878'de taşrada, çeşitli vilayetlerde bulunan 36 müfettişten 21'i şunlardır: Artin, Andon Tınguryan, Manok Çilingiryan, Mihran Ambarcıyan, Arslan Gül, İsarsom, Artin, Razi, Mois, Karabet, Kegork, Simon, Mihran, Agop, Zaharyadis, Haçatur, Kaliloz, Mihran, Agop Çakıryan, Agop Serkis Anglidis.

ORMANLARDAN YARARLANMA: 19. yy'da Osmanlı Devleti'nin demiryolları ile ilgili yapmış olduğu sözleşmelerin birçoğu sömürgeleştirme çabalarının uzantılarıydı. İlginç olan şey bu demiryollarının yapımı sırasında ormanlardan da yararlanma izninin verilmesiydi. Rumeli Demiryolu Şirketi'ne verilen Silistre, Dobruca, Köstence ormanlarının işletme imtiyazı, bundan da önemlisi Bağdat Demiryolu sözleşmesinde ormanlardan yararlanmaya ilişkin ağır koşullar bu tür sömürgeleştirme çabalarının örnekleridir. Bağdat demiryolunun başlamasında kampanya başmühendisi Meister Paşa'nın konuşması.

Ormanlardan Yararlanma Biçimi: Orman Nizamnamesi'nin yürürlüğe konduğu yıllarda gündeme gelen gelişmeler, II. Meşrutiyet'e değin uzanan dönemdeki ormancılık çalışmalarının ayırdedici özelliklerini de açıklıkla ortaya koymaktadır. Sözgelimi, çeşitli büyüklüklerde orman parçalarının işletilmek üzere yerli ve yabancı özel girişimcilere Mukavele ile satılması işlemleri, en fazla 18. yy'ın son otuz yılında yapılmıştır. Yine bu zaman kesitinde, imparatorluğu sömürgeleştirme çabalarının bir uzantısı olan demiryolu yapımı sözleşmelerine ormanların işletilmesine ilişkin yaptırımlara da yer verilmiştir. Örneğin, 1864'te Rusçuk-Varna demiryolunu yapacak şirkete Rusçuk'un doğusu ile Balkan'ın kuzeyinde bulunan Mirî ormanlardan yol yapımı sırasında gerek duyulacak keresteyi sağlamaları için izin verilmiştir. 1870'lerde ise, Silistre, Dobruca- Köstence ve Baneihas ormanları işletilmek üzere sözleşmeyle Rumeli Demiryolu Şirketine verilmiştir. Öyle ki, yöredeki köy halkının bu ormanlık alanlar içindeki köy baltalıklarından ticaret amacıyla yararlanabilmesi için Şirket'e gerekli bedeli ödemesi de öngörülmüştür. Demiryolu şirketlerine çevredeki ormanların işletilmesi hakkının satılması uygulamalarına en çarpıcı örnek, ünlü Bağdat Demiryolu sözleşmesidir. 1902 tarihli sözleşmenin 22. maddesine göre; *"Şirket, demiryolu güzergâhının 20 km. çevresindeki, imtiyazı alınmamış bütün maden ocaklarının işletme hakkına sahip olacaktır. Şirket, hattın civarındaki ormanları ister odun kesmek, isterse kömür elde etmek amacıyla olsun, kullanabilecektir."* Ormancı bilimadamı Ali Kemal Yiğitoğlu, bu türden sözleşmelerin yol açtığı gelişmeleri şöyle değerlendirmektedir: *"Demiryolları ve şoseler boyunca çıplak sahalardan başka bir şey görülmemesi, bu suretle işletmeye açılan ormanların kısa yıllar içinde tamamı ile istismar edildiğine, kayıtsız şartsız hususi menfaatlerin bu işte her türlü devamlılığı nazarı itibare almadıklarına bir delildir."* Öte yandan, yerli ve yabancı tüccarların, herhangi bir yolla işletmek, daha doğru bir söyleyişle kesmek üzere satın aldıkları orman parçalarını nasıl değerlendirdiğini Fransız ormancı Bricogne, anılan raporunda açıklıkla ortaya koymaktadır:

"Tüccarlar bir mıntıka sakinleriyle, meselâ bir dere havzasının halkıyla pazarlık eder ve halk da nehir kenarında veya iskelede, muayyen bir müddet zarfında, kararlaştırılan şartlara tevfikan kerestenin teslimini taahhüd eder. Ve buna mukabil, kısmen aynen ve kısmen nakden kendilerine bir pay verilir ve hatta bedeli bilahare tesviye olunmak üzere nakliyatta istihdam olunacak hayvanlar da tüccar tarafından tedarik olunur. Bu avansların temettü nisbeti ekseriya murabaha derecesine varır. Emvalin iskeleye muvasalatında tüccar, malın fiyatından bizzat kendisinin verdiği hisse-i öşrü, verdiği avansları ve % 2, 2.5'u bulan faizleri tenzil eder. Bir yandan alıcıların kötü niyeti, diğer taraftan köylülerin para ihtiyacı, köylünün daima borçlu kalmasından gayri bir netice vermeyecek surette vaziyeti müşkülleştirir. Ve işte bu suretledir ki, faizcilik zincirleriyle bağlanan halk kütleleri en koyu sefalettere mahkûm bir halde tüccarların esiri vaziyetinde kalırlar."

Öte yandan, bu dönemde, hazırlık çalışmaları, çoğunluk Fransız ormancılar tarafından yapılan sözleşmelerle pek çok verimli orman parçası, kısa ve uzun dönemli sözleşmelerle yerli ve yabancı girişimcilere satıldığına daha önce de değinilmişti. Gerçekten de, Bricogne'nin 3.5 milyon hektar olduğunu söylediği orman varlığından bu yolla sağlanan gelirin yıllara göre dökümü yapılan çalışmaların niteliğini açıklıkla ortaya koymaktadır. Tablo 2'de bu döküm verilmiştir.

Gelirlerin sağlanmasında başvurulan yollar, dönemin ormancılık çalışmalarının yalnızca daha fazla gelir sağlama amacına yönelik olduğuna ilişkin yargıları pekiştirecek niteliktedir. Sözgelimi, 1895'te vilayetlere gönderilen bir genelgeyle, her altı ayda bir yapılacak saptamalara göre en fazla gelir toplayan üç "Orman Memuru"na başarı belgesi verilmesi ve üstüste başarı belgesi alabilenlerin de görevlerinde yükseltilmeleri uygulaması getirilmiştir.

Sözkonusu dönemde, ormanlarda ağaç kesmeye ilişkin satış ve izinleri dört kümede toplayabilmek olanaklı. "Sözleşmeli orman satışları" olarak anılan uygulamada, ağaç kesimi yapılacak orman parçası belirlenip damgalandıktan sonra ya açık artırma ya da sözleşmeyle alıcılara satılmaktaydı. Satışlar için, alıcının orman müfettişine başvurması, bir gün içinde gerekli incelemenin yapılması, hazırlanacak raporun merkezdeki Fen Heyeti tarafından uygun bulunması üzerine gerekli işlemlerin yapılması yeterli görülmüştür. 2. uygulama, çevre halkına, Orman Hakkı, Pul resmi adıyla anılan vergiler alındıktan sonra, pazarda satmak amacıyla, ağaç kesme, palamut örneği ikincil orman ürünü toplamaya izin verilmesine ilişkindir. Bunun dışında, tek tek ve hiçbir işleme tutulmadan pazar

TABLO 1
Kimi Yıllarda Ormancılık Örgütünün Çeşitli Düzeylerindeki Yöneticiler

1865-1867 Meclis-i Meabir

Reis-i Evvel	: Aziz Paşa
Reis Vekili	: Tassy
Üyeler	: Riter
	Gordon
	Rüstem Bey
	Hayri Bey
	Hasan Efendi
Kâtip	: Cemil Bey

1868 Meclis-i Meabir

Reis-i Evvel	: Tassy
Reis-i Sani	: Riter
Üyeler	: Rüstem Bey
	Hasan Rıza Efendi
Kâtib-i Evvel	: Kostantin Efendi

1869 Orman Meclisi

Reis	: Aristidi Bey
Devamlı Üye	: Arif Efendi
Geçici Üye	: Simon
	Bricogne
	Goço
	Shervaux
	Karabet Efendi

1870 Orman İdaresi

Reis	: Bedros Kuyumcuyan
Reis-i Sani	: Arif Efendi
Geçici Üyeler	: Bricogne
	Simon
	Shervaux
	Karabet Efendi

1873 Orman ve Maadin Meclisi

Reis	: Arif Efendi
Üye	: Rasih Efendi
	Cemil Bey
	Karabet Efendi

1878 Orman ve Maadin İdare-i Umumiyesi

Reis	: Münir Bey
Başmüfettiş	: Nazif Bey
Muhasebeci	: Cemil Bey
	Karabet Efendi
Sermühendis	: Bricogne
Mühendis	: Goço
	Montrichard
Seyyar müfettiş	: Artin Efendi

yerleri ve iskelelere getirilen işlenmiş ya da işlenmemiş orman ürünlerine yönelik olarak, Ondalık Memurları tarafından yapılagelen Perakende Kesim uygulaması sözkonusudur. 4. satış ya da izin biçimini de, köylülerin, kendi gereksinmelerini karşılamaları için hiçbir vergi vb. bedel alınmadan aldıkları yararlanma izinleri oluşturmuştur.

Öte yandan, gerek 1861 tarihli Nizamname ve Şartname layihaları, gerekse 1869 tarihli Orman Nizamnamesi ve çeşitli tarihlerde çıkarılan Tebliğ, Talimatname ve Tenbihname vb. ile ormanların korunması, hatta yeni ormanların yetiştirilmesine yönelik çabalara girildiği de söylenebilir. Sözgelimi, Nizamname layihasının 10 ve özellikle de 19-68. maddeleri, şartname layihasının 19-29. maddelerinde,Orman Nizamnamesi'nin 27-52. maddelerinde,otlatma başta olmak üzere, izinsiz orman ürünü toplamak, orman ağaçlarına zarar vermek, orman yangını çıkarmak vb. sakıncalı eylemler sayılmış, cezaları sıralanmıştır. Ayrıca, örneğin Şartname layihasının 25. maddesinde olduğu gibi, ağaç kesme sözleşmelerinde, yeniden ağaç yetiştirilmesi zorunluluğunu getiren yaptırımlara yer verilmiştir. Bu dönemde, orman ya da ağaç yetiştirilmesine yönelik bireysel çabalara da rastlanmaktadır. Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa'nın çabaları, bu bağlamda özellikle anılmaya değer: Halil Rıfat Paşa, 1880'lerde, vilayet halkına yayımladığı tembihnamelerle, her köyde her köylünün, kaç parça tarlası varsa hepsinin de dört köşesine ve kenarlarına, kendi arazisinin bir dönümlük parçasına tohum ekme ya da fidan dikme yoluyla ağaç ve orman yetiştirmesini sağlamaya çalışmıştır. Orman yetiştirme bağlamında sayılabilecek bir başka tekil olgu da, 1894'te, Orman Mektebi öğrencilerinin fidan dikme ve tohum ekme yoluyla orman yetiştirme amacıyla yapılacak uygulamalı eğitim çalışmalarında kullanmak üzere, İstanbul Halkalı'da, bir orman fidanlığı ile bir ormanın yetiştirilmesine ilişkin "Sâdaret Tezkeresi"dir. Ne var ki, etkin bir örgütlenmeye geçilmemesi, bu türden çabaların, çoğunluğu deyiş yerinde ise, kâğıt üzerinde kalmıştır.

II. Meşrutiyet-Cumhuriyet Dönemi

Ormancı bilimadamı Mazhar Diker, 1908-1920 dönemini, özetle, şöyle değerlendiriyor: *"İmparatorluk ormancılığındaki ilk ilmî ve teknik adımların atıldığı devredir. Teknik eleman yetiştirilmesi maksadıyla ormancılık tahsil durumunun ıslahı, Avrupa'ya talebe gönderilmesi ve ormanların fennî şekilde işletilmesi hakkında kanun çıkarılması bu devrenin karakteristik çalışmalarını teşkil eder."* Gerçekten, Cumhuriyet öncesi dönemin ormancılığına ilişkin gelişmeler, özellikle de, yasal düzenleme çabaları görevli olarak en yoğun bir biçimde bu on yıllık dönemde gelmiştir. Öte yandan, doğal olarak, bu gelişmelerin gündeme gelmesiyle, yaşamın öteki alanlarında gözlenen gelişmeler arasında da çarpıcı bir koşutluk bulunmaktadır. Sözgelimi, 1908-1920 döneminin ikinci yarısında, bu kez, önce Avusturyalı, sonra da Alman ormancıları ülkeye çağrılmış, ormancılığa ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler arasında belirleyici ya da yönlendirici olmuşlardır.

Yasal Düzenlemeler: Cumhuriyet öncesi dönemde yasa niteliğindeki ilk düzenleme Hoca Ali Rıza Efendi tarafından hazırlanan Orman ve Mer'a Kanun Tasarısı olarak, 1910'da gündeme gelmiştir. Orman ve Maadin Okulu'nda öğretmenlik ve yöneticilik, Orman Heyet-i Fenniyesi başkanlığı görevlerini üstlenmiş olan Hoca Ali Rıza Efendi,

İLK YÖNETİCİ: "Orman ve Maadin", "Halkalı Ziraat", "Halkalı Ziraat ve Ormancılık Mekteb-i Âlisi" ile "Orman Mektebi"nde kırk yılı aşkın bir süre öğretmenlik, Orman Fen Heyeti Reisliği ve Orman Genel Müdürlüğü yapan, ilk ulusal orman yasa taslağını hazırlayan, İttihat ve Terakki yanlısı olarak bilinen Hoca Ali Rıza Efendi, 1908 Devrimi ile birlikte, "Orman Genel Müdürlüğü"ne dönüştürülen ormancılık örgütünün ilk yöneticisidir. Hacı Ali Rıza.

daha önce, bu tasarı kesinleşinceye değin uygulanmak üzere, 1910 Temmuzu'nda, *Orman ve Mer'a Kanunu'nun Neşir ve İlanına Kadar Ormanlarda Tatbik Edilmek Üzere 14 Maddelik Talimat*'ı yürürlüğe koymuştur. Talimat ile, devletin sınırları içindeki ormanlarda yapılagelen yararlanmalardan, olanaklar elverdiğince daha fazla pay alınması hedeflenmiştir. Talimat, Orman Rantı olarak da tanımlanabilecek bir uygulamaya ilişkin 3. maddesiyle, Cumhuriyet dönemi ormancılığında orman ürünleri fiyatlarının belirlenmesine Tarife Bedeli adıyla katılan bir payın belirlenme biçimine açıklık getirmiştir. Öte yandan, 1869 tarihli Orman Nizamnamesi'nin 1895'te değiştirilen 6. maddesini yeniden gündeme getirmesi, Talimatın, dolayısıyla da dönemin ormancılığı yönünden önem taşıyan bir gelişmedir. Sözkonusu maddeye göre, ormanlardan her yıl satılacak ağaçların, ancak, önceden orman fen memurları tarafından saptanması, işaretlenmesi, özelliklerinin tutanaklara geçirilmesi, satış bedellerinin ilan yoluyla duyurulması, satışı yapılanların da devlet damgasıyla damgalandıktan sonra kesilmesi koşulu yeniden yürürlüğe konmuştur.

Talimat, köylülerin, ormanlardan yapacağı yararlanmaların üst sınırları ve koşullarını da belirlemiştir. Bu yanıyla, Talimat, köylülerin, serbestçe yapageldikleri her türlü yararlanmayı, en azından nicelikleri yönünden önemli ölçülerde kısıtlayan ilk düzenleme olarak değerlendirilebilir. Aynı yıl, *Ormanların Muhafazası ve İnzibatına Dair Kura ve Kasabat Ahalisine Tembihname* adıyla çıkarılan bir uyarı ile birlikte ele alındığında, Talimat'ın, Hoca Ali Rıza Efendi'nin ülke ormanlarının korunması ve tekniğine uygun olarak işletilmesi çabalarının boyutları daha kolay kavranabilecektir. Tembihname, devlet ormanlarıyla köy baltalıklarının tümünde, özel ormanların ise, tarım yapılacak kesimi dışındaki yerlerinde tarla ve otlak yapmak amacıyla ağaç kesilmesi, yakacak odun elde etmek üzere ağaç dallarının kesilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca, köylülerin kendi gereksinmelerini karşılamak ya da satmak amacıyla ağaç kesmeleri de, ancak, belirlenen süre içinde bitirilmek koşuluyla orman fen memurlarının iznine bağlanmıştır. 1911 Eylülü'nde yürürlüğe konan *Köy Baltalıklarının İdaresine Dair Nizamname Layihası* ise, köylülerin, köyleri için ayrılmış ormanlardan yararlanma koşulları, bu kez, tüm ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Dahası, bu Layiha, köy baltalıklarından, geliri, köylerinin çeşme, okul ve camiler ile mezarlığının yapım, onarım ve bakımı amacıyla kullanılmak üzere yararlanma olanağı da getirmiştir.

Dönemin ormancılığına, ormanların korunması ve ormancılık çalışmalarının tekniğine uygun olarak yapılmasına yönelik yeni boyutlar kazandıran Hoca Ali Rıza Efendi'nin yasa niteliğinde ilk düzenlemeyi, *Orman ve Mer'a Kanunu Esbabı Mucibe Layihası* olarak 1910'ların başında gündeme getirdiğine daha önce değinilmişti. Ormancılık yazınına, Hoca Ali Rıza'nın yaşamöyküsü ve çalışmalarını içeren yapıtı kazandıran Halil Kutluk ve Kerim Yund'a göre, tasarı, daha önce çıkarılan nizamname ve talimatnamelerle karşılaştırıldığında, çok yetkindir: Tasarının en önemli yanı ise, başka ülkelerdeki orman yasalarının bir çevirisi olmaması, halkın gelenek ve göreneklerine uygun bir içeriğe sahip olmasıdır. Ne var ki, sürdürülen yoğun çabalara karşın bu ulusal tasarı, Bakanlar Kurulu'ndan geçirilerek Meclis'e sunulmasına karşın yasalaşmamıştır.

Hoca Ali Rıza'nın emekli olarak örgütten ayrılmasını izleyen yıllarda, dönemin ormancılığında köktenci sayılabilecek nitelikte yeni yönlendirmeler gündeme gelmiştir: Siyasal alandaki değişme ve gelişmelerin doğal bir uzantısı olarak, ülkenin ormancılık çalışmalarının, bu kez, Avusturya-Macaristan ve Almanya'dan gelen ormancılar tarafından yönlendirildiği gözlenmektedir. 1914'te, Tevfik Ortaç'ın Orman Genel Müdürlüğü döneminde, ilk olarak Avusturyalı Hofrat Veith'in getirilmesini izleyen bir yıl içinde, Almanya, Avusturya-Macaristan'dan sekiz ormancı "uzman" getirilmiştir. Bu uzmanların da katılımıyla yapılan çalışmalar sonunda, ülkede ilk orman amenajman heyetleri oluşturulmuş, özellikle de Veith'in çabalarıyla; 1917'de *Ormanların Usulü İdare-i Fenniyeleri Hakkında 9 Maddelik Kanun*, sonra da *Ormanların Muvakkat İşletme Planlarının Suret-i Tanzimine Dair 10 Maddelik Tarifname* hazırlanarak yürürlüğe konmuş, 1919'da da *Devlet Ormanlarına Ait Amenajman Talimatnamesi* çıkarılmıştır. Ayrıca, yine bu dönemde, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Fransa'daki orman yasalarından esinlenerek, bir de Orman Kanunu adıyla yeni bir yasa tasarısı hazırlanmış ve 1918'de Meclis'e sunulmuştur.

H. Veith'in hazırlanmasında katkısı olduğu Orman Kanunu da yasalaştırılamamıştır. Ancak, öteki yasal düzenlemeler, özellikle de 9 Maddelik Kanun, Cumhuriyet döneminde, ancak 1937'de çıkarılabilen Orman Kanunu'na değin tüm ormancılık çalışmalarının tekniğine uygun olarak yapılabilmesinin yasal dayanakları olarak yürürlükte kalmıştır. 9 Maddelik Kanun, özel kişilerin mülkiyetindekilerle köylere ayrılmışların dışında kalan tüm ormanlarda yapılacak çalışmaları kapsayacak biçimde hazırlanmıştır. Önceki düzenlemelerden farklı olarak, Koru ve Baltalık olarak teknik yönden iki ayrı kümede topladığı ormanlardan yararlanma çalışmalarının işletme planlarına dayandırılması koşulunu getirmiştir. Ticaret ve Tarım Nezareti'nin imzasıyla 1917 Mayısı'nda yayımlanan bir genelgede yasanın amacı; "*...Osmanlı ülkesinde ormanların yönetiminde geçerli olan düzensiz kesime son verilerek, ormanlardan her yıl eşit ve belirli miktarda, devamlı gelir almak*" biçiminde belirtilmiştir. 9 Maddelik Kanun'un 3. maddesi uyarınca, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından hazırlanacak olan Amenajman Talimatnamesi ise, 1. maddesinde belirtilen amacına uygun olarak, gerçekten, çalışmaların, ormanların devamlılığını sağlama yönünden öncelikle yerine getirilmesi koşulları içerektedir.

Önceki dönemde oldu gibi, ülkenin

TABLO 2
Çeşitli Yıllarda Orman Gelirleri

Yıllar	Miktar (Kese)	Yıllar	Miktar (Kuruş)
1868-1869	1.200	1888	9.962.840
1869-1870	1.800	1889	18.161.448
1871-1872	2.000	—	—
1872-1873	2.600	1900	22.610.618
		1906	32.203.960

içinde bulunduğu ekonomik, siyasal, özellikle de savaş koşulları içinde, bu düzenlemeler ülkenin her yanında yeterince yaşama geçrilememiştir.

Kurumsal Düzenlemeler; Dönemin en önemli düzenlemelerinden biri olarak, Merkezde, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bağlı olarak etkinlikte bulunan Orman Heyet-i Fenniyesi'nin, 1908 devrimini izleyen ay içinde Orman Müdüriyet-i Umumiyesi'ne dönüştürülmesi ve yöneticiliğine de İttihat ve Terakki yanlısı olarak tanınan Hoca Ali Rıza Efendi'nin getirilmesi sayılabilir. Yeni düzenlemeyle birlikte ormancılık örgütlenmesi, açık adıyla da Orman Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yeni yapısı aşağıya çıkarılmıştır:

Merkez

a) Orman Heyet-i Fenniyesi
   — Orman Genel Müdürü
   — 4 Genel Müfettiş
   — 4 Genel Müfettiş Yardımcısı
b) Muhasebe Kalemi
c) Tahrirat Kalemi

Taşra

a) Orman Müdürleri
b) Orman Müfettişleri
c) Ketebe
d) Orman Fen Memurları
e) Mesaha-i Eşcar (Ağaç Ölçme) Memurları
f) Cibayet Memurları
g) Serbekçiler
h) Bekçiler
i) Harita Memurları

1913 sonlarında merkezdeki örgütlenme; orman genel müdürü ile yönetimindeki Memurin, Amenajman, Bütçe ve Teftiş şubelerinden oluşacak biçimde değiştirilmiştir. Merkez örgüt, 1908 öncesi dönemdeki işlevini, Cumhuriyet'e değin sürdürmüştür. Farklı olarak taşrada, her vilayette, tüm işlemlerden sorumlu Orman Müdürleri görevlendirilmiştir. Orman Müfettişleri ise, orman müdürlerinin gerekli gördüğü denetleme çalışmalarını üstlenmişti. Ketebeler ise, her orman müdürlüğünde görevlendirilmiştir. Kaza merkezlerinde yerleşik olan Orman Fen Memurları ise ağaç kesimine ilişkin işlerin ormancılık tekniğine uygun olarak yapılmasını sağlamak, sorumluluk alanı içindeki Muamelat ve Cibayet memurlarının çalışmalarını denetlemekle görevlendirilmiştir. Bunların dışında, Mesaha-i Eşcar Memurları, Orman Fen Memurları'nın bulunmadığı yerlerde, onların görevini; Muamelat Memurları, çalışmalara ilişkin kayıt, hesaplama, açık artırma duyurusu ve satışlarının yapılması; Cibayet Memurları, orman ürünleri için gerekli taşıma belgelerinin düzenlenmesi, vergilerin alınması ve alındı belgelerinin hazırlanması; Serbekçiler ise, kendilerine bağlı bekçileri denetlemek, gerektiğinde ormanların korunması çalışmalarına katılmak, köylülerin gereksinmeleri için kesebileceği ağaçları belirlemek, izin belgelerini düzenlemek; Bekçiler, ormanları korumak ve Harita Memurları da, görevli oldukları vilayet sınırları içindeki devlet ormanlarının ayrılma ve sınırlandırma çalışmalarını yapmak, yönetsel ve teknik haritalarını düzenlemekle görevlendirilmişlerdir.

1914'te, ormanların korunmasını sağlamak üzere yeni bir örgütlenmeye gidilmiş, Fransız askeri ataşe Saro'nun yönlendirmesiyle ordunun bir parçası olarak Orman Jandarma örgütü kurulmuş, İstanbul Kâğıthane'de bir de Orman Jandarma Mektebi açılmıştır. Orman Jandarması'nın, her orman müdürlüğünde, orman varlığının önemine göre, bölük-takım-karakol düzeni içinde örgütlenmesi öngörülmüştür. Orman Jandarma Mektebi, kısa bir süre sonra kapatılmış yerine, Veith'in önerisiyle, 1915'te Orman Ameliyat Mektebi kurulmuştur.

Ormanlardan Yararlanma Biçimi: Dönem boyunca, üstyapıya ilişkin düzenlemelerin yanısıra, ormanlardan sağlanan gelirin artırılmasına da çaba gösterilmiş, 1916-1917 yıllarında Avusturya'dan getirilen beş orman amenajman mühendisiyle yedi yerli orman mühendisinden ilk amenajman heyeti oluşturulmuş ve Adapazarı'nın Hendek nahiyesinde 7.147 hektarlık bir ormanlık alan için Mustafa Şeref Ormanı Amenajman Planı adıyla ilk amenajman planı hazırlanmıştır. Bu arada, yine ilk kapsamlı Orman İstatistiği, 1910'da yayımlanmıştır. 1906-1907 yıllarında yapılan hazırlık çalışmalarının sonuçlarını içeren Orman İstatistiği'ne göre ülkedeki ormanların çeşitli mülkiyet biçim-

YABANCI ORMANCILAR: 1910'larda ülkedeki ormancılık çalışmaları, Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarından gelen ormancıların da yönlendirmeleriyle gerçekleştirilmiştir. Bu ormancılardan biri de Dr. Bauer'dir. Dr. Bauer, 1917'de "Orman Mekteb-i Âlisi"nde öğreticilik yapmıştır.

طوپراق

زراعت، طوپراق قازوب آلتون چیقار مقدر

آصف جمال

YURTDIŞINDA ÖĞRENİM: II. Meşrutiyet'ten sonra yetiştirilmek üzere yurtdışına da öğrenci gönderilmiştir. Yurt dışına gönderilen ilk ormancılardan Asaf Cemal Efendi, ülkeye dönüşünde "Orman Mektebi"nde öğretmenlik yapmış, genç yaşta ölümü üzerine, o yıllarda yayımlanan "Toprak" dergisi, özel bir sayı hazırlamıştır. Derginin ilgili 8. sayısı.

lerine dağılmaları Tablo 3'te verilmiştir.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e değin uzanan yaklaşık on yıllık arada da ormanlar, yerli ve yabancı özel girişimciler tarafından ihalede satın alınarak işletilmiştir. Sözgelimi, 1908-1911 Temmuz aralığında 1.343 Milyon m³ kerestenin yapıldığı 27.800 bin kantar odunun elde edildiği 15 satışın yapıldığı saptanmıştır. I. Dünya Savaşı nedeniyle, bu yolla yapılan satışlarda azalmalar olduğu gibi, 1908-1920 orman ürünü hasadı ve orman gelirlerine ilişkin ayrıntılı bilgiler de bulunamamıştır. Öte yandan, bu arada, orman yetiştirme çalışmalarına da devam edilmiştir. 1911'de, Kayseri'nin Kızlarpınarı yöresinde 7.500 dönümlük bir alanda fidan dikme yoluyla orman yetiştirilmesi için bir Talimatname çıkarılmıştır. Yine 1911'de çıkarılan *Köy Baltalıklarının İdaresine Dair Nizamname Layihası* da, sözgelimi 6. maddesinde olduğu gibi, köylülerin; baltalıklarının iyileştirilmesi, verimli ağaç yetiştirilmesi amacıyla seyrek ağaçlı ya da ağaçsız yerlere fidan dikmek ya da tohum ekmekle yükümlü tutulmuşlardır 1912'de tüm vilayetlere gönderilen bir Tahrirat-ı Umumiye'de ise; önemli servetlerden biri olan ormanların pek çok vilayette çeşitli nedenlerle yok edildiği ya da verimsizleştirildiği belirtilerek, 4-5 dönümlük bir tarlanın geçici olarak kiralanarak orman fidanlığına dönüştürülmesi, fidanlık için bir bekçinin görevlendirilmesi istenmiştir.

Sonuç

Türkiye'de ormanlardan yararlanma biçimine belirli bir düzen getirilmesine yönelik çalışmalar, Tanzimat'la birlikte başlatılmıştır. Daha önceleri, ülkedeki ormanların çok büyük bir kesimini kapsayan Cibal-i Mübaha ormanlardan, hemen herkesin hiçbir kısıtlamayla karşılaşmadan, dileğince yararlanabiliyordu. Ancak, saptanabildiğinde, ticaret amacıyla yapılan her etkinlik için olduğu gibi, ormanlardan yararlanmadan da vergi alınabilmekteydi. Öte yandan, verimli ormanların bir kesimi de imparatorluğun Tersane ve Tophanelerinin gereksinmesini karşılamak üzere ayrılmıştı. Bunların dışında, köy ve kasabaların kullanımlarına bırakılmış olanlarla vakıflara ve özel kişilerin mülkiyetinde bulunan ormanlar da vardı. Bu başıboş yararlanmaya bir çekidüzen verilmesi, daha çok da devlet hazinesine daha fazla gelir sağlama sorunu ilk kez Tanzimat'la birlikte gündeme gelmiştir. Tanzimat'tan Cumhuriyete değin uzanan dönemin ormancılığı, II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası dönemlerde farklılıklar göstermektedir: Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e değin geçen yaklaşık yarım yüzyıllık zaman kesitinde, ormancılık çalışmaları, yalnızca, ormanlardan daha fazla gelir sağlanabilmesine yönelik olmuştur. Bu devrede, ormancılık çalışmaları, 1850'lerde ülkeye gelen Fransız ormancılarca yönlendirilmişti. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e değin geçen on yıllık zaman kesitinde ise, gelir sağlama amacının yanısıra, ağırlık, ormancılık çalışmalarının tekniğine uygun olarak yapılması, bu yolla ormanların devamlılığının sağlanmasına verilmiştir. Yine bu devrede, özellikle Hoca Ali Rıza'nın başlattığı yasal düzenlemeler, ağırlıkla, çalışmaların tekniğine uygun olarak yapılmasını amaçlanmıştır. Devrenin ikinci yarısında ise, çalışmaların yönlendirilme-

TABLO 3

1910 Tarihli Orman İstatistiği'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Orman Varlığı

Mülkiyeti	Ormanlık Alan Hektar	%
Devlet	7.750.132	88.03
Vakıflar	107.295	1.22
Kasaba ve köyler	146.423	1.66
Özel kişiler	539.473	6.13
Mülkiyeti tartışmalı	260.442	2.96
TOPLAM	8.803.765	100.00

Kaynak: Asmaz, Hasan; "Orman İstatistiklerinin Tarihçesi", *Türk Ormancılığı Yüzüncü Teşkilat Yılına Girerken, 1857-1957*, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, Ankara, 1957, s 116.

sinde, bu kez, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan getirilen ormancılar etken olmuştur.

Tüm çabalara karşın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e değin geçen yaklaşık bir yüzyıl boyunca, ülkedeki ormanların önemli bir kesiminin yok edilmesinin önüne geçilememiştir. Ormancı bilimadamı Ali Kemal Yiğitoğlu'nun anlatımıyla söylenirse; *"Türkiye'de ormancılığın oluş tarihi yazılmak istenirse, onun, bir orman yıkım tarihinden başka bir şey olmadığı görülür. Önce, bu tarih şöyle nitelendirilebilir: Türkiye'de ormancılık, ulus iktisadının bağımsız bir parçası olarak ele alınmadığından, ormanlar da bir doğa olarak gelişigüzel kullanılmıştır"* denilebilir. □

KAYNAKÇA

- ASMAZ Hasan, "Orman İstatistiklerinin Tarihçesi", *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken, 1857-1957*, Ankara
- BRİCOGNE A., *Türkiye'de Ormancılık Heyeti* (Çeviren Fahri Bük), İstanbul, 1940
- ÇAĞLAR Yücel, *Türkiye'de Ormancılık Politikası* (Dün), Ankara, 1979
- DİKER Mazhar, *Türkiye'de Ormancılık Dün-Bugün-Yarın*, Ankara, 1947
- KUTLUK Halil, *Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihi Vesikalar, 893-1339 (1487-1923)* Ankara, 1967
- KUTLUK Halil, *Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihi Vesikalar, 1202-1341 (1787-1925)*, Ankara, 1967
- KUTLUK Halil, "Fransız Ormancılar Nasıl Getirildi, Orman Mektebi Kimlerin İsteğiyle ve Ne Suretle Açıldı?" *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken, 1857-1957*, Ankara, 1957
- KUTLUK Halil, "Türkiye'de Yabancı Ormancılar"
- TOYGAR Sürevya, *Eski ve Yeni Hükümlerine Göre Orman Anlamı ve Ormanların Mülkiyet Bakımından Bölünüşü*, İstanbul, 1964
- TUNÇSİPER M.Nedim, *Türk Hukuk Tarihi, İdare Hukuku ve Medeni Hukuk Muvacehesinde Orman Mevzuatımız ile İlgili Araştırmalar*, İstanbul, 1964
- YİĞİTOĞLU Ali Kemal, *Türkiye'de Ormancılığın Temelleri, Şartları ve Kuruluşu*, Ankara, 1936
- YİĞİTOĞLU Ali Kemal, *Türkiye İktisadiyatında Ormancılığın Yeri ve Ehemmiyeti*, Ankara, 1941
- YUND Kerim, "Ormancılığımızın Kuruluşundan Beri Bağlandığı Nezaretler ve Bunun Başındakiler", *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken, 1857-1957*, Ankara, 1957

Tanzimat'tan Sonra Orman Yıkımı ve Çevre Tahribi

M.TEVFİK PEHLİVANOĞLU

Yakın tarihimizde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan dönemdeki orman yıkımları, kökü çok eskilere giden uzun bir sürecin belirli ve oldukça duyarlı bir kesitini kapsar. Eldeki verilere göre tarihöncesi dönemlerden Osmanlıların son zamanlarına kadar birbiri ardısıra gelen birçok kültürün, yaklaşık üçbin yıllık yıkımının ürünü olarak Tanzimat'ın devraldığı bu olgu; aynı dönemde sorunlarla örülerek, doruğa tırmandırılan "olumsuz bir miras" olma özelliğini daima canlı tutmuştur. Özellikle öncekilerle karşılaştırılacak olursa, etkin bir orman yıkımını sergileyen Tanzimat dönemi, ülke ormancılığında gerçek ormansızlaşmanın yeni açılımlara sürüklendiği bir aşama olarak da ayrı bir önem taşır. Kuşkusuz Tanzimat'ı hazırlayan değişik etkenlere paralel olarak, aynı dönemde ormanların içinde bulunduğu koşulları ve orman yıkımlarını da hazırlayan ve imparatorluğun, siyasal, sosyal, ekonomik ve coğrafi yapısından kaynaklanan çeşitli nedenler vardı. Bu nedenlerin kavranmasında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun İslâm dünya görüşüne dayalı "Teokratik Devlet Modelinin" ortaya koyduğu ve her yönüyle kendine özgü nitelikler gösteren "Osmanlı Dirlik Düzeni" ve bu düzen içinde biçimlenen ormancılığın yapısı ve işleyişi ana çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Bilindiği gibi, "Osmanlı Dirlik Düzeni" 16. yy sonlarıyla 17. yy başlarından itibaren yavaş yavaş çözülmeye ve giderek üretim ilişkilerinde bazı değişimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Tanzimat'la birlikte bu olgu daha da keskinleşmiş, gelişen olayların da ağır baskısıyla birtakım reformlar kaçınılmaz hale gelmiştir. Dolayısıyla bu dönem yönetimleri çöküşün dikte ettiği perişan durumu, çetişli gerekçelere bağlanan kimi ıslahat önlemleriyle bir bakıma onarmak zorunda kalmışlardır. Tanzimat Dönemi orman yıkımları ve ormancılığını da, imparatorluğun gösterdiği bu zorunlu değişim sürecinden soyutlama olanağı yoktur. Bu bakımdan konunun bir bütün içinde kaynağına inilerek açıklanabilmesi amacıyla, Tanzimat Dönemi yıkımlarına girmeden önce, eski duruma gözatmakta yarar vardır.

Tanzimat'tan Önceki Durum

Eski dönem ana hatlarıyla incelenecek olursa, Ortaçağ İslâm Dünyası'nın temel felsefesi ve eğilimleriyle bütünleşen "dinsel devlet anlayışı" çerçevesinde, Osmanlı için ormanların ancak Tanrının insanoğluna bahşettiği bir nimet ya da herhangi bir doğal kaynak olmaktan öte bir anlamı bulunmadığını görmekteyiz. Aynen madenler, su ve hava gibi ormanlar da; yalnızca çeşitli amaçlar için kullanılmak ve ürünlerinden yararlanılmak üzere var olan Tanrı vergisi bir bitki topluluğu ya da dağı taşı kaplayan bitmek tükenmek bilmez bir ağaç denizinden başka bir şey değildir. Ormanların tek işlevi devletin ve halkın (padişahın ve kullarının) gereksinmelerini karşılamaktan ibarettir. Bunu aksatmadan yürütebilmek içinse, onları gerekli kural ve statülere bağlamak yeterlidir. Özellikle ormanların yok olup olmaması ya da tükenip tükenmemesinden çok, mevcut düzenin işlerliğine uygun bir yapı içinde sözkonusu işleve dönük orman kullanımlarını gerçekleştirmek önemlidir. Bu bakımdan çeşitli durum ve amaçlar için değişik kural ve kısıtlamaların getirilmesi, ayrıca ormanların mülkiyet açısından belirli statülere bağlanarak, Osmanlı Ormancılığı'nın da varlık alanı bulması; aslında bu düşünce sistemi ve yaklaşımların doğal sonucu olarak biçimlenmektedir. Ne var ki, böylesi bir oluşumda ormanları düzenli işletilen yenilenir bir kaynak olarak görmek ve kesilenlerin yerine doğal ya da yapay yollarla yenilerini yetiştirerek, onların sürekliliğini sağlamak gibi ilkelerin yeri yoktur. Yani Osmanlıda ormanların sürekliliğini değil, padişah ve kullarına ilişkin imparatorluk etkinliklerinin sürekliliğini hedefleyen ve tekyanlı yararlanmayla belirli durumlarda ancak yararlanmayı güvence altına alabilmek amacıyla koruma bilincinden ileriye gitmeyen bir ormancılık sözkonusudur. Bir başka anlatımla eski dönemde imparatorluğun mevcut tüm ormanlarını kapsamayan, devletce örgütlenmiş sınırlı ve resmi nitelikte bir

ormancılıkla ayrıca ülke genelinde çok geniş alanları içeren örgütsüz ve serbest bir orman kullanımı geçerlidir.

O günkü "Osmanlı Dirlik Düzeninin" kuruluş ve işleyişine göre ortaya çıkan bu yapılaşma içinde, birçok kaynağın belirttiği gibi ormanları tümüyle denetimden uzak tutan "mutlak başıboş" bir ormancılık etkinliğinin geçerli olduğunu ileri sürmek, yine de pek mümkün değildir. Çünkü imparatorlukda toprağın temel üretim aracı olması ve üretim ilişkilerinin bu üretim aracı üzerindeki mülkiyetin niteliğine göre biçimlenmesi, ormancılık etkinliklerinin de mutlaka uygun statü ve kurallara bağlanmasını zorunlu kılmaktadır. Nitekim başlangıçtanberi ormanlarla ilgili çeşitli "Fetva", "Vilayet Kanunu", "Telhis", "Hüküm" ve "Hatt-ı Hümayun"ların varlığıyla değişik orman mülkiyet şekillerinin biçimlenmesi de bunu yeterince kanıtlamaktadır. Aslında bu görüşler, Batı'da kapitalizmin gelişmesine fırsat veren koşulların Osmanlıda ortaya çıkma olanakları bulamaması ya da başka deyişle kapitalizme doğru yol alan o dönem Avrupası'nda *sürekli yenilenerek, düzenli ekonomik yararlar sağlama* amacına yönelik ormancılık gelişirken, Osmanlıda mevcut düzenin gereği olarak böylesi bir gelişmenin görülmemiş olması ve yalnızca *var olanı tüketmeye* dönük sağlıksız bir yapının gerçekleşmiş bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Kısaca özetlenen bu yapı içinde Tanzimat öncesi İmparatorluk Ormancılığı'nın ilk kez etkinliğini duyurmaya başlaması, Yıldırım Bayezid zamanına kadar uzanır. Bu süreç, Sarıca Paşa'nın Gelibolu'ya gönderilerek 1402'de tersane kurması ve ormanlardan kereste sağlanması için belirli koşulların saptanmasıyla başlar. Tersanelerin kereste, katran ve zift gereksinmelerinin karşılanması amacıyla bir kısım ormanlann ayrılması ve buralarda kesimlerin kısıtlanması da aynı evreye rastlamaktadır. Bu konuda asıl ciddi önlemler daha sonraları, yani 1494 ve 1552 yıllarında alınmıştır. O tarihlerde Kırklareli, Pınarhisar ve Akyol kadılıklarına gönderilen hüküm ve buyruklarla, yöre sınırları içindeki ormanlardan ağaç kesimleri yasaklanmıştır. Daha sonra Bolu ve Sinop sancakları ile Somdöğen, Ahıdağı ve Kazdağı ormanları da denetim altına alınmıştır. Ülkenin birçok yerinde donanma ve tophane gereksinmeleri için ayrılan bu tür ormanların yönetimleri ise, "Tersane Emini" denilen saraya bağlı yöneticilere verilmiş ve bunların gözetiminde iradeli "Koru Ağaları" tarafından da koruma ve üretim işleri yürütülmeye başlanmıştır. Böylece, daha önce de değinildiği gibi sınırlı ve kısmî bir nitelik taşımakla birlikte, imparatorlukta ormancılıkla ilgili bilinen örgütlenme de gerçekleştirilmiş olmaktadır.

Bundan sonraki gelişmeler imparatorluğun gösterdiği değişim sürecine paralel bir çizgi izler. Burada esas olan başlangıçtan Tanzimat'a kadar kendi koşulları içinde sistemle uyumlu bir gelişme gösteren eski ormancılığın; gerçekte orman yıkımları açısından ne getirip, ne götürdüğünün doğru bir biçimde yerli yerine oturtulabilmesidir. Çünkü Tanzimat'taki yıkımlara kaynaklık eden asıl oluşumlar bu dönemde büyüyüp, serpilmiş ve belirli olgunluğa ulaşmıştır. Bu hususların aydınlatılması ise, öncelikle orman mülkiyet şekilleriyle bunların kullanım ilişkilerine bağlıdır.

Tanzimat'tan önceki dönemde ormanlar, mülkiyet şekillerine göre: Mirî Ormanlar (Devlet Ormanları), Cibal-i Mübaha Ormanları (Serbest Dağlardaki Ormanlar), Ahali-i Kur'aya Ait Ormanlar (Köy Tüzelkişiliğine Ait Ormanlar), Eşhas Uhdesindeki Ormanlar (Özel Ormanlar) ve Evkaf Ormanları (Vakıf Ormanları) adı altında başlıca beş ayrı grupta toplanmaktadır. Bunlardan ilk sırada yer alan ve dönemin gerçek anlamda örgütlü ormancılık etkinliklerini de sergileyen Mirî ormanlar ayrıca; en seçme orman yüzeylerini örtüleyen Koru-yu Hümayunlar, Mirî Korular ile Tersane ve Tophane Ormanları olmak üzere üç altgruba ayrılmaktadır. Genelde bu beş "ana mülkiyet grubunu" oluşturan ormanlardan ilk üçü; büyüklükleri, nitelikleri ve statüleri bakımından önemlidir. Ancak bunlar içinde imparatorluğun asıl orman varlığını temsil eden ve yıkımların boy hedefi olan Cibal-i Mübaha Ormanları, çok daha ayrı ve özel bir yer tutar. Özellikle bunların, "Dirlik Düzeni" gibi devlet denetimini en uç noktaya kadar götüren bir yapılaşmaya karşın, görünürde "herkesin" yararlanmasına açık serbest bir işleyiş öngören "muhatabı" ya da daha doğru bir ifadeyle "maliki" belirsiz bir mülkiyet şeklini kapsamaları oldukça ilginçtir.

Aslında mevcut düzenin mantığıyla uyumlu "çok somut bir olgunun" ürünü olan bu durum, ilginçliğinin yanısıra yine de pek şaşırtıcı değildir. Çünkü Cibal-i Mübaha Ormanları devlet için ancak örgütlediği resmî ormancılık etkinliklerini sürdürebilmek amacıyla, tükenen ya da eksileri Mirî Ormanların yerine konulmak üzere gerektiğinde el atılacak sıradan bir "rezerv alan" olmaktan başka bir anlam taşımamakta ve bunun dışında herhangi bir değeri bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu ormanların daima devlet yararlanmalarına da açık tutulacak şekilde "reayanın" kullanımına bırakılması ve bunu gerçekleştirecek *esnek* ve *belirsiz* bir statünün biçimlendirilmesi en uygun çözüm olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim gelişme ve ilerleme dönemlerinde bu statü kendi mantıksal tutarlılığı içinde fazlaca pürüz yaratmadan yürümüştür. Ancak gerileme döneminden itibaren düzenle birlikte işleyiş tersine dönmeye ve sözkonusu ormanlar üzerinde *elde kalanı tüketmekten başka çaresi olmayan* bir devletin sergileyebileceği yıkımlar yaşanarak, Tanzimat'taki açmazlara kadar uzanan sorunlar yumağı da yavaş yavaş örülmeye başlamıştır. Bu bakımdan Tanzimat öncesinde -sonrasında da olduğu gibi- asıl yıkımlar Cibal-i mübaha kapsamı içine giren ormanlarda görülmektedir. Kuşkusuz farklı statülerde bulunun diğer ormanlar da, şu ya da bu şekillerde yıkımlardan etkilenmiştir. Ancak bunların gördüğü yıkımlar daha çok yerel boyutlar ve küçük yüzeylerle sınırlı kaldığından, ülke ölçeğinde etkileri pek sarsıcı olmamıştır. Sadece bunlardan özellikle Mirî Ormanlar içinde yer alan Tersane ve Tophane Ormanlarının durumu dikkat çekicidir. Başlangıçta çok iyi korunan bu ormanlar, sürekli artan donanma gereksinmeleri karşısında, dönemin sonlarına doğru iyi korunur olmaktan çıkmış; verim güçleri hesaba katılmadan yapılan aşırı kesimler yüzünden, tükenmekten ya da niteliklerini yitirmekten kurtulamamışlardır. Hatta bu nedenle Cibal-i Mübaha Ormanlarından sık sık yenileri ayrılarak, donanma gereksinmelerinin karşılanması yönüne gitmek zorunda kalınmıştır.

Tanzimat öncesinde devletçe yapılan bu yıkımlar dışında, özellikle halk tarafından gerçekleştirilen diğer yıkımların çok eskilerden beri süregelen eylemlerden kaynaklandığı bilinmektedir. Örneğin aşırı ve düzensiz kesimler, tarla açmak amacıyla orman alanlarının değişik biçimlerde aralıksız köklenmesi (geleneksel gezici tarım olayı), yerleşim yerleri çevresi halkının ve özellikle göçerlerin sürdürdüğü çok yaygın hayvancılık gibi önemli eylemler ilk akla gelenler arasındadır. Ayrıca konut inşaatlarının ana girdisinin büyük ölçüde ahşaba bağlı olması, yakacak odun gereksinmeleri ve hiç eksilmeyen korkunç orman yangınları da diğer önemli eylemleri oluş-

turmaktadır. Aslında tüm bunlara rağmen imparatorluğun güçlü olduğu zamanlarda, orman kullanımları yine de oldukça iyi disipline edilebilmiş ve eldekiler biraz da zamanın teknolojik olanaklarıyla gereksinmelerin azlığı nedeniyle kısmen korunabilmişlerdir.

Tanzimat'ın Devraldığı Orman Varlığı

Osmanlı Imparatorluğu önceleri büyüklüğüyle orantılı olarak oldukça zengin bir orman varlığına sahipti. Ancak gerileme döneminden itibaren sürekli yitirilen topraklarla birlikte bunlar hızla azalmaya yüz tutmuş ve Tanzimat'a gelindiğinde, diğer konularda olduğu gibi orman ve benzeri doğal kaynak değerleri bakımından da alabildiğine sıkıntılı bir sürece girilmiştir. Üstelik aynı dönemde Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'daki toprakların tümüyle elden çıkması da, imparatorluğun yaklaşık 25 milyon hektarlık bir orman alanından yoksun kalmasını sonuçlamıştır. Özellikle 1913'den sonra hemen yalnızca Anadolu'dakilerle yetinmek zorunluluğunun ortaya çıkması "Anadolu Ormanları" için ister istemez durumu daha da kötüleştirmiştir.

İklimsel, jeolojik, morfolojik ve edafik koşulları bakımından doğal olarak orman yetişmesine çokca elverişli olmayan ya da oldukça sınırlı orman yetişme ortamları sunan bir coğrafi kuşak üzerinde yer alan Anadolu Yarımadası, o zamanki durumuyla bugünkü kadarolmasada ormanca zaten yeterince yoksullaşmıştı. Ormanlar ancak yine bugünkü gibi kuzey ve güneydeki kıyı dağlarıyla batı kesimleri ve Marmara çevresindeki alanlarda toplanmıştı. Bunlara ek olarak yüzyıllar boyu süregelen insan müdahaleleri, ormanları hem nicelik ve hem de nitelik yönünden iyice kıt bırakmış; tarım alanları, otlakları ve iskânlar lehine sürekli geriletmişti. Kısası Tanzimat Dönemi bölük pörçük bir orman varlığıyla tamamen durma noktasına gelmiş çağdışı bir ormancılığı devralmak ve zorlayıcı etkenler gereği bundan azami yararı sağlamak gibi bir çıkmazı aşmak durumundadır. Bunu, dönemin başlarındaki mevcut ormanların içinde bulunduğu koşullar ve yayılışlarına ilişkin tarihi veriler tüm çarpıcılığıyla sergiler.

Tanzimat'tan hemen önce 1830 yılları dolayında, Anadolu Yarımadası'nın kuzeyindeki Karadeniz Kıyı Dağları yer yer oldukça zengin sayılabilecek orman alanlarıyla örtülüdür. Bunlardan doğuda Giresun, Rize ve Artvin yörelerindeki ormanlar dağların sarp yerlerine çekilmiştir. Ancak Doğu Karadeniz Ormanları yine de tam anlamıyla niceliklerini yitirmiş değildir. O zamanlar birçok hızarın çalıştığı Ladik Gölü'nün güney kesimleri, Niksar ve Ünye arasındaki dağlık bölgeyle daha doğuda Aşkale ve Çoruh Vadisi üzerindeki mıntıkalarda büyük ormanlar görülür. Karadeniz'in batı kıyılarında ise, ülke geneline göre önemli bir odak oluşturan geniş ormanlar vardır. Bu odakta Sinop, Kastamonu, Zonguldak ve Bolu mıntıkaları ormanca en zengin yöreler olarak dikkati çeker. Özellikle bunlar içinde sözkonusu odağın doğusuna rastlayan Gökırmak Havzası'nda bulunan iğneyapraklı ormanlarla, yine Taşköprü'nün güneyindeki Elekdağı'nı örten çam ormanları; yüzyıllar boyu varlıklarını koruyarak Tanzimat'a kadar gelebilmiş ünlü ormanlar olarak anılmaktadır. Hatta bazı kaynaklar, gerek bunların ve gerekse Karadeniz'in batı kıyılan boyunca uzanan sıradağların kuzeyindeki diğer ormanların *"içinde yürünemeyecek kadar sık ve vasıflı"* olduğunu bildirmektedir. Ayrıca aynı kaynaklardan Bolu ormanlarının da iyi durumda olduğunu, ancak Tanzimat'tan sona özellikle Düzce-Adapazarı çizgisinde yer alan kesimlerinin hızla yok edildiğini öğrenmekteyiz.

Tanzimat'ın başlarında Marmara Denizi'ni çevreleyen orman alanları ise, İstanbul dolayları bir yana bırakılacak olursa, "payitahta" yakın olmanın getirdiği yıkımlarla oldukca fakirleşmiştir. Tanzimat'la birlikte bu durum biraz daha ağırlaşarak, ormansızlaşma hızlanır. Özellikle bölgenin doğusunda geniş bir yüzeyi kaplayan Bolu-İzmit-Bursa hattı, filo yapımı için 19. yy'ın ortalarına kadar en çok yüklenilen yöre olmuş ve geniş yıkımlar görmüştür. Diğer kesimler buralara göre nisbeten iyi durumdadır. Örneğin bölgenin güneybatısında Çanakkale ve Kazdağı yöreleriyle Balıkesir'in doğu kısımlarında hâlâ geniş ormanlar vardır. Yine kuzeyde Akçakoca ile Şile arasında kalan kıyı şeridiyle Trakya'nın kuzeyindekiler de kısmen niteliklerini koruyabilmiş ormanlar olarak göze çarpmaktadır. Ancak bu sonuncu orman alanları, 1830'lardan itibaren baltalıklara dönüşme yolunda hızla bozulmaya uğramıştır.

Batıdaki ormanlar da, aynı yıllarda Marmara Bölgesi'nden farklı bir durumda değildir. Eskidenberi bölge ormanları geniş yıkımlara sahne olduğundan, elde pek fazla kaliteli orman alanı kalmamıştır. Bazıları yüzey olarak geniş alanları kapsasa da; gerek bölge ikliminin zorlayıcı etkileri, gerek üzerinde yetişen ağaç türlerinin özellikleri ve gerekse yoğun iskânların doğurduğu aşırı yararlanmalar nedeniyle büyük ölçüde kötüleşmişler, ayrıca pek sık görülen yangınlar da bunları iyice bitik düşürmüştür. Mevcutlar içinde Edremit-Sındırgı hattıyla Balıkesir-Isparta hattı üzerinde yayılanlar, o dönem için bölgenin en önemli orman alanları olarak belirtilebilir. Yine Kuşadası-Aydın-Denizli hattı üzerinde de çeşitli ormanlar mevcuttur. Öte yandan bölgenin güneybatı kıyılarında Muğla dolayları, özellikle Fethiye ve Datca arasındaki kuşak her bakımdan homojen ve zengin ormanlarla örtülüdür.

O dönemde Anadolu'daki bir başka önemli orman odağını ise, güneyde Toros Dağları üzerinde yer alan yaygın orman örtüsü biçimlendirmektedir. Bu kuşakta en zengin ormanlar, Gülek Boğazı, Pozantı, Feke, Andırın ve Osmaniye dolaylarıyla batıda, özellikle Antalya yöresinde yoğunlaşmıştır. Örneğin Tarsus Çayı'nın üst kısımlarında 19. yy'ın ortalarına doğru bir gezi yapan Kolschy, Gülek ve Nemrut'un yukarılarındaki dağlık arazide *"çok güzel meşe ve sedir ormanları"* gördüğünü ve bunların *"tahtacılar tarafından"* önemli oranlarda yıkıma uğratılmakta olduğunu söyler. Aynı ormanlar 1832 dolaylarında, en iyi nitelikte 10.000 tomruğun her yıl İskenderiye'deki gemi tezgâhlarına gönderilmesi nedeniyle de büyük yıkımlara uğramıştır. Yine bir diğer kaynak bu durumu daha da dramatik biçimde tanımlayarak, 1838'de Ulukışla'nın güneyinde Toros Dağları dizisini bölen ve Adana Ovası ile bağlantıyı sağlayan Gülek Boğazı'nda, *"Odun kesicilerinin balta sesleri ile yaşlı iğneyapraklı ağaçların devrilmeleri sırasındaki gürültülerin, Çiftehan civarındaki dağlarda yankılar yaptığını..."* belirtmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen bölgede 19. yy'ın ortalarına doğru yine de değerli orman alanları mevcuttur. Özellikle Adana çevresi ormanları hâlâ ağırlık ve yaygınlığını korumaktadır. Öte yandan batıda Antalya yöresi ve Tahtalıdağ üzerindeki ormanlar önemlerinden hiçbir şey yitirmemişlerdir. Ne var ki, bunlar üzerinde gerçekleştirilen yıkımlar korkunçtur. Buralarda ağaçlar yapı kerestesi olarak kesilip, akarsularla büyük sallar haline getirilmek suretiyle deniz kıyılarına aktarılmaktadır. Aynı işler Antalya Beydağları yöresinde de yoğun bir şekilde sürdürülür. Bu konuda bölgede gezi ve araştırmalar yapan İngiliz araştırmacı Spatt'ın ilginç gözlemleri vardır: Spatt, anılan yıllarda Alakır Çayı çevresinde, yüzdürülerek deniz kıyısına taşınmak üzere *"en iyi ağaçlarının*

hepsi kesilmiş'' çok büyük bir orman soykırımından sözederek, bir bakıma dönemin başlangıcındaki koşulları da tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır.

Anadolu'da değinilen bu belli başlı alanlar dışında kalan diğer bölgelerde ise 1830'lu yıllarda üzerinde durulacak kadar önemli hemen hiçbir orman varlığı kalmamıştır. İç Anadolu'daki çok küçük bazı ''*step ormanı*'' kalıntıları bir yana bırakılacak olursa, yalnızca doğu ve güneydoğu bölgelerinde Tunceli-Bitlis-Bingöl hattı üzerinde ve daha güneylerde eski orman artıkları ve çeşitli baltalıklardan başka bir şey yoktur. Mevcutlar da zaten hayvan yemi ve yakacak olarak kazınıp durmaktadır. Ancak, dönemin başlarında ülkenin tüm orman varlığının Anadolu'dakilerden ibaret olmadığını da unutmamak gerekir. Özellikle Balkanlarda henüz elde kalan topraklar üzerinde hâlâ hatırı sayılır ormanlar bulunmaktadır. Siyasal gelişmeler yüzünden dönem içinde fazlaca yüklenilemeyen bu alanlardan, Balkan Yarımadası'nın kuzeybatısındaki Bosna ve Hersek yöresiyle Makedonya'nın kuzeyinde, özellikle Selanik çevresindekiler; ayrıca bugünkü Arnavutluk'un doğusundaki dağlarla, daha güneyde Pindos mıntıkaları önemlidir.

Tanzimat Dönemi Ormancılığı ve Yıkımlar

Görüldüğü gibi bu dönem ormancılığı, ülke toprakları üzerinde hiç de iç açıcı veriler taşımayan perişan bir orman varlığı devralmıştır. Üstelik bu dönemde atılan her adım, yapılan her girişim ve gerçekleştirilen her değişim; eldeki ormanların güncel durumunu olduğu kadar, gelecekteki durumunu da derinden etkilemiştir. Ayrıca imparatorluk ormancılığında yeni bir sürecin de başlaması demek olan bu yönelimlerin, özde Osmanlının geçmişteki temel yaklaşımları ve eğilimlerinden farklı bir tutum içinde bulunduğunu söylemek de pek mümkün değildir. Sadece dönemin zorlayıcı koşullarının belirlediği kaçınılmaz bazı biçimsel düzenlemeler sözkonusudur ve bunu başlıca iki önemli olgu yönlendirmektedir. Bunlardan ilki eskiden ancak ürünleri bakımından önem taşıyan ormanların, bu dönemde ürünlerinin yanısıra vergi ya da benzeri yollarla gelirinden de yararlanılacak bir kaynak olarak ortaya çıkması; ikincisi ise, bu kaynaklar içinde Cibal-i Mübaha Ormanları'nın önem kazanarak, Mirî Ormanlara katılması ve Tanzimat Ormancılığının esas etkinlik alanını oluşturmasıdır.

Daha 19. yy'ın başlarından itibaren netleşmeye başlayan bu olgular, aynı zamanda Tanzimat sonrası değişimleri yaratan ana etkenleri de her yönüyle açıklığa kavuşturmaktadır. Özellikle ekonomik açıdan iflasın eşiğine gelmiş ve devreye sokulabilecek her türlü kaynağı değerlendirmekten başka çaresi kalmayan bir devlet için, vergi gelirleri ve dolayısıyla bunu sağlamada iyi bir seçenek olarak el altında duran Cibal-i Mübaha Ormanlarının ne kadar önem kazanacağı düşünülürse, sözkonusu etkenlerin kavranması daha da kolaylaşmaktadır. Bu durum ayrıca aynı ormanların dönem içinde ön plana çıkma nedenlerini de ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Çünkü öncelikle değerlendirilmek durumunda olan eldeki Mirî Ormanlar, değil vergi geliri sağlamak, donanma gereksinmelerini bile doğru dürüst karşılama olanaklarından yoksundur. Köylere, vakıflara ya da özel kişilere ait ormanlardan yararlanmak ise, düzene ters müdahaleleri gerektirdiğinden pek mümkün değildir. Ayrıca bunlar çok büyük alanları kaplamadıkları gibi, denetlenmesi çok güç sakıncalı ormanlar olarak da önem taşımaktadır. Geriye, devlete karşı güçsüz durumda olan halkın genelde sert tepkilerine yolaçsa da, mevcut düzen içinde hem statü ve hem de ülkenin esas kaynaklarını oluşturması açısından bir tek orman varlığı, yani Cibal-i Mübaha Ormanları kalmakta ve Bâbıâli'nin bunlara yönelmesi kaçınılmazlaşmaktadır. Aslında bu dönem yönetimleri için koşullar elverse, büyük küçük demeden tüm ormanlardan topluca yararlanmak kuşkusuz çok doğal bir davranış olurdu. Ancak eski işleyişi bir çırpıda değiştirmek ve ormanların hepsine birden yönelmek olanaksızdır. Zira İmparatorluk her şeyden önce bir din devletidir ve temelde İslâm Hukukunun yaptırımları dışına çıkmak, bir bakıma devletin varlığının da yadsınması anlamına geleceğinden; yapılan her şeyin kitabına uydurulması zorunluluğu vardır. Kaldı ki bu mümkün olsa bile, tüm dönem boyunca İmparatorluğun ne elindeki kadroların durumu, ne örgütsel olanaklar, ne mevcut ormancılığın geleneksel çatısı, ne halkın yüzyıllardır kökleşmiş tutum ve alışkanlıkları, ne de iç ve dış dinamiklere bağlı siyasal ve ekonomik veriler, böylesi değişimleri yaratacak altyapıyı oluşturmaktan çok uzaktır. Bu nedenle güncel düzenin işleyişi içinde ancak mümkün olabilenle yetinmek ve koşullar zorladıkça birtakım değişimlere yönelmek, dönemin yöne-

Hofrat Veith (oturan), Kreibich, Micklitz ve Stumfahl.

timlerine daima en tutarlı yol olarak görünmüştür. Nitekim Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar sürdürülen tüm çabalar hep bu doğrultuda gerçeklik kazanmış ve Cibal-i Mübaha Ormanlarının barındırdığı ağaç servetlerini ne bahasına olursa olsun paraya dönüştürme yolları aranmıştır. Özellikle devletin girtlağına kadar gömüldüğü büyük borç batağı ve buna bağlı ekonomik darboğazların, Bâbıâli'yi her geçen gün biraz daha köşeye sıkıştırması, bu ormanlardan yararlanma eğilimlerini daha da güçlendirmiştir. Bunların gerçekleşmesi ise, ancak mevcut ormancılığın yeni bazı düzenlemeler aracılığıyla, amaca uygun duruma getirilmesiyle mümkündür.

İşte doksan küsur yıllık Tanzimat Ormancılığı hep bu *çarpık fakat kaçınılmaz hedefe* ulaşmak için uğraşmıştır. Ancak ortaya konulan birçok değişim ve oluşuma rağmen, hiçbir zaman beklenen sonuçlara varmak olanakları yakalanamamıştır. Bu yüzden sözkonusu değişimler, yapısal yönde biçimlendirilen *"büyük bir yenilik hareketi"* ya da *"ileri bir atılım"* olma özelliğini de kazanamamıştır. Zira bu dönem ormancılığının esas işlevi köktenci değişimler yaparak yeniyi kurmaktan çok, mevcut yapı içinde birtakım düzenlemelere giderek daima kaçınılmazı gerçekleştirmekle sınırlı kalmıştır. Yani yapılan *"yenilikler"* aslında köktenci atılımları değil, ancak günü kurtarmayı amaçlayan zorunlu ilk adımları tanımlamaktadır.Bunun en güzel kanıtı, dönem içinde görülen birçok değişikliklere ve örgütlenme çabalarıyla bütünleşen düzenlemelere rağmen, eldeki orman varlığının hoyratca harcanmasının önüne geçilememesi, tersine bunları daha da artıran gelişmelere zemin hazırlanarak büyük yakımların yaşanmış olmasıdır. Oysa daha o dönemde *çağdaş ormancılık* belirli bir düzeye ulaşarak, çok sağlam temellere oturmuş ve orman yıkımlarını önleyici sağlıklı bir işleyişi çoktan geliştirmişti. Tanzimat Ormancılığı ise, karakteri gereği ister istemez bunun tam tersini yapmak gibi bir açmazla karşı karşıya kalmaktan kurtulamamıştır. Hiç kuşkusuz, Tanzimat sonrasında biçimsel de olsa birçok girişim uygulamaya aktarılmış ve yadsınamayacak çeşitli uğraşlara tanık olunmuştur. Yapılan hemen her şey aslında yenidir, hatta birçok yönde olumlu özellikler taşıyor izlenimi bile vermektedir. Ne var ki, yeni olduğu kadar bilinçsiz ve büyük ölçüde palyatif nitelikler taşıyan bu girişimlerin, orman yıkımlarını aşmada herhangi bir yarar sağlayabileceğini düşünmek bile güçtür. Her şeyden önce biçimlenen hedefler ve ormancılığın yüklendiği işlevler bunu engellemektedir. Bir başka deyişle dönemin özgün karakteri, yapılanların biçimden öze indirgenerek yıkımları önleyici sağlıklı yapısal değişimlerin ortaya çıkmasına fırsat vermemektedir. Kısası buraya değin söylenmeye çalışılan tüm bu hususlardan da anlaşılacağı üzere, Tanzimat Ormancılığının genel özellikleri özetle budur. O bakımdan Tanzimat sonrası *"yeni ormancılık olayını"* öncelikle bu genel özelliklerin çizdiği çerçeve içinde ortaya çıkan somut gerçeklere göre değerlendirerek, orman yıkımlarına ilişkin dönem içindeki belli başlı üç ana evreyi ayrı ayrı incelemek gerekmektedir.

Birinci Yıkım Evresi (1839-1869)

İncelenmesi gereken ilk yıkım evresi 1839'da Tanzimat'ın ilanından, 1869'da Orman Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesine kadar geçen otuz yıllık süreyi kapsar. Bu evreyi başlatan Tanzimat Hareketi sırasında, ülke ormancılığını sahiplenecek doğru dürüst bir ormancılık örgütü henüz ortalarda yoktur. Orman yıkımları ise, yüzyılın ilk çeyreğindeki özellikleri ve hızıyla sürüp gitmektedir. Öte yandan artık İmparatorlukta ekonomik bunalımın ve ormanlardan gelir sağlama eğilimlerinin giderek önem kazandığı çetin bir süreç de başlamıştır. Ancak bu sorunların çözümlenebilmesi için elde; devletin tek orman geliri olan ve *"kereste resmi"* adı verilen verginin, aynen tarımdaki gibi açık artırmaya konularak bir *mültezime* ihale edilmesi ve bu mültezimin de daha sonra iskele ve pazar yerlerini tutarak, orman ürünlerinden vergi toplaması esasına dayanan *"Aşar İhale Uygulamaları"* ya da yaygın deyişle *"İltizam Uygulamaları"* şeklinde sürdürülen ormancılık etkinliklerinden başka bir olanak da yok gibidir. Bu yüzden mevcut işleyiş hemen benimsenmiştir.

Üstlenilen bu dikenli mirasın içerdiği tehlikelerin ağına böylesine gözü kapalı bir şekilde ilk ağızda kolayca düşülebilmesi, aslında oldukça doğal bir sonuçtur. Çünkü yeni yönetim de, eskileri gibi ormancılığa tümüyle yabancıdır ve karşısında seçim şansı yaratacak başka hiçbir uygulama örneği yoktur. Üstelik dış dünyadan da habersizdir. O nedenle önüne çıkan ilk uygulamaya sarılmış ve hatta başlangıçta bu durum Bâbıâli'ye çekici bile gelmiştir. Ancak kısa bir süre sonra, hazineye sağladığı gelirin azlığı ve yolaçtığı yıkımların fazlalığı karşısında, ilk günlerdeki çekiciliğini büyük ölçüde yitirerek yeni arayışlara gitmek gereği duyulmuştur. Ayrıca bu uygulamalara konu olan Cibal-i Mübaha Ormanlarının statüsü de, bu yönde önemli engeller içeren farklı bir işleyiş öngörmektedir. Çünkü mültezimlerin eylem alanlarını olduğu kadar, devletin de en büyük potansiyel orman varlığını oluşturan bu ormanlarla ilgili ürünlerden, Mecelle'nin yaptırımlarına göre vergi alınması oldukça güçtür. Sözkonusu uygulamayı sürdürmekle, yönetim bir bakıma yürürlükteki şer'î hukukun yaptırımlarına da ters düşmek gibi bir durumla karşı karşıya kalmaktadır. Bunun yanısıra aynı ormanlardan tek kuruş vergi ödemeden serbestçe yararlanma alışkanlıkları iyice kökleşmiş olan halkın, vergi alınmasına karşı gösterdiği büyük tepkiler de eklenince, orman gelirleri sorunu tam bir çıkmaza girmektedir. Sonuçta bu durumu çözümleyebilmek ve dolayısıyla mültezimler aracılığıyla sağlanamayan *"kereste ve mahrukat"* gelirlerini daha düzenli bir şekilde toplayarak artırabilmek düşüncesiyle, 1840'ta ülkenin çeşitli yerlerinde "Orman Müdürlükleri"nin kurulmasına karar verilmiştir. Ancak Bâbıâli'nin büyük umutlarla gerçekleştirdiği bu ilk girişim, konunun özüne dokunan hiçbir değişiklik içermediğinden çok kısa ömürlü olmuş ve bunlar 1841'de kaldırılarak, tekrar eskiye dönülmüştür.

Başarısızlıkla sonuçlanan bu ilk denemeden sonra, bir süre ormancılıkta herhangi bir etkinlik göze çarpmaz. Yapılan tek iş, yine İltizam Uygulamalarıyla yetinmekten ibarettir. Bu arada 1853'de çıkan ve 1856'ya kadar süren Kırım Savaşı ormancılıkta birtakım kıpırdanmalara neden olur ve savaşı izleyen yıllarda özellikle Kuzey-Anadolu kıyı ormanları üzerinde önemli yıkımlar yaratacak olan ilk göç dalgası başlar. Ayrıca savaş dolayısıyla İmparatorluk, Avrupa ülkeleriyle daha sıkı bir ilişkiye girmiş; savaşın getirdiği ağır harcamalar, daha önceki borçlarla birleşince, orman gelirleri konusuna artık daha ciddi biçimde eğilmek ve bu yönde bazı düzenlemeler yapmak gereği ortaya çıkmıştır. Ancak bunu o günkü kadrolarla gerçekleştirmek olanaksızdır. Bu nedenle ilk kez 1856'da biri İngiliz olmak üzere, diğerleri Fransız uzmanlardan oluşan bir yabancı kurul getirtilmiş ve böylece geniş orman talanını başlatacak olan Tanzimat Dönemi devlet yıkımlarının da temelleri atılmıştır.

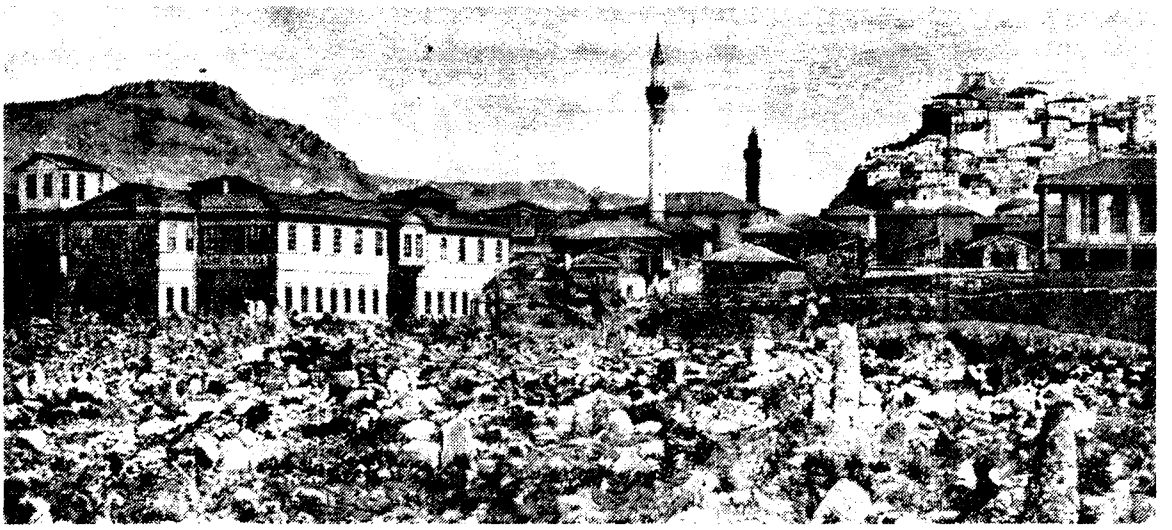
Ülkede yirmi yıl kadar kalan bu uzmanlar, daha çok eldeki orman varlığının incelenmesi, belirli yerlerde or-

man ihale ve satış denemeleri için yerel orman dökümlerinin yapılmasıyla eğitim ve örgütlenme konularıyla uğraşmışlar, ayrıca İltizam Uygulamalarının pürüzlerinin giderilmesini hedefleyen yasal çerçevenin oluşturulmasına ağırlık vermişlerdir. Ancak diğer konularda belirli sonuçlar almalarına rağmen, yasal dayanakların oluşturulması için ülke ormancılığının tarihsel handikaplarını aşma zorluğu karşısında uzun çabalar harcamaları gerekmiş ve evre içinde bu konudaki ilk olumlu adımlar 1858'de "Arazi Kanunnamesi"nin çıkarılmasını izleyen yıllarda, yani 1861'de atılabilmiştir. Ciddi nitelikte ilk hukuki metinleri biçimlendirmekten başka bir işe yaramayan bu girişimler sonucunda, ormanların yönetimlerine ilişkin bir *"Nizamname Layihası"*'yla yapılacak kesimleri düzenlemeyi amaçlayan bir *"Şartname Layihası"* hazırlanarak, aynı yıl içinde yürürlüğe konulmuştur. Bunların dışında evrenin sonlarına kadar başkaca bir uğraş yoktur ve ormancılık yine eskisi gibi sessiz sedasız varlığını ya da daha doğru deyişle İltizam Uygulamalarını sürdürüp durur. Hatta bu yüzden Tanzimat Ormancılığının bu ilk etabını aslında *"Örgütsüz İltizam Ormancılığı"* evresi şeklinde de tanımlamak mümkündür.

İkinci Yıkım Evresi (1869-1908)

Yaklaşık kırk yıl kadar süren ikinci yıkım evresi ise, 1869'da Orman Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden, 1908'de II. meşrutiyet'in ilanına kadar uzanır. Tanzimat Ormancılığının esas niteliklerini belirleyen ve ona gerçek anlamda damgasını vuran gelişmeler, özellikle bu evreden itibaren su yüzüne çıkmakta ve yine bu evre içinde açıklık ve kesinlik kazanmaktadır. Kuşkusuz bunda ilk önemli değişimleri yaratması bakımından Orman Nizamnamesi'nin çok büyük bir rolü vardır. Zaten Nizamname'nin yeni bir evreyi başlatacak kadar ön plana çıkmasının nedeni de budur. Çünkü Tanzimat'ın ilanından bu yana çözümlenemeyen Cibal-i Mübaha Ormanları sorunu ilk kez bu sayede aşılarak, vergi gelirlerine ilişkin amaçlanan işleyişin kurulması ve bu dönem ormancılığını esas temellerine oturtan ilk ciddi girişimlerin gerçekleştirilmesi mümkün olabilmiştir. Anımsanacağı üzere ülkeye Fransız uzmanların getirtildiği 1856'dan beri giderek önem kazanan bu konular, harcanan birçok çabaya ve hatta 1861'de çıkarılan layihalara rağmen, cibal-i mübaha statüsünü tanımlayan ilgili Mecelle yaptırımlarının dokunulmazlığı karşısında bir türlü istenilen uygun çözümlere ulaştırılamamıştı. Bu durum ancak daha sonraları yine Mecelle'nin boşluklarından yararlanılarak, yani Mecelle'nin *"Zarar-ı âmmı def için zarar-ı has ihtiyar olunur"* kuralını getiren 27. maddesiyle *"mubah ile herkes intifa edebilir, fakat saire zarar vermemek meşruttur"* diyen 1254. maddesinin arkasına sığınılarak, oldukça çarpıtılmış bir yorumla, ormanların zarardan korunması için devlet denetimine alınması gerektiği ileri sürülmek suretiyle çözümlenebilmiştir. Böylece önemli bir engelin aşılmasının yanısıra, Fransız uzmanların yıllardır önerdikleri yasa tasarılarının içerikleriyle donatılmış olan Orman Nizamnamesi'nin de yürürlüğe girmesi sağlanabilmiş ve dolayısıyla 1858 tarihli Arazi kanunnamesi'nin çizdiği sınırlar içinde orman mülkiyet şekilleri, Mir'î Ormanlar (Devlet Ormanları), Evkaf Ormanları (Vakıf Ormanları), Kasabat ve Kur'aya Mahsus Baltalıklar (Kasaba ve Köy Baltalıkları) ile Eşhas Koruları (Özel Korular) olmak üzere dört ayrı grupta toplanarak, nihayet amaca uygun hale getirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun "teokratik" karakteri dikkate alındığında, Cibal-i Mübaha Ormanlarının bu şekilde Mir'î Ormanlara katılmasının ne kadar güç ve hatta tehlikeli olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Nitekim bu güçlükler yüzünden Nizamname'de yönetimleri hayli uğraştıran orman gelirleri konusu açıkça *"vergi"* olarak değil, yukarıda değinilen maddeler çerçevesinde sadece *"orman hakkı"* yani devlet tarafından ormanların korunması hakkı şeklinde tanımlanarak, küçük bir *hile-i şer'iyyeye* başvurmak gereği duyulmuştur. Ne var ki, bu küçük hile ters teperek hazineye sağlanacak sınırlı bir gelire karşılık, zararları günümüze kadar sürecek çok sakıncalı bir uygulamaya yolaçan yeni bir ödünün verilmesini de zorunlu kılmıştır. Çünkü Nizamname'nin halk tarafından benimsenebilmesi ve tepkilerin azaltılabilmesi amacıyla hazırlanan ünlü 5. maddeyle, köylülere çeşitli gereksinmelerini giderebilmek için Mir'î Ormanlardan kısmi yararlanma hakkı tanınmak suretiyle, oluşturulan yeni statüde önemli bir delik açılmış ve beklenen sonuçların bir kısmından daha başlangıçta vazgeçilmek gibi tipik bir çelişki yaratılmıştır. Bu maddenin dayandığı mantığa göre, böyle bir ödünün verilmesiyle cibal-i mübahanın kaldırılarak, *orman hakkının* getirilme-

1893/94'lerde Ankara'nın demiryolu cihetinden görünüşü.

sinin bedeli olan *"Zekat-ı Küfuv"* ödenmiş ve şeriat kurallarının da dışına çıkılmamış olmaktadır. Ne yazık ki, ormanlarımızı habis bir kanser tümörü gibi yüz küsur yıldır kemirmekte olan bu düzenleme, kapsamı daraltılmakla birlikte en azından orman köylülerine verilmiş bir hak olarak *"zat-ı ihtiyaç"* adı altında hâlâ sürüp gitmektedir.

Bunlann dışında Nizamname'nin biçimlendirdiği bir başka önemli değişim de, ormanların "taahhüt" ya da "imtiyaz" yoluyla işletilmesi yöntemini benimsemesi, yani belirli alanlardaki orman servetlerinin dikili ağaç olarak satılmasını öngören *"Orman Satış Sisteminin"* getirilmiş olmasıdır. Daha sonraları *"Sözleşmeli Orman Satış Sistemi"* de denilen bu uygulamayla devlet koruma işlerini kendi örgütüyle yürütme yolunu tutarken, işletilmesini ise özel kişi ya da kuruluşlara bırakmaktadır. Orman koruma açısından çok büyük boşluklar içeren ve tamamıyla azami gelir eldesi hedefine göre düzenlenen bu sistem; özellikle uygulamada yükleniciye geniş hareket serbestisi tanıması, kurulan ormancılık örgütünün büyük ölçüde denetim ve gözetim olanaklarından yoksun bulunması, gerçek ormancılık etkinliklerine ters düşmesi ve sağlanan orman gelirlerinin eskisinden pek farklı miktarlara ulaşamaması gibi nedenlerle, tam tersi sonuçlar doğurmuştur. Gerçi Nizamname'de kâğıt üzerinde de olsa korumayla ilgili birçok önlem getirilmiş ve hatta bunlar mümkün mertebe ayrıntılı biçimde tanımlanarak, çeşitli yasaklar ve cezalarla pekiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak sözkonusu önlemler yüklenicilerin eylemlerini sınırlamaktan çok, genelde ormanlardan yararlanmak durumunda olan halkın davranışlarına set çekmeyi amaçlayan yasakları kapsadığından, sistemin işleyişi içinde yüklenicilerin ormanları diledikleri şekilde talan etmelerini önlemede hemen hiçbir yarar sağlayamamıştır. Bu bakımdan getirilen yeni sistemin, eski İltizam Uygulamalarından fazlaca bir farkı yoktur. Sadece uygulamanın boyutlarıyla alan olarak kapsamı ulaşılabilen her orman parçasına kadar genişletilmiş, yani Cibal-i Mübaha Ormanlarına daha kolay el atılarak yararlanabilme olanakları hayli artırılmış ve ayrıca ormancılığa ilk kez kapitalist üretim ilişkilerinin girmesine önayak olunmuştur. Dolayısıyla ikinci evreye ilişkin orman yıkımlarını karakterize eden ve devlet eliyle örgütlü talan ormancılığını başlatan en sarsıcı düzenleme, gerçekte bu uygulamayla ortaya çıkmıştır. Çünkü eskiden küçük noktalar ya da benekler halinde olan orman yıkımları, bu uygulamadan sonra geniş lekeler haline dönüşmüş ve büyük orman alanları hızla yokolarak, eriyip gitmeye başlamıştır.

Buraya kadar ana hatlarıyla irdelenen Orman Nizamnamesi'nin ardından yine aynı tarihte evre içinde yapılan ilk iş, biçimlendirilen yenilikleri uygulamaya aktaracak ve sisteme işlerlik kazandıracak olan uygun bir ormancılık örgütünün kurulması girişimidir. Kuşkusuz dönemin koşullarına göre bu, kolayca gerçekleştirilebilecek bir konu değildir. Çünkü gerekli elemanları yetiştirmek üzere kurulmuş olan Orman Mektebi henüz oldukça yenidir ve ormancılık eğitimi hem nicel ve hem de nitel açıdan ancak emekleme dönemindedir. Öte yandan Nizamname'nin uygulanabilmesi bakımından kesin bir örgütlenme gereksinmesi vardır. Sonuçta fazla ince eleyip sık dokumadan eldeki kadrolar azami ölçüde değerlendirilerek, 1869'da "Maliye Nezareti"ne bağlı merkezde "Orman Meclisi" adını alan, taşrada ise "Sermüfettişlik" denilen çeşitli birimlerden oluşan ilk çekirdek ormancılık örgütü kurulmuş ve hemen göreve başlamıştır. Ne var ki, her konuda "yoklar ülkesi" olan İmparatorlukta yirmi yıl kadar bu örgüt yerli yerine oturamamış, çeşitli bakanlıklar arasında ve değişik adlar altında damataşı gibi dolaştırılarak, bir an önce gelişip serpilme olanaklarından yoksun kalmıştır. Bu durum Tanzimat yönetimlerinin konuya olan yabancılıkları kadar, aynı zamanda ormancılığa bakış açıları ve yaklaşımlarıyla *"zoraki ilgilerini"* de tüm yalınlığıyla sergilemesi bakımından özellikle ilgi çekicidir.

İkinci evrenin ilk yılında başlayan bu gelişmelerden sonra, bir süre Orman Nizamnamesi'ne ilişkin diğer düzenlemelerin yoluna koyulması çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu arada 1877'de çıkan Osmanlı Rus Savaşı 1878'de sona ermiş ve savaşın getirdiği olaylar 1879'da "Kanun-ı Esasi"nin ve I. Meşrutiyet'in ilanıyla noktalanmıştır. Aynı yıl içinde ormancılık konularında da yeni bazı girişimlerin filizlenmekte olduğu görülür. Ancak siyasal yönden yeni bir sürece girilmiş olmasına rağmen, savaşın doğurduğu ağır sorunların altında bu girişimler varlığını bile duyurmadan eriyip gitmiştir. Çünkü bu savaştan sonra ortaya çıkan ve Anadolu'nun kuzeybatıyla kısmen kuzey kesimlerini etkisi altına alarak büyük yıkımlara neden olan ikinci önemli göç dalgası, 1880'den itibaren ve özellikle 1891-1908 yılları arasında örgütü hayli uğraştırmış ve ormancılık etkinliklerinin içinde bulunduğu çıkmazları daha da körüklemiştir.

En çok Marmara Bölgesi'nin güney ve doğu kısımlarında yaygınlık gösteren bu olaylar ve yıkımlar sürerken, 1892'de ormancılık örgütü yeni koşullara ayak uydurabilmek ve altında ezilmeye başladığı sorunları daha rahat göğüsleyebilmek için kabuk değiştirmek zorunda kalır. Artık daha etkin ve daha istikrarlı bir örgüte gereksinme vardır. Önceleri iki kez, birer yıl bile sürmeyen çok kısa devrelerde kurulmuş ve kapatılmış olan "Orman ve Maadin Nezareti"; orman, maden ve tarım işleriyle bunlara ilişkin gelirleri daha düzenli bir şekilde ele alabilmek amacıyla "Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti" şeklinde tekrar kurulmuş ve örgüt "Orman ve Maadin İdare-i Umumiyesi" adıyla bu bakanlığa bağlanmıştır. Böylece örgüt bakanlıklar arası git-gelden kurtularak, Cumhuriyet dönemine kadar aynı bakanlıkta gelişerek varlığını sürdürmüştür. Yalnız daha önceki girişimler gibi bu olay da, ne ormancılığa ve ne de orman yıkımlarının azaltılmasına önemli bir etki yapabilmiştir. Gerçi bazı konularda, özellikle köylülerce gerçekleştirilen orman soykırımlarının önlenmesi için örgüt, gücüyle orantılı olarak elinden geleni yapmaya çalışmış ve daha çok yazışmalar düzeyinde de kalsa, oldukça yoğun çabalara girişmiştir. Fakat ormancılığın dayandığı sistemde hiçbir değişiklik olmaması yüzünden, herhangi bir başarı sağlanması da haliyle mümkün olamamış; aksine bu çabalar örgütsel büyümeye paralel olarak orman yıkımlarını azaltıcı değil, artırıcı sonuçlar doğurmuştur.

Kuşkusuz bu ters durumun biçimlenmesinde hazinenin içinde bulunduğu büyük parasızlık sorunun dev boyutlara ulaştırdığı *"Tezyid-i varidat"* yarışının da önemli bir rolü vardır. Üstelik uygulanan Orman Satış Sisteminin özündeki çarpıklık, yönetimlerin bu yöndeki iştahını daha da kabartmaktadır. Hatta bu nedenle çok kesen ve çok gelir elde eden ormancının çeşitli şekillerde ödüllendirilerek, devletin kendi örgütünü açıktan açığa orman yıkımlarına özendirmesi gibi korkunç bir tuzağa girilmiş olması dahi hiç kimseyi rahatsız etmemektedir. Örneğin 1889'dan 1921'e kadar hizmet vermiş olan dönemin ormancılarından Hüseyin Fehmi (İmer) anılarında, Konya ve Adana Orman Müfettişliklerinde bulunduğu 1894-1901 yılları arasında orman gelirlerinin artırılma-

sı ve diğer mesleki başarılarından dolayı altı kıt'a takdir ve tahsinname ile taltif edildim. Bunlar sicil cüzdanımda kayıtlıdır" diyerek aldığı ödüllerden sözetmekte ve bunların dökümünü vererek değinilen durumu bütün acılığıyla ortaya koymaktadır. Ayrıca bunlara ek olarak bir de bu evrenin sonlarına doğru 1902'de "*Bağdat Demiryolu Sözleşmesi*"nin yapılması ise, yaraya iyiden iyiye tuz biber ekmiştir. Çünkü bu sözleşmeden sonra demiryolunun yapımı sırasında, özellikle Anadolu'da 20 km'lik bir kuşak halinde devam eden demiryolu güzergâhı üzerindeki tüm orman varlığı kazınıp, yok edilmiştir.

Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere gerek Orman Satış Sistemi uygulamaları, gerek iskânlar ve gerekse diğer nedenler yüzünden tüm evre boyunca Anadolu'da özellikle Sinop, Bolu, Zonguldak ve Adapazarı yöreleriyle Marmara Denizi'nin doğu ve güneyindeki İzmit, Bursa, kısmen Balikesir ve Çanakkale çevresi ormanları ve yine güneyde Adana ve Antalya dolaylarında çok büyük ve değerli orman alanları yitirilmiş ve hatırı sayılır orman soykırımları yaşanmıştır. Bu nedenle ikinci evreyi tam bir "*Örgütlü Talan Ormancılığı*" devri olarak adlandırmak pek abartma olmayacaktır.

Üçüncü Yıkım Evresi (1908-1920)

Hem devletin ve hem de halkın büyük katkılarıyla ormansızlaşmayı alevlendiren bu süreçten sonra girilen üçüncü ve sonuncu yıkım evresi ise, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından 1920'de BMM Hükümeti'nin kurulmasına kadar geçen oniki yıllık kısa fakat oldukça etkili bir süreyi kapsar. Artık ormancılıkta daha önce yapılanların ve özellikle de Orman Nizamnamesi'yle biçimlendirilen yeni düzenlemelerin sonuçları görülmeye ve bunların doğurduğu yıkımların boyutları kavranarak, yapısal yönde birtakım değişimlere doğru yol alma gereği yavaş yavaş hissedilmeye başlanmıştır. Ancak her zamanki gibi köklü değişimler için koşullar ve eldeki olanaklar alabildiğine kısıtlıdır. Üstelik "Kanun-ı Esasi"nin ikinci kez ilanından sonra yeni bir güç olarak iktidarda söz sahibi olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın çabalarına rağmen, çeşitli nedenlerle ülkede giderek artan otorite boşluğu, ormanlar üzerinde onarılması olanaksız yaralar açmaktadır. Kısası sorunlar eskiye göre daha ağır, daha karmaşıktır ve ivedi çözümlerin kaçınılmazlaştığı yeni bir süreç sözkonusudur.

Bu çerçevede üçüncü evreye ilişkin ilk gelişme, II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen aylarda "Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti"ne bağlı "Orman Müdüriyet-i Umumiyesi", yani güncel deyişle "Orman Genel Müdürlüğü"nün kurularak örgütün daha etkin bir yapıya kavuşturulması ve başına da ormancılık eğitim ve öğretiminin ünlü isimlerinden Hoca Ali Rıza Efendi'nin getirilmesiyle başlar. Çağdaş ormancılığa yönelişte temele ilk harcı koyan kişilerden biri olan Hoca Ali Rıza Efendi, göreve geldikten sonra çalışmalarını daha çok orman kanununun çıkarılması ve mevcut mevzuatın geliştirilmesiyle ilgili konular üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu amaçla ülke ormancılığının o günkü gerçeklerini çok iyi tahlil eden "*Esbab-ı Mucibe Layihası*" ile birlikte 1910'da dönemine göre oldukça tutarlı bir "*Orman ve Mer'a Kanunu*" tasarısı hazırlamış ve bunun yasalaşması için büyük bir uğraşa girişmiştir. Ayrıca zamanın ağır aksak işleyişi yüzünden konuyu sürüncemede bırakmamak düşüncesiyle, hiç vakit yitirmeden yine aynı yıl içinde, tasarı kesinleşinceye kadar geçerli olmak üzere bir "*Talimat*" ile onu bütünleyen bir "*Tembihname*"yi kaleme alarak, hemen uygulamaya sokmuştur. Sözkonusu talimat, özellikle devletin kendi ormanlarından daha fazla pay alması, yapılacak kesimlerin düzenli ve tekniğine uygun olması ve yararlanmaların kesin kurallara bağlanması gibi önemli bazı yenilikler içermektedir. Tembihname ise, Köy Baltalıkları ve Özel Ormanlarla ilgili kullanım koşullarını belirlemekte ve korumaya dönük önlemler getirmektedir. Bu doğrultuda yine aynı kişi tarafından gerçekleştirilen bir diğer çalışma da, Köy Baltalıklarının yönetimlerine ilişkin 1911 tarihli "*Layiha*"dır. Ancak tüm bu olumlu çabalara rağmen, Hoca Ali Rıza Efendi'nin asıl amacı olan yasa tasarısı çeşitli engellemeler nedeniyle kesinleşememiştir.

Bu arada ülke genelinde önemli olaylar yaşanmaktadır. Zira imparatorluk 1912-1913 Balkan Savaşı'na girmiş ve çok sarsıcı etkiler yapan üçüncü büyük göç dalgası başlamıştır. Ayrıca Almanlarla olan ilişkiler de giderek artmakta ve ülkenin kaderini belirleyecek gelişmelere doğru yönlenmektedir. Bunlara paralel olarak 1913 yılının bitmesine yakın, örgütte son bazı değişiklikler ortaya çıkar. Merkezde Genel Müdürlük bünyesinde "Memurin", "Amenejman", "Bütçe" ve "Teftiş" şubeleriyle taşrada önceki birimlerin yerine her ilde "Orman Müdürlükleri" kurulur. Daha sonra bu Müdürlüklerdeki orman koruma işlerini yürütmek üzere 1914'de "Orman Jandarma Teşkilatı" adı verilen özel bir düzenlemeye gidilir. Hatta bu amaçla bir de okul açılır. Fakat kısa bir süre sonra bu okul kaldırılarak, "Orman Ameliyat Mektebi"ne dönüştürülür. Bu değişimler sürerken artık I. Dünya Savaşı da imparatorluğun kapılarına dayanmıştır. Nitekim aynı yılın Kasım ayında ülke Almanya'nın müttefiki olarak kendisini resmen savaşın içinde bulur. Böylece 1856'larda getirtilen Fransızlardan sonra bu kez de, imparatorluk ormancılığında "Alman Uzmanlar Dönemi" başlar ve ilk olarak Avusturyalı Hofrad Veith payitahta çağrılır. Ardından 1915 yılı içinde de diğer Alman uzmanlar gelerek, çalışmaya koyulurlar.

Aradan bir süre geçtikten sonra bu uzmanların ve özellikle Veith'in katkılarıyla ormanların teknik yönetim yöntemlerine ilişkin 9 maddeden ibaret bir "Orman Kanunu" tasarısı hazırlanır ve 1917'de yasalaşması sağlanır. Bu girişimle nihayet yıllardır tam biryılan hikâyesine dönen yasa konusu birkaç maddelik dar sınırlar içinde kalsa da, iyi kötü çözümlenmiş ve dolayısıyla ormancılık ilk kez bir yasaya kavuşmuştur. Ancak 1937'ye kadar geçerliliğini koruyarak Cumhuriyet Dönemini de etkileyecek olan bu yasa, özellikle mevcut Orman Satış Sistemi'nin işleyişine dokunmaması bakımından, esasta orman yıkımları için olumlu bir değişim yaratmaktan oldukca uzaktır. Buna rağmen getirdiği bazı yenilikler de gözardı edilecek gibi değildir. Örneğin Devlet Ormanlarının belirli "Amenejman Planları", yani "Uzun Dönemli Yönetim Planları"na göre işletilmesine ilişkin o dönem için çok ileri düzeyde bir anlayışı ormancılığa kazandırmış olması ve bu şekilde mevcut sistemi olabildiğince teknik bir çerçeve içinde denetlemeye yönelmesi son derece önemli bir gelişmedir. Gerçi savaş nedeniyle Hendek çevresi ormanlarının Alman uzmanlarca örnek olarak "Amenajman Planlarının" yapılması dışında, bunun kalıcı uygulamalara dönüştürülerek ülke geneline yaygınlaştırılması mümkün olamamıştır. Ama teknik ormancılığa dönük ciddi bir yapılaşma için gerekli yasal dayanakların şekillendirilmesi ve özellikle Cumhuriyet Dönemi için örnek oluşturması açısından sözkonusu yaptırımın uzun vadede hedefine ulaştığını da unutmamak gerekir.

Görüldüğü gibi sonuncu evre, yaşanan olayların akışı içinde öncekilere göre kuşkusuz daha gelişmiş bir "*Örgütlü Arayış Ormancılığı*" şeklin-

de gerçeklik kazanmaktadır. Ancak belirli bir bilinçlenme düzeyinin göstergesi sayılabilecek olan bu olguya rağmen, ormancılığın dayandığı sağlıksız hedef ve uygulamalar imparatorluğun yıkılışına kadar sürdüğünden, sonuncu evre içinde ormansızlaşma konusunda iyiye giden bir değişim göze çarpmamaktadır. Üstelik I. Dünya Savaşı sırasında Zonguldak kömür havzasıyla genelde tüm Karadeniz'i Rus donanması denetim altına aldığından bu yöre ormanları değerlendirilemez hale gelince, ülkenin diğer bölgelerindeki ormanlara iyice yüklenilmesi nedeniyle, yıkımların olağan seyri bir bakıma daha da hızlandırılmıştır. Buna bir de Balkan Savaşıyla başlayan ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra kitlesel nüfus hareketi şekline dönüşerek, bir milyondan fazla özellikle Marmara dolayları ve Batı Anadolu'da yerleşmesiyle sonuçlanan üçüncü göç dalgasının doğurduğu aşırı yıkımlar da eklenince, durum çok daha sarsıcı ve ürkütücü olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda ise bu yıkımlar dışında fazla bir gelişme yoktur. Sadece 1918'de Veith tarafından daha geniş kapsamlı yeni bir yasa tasarısı hazırlanmış, fakat sonuç alınamamıştır. Ardından 1919'da da "*Amenejman Talimatnamesi*" yürürlüğe konmuştur. Böylece Osmanlı Ormancılığı da tarihi misyonunu tamamlamış olmaktadır. Artık bundan sonra çağdaş ormancılık etkinlikleri için Cumhuriyet'in kurulmasını ve 20-25 yıl daha bir deneme-sınama-yanılma sürecinden geçilmesini beklemek gerekecektir.

Sonuç

Başlangıçtan beri ormancılığın gerektirdiği ana çıkış noktalarından yoksun olan Osmanlı Ormancılığı, doğal olarak Tanzimat'la başlayan yeni süreçte de, bu donatımsızlığın yarattığı handikapların pençesinden kendisini kurtaramamış ve daima akıntıya kürek çekmek durumunda kalmıştır. Aslında Tanzimat sonrasına ilişkin buraya kadar işlenen üç önemli yıkım evresinin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, bu dönemde ormancılık açısından daha başka gelişmeler beklemek hemen tümüyle olanaksız gibidir. Bu her şeyden önce, o günkü ülke gerçeklerine ters düşmektedir. Çünkü İmparatorluğun İslâm felsefesinden yola çıkan "teokratik" yapısı, cibal-i mübaha anlayışının yüzyıllara dayanan kökleşmiş yönelimleri, ormancılık ekonomi-politikalarının yanlış ve alabildiğine çarpık biçimlenmesi, hızlı çöküşün getirdiği borçlanma ve ivedi gelir elde etme sorunu, savaşlardan kaynaklanan üç büyük göç dalgasına bağlı iskânların özellikle ormanlık yörelerde yoğunlaşması, siyasal istikrarsızlık ve devletin içine düştüğü büyük otorite boşluğu, teknik bilgi ve beceriye sahip yerli kadroların bulunmayışı, yine çağlarboyu süregelen geleneksel yıkım faktörlerinin ortadan kalkmaması ve hatta daha da artması vb. gibi nedenler, bu dönem ormancılığında olumlu gelişmelerin ortaya çıkmasını büyük ölçüde engellemektedir.

Nitekim Tanzimat Ormancılığı topluca değerlendirildiğinde, elde edilen kesin sonucun; çağın gerektirdiği ormancılığın kurulup geliştirilmesinden çok, yalnızca orman yıkımlarındaki büyük başarıyla sınırlı kalması da bunu açıkca göstermektedir. Bu yüzden sözkonusu dönem, Türkiye ormancılığında halen yaşanan birçok sorunun kaynaklarını da aydınlatan, karakteristik gelişmelerin biçimlendirildiği çok önemli bir süreç olarak da dikkati çekmektedir. Hiç kuşkusuz Osmanlı Toplumu, "*ormancılık*" denen vazgeçilmez uğraş alanını, tarih boyunca yeterince ciddiye almamanın bedelini; özellikle Tanzimat Dönemi'nde her girişimin ardından orman yıkımları ve ormansızlaşmaya neden olarak kendi ölçüleri içinde ödemiş bulunmaktadır. Ancak konunun günümüze uzanan yanı ilginçtir. Çünkü Türk Toplumu, bu bedeli hâlâ ödemektedir ve öyle sanıyoruz ki, gelecek kuşaklar da bundan paylarına düşeni almakta gecikmeyeceklerdir. □

KAYNAKÇA

□ BARKAN Ömer Lütfi, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi*, İstanbul, 1940

□ ÇAĞLAR Yücel, *Türkiye'de Ormancılık Politikası*, Ankara, 1979

□ DİKER Mazhar, *Türkiye'de Ormancılık: Dün-Bugün-Yarın*, Ankara, 1979

□ ERGÜVEN Nedim, "Anadolu Toplumlarının Tarihsel Evriminde Orman Köylüsünün kökeni", *Orman Mühendisliği*, Sayı 14(4) 1975

□ HAFNER Franz, "Son Beşbin Yıl İçerisinde Anadolu'da Orman Durumu", (Çev. Refik Baş), *İ.Ü. Orman Fakültesi dergisi*-Seri B, Sayı 18(2), 1968

□ HESKE Franz, *Türkiye'de Orman ve Ormancılık*, İstanbul, 1952

□ KURDOĞLU Faik, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1938

□ KUTLUK Halil, *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar 893-1339 (1487-1923)*, Cilt I, Özel Sayı No.56, İstanbul, 1948

□ KUTLUK Halil, *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar 1202-1341 (1787-1925)*, Cilt II, Ankara, 1967

□ ÖZDÖNMEZ Metin-Turhan İstanbullu, *Ormancılık Politikası*, İstanbul, 1981

□ TCZV, *Türkiye Ormancılığının Vazifeleri ve Gayeleri*, Ankara, 1938

□ USLU Mehmet, *Türkiye'de Orman Tahrip Faktörleri*, Ankara, 1951

□ YERASİMOS Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye* Cilt I-II, İstanbul, 1977

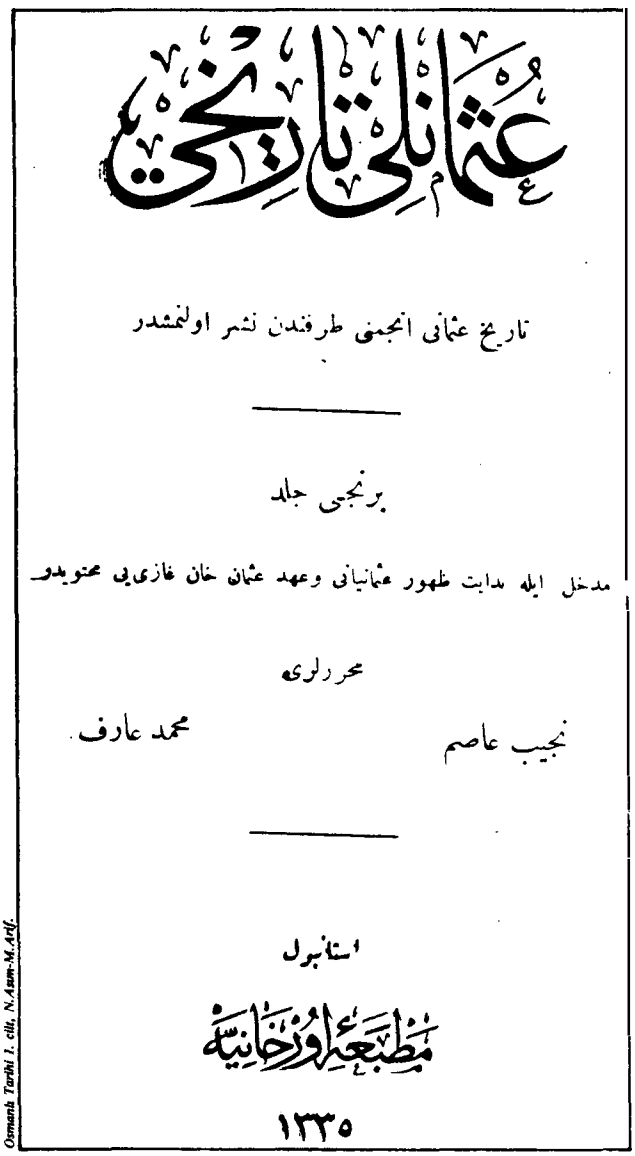
□ (YİĞİTOĞLU) Ali Kemal, *Türkiye'de Ormancılığın Temelleri, Şartları ve Kuruluşu*, Ankara, 1936

□ YUND Kerim, *Seçkin Türk Ormancısı Hüseyin Fehmi İmer'in Hayatı-Hatıraları*, İstanbul, 1973

1895/96 Adapazarı sel baskını.

TARİHÇİLİK VE TARİH ANLAYIŞI

عثمانلی تاریخی

تاریخ عثمانی انجمنی طرفندن نشر اولنمشدر

برنجی جلد

مدخل ایله بدایت ظهور عثمانیانی وعهد عثمان خان غازیی محتویدر

محررلری

نجیب عاصم — محمد عارف

استانبول

مطبعهٔ اوقافیه

۱۳۳۵

Osmanlı Tarihi I. cilt, N.Asım-M.Arif.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik
Doç. Dr. Zeki Arıkan

Bu konuda ayrıca *Düşünce Akımları* **ve** *Siyasal Akımlar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik

Zeki Arıkan

Lâle Devri'nden itibaren çeşitli alanlarda görülen Batılılaşma çabaları, Osmanlı tarih yazıcılığını da önemi ölçüde etkilemiştir. Bu bakımdan yer yer vak'anüvis tarihçiliği geleneğinin dışına çıkıldığı, Avrupa tarihi üzerine de çeviri ve uyarlama yoluyla birtakım bağımsız eserler ortaya konmaya başlandığı görülmektedir. 1819'da vak'anüvisliğe atanan Şanizade Ataullah Efendi, Batı dillerini oldukça iyi biliyordu. Kendisi aynı zamanda doktor olduğu için yeni tıbbın esaslarının kurulmasında ve tıp terimlerine Türkçe karşılıklar bulunmasında büyük bir çaba göstermiştir. Bu bakımdan Şanizade, Batı kaynaklarından geniş ölçüde yararlanan bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanzimat dönemi, Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen sürede egemen olan dinsel tarih anlayışı yerini yavaş yavaş hanedan tarihi anlayışına bırakmaya başlamıştı. Başka bir deyimle o zamana kadar olayların açıklanmasında ve yorumlanmasında İslâm tarihi temel olarak alındığı halde bu dönemde Osmanlı hanedanı çevresinde biçimlenen bir tarih görüşü ortaya çıkmaya başladı. Bu tarih anlayışının başlıca amacı, Enver Ziya Karal'ın da belirttiği gibi, Osmanlı hanedanı etrafında, cins ve mezhep ayrıntısı göstermeksizin, çeşitli halkları birleştirmek ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü sağlayarak yıkılışını önlemekti. Bu bakımdan Osmanlı örgütlerinin bütününde görülen modernleşme hareketleri tarih anlayışında da yeni bir değişmeye ortam hazırlamıştır.

Öte yandan daha Tanzimat'tan önce başlayan dilde sadeleşme hareketi bu dönem tarihçiliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu hareket, 1832'de *Takvim-i Vakayi*'nin yayınlanmaya başlamasından sonra biraz daha genişledi. Tanzimat döneminde de halkı önemli olaylar konusunda aydınlatmak görüşü ağır basmaya başlamış ve özel gazetelerin yayınlanmaya başlaması da bu sadeleşme akımını güçlendirmiştir. Bunun yanında Avrupa dillerini bilen tarihçiler yetişmiş, bundan sonra yazılan genel tarihlerde gerek eski kavimler gerekse Avrupa tarihi üzerinde durulmuş ve hatta kendi tarihimizle ilgili eserlerde bile çağdaş Avrupa tarihinden söz edilmiş, olayları eşzaman kılmaya (synchronisation) özen gösterilmiştir. Kaldı ki, Batı dillerini bilmeyen tarihçiler bile bilenlere çeviriler yaptırarak eksik yanlarını kapatmaya çalışmışlardır. Sahak Ebru'nun 1271'de (1854) basılan *Bazı Avrupa Ministrolarının Tercüme-i Hali* başlıklı kitabında olduğu gibi Avrupa'nın ünlü siyaset adamlarını tanıtan ve Avrupa'nın siyasal yapısını inceleyen eserler de yayınlanmaya başlanmıştır.

Ahmed Cevdet Paşa

Tanzimat dönemi tarihçiliğinden söz edilince hiç şüphesiz ilk akla gelen tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'dır. Lofça'da doğan, İstanbul'da medrese öğrenimi gören, özel derslerle ufkunu genişleten ve Reşid Paşa konağında yetişen Ahmed Cevdet Paşa, 19. yy'da çok önemli görevlerde bulunmuş, ıslahat heyetlerine katılmış, valilik, nazırlık yapmış Tanzimat'ın önde gelen devlet adamlarından biridir. Cevdet Paşa, dilimizin kendi kuralları içinde incelenmesinin ilk örneğini veren bir dil bilgini olarak da görünmektedir. *Düstur* ve *Mecelle* gibi hukuk tarihimizi ilgilendiren kavramların da onun adıyla özdeş bir duruma geldiğini belirtmek gerekir. Bir tarihçi olarak Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet, Tezâkir, Mâruzat* ve *Kısas-ı Enbiya*'nın yazarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kısaca onun tarihçiliği üzerinde durulacaktır.

Encümen-i Daniş bir Osmanlı tarihi yazılmasını kararlaştırdığı zaman 1774'ten yani ünlü Osmanlı tarihçisi Joseph von Hammer'in bıraktığı yerden 1825'e kadar geçen dönemin tarihini yazmak görevini de Ahmed Cevdet Efendi'ye vermiş ve "Herkesin anlayacağı tabirat ile yazılması tenbih" olunmuştu. İşte bunun üzerine *Vekayi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*'nin "Kaba Türkçe ile tahririni iltizam" eylemiştir.

Otuz yıllık bir çalışmanın ürünü olan ve 12 cilt tutan *Tarih-i Cevdet*'in ilk üç cildi Kırım Savaşı sırasında tamamlanarak padişaha sunuldu. Cevdet Efendi'nin *rüus* derecesi Süleymaniye'ye yükseltildi. Hammer, ilk iki cildi takdir eden bir yazı yazdı. 3. cildin çıkışını da yine Hammer'in büyük bir takdirle karşıladığı görülmektedir. Ham-

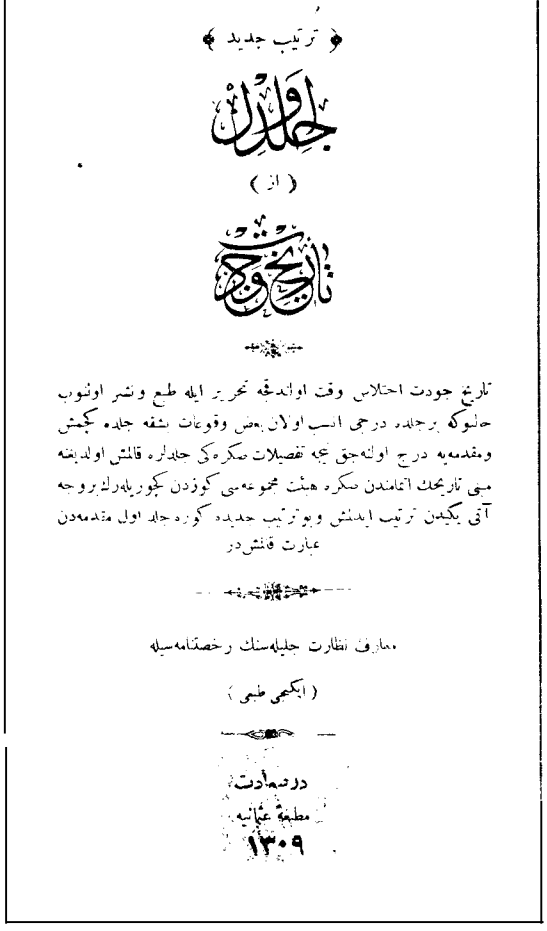
mer, Cevdet Paşa'nın medrese çıkışlı olmasına karşın, kendisinden önceki tarihçilerin yaptığı gibi gayrimüslimler hakkında *kâfir, gâvur* gibi aşağılayıcı deyimler kullanmamasını hayranlıkla karşılamaktadır. Cevdet Efendi, bir süre sonra vak'anüvisliğe atanmış (1855) ve bu görevde bulunduğu sırada bir yandan *Tarih-i Cevdet*'in ciltlerini tamamlamaya çalışırken diğer taraftan da kendi zamanının olaylarını yazarak *Tezakir-i Cevdet*'i düzenlemeye koyulmuştur. *Tarih-i Cevdet*'in son cildi 1302'de (1884) basıldı. Bir süre sonra yeniden gözden geçirilerek esere kesin biçimi verildi. 1309'da (1891) *tertib-i cedit* adı altında 12 cilt halinde yeniden basıldı.

Cevdet Tarihi, Osmanlı tarihçiliğinin en büyük başarılarından biridir. Cevdet Paşa, bu büyük eserini ortaya koymak için geniş bir kaynak taramasına girişmiş, vak'anüvis tarihleri, mecmua, layiha, sefaretname ve arşiv begelerini dikkatle incelemiş, olaylara tanık olanların görüşlerine başvurmuş ve bütün bunları sağlam bir eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra kullanmıştır. Resmi belgeler, fermanlar, antlaşma metinleri sözün kısası konuya ilişkin belgeleri her cildin sonuna eklemiştir. *Cevdet Tarihi* biçim yönünden vak'anüvis tarihlerinden farklı görülmemekle birlikte birçok yönlerden onlardan ayrılmaktadır. Zaman zaman belirli konuların bir bütünlük içinde ele alınıp işlendiği de gözden kaçmamaktadır. Siyasal olaylar yanında imparatorluğun dayandığı kurumların da tam bir çözümlemesini (analiz) yapmaktadır. Ahmed Hamdi Tanpınar'ın belirttiği gibi Cevdet Paşa, "İmparatorluğun tarihini âdeta müesseselerin tarihinde mütalaa" etmektedir. Bu bakımdan imparatorluğun yükselmesinin değil çöküş döneminin tarihi olan bu eserde, Osmanlı devletini Batılılaşmaya götüren yapısal değişmelerin de derin bir açıklaması yer almaktadır.

Öte yandan *Tarih-i Cevdet* yalnız Osmanlı tarihiyle sınırlı kalmamıştır. Çünkü yalnız bizim tarihimizi değil bütün insanlık tarihini ilgilendiren konuların bu kitaba ustaca serpiştirildiğini görmekteyiz. Feodal dönemden başlamak üzere 19. yy'ın başlarına kadar daha doğrusu 1821 Laibach kongresine kadar Avrupa'nın siyasal, sosyal, ekonomik ve teknik gelişmeleri incelenmiş, ABD'nin bağımsızlığını kazanması, Fransız ihtilâli ve ihtilâlden sonraki gelişmelere oldukça geniş yer verilmiştir. Osmanlı tarihi dışındaki gelişmelerin bu denli geniş tutulmasının yanında Cevdet Paşa'nın çağdaş tarihçiliğin üzerinde önemle durduğu konulara ağırlık vermiştir. Salgın hastalıklar, moda akımları, yangınlar, Haçlı seferlerinin sonuçları, barut ve ateşli silahların yayılması, savaş taktiğindeki değişmeler, baskı makinesinin bulunması ve yayılması, denizcilik tarihi, Amerika'nın keşfi ve Amerikan gümüşünün Akdeniz dünyasına ulaşması, tütünün yayılması, zenci (köle) ticareti vb. konuların *Cevdet Tarihi*'nde ele alınıp işlendiği görülmektedir. Doğu ve Batı dünyasındaki her türlü gelişmelerin de karşılaştırmalı bir biçimde ele alınması dikkati çekmektedir. *Cevdet Tarihi* üzerinde duran bütün araştırıcılar, onun diğer Osmanlı tarihlerinin hepsinden üstün olduğu sonucuna varmışlardır.

Cevdet Paşa, tarihinin ilk cildinde ve yeri geldikçe diğer ciltlerinde toplum ve tarih anlayışını açıklamaya çalışmıştır. Bu konularda en çok İbn Haldun'dan etkilendiğini biliyoruz. Hatta Cevdet Paşa, Pirizade Sâhip Molla'nın eksik bıraktığı *Mukaddime* çevirisini tamamlayarak bastırmıştır. İbn Haldun'un yanında Taine ile Michelet'den etkilendiği söylenmektedir. Dahası Alman doğubilimcisi Hammer, İngiliz tarihçisi Buckle ile Macaulay, Fransız filozof Montesquieu'den de çok yararlandığını söylediği rivayet edilmektedir. Gerçekten Âli Ölmezoğlu'nun da belirttiği gibi, Cevdet Paşa'nın tarihin lüzum ve faydası üzerindeki düşüncelerinde bu söylentileri doğrulayacak görüşler vardır.

Cevdet Tarihi'ne yöneltilen en büyük eleştiri, onun büyük ölçüde Doğu kaynaklarına dayanmış bulunması ve Batı kaynaklarına başvurmamış olması noktasında toplanmaktadır. Buna neden olarak da Cevdet Paşa'nın bir Batı dilini yeterince bilmemesi gösterilmekte-

ترتيب جديد

جلد اول

(از)

تاريخ جودت

تاريخ جودت احتلاس وقت اولدقجه تحرير ايله طبع ونشر اولنوب جلوكه برجلده درج اولنان بعض وقوعات بشقه جلده كچمش ومقدمه يه درج اولنه‌جق عجه تفصيلات عسكريه‌كى جلدلره قالمش اولديغنه مبنى تاريخك اتمامندن عسكريه هيئت مجموعه‌سى كوزدن كچورياره‌رك بوجه آتى يكدن ترتيب ايدلش وبو ترتيب جديده كوره جلد اول مقدمه‌دن عبارت قالمشدر

معارف نظارت جليله‌سنك رخصتنامه‌سيله

(ايكنجى طبع)

درسعادت
مطبعهٔ عثمانيه
١٣٠٩

BİR DÖNÜM NOKTASI: *Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu günden beri egemen olan tarih anlayışının değişmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönemin en önde gelen isimlerinden olan Ahmed Cevdet Paşa, ünlü eseri Cevdet Tarihi'ni hazırlarken kaynak taramasına girişmiş, belgeleri, olayları irdeledikten sonra kullanmıştır. Tarih-i Cevdet'te Osmanlı tarihi "kurumların tarihiyle birlikte" ele alınmış, bunun yanısıra diğer ülkelerin tarihlerine de yer verilmiştir. Cevdet Tarihi'nin 1. cildinin 1891'de yapılan 2. baskısı.*

"BİR HATIRA MUHARRİRİ": Ahmed Cevdet Paşa'nın Tezâkir ve Mâruzat'ı vak'anüvisliğe getirildikten sonra kaleme aldığı eserlerdir. Bunlardan Tezâkir'i Ahmed Lütfi Efendi'ye yazdığı mektuplardan oluşur. Mâruzat ise II. Abdülhamid'in isteği üzerine yazılmıştır. Bir çeşit anı niteliği taşıyan bu eserlerdeki üslubu için Tanpınar "lezzetli bir tarih muharriri" nitelemesini kullanmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın Mâruzat'ından bir sayfa (sağda), son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey (solda).

dir. Ancak bütün kaynaklar, Cevdet Paşa'nın Fransızca yazılmış "tarih ve kavanin" kitaplarını anlayacak düzeyde bu dili bildiğini doğrulamaktadır. Öte yandan hukukçu Ali Şahbaz Efendi'nin Batı kaynaklarını sürekli tarayarak Cevdet Paşa'ya düzenli notlar hazırladığını biliyoruz. Batı kaynakları konusunda kendisine yardım eden bir başka bilgin de Hoca Sahak idi. Encümen-i Daniş'in de Batı kaynaklarından yaptırdığı çevirileri unutmamak gerekir. Bütün bunlar göz önüne alınırsa *Cevdet Tarihi*'nin Batı kaynakları yönünden pek de zayıf kalmadığı sonucuna varılabilir. Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihi ile ilgili olarak verdiği bilgiler, onun Batı dünyasını ve Batı dünyasındaki gelişmeleri oldukça derin bir biçimde kavradığını ortaya koymaktadır. Avrupa tarihini işlerken Feodalite, Sınıf, Parlamento vb. terimleri yerli yerine oturtması, bu büyük tarihçinin Batı tarihçiliğinin kavramlarına yabancı olmadığını kanıtlamaktadır.

Cevdet Tarihi'ne yöneltilen diğer bir eleştiri de onun "kinayeli, tarizkâr fikirlerle dolu" olması doğrultusundadır. Özellikle kendisinden önceki vak'anüvisleri çok ağır bir biçimde eleştirmesi de gözden kaçmamaktadır. Bunda herhalde Tanzimat dönemi tarihçiliğinin imparatorluğun çöküş dönemine bakış açısının önemli bir payı bulunmaktadır.

Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'le birlikte ele alınması gereken ve 19. yy olaylarıyla birlikte birçok sorunlarına ışık tutan iki önemli eserinden de kısaca söz etmek gerekir. Bunlar *Tezâkir* ve *Mâruzat* adlarını taşımaktadır. *Tezâkir*, Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliğe getirilmesinden (1855) sonra görüp işittiği ya da doğrudan doğruya karıştığı olaylara, iç yüzünü bildiği konulara ve dönemin devlet adamlarına ilişkin aldığı, kendisinden sonra bu göreve getirilen Ahmed Lütfi Efendi'ye gönderdiği yazılardan oluşmaktadır. Bu tezkerelerin hepsi 40 tanedir ve 40. tezkere paşanın özgeçmişine ayrılmıştır. Koca bir cildi dolduracak oylumda olan bu 40. tezkerenin kimi eklerinin Lütfi Efendi'ye gönderilmediği anlaşılmaktadır (Tezâkir 4 cilt halinde M.Cavid Baysun tarafından yayınlanmıştır, Ankara, 1953-1967). *Mâruzat* ise II. Abdülhamid'in buyruğu üzerine, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemleri olayları hakkında kaleme aldığı 5 defterden oluşan "tarih kılıklı" bir eserdir. *Mâruzat*, geniş ölçüde *Tezâkir*'e dayanmaktadır. Her iki eserde de anı niteliğini taşıyan özellikler bulunmaktadır. Ahmed Hamdi Tanpınar, bu eserleriyle Cevdet Paşa'nın *"lezzetli bir hatıra muharriri"* olduğunu belirtmektedir.

Cevdet Paşa'nın yerine vak'anüvisliğe getirilen Ahmed Lütfi Efendi, *Cevdet Tarihi*'nin kaldığı yerden (1825-26) başlayarak olayları yazmaya başladı. İlk ciltte Hazine-i evrak (arşiv) ile Divan-ı Hümayun ve Sadaret Mektubî Kalemi belgelerine, olaylara tanık olanların görüşlerine başvurmakla birlikte daha sonraki ciltlerde geniş ölçüde *Takvim-i Vakâyi* ve *Ceride-i Havadis*'i kaynak olarak kullandı. Onun bu gazeteleri kaynak olarak kullanması, oldukça ağır bir biçimde eleştirilmiş ve hattâ Mükrimin Halil Yinanç'a göre Lütfi Efendi: "Hiçbir vak'anüvisimizin yapamadığı ve yapamayacağı bir ehliyetsizlik ve kabiliyetsizliği göstererek yazmış olduğu 53 senelik Osmanlı İmparatorluğu vakayiini âdeta bir boşluk içinde bırakmıştır". Onun bıraktığı bu boşluk *Sicill-i Osmanî* yazarı Mehmed Süreyya Bey tarafından doldurulmak istenmiş ve bu bilginin 1824-1876 tarihleri arasındaki olayları kapsayan 9 ciltlik büyük eseri ne yazık ki bir İstanbul yangınında kül olmuştur.

Osmanlı Tarihçiliği ve Namık Kemal

19. yy ortaları yani *Cevdet Tarihi*'nin ilk ciltlerinin yayınlandığı yıllar, Osmanlı tarihçiliğinin gelişmesi açısından ilgi çekici örneklerle doludur. Matbaacılık belirli bir gelişme göstermiştir. Daha önceki yüzyıllarda yazılmış olan tarihlerin basılıp yayınlanması yolunda önemli adımlar atılmış, eskiden basılmış olanlar da yeniden basılmıştır. Böylece vak'anüvis tarihleriyle birtakım vak'ayinameler gün ışığına çıkmıştır. Öte yandan Sahak Ebru'nun derleyip 1271'de (1855) yayınladığı *Bazı Avrupa Ministrolarının Tercüme-i Hali* başlıklı bir eserde, o günün ünlü devlet adamları tanıtılmış, Avrupa'nın siyasal

yapısı üzerine bilgi verilmiş ve Batı'da gelişen önemli olaylara da değinilmiştir. Bu arada Batı tarihçiliğinin etkilerinin de gün geçtikçe artmakta olduğu görülmekte, Osmanlı tarihçiliğinin de kimi tarihçilerin kişiliğinde giderek çağdaş bir nitelik kazandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri olan Hayrullah Efendi, geleneksel tarihçiyle çağdaş tarihçi arasında bir köprü ödevi görmektedir. Hayrullah Efendi, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* adını verdiği tarihinde, her Osmanlı sultanına bir cilt ayırmış, Osmanlı padişahlarının çağdaşı olan diğer İslâm ve Hıristiyan hükümdarlar hakkında da bilgi vermeye çalışmıştır. Bu tarih ancak 1617'ye kadar gelebilmiş ve son cildi 1875'te basılmıştır.

Hayrullah Efendi başta Hammer ve De la Croix'nın eserleri olmak üzere birçok önemli Batı kaynaklarına da başvurmuştur. Hammer, *Hayrullah Efendi Tarihi*nden "çok dikkate değer bir eser" diye söz etmiştir. Franz Babinger, *Hayrullah Efendi Tarihi*'ni, "Dünya tarihini toplu olarak görüş denemesi" olarak nitelemekte ve bu eserin Osmanlı tarihinin genel dünya tarihinin akışı içinde ele alınıp incelenmesi yolunda önemli bir adım olduğunu vurgulamaktadır.

Osmanlı uyrukları arasında cins ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı halklarını hak ve ödevler bakımından eşit duruma getirmek ve yeni anlamda bir Osmanlı milleti oluşturmak ülküsü, bu dönem tarihçiliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlıcılık olarak adlandırılan bu akımın amacı, ortak bir vatan kavramına ulaşmak, imparatorluğu parçalanmaktan kurtarmak ve var olan sınırları korumaktı. Namık Kemal'in tarihle ilgili eserlerini bu açıdan değerlendirmek gerekir. Nitekim çökmeye yüz tutmuş bir imparatorluğa yeni bir ruh vermeyi, toplumu çağdaş bir düşünce yapısına kavuşturmayı amaçlayan Namık Kemal için tarih, bir çıkış noktası olmuştur. Bu bakımdan imparatorluğun çöküş dönemini değil fakat yükselme dönemini (devr-i istila) konu olarak seçen Namık Kemal'in eserlerinde daha çok "milliyetperverlik ve vatanseverlik" duyguları egemendir ve bu eserler "ilmî olmaktan ziyade pedagojik bir kıymeti haizdir". İmparatorluğun yayılma çağının eski parlak günlerini kendi zamanındakilere anımsatmak isteyen bir görüşün ağır bastığı sezilmektedir.

Namık Kemal'in tarihe dönük çalışmaları, küçük denemelerle başlamış ve bütünlüğe varan bir gelişme göstermiştir. *Evrak-ı Perişan* ve *Emir Nevruz*'da seçmiş olduğu kahramanların yaşamöykülerini anlatmakla yetinmemiş, olayları sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirmiş ve işlediği konulara yepyeni yorumlar getirmekten geri kalmamıştır. Bütün bu çalışmalarda "Avrupaî bir zihniyet"in egemen olduğu anlaşılmaktadır. Seçmiş olduğu kahramanların (Selahaddin Eyyubî, Fatih, Yavuz, Emir Nevruz) kişiliğinde İslâm'ın büyük dönemlerine ışık tutmaya çalışmış ve onları kendi ahlâk anlayışının birer simgesi olarak ele almıştır.

Namık Kemal, Rodos'ta bulunduğu sırada *Osmanlı Tarihi*'ni yazmaya başladı. Bu kitabın önsözünde *"Tarih yalnız erbab-ı hükümet için değil, efrad-ı millet için elzemdir"* diyen Namık kemal, Avrupa'da birkaç yüzyıldan beri her bilim gibi tarihin de *"deryalar kadar"* genişlediğini, her dilde yalnız kendi ulusunun değil, bütün dünyanın olaylarına ilişkin pek çok tarihlerin bulunduğunu belirtmekte; buna karşılık *"bizim lisanda ise... devletimizin umum vakayiini cami bir tarih mevcut değildir"* diye y kınmaktadır. Bu bakımdan yazdığı *Osmanlı Tarihi* ile böyle bir boşluğun doldurulmasına çalıştığını belirtmektedir. Ancak, Yavuz'un ölümüne kadar gelen bu tarihin Fatih döneminin sonlarına kadar gelen kısmı çok sonra (1908-1910) basılabilmiş, bu yüzden Namık Kemal'in *Osmanlı Tarihi* kendi zamanında gereken yankıyı yapmaktan uzak kalmıştır. Başta Hammer olmak üzere bir kısım Bizans kaynaklarına da başvurularak yazılan bu eserde Namık Kemal, yabancı tarihçilerin düştükleri yanlışlıkları düzeltmeye çalışmış, zaman zaman da karşılaştırmalar yaparak kaynaklardaki bilgileri eleştirmek yoluna gitmiştir. Namık Kemal, Tanpınar'ın deyimiyle, kişileri ve dönemleri belirli bir ahlâkın katkısız simgesi görmek arzusundan kurtulamamıştır. Bu nedenle o, olayları ve sorunları işlerken çoğu kez belge yerine mantığa başvurmuştur. Cevdet Paşa'nın çürütülmesi olanaksız belgelerinin yerini Namık Kemal'de mantık almıştır. Bununla birlikte Namık Kemal'in bu eseri, Osmanlı tarihiyle ilgili birçok yanlışlıkları düzeltmeye çalışan, oldukça akıcı ve sade dille yazılmış ve ayrıntılı Osmanlı tarihlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Öte yandan İslâmlığın ilerlemeye engel olduğu yolundaki Ernest Renan'ın iddialarına karşı kaleme aldığı ancak II. Meşrutiyet'ten sonra basılan *Renan Müdafaanamesi*, Namık Kemal'in İslâm tarihine bir uygarlık sorunu olarak eğilmesinin önemli bir kanıtıdır.

Namık Kemal'in Osmanlıcılık ülküsüne dayanan bir tarih anlayışı yanında Türkçülüğe dönük tarih çalışmalarının da yavaş yavaş gündeme gelmeye başladığını görüyoruz. Avrupa'daki Türkoloji araştırmaları, Türklerin İslâmlıktan önceki tarihine önemli ölçüde ışık tutmuştu. Avrupa'daki Türkoloji araştırmalarının sonuçları, oraya gönderilen öğrenciler aracılığıyla ya da değişik kanallarla imparatorluğa ulaşmaya başladı. Batı Türkolojisinin Türk aydınlarını en çok etkileyen eserleri arasında J.Deguignes'in *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols, etc* (Paris, 1756-58), Arthur L.Davids'in *A Grammar of the Turkish Language* (Londra, 1832, Fransızcası Paris, 1836) ve Leon Cahun'un *Introduction à l'histoire de l'Asie* (Paris, 1896) gibi kitapları başta gelmektedir. Asıl adı Constantine Borzecki olan Mustafa Celaleddin Paşa, 1869'da İstanbul'da yayınlanan *Les Turcs Anciens et Modernes* (Eski ve Çağdaş Türkler) başlıklı eserinde, Türklerin etnik bakımından Avrupa halklarıyla akraba olduklarını ve "Touro-Aryan" dediği bir ırka -Âri ırkın Turan kolu- mensup olduklarını ileri sürüyordu. Bu kitapta Atatürkçü tarih tezinin esasları vardır: Türk dili dünya dillerinin en eskisidir; Yunancaya etki yapmıştır, Latinceye etki yapmıştır. Yunan ve Roma dinsel tanrılarının, tanrıçalarının çoğunun adı Türk çıkışlıdır vb. Kitap, insanlık tarihinde Türk budunlarının büyük bir rol oynadığını da önemle belirtmektedir. Aynı tarihlerde Ali Suavi, Paris'te yayınladığı *Ulûm* gazetesinde Türklerin eski bir uygarlığın temsilcileri olduklarını ve İslâm uygarlığının gelişmesine büyük bir katkıda bulunduklarını kanıtlamaya çalışıyordu Ali Suavi bu makalesinde en çok Arthur L.Davids'in anılan eserinin girişinde verilen tarih bilgisine başvurmuştu.

Ahmed Vefik Paşa, Süleyman Paşa ve Şemseddin Sami

Öte yandan kataloğu koca bir cilt tutacak kadar (az sayıda basılan bu ka-

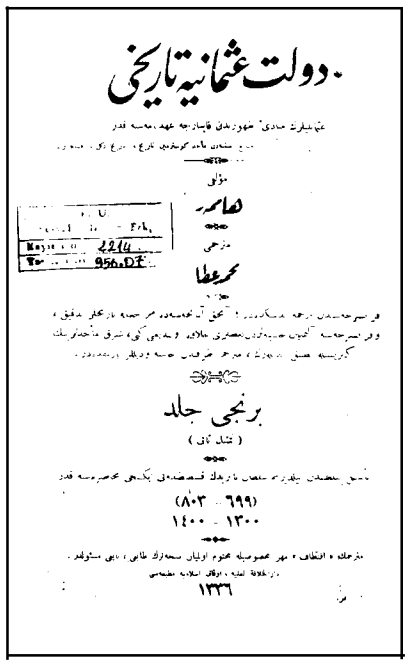

كتاب ثانى
من وقايع دولت عليه عثمانيه
من سنه ٦٨٠ الى سنه ٧٢٥

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد وثنا وشكر فى انتها جناب حق جل وعلا يه وصلاة عد يم الانقضا
دخى خاتم النبيين اولان رسول كريم يه تقديم قلندقد نصكره معلوم
اولمكدر ن اقدم بازيلان د فتر اول كوكبهٔ كوك دولت عليهٔ
عثمانيه نك مشرق سعادتدن طلوع وظهور ينه مقدمه مقامنده
اولمق رق هجريك النيوز يكرمى تاريخندن النيوز سكسان سنه سنه
قدر يعنى ارطغرل غازينك مالك رومه كلوب كيدى يكى زمانلدن وفاتنه
قدر مرور ايدن التمش سنه مدتده معاصرلرك احوالى ايله برابر وقايع
حالك يروح فهرست اجماليسى اولدغى مثلو اشبو دفتر ثانى دخى
النيوز سكسان سنه سنه دن يدى يوز يكرمى بش سنه سنه قدر يعنى
عثمان غازينك سرير امارته كچوب دولت عليهٔ عثمانيه نك تأسيس
ونشكيلنه وجهله طغرياب اولوب امارت وسلطنتى فصل طريق
اوزره تحصيل ايلد يكنك يانى ومعاصر اولدغى يولنان بالجمله مشتمل

اسلامبول

دولت عثمانیه تاریخی

مؤلف
حامد

محمد عطا

برنجی جلد
(قسم ثانی)

(٦٩٩ - ٨٠٣)
١٣٠٠ - ١٤٠٠

١٣٣٦

İLK ADIMLAR: Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'inin yayımlanmasından sonra tarihçilik açısından önemli gelişmeler oldu. Daha önce yazılmış olan tarih kitapları ve Batı tarihçilerinin eserlerinin etkisiyle yeni tarih kitapları basıldı. Bunları yazan tarihçiler arasında geleneksel tarihçilik ile çağdaş tarihçilik arasında bir çeşit köprü ödevi gören Hayrullah Efendi, Osmanlı tarihini dünya tarihinin akışı içinde incelediği için önemli sayılır. Hayrullah Efendi'nin Tarih'i (solda), Mehmed Ata Bey'in Hammer çevirisi (sağda).

taloğun bir nüshası Doç. Dr. Mahmut H.Şakiroğlu'nda görüldü) zengin bir kütüphaneye sahip olan büyük bilgin, devlet adamı ve Molière'in dilimize uyarlayıcısı Ahmed Vefik Paşa, hem Osmanlı tarihine yeni bir yaklaşımla eğilmiş hem de bilimsel Türkçülüğün kurucularından biri olmuştur. Nitekim Ahmed Vefik Paşa, yalnız okullarda okutmak üzere yazdığı *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'de (İstanbul, 1286) Osmanlı tarihini her biri imparatorluğun kuruluş, yükselme, çöküş vb. evrelerini kapsayan altı bölümde incelemiştir. Onun bu sınıflandırması, son Osmanlı vak'anüvisi, seçkin tarihçi ve devlet adamı Abdurrahman Şeref Bey tarafından da benimsenmiş ve *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* (İstanbul, 1892-1895, 2 cilt) başlıklı eseri böyle bir yöntemle yazılmıştır.

Ahmed Vefik Paşa, Türklerin ve dillerinin Osmanlıdan ibaret olmadığını, Pasifik'e kadar bütün Asya'da uzanan büyük ve eski bir familyanın Batı kolu olduğunu önemle belirten ilk kimselerden biri olmuştur. Ahmed Vefik Paşa, Ebulgazi Bahadır Han'ın Çağatayca yazdığı *Şecere-i Türkî* adlı eserini de Türkiye Türkçesine çevirdi. *Lehçe-i Osmanî* adını taşıyan sözlüğüyle de yazı diline unutulmaz hizmette bulundu.

Ahmed Vefik Paşa'nın çağdaşı olan Süleyman Paşa, başlıca Davids'e ve diğer Avrupalı yazarlara dayanarak İslâmlık öncesi Türklere ait bir bölümü de içeren *Tarih-i Âlem*'i yayınladı. Süleyman Paşa'nın Türk tarihine bu yeni yaklaşımı *Sarf-ı Türkî* adını verdiği gramerinde de ortaya konulmuştu. Çünkü kendisinden önce Cevdet Paşa'nın bu konuda yazdığı kitap *Kavaid-i Osmaniye* başlığını taşıyordu. Süleyman Paşa, Recaizade Ekrem'e yazdığı bir mektupta, Osmanlının sadece bir ülke ismi olduğunu ve Türklerin dil ve edebiyatlarının Türk dili ve edebiyatı şeklinde nitelendirilmesinin daha doğru olacağını belirtiyordu.

Tarihçiden çok bir dilci olan Şemseddin Sami Bey, sözlük ve ansiklopedi çalışmalarıyla Türk benliği duygusunun gelişmesine önemli bir katkıda bulundu. 1899'da yayınlanan *Kamus-ı Türkî* başlıklı sözlüğünde Şemseddin Sami, Türkçe sözcüklere büyük bir önem ve ağırlık vermiştir. Sözlükteki Türkçe sözcüklerin sayısı 9.917'yi bulmakta ve %34 oranında bir yer tutmaktadır. *Kamusu'l-Âlâm* (İstanbul, 1889-1898), Doğu ve Batı kaynaklarına dayanılarak Avrupa örneğinde yazılmış 6 ciltlik büyük bir ansiklopedik sözlüktür. Bu büyük eser bugün bile değerini korumaktadır. Öte yandan Cahun'un yukarda andığımız eserini temel alan Necib Âsım da ilk kez derli toplu bir *Türk Tarihi* (İstanbul, 1899) yazmayı başarmıştır.

Bu kültürel Türkçülüğün yanında siyasal içerikli bir Türkçülüğün de yükselmeye başladığı görülmektedir. 1860'dan sonra Rusların Ortaasya'da yayılmaya başlamaları, İngilizlerin Hindistan'ı işgal etmeleri, diğer İslâm ülkelerinin Avrupalıların egemenliği altına girmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda birtakım tepkiler doğurmakta gecikmedi. Bu durum, bir kısım Osmanlı aydınlarının gözlerini Ortaasya'ya ya da İslâm dünyasına çevirmelerine yol açmış ve Ortaasya Türklerinin tarihine de yakın bir ilginin doğmasına ortam hazırlamıştır. Türkistan ve Hive Seyahatnamelerinin Türkçeye çevrilmelerini ve Ali Suavi'nin bazı çalışmalarını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu yoldaki çalışmalar Pan-Türkçü ülkülerin gelişmesine olanak vermiş ve bu akım özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra daha büyük bir ivme kazanmıştır. Özellikle yüksek düzeyde eğitim görmüş, Rus *intelligentsia*sı arasındaki düşünce akımlarına yabancı olmayan Rusya Türklerinden bir kısım aydınların Türkiye'ye gelip yerleşmesi de bu akımın gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulundu. Bunlardan biri olan Akçuraoğlu Yusuf, gerek II. Meşrutiyet gerekse Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde seçkin bir yer tutmaktadır. Yusuf Akçura, Paris'te öğrenimde bulunduğu sırada Ahmed Rıza'nın çıkardığı *Meşveret* gazetesine tarih konularıyla ilgili yazılar yazdı. Fransız tarihçilerinden A.Malet ile Debidur'un Osmanlı tarihi üzerindeki olumsuz görüşlerini eleştirdi. 1903'te Paris'te sunmuş olduğu tez *Osmanlı Devleti Örgütleri Tarihi Üzerine Bir De-*

neme başlığını taşımaktadır. Enver Ziya Karal'a göre bu tezin önemi şu noktalarda toplanmaktadır: "Bir Türk yazarı, ilk kez Fransızca olarak, bu konuda, olayları örgütlerle açıklamaya çalışmıştır, açıklamasında sıkı bir eleştiri yöntemi kullanmıştır. Tezin sonunda pratik bir sonuca varmıştır. Genç Türklerin uğrunda çalıştıkları Osmanlı milleti oluşturma hareketi boş bir girişimdir. Tek çıkar yol ulusçuluktur". Öte yandan Yusuf, daha ilk yazılarından itibaren "Osmanlı milleti" deyimini kullanmaktan kaçınmış, Osmanlı devletinin kalkınması için yönetim biçiminin değişmesini yeterli görmemiş, Osmanlı toplumu için geniş çapta bir devrime gerekli olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Yusuf Akçura, 1904'te Mısır'da yayınlanan *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı incelemesinde Osmanlılık ülküsünün öldüğünü, bir İslâm birliği meydana getirmenin sakıncalı olduğunu belirtiyor, Asya kıtasıyla Doğu Avrupa'da yayılmış olan Türklerin birleştirilmesini tek kurtuluş yolu olarak görüyordu.

Yöntemsiz Tarihcilik

Yeniden Osmanlı tarihçiliğindeki gelişmelere dönersek diyebiliriz ki bir yandan uzun bir araştırma ürünü olan ve sağlam bir yöntemle kaleme alınmış tarihlerin yanında "alelacele, tenkitsiz ve tahkiksiz, usulsüz ve tasnifsiz yazılmış birer kırkambar" olan eserlerin de yayınlandığı görülmektedir. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki, bilimsel çalışmalar için ortam pek elverişli değildi. Sistemli bir arşiv düşüncesine henüz ulaşılmış değildi. Birer vakıf kuruluşu olan İstanbul kütüphaneleri hem dağınıktı hem de bunların düzenli katalogları yapılmamıştı. Ancak, 19. yy sonlarına doğru İstanbul'da bir komisyon oluşturularak *"Dersaadet ile Bilad-ı Selase*'de [Üsküdar, Galata, Eyüp] *bilcümle kütüphaneler teftiş ve muayene ettirilerek"* bunların kataloglarının hazırlanmasına ve basılmasına girişilmiştir. *"Defter-i Kütüphane-i ...."* başlıkları altında ayrı ayrı basılmış olan bu kataloglarda birçok yanlışlıklar bulunmakla birlikte yine de bu yolda atılmış önemli bir adım sayılmalıdır. Bu koşullarda tarihe yönelik araştırma yapanlar ya uzun süre kitap toplamak zorunda kalıyor ya da büyük bir kitaplığı olan birine başvuruyordu. Cevdet Paşa, tarihini yazmak için sık sık Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in özel kitaplığından yararlandığını belirtmektedir. Önemli bir belge koleksiyonu olan *Feridun Bey Münşeatı (Münşeatü's-Selâtin)* ilk kez basılmıştı. Ancak bunun dışında yüzyılın sonlarına doğru yayınlanan *Muahedat Mecmuası* dışta tutulursa önemli sayılabilecek resmî belge yayınlarına da pek rastlanmamaktadır. *Takvim-i Vakâyi* ve *Salnameler* ise herhalde tarih araştırmaları için yeterli değildi.

Yukarda belirttiğimiz gibi çarçabuk derlenen tarihlerin yanında özlü, bireşim (sentez) niteliği ağır basan eserlerin de ortaya çıktığı görülmektedir. Evkaf ve Maarif Nazırlıklarında bulunmuş olan Mansurizade Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l-Vukuat* (İstanbul, 1878-1911) eserini bu açıdan değerlendirmek gerekir. Bu kitap Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1841'e kadar gelmekte ancak o zamana kadar yazılan tarihlerden oldukça farklı bir yöntemle kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Mustafa Nuri Paşa, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri *"idare-i siyasiye ve nizamat-ı mevzua ve örfiyesi biddefaat tebeddül eylemiş olmağla bunların hakayık-ı esbab ve netayic-i vakıalarını mübeyyin olmak ve ahlafa acizane bir yadigâr bırağılmak üzere"* bu kitabı yazmaya giriştiğini belirtmekte; asıl amacının ise *"her asırda cari olan nizamat-ı mülkiyye ve kavanin-i askeriye ve idare-i maliye ve teferruat-ı saireyi meydana çıkarmak"* olduğunu vurgulamaktadır. İbn Haldun'un insan ömrüyle devletlerin kuruluş, gelişme ve çöküş evreleri arasında bir benzerlik kuran tavırlar kuramından yola çıkan Mustafa Nuri Paşa, işlediği dönemi altı bölüm halinde incelemekte; her bölümün siyasal gelişmelerini özetledikten sonra, imparatorluğun sosyal, ekonomik, askerî yapısında ve yönetim alanlarında görülen değişiklikleri ortaya koymaktadır. Mustafa Nuri Paşa, olayların nedenlerini araştırmak suretiyle sonuca varan çağdaş anlamda bir tarihçi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiçbir Avrupa ülkesinde bulunmayan ve herhangi bir Batı dilini de bilmeyen Mustafa Nuri Paşa'nın nasıl böyle bir yönteme ulaştığı da araştırılması gereken bir konudur.

NAMIK KEMAL VE TARİH: Namık Kemal için tarih çalışmaları bir anlamda pedagojik bir değere sahiptir. Rodos'ta bulunduğu sırada yazdığı Osmanlı Tarihi'nde yabancı tarihçilerin yanlışlarını düzeltir. Ama olayları anlatırken belgesel olmaktan öte mantıksal olmaya çalışır ve bu noktada Ahmed Cevdet Paşa'nın tarih anlayışından uzaklaşır. Cevdet Paşa'da yüklü ve çürütülmez olan belgesellik Namık Kemal'de mantıksal bir örgü içinde sunulur. Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi (sağda), Tanzimat döneminde basılan 17. yy tarihçilerinden Mehmed bin Mehmed'in Nuhbetü't-tevarih ve'l-Ahbar adlı eseri (solda).

Mükrimin Halil Yinanç, Tanzimat dönemi tarihçiliği üzerine yazmış olduğu çok değerli makelesinde, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar yapılan bütün tarih çalışmalarını ayrıntılı olarak ortaya koymuş, genel ve özel tarihlerle şehir ve bölge tarihleri, monografiler, tarihî diksiyonerler, hal tercümelerini yazarlarıyla birlikte tanıtmış, dilimize yapılan belli başlı çevirilere de işaret etmiştir. Yinanç, bu ayrıntılı incelemesinin sonunda şöyle demektedir: "Bizde bütün sosyal ve kültürel ilimlerde olduğu gibi, tarihe dair bilimsel eserlerin telif ve tercümesi çalışmaları hürriyetin ilanından yani 1908'den sonra başlamıştır". Birçok tarihçilerimizin Osmanlı tarihinin sorunlarına yeni bir yorum getirdikleri de görülmüştür. Bunlardan biri II. Meşrutiyet'ten bir süre sonra yayımlanmaya başlayan ve zamanında büyük yankılar uyandıran *Tarih-i Ebu'l-faruk*'un yazarı Murad Bey'dir. Murad Bey, kamuoyunda ünlü gazetesinin adıyla anılmakta ve Mizancı Murad olarak bilinmektedir. "En problematik şahsiyetlerden biri" olan Murad Bey'in tıpkı Namık Kemal gibi "gazeteci, romancı, tenkitçi, piyes yazarı, hatırat muharriri, siyasî eser müellifi ve tarihçi gibi hepsi birbirini tamamlayan çeşitli cepheleri vardır". Uzun süre Mekteb-i Mülkiye'de tarih öğretmenliği yapan Murad Bey, bu bilimi Avrupa yöntemlerine göre işlemeye çalışmış, Fransız ve Rus kaynaklarına dayanarak *Tarih-i Umumi* başlığını taşıyan 6 ciltlik bir dünya tarihi yazmıştır. Buna ayrıca *Tarih-i Osmani* adlı bir cilt de ek (zeyl) yazmıştır. Murad Bey, II. Meşrutiyet'ten sonra Rodos'ta sürgün bulunduğu sırada: *"Tarih-i Osmanî'de siyaset ve medeniyet itibariyle hikmet-i asliyenin taharrisine teşebbüs"* etmiş ve *Tarih-i Ebu'l-faruk* (İstanbul, 1909-1916) böylece ortaya çıkmıştır.

Murad Bey, *Tarih-i Ebu'l-faruk*'ta Osmanlı tarihinin olaylarından kültürel ve siyasal düsturlar çıkarmayı denemiş ve bir bakıma Osmanlı tarihinin felsefesini yapmaya çalışmış, yaşadığı dönemle ilgili eleştirilerini geçmiş yüzyıllara doğru kaydırmaya çaba göstermiştir. *Tarih-i Ebu'l-faruk*, Mükrimin Halil Yinanç tarafından oldukça ağır bir saldırıya uğramış, Murad Bey cahillikle, megolomanlıkla, "millî tarihimizi hicv" etmekle, "dedelerimizi tezyif ve tahkir eylemek"le suçlanmış; "cahilane bir kitap vücuda getiren ve pek çok şöhret kazanan, siyasî ve fikrî hayatımızda en fazla müessir olan kimselerden biri bulunan bu zatın" eserinin "bugün tarih nokta-i nazarından ilmî hiçbir kıymeti" bulunmadığı yargısına varılmıştır. Ancak son yıllarda Mizancı Murad Bey üzerinde oldukça kapsamlı bir eser ortaya koymuş olan Birol Emil, Mükrimin Halil Yinanç'ın bu düşüncelerinde "izaha muhtaç noktalar" bulunduğunu belirtmiş ve Yinanç'ın bu ağır eleştirmelerinde pek de haklı olmadığını örneklerle kanıtlamıştır.

II. Meşrutiyet döneminin ünlü isimlerinden Ali Kemal, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?* başlığıyla yayımladığı küçük fakat özlü kitabında tarihçiliğimizin dününü eleştiri süzgecinden geçirmiş, o günkü durumuna yeni bir yaklaşımla eğilmiş ve bu arada Murad Bey'in eseri üzerinde de durmuştur. Nitekim gazetelerin ölümünü bile (1917) "haber vermeye cesaret edemedikleri Murad Bey" için Ali Kemal, şunları yazıyordu: "Tarihe ve müverrihliğe dair bizde bu kesif yokluk içinde yegâne varlık Murad Bey hocamızdır. Murad Bey ilk Türk müverrihidir ki, hiç değilse bir dereceye kadar yukarıdan beri arz ettiğimiz şartlara tevfikan bir *Tarih-i Osmani*'yi tedvin eylemiş olsun. *Tarih-i Ebu'l-faruk* bu nokta-i nazardan bizde henüz yazılmamış bir harikadır. Bir harika ki, bütün Osmanlılarca ibretle mütalaa olunmağa değer, olunursa fikren de, ahlaken de tehzib ve terakkimize hizmet eyler".

Ali Kemal, Murad Bey'in tarihinde "fenne, mantıka, akl-ı selime mugayir bir mütalaa, bir fikir" bulunmadığını söylüyor ve onun "kavmî, dinî her türlü hissiyatına galip geldiği için" şimdiye kadar tarihçilerimizin düştükleri "taraf girane mütalaalara" düşmediğini de eklemekten geri kalmıyor. Vedat Günyol, bu konuda kaleme aldığı bir denemesinde "Osmanlı yönetiminin saray çevrelerini, namuslu bir tarihçi, her şeyden önce namuslu bir yurttaş açısından, eleştirel bir yaklaşımla ele alan bu güzelim eser, bize uzak geçmişimizi, bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir" yargısına varmaktadır.

II. Meşrutiyet gazete ve dergi yayınına büyük bir atılım getirmiştir. Taşra basınında da büyük bir gelişme göze çarpmaktadır. İstibdat devrinde baskı altına alınan fikir özgürlüğüne yeni bir canlılık gelmiştir. Okullardaki tarih derslerinin programlarında önemli değişiklikler göze çarpmaktadır. İstibdat dönemine eleştirel bir yaklaşımla eğilen yayımlar büyük ölçüde artmaktadır. Tek tük örneklerine ancak Tanzimat döneminde rastladığımız hatıra türünden eserlerin sayısında önemli bir artış göze çarpmaktadır. Midhat Paşa'nın (oğlu tarafından), Said ve Kâmil paşaların hatıraları bu türün ilk akla gelen eserleridir.

Türkçülük ve Tarih Anlayışı

Öte yandan II. Meşrutiyet siyasal ve kültürel Türkçülük hareketinin gelişmesine de ortam hazırladı. Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı ünlü anıtsal eserinin II. Meşrutiyet döneminde bulunup yayınlanması, Türkoloji araştırmalarına geniş ufuklar açtı. İstanbul'da 24 Aralık 1908'de kurulan Türk Derneği'nin amacı: "Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin mazi ve haldeki âsar, ef'al, ahval ve muhitini öğrenmeğe ve öğretmeğe çalışmak"tı. Dernek 1911'de ancak 7 sayısı çıkmış olan bir dergi de yayınlamaya başladı. Bunu *Türk Yurdu* adlı bir dergi izledi. Kurucuları arasında Mehmed Emin (Yurdakul), Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinzade Ali (Turan) ve Akçuraoğlu Yusuf da bulunuyordu. Ziya Gökalp'in de *Türk Yurdu*'nda yerini almasıyla bu dergi, kültürel ve siyasal Türkçülüğün bütün sorunlarının tartışıldığı, işlendiği önemli ve etkili bir organ durumuna geldi. 1912'de Türklerin ulusal eğitimini ve ekonomik düzeyini yükseltmek amacıyla Türk Ocağı derneği kuruldu. Türk Ocağı'nın amaçları: "İslâm kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimaî, iktisadî seviyelerinin terfi ve ilasıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmak"tı. *Türk Yurdu*, bu derneğin başlıca organı haline geldi.

Türk Ocakları çok geçmeden bütün yurt çapında örgütlenmeye başladı. Dönemin ünlü adları da bu hareket ve örgütlenme içinde yer aldılar. Türk Ocakları merkezleri, kadın-erkek dinleyicileri de bir araya getiren toplumsal gelişmenin önemli odakları durumuna gelmekte gecikmedi. Türkçü hareketin Gökalp, Ömer Seyfeddin, Ahmet Hikmet gibi etkin üyeleri Selanik'te *Genç Kalemler*'i yayınlamaya başladılar. Türk dilinin sadeleşmesi açısından bu derginin önemli bir aşama olduğunu unutmamak gerekir. Halide Edip, siyasal bir roman olan *Yeni Turan*'ı yayınladı. Büyük bir bibliyografyacı olan Bursalı Mehmed Tahir ise genellikle Türklerin "ulûm ve fünuna" hizmez-

leri doğrultusunda araştırmalar yapıyor, geçmişte yetişen büyük Türkleri genç kuşaklara tanıtmaya çalışıyor özellikle kütüphane kütüphane dolaşarak *Osmanlı Müellifleri*'ni hazırlıyordu. Öte yandan yayın politikası Ziya Gökalp tarafından belirlenen *Yeni Mecmua* da 1917'de yayına girdi.

1915 (1331)'te kurulan, kurucuları arasında Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmed, Köprülüzade Mehmed Fuad, Şemseddin (Günaltay) gibi kimselerin bulunduğu Âsar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni *Millî Tetebbular Mecmuası*'nı (İstanbul, 1915, 5 sayı çıkmıştır) yayınlamaya başladı. Yönetmeliğinde "Encümen Türklere ait müessesatıyla mukayese ederek Türk milletinin hangi enmuzec-i içtimaiye mensub ve tekâmülün hangi safhasında bulunduğunu arayacaktır" deniliyordu. Bu dernek ve yayımladığı dergi içinde Köprülüzade Fuad Bey'in seçkin bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Köprülüzade, *Millî Tetebbular Mecmuası*'nda (sayı 5) "Selçuklular zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti" başlığı altında yayınladığı bir incelemesinde, Osmanlı saltanatının kurulmasından önce Anadolu Türklerinin geçirdiği evrelerin yalnız siyasal ve askerî yönden ele alınmasından yakınıyor; bunda asıl sorumluluğun "tarih medlûlünü" anlamayan bugünkü tarihçilere ait olduğunu belirtiyordu: "Osmanlı tarihini kendisine takaddüm eden safhalardan tamamiyle ayırarak mevhum ve mücerred bir surette tetkike çalışan o gibi müdekkikler için 8. asırdan evvelki zamanın hiçbir kıymeti yoktur; lisanın, edebiyatın, tarz-ı maişetin, ahlak ve âdatın Osmanlılardaki tecellilerini anlamaya çalışırken yalnız 'Söğüt' ve havalisinden bahsederler ve yalnız 'Kayı' aşireti nazar-ı dikkatlerini celp eder. Ortaasya'dan gelen ufak bir aşiret halkının az müddette müesses ve kavi bir hükûmet teşkil edebilmesini ancak harikulade rüyalarla tefsir eden eski müverrihler gibi, bugünkü müdekkikler de, Anadolu'daki Türk lisan ve edebiyatını dört yüz çadır halkında aramaktan fariğ olmuyorlar".

Bu son derece sağlam ve tutarlı görüşlerden yola çıkan Köprülüzade, gerek sözkonusu dergide gerek *Bilgi Mecmuası*'nda yazdığı yazılarda bütün Türk tarihinin ve Türk kültür tarihinin başlangıçtan zamanımıza kadar "zaman ve mekân içinde bir bütün olarak tetkiki" gerektiğini ortaya koymuştur. 1919'da yayınladığı ve Batı bilim adamlarının da büyük ölçüde dikkatini çeken *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde Selçuklular dönemindeki Anadolu'daki kültürel yaşayışın Ortaasya kültürel yaşayışıyla birbirine bağlı olduğunu kanıtlamıştır. 1922'de *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda çıkan "Anadolu'da İslâmiyet" başlıklı incelemesinde de Anadolu'daki Türklerin din tarihinin Anadolu'yu çevreleyen coğrafi alanlar ve Ortadoğu İslâm dünyasındaki dinsel akımlarla birlikte ele alınmadan anlaşılamayacağını savundu. Halil Berktay'ın ortaya koyduğu gibi Köprülü, Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde de oldukça seçkin bir yer tutmaktadır.

Öte yandan Ziya Gökalp, bilindiği gibi, Fransız toplumbilimcisi Durkheim'in sosyolojisinden yola çıkarak toplum sorunlarına yeni kavramlar, yeni açıklamalar getirmiş,imparatorluktaki çeşitli akımları *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Çağdaşlaşmak* formülüyle uzlaştırmaya çalışmış, dil ve kültür sorunlarına birinci derecede önem vermiştir. Ziya Gökalp'in çalışmalarında sosyoloji yanında tarihin de özel bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Türkçülük akımının önde gelen adlarından Ziya Gökalp, Türk tarihinin nereden başlaması gerektiğini soruyor ve sorunun karşılığını araştırıyordu (*Yeni Mecmua*, sayı 33): *"Bazı muharrirlerimiz Türk tarihini Sümerlerden, İskitlerden, Medyalılardan, Sakalardan başlatmak istiyorlar. Bize göre, henüz lisan ve kav-*

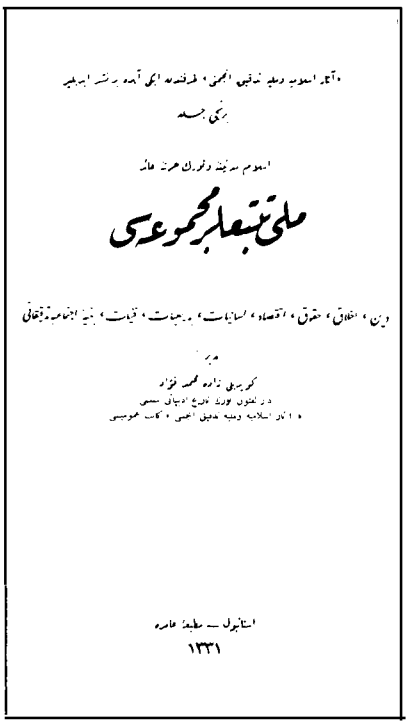

Introduction à l'histoire de l'Asie, les Turcs et les Mongles جنابلرينك آدلى اثر كزينيدر .

٨٥٣ تاريخ هجريسنه‌قدر مأخذ كوسترمكسزين نقل ايلديكمز وقايعك اكثريسى بوكتابدن ياعيناً وياخود جزئى تحريفله آلنمشدر . حقيقةً تورك تاريخنه وقوفى وتوركلره محبتى ايله مشهور اولان موسيولئون‌قاهون‌جنابلرى ذاتاً اثرينك ترجمه‌سنه وايستلديكى شكله‌قونلمسنه مساعده ايتديلر . بناءً عليه كنديلرينه حسيات صميمه‌مزى عرض ايتمه‌دن ختم مقال ايده‌مدك .

نجيب عاصم

BATI TÜRKOLOGLARI: 19. yy'ın sonlarına doğru Batı'da da Türkçülük üzerine araştırmalar başladı. Bu araştırmaların sonuçları oraya gönderilen öğrenciler aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne ulaştı ve bir süre sonra da etkisini gösterdi. Bunlar arasında J. Deguignes, Arthur, L. Davids ve Leon Cahun'un eserleri özellikle başta gelmektedir. L. Cahun'un Asya Tarihi'ne Giriş adlı eseri o dönemde bu konuda çalışan Necip Asım'ı da etkilemiş ve Türk Tarihi adlı eserini buna dayanarak yazmıştır. Leon Cahun (solda), Necip Asım'ın kitabını Cahun'un kitabına dayandırdığı sayfası (sağda).

TÜRKÇÜLÜK VE TARİH ANLAYIŞI: *II. Meşrutiyet'le birlikte gelişmeye başlayan siyasal ve kültürel Türkçülük hareketinin yanısıra Türk tarihi üzerine araştırmalar da önem kazandı. 1915'te kurulan Âsar-ı İslâmiye ve Milliye Tetkik Encümeni'nin çıkardığı Milli Tetebbular Mecmuası'nın yönetmeliğinde "Encümen.. Türk milletinin hangi enmuzec-i içtimaiye mensub ve tekâmülün hangi safhasında bulunduğunu arayacaktır" denmekteydi. Milli Tetebbular Mecmuası'nın birinci cildi.*

miyetleri meçhul olan bu eski cemiyetleri Türk tarihine mebde tanımak doğru değildir. Bundan başka bilfarz, bunların Türklerle akrabalıkları olsa bile, bunlar vasıtasıyla Türk tarihini aydınlatamayız". Gökalp, *"Türk kavimlerinin asıllarını ararken meçhulden başlayarak maluma doğru"* gelmeyi değil, *"malumdan başlayarak meçhule doğru gitmeyi muvafık"* buluyordu. Böyle bir yöntemle yola çıkan Ziya Gökalp, önce karşımıza Çinlilerin *Tukyu"* adını verdikleri Orhon Türkleri devletinin çıktığını belirtiyor; bunların asıllarının ise *"Huyong-Nu"*lara dayandığını ileri sürüyordu. Ortaya çıkacak yeni kaynaklar, daha eski bir Türk devleti gösterinceye kadar Türk tarihine Huyong-Nu devletinin kuruluşundan itibaren başlanması gerektiğini savunuyordu. Böyle olmakla birlikte Ziya Gökalp, zaman zaman Sümerleri ve Hititleri de Türk kavimleri arasında saymaktadır.

Üzerinde durulması gereken bir nokta da Ziya Gökalp'in Türkiye'de tarih yöntemi sorununa ilk eğilenlerden biri olmasıdır. *Küçük Mecmua*'da (sayı 11) yazdığı "Tarih ilim mi, yoksa sanat mı?" başlıklı bir makalesinde Durkheim'a uyarak biri *şey*'i (nesnel) diğeri de *millî* olmak üzere iki tarihin bulunduğunu belirtmektedir: *"Şey'i tarih, vakıaları olduğu gibi görmeğe çalışır. Bunda muvaffak olmak için, vesikaları inceden inceye tespit eder, vesikaları âbidelerle kontrol eder. Tarihî usülün bütün kaidelerine riayet ederek, geçmiş zamandaki vakıaları yeniden diriltmeye, yeniden canlandırmaya çalışır..."* Gökalp'e göre nesnel tarih tamamen bilim niteliğindedir. Bu bilim, geçmiş olayların bağımsız bir bilmi görünüşünde başladığı halde, sonuçta toplumbilimle birleşmektedir. Gökalp, buna karşılık "millî tarih"in amacının tamamıyla pedagojik olduğunu vurgulamaktadır: *"Millî tarihe gelince: bunun gayesi sırf pedagojiktir. Çocuklara kendi vatanlarını sevdirmek, milletlerini en muhterem bir millet tanıtmak için en iyi vasıta onlara atalarının faziletlerini, kahramanlıklarını, milletin şanlı ve şerefli sergüzeştlerini öğretmektir. Çocuklara istikbal için verilecek mefkûre tarih vasıtasıyla daha iyi telkin edilebilir. Mefkûre ağacının kökleri, mazinin ne kadar derin noktalarına inebilirse, istikbaldeki çiçekleri ve yemişleri de o derece taravetli ve feyizli olur..."*

Gökalp'in şiirleri başta olmak üzere birçok eserini bu ölçüler içinde, bu "mefkûre"yi verebilmek için kaleme aldığını belirtmek gerekir. Gökalp, İslâmlıktan önceki Türk devletlerini, Attila, Cengiz Han, Timur, Babür gibi büyük Türk kahramanlarının başarılarını coşkunlukla anlatır. Bunlara zaman zaman, Heyd'in deyimiyle biraz tereddütle de olsa, Osmanlı padişahlarını da eklemekten geri kalmaz. Gökalp'in *Küçük Mecmua*'da yayınlanan "Tarihte Usul" (sayı 12), "Tarih Usulünde Şahitler" (sayı 13), "Tarih Usulünde Ananeler" (sayı 14), "Vesikalar" (sayı 16) başlığını taşıyan incelemeleri, onun, tarih biliminin 19. yy başlarında ulaştığı düzeyi temelinden kavradığını ortaya koymaktadır. Bu yöntemin oluşmasında büyük katkıları bulunan Batılı tarihçilerin hiçbiri (Michelet, Fustel de Coulanges vb.) Gökalp'e yabancı değildir.

Çağdaş Tarihçiliğe Doğru

1910'da Tarih-i Osmanî Encümeni adını taşıyan bir derneğin kurulması, Türkiye'de çağdaş anlamda tarih araştırmalarının başlaması açısından oldukça önemli bir adımdır. Encümenin çıkardığı derginin *(Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası/TOEM)* ilk sayısında: *"Usul-i Meşrutiyeti istihsal eden Osmanlılar tevhid-i anasır, telif-i menafi, telfik-i âmal ile vatan-ı müştereke aynı kuvvetle sarılmak azmini izhar edince tarih-i milliyi öğrenmek lüzumu tezahür ediyordu."* denilmekteydi. Bundan anlaşıldığına göre TOE tarihi, *ittihad-ı anâsır* için bir basamak olarak kabul ediyordu. Osmanlı padişahı da derneğin çalışmalarına mali katkıda bulunuyordu. "Encümenin vazifesi Devlet-i Osmaniye'nin mükemmel bir tarihini vücuda getirmek ve Tarih-i Osmaniye ait resail ve evrak ve kuyudatı tab ve neşr etmektir. İşbu vazife şimdilik Tarih-i Osmaniye münhasır ise de ileride tevsi olunabilir". Bundan anlaşıldığına göre derneğin asıl amacı, "mufassal ve mükemmel" bir Osmanlı Tarihi yazmaktı. Derneğin sürekli üyeleri arasında Abdurrahman Şeref, Ahmed Tevhid, Ahmed Refik, Mehmed Arif, Necip Âsım gibi o dönemin ünlü tarihçileri bulunuyordu.

Tarih-i Osmanî Encümeni, çağdaş anlamda tarih malzemesinin nasıl değerlendirileceği, kaynakların nasıl kullanılacağı, belgelerin ne şekilde ele alınıp işleneceği gibi sorunlara bilimsel yöntemlerle yaklaşılmasının ilk örneklerini verdi. Encümen bir yandan çeşitli monografiler yayınlarken öte yandan da en eski Osmanlı kaynaklarının *(Âşıkpaşazade Tarihi* başta olmak üzere) eleştirili basımlarının yapılmasına da ağırlık verdi. Kaynakların var olan yazmalarının birbiriyle karşılaştırılması suretiyle en eski metne yakın bir nüshanın ortaya çıkmasını sağlayan bu yöntemin (édition critique) ilk kez bu tarihlerde bizde uygulanmaya başladığını belirtmek gerekir. Osmanlı kanunnameleri (Fatih, Sultan Süleyman) başta olmak üzere Dursun Bey'in *Tarih-i Ebu'l-feth*, Kritovoulos'un *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani* gibi kaynak eserler de *TOEM*'in sayılarına ek olarak veriliyordu. Bu "ilaveler"in değerli bir koleksiyon oluşturduğunu belirtmek gerekir. Öte yandan Türkiye'nin çeşitli yerlerinde Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait kitabelerin der-

lenip yayınlanması yolunda da çok ileri adımlar atıldı. Halil Edhem'in *Kayseriyye Şehri* (İstanbul, 1918) bunun en seçkin örneklerinden biridir. *TOEM*'in hemen hemen her sayısında kitabelerle ilgili önemli yazılar yer almıştır.

Encümenin üyelerinden biri olan "piyade yüzbaşısı" Ahmed Refik Bey, hem Osman Nuri'nin eksik bıraktığı *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*'nın 3. cildini tamamlıyor, hem *Büyük Tarih-i Umumi*'yi forma forma yayınlıyor, hem de *TOEM*'de çoğu arşiv malzemesine dayalı çok değerli incelemeler kaleme alıyordu. Bütün bunların ötesinde bu son derece çalışkan ve üretken tarihçimiz, birer halk kitabı sayılabilecek eserleriyle Türkiye'de tarih sevgisinin uyanmasına, tarih bilgisinin geniş ölçüde artmasına ve tarih bilincinin yerleşmesine önemli bir katkıda bulundu. Gerçekten "Müverrih Ahmed Refik", Türkiye'de *Tarihi Sevdiren Adam* oldu. Hasan-Âli Yücel, forma forma yayınlanıp sınıfa ulaşan *Tarih-i Umumi*'nin, kendi kuşağını nasıl olumlu bir yönde etkilediğini bütün canlılığıyla bize anlatmaktadır.

Yukarda belirttiğimiz gibi, Encümenin temel amaçlarından biri büyük bir Osmanlı Tarihi ortaya koymaktı. Tasarlanan *Osmanlı Tarihi*'nin I. cildi Necib Âsım ve Mehmed Arif tarafından yazıldı: *"İşbu birinci ciltte Osmanlıların aslı olan Türklere ve Osmanlıların yed-i fethine geçen memalikte kableli istila hükûmet eden ümem ve akvamın ahvaline mütedair bir hulasa tertip ve derc kılınmış, badehu devlet-i ebed müddet-i Osmaniye'nin bidayet-i zuhuru ve birinci padişah-ı âlicah Osman Han Gazi'nin ahd-i hükûmeti nakl ve beyan olunmuştur"*. Böylece bu ciltte Osmanlı tarihinin, genel Türk tarihinin bir halkası olarak ele alındığını, Osmanlı Devletinin kuruluşundan önce Anadolu'nun, Rumeli'nin ve Bizans'ın durumunun incelenerek tarihsel koşulların ortaya konulduğunu görüyoruz. Osmanlı devletinin kuruluşu ve Osman Gazi dönemi için o zamana kadar tarihçilerin pek dikkatini çekmeyen önemli kaynakların (*Kemalpaşazade Tarihi* gibi) kullanıldığını ve bu kaynaklardaki bilgilerin birbiriyle karşılaştırılarak eleştirici süzgecinden geçirildiği anlaşılmaktadır. Kitabın diğer ciltlerinin yayınlanamamış olması bu önemli girişimin yarıda kalmasına neden olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra Tarih-i Osmanî Encümeni, Türk Tarih Encümeni adını aldı ve *TOEM* de *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (TTEM) adıyla yayınını sürdürdü.

Siyasal ve ideolojik bir akım olarak *İslâmcılık*, II. Meşrutiyet'te oldukça önemli bir rol oynamıştır. İslâm'ın asli prensiplerine dönüş, bu akımın ana tezidir. Geçmişi, uygarlığı ve düşüncesi bakımlarından, İslâmın zengin tarihi istenilen ve aranılan kanıtları ve örnekleri sağlamaktadır. Bu akımın yayın etkinlikleri öteki akımları temsil edenlerin yayınlarıyla karşılaştırılamayacak kadar çoktur. *Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşad, Mekâtip ve Medaris, Beyanü'l-Hak, Livâ-yı İslâm, Mahfel* gibi dergiler bu akımı temsil eden çeşitli derneklerin belli başlı yayın organlarıydı. *İslâm Mecmuası* ise dinin ulusal bir kimliğe büründürülmesinden yana olan Türkçülerin yayın organı olarak kalmıştır. Bütün bu dergilerdeki yazılarda İslâm tarihine ve İslâm uygarlığına ilişkin araştırmalara da yer verilmekle birlikte daha çok *ideolojik* konu ve sorunlar ağır basmaktaydı. Bu yüzden Tanzimat döneminde olduğu gibi II. Meşrutiyet döneminde de derli toplu bir İslâm tarihi yazılamadı. Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*'sı bu alanda yapılan en iyi derlemelerden bir olmak özelliğini koruyordu.

Belki böyle bir boşluğu doldurmak ya da "kendi dinlerinin bilimsel tarihini Batıdan öğrenmek durumuna düşmüş" bulunan Müslümanlara bu tarihin nasıl yazılacağını göstermek amacıyla Dr. Abdullah Cevdet, Hollandalı Doğubilimci R. Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet*'ini çevirip yayınladı (Mısır, 1908-1909). Olay, İslâmcılar arasında büyük bir tepki yarattı. Şeyhülislâmlığın önerisi üzerine hükümetin kitabı toplaması zorunlu oldu. *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-Reşad* dergileri hem *Tarih-i İslâmiyet*'in yazarına hem de çevirenine ateş püskürmeye başladılar. "Böyle bir sahte unvanla diyanet-i celile-i İslâmiye aleyhinde neşr olunan" bu eseri âyandan Manastırlı İsmail Hakkı, yerin dibine batırıyor hem de Türkçe, Arapça ve Farsçada yazılmış derli top-

تاریخ عثمانی انجمنی حقنده تعلیمات سودتی

تشکیلات

برنجی ماده — ارباب اختصاصدن اون ایکی اعضادن مرکب اولق اوزره بر تاریخ عثمانی انجمنی تشکیل ایدیلهجکدر . اعضادن بری انجمنه ریاست ایدهجك ورئیس بولنمدیغی زمان اعضانك اك قدملیسی رئیس وکالتی ایفا ایلیهجکدر .

ایکنجی ماده — رئیس واعضا بدایةً طرف حکومتدن انتخاب اولنوب بعده محل وقوع بولدقجه انتخاب کیفیتی اعضای موجودهنك اکثریت آرائله مودوعدر .

اوچنجی ماده — اشبو اون ایکی اعضای دائمهدن ماعدا خاندان سلطنت سنیه انجال کرامندن اعضای فاخره وارباب اختصاصدن اعضای معاونه واعضای مخابره دخی قید اولنهجقدر .

دردنجی ماده — اعضای دائمهدن خدمت دولتده بولنانلره انجمنك ایا انعقادیه سنده انجمنده حاضر بولندقلری اوزره منسوب اولدقلری دوائردن مساعده اولنهجقدر وبونلرك ممکن مرتبه استانبولده استخدام اولنمادی دوائر عائده سنجه نظر دقته آلنهجقدر.

بشنجی ماده — انجمن اعضاسی لاجل التتبع دوائرك اوراق مخزنلرینه مراجعته مأذوندر .

آلتنجی ماده — اعضای دائمهدن بشقه دوائر حکومتده مستخدم اولان اعضای معاونهنك وسائر بعض ارباب اختصاصك لدی الحاجه انجمنه دعوتنده دوائر عائده لرنجه مساعده اولنهجقدر .

یدنجی ماده — انجمن هفتهده بر وعندالزوم ایکی دفعه طوپلانهجقدر. اجتماع آیتنك کونی رئیس طرفندن اعضایه بیان ایدیلهجکدر.

ÇAĞDAŞ TARİHÇİLİĞE DOĞRU: *Tarih-i Osmanî Encümeni çağdaş anlamda tarih araştırmaları açısından önem taşıyan bir kuruluştur. 1910'da kurulan Encümen'in yayımladığı Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda tarih araştırmalarında amacın "Devlet-i Osmaniye'nin mükemmel bir tarihini vücuda getirmek ve Tarih-i Osmaniye ait resail ve evrak ve kuyudatı tab ve neşr etmektir" denmektedir.*

lu bir İslâm tarihi bulunmadığını teslim ediyordu (*Sırat-ı Müstakim,* 72 (1325) ve sonraki sayılar). Eleştiriler Dr. Dozy'yi olduğu kadar Dr. Abdullah Cevdet'i de hedef alıyordu. Özellikle Abdullah Cevdet'in kitaba yazdığı önsöz ve eklediği notlar, bu eleştirilerin başlıca kaynağıydı. Dr. Abdullah Cevdet, bu tepkiler karşısında biraz gerilemekle birlikte Şeyhülislâmlığa, İtalyan Doğubilimcisi Leone Caetani'nin *Annali del'Islâm* adlı Katolik gözüyle yazılmış büyük eserinin Türkçeye çevrilmesini önerdi (bu kitap Hüseyin Cahid tarafından çevrilmiş 1924-27 yılları arasında 10 cilt olarak yayınlanmış fakat tamamlanmamıştır).

Batı dillerinden yapılan çeviriler, II. Meşrutiyet tarihçiliğinde önemli bir yer tutmaktadır. Ünlü Fransız tarihçisi Charles Seignobos'un *Tarih-i Medeniyet* (çev. A.Refik, İstanbul, 1328,3 cilt) ve *Tarih-i Siyasî 1814-1896* (çev. Ali Reşad, İstanbul, 1324-1326) gibi eserleri ilk akla gelen çevirilerdir. Engelhardt'ın *Türkiye ve Tanzimat* başlığını taşıyan eseri de Ali Reşad tarafından dilimize çevrilip yayımlanmıştır (İstanbul, 1328). Mehmed Atâ Bey, Hammer'in ünlü *Osmanlı Tarihi*'nin Fransızca çevirisini esas alarak Türkçeye çevirmeye başlamış ve bu tarihin bütün Doğu kaynaklarını kontrol etmek suretiyle eksiklerini gidermeye, yanlışları düzeltmeye çalışmıştı. Böylece ortaya büyük bir emek ürünü olan bir çeviri çıkmaya başladı. *Devlet-i Osmaniye Tarihi* başlığını taşıyan bu çevirinin ancak 10 cildi yayınlanabilmiştir (İstanbul, 1329-1337, 11. cilt yeni harflerle, İstanbul, 1947).

Meşrutiyetten sonra tarihçiliğimiz, yeni Türkiye devletinin kurulmasıyla ulusal ve çağdaş bir aşamaya geldi. □

KAYNAKÇA

□ AKÜN Ömer Faruk, "Namık Kemal", *İslâm Ansiklopedisi* (İA), VII
□ Ali Kemal, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?*, İstanbul, 1334
□ BABİNGER Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çev. Coşkun Üçok), Ankara, 1982
□ BAYSUN M. Cavid, "Cevdet Paşa. Şahsiyetine ve ilim sahasındaki faaliyetine dair", *Türkiyat mecmuası,* XI, 1954
□ BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Ankara, 1973
□ BERKTAY Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü,* Ankara, 1983
□ Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* İstanbul, 1334-1342
□ EMİL Birol, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri,* İstanbul, 1979
□ Fatma Aliye Hanım, *Cevdet Paşa ve Zamanı,* İstanbul, 1332
□ *Felsefe Kurumu Seminerleri,* Ankara, 1977, (3. bölümde Türkiye'de Tarih Eğitimi Seminerine sunulan bildiriler ve tartışmalar)
□ GEORGEON François, *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura* (1876-1935), Paris, 1980
□ GÖKMAN Muzaffer, *Tarihi Sevdiren Adam. Ahmet Refik Altınay,* İstanbul, 1978
□ GÜNYOL Vedat, *Yeni Türkiye Ardında,* İstanbul, 1976
□ Halil Ethem, *Fihrist-i Umumi,* İstanbul, 1928
□ HANİOĞLU M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi,* İstanbul, 1981
□ HEYD Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri* (çev. K. Günay), Ankara, 1979
□ İSKİT Server, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,* İstanbul, 1939
□ *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Tarih Yazmaları Kataloğu,* İstanbul, 1943
□ KARAL Enver Ziya, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili olarak Türkçe,* Ankara, 1978
□ KORAY Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, 1729-1955,* İstanbul, 1959
□ Köprülüzade Mehmet Fuat, *Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri,* İstanbul, 1928
□ KURAN Ercümend, "Ottoman historiography of the Tanzimat period", *Historians of the Middle East* (yay. B. Lewis, P.M. Holt), London, 1962
□ KÜTÜKOĞLU Bekir, "Vekayinüvis", *İA,* cüz. 128-129
□ LEVEND Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi,* I, Ankara, 1973
□ LEWİS Bernard, "History writing and national revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs,* IV, 1953
□ LEWİS Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1970
□ MANTRAN Robert, "Les études historiques en Turquie depuis 1923", *Anadolu,*XII, 1952
□ MANTRAN Robert, "L'orientation des études historiques en Turquie", *Revue historique,* 234, 1965
□ MERİÇ Ümit, *Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet Görüşü,* İstanbul, 1979
□ ÖLMEZOĞLU Ali, "Cevdet Paşa", *İA,* III
□ TANPINAR Ahmet Hamdi, "Ahmet Vefik Paşa", *İA,* I
□ TANPINAR A.H., *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul, 1956
□ TEKİNDAĞ M.C. Şehabeddin, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten,* XXXV/140, 1971
□ TUNAYA Tarık Zafer, *İslâmcılık Cereyanı,* İstanbul, 1962
□ YİNANÇ Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete kadar bizde tarihçilik", *Tanzimat I,* İstanbul, 1940
□ Yusuf Akçuraoğlu, "Türkçülük", *Türk Yılı,* I, 1928
□ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (yay. Enver Ziya Karal) Ankara, 1976

ULUSLARARASI PLANDA: *Türk tarihi üzerine araştırmaların yaygınlaşması Batı'da da değişik örgütlenmelere yolaçtı. Bu arada araştırma yapan, kitap yayımlayan birçok Batılı yazar dönem dönem düşüncelerini tartışmak için bir araya gelerek kongreler düzenlediler. Bu kongrelere Osmanlı aydınları da katıldı. 5 Eylül 1898'de Paris'te toplanan müsteşrikler kongresinde doğu dilleri ve İslâmî eserler şubesi üyeleri.*

TARİHİ ESERLER VE MÜZECİLİK

Osman Hamdi Bey'e verilen madalya.

Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu

Prof. Dr. Semavi Eyice

Askeri Müze

Tahir Nejat Eralp

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması**
Doç. Dr. İlber Ortaylı

Bu konuda ayrıca *Mimarlık* maddesine bakınız.

Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu

Semavi Eyice

Eski çağlardan kalmış, programlı ve tesadüfen yapılan kazılarda elde edilmiş eski eserlerin taplanıp muhafaza edildiği, eski adıyla Âsar-ı Atika, Batı dillerinden alınan adıyla ise Arkeoloji müzelerinin Avrupa'da oldukça erken bir dönemde kurulmasına karşılık, bizde benzerleri çok yakın tarihlerde doğmuştur. Konya'nın ortasında yükselen ve bir höyük olan yığına tepenin etrafını surlarla çevreleyen Selçuklular, belki Türk tarihinde ilk müze denemesini yapmışlar ve ellerine geçen her döneme ait her çeşit işlenmiş taşı bu sur duvarlarının dış yüzlerine yapıştırarak sergilemek suretiyle bir bakıma bir müzeci anlayışıyla davranmışlardır. Ne yazık ki, Konya surlarından bugün hiçbir iz kalmamıştır. Fransız seyyahı Léon de Laborde (1807-1869), 1837'de yayınlanan büyük *Voyages en Asie Mineure et en Syrie* başlıklı eserindeki gravürlerde bu sur duvarlarını ve kapıları, onları süsleyen kabartmalar ve heykellerle tasvir etmiştir. Bunlar arasında, duvara saplanmış bir konsol üzerine yerleştirilmiş başsız çıplak bir erkek heykelinin varlığı bilhassa dikkat çekicidir. Böylece Türk müzeciliğinin çok uzak geçmişini ve öncülüğünü Selçuklular dönemine, 13. yy'a kadar indirmek mümkündür.

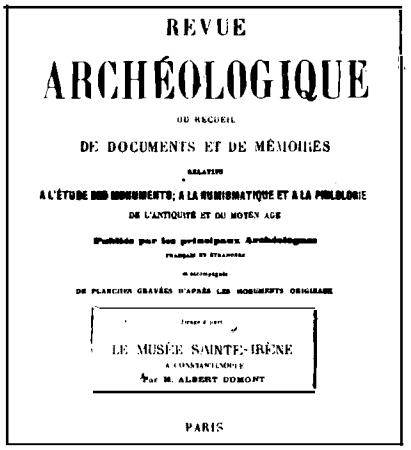
Osmanlı döneminde ise çeşitli eski eserlerin, korunmaları gayesiyle depolandıkları ve böylece saklandıkları görülür. Bu tutum her ne kadar çağımızın müzeciliğine ters düşmekte ise de, pek çok eserin böylece yok olmaktan kurtarıldığı ve bugünkü müzelerimize geçtiği de bir gerçektir. Topkapı sarayı denilen Saray-ı Cedid'in birinci avlusunda bulunan, Bizans'dan kalma Hagia Eirene kilisesi, İç Cebehane şekline sokularak, bütün Osmanlı tarihi boyunca bilhassa savaş ganimetleri olarak ele geçirilen çeşitli silâh ve savaş âletleri burada depolanmış, böylece bugünkü Askerî Müze'mizin özü meydana getirilmiştir. Ayrıca çeşitli mimarî eserler de geçmiş çağların ve medeniyetlerin kalıntıları olan taş organların devşirme malzeme olarak ikinci defa kullanıldıkları görülür. Devşirme malzemenin böylece değerlendirilmesi, yabancı da olsa güzel bir parçanın hem korunmasını hem de onun yeni bir mimarî düzenin içinde sergilenmesini sağlıyordu. Bu davranış da bir bakıma müzeci tutumunun belirtisi sayılabilir. Fakat bu saydığımız birkaç örnek tam anlamıyla bir müze kuruluşu da sayılamaz.

Türk Müzeciliği

Türk müzeciliğinin temeli, Tanzimat'ın ilânından sonra 19. yy'ın ortalarında, Sultan Abdülmecid (1839-1861) yıllarında Tophane-i Âmire Müşiri Fethi Ahmed Paşa'nın (1801-1858) gayretiyle atılmıştır. Rodosluzâde lâkabıyla tanınan Fethi Ahmed Paşa çok iyi bir asker, büyük kahramanlıkları olan bir komutan, dirayetli bir devlet adamıydı. Sultan Abdülmecid'in ablası Atiye Sultan ile evlendiğinde Saray'a damat olmuş, birkaç defa çeşitli neza-

MÜZECİLİĞİN GEÇMİŞİ: Türk müzeciliğinin kökenleri Selçuklular dönemine kadar uzanır. Osmanlı döneminde ise eski eserlerin korunması amacıyla depolandıkları görülmüşse de, tüm bu çabaları gerçek anlamda müzecilik sayamayız. Ahmed Fethi Paşa'nın temelini attığı Türk müzeciliği Tanzimat'tan sonra gelişmiştir. Ahmed Fethi Paşa, Batı kültürüne açık, elçiliklerde bulunmuş, Tophane Müşirliği yapmış bir kişidir. Osmanlı Devleti'nde ilk müzeyi İstanbul'da St. Irene Kilisesinde kuran Ahmed Fethi Paşa.

REVUE
ARCHÉOLOGIQUE
DE DOCUMENTS ET DE MÉMOIRES
LE MUSÉE SAINTE-IRÈNE
PARIS

BİR KATALOG: Hagia Eirene'de (St. Irene) kurulan müzenin kataloğunu hazırlayıp, Revue Archèologique'in 1886'daki cildinde yayımlayan Fransız arkeolog A. Dumont, bu katalogta müzedeki heykelleri, toprak ve madeni eserleri tarif etmektedir. Eski Osmanlı kıyafetleri müzesinde bulunan bazı eserlerin de yer aldığı katalog bu konuda ilk olması bakımından önemlidir. A.Dumont'un kataloğu.

retlerde bulunmuş, elçilik yapmış, ikinci defa atandığı Tophane Müşirliği'nde 1843'den 1858'e kadar ondört yıl kalmış ve bu görevdeyken 56 yaşında bu dünyadan göçmüştür. Fethi Ahmed Paşa, Batı kültürüne açık, uyanık tabiatlı bir kişi olarak tanınmıştı. Kuzguncuk'taki yalısı (şimdi Şevket Mocan yalısı olarak bilinen) değerli eşya ile döşenmişti. Ünlü Fransız yazar, şair ve hükümet adamı Alphonse de Lamartine (1790-1869), 1833'de İstanbul'a geldiğinde tanıdığı Ahmed Paşa'yı, "*...her bakımdan bir Avrupalı'ya benzeyen genç ve zarif bir Osmanlı diplomatı...*" olarak tarif eder. Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde 1850'de ikinci gelişinde ise, Fethi Ahmed Paşa'nın Boğaziçi'ndeki güzel yalısını kısaca anar. Paşa'nın ilk müzeyi kurma deneyi, Hagia Eirene (St.İrene) kilisesinde, çeşitli eski silahları toplaması suretiyle oldu. Bu işe tam olarak hangi tarihde başlandığı kesin olarak bilinmez. Fakat 1846 veya 1847'de yapıldığı sanılır. Nitekim Müzeler İdaresi bunlardan 1846 tarihini esas kabul ederek 100. yıldönümü olan 1946'da bir anma töreni düzenlemiş, bu vesileyle Türk müzecilik tarihi hakkında o yılların müze müdürleri tarafından yayınlar yapıldığı gibi, bir tarafında Fethi Ahmed Paşa'nın, diğer yüzünde Eirene kilisesi olan yapının resimleriyle bir de hatıra madalyası bastırılmıştır. Osmanlı dönemi boyunca İç Cebehane olarak adlandırılan Hagia Eirene kilisesi, artık Harbiye Anbarı olmuş, avluyu saran revakların araları camekânlarla kapatılarak bu revaklar koleksiyonlara ayrılmıştır. Bu iki galerinin avluya açılan mermer söveli kapılarının üstünde, bir tarafta Mecma-ı esliha-ı âtika, diğer tarafta Mecma-ı âsar-ı âtika yazıları bugün hâlâ durmaktadır. Böylece bu galeri şeklindeki uzun mekânlardan biri eski silâhlar koleksiyonuna, diğeri ise eski yâni arkeolojik eserler koleksiyonuna tahsis edilmiş oluyordu. Fransız yazarı Maxime du Camp, 1850 Kasımı'nda Aydın'da hükümet konağı yapılırken bulunan Roma çağına ait bir tiyatro artistini sembolize eden bir heykeli satın almak istemiş, fakat bu alışveriş başarıya ulaşamamış, az sonra da aynı parçaya İstanbul'daki küçük müzede rastlamıştır. Böylece Devlet'in çeşitli köşelerinden buraya arkeolojik parçalar gönderildiği ve bu hususda bazı memurların hayli hassas davrandıkları anlaşılır. 1850 sonlarında İstanbul'a gelen tanınmış Fransız yazarı Gustave Flaubert (1821-1880) de 18 Kasım günü Saray'daki müzeyi ziyaretini yol günlüğünde kısaca anlatır: burada maskeli bir komedyen heykeli, birkaç büst, birçok çömlek, Mısır resimleri ve yazısıyla süslü iki taş görmüştür.

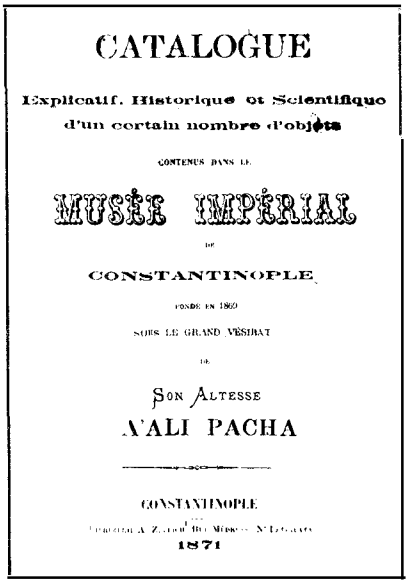
Bu pek küçük "ilk müze"yi görenlerden biri de tanınmış Fransız yazarı ve sanat eleştiricisi Théophile Gautier'dir (1811-1872). 1852'ye doğru, yâni müzenin kuruluşundan sadece 4-5 yıl kadar sonra İstanbul'a gelen Gautier, bu ilk koleksiyonu şu surette anlatır: "*Bir ilerleme gösteren, dikkate değer bir özellik de, Harbiye Anbarı yapılan ve Saray'ın müştemilâtından olan eski Hagia Eirene kilisesinin önündeki avluda çeşitli antik eşyanın toplanmış olmasıdır: bunlar heykel başları, gövdeleri, kabartmalar, kitabeler, lâhitler olup, bir Bizans müzesinin nüvesini teşkil ederler. Her günkü yeni buluntuların katılmasıyla bu koleksiyon hayli ilgi çekici olabilir. Kilisenin yanında, Yunan haçlarıyla bezenmiş porfir taşından iki veya üç lâhit herhalde evvelde imparator ve imparatoriçelerin cesetlerini muhafaza ediyordu. Kırılmış kapaklarından yoksun bu lâhitlere biriken göğün yağmur sularını, kuşlar sevinçli ötüşleriyle içmeye geliyorlardı. Hagia Eirene'nin içinde, bizim Askerî Müzemizi inkâr etmeyecek biçimde, bütün duvar yüzleri tüfekler, kılıçlar, çeşitli modellerden tabancalar, bizim Askerî Müze'mize de ters düşmeyecek biçimde askerî bir simetriyle düzenlenerek kaplanmıştır. Fakat Türkler'de büyük hayranlık uyandıran ve onları gururlandıran bu şatafatlı süslemenin, Avrupalı bir seyyahı şaşırtacak bir tarafı yoktur. Fakat esas ilgi uyandıran apsisin dibinde, galeriye dönüştürülmüş bir mahfelde muhafaza olunan tarihî silâhlar koleksiyonudur*".

İlk Müze Kataloğu

Kuruluşundan yirmi yıl kadar sonra bu küçük müzenin ilk defa olarak basit bir kataloğu A. Dumont tarafından 1867'de hazırlanıp yayınlanmıştır. *Revue Archéologique*'in 1868 yılındaki cildinde (s. 237-263) basılan bu makale *Le Musée Sainte-Iréne à Constantinople, Antiquités grecques, gréco-romaines et byzantines* başlığıyla çıkmıştır. Dumont daha ilk satırlarda bu koleksiyonu pek çok arkeoloğun farkına bile varmadığını, görmek isteyenlerin ise özel bir izin almak gerektiğinden bu formalitelerden bezdiklerini belirtir. "*Hagia Eirene'nin galerilerinde heykeller, kitabeler, kabartmalar intizamsız biçimde sergilenmiştir. Birçok eser önlerine konulan arkeolojiyle ilgisiz eşya yüzünden yetersiz olarak incelenmekte, başkaları ise bakımsızlıktan, hatta rütubetten her gün biraz daha fazla zarar görmektedir. En üzücü nokta, her eserin geldiği yerin güvenilir bir notla bildirilmiş olmayışıdır. Boşlukta oldukları için kolayca yer değiştirebilen etiketler, genellikle çok sıradan sözlerle eşyanın menşeini* İstanbul dışında bulunmuştur *cümlesi ile bildirir.*" Dumont bu önsözünü, Osmanlı Devleti'nin bütün bu eski eserleri tasnif edecek Batılı bir arkeoloğu bu göreve davetini temenni ettiği cümlesiyle bitirir. Bu Fransız arkeoloğu ayrıca Hagia Eirene'yi bir Bizans mimarî anıtı olarak övdükten sonra, yeni ve muhteşem büyük bir greko-bizanten müzenin, yapılsa bile onun bu binaya erişemeyeceğine de işaret eder. Dumont'un bildirdiğine göre, burada Yunan, Roma, Erken Hıristiyan ve Bizans eseri bulunmakta olup, bunlar camekânlı dolapları olan kapalı büyük bir salonda, bu salonun önündeki açık avluda ve Harbiye Anbarı'nın girişinin solunda bulunan açık avluda sergilenmektedir.

A. Dumont'un küçük kataloğunda, buradaki heykeller, toprak ve madenî

ÖNEMLİ BİR GELİŞME: Maarif Nazırlığı sırasında değerli hizmetleri olan Safvet Paşa müzecilik konusunda da yararlı çalışmalarda bulunmuştur. Vilayetlere genelgeler göndererek, arkeolojik eserlerin toplanmasını ve İstanbul'a gönderilmesini izleyen Safvet Paşa'nın bu çabaları sonunda birçok değerli eser korunabilmiştir. Safvet Paşa'nın müze müdürlüğüne atadığı Edward Goold envanter tutarak Fransızca bir katalog bastırmıştır. Âli Paşa'ya ithaf olunan bu katalogta birçok eserin tarifiyle resimler yer almıştır. Âli Paşa'ya sunulan katalog (solda), arkeolojik eserlerin su yüzüne çıkmasında emeği geçen Suriye valisi Abdüllatif Suphi Paşa (sağda).

CATALOGUE

Explicatif, Historique et Scientifique

d'un certain nombre d'objets

CONTENUS DANS LE

MUSÉE IMPÉRIAL

DE

CONSTANTINOPLE

FONDÉ EN 1869

SOUS LE GRAND VÉSIRAT

DE

SON ALTESSE

A'ALI PACHA

CONSTANTINOPLE

1871

eserler tarif edilmekle beraber, aralarında Sultanahmet meydanı kenarında İbrahim Paşa sarayında Elbise-i Âtika adıyla kurulmuş olan eski Osmanlı kıyafetleri müzesinde bulunan bazı arkeolojik eserler de yer almaktadır. Yeniçeriler Müzesi (Musée des Janissaires) de denilen bu koleksiyon da sonraları Hagia Eirene'ye taşınmış ve galerilere yerleştirilmişti. Bunlardan sağlam kalabilen mankenler şimdi Askerî Müze'dedir. 1850'li yıllarda hâlâ bazı grekoromen parçaların Elbise-i Âtika'da muhafaza olunduklarının sebebi anlaşılmaz. Toplanmış eserlere ilk defa müze adı Âli Paşa'nın (1815-1871) sadrâzamlığı ve Safvet Paşa'nın (1814-1883) Maarif nâzırlığı (Millî Eğitim bakanlığı) sırasında verildi. Koleksiyon Müze-i Humayûn adını alırken, başına da 8 Temmuz 1869'da Galatasaray Sultanisi öğretmenlerinden Edward Goold adında bir İngiliz atanıyordu. Müze-i Humayûn'un başına getirilen E.Goold hakkında pek az şey bilinir. O çağın İstanbul'da yaşayan yabancıları arasında da onun hakkında görüşler birbirine tamamen terstir. Uzun yıllardır Türkler arasında yaşayan A.D. Mordtmann'a (1811-1879) göre, "Sadrâzam Âli Paşa tarafından 1869'da, İngiliz elçiliğinin tavsiye ettiği ve İstanbul'da çok karanlık bir şöhreti olan Mr. Goold adında Katolik İrlandalı biri" müzenin başına getirilmiştir. Mordtmann, üzerine adını koymadığı, sadece "Bir Osmanlı" imzasıyla 1877-1878'de iki cilt halinde basılan bu kitabında *(Stambul und das Moderne Türkenthum)*, müzeyi de küçümseyerek tarif eder: *"Sultan Abdülmecid döneminde, tesadüflerin İstanbul'a sürüklediği arkeoloji eserleri, Hagia Eirene'nin müzeden çok bir at ahırına benzeyen bir ek binasına konulmuştur. Esas bina bir Silâhhane* (Zeughaus-Armorium) *olduğundan bu müzeyi, yığılmış eserleri görmek isteyenler ancak Tophane müşirinin izniyle içeri girebilirler."* Osmanlı Devleti, Anadolu ve Türkler'i çok iyi tanımakla beraber yazılarında daima Türkler'i küçümseyen, fakat buna rağmen 1811'den beri Türk toprağında yatan Mordtmann'ın bu görüşlerine karşılık, İstanbul'da Fransızca bir dergi yayınlayan Alfred de Caston ise 1868'de Paris'de basılan *Costantinople en 1869 (!) - Histoire des hommes et des choses* başlıklı kitabında, "Galatasaray Sultanîsi'nin ders nâzır M. Goold'un İstanbul'da yaşayan Avrupalı'ların en ilgi çekicilerinden" olduğunu yazdıktan sonra, onun *"İngiltere'nin en eski ve en yüksek soylularından ve Büyük Britanya'nın en büyük adlarıyla akraba bir aileden geldiğini, Avusturya ordusunda yüksek rütbeyle subaylık yaptığını ve bu saygıdeğer* (honorable) *kişinin engin bilgisiyle sarsılmaz hoşgörürlüğünü, geleceğin vatandaşlarını yetiştirmeye ve onlara yol göstermeye harcamaktadır"* diyerek tarif eder. A. de Caston'a göre Goold, 1867 veya 1868'de, Doğu'da öğretim hakkında çok dikkat çeken ve mükemmel bir de kitap yayınlanuştır. Bu satırların sonunda yazar, yer azlığı yüzünden, okuyucuyu çok ilgilendireceğinden emin olmakla beraber Sir E. Goold'un hayatını anlatmak zevkinden mahrum kaldığını da bildirir. Böylece hemen hemen aynı yıllarda Beyoğlu muhitinde E. Goold'u tanımış olan bir Alman ile bir Fransız birbirine zıt görüşler ortaya koyarlar.

İrlandalı Müze Müdürü

Müze müdürü olarak Edward Goold'un oldukça önemli çalışmaları olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Mordtmann'ın hücumları bizce aşırı ve hatta haksızdır. Birçok yayınlarda Goold'un, Safvet Paşa'nın (1814-1883) Maarif nâzırlığı sırasında bu göreve atandığı bildirilmektedir. Gerçekten de değerli bir devlet adamı olan Safvet Paşa, 11 Zilkade 1284 (Ocak/Şubat 1868) ve 20 Receb 1288 (Ağustos/Eylül 1871) tarihleri arasında Maarif nezaretinin başında bulunmuş, bu sırada Müze-i Humayûn'un yeniden düzenlenmesi için çalışırken, Galatasaray Sultanîsi'ni (1868), yeni binasında ikinci defa Darülfünun'u (1876); ve öğretmen yetiştirmek üzere Darülmuallimat'ı kurmuştur. Aynı zamanda çok meraklı bir koleksiyoncu olan Safvet Paşa'nın Goold'u çok büyük ölçüde desteklediği anlaşılır.

Safvet Paşa vilâyetlere genelgeler yollayarak, arkeolojik eserler toplamalarını ve bunları iyice paketlenip sandıklanarak İstanbul'a gönderilmelerini ısrarla istiyordu. Kuzey Afrika'da Trablus (-u Garbî) vâlisi Ali Rıza Paşa ile müsteşarı Karabella Efendi, Selânik vâlisi Sabri Paşa, Girit'te Lasiti mutasarrıfı Kostaki Paşa Adossides, Konya vâ-

lisi Abdurrahman Paşa, eser göndermek hususunda en gayretli çıkan idareciler olmuştur. Goold bir taraftan da bizzat araştırmalar yaparak eser toplamaya çabalamıştır. 1869 Temmuz'unda yâni müdürlüğe atanmasının hemen arkasından Kapıdağ yarımadasında Kyzikos harabelerine giderek oradan bir hayli eski eserle döndüğü bilinir. Arkeoloji müzesinin mükemmel bir kataloğunu yapmış olan G. Mendel, bu kuruluşun tarihçesini verirken, elinden geçen Goold ile ilgili bir dosyanın *(dossier Goold)* varlığından bahseder. Bütün araştırmalarınıza rağmen bugüne kadar ne yazık ki, bu dosya bulunamamıştır.

Edward Goold'un eski eser sağlayan aracılarından Titus Karabella (veya Carabella) her türlü eski şeye merakı olan garip bir kişiydi. Trablus'un her tarafında kazılar yaparak eski eserler bulmak istiyor, bu arada arkeolojik olmayan şeyleri de (bir balina iskeleti gibi) gönderiyordu. Ali Rıza Paşa'nın Hüdavendigâr vilâyetine atanması üzerine Bursa'ya onunla giden Karabella Efendi, aynı gayreti burada da göstermiştir. Onun bütün isteği Goold'un yanında, Müze-i Humayûn'a, vilâyetlerde dolaşmaya ve eser toplamaya selâhiyetli müdür muavini olmaktı. 1870'de böyle bir görevin verileceği söz verilmiş gibiyse de, bu atama hiçbir vakit gerçekleşmemiştir. Ancak 1874'de Fransız arkeoloğu G. Perrot ile birlikte Kyzikos'da bir kazı yapmıştır. Fakat bu pek meraklı amatör arkeoloğun bazı çok değerli parçaları kendisine sakladığı da anlaşılır. Goold'un müzede 288 sayfalık bir envanter defteri tuttuktan başka, ilk kataloğu da Fransızca olarak yazıp bastırdığı biliniyor. Son derece nâdir olan bu kataloğa sadece seçme eserler alınmıştır. Bu 58 sayfalık kitap Âli Paşa'ya ithaf olunmuş ve 1871 yılının ilk aylarında baskıdan çıkmıştır. *Calatogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée Impérial de Constantinople fondé en 1869 sous le Grand Vizirat de Son Altesse Aali Pacha* başlığıyla yayınlanan kitapta 147 parça eserin tarifiyle Limonciyan adında bir ressamın çizerek litografya olarak basılan 10 resim yer almıştır. Müze'nin içinde padişahın burayı ziyaretinde kısa bir süre dinlenmesi için bir kısım bölünerek burası minyatür bir saray odası biçiminde bezenmişti. Herhalde ilk yapıldığında içinde süslemesine uygun Batı üslûbunda mobilyalar da olan bu renkli nakışlı, altın yaldızlı küçücük oda, eski kilisenin ana mekânıyla eski avlusu arasındaki kısımda bugün hâlâ görülebilir.

Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması

İLBER ORTAYLI

Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanındaki eski eserlerin tespiti ve toplanması gibi bir faaliyete de girişilmiştir. Dönem içinde İstanbul'da kurulan ilk müze dışında; vilayetlerde de yerini, şeklini ve kapasitesini henüz bilemediğimiz bazı depoların düzenlendiği yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bundan başka daha sonraki yıllarda eski eserlerle ilgili olarak çıkarılacak nizamnamelerin kuralları da gene bu dönem içindeki uygulamalar sayesinde biçimlenmiştir.

Öneğin Bâbıâlî'nin 1840'larda vilayetlere: bulunan eski eserlerin tespit ve değerlendirilmesi ve kıymetli olanlarının merkeze gönderilmesi konusunda bir genelge gönderdiği, vilayetlerden gelen cevabî rapor ve yapılan arama faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Aralık 1847'de (8 Muharrem 1264) Kudüs mutasarrıfı Gazze sancağındaki Askalan(?) denen mevkideki kabartmalardan söz etmektedir. Mutasarrıf "antika mermer üzerindeki kabartmalar"ın eskizini de çizdirerek göndermiştir. Bir Eros grubu ve sfenksten oluşan bu kabartma için verdiği izahat ve tarihlendirme pek doğru olmamakla beraber (o bunu 3 bin yıllık diyor, oysa Helenistik bir eser olarak görünüyor) raporda, bulunan taşların "saye-i şevketvaye-i cenab-ı şehriyaride tanzim kılınmış olan müzeye va'z olunmak üzere hiçbir taraflarına halel getirilmeden nakli için" talimat beklenıyor. Mutasarrıf daha önce Kasım 1847'de (27 Şevval 1263) bu tarafa tayin edildiğinden beri memurlar görevlendirip, devamlı asar-ı atîka taharri ettiğini bildirmektedir. Bu bulunan eserlerin sancak merkezinde bir depoda saklandığı da açıktır. Bu depoya her ne kadar müze demek mümkün değilse de, idarecilerin böyle eski eser toplayıp depoladığı ve merkeze bildirdikleri görülmektedir. Gene aynı tarihlerde Haleb eyaletinden yazılan bir tezkîrede, Haleb malmüdürü bulduklarının bir listesini bildirmekte ve müzeye va'z olunmak üzere devletlu Fethi Paşa hazretlerine teslim ve takdiminden sözetmektedir. Bulunan çanak çömlek, heykel ve meskukatın listesi ekte yer almaktadır (Başb. Arş. *İrade Dahiliye* tasnifi-Nr: 8520 8 Muharrem 1264 ve aynı tasnif Nr: 8060 4 Şevval 1263 ve No: 8207, 27 Şevval 1263).

Meskukat idaresi müdürü Hakkı Bey.

Bundan başka: vilayetlerde bulunan eski eser ve paralar merkeze bildirilmekte ve işlemler bürokrasinin ölçüleri içinde süratle sonuçlandırılmaktaydı. Genellikle halktan meskûkât ve değerli bir parça bulana üçte biri veriliyor ve bedeli süratle ödeniyordu ki, bu uygulama sonraki Asar-ı atîka nizamnamelerine temel olmuştur. Örneğin Mart 1852'de (14 ca 1268) Samsad kazasında (ki bugün su altında kalacak olan ünlü bir kazı merkezimizdir) Göşoğlu Mehmed'in hanesinde kazılan kuyudan çıkan 65 adet altın

MÜZE-İ HÜMAYUN MÜDÜRLÜĞÜ: Ahmed Vefik Paşa'nın Maarif Nazırı olmasıyla birlikte Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne Dr. Philipp Anton Dethier getirildi. İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'ndaki Yılanlı Sütunun çıkarılmasında ve yazılarının okunmasında bulunan Dethier, İstanbul'un eski eserleri ve topoğrafyası hakkında yazılar yazmış, İstanbul'un fethi ile ilgili büyük bir eser hazırlamıştır. Truva'da yaptığı kazılar sırasında çıkarmış olduğu eserleri dışarıya kaçıran Schliemann'la ihtilafa düşüp, mahkemelik olan Dethier 1881'de ölmüştür. Dr. P.A. Dethier.

Fakat E. Goold, Âli Paşa'nın adamıydı. Bu o dönemde, bilhassa Tanzimat devlet adamları arasındaki çekişme yüzünden tehlikeli bir durumdu. Üstelik İngiliz dostu olarak bilinen Âli Paşa'nın atadığı bir İngilizdi. Âli Paşa'nın 8 Ağustos 1871'de ölümü üzerine Mahmud Nedim Paşa (1818-1885) Sadrâzam olduğunda, Âli Paşa'nın kullandığı bütün idareciler sebebsiz azledildiklerinde, Goold da görevinden alınmış, müdürlük kaldırılmış, hangi unvanla getirildiği bilinmeyen Avusturya Lloyd acentesinin oğlu Terenzio adında bir ressam, koleksiyonun başına geçirilmiş, veya koleksiyonun idaresinde bırakılmıştır. Schliemann bir mektubunda Goold'dan şikâyet ederek, Terenzio'ya "...siz de o kişiden çok çektiniz..." dediğine göre, bu Avusturyalı'nın evvelce de müze idaresinde görevli olduğu sanılır; fakat bu husus kesin değildir. Ayrıca Goold'un kitabına resimler yapan Ermeni ressam Limonciyan'ın 1880'de müzedeki görevinden istifa ettiği bilindiğine göre onun da Goold döneminden itibaren müzede çalıştığı anlaşılmaktadır. Kısacası Müze-i Humayûn'da bu ilk yıllarda bir kadro vardır. *Sanatkârlar Ansiklopedisi*'nde adı geçmediğine göre Terenzio'nun ressamlığının pek makbul olmadığı tahmin edilir. Terenzio, Avusturya elçisi Freiherr von Prokesch-Osten'in tavsiyesi üzerine atandığına göre, yabancı devletlerin doğmakta olan Türk müzesine aşırı bir ilgi gösterdikleri anlaşılır. Goold'un müzeden ayrıldıktan sonra ne olduğunu şimdilik bilmiyoruz. Sıraselvi sokağı no.122'de oturan Goold, 1873 yılı sonlarında doğrudan doğruya İngiliz Dışişleri'ne (Foreign Office) bir mektup yazarak Osmanlı Devleti'nden şikâyetçi olmaktadır. Ricamız üzerine Foreign Office'de dosyayı bizim için inceleyerek, buradaki yazışmaların kopyalarını sağlayan Miss Caroline Finkel'in yolladığı yazılardan anlaşıldığı kadarıyla Goold birdenbire görevinden alınması ve Müze-i Humayûn müdürü olarak maaşlarının ödenmeyişinden şikâyetçidir. Yazışmalar 29 Aralık 1873'de başlamakta, 1874 Şubatı'nda sona ermektedir. Bu yazılardan ayrıca öğrenilen bir husus, Goold bilhassa adını verdiği bir kişiden yakınmaktadır.

sikkeden, Mehmed'in hissesine düşen sikkelerin karşılığı olan 1.175 kuruş Emval sandığından kendisine ödenmiştir (*İrade Meclis-i Vâlâ*, No: 8023 Gur. CA 1268-Harput valisinden). Bu gibi işlemler bir hayli çoktur. Bulunan sikke ve arkeolojik eşyanın üçte biri karşılığı derhal bulana ödenmekteydi. Vilayetlerden, gerek resmi görevlilerin bulduğu, gerekse halkın bulduğu bu gibi eşya ve eserlerin talimat gereği derhal merkeze bildirildiği ve kayda değer parçaların İstanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır.

Bu dönemde ecnebilerin kazı yapması veya bazı asar-ı atîkayı götürmesi izne bağlıdır. Uygulamada yani eski eser nakline verilen müsaadelerdeki kesin kural ve prensipler belli değildir. Ama kazıda bulunan para ve kıymetli madenin gene aynı şekilde üçte biri kazıyı yapana yani hafîre ait olmaktadır. Tabii kazı masrafları hafîre aittir. Mesela Rusya uyruklu İspandoni(?)

Halil Edhem Bey'in bulduğu bir eser.

eski eser kazmak için müsaade istemiştir. Eski eserde daha değişik bir uygulama görülüyor. İspandoni kazı masrafları kendine ait olmak üzere bulduklarının yarısını devlete yarısını da kendine alacaktır (*İrade Meclis-i Vâlâ* No: 5255). Gene Musul'da kazı yapacak olan İngiliz asilzadegânından Mr. Kastos da aynı koşullarda kazı müsaadesi alıyor (*İrade Meclis-i Vâlâ* No: 12400 19 Şaban 1270). Demek ki define arayıcılarıyla, antikacı veya arkeologlar arasında böyle bir tefrik sözkonusudur. Mamafih bu izin belgelerinin etraflı ve ayrıntılı sözleşmeler olmadığını ekleyelim.

Bu uygulamalarla; Tanzimat bürokrasisinin eski eserlerin değerlendirilmesi ve sözkonusu alanda belirli bir görüş sahibi olduğu, müzeciliğe önem verildiği anlaşılmaktadır. Tanzimat dönemi bizde bütün eksikliklere rağmen, müzeciliğin kurumlaştırıldığı bir devirdir.□

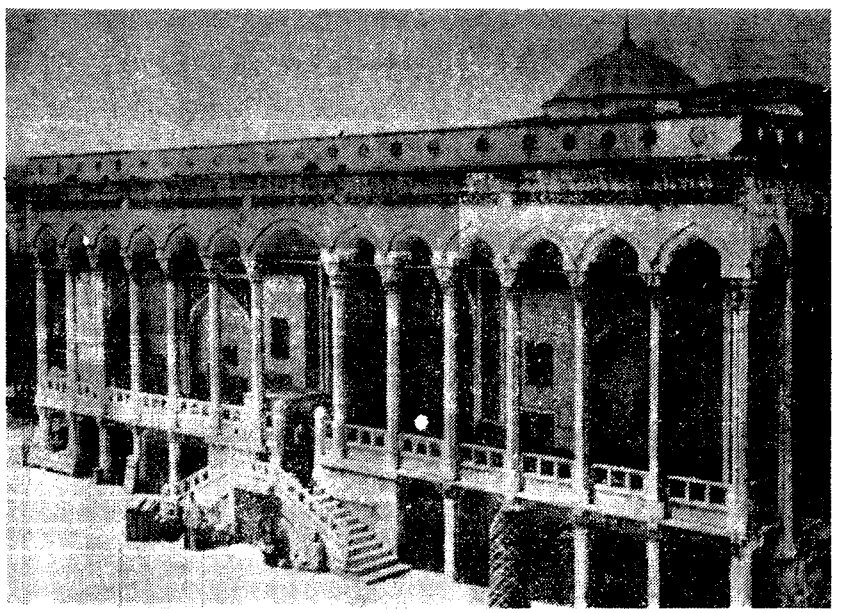
İngiliz elçiliği sekreteri Locock'un 6 Şubat 1874'te Foreign Office'de Earl Granville'e yolladığı yazıda, Goold'un İstanbul'daki bir gazetenin idaresinde çalıştığı ve kaybettiği yerin o sırada bir Avusturyalı tarafından işgal edildiği bildirilmekte, 28 Şubat 1874 tarihli yazıyla da ilgiliye, şikâyet konusu olan sürtüşmenin Büyük Britanya hükümetinin araya girmesini gerektirecek bir durum göstermediği haber verilmektedir.

Terenzio'nun bu görevde sadece bir yıl kadar kaldığı bilinir. Tanınmış Alman amatör arkeoloğu Heinrich Schliemann'la (1822-1890) hayli kabarık bir yazışması olan bu ressam-müzecinin sadece muhafız *(conservateur)* olarak başına geçtiği müessesede fazla faydalı bir hizmeti olmadığı veya hizmete vakit bulamadığı tahmin olunabilir. Aşırı derecede Rus politikası taraftarı olduğu için halkın Nedimoff olarak adlandırdığı Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti fazla sürmemişti, on ay yirmidört gün sonra 1872 Temmuzu sonunda Mahmud Nedim Paşa azledildi. Fakat 8 Rebiyülevvel 1289'da (Mayıs 1872) o sıralarda Sadaret Müsteşarı olan Ahmed Vefik Efendi, Maarif Nezareti'ne atanmıştı. Sonraları (1877) Paşa olan A.Vefik Efendi, tam bir Tanzimat devlet adamıydı. Osmanlılığından hiçbir şey feda etmeksizin Avrupa, bilhassa Fransız kültürünü mükemmel tanıyor, o yıllarda İstanbul'a gelen Batılılarla görüşüyor, onlar üzerinde zekâsı, nüktedanlığı ve bilgisiyle olumlu tesir bırakıyordu. Ayrıca Beyoğlu Frenkleriyle de yakın ilişkileri vardı. Bunlardan ilim adamlarıyla yakın dostluklar kurmuş, Rumelihisarı sırtlarındaki köşkünde Türkçe ve Fransızca kitaplardan şaşılacak zenginlikte bir kütüphane meydana getirmişti.

Müze-i Humayûn'un Kuruluşu

Maarif Nâzırı (Milli Eğitim Bakanı) olan Ahmed Vefik Efendi'nin, bu göreve geçince ilk işlerinden biri de Müze-i Humayûn müdürlüğünü yeniden kurması ve bunun başına da Dr. Philipp Anton Dethier adında bir Almanı getirmesi olmuştur. Dr. Dethier (1803-1881), bazı yerlerde yazıldığı gibi Avusturyalı değil, Almandı. İstanbul'daki elçilik sekreteri (veya müsteşarı) Locock'un, 1873'te müzenin başında bulunduğunu yazdığı kişi de Dr. Dethier olmalıdır. Fakat o da onu Avusturyalı sanıyordu. Köln yakınında Kerpen kasabasında doğmuş, Berlin Üniversitesi'nde 1823-1827 yılları arasında tarih, klasik filoloji, arkeoloji, sanat tarihi öğrenimi görmüş, Bonn'da öğretmen olarak hayata atılmıştır. İlk eserini 1832'de veren Dethier, Berlin'e göçerek, orada Ortaçağ tarihiyle ilgili araştırmalar yapmış ve nihayet 1841'de Polonya kralları hakkındaki tezi ile doktorasını vermiştir. 1844'te Dethier, *Der Dampfer* (Buhar Makinesi) ad nda bir teknik dergi çıkarmaya başlamış ve bunu 31 Mart 1847'ye kadar yayınlamıştır. O yıl İstanbul'daki arkeoloji çalışmaları ise, Atmeydanı'ndaki Yılanlı Tunç sütununun meydana çıkarılıp temizlenmesi ve böylece gövdesindeki yazıların okunması, eski Sergios ve Bakkhos (Küçük Ayasofya Camii) kilisesindeki uzun sunuş yazısının kopya edilerek yayınlanması, Girit'te Dreros'dan gelen bir kitabenin tanıtılmasıdır. A.D. Mordtmann (1811-1879) ile birlikte İstanbul'daki Antik ve Bizans çağları kitabeleri *corpus*'unu yayınlamış (1864), İstanbul'un eski eserleri, tarihî topoğrafyası ve numismatik hakkında makaleler yazmış ve hayatının en büyük eseri olarak da aralarında Kritoboulos'un Fatih'in hayatı hakkındaki eseri de olan İstanbul Fethi'nin her dildeki kaynaklarını toplu surette, bazılarının Fransızca tercümeleriyle Budapeşte'de Macar İlimler Akademisi yayınları arasında bastırmaya girişmiş ise de dört kalın cildi biten bu büyük eserin pek anlaşılmayan bir sebepten baskısı durdurulmuş ve hazır olan dört cilt, hiçbir vakit satışa çıkmamıştır. Dethier 1873'te Uluslararası Viyana sergisinde Edhem Paşa'nın başkanlığında hazırlanan Türk pavyonu için de Fransızca ve Almanca, İstanbul ve Boğaziçi'ne dair ince bir kitap hazırlamış, bu eser 1873'te Viyana'da basılmıştır. Dethier'nin ressamlığı da olduğu bir sergide yer alan birkaç resminden ve bir tanesi günümüze kadar gelen akuarel bir desenden anlaşılıyor. Dethier 1872'de müzenin başına getirildiğinde 68 yaşındaydı. Herhalde oldukça güç tabiatlı bir kişi olduğundan bazı sürtüşmeleri de oluyordu. Nitekim 1876'da uzun süren rahatsızlığı ileri sürülerek Maarif Nezareti'nce yerine bir vekil atanmış, uzun hastalığı sırasında kendisine devamlı Devletçe maddi yardımda bulunulmuş, bir ara Dethier'nin sadece uzman olarak çalışması, idarenin ise Evkaf-ı Humayûn Tamirat Müdürü Kadri Bey'e bırakılması nezaretçe istenmiştir. Halbuki aynı yıl içinde yine Maarif Nezareti, eski para koleksiyonundan 850 parçayı satışa çıkarmıştı.

Dethier'nin müdürlüğü sırasında

YENİ BİNAYA TAŞINMA: İmparatorluğun dört bir yanından gelen eski eserlerin çoğalması üzerine yeni bir binaya gerek duyulmuş ve bunun için Çinili Köşk uygun görülmüştür. Ancak buranın düzenlenmesi sırasında bazı çiniler tahrip edilmiş ve bina değişikliklere uğramıştır. Yeni müze binası ise 1880 Ağustosu'nda törenle açılmıştır. Çinili Köşk'ün o dönemdeki görünümü.

TÜRK MÜZECİLİĞİNDE YENİ DÖNEM: Dethier'in ölümünden sonra Müze-i Hümayun müdürlüğüne getirilen Sadrazam Edhem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey gerek yaptığı kazılarla gerekse müzecilik alanında yapmış olduğu çalışmalarla önemli hizmetlerde bulunmuş bir kişidir. Müze müdürlüğü yaptığı dönemde Asar-ı Atika Nizamnamesi çıkartılmış, mimarlığını Vallaury'nin yaptığı yeni müze binası, kütüphane ve katalog çalışmaları yapılmıştır. Yeni müze binası (sağda) ve giriş kısmı (üstte).

önemli bir olay, arkeoloji tarihinde başlıbaşına bir yer alan tanınmış amatör arkeolog H. Schliemann'ın (1822-1890) 1873'de Trova'da bularak Yunanistan'a götürdüğü eserler meselesidir. Bu eserlerin geri alınması için Dethier hayli uğraşmış, hatta Schliemann mahkemeye verilmiş, Dethier bu arada Atina'ya da gitmiştir. Fakat sonunda Osmanlı Devleti, yeni bir müzenin kurulmasında harcanmak üzere yüklüce bir tazminat karşılığında bu eserlerdeki hakkından vazgeçtiğinden, Schliemann'ın bu parayı ödemesiyle mesele kapanmıştır. Schliemann'ın son yıllarda yayınlanan mektupları arasında Dethier ile olan birkaç yazışması da bulunmaktadır. Ancak bu olayın hemen arkasından, önceleri yabancılar istedikleri gibi eski eserleri dışarı götürürlerken, 20 Safer 1291 (1874) tarihli ilk Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin yayınlanması düşündürücüdür. Bu yönetmelik, bulunan eski eserlerin sadece üçte birinin bulan tarafından yurt dışına götürülmesini öngörüyordu. Önceki duruma nisbetle Devletin menfaatini daha fazla koruyan bu yönetmelik bile yabancılar tarafından tepkiyle karşılanmış, fakat sonraki daha kısıtlayıcı yönetmeliğe zemin hazırlamıştır.

Dethier, 1871'den itibaren Selânik'de Yuvanaki, 1869-1878 yılları arasında Bandırma'da Takvor Ağa, 1874'den itibaren İstanbul'da Davud Paşa iskelesi, Kasap İlyas sokağında no.25'de oturan Derviş Hüseyin adlarındaki ajanlarının aracılığıyla eser toplatarak müzeyi zenginleştiriyordu. Sekreterliğini ise Ch. Vollers adında biri yapıyordu. Evvelce Goold'un kataloğuna resimler çizen Limonciyan, 1880'de istifasına kadar müzede müdür muavini olarak kalmış, sonra yerine sefaret kâtiplerinden Nikolaki Ohani Efendi getirilmiştir.

Müze-i Hümayûn'un yeni bir binaya taşınması fikri de bu sıralarda doğmuştur. Sağlam bir dayanağı olmayan bir görüşe göre, bu düşünce 1867 ve 1878'de iki defa Maarif nâzırı olan Suphi Paşa'nındır (1818-1886). Bazı belgelerden anlaşıldığına göre Cevdet Paşa'nın (1822-1895) Maarif nâzırlığı sırasında bu iş gerçekleşmiştir. Dethier'nin kendi ifadesine göre, Kıbrıs'dan 88 sandık eski eserle dönmesi üzerine başka bir binaya gerek duyulmuş, kendisi önce yeni bir bina inşa ettirilmesi üzerinde durmuş, fakat bu isteğin yerine getirilmesindeki bazı zorluklar üzerine, Çinilikköşk'ün müzeye tahsisi uygun görülmüştür. Çinilikköşk'ün müzeye verilmesi için Maarif nezaretinden Hazine-i Hassa nezaretine ilk yazı 1873 yılı son günlerinde yazılmıştır. Müze olmak üzere 1875 yılı Martı'nda teslim edilen Çinilikköşk, maalesef esas bünyesinde ve çinilerinde büyük tahriplere yol açacak biçimde değişikliklere uğrayarak bu yeni göreve uygun bir biçime sokulmuştur. Bu arada en belirli değişiklik cephedeki merdivende olmuştur. Buradaki orijinal merdiven hem dar, hem de bir müze binası için gösterişli olmadığından bozularak, cephenin ortasına 1950 yıllarına kadar duran, dıştan çifte çıkışlı merdiven yapılmıştır. İçeride ise vitrin raflarının konulması için çinili duvarlara çivi çakılmasından kaçınılmamıştır.

Yeni müze binasına eserlerin taşınması, değişiklikler, yeniden düzenleme hayli uzun sürerek, ancak 1297 Ramazanı'nda (Ağustos 1880) müzenin açılış töreni yapılabilmiştir. Sadrâzam Mehmed Said Paşa'nın da (1838/39-1914) hazır bulunduğu bu törende Maarif nâzırı Münif Paşa (1828-1910), Dr. Dethier ile yardımcısı Aristokli Efendi (1831-1893) birer konuşma yapmışlardır. Dethier'nin Türk müzesini geliştirmek için geniş bir program tasarladığı anlaşılıyor. Nitekim 1880 Martı'nda düzenlediğine göre, herhalde müzenin açılışında basılı olmak üzere küçük bir katalog hazırlamış, fakat bu kitap hiçbir vakit yayınlanmamıştır. Ayrıca müzeye personel yetiştirmek üzere, müze yanında İzzeddiniye adında bir de okul açmayı düşünmüştü. Yılda doksanbin kuruş ödenek istenen bu okul da gerçekleşmemiştir. Dethier'nin müzeyle ilgili yazışma ve olayların kaydedildiği ayrı ayrı dosyalar da düzenlediği biliniyorsa da bugün bunlar bulunamamaktadır.

ÇOK YÖNLÜ BİR ÖNCÜ: *Türk resminde figürü kullanan, ilk resim eğitimini başlatan ve arkeoloji müzesinin kurucusu olan Osman Hamdi Bey (1842-1910), arkeolog olarak önemli çalışmalar yapmıştır. En önemli kazısı olan Sayda kazısında halen Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen ünlü İskender Lahdi ve Ağlayan Kadınlar Lahdi gibi eserleri bulan Osman Hamdi Bey, kendi yapmış olduğu kazıların yanısıra Müze-i Hümayun adına da birçok kazı yaptırmış, Asar-ı Atika Nizamnamesi'ni değiştirerek, eski eserlerin yurtdışına kaçırılmasını engelleyen hükümler getirmiştir.*

Dethier kendisini tanıyanlarca değişik biçimlerde anlatılır. Bazılarına göre, o çok bilgili, derin bir ilim adamı, bazılarına göre ise "ihtiyar bir orijinal" veya "yarı deli" bir kişidir. Müzenin yeni binasında açılışından pek az sonra 3 Mart 1881'de Dethier, Beyoğlu'nda Galatasaray'ın arkasında Çukurcuma caddesi no.8'deki evinde hayata gözlerini yumduğunda yetmişsekiz yaşındaydı. Cenazesi evinden alınarak 5 Mart günü Feriköy'de Katolik mezarlığında Carré Saint Laurent'da gömülmüş, kabri üstüne de ufak bir anıt biçiminde mermerden bir taş dikilmiştir. Cenazesinde S. Aristarkhis Efendi Fransızca bir konuşma yapmış ve bunun metni *Beyoğlu Rum Edebiyat Kurumu Dergisi*'nde yayınlanmıştır. Bu yazıda Dethier olağanüstü bir değer olarak anlatılmıştır. Oğulları, Oscar (1854-1929) ve Charles (1845-1932) tarafından dikilen bu taşın Almanca kitabesinde Dethier, Asar-ı Atika Müzei Humayûn'u müdür (Director des Kaiserlichen Ottomanischen Museums der Altertümer) olarak anılmaktadır. Aynı mezarda iki oğlundan başka herhalde gelini, kızlık soyadı Mill olan Marie Dethier (1866-1943) de yatmaktadır. Dethier'nin ölümünden sonra kitapları, notları, eski eserler ve kurşun mühürler koleksiyonlarının ne olduğu bilinmez. 1945'te Yüksekkaldırım kitapçılarından birinde Dethier'nin bazı kitap ve broşürleriyle ilk kitabının nüshalarına rastlanması, bunların uzun süre âilede kaldığı ve Marie Dethier'nin de ölümüyle dağıldığı tahmin edilebilir.

Dethier'nin 1881'de ölümü üzerine müdürlüğe yine bir yabancının getirilmesi için Berlin'deki elçiliğe başvurulmuş ve bu iş için Berlin müzelerinde görevli Dr. Millhofer aday gösterilmişse de, bu girişim öylece kalarak, 1881 yazı sonlarına doğru, Sadrâzam Edhem Paşa'nın oğlu ressam Osman Hamdi Bey (1842-1910) Müze-i Humayûn müdürlüğüne atanmıştır. Hamdi Bey'in bu işin başına geçmesiyle Türk müzeciliği yepyeni bir döneme girmiş oluyordu. Bizzat Hamdi Bey tarafından yapılan kazı ve araştırmalarla bulunan çok değerli eski eserler buraya getirilirken, 1882'de yeni bir Asar-ı Atika Nizamnamesi yayınlanıyor, Çinilikköşk yanında, bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi'nin özünü teşkil eden Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) yapılarak, ilk yıl yirmi öğrenciyle öğretime başlıyordu. Hamdi Bey müzenin düzenleme ve katalog işlerini yürütmeye tanınmış Fransız arkeoloji uzmanı Salomon Reinach'ı görevlendirmiş ve nihayet Vallaury adındaki mimar tarafından yeni müze binasının ilk bölümü yapılmıştır. 13 Haziran 1891'de açılışı yapılan bu neo-klasik üslûpdaki yapı, 1902 ve 1908'de genişletilerek şimdiki biçimini almıştır. Önce 1893'den itibaren A. Joubin adında bir Fransız tarafından küçük kataloglar yazılarak Türkçe ve Fransızca olarak basılmış, arkasından da yine Fransa'dan gelen G Mendel (1873-1938) eliyle, eşsiz mükemmelikte yine Fransız dilinde üç cilt halinde büyük ilmî katalog hazırlanmış ve 1912-1914 yılları arasında yayınlanmıştır. Bunların dışında müzedeki çeşitli koleksiyonlara dair birçok katalog, iki dilde olmak üzere 1890-1918 yılları arasında basılmıştır.

Müze'nin ilk kurulduğundan itibaren gelişen, çok zengin bir de kütüphanesi vardı. Batı dillerindeki en değerli kitap ve dergi koleksiyonlarının toplandığı bu kütüphane ilk yıllarda Almanya'da tarih doktorası yapmış Mystakides Efendi tarafından idare ediliyordu.

Osman Hamdi Bey tarafından Batı müzeleri seviyesine çıkarılan İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin 1881'den sonraki tarihçesi ise ayrı bir konudur. □

KAYNAKÇA

- □ CEZAR Mustafa, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul, 1971
- □ DETHİER Ph. A., *Der Bosphor und Constantinopel*, Kerpen 1981'de, 1873'de basılan kitabın tıpkıbasımında B. Höhner - B. Päffgen ile S. Eyice tarafından yazılan iki önsöz, VI-IX ve X-XIII.
- □ ELDEM Halil Edhem, "Müzeler", *Birinci Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1932
- □ EYİCE Semavi, "Arkeoloji Müzeleri mad", *İstanbul Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1959
- □ EYİCE Semavi, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin ilk müdürlerinden Dr. Ph. Anton Dethier hakkında notlar", *İstanbul Arkeoloji Mü-*

  HİSAR Abdülhak Şinasi, "Bizde müzeciliğin başlangıçları", *Ülkü-Halkevleri Dergisi*, II. sayı 8, 1933
- □ HİSAR Abdülhak Şinasi, "Müzelerimiz ve Hamdi Bey" *Ülkü - Halkevleri Dergisi*, III, sayı 14 ve 16, 1934
- □ MENDEL G., *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, I, İstanbul, 1912
- □ OGAN Aziz, "Türk müzeciliğinin yüzüncü yıldönümü", *T. Turing ve Oto. K. Belleteni*, sayı 61, 1947; ayrıca kitap olarak da yayınlandı.
- □ ÖNDER Mehmed, *Türkiye Müzeleri ve Müzelerdeki Şaheserlerden Örnekler*, Ankara, 1977
- □ ÖZ Tahsin, "Ahmet Fethi Paşa ve müzeler", *T. Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V, 1949
- □ SU Kâmil, *Osman Hamdi Bey'e kadar Türk Müzesi*, İstanbul, 1965
- □ ŞAPOLYO E. Behnan, *Müzeler Tarihi*, İstanbul, 1932
- □ Vahid, "Osmanlı Müzesi", *Servet-i Fünûn*, 984, İstanbul, 1326

Askeri Müze

Tahir Nejat Eralp

Başlangıçtan 1908'e Kadar

Günümüzde sergilediği her malzemeyle engin tarihimizin bir bölümünü yansıtan Askeri Müzemizin tarihi çok eskilere uzanmaktadır. Osmanlılar devrinde Yenişehir, Bursa ve Edirne'de "Hazine" diye adlandırılan kuruluşları, devirlerinin yapısına uygun Müzeler olarak nitelendirebiliriz.

Dünya müzecilik literatüründe adı "Türkiye Askeri Müzesi" olarak geçen Askeri Müzemizin ilk oluşumu Fatih Sultan Mehmed devrine kadar uzanır. Değerli harp silah, araç ve gereçlerinin toplandığı ve hazine adı verilen Türk devlet geleneği Fatih tarafından da benimsenmiş, İstanbul'un fethinden sonra Aya İrini Kilisesi "Cebehane" adı verilerek fetihte ve fethe kadar ele geçirilen kıymetli silah, araç ve gereç burada muhafaza altına alınmıştır. Bu gelenek Fatih'den sonra da devam etmiş hatta günümüz anlayışına uygun bir ilk Askeri Müze de bu yapıda düzenlenmiştir.

Modern anlamda olmamakla beraber, malzeme toplanması açısından Fatih devrinde başlayan Askeri Müzemizin tarihi 18. yy'a kadar Cebehane olarak devam eder. 18. yy'ın ilk yarısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya dönük yenileşme hareketleriyle göze çarpar. III. Ahmed zamanında gerçekleştirilmek istenen yenilik hareketlerinden birisi de bir Askeri Müze kurulması düşüncesidir. Bu düşünce; 1726'da bazı değişiklikler yapılarak, Cebehane'deki silah ve gereçlere düzen verilmek suretiyle Dârü'l-Eslihâ adında yeni bir kuruluşla gerçekleşir. 1716 tarihi bu nedenle müzemizin, müze anlamına uygun bir şekilde kuruluş tarihi olmuştur. I. Abdülhamid zamanında Osmanlı ordusunda topçuluğu kalkındırmak gereğiyle bulunan Fransız Baron de Tott'un hatıralarında bu ilk Askeri Müze'ye ve burada bulunan eserlere ait bilgileri bulmak mümkündür.

Dârü'l-Eslihâ'nın ömrü uzun olmamış, III. Selim ve II. Mahmud devirlerindeki yeniçeri ayaklanmaları sonucunda kısmen yağma ve saldırıya uğradığından kapanmıştır. Özellikle 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması esnasında buradaki malzemelerin yeniçerilere ait olduğu düşüncesinden hareketle kıymetli birçok malzeme tahrip edilmiştir. Abdülmecid döneminde "Harbiye Ambarı" adı verilen harp silah ve gereçlerini kapsayan bölüm, diğeri Arkeolojik eserleri kapsayan "Mecmâ-ı Âsâr-ı Âtika" adı verilen bölümdür. Mecmâ-ı Âsâr-ı Âtika daha sonraları Osman Hamdi Bey tarafından Çinili Köşk'e taşınarak günümüz Arkeoloji Müzesi'nin temelini oluşturmuştur. Ahmed Fethi Paşa, Aya İrini'yi Müze haline getirdikten sonra burada padişah için XVI. Lui stili görkemli bir hücre de yaptırmıştır. Müzeyi ziyaret eden padişah özellikle eski devlet adamlarının ve yeniçerilere ait kıyafetlerin sergilenmesinden memnunluk duymuştur. Sultan Abdülaziz döneminde Aya İrini önemini kaybetmeye başlamış ve yine, yeni alınan silahların depolandığı "Harbiye Ambarı" şeklini almaya başlamıştır. Hatta o dönemde "Kıyafethane" adı verilen kıyafet seksiyonu Sultanahmet'de elbise ambarı denilen yere götürülerek "Yeniçeri Müzesi" adı altında sergilenmeye başlamıştır.

1908 Yılı ve Askeri Müzenin Reorganizasyonu

10 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman Tophane Müşirliği makamında, daha sonraları Meclise girerek Âyan Azası olan Topçu Birinci ferik'i (Orgeneral) Ali Rıza Paşa bulunmaktadır. Ali Rıza Paşa, elimizde kesin bir kanıt olmamakla beraber, bundan önce Askeri Müze için verdiği çabalar dolayısıyla ve kuvvetli bir ihtimalle Mühendishane-i Berri-i Hümayun Nazırı Ahmed Muhtar Paşa'nın da etkisiyle saraydan bir Esliha-i Askeriye Müzesi'nin kurulması için ferman almıştır. Aslında bu II. Abdülhamid'in askeri Müze adına vermiş olduğu ikinci fermandır, birincisi 1908'den önce alınmış, Alman Grombekov Paşa ve Alman Mühendis Yasmund bir askeri Müze kurmak için Ahmed Muhtar Paşa ile birlikte bir komisyon kurarak gerekli projeleri hazırlamışlar ve hükümdara vermişlerdir. Fakat Abdülhamid'in yersiz kuşku ve şüpheleri bu girişimi bir süre sonra kapanacak olan Yıldız Esliha Müzesi'nin açılmasıyla sonuçlandırmıştır.

İkinci fermanın alınışıyla birlikte harekete geçen Ali Rıza Paşa, Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlığında üst dü-

zeydeki askeri yetkililer ve subaylardan oluşan bir komisyon kurarak çalışmaların başlatılmasını sağlamıştır. Elbette ki, koskoca bir Türk Tarihi'nin askeri kültür varlıkları için Aya İrini yeterli olamazdı. Bunun için önce bir müze binası aranmaya başlanmış, arkasından İstanbul'da, adalarda, boğazda ve hatta İstanbul dışında bulunan müzelik silahlarla topların bir araya getirilmesine çalışılmıştır. Bugün Askeri Müzemizin dünyanın en seçkin top koleksiyonuna sahip olması o günlerin çalışmalarının bir sonucudur. Ne var ki, bu çalışmalar sonuçta bir Müze binasının seçilemeyişi, o günlerdeki ekonomik durum içerisinde yeni bir bina yapılamayışı nedeniyle yalnızca tarihi malzemeyi bir araya getirmekten daha ileriye gidemedi. Bu nedenle ilk aşamada yeni bir bina bulununcaya, veya yapılıncaya kadar malzemenin Aya irini Kilisesi'nde depo edilmesine ve ilerde Batılı anlamda bir Askeri Müze kurulmasına karar verildi. Bu yıllarda ülke sürekli bir değişim tablosu içerisindedir. Olaylar birbirini izlemektedir. Meşrutiyetin İlanı, 31 Mart Vak'ası, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişi, Abdülhamid'in tahttan indirilişi ve daha burada sayamadığımız birçokları. Bütün bunlar nedeniyle Askeri Müze'nin kurulması olayı neredeyse unutulacak duruma gelir ve bu arada kurucu komisyon da dağılır. Konunun yeniden gündeme gelmesi için Harbiye Nazırlığına getirilen Mahmud Şevket Paşa'nın daha önce uzun süre kaldığı Almanya'ya bu kez Harbiye Nazırı olarak gitmesini beklemek gerekecektir. Aydın ve yenilikçi bir görüşe sahip bulunan Mahmud Şevket Paşa, Almanya seyahatinde Alman Müzeleri dışında Fransa ve Avusturya müzelerini de gezerek, müzelerin toplumun kültür hayatına etkisini ve toplumun tarih ve sanat bilinci üzerindeki önemini bizzat görmüştür.

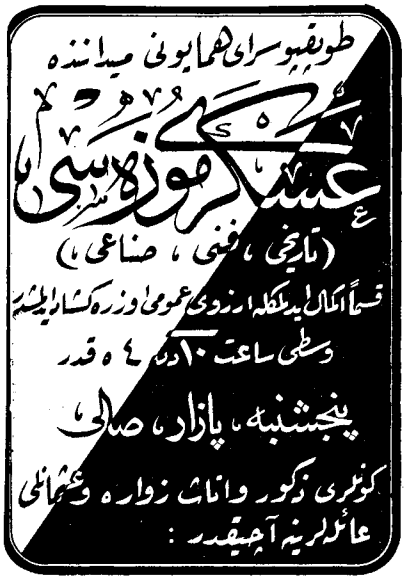
Yurda döndüğünde, Mahmud Şevket Paşa kendisiyle Türk Müzeciliği konusunda aynı görüşleri paylaşan, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'daki öğretmenliğinden beri Türkiye'de bir Askeri Müze kurulması yolunda örnek bir mücadele veren Ahmed Muhtar Paşa'nın Esliha Müfettiş-i Umumiliği'ne atandırılmak üzere olduğunu görür. Aralarında ne gibi bir konuşma geçmiştir, nasıl bir anlaşmaya varılmıştır, bunu bugün belgesel olarak kanıtlayamamakla beraber, Ahmed Muhtar Paşa'nın müfettişlik atanmasının durdurulduğunu, bundan sonraki çalışmalarına bakarak da tam yetkiyle Esliha-i Askeriye Müzesi Müdürlüğüne atandırıldığını görmekteyiz.

Ahmed Muhtar Paşa, Askeri Müzemizin tarihinde ve hatta Türk Müzecilik tarihinde adı hayırla yadedilecek ve minnet ve şükranla anılacak sayıları çok az birkaç kişiden biridir. Bilgili, dürüst ve vatanına, milletine bağlı mert bir askerdir. Türk Tarihine olan düşkünlüğü ve bilgisiyle mesleğindeki uzmanlığı onu bir yandan bu konular üzerinde eser vermeye zorlarken, diğer yandan da Askeri Tarihin belgelerinin toplanması, sergilenmesi ve korunması yolunda mücadeleye zorlamıştır. Yapı ve karakteri gereği her şeyin en ince noktasına kadar tertipli, düzenli ve özen gösterilerek, ayrıntılara inilerek yapılmasını ister. Hatta o kadar ki, orgeneral Asım Gündüz hatıralarında Harp Akademisi son sınıf öğrencisi Mustafa Kemal'in, Akademiden beşinci olarak mezun olmasını, birinciliği elden kaçırmasını Ahmed Muhtar Paşa'nın bu titizliğiyle yorumlar.

Sultan Abdülaziz döneminde, Harbiye Ambarı şekline yeniden dönüşen Aya İrini Kilisesi artık Müze-i Askeri-i Hümayun olarak Ahmed Muhtar Paşa'nın yönetiminde karşımızdadır. Müze Müdürü Ahmed Muhtar Paşa, alaydan yetişme bir binbaşı, bir yüzbaşı, bir sanayi Mülazımı (Teğmen) ve iki sivil hademeden oluşan bu kadro ile başlayan devreye biz Askeri Müze tarihinde Ahmed Muhtar Paşa dönemi de diyebiliriz. Bu dönemde önceden toplanmış malzemelerin dışında kalan ve toplanılmasına imkân bulunmayan birçok malzeme daha toplandı. Çok önceleri kapatılan ve Maçka Kışlasına konulan Yıldız Müzesine ait malzemeler de buraya alındı. Bunlar dışında gerek o döneme ait ve gerekse daha eski dönemlere ait asker kişilerin hatıraları, şehitlerin malzemeleri bazen ilanla, bazen de şahsen başvurularak müzeye kazandırıldı. Bunların Müzeye veriliş anları fotoğraflarla tesbit edilerek zamanın gazete ve dergilerinde yayınlandı ki, bu durum Askeri Müze'ye her an yeni malzemenin kazandırılmasında en etkili faktörlerden birisi olmuştur. Bu belgeleri *Servet-i Fünun, Resimli Kitab* koleksiyonlarında bulmak mümkündür.

Bu arada, Askeri Müzeye nakledilemeyen dört bir yana dağılmış toplardan büyük bir bölümünün devlet tarafından hurda demir adı altında bir Alman Yahudisine hazineye gelir temin etmek amacıyla satıldığı görülür. Yurt dışında paha biçilemeyecek değerlere erişeceği kesin olan bu ata yadigârlarının satışının önlenmesi de yine Ahmed Muhtar Paşa'nın çabalarıyla mümkün olabilmiştir.

Müşir Ahmed Fethi Paşa zamanında kurulan ve mankenleri Avusturya'da yaptırılmış olan, İstanbul içerisinde bir hayli dolaştırıldıktan sonra Sultanahmet İktisadi Ticarî İlimler Akademisi salonlarına yerleştirilen Yeniçeri Kıyafethanesi yeniden düzenlenerek gösteriye açılması, Yeniçeri Mehterhanesi temsili ve aslına uygun olarak As-

طوپخانه سرای همایونی میدانده
عسکری موزه سی
(تاریخی ، فنی ، صناعی)
قسماً اکمال ایدلکده اولدیغی عمومی وزره کشاد ایدیلیور
وسطی ساعت ۱۰ دن ٤ یه قدر
پنجشنبه ، پازار ، صالی
کونلری ذکور و اناث زواره عثمانلی
عائلرینه آچیقدر :

MÜZENİN TANITIMI: Askeri Müze kurulduktan sonra bir süre tam anlamıyla faaliyete geçemedi. Bu biraz da Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullarla ilgiliydi. 1916-17 yıllarında yerleşme ve sergileme çalışmaları bittikten sonra toplumun ilgisini çekmek için kartpostal dizileri basıldı, ilanlar bastırıldı. 1918'de basılan duvar ilanı.

keri Müzede kurulması, 1908-1923 döneminde Askeri Müzenin Batılı anlamda yeniden kurulmasında daha sayamadığımız birçok müzecilik faaliyetlerinin en başta gelenleridir.

Askeri Müze; askeri kültür varlıkları, hatıra malzemesi, kütüphanesi, sineması, atış poligonu, yayınları, kıyafethanesi ve mehterhanesiyle kurulmuş ve bugün dahi birçok müzeyi kıskandıracak nitelikte faaliyete geçmiştir.

Askerî Müze ve Osmanlı Kültür Hayatı

Tanıtım ve propaganda şurası muhakkak ki, bir oluş ve hareketin halkoyuna duyurulması, toplumun merak ve ilgisinin konu üzerinde yoğunlaştırılması, imkânların elverdiği sınır içerisinde yapılacak tanıtım ve propagandayla doğru orantılıdır. Yani, yapılacak tanıtım ve propaganda ne kadar etkin ise, konu halkoyu üzerinde o kadar etkin işlenmiş olur. Tanıtım ve propagandanın en etkili türü ise hepimizin bildiği gibi yayın yoluyla yapılanıdır.

Askeri Müze 1908'de kuruluş dönemine geçtikten sonra, tam anlamıyla faaliyete geçebilmek için sekiz, dokuz yıl kadar beklemek zorunda kalmıştır. Nedeni de yukarda belirttiğimiz çok kısıtlı kadrosu ve ülkenin içerisinde bulunduğu durumla ilgili imkânlarıdır. 1916-1917 yıllarında yerleşme ve sergileme çalışmaları bitirildikten sonra, ortaya çıkan konu bu kadar meşakkatli ve fedakârlıklarla gerçekleştirilen müzenin tanıtımının yapılması, toplumun ilgisinin çekilmesidir. Günümüzdeki kitle iletişim araçlarının birçoğunun henüz bulunmadığı bu dönemde mevcut imkânlardan yararlanılır. İlanlar bastırılır, zamana göre çok ucuz bir seri kıyafet kartpostalı hazırlanır, dönemin basın organlarından her fırsatta yararlanılır.

Bugün elimizde Askeri Müze adına yapılmış olan üç özel ilan ile bir de devrin özel yayın organı olan *Harb Mecmuası*'nda bulunan bir ilan mevcuttur. Bunlardan ilk ikisi doğrudan Askeri Müze için hazırlanmıştır. Osmanlıca ve Fransızca basılan bu ilanlar 70x100 ölçüsünde olup birinci hamur kâğıda yaldızlı olarak basılmıştır. Üçüncü ilan Askeri Müze sinemasında verilen bir konserle ilgilidir. Rus Muhacirin-i Hastagân ve Eytamı yararına verilen bu konseri takiben, danslar ve güldürülerle sinema gösterisi yapılacağı ilan edilmektedir. Evkaf matbaasında bastırılan ilan 70x100 ölçüsünde olup siyah-beyaz baskılıdır. Dördüncü ilan ise *Harb Mecmuası*'nın arka kapağında tam kapak olarak müzeyi tanıtıcı niteliktedir.

Kartpostal serisi ise 9x14 ölçülerinde 24 adet olarak Osmanlıca ve Fransızca tanıtımlarıyla koyu eflatun renkte basılmışlardır. İlk kartpostal zırhlı bir yeniçeri neferini, son kartpostal Mehterân'ı göstermektedir.

Bunların dışında yayın organlarında her vesileyle müzeden bahseden haberler çıkması sağlanmış, müzenin kapsamı, müzede meydana gelen olaylar fotoğraflı olarak halkoyuna duyurulmak istenilmiştir. Burada kısa süren araştırmalar sonucu bulunan üç yayından bahsetmek yerinde olur. Bunlardan birincisi o dönemde yedi cilt olarak çıkan *Resimli Kitab Mecmuası*'nın 29. sayısındadır. Bu sayının 403. sayfasında Ahmet Muhtar Paşa'yı bir grupla gösteren resmin alt yazısı aynen şöyledir: *"Şehid-i Hürriyet Binbaşı Merhum Muhtar Bey'in esna-yı şehadetinde lâbis bulunduğu elbise-i askeriyesi, geçenlerde aile-i muhteremesi tarafından askeri müzesine ihda ve isâl kılunduğu sırada merasimde hazır bulunan zevatın müze dahilinde alınan fotoğrafları. - Üsküdar İttihad ve Terakki Kulübü tarafından ihda olunmuştur."* Muhtar Bey tarihimize 31 Mart Vak'a'sı diye geçen 13 Nisan 1909 hareketinde Taşkışla çarpışmasında şehit düşen Erkân-ı Harb Binbaşısıdır. Elbiseleri halen müzede teşhirde bulunmaktadır. Malzemenin bir müzede korunması ve kişinin küçük de olsa bir törenle tarihe maledilmesi. Şehit ve büyük tarihi kişilerin soyundan gelenlerin ellerinde mevcut malzemeyi kazanmak için daha güzel bir propaganda elbette ki düşünülemez.

I. Dünya Savaşı sırasında Almanya, İngiltere ve Fransa'daki örneklere benzer ve toplumu bu konuda kanalize eder mahiyette bizde *Harb Mecmuası* adı altında 27 sayı süren bir dergi çıkarılmıştır. Bu derginin Mayıs-1334 (1918) tarihli 25/26. sayısının 389. sayfa ortasında yine müzeyle ilgili bir resim bulunmaktadır. Resim yazısında *"İmparator ve İmparatoriçe hazeratı Müze ziyaretinde. Müze-i Hümayun bağçesinde teşrifat memurlarını takiben ve Müze-i Askeri'de Mehter-i Hakani Muzikasını dinleyerek geçerlerken"* denilmektedir. Ziyareti yapan imparator ve imparatoriçe Avusturya-Macaristan İmparatoru Şarl ve İmparatoriçe Zita'dır. Üç gün İstanbul'da kalmışlar ve imparatora Osmanlı Hükümdarı tarafından Müşirlik rütbesi verilmiştir.

Üçüncü olarak da yine İstanbul'da Mehmed Safa tarafından çıkarılmakta olan *el-Adl* gazetesinden bir makale. Gazetenin 4 Şubat 1918 tarihli 618. sayısının 3. sayfasında Ahmed Muhtar Paşa'nın bir resmi ve altında *"Sahibü'l Atufete Muhtar Paşa-Müdirü'l-Muthaf el-Askeri- Askeri Müze Müdürü Atıfetli Muhtar Paşa"* yazısı yer alır. Resmi izleyen çok geniş bir bölüm ise "fi el Muthaf el-Askeri" adı altında Askeri Müze'nin tanıtımına ayrılmıştır.

Yayın Faaliyetleri

Askeri Müzenin bu dönemin kültür hayatına olan en büyük etkinliklerinden birisi de yayın hayatına girmiş olmasıdır. 1918'den itibaren *Mehterhane-i Hakani Notaları* adı altında bir müzik ve nota külliyatı çıkarılmaya başlanılmıştır. Bunların kesin olarak kaç sayı çıkarıldığını bulmak mümkün olmamıştır. Dört sayfa olarak çıkarılan bu yayının bazılarında Güfte ve Notanın az yer tutması halinde Askeri Müze de son sayfada tanıtılmıştır. Geliri Askeri Müzeye ait olan bu yayın beş kuruş fiyatla satışa sunulmuştur.

Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Rahmetli "Tarih" ve "İstanbul Hayatı" yazarlarımızdan Sermet Muhtar Alus'un bu dönemde "Askeri Müze Umuru Fenniyye ve Tarihiyye Kâtibi" olarak müzede görev aldığını görüyoruz. Galatasaray ve Hukuk Fakültesi mezunu olan Sermet Muhtar Bey 1920-1922 yılları arasında Askeri Müzenin üç ciltlik *Rehber*'ini hazırlar. Aya İrini Kilisesi'nin tarihçesinden başlayarak Osmanlı Ordu Teşkilatı'nı ve Müzede sergilenen bütün malzemeleri tanıtan bu eser, yazarın mükemmel Fransızcası ile aynı zamanda yine üç ciltlik Fransızca olarak da yayınlanır. Eserler Necm-i İstikbal Matbaasında basılmıştır. Bunların dışında Ahmed Muhtar Paşa'nın bizzat yazdığı ve gelirini Askeri Müze'ye bağışladığı birçok eser mevcuttur ki, bunlardan birisi de *Silistre Müdafaa-i Kahramananesi* adlı eseridir.

Askeri Müze'nin Yayın hayatındaki bu etkinlikleri hiç şüphesiz toplum için olduğu kadar Türk Müzeciliğinin yayın hayatı içinde büyük bir önem taşımaktadır. 1918'den itibaren günümüze gelinceye kadar tespit edilen yayınlar bir katalog halinde hazırlanmış fakat henüz yayınlanmamıştır. □

TİYATRO

Handehane-i Osmani'nin amblemi.

Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu

Prof. Dr. Metin And

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Tanzimat ve Meşrutiyet'te Tiyatro Yazarlığı**
Prof. Dr. Metin And

Bu konuda ayrıca *Edebiyat* ve *Müzik* maddelerine bakınız.

Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu

Metin And

Geleneksel tiyatrodan ayrı olarak Batı tiyatrosu üç döneme ayrılıyor: 1839'dan 1908'e kadar olan dönem Tanzimat Tiyatrosu, 1908'den 1923'e kadar olan dönem Meşrutiyet Tiyatrosu ve 1923'ten günümüze kadar olan dönem ise Cumhuriyet Tiyatrosu başlıklarını alıyor. Her dönemin başlangıç ve bitim yılları önemli bir siyasal ve anayasal değişikliği belirtmektedir. Ancak bu tarihler aynı zamanda tiyatro bakımından da geçerlidir. Şöyle ki, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunduğu yıl olduğu gibi İstanbul'da dört tiyatronun açıldığı yıldır. Önce tiyatro binalarının yapılması Batı tiyatrosunun kökleşmesi için en önemli adımdı. 1908 II. Meşrutiyet'in kabulü olduğu kadar tiyatro bakımından da önemli bir yıldır. Çünkü 1884'ten başlayarak 1908'e kadar II. Abdülhamid'in sıkı denetimi altında tiyatro etkinliği ve gelişimi durmuş, oyun yazarları oyun yazamaz olmuşlardır. 1908'de Hürriyet'in ilanının daha ilk haftalarında tiyatro etkinliği başlamış, yazarlar başdöndürücü bir çabuklukla oyunlar yazmaya başlamışlardır. 1923 hem yeni döneme anayasal bakımdan Cumhuriyet adının konması bakımından geçerli bir başlangıç tarihi olduğu gibi gene 1923 tiyatro bakımından da bir dönüm noktasıdır. Tiyatromuzun en önemli sorunu olan kadın sanatçının sahneye çıkması Atatürk'ün yüreklendirmesi ve verdiği güvenceyle gerçekleşmiş olup, ilk kadın sanatçılar 1923'te sahneye çıkabildiği gibi, ayrıca gene 1923'te Ankara hükümeti tiyatroyu desteklemek konusunda ilk adımı atmıştır.

BATI ANLAYIŞIYLA TİYATROLAR: Batı'nın tiyatro anlayışının yerleşmesi birçok değişik etkenlerle olmuştur. Bunlar arasında Saray ve çevresinin tutumu, yabancı elçilikler, yüksek devlet görevlilerinin tiyatroya olan eğilimleri yabancı tiyatro kumpanyalarının gelip gitmesi vb. sayılabilir. Padişahlardan özellikle II. Mahmud bu tür etkinliklere önem vermiş, Muzıka-ı Hümayun'un kurulmasını sağlamıştır. Daha sonra Dolmabahçe ve Yıldız Sarayı'nda birer tiyatro binası yapılması bu ilginin sürdüğünü göstermektedir. Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu.

Batı'dan ödünç alınan yeni ve değişik tiyatro anlayışının Türkiye'de benimsenmesi, yerleşmesi ve gelişimi için birtakım kolaylaştırıcı etkenlerden söz edilebilir. Bunların belli başlılarını şöyle sıralayabiliriz:

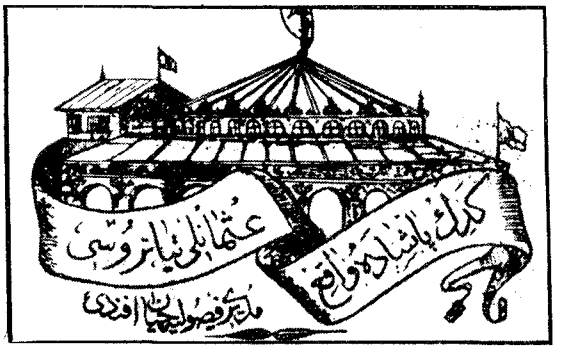
1. *Saray ve Çevresi:* Batılılaşmada girişim padişahlardan gelmiştir. Türkiye'de Batı Tiyatrosu için de bu böyle olmuştur. Ayrıca tiyatroya karşı dinden ve gerici çevrelerden gelecek tepki de gene Padişah-Halife'nin tiyatroya gösterdiği yakın ilgiyle sönmüştür. II. Mahmud çağında tiyatroya ilginin daha da çoğaldığını görüyoruz. Özellikle bu çağda ünlü besteci Gaetano Donizetti'nin kardeşinin bir bando kurmak üzere 1828'de İstanbul'a gelişi, bir bando ve bir de Muzika-ı Hümuyan kurulması tiyatro bakımından önemlidir. II. Mahmud'un kitaplığındaki tiyatro eserlerinin çokluğu, onun tiyatroya yakın ilgisini gösterir. 1859'da Dolmabahçe Sarayı'na bir tiyatro yapıldığı gibi daha sonra Yıldız Sarayı'na da bir tiyatro yapıldı. Bu iki tiyatroya pek çok önemli sanatçı gelerek gösterimler vermişlerdir. Asıl önemlisi sarayın kendi sanatçılarıyla düzenlediği Türkçe gösterimlerdir. Unutmayalım, ilk Türk oyunu olarak benimsediğimiz İbrahim Şinasi Efendi'nin *Şair Evlenmesi* komedyası Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nda oynamak üzere yazarına ısmarlanmıştı.

2. *Yüksek Devlet Görevlileri-Türk Elçileri-Basın:* Batı tiyatrosuyla tanışıklığımızda ve bu tiyatronun ülkemizde gelişmesinde saray ve çevresi ölçüsünde, belki daha da önemli bir etken olarak devlet görevlilerinin, dışarıya giden Türk elçilerinin ve yeni gelişmekte olan basının da önemli katkısı vardır. Saraya koşut olarak devlet adamları da konaklarında Batı tiyatro ve müziğine önem veriyorlardı. Yüksek devlet görevlileri gösterimlerin çoğunda hazır bulunuyorlardı. Kimi gösterimler onların koruyuculuğunda veriliyor, bu konuda İstanbul'daki yabancı elçiliklerle de işbirliği yapılıyordu. Bu dönemin en önemli tiyatro adamı, özellikle Molière çevirilerinden ve uyarlamalarından ve Bursa'da kurduğu tiyatrodan bilinen ve sadrazamlık gibi çeşitli görevlerde bulunan Ahmed Vefik Paşa, bu çevrenin yetiştirdiği bir aydındır. Molière'in bir eserini Türkçeye kazandıran, ayrıca Adana Valiliği sırasında bu ilde bir tiyatro açıp gösterimleri destekleyen Ziya Paşa'yı da anmak gerekir. Bulunduğu yerlerde tiyatronun gelişmesine hizmet etmiş, ayrıca yazar olarak da bu dönemin tiyatrosuna büyük katkısı olmuş Âli Bey'i, İstanbul Şehremini Mazhar Paşa ile 6. Daire-i Belediye Başkanı Black Bey'i de bu arada sayabiliriz.

Avrupa'ya elçilik yoluyla, ya da başka nedenlerle gidenler bu ülkelerde tiyatro üzerine görgü ve bilgilerini artırmışlardı. Bu elçilerin yalnız okuyanlara verdikleri bilgi bakımından değil, Türkiye'ye döndüklerinde, tiyatro çalışmalarında onların bu bilgilerinden de yararlanılmış olması olanağı düşünülünce Batı tiyatrosuyla tanışıklığımızda Türk elçilerinin de önemli bir etken olduğu benimsenebilir. Tiyatronun tanınmasında basının da büyük katkısı olmuştur. Basın, Türkiye'deki tiyatro çalışmalarını eleştirme, olayları duyurma ve değerlendirmenin yanısıra sık sık Avrupa'daki tiyatrolar üzerine bilgi vererek, ayrıca oyun metinlerine de yer vererek, Türkiye'de seyircinin yetişmesinde yol gösterici olmuşlardır. Kısaca gerek Türkçe, gerek yabancı dildeki Türkiye basını tiyatroya geniş yer veriyor ve kamuoyunun ilgisini sürekli olarak tiyatroya çekiyor, tiyatronun tanınmasında, anlaşılmasında, yerleşmesinde yardımcı oluyordu.

3. *Yabancı Elçilikler:* Batı tiyatrosuyla tanışıklığımızda Türkiye'deki yabancı elçiliklerin de payı olmuştur. Kimi elçiler elçilikleri içinde tiyatro yaptırıp, burada gösterimler verdirmişlerdir, bunlara Türkler seyirci olarak gelmiş, Türk oyuncuları da kendi gösterimleriyle katılmışlardır. Elçiler ayrıca dışardaki, özellikle kendi ülkelerini ilgilendiren gösterimleri çeşitli yollardan desteklemişlerdir.

4. *Azınlıklar:* Azınlıklar denilince ilk akla gelen Yahudiler, Rumlar ve Ermenilerdir. Ancak özellikle Avrupa'dan çeşitli nedenlerle Türkiye'ye yerleşmiş

ESKİNİN YERİNE: İlk tiyatro gösterimleri İstanbul'un Beyoğlu yakasında başlamıştır. Daha sonra tiyatro gösterimlerine sahne olan İstanbul yakasında seyircinin bu alışılmadık gösterimleri izleyebilmeleri için düzene girmeleri istendi. Bunun için hazırlanan tüzükle seyircinin oyun sırasında uyması gerekenler sıralandı. 1870'te Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Güllü Agop'a verilen imtiyazda da buna benzer maddeler, güvenliğe ilişkin ayrıntılar vardır. Güllü Agop (altta), Osmanlı Tiyatrosu amblemi (üstte).

SİYASAL ETKİ: *Tiyatronun yaygınlaşması, Namık Kemal gibi ünlü kişilerin oyunlarının oynanması halkta belirli bir değişim de yaratmaya başlamıştı. Özellikle 1873'te Gedikpaşa'da Vatan yahut Silistre oyunu sırasında seyircinin oyunda yeralan "Yaşasın Vatan" seslerine katılması üzerine Namık Kemal sahneye çıkmış, ama ertesi gün oyun yasaklanarak başta Namık Kemal olmak üzere birçok yazar sürgüne gönderilmişti. Bu olay tiyatronun siyasal alandaki etkisini göstermesi açısından önemlidir. "Vatan" piyesinin 1908'deki bir temsilinde seyirciler.*

Levanten ya da Türkçe deyimiyle tatlısu frenklerini de anlamak gerekecektir. Bunlar arasında özellikle İtalyan, Fransız ve Almanları düşünmemiz gerekir. Yahudiler, Rumlar ve Ermenilerden önce bu tatlısu azınlığın da Batı tiyatrosunun tanınmasında büyük katkısı olmuştur. Yabancı tiyatro, bale, opera topluluklarının Türkiye'ye gelip oynamaları bu azınlığın gereksinmesi içindi. Bu topluluklar için tiyatro binaları yapılmış, düzenli gösterimler verilmesi sağlanmıştı. Burada sözkonusu katkı daha çok bu Türkiye'ye yerleşik azınlığın kendi olanaklarıyla ve kendi aralarında sürdürdükleri tiyatro yaşamıdır.

5. *Yabancı Topluluklar:* Batı tiyatrosuyla tanışıklığımızı kolaylaştıran etkenleri incelerken bunlar içinde en önemlisi kuşkusuz Türkiye'ye sık sık dışardan gelip İstanbul ve İzmir'de gösterimler veren yabancı sahne sanatçıları ve toplulukları olmuştu. Bunların yalnız seyircinin yetişmesi ve sahne sanatlarının tanınması bakımından değil, fakat ilerde ilgili bölümlerde de göreceğimiz gibi yerli sahne sanatçıları ve tiyatro adamlarının görgü ve bilgi kazanmaları, yerli topluluklarının oyun dağarları, yerli yazarların Avrupa tiyatrosunu tanımaları bakımından önemli katkıları olmuştur. Bu topluluklardaki Noci, Asti, Merlo, Meydanier gibi sahne adamları Türk topluluklarına yol göstermişlerdir.

6. *İlk Türçe Oyunlar:* Batı tiyatrosuyla tanışmamızda yazılı Türkçe oyun metinlerinin de payı olmuştur. Geleneksel tiyatromuz doğmaca olduğundan bir yazılı metin sözkonusu değildi. Batı tiyatrosuyla geleneksel tiyatromuz arasında görülen en önemli iki ayrımdan biri tiyatro binası ve sahne ise, öteki de bir yazılı metindi. Bir başka deyişle, ilk başlarda ilk göze çarpan ayrımlar bunlardı. İlk Türkçe oyunu sarayın, ısınarlaması üzerine 1859'da yazılan Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* olduğunu belirtmiştik. 1859'dan önceki yıllarda birtakım Türkçe oyun metinlerine rastlanıyor. Gerek özgün, gerek çeviri olan bu metinlerin çoğu ya Türklerin değildir, ya da kesin olarak kimin elinden çıktığı bilinmiyor. Türkçe oyun yazılmasında veya Türkçeye yabancı oyunların çevrilmesinde katkısı olan bir kurum Doğu Dilleri Okulu'dur. Bu okulda Fransız ve başka ülkelerden gelen gençlere Türkiye'deki elçiliklerde görevlendirilmek üzere Arapça, Farsça ve Türkçe öğretiliyordu. Yabancı elçiliklerde çevirmen olarak kullanılan Ermeni, Yahudi ve Rumların çeşitli nedenlerden işe yaramadıkları görülerek, *Jeunes de Langues* diye bilinen bu gençlerin yetişmesi zorunlu olmuştu.

Bizi burda asıl ilgilendiren Viyana'daki Académie İmpériale et Royale des Langues Orientales'in tiyatro çalışmalarıdır. Bu okulun ilişkilerinden Thomas Chabert'in Türkçe yazdığı ve Fransızca özeti de bulunan *Hikâyet-i İbda-i Yeniçeriyân Ba Bereket-i Pir-î Bektaşiyân Şeyh Hacı Bektaş Veli-i Müslümân* üç perdelik dramdır. Gene Viyana Doğu Dilleri Okulu'nun çalışmaları arasında yer alan Türkçe bir oyun 1761'de Viyana'da yayınlanmıştır. Bundan sonra verilen örneklerdeki Türkçe oyunların adını gizleyen bir Türk elinden çıkmış olabileceği olasılığı uzak değildir. Bu örneklerin ilki 1956 yazında Profesör Fahir İz'in Viyana Ulusal Kitaplığı'nda bulduğu yazma oyundur, *Vakaayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Kefşger Ahmed* adını taşımaktadır, aynı yazınada oyunun Almanca, Fransızca ve İtalyan çevirileri vardır. Viyana Doğu Dilleri Okulu gibi Türkçe oyunların yazılmasında ve Türkçeye çevrilmesinde katkısı olan bir kesim de Ermeniler ve özellikle Venedik'teki St. Lazare manastırında Katolik, Ermeni Mıhitaryonlarının Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlarının büyük katkısı vardır. Bu yayınlar arasında oyun metinleri de bulunmaktadır. Oyunların dili Türkçe sözdizimi kurallarına aykırılıkları, kimi sözcüklerin yanlış kullanılmasına karşın çok duru, arı bir Türkçe kullanılmış olması çok ilginçtir. Örneğin oyunun kişileri "söyleşenler" başlığı taşımaktadır. Abdülmecid'in sarayında oynanmış olan Safvet Bey'in Moliére çevirilerini de ilk Türkçe oyunlar arasında sayabiliriz.

1858'de Sırabyan Hekimyan'ın İtalyanca'dan çevirdiği *Riyakâr ve Müseyyib* adlı oyunun Naum tiyatrosunda oynandığını ve rol dağıtımını çağdaş bir gazeteden öğreniyoruz. Bu oyun 1863'te yeniden oynandığında adı *Mürai Filozof ile Hayırhâh Müseyyib* olmuştur. 1859'da Mimar Balyan'ın önayak olduğu Ortaköy'deki tiyatrodan Hekimyan ve arkadaşları Sultan Abdülmecid'in saray tiyatrosunda şu oyunları Türkçe oynamışlardır: *Don Gregorio, Titizmeşreb Keremkâr, Mahcubiyetin Mükâfı, Don Cesar de Bazan.* Abdülhak Hamid'in babası Hayrullah Efendi'nin, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'nden önce ilk Türk oyununu yazmış olduğu ileri sü-

rülmüştür. Bu oyunun adı *Hikâye-i İbrahim Paşa Be İbrahim-i Gülşeni*'dir. Ancak bu görüşe katılmak kolay değildir. Çağında yayınlanmamış olan, üstelik bir tıp öğrencisinin notları arasında bir taslak, bir karalama niteliği gösteren bu oyun denemesini Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* gibi başarılı bir oyunun önüne almak düşünülemez.

Seyirci ve Tiyatro Anlayışı

Her şey sıfırdan başlamıştı. Oyuncusu, yöneticisi, oyun yazarı nasıl yepyeni bir dünyaya pencereyi aralıyorlarsa, seyirci de onlarla birlikte bu yeni yaşantıyla tanışmak, onu sevmek için bir başlangıç yapmak zorundaydı. Bunun ne bilinmedik bir dünya olduğunu, Sefaretnamelerdeki, gördükleri tiyatroları ve gösterimleri anlatırken Türk elçilik ilişkilerinin çocuksu tanıklamalarından anlayabiliriz. Karagöz, Meddah, Ortaoyunuyla koşullanmış Türk seyircisi için bu yepyeni seyir türünü birden anlayıp değerlendirmesi beklenemezdi. İlk tiyatrolar ve tiyatro gösterimleri asıl Türklerin yoğun oldukları İstanbul yakasında değil de Beyoğlu'nda başlamıştı. Güllü Agop yönetiminde gösterimler İstanbul yakasında kalıcı ve sürekli olarak başlayınca bu kez Beyoğlu yakasında bulunanların buraya gelmesi güçleşti. Ayrıca İstanbul yakasının Türk tiyatro toplulukları Beyoğlu ve İstanbul'un başka yörelerinde de gösterimler veriyorlardı. Seyircinin bir düzene girmesi için kamu çevreleri büyük çaba gösteriyordu.

1895'da eski Gedikpaşa Tiyatrosu'nun yerinde, Tatlıkuyu yakınında kurulan tiyatro için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye beş bölümlük, 31 ve bir ek maddelik bir tüzük hazırlamıştır. İşte bu tüzüğün IV. bölümü ve 25, 26, 27 ve 28. maddeleri seyirciyle ilgilidir. Bunlara göre seyirciler salona silâh, değnek, şemsiyeyle ve sarhoş olarak giremeyecekler, seyirciler sigara içilmeye ayrılmış yerlerin dışında sigara içmeyecekler, tiyatroya küçük çocuklar getirenler çocukların aykırı davranışlarından sorumlu tutulacaklar, ıslık çalmak, bağırıp gürültü etmek, düzen bağına ve görgüye aykırı davranışlarla oyunların gerektiği gibi oynanmasına engel olanlar tiyatrodan atılacaklar, aynı şeyleri yaparlarsa kolluk kuvveti gönderilecek. Perde aralarında ve tiyatronun çıkışında, localara giden yollarda, geçitlerde eğlenmek de yasaklar arasındadır.

OYUNCULAR: Osmanlı Devleti'nde ilk başlayan tiyatro etkinlikleri için oyuncu bulmak oldukça güçtü. Kadın oyuncu bulmak zaten sözkonusu değildi. Bu nedenle ilk dönemlerde Ermeni oyuncular çoğunluktaydı. İstepan Eşkiyan, Mardiros Mınakyan gibi Ermenilerin yanısıra ilk Türk profesyonel oyuncu olarak bilinen Ahmed Necip ve oyunculuğuyla birlikte yönetmen olan Ahmed Fehim de dönemin ünlü isimlerindendir. Soldan sağa Ahmed Fehim, Mınakyan Efendi ve Kınar Hanım.

1870'te gene Gedikpaşa tiyatrosundaki Güllü Agop'a verilen tekelde de bu kadar ayrıntılı olmasa da güvenlikle ilgili maddeler vardır. İlk başlarda tiyatrolar seyircilik kurallarını öğretmek için el ilânlarında uyarılarda bulunuyorlardı. Tiyatrolar, seyircinin güvenliği bakımından da kötü koşulluydu. Çıkış yerlerinin yeterli olmaması, yangın veya herhangi bir olayda halk için tehlikeli durumlar yaratıyordu. Tiyatroların seyirci çekmek için başvurdukları bir yol devlet adamlarının, yabancı elçilerin ve önemli yabancı konukların hazır bulunduğu gösteriler vermek ve bunu basına duyurmaktı. Naum Tiyatrosu'na padişah ve yabancı hükümdarlar gidiyordu. Güllü Agop da tiyatrosunda buna pek önem veriyordu. Bununla ilgili olarak yarara verilen gösterimler vardı. Deprem, açlık, yangın gibi olaylarda veya bir okulun, bir hayır kurumunun yararına gösterimler veriliyordu. Tiyatro da bunu basında duyurarak halkın duygudaşlığını kazanıyordu. Seyirciye değin bir sorun da kadınlar ve çocuklarla ilgilidir. Kadınlar kaç-göç nedeniyle ya kadınlara özgü gösterimlere gidiyorlar, ya da tiyatroda kafesli bölmeler varsa buralarda oturuyorlardı. Bununla birlikte, kadının nasıl olursa olsun hiç tiyatroya gitmemesi isteniyordu. 1859'da İstanbul Tiyatrosu yönetmeliğine ek 4 Ramazan 1276 tarihli belgede kadınların içeriye alınması yasaklanıyordu. Güllü Agop'un da tiyatrosuna 1879'da kadınlar için kafesli localar yaptırdığını, ancak tiyatronun yöresinde bunun bile hoş karşılanmadığını öğreniyoruz.

Bu dönemde gerek siyasal gerek edebiyat ve tiyatro tarihimiz bakımından seyirci tepkisiyle ilgili en önemli olay 1873'te *Vatan yahut Silistre*'nin Gedikpaşa'da oynanışından çıkmıştır. Önce *İbret* gazetesi kapatılmıştı. Halk *Vatan* oyununun gösteriminden sonra *İbret* gazetesi basımevinde vatanseverce çoşkunluğu dile getiren ve "Var olsun Kemal-i Millet" diye başlayan bir yazı bırakmışlardı. Eser ilk kez 1 Nisan 1873'te gösterildi. O gece tiyatro çok kalabalıktı. Oyunda sık sık geçen "Yaşasın Vatan" seslerine seyirciler de katılmış, Namık Kemal alkışlar arasında sahneye çıkarılmıştı. Olay üzerinde Gedikpaşa Tiyatrosu ile ilgili olan yazarlar tutuklanmış, Ahmed Midhat Efendi ile Ebuzziya Tevfik Rodos'a, Nuri ve Hakkı beyler Akkâ'ya, Namık Kemal de Kıbrıs'a sürgün gönderildiler. Ayrıca iki Ermeni, *İbret*'in yöneticisi Sarrafyan ile tiyatronun yöneticisi Güllü Agop da kısa bir süre tutuklanmışlar, sonra da salıverilmişlerdir. Olay gerçekten de gerek siyasal tarihimiz, gerek konumuz olan tiyatro tarihimiz bakımından çok önemlidir; İstibdat dönemine bir başlangıçtır. Gerçi Abdülhamid'in ilk yıllarında *Vatan yahut Silistre* pek çok kez oynanmıştır. Ancak bu olaydan sonra tiyatroya kısıtlamaların ve sıkıdenetimin baskısının yoğunluğunu kerte kerte artırdığını göreceğiz. Seyircinin bu dönemdeki görünümünü çizerken bunun yanısıra tiyatronun nasıl anlaşıldığını da belirtmek gerekir. Dönemin tiyatro anlayışı üzerine eli-

TULÛATIN ÜNLÜ İSİMLERİ: *Ortaoyununu geliştiren ve Büyük İsmail diye bilinen İsmail Hakkı Efendi'nin yanısıra yine ortaoyunun en ünlü isimlerinden biri de Küçük İsmail'dir. Çeşitli tiyatro topluluklarının kuruluşunda bulunmuş, müzikli tiyatro ile de ilgilenmiş Küçük İsmail'le birlikte Abdürrezzak (veya Abdil) ve Kel Hasan dönemin tanınmış ortaoyuncuları arasında sayılırlar. Bunlardan Kel Hasan kendi kurduğu toplulukla uzun yıllar gösterimlerde bulunmuştur. Küçük İsmail (solda), Kel Hasan (ortada), Abdi Efendi (sağda).*

mizde üç kesin kaynak bulunmaktadır: Önce basılı oyun metinlerinin öndeyiş veya sondeyişlerinde yazarların tiyatroyu nasıl anladıklarını belirten düşünceleri; sonra süreli yayınlarda eleştiri veya tiyatro üzerine yazılan yazılarda da bu yolda birtakım düşüncelere yer verilmektedir. Yerli oyun yazarları özellikle geleneksel aile düzeni bakımından büyük kısıtlamalar içindedir.

Bunu yenmek için yazarlar ya yerli çevre ve kişileri çok sınırlı davranış ve durumlar içinde ele alıyorlar, ya da konuyu Avrupa veya Türkiye'deki Müslüman olmayanların yaşantılarına uyduruyorlardı. (Ahmed Midhat Efendi'nin Avrupa'da Avrupalı kişilerle geçen *Ahz-i Şâr, Hükm-i Dil* gibi oyunları, veya Ermeni Osman Hamdi'nin *İki Karpuz Bir Koltuğa Sığmaz*'ı vb.) Daha çok siyasal bir bildirisi olan konular ise ya yapıntı ülkelere veya Hindistan, Afganistan, Arabistan gibi ülkelere aktarılıyordu. Ancak bu yerine getirilmeyince basında veya sansürde hemen yankısı görülüyordu. Tiyatro anlayışında önce tiyatronun gerekliliği üzerinde duruluyordu. Tiyatronun işlevinin eğlendirmek mi yoksa eğitmek, yararlılık mı olduğu kökeni çok eskilere giden bir tartışmadır. Yalnızca bir eğlence olduğu bu dönemde kimse tarafından ileri sürülmemiştr. Eğlence ve yarar işlevini birleştiren bu konuda en doyurucu yazıları yazmış olan Namık Kemal'dir. *Diyojen*'de imzasız beş yazısı, *Hadika*'da bir, *İbret*'te bir, *Şark*'ta bir ve ayrıca ünlü *Celâl Mukaddemesi*'nde ve başkaca yazı ve mektuplarında hep bu görüşleri yükümlü olarak savunmuştur.

Meşrutiyet döneminin de kendisinden önceki ve sonraki dönemlere göre birtakım ayırıcı, ilgi çekici özellikleri bulunmaktadır. İstibdat çağının sona ermesiyle tiyatrolar da açılmış, halk hürriyetin ilânı karşısında coşkunluğunu, sevincini bir belirtme alanını tiyatroda bulmuştur. Hürriyetin ilânından iki gün sonra Tepebaşı Amfi Tiyatrosu kiralanmış, Gedikpaşa Tiyatrosu'ndan beri yasaklanmış olan oyunların oynanmasına başlanmıştı. İlk oyunlar *Besa* ile *Vatan yahut Silistre*'ydi. Seçilen oyunların eski çağın yasaklanmış oyunlarıyla, yeni yazılmış günün havasına uygun oyunlar olmasından başka, gösterimler birtakım güzellikleri de halkı tiyatroya çekiyordu. Bu gösterimlerin ulusun yararına harcanacağı (yeni bir savaş gemisi alınması vb.) gibisinden "menfaat-i milliye" için düzenlenmesi, gösterimlerle birlikte ateşli söylevler verilmesi, hürriyet konulu şarkılar okunması, halkın o günlerdeki mizacına uygun düşüyordu. Meşrutiyetin, hürriyetin ilânıyla, Anayasanın kabulüyle her şeyin düzeleceğini sanan halk kısa sürede büyük bir düş kırıklığına uğradı. Her şeyin bir anda düzelmesini isteyen sabırsızlık, toplumun yönetimde söz sahibi olma eğiliminin yanlış kavranmasının yarattığı düzensizlik ve kargaşalık büyük bir aşağılık duygusu ve umut kırıklığı doğurdu. 31 Mart olayının yarattığı sarsıntı, iç ve dış olayların yarattığı kötümserlikle gene tiyatroya bir görev düşüyordu. Bu kez tiyatro bir yanda Osmanlı tarihinden seçilmiş konuları oyunlaştırarak, eski günlerin parlaklığında avunma fırsatı ararken, bir yanda tıpkı belgesel ve siyasal tiyatro gibi günlük olayları sıcağı sıcağına sahneye çıkarıyordu. Bu arada gericiler de tiyatroya karşı saldırılarını azaltmamışlardı. Tiyatronun bir "ibret" yeri olmadığı, olsa bile tiyatronun bir, iki saatte verebileceği eğitici gücün, din kürsüsünden beş dakikada verilebileceği ileri sürülüyordu. Savaşlar sırasında halkın moralini kalkındırmak için bu savaşlarla ilgili oyunlar gösteriliyordu. Donanmaya veya orduya, yangın, deprem, sel gibi afetlerde yardım parası toplamak için vatansever geceler düzenleniyordu. Aydınlar çeşitli konularda bu arada günün önemini belirten konuşmalar yapıyorlar, marşlar çalınıyor, şiirler, bu arada Tevfik Fikret'in "Sis", "Hayat" gibi şiirleri, ve-

ya Midhat Paşa'nın savunmasının metni, Sultan Selim'in konuşması okunuyordu. Çağın tiyatro anlayışını yansıtan yazılar da yazılıyordu. Bu yazılar ya süreli yayınlarda yayınlanıyor, ya oyun kitaplarının başında veya sonunda yer alıyordu, ya da tiyatro programlarında görülüyordu. Geçen yüzyılda olduğu gibi, bu dönemde de yazarlar oybirliğiyle tiyatroyu topluma gerekli ve halkın eğitimi için zorunlu bir araç gibi görüyorlardı.

Oyuncular ve Oyunculuk

Türkiye'de yeni başlayan Batı tiyatrosu için her şeyden önce oyuncu bulmak güçtü. Türkiye'deki Ermeni azınlığı bu işe önce başlamıştı. Seyirci çekmek için giderek Türkçe de oynamaya başladılar. Ancak, yetişkin, Türkçeyi iyi konuşan, profesyonel yetkinlikte oyuncu bulmak sıkıntısı dönem boyunca çekildi. Özellikle Müslüman oyuncu gerekliydi. Burada Müslüman kadın oyuncu zaten sözkonusu değildir. Öte yandan Türklerde eskiye uzanan bir oyunculuk geleneği vardı. Ortaoyunu sanatçıları oyunculuk sanatı bakımından çok yetkindiler. İlk Ulusal Tiyatromuz sayılacak Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu özellikle Türk oyuncularına ve Türk yazarlarına kapılarını açmaya önem verdi. Çağrılar etkisini göstermiş, oran bakımından az olmakla birlikte gerek Osmanlı Tiyatrosu'nda, gerek başka topluluklarda Müslüman oyunculara rastlanmıştır. Okuma yazma bilen herkes hemen devlet kapısına koşuyordu. Kadın oyuncu bulmak zaten güçtü. Eser bulmak da güçtü. Çeviriler üstünkörü oluyor, kimse işini gününde yapmıyordu. Sorunlar arasında en önemlisi dil sorunuydu. Oyuncuların çoğu Ermeni, bunların Türkçesi de bozuk olduğundan tiyatromuzun bu dönemde en çok üzerinde durulan konusu buydu. Özellikle Ermeni oyuncuların metatez ve çeşitli telâffuz bozukluklarından örnekler veriliyordu. Örneğin "maşrapa" yerine "marşapa", bayram yerine "baryam" vb.

Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu tiyatroyla oyuncular arasında bir sözleşme taslağı hazırlamıştır. Bu sözleşme metni yayınlanmıştır. Her bir oyuncu için ayrı ayrı hazırlanan bu 9 maddelik basılı sözleşmede bir yanda oyuncu öte yanda yönetmen Güllü Agop vardır.

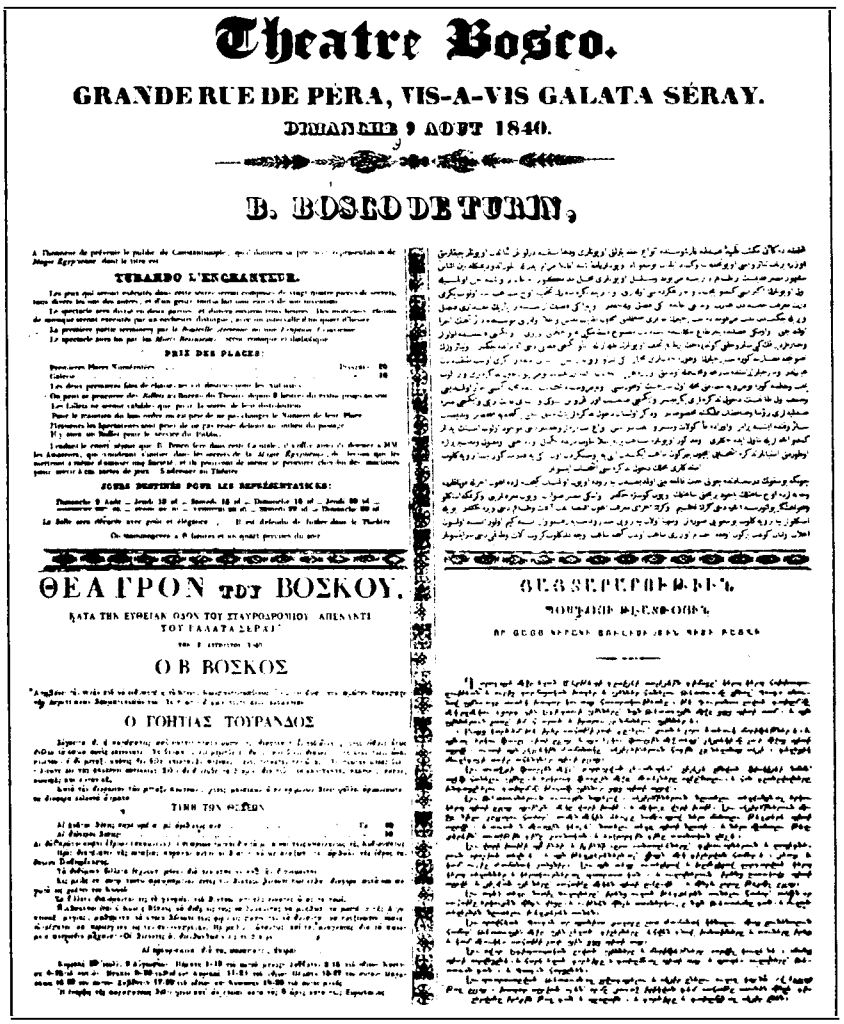
Oyunculukla ilgili önemli bir konu da, yetişme olanağı yoktu. Sarayda Muzika-yı Hümayun bir çeşit okul gibiydi. Ancak sarayın dışında oyuncular usta-çırak ilişkisi içinde yetiştiriyorlardı. İlk Ermeni oyuncuların yetişmesinde, öğrenimlerini İtalya'da ve Avrupa'nın başka yerlerinde yapmış Ermenilerin büyük yararı olmuştu. Bunlar arasında Bedros Magakyan'ın (1826-1891) sahneyekor ve öğretmen olarak büyük sanatçıların yetişmesinde katkısı olmuştur. Magakyan'ı Nestor Noci yetiştirmişti. Yetiştirmede Nestor Noci gibi, Türkiye'de kalan başka yabancıların da büyük katkısı olmuştu. Eugene Meydanier, hem orkestra yönetmeni hem sahneyekor Solié, dekor sanatçıları Merlo ve Fornari vb. Bu yabancıların çoğu dışardan bir toplulukla gelmişler, sonra Türkiye'de kalmışlardır. Yerli öğretmenler arasında İstepan Ekşiyan'ı (1834-1901) da saymak gerekir. Oyuncu sahneyekor, yönetmen Mardiros Mınakyan'ın (1873-1920) da sanatçıların yetişmesinde büyük katkısı olmuştur.

Bu dönemin bellibaşlı oyuncuları arasında önce Müslüman oyuncuları görelim. Müslüman oyuncuların sahneye çıkması 1847'lerde Saray çevresinde olmuştu. Bunlar arasında Kolağası Halil Bey, Vasıf Bey, Garip İhsan Bey, Halim Bey, Hilmi, Hakkı vb. bulunuyordu. Türk tiyatrosunun II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin başlangıç yıllarında en önemli sahne sanatçılarımızdan biri olan Naşit de burada yetişmişti. Batılı anlamda ilk Müslüman profesyonel tiyatro oyuncusu Ahmed Necip Efendi (?-1898) Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'nda oynamıştır. Ahmed Necip'in ilk Türk profesyonel oyuncusu olarak benimsenmesine karşın Ahmed Fehim'in (1857-1930) oyuncu, yönetici, yetiştirici, sahneyekor ve dekorcu olarak ilk Türk tiyatro adamı olduğunu ileri sürebiliriz. Buraya kadar verilen Müslüman oyuncular arasında Hamdi Efendi ve İsmail Hakkı Efendi iki önemli sanatçının adlarıdır. Bunlardan Hamdi Efendi (1841-1911) Ortaoyununu en ileri götüren üstün bir sanatçıydı. İsmail Hakkı Efendi'ye gelince, bir adı da Büyük İsmail'dir. Aşağıda sözünü edeceğimiz Küçük İsmail'den ayırdebilmek için Büyük İsmail adını almıştır. Bu oyuncuların yanında Tulûat tiyatrosunun önemli üç kişisi üzerine bilgi verelim. Bunların başında Küçük İsmail (1854?-1931) gelmektedir. En başta Ortaoyununun en önemli sanatçılarındandı. Ortaoyununun yanısıra, Bursa'ya giderek Ahmed Vefik Paşa'nın koruyuculuğunda tiyatro çalışmalarına katılmış, çeşitli tiyatro toplulukları kurmuş, bu arada müzikli tiyatroyla ilgilenmiştir. Bu dönemin oyuncuları içinde en etkin, en

KADIN OYUNCULAR: Tiyatronun kadın oyuncu boşluğunun doldurulmasında Ermeni oyuncuların büyük katkısı olmuştur. En seçkin kadın oyuncudardan olan Siranuş'un yanısıra Karakaşyan kardeşler, Mari Nivart, Karakan Riştuni, Manuk Sisak gibi isimler o dönemde ünlenmişlerdir. II. Meşrutiyet'te ise en tanınmış kadın oyuncular arasında Kınar Sıvacıyan geliyordu. Yeranuhi Karakaşyan (solda), Benliyan Operet Kumpanyası'ndan Arşalois Hanım (sağda).

Theatre Bosco.

GRANDE RUE DE PERA, VIS-A-VIS GALATA SERAY.

DIMANCHE 9 AOUT 1840.

B. BOSCO DE TURIN,

TURARDO L'ENCHANTEUR.

PRIX DES PLACES.

ΘΕΑΤΡΟΝ ΤΟΥ ΒΟΣΚΟΥ.

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΥΘΕΙΑΝ ΟΠΟΥ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΓΑΛΑΤΑ ΣΕΡΑΙ

Ο ΒΟΣΚΟΣ

Ο ΓΟΗΤΙΑΣ ΤΟΥΡΑΝΔΟΣ

ΤΙΜΗ ΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

YABANCI TOPLULUKLAR: Osmanlı Devleti'nde tiyatro topluluklarının kurulmasından önce birçok yabancı topluluk gelerek gösterimlerde bulunmuştur. Bunların gösterim yerleri şüphesiz Beyoğlu gibi yabancıların oturduğu semtlerdi. Fakat bu toplulukların Türk tiyatrosunun gelişimine katkıları olmuş, tiyatroya ilgi duyan yerli oyuncu ve yönetmenler bunların temsillerini seyrederek Batı tiyatrosuyla tanışma imkânı bulmuşlardır. 1840'da İstanbul'a gelen Bosco Tiyatrosu'nun el ilânı.

önde gelen sahne sanatçılarındandır. Gene Tulûat tiyatrosunun büyük ustalarından Abdürrezzak (veya Abdil) (1835-1914) tiyatro toplulukları kurmuş, Ortaoyunculuğu da yapmış, saraya da alınmıştır. Bu arada dönemin sonlarına doğru sivrilen Kel Hasan (1868-1925) da kendi topluluğunun başında uzun bir süre varlık göstermiş, çalışmalarını II. Meşrutiyet'te de sürdürmüştür. Bu dönemde Müslüman kadının sahneye çıkması sözkonusu değildir. Ancak ilk başlarda Ermeni kadının sahneye çıkması da çok kolay olmamıştı. İlk profesyonel Ermeni kadınları sahneye Stepan Ekşiyan'ın Kadıköy'deki gösterilerinde çıktı. Bu, 1856 sonlarındadır. Kadıköy'de ilk sahneye çıkan Fanni adıyla oynayan Agavni Hamoyan olduğu ileri sürülmekte, bundan başka Agavni Kevorkyan'ın adı sayılmaktadır.

Şimdi belli başlı Ermeni oyuncularını kısaca görelim. Bunların içinde en önemlileri, ne yazık ki, ya Türkçe gösteri vermemişlerdir, ya da pek az vermişlerdir. Bunların başında Ermeni tiyatrosunun en önde gelen sanatçıları Bedros Atamyan (1849-1891) özellikle Shakespeare rollerinde çok başarı göstermiştir. Ermeni sahnesinin en seçkin kadın oyuncusu ise Siranuş (1857-1932) hem dramatik, hem lirik tiyatroda en beğenilen sanatçıydı. Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'nun en önemli güçleri arasında iki kızkardeş vardı: Yaranuhi Karakaşyan (1848-1924) ve Vergine Karakaşyan (1856-1933). Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'nda kısa bir süre çalışmış olmakla birlikte gene Ermeni sanatçıların en önemlisi sayılan Aznif Hratçya (1853-1920) zaman zaman Türkçe de oynamıştı. Güllü Agop Tiyatrosu'nun önemli kadın sanatçılarından biri de Mari Nıvart (1853-1884) genç yaşında ölmüş olmasına karşın çok beğenilen, olgun bir sanatçıydı. Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'nda başta gelen oyuncular arasında başkaca şunları sayabiliriz: David Triyans (1840-1893), Karakin Riştuni (1840-1879), Manuk Sisak (1839-1897) vb. Fasulyeciyan'a bağlı önemli sanatçılar, karısı Bayzar Fasulyeciyan, Takuhi Hiranuş, Satenik ve başkalarıdır. Mınakyan grubunda ise, çoğu II. Meşrutiyet döneminde de varlık gösterenler arasında, özellikle Keork Holâs (1858-1907), Türkçeyi en iyi konuşan Ermeni sanatçısıydı. Gene Mınakyan'la veya kendi başına çalışan Harutyun Aleksanyan (1857-1917) başarılıydı. Binemeciyan, Çaprastçıyan, Matosyan, Çobanyan, Satenik, Bazyar, Öjeni vb. II. Meşrutiyet'in en başta gelen sanatçılarından Kınar Sıvacıyan (1876-1950) bu dönemde sahneye atılmıştı. Meşrutiyet döneminin başlarında bu çağın bir özelliği olarak herkesin sesini duyurmak istemesi, yönetime katılma eğilimi, hiç değilse söz sahibi olma isteği tiyatroda da kendini göstermişti. Hiç sahne görgüsü olmayan hemen kendini sahnede buluyordu. Kendi uğraşları yanında bir iki gösteride boy göstermek için gençler yarışıyordu. Mardiros Mınakyan, Ahmet Fehim, Burhanettin (Tepsi), Muhsin Ertuğrul, Rıza Fazıl, Celâl Tahsin, Sara Manik vb. Oyunculuk bakımından bu dönemde üç önemli sorunla karşılaşıyoruz. Bunlar kısaca (a) Kadın oyuncu sorunu; (b) Oyunculuğun bir uğraş olmasına engeller; (c) Oyuncuların yetişmesi.

Tiyatro Toplulukları

Tanzimat dönemindeki tiyatro topluluklarının en önemlisi 1870'de on yıllık bir tekel almış Osmanlı Tiyatrosu'dur. Ancak daha çok Ermenice oynamakla birlikte Türkçe de gösteriler vermiş olan daha önceki topluluklardan da söz açmak gerekmektedir. Ayrıca Os-

İLK TOPLULUKLAR: *İlk Türk tiyatro topluluğu olan Osmanlı Tiyatrosu'ndan önce Ermenilerin tam bir tiyatro topluluğu olmayan ve programında canbazlık ve ortaoyunu gibi gösterilere de yer veren gruplar vardı. Bunların arasında Kasparyan'ın kurduğu Aramyan topluluğu ve Hekimyan'ın kurduğu topluluklar bu dönemde de henüz başlangıç aşamasında olan tiyatronun gelişiminin ilk adımlarını oluşturur. Cambazbaşı Rıza Bey'in dişle top atması (solda) ve karnında taş kırması (sağda).*

manlı Tiyatrosu yöneticileri ve sanatçıları bu dönemlerde yetişmişlerdir. Tam bir tiyatro topluluğu olmayıp, canbazlık, Ortaoyunu benzeri gösterilerde Ohannes Kasparyan'ın kurduğu Aramyan Topluluğu, profesyonel toplulukların ilkidir. Kasparyan 1863'te Gedikpaşa'da bir tahta tiyatro kurdu. Bu tiyatronun Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'nun gösterimler verdiği Gedikpaşa Tiyatrosu olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Topluluğun çalışmaları 1866'ya dek sürdü. Kasparyan da 1867'de öldü. Türkçe gösterimleri veren ilk topluluğu Sılu Hekimyan kurmuştur. Hekimyan ilk önce İtalyanca ve Türkçe gösteriler veriyordu, sonra izin alıp Naum Tiyatrosu'nda Ermenice gösteriler de verdi. Hekimyan ve Ekşiyan'ın Türkçe gösteriler vermesi Türk tiyatrosunun gelişmesinde önemli bir evre sayılmalıdır. Altınduryan kardeşler, Beyoğlu'nda daha sonra Tokatlıyan otelinin bulunduğu yerde Cafè Oriental'i tuttular, 1859'da yapılan binayı Şark (Aravelyon) Tiyatrosu olarak adlandırdılar. İşte uzun ömürlü olan Şark Tiyatrosu böyle kurulmuştu. 1862 döneminin başında Güllü Agop'ta çalışmalara katıldı. 1862-63 dönemi parlak geçti. 1862-64 yıllarındaki bir girişim Türkçe gösterileri bakımından önemlidir. Bu girişimin bir başka önemi de Güllü Agop'un bu çalışmalarda ilerisi için büyük görgü ve bilgi kazanmasıdır.

Şark Tiyatrosu'nun kapanmasıyla üç topluluk kuruldu. Bunlardan biri Şark Tiyatrosu'ndan ayrılanlar, ikincisi Güllü Agop'un kurduğu Asya Kumpanyası, üçüncüsü ise Acemyan ve başkalarının kurduğu bir dernek. Bunlardan bizi en çok Güllü Agop'un kurduğu Asya Kumpanyası ilgilendirmektedir. 1869'da Asya Kumpanyası adı silindi, yerine yalnız Osmanlı Tiyatrosu duyuldu. Osmanlı Tiyatrosu'na asıl gücünü veren 1870'te 10 yıllık Türkçe gösteri verme tekelinin tanınışı olabilir. Gedikpaşa Tiyatrosu, önceleri tiyatroya da yer verilen bir canbazhane gibi kurulmuş, işte 1859'da hükümet burayı İstanbul Tiyatrosu adıyla tanıyarak bir de onbeş yıllık bir tekel vermişti. 1870 bu dönem için önemli bir yıldır. 1869 sonlarında ve 1870 başlarında devlet tiyatrosu niteliğinde bir Osmanlı tiyatrosu kurulması için girişim suya düşünce, Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'na on yıl için İstanbul'da Türkçe tiyatro oynatmak tekeli verildi. Ayrıca aynı yıl Beyoğlu'nu, bu arada Naum Tiyatrosu'nu yerle bir eden yangınla, Gedikpaşa Tiyatrosu rakipsiz kaldı. Osmanlı Tiyatrosu Türkçe oynatma tekeline karşın, Ermenice gösterimler de veriyordu. Basın genellikle bu Osmanlı Tiyatrosu'nu destekliyordu. 1872-73 dönemi Osmanlı Tiyatrosu'nun parlak yıllarıdır. Seyircilerin çoğunlukla Harbiye ve Tıbbiye öğrencileriyle subaylardan oluşması basında hoşnutluk yaratmıştır. Telif oyunlarda büyük gelişme görülmüştür. Tiyatroda Türk yazarlarının oluşturduğu, dil ve dramaturgluk çalışmaları yapan Tiyatro Komitesi bu dönemde kurulmuştu. 1874'te *Görenek, Besa yahut Ahde Vefa, İşte Alafranga* gibi oyunlar gösterilmiştir. 1874 Güllü Agop'un

OSMANLI TİYATROSU: *Osmanlı Tiyatrosu 1868'de Güllü Agob'un Asya Kumpanyası'nın silinmesiyle kendini duyurmaya başladı. 1870'te Sadrazam Âli Paşa'nın desteği ve aldığı tekel imtiyazı sayesinde rakipsiz bir tiyatro olmuş, bir çeşit Devlet Tiyatrosu niteliği kazanmıştır. Osmanlı Tiyatrosu'nun Paris Paçavrası oyununun ilânı.*

topluluğu içinde iki tehlikeli rakibin belirdiği yıldır. Güllü Agop Türkçe komedya, dram, tragedya ve vodvil oynatmak tekelini elinde tutuyordu. İşte bir yandan bu tekelin müzikli oyunları kapsamadığı, bu bakımdan opera, operet oynatacak bir topluluk, öte yandan bu tekelin yalnız metne dayanan oyunları içerdiği savıyla tulûat tiyatrosu ortay çıktı. Dikran Çuhacıyan'ın Opera Tiyatrosu topluluğunun yerli ve yabancı eserlerle gösterimleri Ramazan'da Beyazıt'ta askeri misafirhanede yeni yapılan tiyatroda gösterimlerine başlayacağını haber veriyor. Gerçekten, bir ayda bitirilen ve 800 kişi alan söz konusu tiyatro Ramazan'da açıldı. Güllü Agop sonunda rakibine onun silâhıyla, yani müzikli oyunlara başlayarak cevap vermeyi uygun buldu. 1875'te her iki topluluk da müzikli oyunlara yer veriyordu. 1875'te Güllü Agop'un tekeline karşı çıkan ikinci rakibin Tulûat Tiyatrosu olduğunu söylemiştik.

1875'te Hamdi Efendi yönetiminde Zuhurî Kolu, Moliére'e öykünen gösterimlere başlamış, Aksaray'da bir sıra locası olan 300 kişilik yeni bir tiyatroda, bir İtalyan orkestrasıyla temsiller veriyordu. Erkekler kadın rollerini de oynamaktadırlar. Nitekim gazetelerde bundan sonra "Hamdi Efendi İdaresinde Hayalhane-i Osmanî" başlığı altında duyurulara sık sık rastlıyoruz. 1876'da Güllü Agop'un Osmanlı tiyatrosu bozulmaya, gerilemeye yüz tutmuştur. Bir ara Gedikpaşa'daki topluluğun Güllü Agop yerine başka bir yönetim altına girdiğini görüyoruz.

Kimi duyuruların başında bu gösterimlerin Güllü Agop'un izniyle olduğu belirtilmektedir. 1877 Türk-Rus savaşının patlak verdiği yıllar, Güllü Agop topluluğu bir yanda müzikli gösterimleri yürütürken, bir yandan da savaşa uygun düşecek vatanseverlik oyunları ve şarkıları sahneliyordu. Bu arada *Vatan yahut Silistre* de günün havasına uyduğu için bol bol oynanıyordu.

1878-79 döneminde Güllü Agop gösterimleri sürmektedir. Türk-Rus savaşı sona ermiş, barış görüşmeleri sırasında Rus askerleri bir süre Edirne'de kalmıştır. İşte bu sürede Güllü Agop oyuncularının hemen hepsi Edirne'ye gitmişlerdi. 1879'da Fasulyeciyan, Hiranuş, Koharik Şirinyan Bursa'ya gitmişler, Melekzat Bahçesi'nde temsil verirken, Ahmed Vefik Paşa onlara bir tiyatro yaptıracağını, orada oynamalarını söylemiştir. Toplulukta Fasulyeciyan, Triyants, Binemeciyan, Holas, Viktoria vb. vardı. Daha sonra Satenik de gelmişti. 1882'de Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa valiliğinden azledilmesiyle Türk Tiyatro tarihi için bu önemli dönem kapanmıştır. Böylece 1879'dan 1882'ye dek 3 yıl kadar sürmüştür. Paşanın azli üzerine Bursa'dan ayrılan topluluk Filibe'de gösterimler vermiştir. 1880 Güllü Agop için hem on yıllık tekelinin, hem de Gedikpaşa Tiyatrosu'yla kira sözleşmesinin sona erdiği yıldır. Tiyatro, Mınakyan yönetimindedir. 1881'de beklenmeyen bir olay, belki de Güllü Agop'un tekelinin sona erişiyle ilgili olabilir. 1882'de Mınakyan, Güllü Agop ile birleşti. Tiyatro yaşamı Şehzadebaşı'na kaymıştır. Aynı yıl Güllü Agop'un saraya girmesiyle öngörülen gelişmeyi gerçekleştirmek, Mınakyan'a düşmüştü. Mınakyan, Osmanlı Tiyatrosu'nu kimi bu adla, kimi Osmanlı Dram Kumpanyası adıyla dönem sonuna dek sürdürdü. Fasulyeciyan ve arkadaşları Filibe yolculuğundan yeni dönmüşlerdi. Elimizde 1883 yılı üzerine bir el ilânı var. 5 Nisan 1883 tarihli bu el ilânı Şehzadebaşı'ndan Vezneciler Caddesindeki Osmanlı Tiyatrosu'nun Abdürrezzak ile Mınakyan yönetiminde olduğunu, böylece Osmanlı Tiyatrosu adının daha çok bina için kullanıldığını anlıyoruz.

1884 birçok bakımlardan önemli bir yıldır. Önce Fasulyeciyan'ın yeni bir topluluk kurarak Gedikpaşa Tiyatrosu'nu kiraladığını, ancak Gedikpaşa Tiyatrosu'nu başka toplulukların da kullandığını öğreniyoruz. Öte yandan Şehzadebaşı da Mınakyan da topluluğunu "Asıl Osmanlı Tiyatrosu" olarak duyuruyordu. Gedikpaşa'da Fasulyeciyan'ın yönetimindeki Osmanlı Tiyatrosu da müzikli oyunlar oynuyordu. Böylece tarih yineleniyor, tıpkı on yıl önce Gedikpaşa'da Güllü Agop ile Opera Tiyatrosu'nun müzikli oyunlar rekabetine benzer bir durum ortaya çıkmıştı. Bu arada Küçük İsmail ve Hamdi, ikisi birlikte Şehzadebaşı'nda Temaşahane-i Osmanî topluluğunu yürütmektedirler. Ahmed Midhat Efendi'nin *Çerkez Özdenleri* ve *Çengi* oyunları Beyoğlu'ndaki başarılı gösterimlerinin yanısıra Gedikpaşa'da oynandı. *Çengi* ve *Çerkes Özdenleri* yüzünden Gedikpaşa Tiyatrosu yıktırıldı. Fasulyeciyan, Hiraniş, Sofi, Kör Mari ve Binemeciyan Selânik'ten Edirne'ye geçmişlerdir. Ahmed Fehim'i çağırırlar. Gedikpaşa Tiyatrosu'nun yıkılışından sonra, 1885'te tiyatro hareketli canlılığını yitirdi. Mınakyan, Benğliyan ile müzikli oyunlar oynamak üzere Kahire'ye gitmişlerdi. 1890'da Benğliyan ile Küçük İsmail bir müzikli tiyatro topluluğu kuruyorlar. Adı Osmanlı Opera kumpanyası'dır. Bir de elimizde Temaşahane-i Osmanî Kumpanyası Osmanlı Opera Kumpanyası başlığı altında topluluğun kadrosunu ve oyun dağarını veren ayrıntılı bir göstermelik bulunuyor. Mınakyan'la Küçük İsmail'in birlikte çalıştıkları dö-

nem üzerine elimizde bir Güzel Elen el ilânı bulunmaktadır. Topluluğun adı Osmanlı Tiyatrosu Osmanlı Dram ve Opera Kumpanyası'dır. 1892'nin önemli bir olayı Şahinyan'ın kurduğu operet topluluğudur. Bu geçici girişimlerin yanısıra Mınakyan topluluğu kendi oyun dağarı ve oyuncu kadrosuyla gösterimlerini sürdürüyordu. 1894'te bir ara Kel Hasan'ın, topluluğunu Osmanlı Tiyatrosu olarak adlandırdığını görüyoruz. 1895'te Kambur Mehmet ve Mehdi Efendilerin Eğlencehane-i Osmanî Kumpanyası'nı kurduklarını görüyoruz. Aynı yıl Samatya'da Nezaret Efendi yönetiminde bir Gülünçhane Tiyatrosu'nun varlığına rastlıyoruz, 1901'de çok adına rastlanan topluluk Şevki Efendi'nin Eğlencehane-i Osmanî Kumpanyası'dır. 1903'te önemli bir topluluk kuruluyor. Yönetmeni ve sahneyekoru bir Fransız olan Georges Gonnet-Lévy'dir. Topluluğun adı kimi Osmanlı Komedi kumpanyası, kimi kez Mesire (Komedi-Vodvil)'dir. Kadıköy, Bakırköy, Üsküdar, Pangaltı vb. tiyatrolarda gösterimler veren tiyatronun oyun dağarı daha çok Beyoğlu'nda Fransız vodvilleri oynayan Fransız topluluklarına büyük benzerlik gösterir. Ali Rıza Efendi'nin Komedi Kumpanyası Concordia tiyatrosunda temsiller veriyordu. Bundan başka Abraham Efendi yönetiminde bir Varyete Kumpanyası'na rastlıyoruz.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilânından 1923'te Cumhuriyet'in ilânına kadar olan dönemde pek çok tiyatro topluluğu kurulmuştur. İsdibdat döneminde çeşitli kısıtlamalar tiyatroda da kendini göstermiş, Tanzimat'ın tiyatro çalışmalarını durdurmuştu. 1908'de göze çarpan tiyatro topluluklarının bazıları şunlardı: Osmanlı Komedi Kumpanyası, gene Benliyan'ın Hüseyin Kâmi Bey ve Mısır-Türk amatörler kurucusu Ömer Sadi Bey ile kurdukları Vatan Tiyatrosu Kumpanyası, Ahmed Fehim'in de katıldığı Mürebbi-i Hissiyat Cemiyeti, gene Fehim'in katıldığı Millî Osmanlı Dram Kumpanyası vb.

Meşrutiyet'in ilk yılında faaliyet gösteren Millî Osmanlı Tiyatrosu sanatçıları arasında Afif, Muvahhid, Hakkı Necib, Simon, Fikret, Tahir, Sukutî, Recep, Ali, Mari vb. buluyoruz. Ortaoyunu gönüllülerinden ressam Muazzez ve Sahne-i Heves'i kurmuştu. 1909'da şu toplulukları buluyoruz: Yeni Varyete Kumpanyası, vb. Osmanlı Millî Zevk-i Selim Kumpanyası, Tasfiye-i Ahlâk

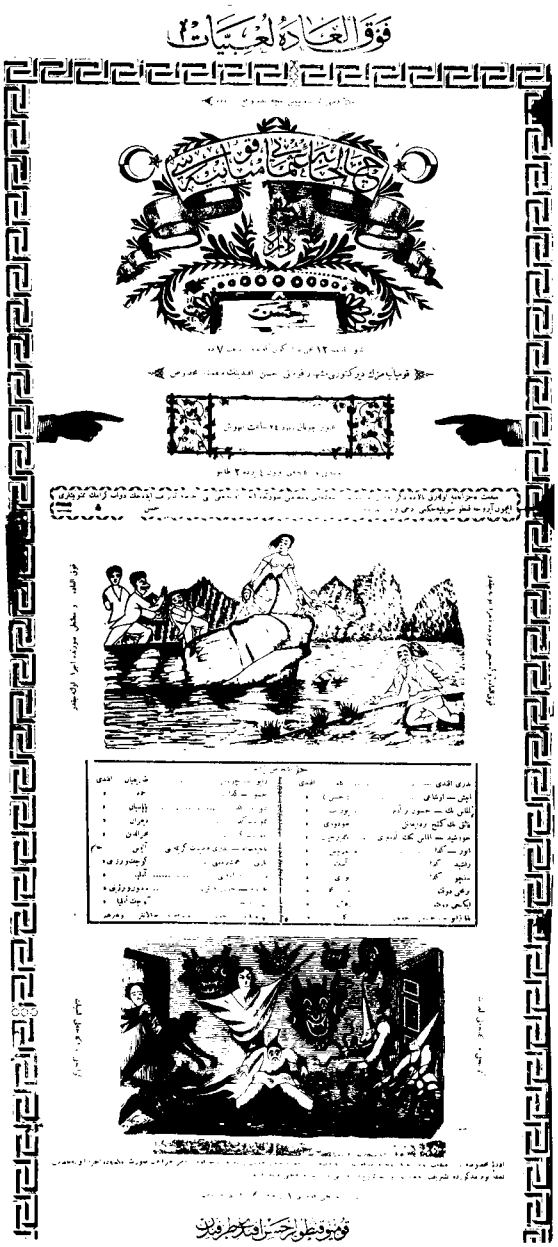

LA PAUVRE MIGNON

MINAKYAN'IN YÖNETİMİNDE: 1880, Osmanlı Tiyatrosu'nun imtiyazının sona erdiği ve tiyatronun Mınakyan'ın yönetimine girdiği bir yıl oldu. Bu yıllarda tiyatro yaşamı Şehzadebaşı'na kaydı. Mınakyan Efendi de tiyatroyu bazen Osmanlı Tiyatrosu, bazen de Osmanlı Dram Tiyatrosu adı altında yönetti. Mınakyan ve yönetimindeki Osmanlı Dram Kumpanyası'nın Biçare Minyon oyununun ilânı.

Kumpanyası vb. 1909'da toplulukların başıboşluğu görülerek Comedie Française örnek alınarak ulusal bir tiyatro kurulması düşünüldü. Müze-i Hümayun müdürü Hamdi Bey ile âyandan Recaizade Ekrem'in başkanlıklarında bir topluluk kuruldu. 1910'da şu toplulukları buluyoruz: Osmanlı Trajedi Kumpanyası, Todori Efendi Kumpanyası, Tenvir-i Hissiyat Kumpanyası, Darüttemsil-i Osmanî Kumpanyası, Agopyan yönetiminde Osmanlı Şark Dram Kumpanyası vb. 1911'de şu toplulukları buluyoruz: Burhanettin Bey yönetiminde Sahne-i Milliye-i Osmaniye Topluluğu, Sahne-i Milliye-i Şarkiye Topluluğu, Sanayi-i Nefise ve Mürebbi-i Hissiyat Kumpanyası vb. Bu arada önemli sayılabilecek topluluklara rastlıyoruz: Sahne-i Osmaniye gibi. Bu sırada Yeni Tiyatro Cemiyeti adlı bir de tiyatro derneği bulunuyordu. Burhanettin, Gavroş Tolayan ile kurduğu yeni topluluğa Sahne-i Tecdid adını verdi. Ahmed Fehim ve Hekimyan Hanım Yeni Osmanlı Tiyatrosu'nda birleştiler. Daha sonra Hekimyan çıkarıldı. Burhanettin Bey rejisör oldu. Burhanettin Bey ve Kumpanyası ile Reşat Bey'in Millî Osmanlı Tiyatrosu birleştirilerek kurulan Sahne-i Milliye-i Osmaniyye 1912'de Ahmed Fehim, Burhanettin Bey'le birleşti. Millî Osmanlı Tiyatrosu Mınakyan ve Benliyan toplulukları birleşerek 80 kişilik bir topluluk kurdular. Kınar Hanım da bir topluluk kurdu. Gene 1912'de Hüsn-i Şems-i Hürriyet Kumpanyası, Şark Varyete Kumpanyası, İstanbul Kumpanyası sayılabilir. 1913'te Mınakyan, Felekyan kızkardeşlerle birleşti. Ayrıca Madam Binemeciyan ile Kınar Hanım bir araya gelerek Yeni Osmanlı Tiyatrosu'nu kurdular. Benliyan ve Mınakyan topluluklarının birbirinden ayrılması da 1912'de oluyor. 1913'de Muhsin Ertuğrul'un katıldığı bir topluluk kurulmuştur. 1914'te Şark Dram Kumpanyası süregelmekte, Reşat Rıdvan Sahne-i Milliye-i Osmaniyye topluluğunu yeniden canlandırmıştı. Osmanlı Tiyatrosu Fehim yönetimindedir. Mınakyan ile Nurettin Şefkatî birleşti.

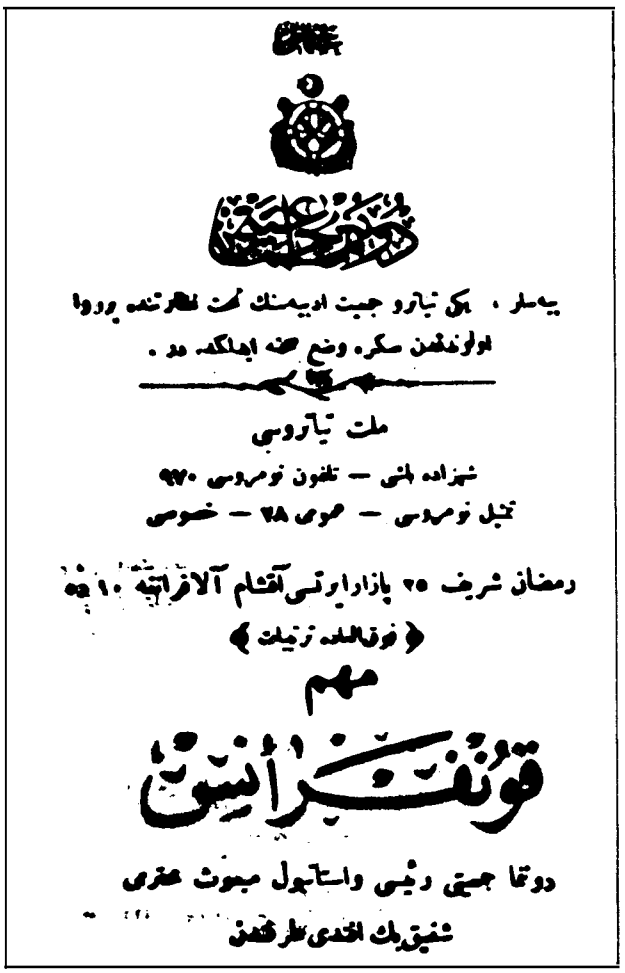
Bunun yanısıra önemli bir topluluk da Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'ydi. Paris'ten dönen Muhsin Ertuğrul da bir topluluk kurdu. Bunlardan başka Recep Bey'in Osmanlı İtti-

DİĞER TOPLULUKLAR: Tiyatro imtiyaz tekelinin Güllü Agop'a verilmesinden sonra ona rakip olan tiyatroların başında Tuluât Tiyatroları gelir. Hamdi Efendi'nin yönettiği Aksaray'daki tiyatronun yanısıra yine Hamdi Efendi yönetiminde Hayalhane-i Osmani topluluğu gibi kuruluşlar o yıllarda adını duyuran topluluklar oldu. Hayalhane-i Osmanî topluluğunun "Gayyur Çoban yahut 24 saat Bîhûş" oyununa dair ilanı.

hat Dram Kumpanyası, Sahne-i Beda-i Millî Heveskârân Heyeti, Dram-Komedi Kumpanyası vb. sayılabilir. Bu sayılanlar arasında en ciddi topluluk Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'ydi. Topluluk gösterimlerini 1905'e kadar sürdürmüştür. 1914'te tiyatroyu bir düzene sokmak, sağlam temellere oturtulmuş ulusal bir tiyatro kurma çalışmaları sürerken, İstanbul Belediye Başkanı Cemil (Topuzlu) Paşa, İstanbul'da bir konservatuvar kurulması için ünlü Fransız tiyatro adamı André Antoine'ı Türkiye'ye çağırdı. 1914'ün en önemli olayı Darülbedayi-i Osmani'nin kurulmuş olmasıdır. Ancak bir okul olarak kurulmuş olan bu kurumun gösterimleri için 1915-1916 yıllarını beklemek gerekecektir. Nitekim Darülbedayi-i Osmanî 13 Ocak 1915'te Tatbikat Salonu'nda ilk gösterimini vermiştir.

1915'te Burhaneddin Bey topluluğu Nurettin Şefkatî, Muvahhit, Kınar, Ahmed Fehim, Zabel ile birleşti. 1915'te ayrıca Yeni Komedi Sahnesi, Osmanlı Dram ve Komedi Kumpanyaları'nı saymak gerekir. 1916'da en önemli olay Darülbedayi-i Osmanî'nin *Çürük Temel* ile gösterimlerine başlamasıdır. Kâmil Bey'in katılmasıyla kurulan Türk Temaşa Derneği Heyet-i Temsiliyesi Mınakyan, Ahmed Fehim, Aleksanyan, Şahinyan, Felekyan, Aznif birleştiler. Hasan Efendi Millî Dram Kumpanyası'nı yönetti. 1918'de kurulan topluluklardan biri de Muhsin Ertuğrul'un Edebî Tiyatro Heyeti'dir. Bundan sonraki yıllarda da çeşitli topluluklar buluyoruz. Bunlar arasında Genç Türk Birliği, Ertuğrul Saadettin Topluluğu, Ziya Bey Heyet-i Temsiliyesi vb. sayılabilir. Darülbedayi yer yer sarsıntılar geçirerek gösterimlerini veriyordu. Darülbedayi içinde parasızlık, başıbozukluk, yönetim kuruluyla sanatçılar arasında geçimsizlikler sanatçıları Darülbedayi dışında bir topluluk kurmaya itti. 15 Ağustos 1336 (2 Ağustos 1920)'da Beyazıt'ta Hizmet-i Umumiye müessesesi sahibi İsmail Faik Bey adında birinin yardımıyla Yeni Sahne kuruldu. Topluluk gösterimlerini haftanın belirli günlerinde Tepebaşı Tiyatrosuyla, Şehzadebaşı'nda Yeni Ferah Tiyatrosu'nda veriyordu. Ancak Hizmet-i Umumiye Müessesesi tiyatro dışında ticarî işlere girişmişti, bu işlerden iflâs edince Yeni Sahne de dağıldı. Açıkta kalan oyuncuların kimi yeniden Darülbedayi'ye döndüler. 1922'nin ilk aylarında Darülbedayi'de sanatçılar yönetim ve edebî kurulla tiyatronun yürümeyeceğini anlamışlar, kendileri bir topluluk kurmak istiyorlardı. Muhsin Ertuğrul Avrupa'dan dönmüştü. 6 Temmuz 1337/1921'de Türk Tiyatrosu kuruldu. Türk Tiyatrosu, Yeni Sahne'den değişik olarak kendi yağıyla kavrulan bir tiyatroydu. Türk Tiyatrosu'na paralel olarak aynı yıllarda Darülbedayi'den çıkarılan kimi sanatçılar Yeni Tiyatro Temsil Heyeti adında bir topluluk kurdular. Bu dönemde operet toplulukları da kuruldu. 1922 yıllarında da çeşitli topluluklar kurulduğunu görüyoruz. Bunlardan biri de Osmanlı Yeni Şafak Heyet-i Temsiliyesi'dir. 1923'te de Komik-i Şehir Fahri Bey İstanbul Temaşa Heyeti Temsil Heyeti, İstanbul Temaşa Heyeti gibi topluluklara rastlanıyor. Bu arada daha sonra Millî Sahne adını alarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli topluluklardan biri olan Sadi Fikret ve Arkadaşları adlı topluluk, İzmir'den sonra çeşitli yerleri dolaştıktan sonra Cumhuriyet'in ilânından az önce Eylül 1923'te Ankara'ya gitmiş, Türk Ocağı'nda gösterimler vermişti, bu gösterimlerin sonuncusu İsmet İnönü koruyuculuğundaydı. Bu arada müzikli oyunlar, operetler oyna-

دار الفنون العثمانی

رسم کشاد پروغرامی

۱ — [illegible] موسیقی هیئتی طرفندن : محلف پارچه‌لر

۲ — [illegible] .

۳ — مصومهٔ خوش آیندی ؛ تحفیل طلبه‌سندن برهان‌الدین جمفر بك طرفندن

٤ — أ. نی ، کنجه ایله
ب. تقسیم ، طنبور ایله معلم طنبوری جمیل بك طرفندن

٥ — أ. ثولقا والونك پالیاچوسندن بر پارچه
ب. شامپانیادك سان‌زاموری معلم موسیو ژان آرنست طرفندن

٦ — زیکو هروایرن سولو کمان معلمی ذکی بك طرفندن

۷ — أ. تئودور دوبوانك قاوبلر اوپراسندن رؤیا پارچه‌سی
ب. روبنشتاینك کنجه‌سی : معلم سلوه‌لینك طلبه‌سی مادموازل قازاره تنو طرفندن

۸ — شومانندن کنتت :
پیانو . . . . . موسیو راده‌لیا
کمان . . . . . آبراون
کمان . . . . . س. براون
آلتو . . . . . معرفتیه
ویولونسل . . . . . جمیل بك

یه‌سلر ، بکی تیاترو جیت ادیمنك کمت نظارتنده بولوندقلری سکره وضع صحه ایدیلمکده در .

ملت تیاتروسی

شهزاده باشی — تلفون نومروسی ۹۲۰

تجیل نومروسی — عمومی ۲۸ — خصوصی

رمضان شریف ۲۵ پازارایرتسی آقشام آلافرانچه ۱۰ بچه

﴿ فوق‌العاده ترتیبات ﴾

مهم

قونفرانس

دوقا جمیتی رئیسی واستانبول مبعوث عمری

شفیق‌بك افندی طرفندن

II. MEŞRUTİYET VE DARÜLBEDAYİ: II. Meşrutiyet'le birlikte başta Milli Osmanlı Tiyatrosu olmak üzere Sahne-i Heves, Osmanlı Trajedi Kumpanyası, Osmanlı Şark Dram Tiyatrosu gibi birçok topluluk kuruldu. Bu arada bazı ünlü oyuncular da kendi adlarına topluluklar kurdular. Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi gibi kuruluşlar da yine o dönemin sayısız topluluklarındı. Ama bunların içinde en önemlisi 1914'te kurulan Darülbedayi-i Osmani'dir. Önce bir okul olarak kurulan bu tiyatronun gösterimleri ise 1915'te başlayacaktı. Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi ilanı (solda) ve Darülbedayi'nin açılışına ilişkin ilanı (sağda).

yan toplulukları da unutmayalım. Küçük Benliyan'ın (Arşak Hacaduryan) kurduğu Millî Osmanlı Opera Kumpanyası çeşitli adlar altında veya çeşitli topluluklarla birleşerek bu dönemin başından sonuna kadar çalışmalarını sürdürmüştür. İkinci önemli topluluk İstanbul Operet Heyeti'dir. Bunu izleyen daha başka topluluklara da rastlanıyor: Hale Opereti, Jale Opereti vb.

Tiyatro Binaları

İzmir'de 1830'da bir tiyatronun olduğunu biliyoruz. İstanbul ve İstanbul'un Beyoğlu yakasında gerek eskilikleri, gerek süreklilikleri bakımından iki önemli tiyatro vardır: Fransız Tiyatrosu ile Naum Tiyatrosu. Naum Tiyatrosu'nun 1840'ta kurulduğunu biliyoruz; ancak Fransız Tiyatrosu üzerine kesin bir bilgimiz yok. Fransız tiyatrosu daha çok yabancı özellikle Fransız dramatik ve lirik topluluklarının gösterim verdiği bir tiyatro olmakla birlikte burayı geçici olarak Türk toplulukları da kullanıyordu. Naum Tiyatrosu'nda Bosco adında ünlü bir İtalyan gözbağcısı Galatasaray'ın tam karşısında gösterimler vermek üzere bir tiyatro için bir ferman almıştı. Bosco'dan sonra tiyatronun yönetimini ele alan Naum'un tiyatrosu 1847'de yanmış, Naum eski tahta bina yerine yeni bir bina yaptırmıştır. Tiyatroda her yıl bir tiyatro süreini boyunca dışardan İtalyan lirik topluluklarınca opera gösterimleri veriliyor, bunun yanısıra dramatik, bale ve gözbağcılık gibi gösteriler geçici olarak yer alıyordu. Naum saraydan çok yardım ve destek görmüş, kurduğu tiyatro bir çeşit İmparatorluk Tiyatrosu olmuştur. Naum Tiyatrosu 1870 Haziranı'nda bütün Beyoğlu'nu yerle bir eden korkunç yangında yokoldu. Beyoğlu'nun önemli tiyatrolarından birisi de Fransız Tiyatrosu karşısında bugün Saint-Antoine kilisesinin bulunduğu yerdeydi. Adı Concordia'ydı. 1896'da Concordia yıktırıldı, yerine bugünkü St.Antoine kilisesi yaptırıldı. Beyoğlu'nda önemli olan iki tiyatro da Tepebaşı'ndaydı. Bunlar, yakın yıllara kadar ayakta durmuştu. Biri İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun Dram Bölümü olarak kullanılan ve tamamen yanan tiyatro, öteki de Komedi Bölümü olarak kullanılıp sonradan yıktırılan tiyatro-

dur. Beyoğlu'nda Concordia ve Tepebaşı yazlık tiyatrolarından başka iki yazlık tiyatro daha vardı. Bunlardan biri Tünel'de Tekke'deki yazlık tiyatro, öteki Taksim Talimhane'deki Croissant Tiyatrosu. Yakın yıllara kadar Odeon Tiyatrosu veya Eclair Sineması adıyla bilinen, bugün de Lüks Sineması adıyla ayakta duran tiyatrosudur.

Halep Çarsısı'ndaki tiyatroya gelince bu geçidin sonundaki yerde Sirk Tiyatrosu vardı. Günümüzde Ses Tiyatrosu ve Dormen Tiyatrosu olarak adlandırılan bu tiyatro daha önce Fransız Tiyatrosu, ondan önce de Varyete Tiyatrosu adını taşıyordu. Önemli bir tiyatro merkezi de Galata'daydı. Galata'daki oyun yerlerinin çoğu salaş denebilecek yapılardı. Bunlardan çoğu baloz adı verilen şarkılı, danslı eğlence yerleriydi. Örneğin Apolo, Amerikan Alkazarı, Avrupa Tiyatrosu vb.

İstanbul yakasına geçersek, burada en önemli tiyatro Gedikpaşa Tiyatrosudur. Gedikpaşa'da önce sirk binası olarak kurulan Gedikpaşa Tiyatrosu Türkiye'ye çok sık gelmiş olan Souillier cambazhanesi için kurulmuştu. 1886'da burayı alan Razi adında biri, pandomima, bale, opera parçaları gösteriyordu. Gedikpaşa Tiyatrosu'nun adı Osmanlı Tiyatrosu oluyor ve sonra da Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'na geçiyor. Güllü Agop yönetimindeki Gedikpaşa'da da düzeltimler, onarımlar yapılmıştır. Tiyatro binası dışardan ahşaptı, üç katlı locası vardı. Yerde sıra sıra kanepeler, koltuklar bulunuyordu. Gedikpaşa Tiyatrosu'nun sona erişi ise 1884'te olmuştur. Ahmed Midhat Efendi'nin bu tiyatroda oynanan *Çengi* ve *Çerkez Özdenleri* saraya jurnal edilmiş ve yerleşmiş bir kanıya göre tiyatro bir gecede yıktırılmıştır. İstanbul yakasında Aksaray'da, Hamdi Efendi'nin 300 kişilik tiyatrosu, Beyazıt'ta Misafirhane'de Çuhacıyan'ın 800 kişilik tiyatrosu, Şehzadebaşı, Vezneciler'de çoğu kıraathaneden bozma çeşitli tiyatrolar ve Sultanahmet'in 1880'de kurulan açık hava tiyatrosu vardı.

Üsküdar'daki Aziziye Tiyatrosu İstanbul'un eski tiyatrolarındandır. Kadıköy ve Üsküdar yakasında bu dönemde çeşitli tiyatrolar vardı: Üsküdar Bulgurlu Libade caddesindeki tiyatro, Kadıköy Söğütlüçeşme caddesinde Zamboğlu Tiyatrosu, Üsküdar Bağlarbaşı Çiftlik Gazinosu Tıyatrosu vb. İstanbul'daki tiyatrolar üzerine bu toplu bakıştan sonra İstanbul dışındaki tiyatroları görelim.

OYUNCULARIN KURDUĞU TİYATROLAR: II. Meşrutiyet döneminde birçok ünlü oyuncu da kendi adına grup kurdu. Burhanettin Bey (Tepsi), Ahmed Fehim, Reşad Bey, Muhsin Ertuğrul, Mınakyan, Şefkati, Kâmil Bey gibi isimler zaman zaman ayrılarak, kimi zaman da biraraya gelerek, değişik isimler altında çeşitli tiyatro toplulukları oluşturdu. Bunların bir bölümü Cumhuriyet döneminde ünlenen oyuncuların adıyla kurulmuştu. Burhanettin Bey Neron rolünde ve Ahmed Fehim (karşı sayfada).

İzmir İstanbul'dan sonra ikinci merkezdi. İzmir, 1830'da bir tiyatro kurdu. Bundan sonra, 1841'de Euteperne adlı küçük bir tiyatro kuruldu. İzmir'de başka tiyatrolar da vardı, örneğin Elhamra gibi. Bunlardan başka Monaco ve Palais de Cristal adında iki de Café-concert bulunmaktadır. Ayrıca Rumların girişimiyle yapılan Eksaristeron Tiyatrosu, Nea Skene ve Sporting Kulüp tiyatroları çeşitli tarihlerde yapılmıştı. Tanzimat'ın iki seçkin aydın yöneticisi Ahmed Vefik Paşa'yla Ziya

Paşa'nın Bursa'yla Adana'da kurdukları tiyatrolar üzerine ne yazık ki bilgimiz çok azdır. İzmir, Bursa ve Adana dışında başka yerlerde de tiyatrolara rastlanmaktadır. Taşrayı gösterimler vererek taramış, tiyatrosu olmayan yerlere tiyatro yapnuş, onları onarmış olan Ahmed Fehim, anılarında kısa kısa da olsa o yerler üzerine bilgi verir. Bu bilgilere göre, Edirne'de gösterimler bahçe ortasında Eski Mahkeme adı verilen eski bir mahkeme konağında, Kırkkilise'deki (Kırklareli) gösterimler ise bir Rum okulunun salonlarında, Trabzon'da Ali Bey'in valiliği sırasında gösterimler Meydan-ı Şarkî'de yazlık tiyatroda vb. verilmiştir.

Saray tiyatrolarına gelince, özellikle Çırağan Sarayı ve Dolmabahçe Sarayı'ndaki geçici tiyatroların en önemlileri Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı için yaptırdığı tiyatro ile II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndaki tiyatrolarıdır. 1910'da Taksim'de Reşadiye Tiyatrosu'nda daha çok Pathe sinemasının gösterileri oluyordu. Bu dönemde sinemanın gelişmesi sonucu pek çok sinema açılmıştı. Bu arada geçen yüzyılda Eski Fransız Tiyatrosu, St.Antoine Kilisesi'nin karşısında İstiklâl Caddesi 320 numaradaydı. 1920 Kasımu'nda gene aynı yerde Elhamra adıyla bir müzikhol açılmış, daha sonra Elhamra sineması diye bilinen bu tiyatroda bugün de tiyatro oynanmaktadır.

Bu sayılanlardan başka bu dönemde şu tiyatroları sayabiliriz: Paşabahçe Sultaniye çayırındaki tiyatro, Vezneciler'de Meşrutiyet Tiyatrosu, Şehzadebaşı Kâgir Tiyatro, Bağlarbaşı Posta yolundaki tiyatro, Halep Çarşısı Şevk-i Hürriyet Tiyatrosu, Nefise Mektebi Tiyatrosu vb. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndaki tiyatrosu da Meşrutiyet'in ilk yıllarında halka açılmış, burada özellikle Burhanettin Bey topluluğu gösterimler vermiştir.

Tiyatro Yönetimi - Sahne Düzeni

Tiyatro yapmak, açmak ve işletmek Sultan'ın bir fermanıyla oluyordu. Tiyatro açıldıktan sonra da burada belirli türde ve belirli dilde gösterim vermek için bir tekel imtiyazı sağlandığı oluyordu. Başta padişah olmak üzere saray ve hükümet çevreleri tiyatronun ilerleme, Batılılaşmada önemli bir etken olduğu görünüşünü içtenlikle benimsemişlerdi. Tiyatrolara ödenekler verme, ayrıca yüreklendirme, isteklendirmenin yanısıra, dönemin başlarında bir Ulusal Tiyatro kurulması fikri vardı. Bu fikrin girişimcisi Ali Paşa'ydı. Kamu kesimiyle tiyatroların ilişkisi üzerine özellikle bu dönem için çok önemli bir konu da sansür veya sıkıdenetimdir. Dönemin ilk yarısında sıkıdenetim vardı, ancak bunun, isdibdat dönemine girildiğinde, yapılan bütün olumlu işlerin üzerinden silgi çekercesine yıkıcı etkisi olmuştur. Sıkıdenetim tiyatroları bile yıktırabiliyordu. Sıkıdenetimce bir oyunun adı bile bu oyunu sakıncalı kılmaya yetiyordu. Tehlikeli çağrışımlar yaptığı için birtakım sözcükler bile yasak edilmişti: Yıldız, Kıbrıs, dinamit, kırat, hürriyet, grev vb. Sıkıdenetimin etkisi yerli tiyatrocular üzerinde olduğu kadar yabancı sanatçı ve topluluklar üzerinde de görülüyordu. Sıkıdenetim yönetimi ve yetkisi çeşitli bakanlıklar arasında el değiştirmiştir. Sıkıdenetim işlemlerinde bir tiyatro oyunu ya yasaklanır, ya koşullara bağlı olarak oynanmasına veya basılmasına izin verilir, ya da oynanmış, basılmış bir eserde sonradan görülen sakıncalar veya gözden kaçma nedeniyle hemen kovuşturma yapılması için Zaptiye, veya Bâbıâli'ye jurnal edilirdi. Sıkıdenetim ve baskı altında tiyatro yaşamı üzerine pek çok tuhaf olaylara rastlanmaktadır. Bir oyunda Ahmed Fehim kadının gözlerinin "yıldız" gibi parladığını söylediği için jurnal edilmiş, Çaprast Üsküdar'da bir dans okulu açmış, ayak oyunları için izin istemiş, sıkıdenetimci bu oyun için onayı olup olmadığını sormuş, Çaprast da sıkıdenetimciye dans etmek zorunda kalınca, görevli de bunu alay sanmış. Gerçi bu dönemde birkaç oyun yazıldı, ancak bunlar Türkiye dışında basıldı. Bu oyunlar Fikripaşazade Ömer Lütfi'nin (Lutfi Fikri) Kahire'de basılan *Erkekler Arasında* adlı töre komedyasıyla gene aynı yazarın *Şimdiki İzdivaçlar* adlı evcil dramı, Silistreli Mustafa Hamdi'nin *Af ile Mahkûm yahut Şeref Kurbanları*'dır.

Bu dönemin sahne düzeni üzerine bilgilerimiz pek azdır. Yabancı tiyatro topluluklarının gösterimleri sahne düzeni ve tekniği üzerinde yerli topluluklara yol gösterici oluyordu. Ayrıca bu toplulukların sahneyekor ve teknik adamları Türkiye'de kalıyorlar, yerli topluluklar için çalışıyorlardı. Noci, Asti, George Gonnet-lévy gibi sahneyekorlar, Fornani, Merlo gibi dekorcular yerli topluluklara çok yardımcı olmuşlardı.

Güllü Agop'un göstermeliklerinde sahneyekorluk manzara nezaretiyle karşılanıyordu. Dekorcu için ise manzara müzeyyini kullanılıyordu. Hemen her tiyatronun demirbaş dekorları vardı. Gelen topluluk bu dekorları oyuna uygun bir biçimde kullanırdı. Ahmed Fehim, Gedikpaşa'da sahnenin sofitasına çekilmiş böyle 95 perde olduğunu, bunların mağara, salon, divanhane, hapishane, kilise, yoksul oda, deniz, orman vs. olduğunu belirtir. Bunları çoğunlukla Naum'un dekorcusu Merlo yapmıştı.

Meşrutiyet'te tiyatro yönetimi ve sahne düzeni de her bakımdan ilkel, çağın koşullarına uygun olarak bozuktu. Tiyatro tuplulukları bir iki gösterim için bir araya geliyor, sonra dağılıyorlardı. İyi sanatçıların az oluşu, bunların da çeşitli topluluklara dağılmasıyla ortaya dermeçatma topluluklar çıkmıştır. Çağın çeşitli güçlükleri, koşulları ve başkaca nedenlerle tiyatro tuplulukların çoğu amatör niteliğindeydi. Çoğu kamu yararına gösterim veriyor, halk, toplulukların bu yararlı hizmetlerine saygı duymakla birlikte tiyatro sanatının gelişmesi ve tiyatronun profesyonel bir nitelik kazanması böyle engellenmiş oluyordu.

Eleştirmen ve tiyatro tarihçisi Selim Nüzhet (Gerçek) temaşa vergisi,Dârülaceze, Düyun-ı Umumiye ödentisiyle gelirlerinin %25'ini almanın altın yumurta yumurtlayan tavugu kesmek olacağını belirtiyor. Kamu ödenekli bir ti-

yatro olan Darülbedayi'den bile kazanç vergi istenmişti. Yönetim sistemi bakımından Fransa, özellikle Comédie Française örnek alınmıştı. Nitekim 1909'da kurulması düşünülen Millî Tiyatronun da Comédie Française örgütüne uygun olmasına çalışılmıştı.

Oyun seçimi ve tiyatro yönetiminin yazarlarla ilişkisine gelince, bu da pek düzenli değildi. Edebi Heyet adı altında birçok tiyatronun bir okuma kurulu bulunuyordu. Topluluklar daha çok önemli yazar ve fikir adamlarını bu kurula toplayıp bunların adlarını duyurarak daha çok tiyatro için bir saygınlık sağlamak, yazarlar da böylece adlarını işittirmek ve kendi oyunlarını oynatabilmek olanaklarını kazanıyordu. Darülbedayi'nin bir önemli sıkıntısı da kendi tiyatro binası olmamasıydı. Nitekim 1919 yılı da bu sıkıntının çekildiği yıllardan birisidir.

Tepebaşı Tiyatrosu dokuz yıl için bir yabancının işletmesine bırakılmış, Kâni Bey'in başarısıyla Ramazan ve kimi günlerde Darülbedayi'ye verilmiştir. Oysa 1919'da tiyatro başka kumpanyalara kiralanmış, Beyoğlu'nda Skating, Odeon, Varyete tiyatroları çeşitli Rum, Ermeni, Fransız topluluklarına kiralandığı için Darülbedayi için Şehzadebaşı'na geçmek zorunluluğu doğmuştur. Tiyatro çalışmaları İstanbul'da toplaşmıştı. Ancak zaman zaman tiyatroların çeşitli nedenlerle İstanbul dışına çıktığını görüyoruz. Meşrutiyet'in ilânının ilk aylarında Ahmed Fehim topluluğu Selânik, Üsküp, Manastır gibi yerlerde dolaşıp gösterimler vermişti. Bu turnelerin en önemlisi olarak 1923'te Darülbedayi sanatçılarının İzmir'e gidişleri, İzmir'de Atatürk'ün önünde oynamaları, bu arada Şâdi Fikret'in de "Şâdi Bey'in Riyaseti Altındaki Darülbedayi Grubu" başlıklı ayrı bir toplulukla Anadolu'nun çeşitli yerlerini dolaşması, Cumhuriyet'in ilânından az önce Ankara'da gösterimler verişini gösterebiliriz. Nitekim bu topluluk daha sonra Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli çalışmaları görülen Milli Sahne'nin temelidir.

Sahneye koyanın adı kimi tiyatrolarda görülmekle birlikte görevinin tam anlaşıldığı söylenemez. Zaten bu çağın koşullarıyla sürekli tiyatroların kalıcı etkinlik görülmediği gibi, bir gösteri üzerinde yeterince durmaya, prova yapmaya da vakitleri yoktu. Öyle ki, oyuncularla ilgili bölümde de belirtildiği gibi, değil prova yapmak, rollerini ezberlememiş oyunculara sık sık rastlanıyordu.

Dekor, giysi, ışık, donatım gibi sahne düzeninin önemli ögelerine gelince, bunların da parasızlık, bilgisizlik ve çağın çeşitli koşulları yüzünden yerine getirilemediği anlaşılıyor. Yeni bir dekor yapılması, hele bu dekor bir kapalı oda dekoru (decorfermé) olursa sanki önemli bir olay gibi duyuruluyordu. Bu çağın gösterimlerini gösteren fotoğrafların hiç denecek kadar az olması yüzünden dekorlar üzerine bir fikir edinemiyoruz. El ilânlarında, eleştirmelerde de temsilin sahne düzeni, dekorları, giysileri, bunları kimlerin yaptığı üzerine pek bilgi bulamıyoruz. Kimi tiyatro toplulukları bunlara önem vereceklerini duyuruyorlardı. Sehne-i Milliye-i Osmani topluluğu 1911'de Raif (Ogan) Bey'in *Bizans'ın Sukutu yahut Fatih Sultan Mehmet* adlı 5 perdelik bir oyununu sahneye koyacağı zaman dekorların Milano'da Maison Rovasvalli'ye, giysilerin de bir yabancıya yaptırıldığını duyurmaktadır. Yabancıların çeşitli gösterimlerde sahne düzeninde görev aldıklarını biliyoruz. Nitekim Mme. Binemeciyan topluluğunda dekorları Ertuğrul Muhsin ve Behzat (Butak) yapmış olmakla birlikte, bunun dışındaki işleri yabancılar üzerine almışlardır. Bunun gibi Darülbedayi'de *Çürük Temel* ile *Hisse-i Şayia* dekorlarını Bernard Rosenthal yapmıştı. □

Tanzimat ve Meşrutiyet'te Tiyatro Yazarlığı

METİN AND

Tanzimat dönemi oyun yazarlarının başında ilk Türk oyununu yazan İbrahim Şinasi (1826-1871) gelmektedir. Gazeteci, şair, denemeci İbrahim Şinasi'nin tek oyunu daha önce Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nda oynanmak üzere ısmarlanmış *Şair Evlenmesi*'dir. İbrahim Şinasi, ilk Türk tiyatro eserini verdiyse, bu döneme güçlü kişiliğiyle her bakımdan damgasını vuran Namık Kemal (1840-1888) de çağında cığır açan *Vatan yahut Silistre, Zavallı Çocuk, Akif Bey, Gülnihal, Celâleddin Harzemşah* ve *Kara Belâ* oyunlarını yazmıştır: Bu eserler öteki yazarları bunlara öykünerek oyun yazmaya isteklendirdiği gibi, Namık Kemal bunlardan başka, tiyatro üzerine yazdığı yazılar ve *Celâl Mukaddimesi*'yle tiyatro konusunda görüşlerini belirtmiş, yazarlarla mektuplaşmalarında onlara yol göstermiş, onların eserlerini eleştirerek, düzelterek çağında "yazarlar yazarı" gibisinden çok önemli bir yer almıştır.

Feraizcizade Mehmed Şakir.

Bu dönemin bir başka tiyatro yazarı Ahmed Midhat'dır (1844-1912). Çağında birçok oyun sahnelemiştir: *Eyvah, Açık Baş, Ahz-ı Şâr yahut Avrupa'nın Eski Medeniyeti, Hükm-i Dil, Çengi yahut Daniş Çelebi, Fürs-i Kadimde Bir Facia yahut Siyavuş, Çerkes Özdenleri, Zeybekler*'den başka şu oyunları yazdığı ileri sürülmüştür: *Çavuş, Kürt Kızı, Ziba, Arnavutlar, İntikam, Yürek Pazarlığı, Zuhur-i Osmaniyan* ve romanlarından uyarlama *Kafkas* ve *Merdut Kız.* Tiyatro üzerine yazılar yazmış, Türkçeye çevirdiği romanlar oyunlaştırıldığı gibi, tiyatro eseri de çevirmiştir.

Şemseddin Sami'nin (1850-1904) üçü de yayınlanmış ve oynanmış üç başarılı oyunu vardır: *Besa yahut Ahde Vefa, Gâve, Seydi Yahya.* Ayrıca Dumanoir ve Dennery'nin *Le vieux*

Caporal'ini *İhtiyar Onbaşı* (kimi kez *Müsin Onbaşı* adıyla oynanmıştır) adıyla çevirmiştir.

Recaizade Mahmud Ekrem (1847-1913) dört oyun yazmıştır: *Afife Anjelik, Atala yahut Amerika Vahşileri, Vuslat yahut Süreksiz Sevinç, Çok Bilen Çok Yanılır.*

Ebüzziya Tevfik (1849-1913), biri Victor Hugo'nun *Angelo*'sundan uyarlama *Habibe yahut Semahat-i Aşk*, öteki *Ecel-i Kaza* olmak üzere iki oyun yazmıştır.

Samipaşazade Sezai'nin (1858-1936) biri basılmamış *(Bir Düşmüş Kadın)*, öteki yayınlanmış *(Şir)* iki oyunu vardır.

Muallim Naci (1852-1887) bir tek oyun yazmıştır: *Hazım Bey yahut Heder*. 1891'de yayınlanmış bu eserden tek bir sayı bile kalmamış, Meşrutiyet'te *Heder* adıyla yeniden yayınlanmıştır. Muallim Naci ayrıca, Ahmed Midhat'ın *Çengi* adlı müzikli oyununun şarkılarının sözlerini yazmıştır.

Hiçbir döneme sığmayan Abdülhak Hamid (1852-1937) hem Tanzimat, hem Meşrutiyet, hem de Cumhuriyet'te eser vermiştir. Bu dönemde yayımlanmış veya yazılmış eserleri arasında şunları sayabiliriz: *İçli Kız, Macerayi Aşk, Sabr ü Sebat, Duhter-i Hindu, Nazife, Eşber, Tarık yahut Endülûs Fethi, İbn-i Musa yahut Zatü'l-Cemal, Finten, Zeyneb yahut Tecrübe-i Kader, Sardanapal, Liberte.* Âli Bey'in (1844-1899) *Misafiri İstiskal, Geveze Berber* adlı komedyaları, *Letâfet* adlı müzikli oyunundan başka: Moliére'in *Les Fourberies de Scapin*'inden uyarladığı *Ayyar Hamza*, *George Dandin*'den uyarlama *Tosun Ağa*, Edmond Gondinet'in *Gavaut, Minad ve Şürekâsı* çevirisi, Eugene Grangé ile Victor Bernard'ın *Madame est couchée* adlı komedyasından uyarladığı *Kokana Yatıyor* (ya da *Madame Uykuda*) ve bir de gene bir yabancı oyundan uyarlandığını sandığımız *Çıngırak* adlı güldürüsü vardır.

Bu dönemin verimli ve çoğu kez birlikte çalışan yazarları Manastırlı Mehmet Rıfat (1851-1907) ile Hasan Bedrettin Paşa'dır (1850-1911). Birlikte *Temaşa* adında, içinde telif ve çeviri 20 kadar oyun bulunan bir dizi yayınlamışlardır. Mehmet Rıfat'ın kendi başına yazdığı eserler şunlardır: *Bir Günlük İkbal, Ahmet Yetim yahut Netice-i Sadakat, Delile yahut Kanlı İntikamı, Ebülfeda, Ebal'ulâ yahut Mürüvvet, Fakire yahut Mükâfat'ı İffet, Kölemenler, Nedamet*, müzikli oyunlardan *Fortunio, Orpée, Grioflé-Griofla*, Emin Eşref ile Mehmet Rıfat'ın Michel-Jean Sedaine'den çevirdikleri *Karı İntikamı*, Michel Carré ve A. Lvfe'nin *Lall Roukh*'undan çevirdikleri *Lâleruh*, Joan François Ducis'den çevirdikleri *Othello*, Alexandre Dumas'nın *La Conscience*'ından çevirdikleri *Vicdan*, Emile de Ginardin'in *Cléporatre*'ından çevirdikleri *Kleopatra*, Schiller'in *Hud'a ve Aşk* (ayrıca Gedikpaşa Tiyatrosu'nda oynanmış olan Schiller'in *Haydutlar*'ının da onların çevirisi olduğunu sanıyoruz); Hakkı Tarık Us Kitaplığı'nda bir yazması bulunan *Serencamlı Vasiyet yahut Define* de onların çevirisidir. Bu arada Gedikpaşa Tiyatrosu'nda oynanmış olan *Feth-i Celil-i Konstantiniyye*'nin de Mehmet Rıfat'ın eseri olduğu sanılmaktadır.

Bu dönemin en önemli kişilerinden biri Ahmed Vefik Paşa'dır (1823-1891). Tiyatro eserlerinin hepsi çeviri ve uyarlama olmakla birlikte Moliére uyarlamalarında gösterdiği başarı ile sanki bunları yeniden yazmışçasına özgün olabilmiştir. Moliére çeviri ve uyarlamalarından 16'sı elimizdedir. Bunlar sırayla *Savruk, İnfiâl-i Aşk, Dudu Kuşları* (daha önceki adı *Ziynet Furuşlar*), *Kocalar Mektebi, Kadınlar Mektebi, Zor Nikâh, Tartûf, Don Civanı, Tabib-i Aşk, Adamcıl, Zoraki Tabib, Yorgaki Dandini, Azarya, Dekbazlık, Okumuş Kadınlar, Meraki (Hayali Hasta)*, ayrıca *Aşk-ı Musavver, Pırpırı Kibar* (bu oyunun bir adı da *Köylü Kibar*'dır). Ahmed Fehim anılarında Bursa'da 34 Moliére çeviri ve uyarlamasının oynandığını, bir kaynak ise bunlardan 19'unun basıldığını belirtmektedir. Ahmed Vefik Paşa'nın Lambert Thiboust ile E.Lehmann'ın *Le Tueur de lions* adlı eserinden çevirdiği *Arslan Avcılan yahut Hak Yerini Bulur* da basılmıştır. Victor Hugo'nun *Hernani*'sini çevirmiştir. Ahmed Fehim'in bildirdiğine göre, Ahmed Vefik Paşa, Alman veliahtı Wilhelm'in Bursa'ya gelmesi üzerine Schiller'in *Haydutlar*'ını manzum olarak çevirmiş ve bu çeviri Bursa'da oynanmıştır. Ayrıca *Oyuncuya Bir Oyun* gibi kısa denemeleri de olduğunu belirtiyor. Ahmed Fehim'e dayanarak bunların Fasulyeciyan'ın sandığıyla yok olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca bir de Shakespeare çevirisi olduğu ileri sürülmüştür.

Ahmed Vefik Paşa'dan söz açınca ister istemez bu dönemin en önemli oyun yazarı Bursalı Feraizcizade Meh-

Musahibzade Celâl.

İ.A.Nuri Sekizinci.

Abdülhak Hamid.

Ali Ekrem Bolayır.

Hüseyin Suad Yalçın.

Mehmed Rauf.

med Şakir'den (1853-1911) söz açmak gerekir. Feraizcizade Mehmed Şakir, Ahmed Vefik Paşa yanında yetişmiş, Moliére'i tanımış ve Moliére etkisiyle, özgün yaratı olarak 6 komedya yazmış ve bunları kendi basımevinde yayımlamıştır: *Teehül yahut ilk Gözağrısı, İnatçı yahut Çöpçatan, Evhami, İcab-ı Gurur yahut İnkilâb-ı Muhabbet, Kırk Yalan Köse* ve bunun arkası, *Yalan Tükendi.*

İlk tragedya denemelerini yapan Ali Haydar Bey'in (1836-1914) üç eseri yayınlanmış, ikisi Gedikpaşa Tiyatrosu'nda oynanmıştır: *Sergüzeşt-i Perviz, İkinci Ersas* ve *Rüya Oyunu.* Bilgi verilmeden, kaynak gösterilmeden yazarın iki eseri daha olduğu ileri sürülmüştür: *Gonce-i Çin yahut Bir Ağlamanın Bir Gülmesi ve Hekimlerin Hareketi yahut Tiyatro İçinde Tiyatro.*

Huşenk adında bir tragedya denemesinde bulunan İbnürreşad Ali Ferruh (1865-1904), manzum olan *Bahtiyar yahut Son Gürlüğü* ile *Tesir-i Aşk yahut Zahmetsiz Ölüm* adlı oyunların yazarı Mustafa Hilmi (1840-1880), Osmanlı Tiyatrosu Tiyatro Komitesi üyesi Mustafa Nuri Bey (1844-1906), *Zamane Şıkları* ve *Biçare* adlı oyunları yazmıştır. Bu dönemin en önemli yazarlarından biri olan Hüseyin Nâzım Paşa'nın (1854-1927) oyunları oynanmış olmakla birlikte ne yazık ki, bunların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, yazarın üç tiyatro oyunu olduğunu bildiriyor, adlarını *Aleksinaç, Sohum* ve *Hicret* olarak veriyor. Bunlardan ilk ikisi Osmanlı Tiyatrosu'nca Türk-Rus savaşı sırasında oynanmıştı. *Aleksinaç*'ın oynanışı üzerine eseri öven bir de yazı yayınlanmıştı. Oyunun tam adı *Aleksinaç yahut Osmanlı Kahramanları*'dır. *Sohum* diye de adlandırdığı oyun Osmanlı Tiyatrosu'nca oynandığında tam adı *Sohum Muzafferiyeti*'dir. Oyunun elimizde metni olmamakla birlikte 1877'de 93 Osmanlı-Rus savaşıyla ilgili olmalıdır. Yazarın *Leylâ ve Mecnun* ile Rumeli'deki Türklerin göç edilişini ele alan *Muhacir* adlı iki oyunu daha olduğu söyleniyor ki, bu sanımca *Hicret* adıyla da anılıyor. Bir başka yazar Nâzım Paşa'nın *Mecnuniye* diye bir başka eserinin adını anıyor. Nâzım Paşa'nın *Aleksinaç*'ı ile aynı aylarda *Vizental*'in *Asya'da Çernayef* adlı eseri Osmanlı Tiyatrosu'nda oynandı. Ressam, müzeci Osman Hamdi (1842-1910) de iki komedya yazmıştır. Osman Hamdi'nin Türkçe yazdığı *İki Karpuz Bir Koltuğu Sığmaz* 'Ben' imzasıyla yayınlanmıştır. Yazarın bir de Fransızca yazmış olduğu *"Cerf Volant* (Uçurtma) adlı bir komedyası da vardır.

Abdülhalim Memduh (1868-1905) manzum olarak *Bedriye*'yi yazmıştır. *Ümitsiz Mülâkat yahut İstifade-i İbret*'de onundur. Ayrıca Refik Nevzad ile yazdığı *Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası* adlı bir oyunu vardır. *Nalân* adında manzum olarak yazdığı oyun *Nokta* dergisinde bölüm bölüm yayınlanacakken baştan kesilmiştir.

Bu arada tiyatrocularından da oyun yazanlar çıkmıştır. İlk Türk oyuncusu Ahmed Necip Efendi'nin çeşitli oyunları vardır. Onun elimizde, basılı tek oyunu *İdbar ve İkbal*'dir. Osmanlı Tiyatrosu'nun göstermeliğinde *Cenova Muhaberesi* ve Güllü Agop ile birlikte yazdığı *Tayyarzade yahut Binbirdirek* de onun eseri diye gösterilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, onun basılmış bir *Hüsrev ve Şirin* adlı oyunu olduğu ileri sürülmüştür. Elimizde yayın tarihi 1293 olabilecek bir *Hüsrev ile Şirin* varsa da burada yazarın imzası M.R. harfleriyle gösterilmiştir. Mehmed Rıfat'ın olduğu sanılmaktadır. Yazarın bir de Osmanlı Tiyatrosu'nca oynanmış *Nedamet yahut Hırsız Evlât* adlı dramının bir dergide kısaca özeti verilmiştir.

Karakin Rişturi'nin de birçok oyunu Osmanlı Tiyatrosu'nda, oynanmıştır. Eserleri arasında *Grampiimpampoli, Niks Niks, Dörtyüz Frank, Miras Sandığı* vardır. Rişturi'nin bu sayılanlardan başka eserleri de olduğunu öğreniyoruz: *Sarhoşun Şarkısı, Askerin Kaybı, Fena Zaman, Sahne Şarkıları, Kâğıt Yakalıklı Âşık* ve *Köse Kâhya*'nın metni. Onun gibi Mikael Çaprast'ın da bir iki oyunu vardır: 5 perdelik dramı *Nedamet, Bir Kadeh Çay* adlı fars ve *Buket* adlı şarkılı ve danslı bir üçlü.

Bu arada müzikli oyunların librettolarının yazarları üzerine açık seçik bilgi edinmek oldukça güçtür. Özellikle *Arif'in Hilesi* için. Eserin ilk baskısında yazar, Osep Yazıcıyan olarak gösterilmektedir. Kimine göre librettoyu Takfor Nalyan yazmış, Osmanlı Tiyatrosu Tiyatro Komitesi üyelerinden İbrahim Halet Bey düzeltmiştir. 1874'te *Arif'in Hilesi* oynandığında librettoyu düzeltenler Halid (Halet olacak) Bey ve başkaları olarak gösterilmiştir.

Birçok müzikli oyunun librettolarını Şakir Paşa'nın, Agâh Efendi'nin ve başkalarının hazırladığı gösterilmiştir.

Meşrutiyet dönemine gelince burada Servet-i Fünuncular içinde tiyatro alanında en geniş etkinlik gösteren Hüseyin Suad (Yalçın) (1867-1942) olmuştur. Hüseyin Suad'ın Meşrutiyet'in ilk günlerinin eğilimine uyarak ilk yazdığı İstibdat döneminin kötülük-

Raif Necdet

Recaizade Mahmud Ekrem.

Şehabeddin Süleyman.

lerini gösteren beş perdelik oyunu *Şehbal yahut İstibdadın Son Perdesi* olmuştur. İkinci önemli oyunu basılmamış olmakla birlikte Darülbedayi topluluğunca oynanmış (3 Mart 1919) *Yamalar* adlı üç perdelik oyunudur. Hüseyin Suad bunlardan başka birer perdelik oyunlar yazmıştır. Bunlar *Hülle, Çifteli Mikroplar, Deva-yı Aşk*'tır. Aynı yazarın bu dönemde oynanmış fakat uyarlama olup olmadığını kesin olarak bilmediğimiz *Sanat Vesikaları, Harman Sonu* oyunları da bu arada sayılabilir. Darülbedayi'ye verilip de oynanmamış olan *Çantada Keklik* ile *Ballı Baba*, Salah Cimcoz ile birlikte yazdığı ve Mınakyan Topluluğu'nun 1910'da oynadığı *Malûm Meçhul* üzerine bilgimiz yok. Cenap Şehabeddin ile birlikte *Küçük Beyler* adlı komedyası da Darülbedayi'de oynanmıştır. Aynı oyun başka topluluklarca *Derse Devam Edelim* adıyla, daha sonra da müzikli komedya olarak *Züppeler* adıyla oynanmıştır. Hüseyin Suad'ın ayrıca başarılı çevirileri de vardır: Albin Valabrégue ile Maurice Mennequin'in *Carolie et Cie* adlı oyununu *Kirli Çamaşırlar* adıyla, André Sylvan'ın *La Layette* adlı güldürüsünü *Kundak Takımları* adıyla, Fransız Fonson ile Fernand Wicheler'in *Le Mariage de Mlle Beulemans* adlı güldürüsünü Münir Nigâr ile birlikte *Kayseri Gülleri* adıyla uyarlamıştır. *Acemi Çaylaklar* da uyarlamadır. Emile Fabre'in *La Maison d'Argile* adlı oyunundan *Çürük Temel* adıyla çevirdiği oyun Darülbedayi'nin oynadığı ilk oyun (20 Ocak 1916) olmuştur.

Edebiyat-ı Cedideciler arasında daha çok roman alanında ün yapmış olan Mehmed Rauf da (1875-1931) tiyatroyla çok ilgilenmiştir. Oyunları arasında *Pençe, Cidal*, ilk önce *İki Kuvvet* adıyla oynanmış ve yayınlanmış olan *Sansar*, daha sonra konuşmalı roman olarak *Yara* adıyla yayınlanan *Cerihe* önemli eserleridir. Mehmed Rauf'un *Diken* adlı tek perdelik bir komedyası vardır. Birçok uyarlamalar da yapmıştır. Halid Ziya Uşaklıgil'in aynı adlı romanından oyunlaştırdığı *Ferdi ve Şürekâsı*, Octave Feuillet'nin bir perdelik *Charybe et Scylla* komedyasını *Yağmurdan Doluya* adıyla, Victorien Sardou'nun *Fedora* adlı oyununu *Leylâ* adıyla, gene Sardou'nun *Les Pates de Mouche* adlı oyununu *Kargacık Burgacık* adıyla, A.Bisson'un *115. Rue Pigalle* adlı oyununu *Pembe Köşk* adıyla, Maurica Hennequin ile Georges Duval'in *Le Coup de fouet* oyununu *Kamçı* adıyla, Paul Gavault'un *Mon bon oncle* oyununu karısının adını kullanarak (Bessim Rauf) *Amca Bey* adıyla, Bernstein'in *Le Détour* adlı oyununu *İnhiraf* adıyla uyarlamıştır. Bunlardan başka yazarın *Erkek, Evlât Acısı, Komşu Kocası* gibi uyarlamaları olduğunu bilmekle birlikte bunlar üzerine bilgi edinilememiştir. Yazarın bir de *Serenad* adlı oyunu olduğu söylenmektedir. Mehmed Rauf oyun yazarlığından başka tiyatrolarda da görev almış, Sahne-i Osmaniye'nin kurulmasında önayak olmuş, Yeni Sahne'nin edebî heyet müdürlüğünü yapmış, bunların yanısıra çeşitli dergilerde tiyatro eleştirmeleri, tiyatro üzerine inceleme yazıları yazmıştır.

Servet-i Fünunculardan Cenap Şehabeddin de (1870-1934) tiyatroyla ilgilenmiştir. Tek perdelik iki oyun yazmıştır: *Yalan* ve *Körebe*. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, Hüseyin Suad ile *Küçük Beyler*'i yazmıştır. Bir de Osmanlı Donanma Cemiyeti oyun dağarcığındaki oyunları gösteren bir duyurudan Cenap Şehabeddin'in *Merdud Aile* adında "yeni hissi 3 perdelik bir facia" yazmış olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca dergilerde tiyatro eleştirileri, incelemeler yazmıştır. Gazetelerdeki duyurulara göre, Cenap Şehabeddin, Hüseyin Suad'la birlikte *Zehirli Çiçekler* adlı bir oyun yazmış ve bunu Millî Osmanlı Tiyatrosu ve Mınakyan Topluluğu oynamıştır. Ancak oyunun özgün olup olmadığını bilmiyoruz.

Halid Ziya da (Uşaklıgil) (1866-1945) *Kâbus* adlı bir dram yazmış, A.Dumas Fils'in *Francillon* adlı oyunundan *Füruzan*, Edouard Pai'leron'un *La Souris* adlı oyunundan *Fare* adlı uyarlamaları olduğu gibi tiyatro üzerine bir yazı yazmış, Sahne-i Osmanî edebi heyetinde görev almıştır.

Gene Servet-i Fünunculardan Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem de (Bolayır) (1867-1937) tiyatroyla ilgilenmiştir. Önemli oyunlarından 4 perdelik *Baria* ile üç perdelik *Sukut*'u sayabiliriz. Yazar bir de tek perdelik *Mama Dadım Darılır* adlı bir komedya yazmıştır. Müzikli bir güldürü yazdığını da biliyoruz. Bu, *Köse Daniş ve Kumpanyası* adını taşımaktadır. Ali Ekrem *Yavuz Sultan Selim* adında dört perdelik "manzum facia-i tarihiye"ye başlamışsa da, birinci perdesinin ikinci sahnesine kadar yayınlanan bu oyunun bitirilip bitirilmediğini bilmiyoruz. Yazarın bir de *Engel* adında bir oyun yazmış olduğunu öğreniyoruz.

Servet-i Fünunculardan Safveti Ziya (1875-1929) *Haralambos Cankiyadis* adlı bir oyun ve bir iki tiyatro eleştirisi, Faik Âli de (Ozansoy) (1875-1950) *Payitahtın Kapısında* ve *Nedim ve Lâle Devri* adlı iki manzum oyun,

Celâl Sahir (Erozan) ise 1918'de Burhanettin Bey'in oynadığı *Darılmaca Yok* adlı komedyayı yazmışlardır.

Servet-i Fünuncularla aynı kuşaktan olup bu çığırın dışında kalmış yazarlar içinde oyun yazmış olanlar vardır. Bunlardan biri Hüseyin Rahmi'dir (Gürpınar) (1864-1944). Cumhuriyet'te de tiyatro yapıtı vermiş olan Hüseyin Rahmi bu dönemde dört perdelik *Hazan Bülbülü*'nü yazmıştır. Bundan başka *Cem* dergisinde yayınlanması tamamlanmış *Devre-i Hürriyette Gazetecilik* adlı bir tek perdelik bir güldürü yazmıştır. Ayrıca Hüseyin Rahmi'nin *Mürebbiye* adlı romanı çeşitli ellerde oyunlaştırılmış, müzikli oyun yapılmış ve çeşitli topluluklarca oynanmıştır. Gene bu kuşaktan Safvet Nezihî (1871-1939) *İzah ve İstizah* ile *Garibeler* dergisinde başladığı tiyatro eleştirmenliğini bu dönemde de *Musavver Malûmat, Resimli Kitap* dergilerinde sürdürmüştür. Bu kuşaktan Nigâr Hanım'ın tiyatro yazarlığı üzerine aşağıda kadın oyun yazarları kesiminde bilgi verilecektir.

Fecr-i Âti çığırı ilişkini yazarlardan da tiyatroyla ilgilenenler olmuştur. Bunların başında Şehabeddin Süleyman ile Tahsin Nahid gelir. Şehabeddin Süleyman (1885-1921) *Fırtına, Çıkmaz Sokak, Kırık Muhafaza* oyunlarını yazmıştır. Tahsin Nahid'le birlikte yazdığı *Kösem Sultan* adlı tarihî oyunu çağında büyük ilgi görmüştür. Tahsin Nahid'le birlikte yazdığı *Ben....Başka* adlı tek perdelik bir güldürüsü, konuşmalı hikâye biçiminde *Kanun, Aziz Katil, Yeni İzdivaçlarda, Burgu* adlı denemelerini bu arada sayabiliriz. Bir de *Siyah Süs* adlı bir oyunu olduğu söylenmektedir. Şehabeddin Süleyman *Rübab, Servetifünun* dergilerine tiyatro üzerine yazılar, eleştirmeler yazmıştır.

Tahsin Nahid'e (1887-1919) gelince, onun yazdığı oyunlar arasında iki perdelik *Firar*, bir perdelik *Hicranlar* ile yukarda adını verdiğimiz Şehabeddin Süleyman'la birlikte yazdığı *Kösem Sultan* ile *Ben...Başka*, Ruhsan Nevvare ile yazdığı *Jön Türk* bildiğimiz oyunlarıdır. Dört oyunu daha olduğu söylenmektedir. Bunlardan Şehabeddin Süleyman ile yazdığı *Osman-ı Sani, Sanatkâr, Talâk, Bir Mücadele-i Hissiye* adlı oyunlarıdır. Ayrıca uyarlamaları arasında Henry Kistemackers ve Eugéne Delard'ın *La Rivale*'ini *Rakibe* adıyla, Robert de Flers, Gaston de Caillavet, Etienne Rene'nin yazdığı *La Belle Aventure*'ü, *Bir Çiçek İki Böcek* adıyla, Marie Thiéry'den *L'Accordeur* adlı bir perdelik komedyayı *Akortacı, La Tante d'Honfleur* adlı oyunu *Bursalı Hala* adıyla uyarlamıştır. *Âti* gazetesinde ve *Servet-i Fünun*'da tiyatro üzerine yazılar yazmıştır.

Kâzım Nami Duru.

Müfit Ratip.

Fecr-i Âti ilişkinlerinden Müfid Ratip (1887-1917) tiyatroya oyuncu olarak da çıkmış bir yazardır. Kısa oyunları arasında *Sayfiyede Zincir* sayılabilir. Refik Halid (Karay) ile birlikte *Kanije Müdafaası* ve *Tiryaki Hasan Paşa*'yı yazmıştır. Uyarlamaları da vardır. Gaston de Gaillavet ile Robert de Flers'in *L'Amour Veille* adlı oyununu *Bir Sukut-ı Natamam* adıyla, H. Bernstein'ın *La Griffe* adlı oyununu *Kadın Pençesi* adıyla, gene Bernstein'ın *L'Assaut* adlı oyununu *Bir Buhran* olarak çevirmiştir. Ayrıca *Musavver Muhit, Servet-i Fünun, Resimli Kitap, Musavver Tiyatro Mecmuası, Aşiyan, Hak gazetesi* haftalık ekinde tiyatro eleştirileri yazmıştır.

Fecr-i Âti ilişkinlerinden İzzet Melih (Devrim) (1887-1966) tiyatroyla yakından ilgilenmişse de Türkçe oyun yazmamıştır. Ancak Fransızca yazdığı *Leylâ* adlı oyunu ilgi görmüş, İngilizceye ve Almancaya çevrilmiştir.

Fecr-i Âti'ye bir ara girip sonra ayrılan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) (1889-1974) ile Refik Halid'in de (Karay) bu dönemde tiyatroyla ilişiği olmuştur. Yakup Kadri önemli iki oyununu Cumhuriyet'ten sonra yazmış olmakla birlikte bu dönemde de *Nirvana* adlı kısa bir söyleşmeyle *Veda* adında bir perdelik oyun yazmıştır. Refik Halid (Karay) (1888-1965) ise yukarıda belirtildiği gibi Müfit Ratip ile *Kanije Müdafaası* ve *Tiryaki Hasan Paşa*'yı yazmıştır.

Millî Edebiyat çığırının ilişkinlerinden de pek çok yazar tiyatroyla ilgilenmişlerdir. Bunlardan Midhat Cemal (Kuntay) (1885-1956) Fecr-i Âti kuşağından olmakla birlikte Millî Edebiyat çığırına da katılmıştır. Midhat Cemal *Kemal ve Yirmi Sekiz Kânunuevvel* adlı iki oyun yazmıştır. Bunlardan ikincisi manzumdur. Halid Fahri (Ozansoy) (1891-1971) bu çığırın içinde tiyatroyla yakından ilgilenmiş bir tiyatro yazarımızdır. Manzum olarak yazdığı *Baykuş* ve gene manzum *Ölüm Perileri, İlk Şair* ve *İtiraf* bunlar arasındadır. Yazarlığını Cumhuriyet'ten sonra da sürdürmüştür. Ayrıca Paul Hervieu'nun *Connais-toi* adlı oyununu *Kendini Bil*, Hertley Manners'den Ives Mirande ve Maurice Vaucaire'in birlikte yazdıkları *Peg de moncoeur*'ünden *Baş Tacı*, Mahmud Yesari ile birlikte Alexandre Bisson ile Antony Mars'ın birlikte yazdıkları *Les Surprises du divorve*'unu *Kaynanam* adıyla uyarlamıştır. Ayrıca *Servet-i Fünun, Temaşa, Hayat, Ümid, Şair Nedim* adlı dergilerle, *Alemdar, Yeni Şark, Payitaht* gazetelerinde tiyatro yazıları, eleştirileri yazmıştır.

Yusuf Ziya Ortaç (1895-1967) *Binnaz* adlı manzum bir oyun, *Kördüğüm* adlı üç perdelik bir oyun, önce *Name*, sonra *Mektup* adını verdiği bir tek perdelik manzum bir oyun, *Lâtife, Mahkemede, Tavla, Düğünden Sonra, Erkek Evlât, Tatlı Ölüm* adlı kısa oyunlarla *Nikâhta Keramet* kitabında yer alan manzum soyleşmeli hikâyeler biçiminde çoğu aşk üzerine on dokuz kısa parça yazmıştır. Celâl Sahir ile birlikte Eugene Brieux'ün *Simone* adlı oyununu *Ceza* adıyla uyarlamıştır. Yazar bir de *Fal* adında bir oyun yazmış, bundan bir parça *Temaşa* dergisinde yayınlanmıştır. Bu-

İzzet Melih.

Celâl Sahir.

nun yanısıra *Alemdar*, *Zaman* gazetelerinde, *Temaşa*, *Türk Yurdu* dergilerinde tiyatro yazıları, eleştirileri yazmıştır.

Tiyatro çalışmalarını Cumhuriyet'te de sürdüren Reşad Nuri (Güntekin) (1889-1956) bu dönemde dört oyun yazmıştır. Bunlar *Hacer*, *Eski Rüya*, *Taş Parçası* ve *Gönül*'dür. Daha önce gördüğümüz gibi 1918'de Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin oyun yarışmasında *Bir Macera* adlı komedyasıyla birinci ödülü almıştır, ancak bu oyunu üzerine bilgimiz yoktur. Yazarın bir de söyleşmeli öykü biçiminde *Asker Dönüşü* adlı kısa bir parçası vardır. Reşad Nuri'nin uyarlama ve çevirileri de vardır. Bunlar arasında R.de Flers ile G.A. Gaillavet'nin *La Chance du Mari*'sinden *Sevda Politikası* adıyla, George Feydeau'nun *Le Bourgeon*'undan *Bahar Hastalığı*, Paul Lindenau'nun eserinden Henri de George ile Louis Forest'in sahneye uyarladıkları *Le Procureur Hallers*'inden *Karanlık Kuyu*, Mehmed Ferid takma adıyla Alfred Savoir'in *Compartement des Dammes Seules*'ünden *Bir Donanma Gecesi*, Tristan Bernard'ın *Le Petit Cafe*'sinden *Kahraman Kahvesi* adıyla, Pierre Wolf'un *Le Lys* adlı eserini *Sevmek Hakkı*, Hayreddin Rüştü takma adıyla, Tristan Bernard'ın *Le Vrai Courage*'ından *Hakiki Kahramanlık* adıyla uyarlamaları sayılabilir. Reşad Nuri bu dönemde tiyatro üzerine pek çok sayıda inceleme ve eleştiri yazıları yazmıştır. Bu yazılar *Zaman*, *Dersaadet*, *Vakit*, *Haftalık* adlı gazetelerde, *Büyük Mecmua*, *Hayat*, *Ümit*, *Yeni Dünya*, *Türk Yurdu*, *Yeni Mecmua* adlı dergilerde yayınlanmıştır. Yazıları sıra numaralı olduğu için yalnız *Zaman* gazetesine elliyi aşkın yazı yazmış olmakla birlikte, *Zaman* gazetesinin bütün sayıları hiçbir yerde bulunmadığı için ne yazık bu değerli yazıların çoğu görülmemiştir.

Hikâyeci Ömer Seyfeddin (1884-1920), tiyatro alanında pek eser vermemiştir. Elimizde metni olan tek oyunu *Mahçupluk İmtihanı* Cumhuriyet'ten sonra basılıp oynanmıştır. Ayrıca bu dönemde Darülbedayi Edebî Heyeti'ne *İhtiyat Olsam da* adlı bir komedya verdiğini, fakat bunun oynanmadığını biliyoruz. Bu oyun da *Mahçupluk İmtihanı*'nın değiştirilmiş biçimidir. Donamma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'nin oyun dağarcığını gösteren bir el ilanından Ömer Seyfeddin'in *Şaka* (vatanî facia, 1 perde) adlı bir oyununun oynanacağı duyurulmuştur. Ayrıca *Nasreddin Hoca* adında çağın ünlü kişilerini taşlayan komedyasının bir kez oynandığını, *Canlar ve Patlıcanlar* ile *Telgraf* adında iki oyun yazmış olduğunu öğreniyoruz. Raif Necdet (Kestelli) ile M.Raif *Tiraje* adında üç perdelik duygusal bir dram yazmışlardır. Ziya Gökalp'in ise *Alparslan-Malazgirt Muharebesi* adlı iki perdelik bir manzum oyunu vardır. Aka Gündüz (1885-1958) Cumhuriyet'te oyun yazarlığını sürdürdüğü gibi bu dönemde sahneye bile çıkmıştır. Bu dönemdeki eserleri *Aşk ve İstibdat*, *Yarım Türkler*, *Muhterem Katil*'dir. Ayrıca bir perdelik *İsrafil'in Borusu* adlı bir oyunu olduğunu biliyoruz.

Bu çağın en verimli ve oyun yazarlığını başlı başına uğraş olarak benimseyen, bu verimliliğini Cumhuriyet'te de sürdüren iki yazar vardır: İbnürrefik Ahmed Nuri (Sekizinci) ve Musahipzâde Celâl. İbnürrefik Ahmed Nuri (1874-1935) tiyatroyla doğrudan doğruya uğraşmış, oyunculuk, yöneticilik yapmış, öyle ki Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin oynadığı *Alemdar* adlı oyununda başrole çıkmıştır. Daha çok uyarlama oyunlarıyla ve bunları sanki yerli eser gibi yeniden yaratılmışçasına bize uyarlamakta gösterdiği başarıyla ilgiyi çekmiştir. Bu dönemde uyarlama olmayıp kendi yazdığı eserleri arasında şunları sayabiliriz: *Alemdar*, *Sivrisinekler*, *Aşk-ı Atik*, *Cereme*, *Dengi Dengine*, *Tecdid-i Nikâh*, *Fırsat Yoksulu*, *Gücü Gücü Yetene*, *Kadın Tertibi*, *Gerdaniye Buselik*, *Harika*, *İki Ateş Arasında*, *İki Bebek*, *İzdivaç Projesi*, *Kuduz*, *Madde-i Asliye*, *Münafıklık*, *Ahlâktan Bir Yaprak*, *Münevverin Basbihgil*, *Türabizadeler*, *Üç Misli*, *Yeni Dünya* ve *Ferda*.

Buraya kadar sayılanlar yazarın özgün oyunları olduğunu sandıklarımızdır. Ancak, İbnürrefik Ahmed Nuri'nin ününü yapan, geniş sayıda seyircinin tuttuğu oyunlar, daha çok uyarlama eserleridir. Bu dönemde bunlar arasında şunlar sayılabilir: Daniel Riche'nin *Le Pretexte*'inden uyarladığı *Hisse-i Şayia*, Tristan Bernard'ın *Le Poulailler*'sinden uyarladığı *Dört Cihar*, Guy de Maupasant ile Jacques Normand'nın *Musotte*'undan uyarladığı *Odalık*, H.Bernstein'ın *Le Bercail*'ından uyarladığı *Belkıs*, Maurice Hennexuin ile Pierre Veber'in *Vingt Jours à l'Ombre* ından *Ceza Kanunu*, Albert Carré'nin *Le Docteur Jojo*'sundan *Lokmanzade*, Alfred Savoir'ın *La Huitiéme Femme de Barbe-Bleu*'sünden uyarladığı *Sekizinci*, Felix Caudera'nın *Atout coeur*'ünden *Dokuzuncu*, Francis de Croisset ile M. de Wolff'ün *Le je ne sais quoi*'sından *Asri Olalım*, Tristan Bernard'ın *Les* Gardiens de *Phare*'ından *Fener Bekçileri*, Henri Brieux'nün *Adéle est Grosse*'undan *Hoşkadem Gebe*, Tristan Bernard'ın *Le Soeur*'ünden *Kısmet Değilmiş*, Leon Xanroff'un *Cher Maitre*'inden *Şair*, Alfred Savoir'in *Julie*'sinden *Yegâne*. George Courteline'nin *Le Commissaire est bon enfant*'ından *Yavrum Komiser*. Paul Gavault ile R.Chavary'nin *Mademoiselle Josettenia femme*'ından *Zuhal Burcunda* bunlar arasındadır. Bu arada yazarın Meşrutiyet'in ilanı üzerine olduğunu sandığımız *10 Temmuz* adlı bir oyunu bulunduğunu öğreniyoruz. Bu oyunlardan kimi çok tutulmuş, değişik topluluklarca oynanmıştır. İbnürrefik Ahmed Nuri tiyatro üzerine yazılar da yazmıştır: Ayrıca Türk Sahnesi Topluluğu'nca 1922 Martı'nda Ankara'da yazarın *Bilâ Fasıla Nakl-i Mekân İlleti* adlı bir oyununun oynandığını *Hâkimiyet-i*

Milliye gazetesinin 24 Mart 1922 sayısı duyuruyor.

Musahipzade Celâl (1870-1959) ise önemli oyunlarının çoğunu Cumhuriyet'ten sonra yazmış olmakla birlikte bu dönemde de yapıtlar vermiştir. Bunlar *Türk Kızı, Köprülüler, İstanbul Efendisi, Lâle Devri, Macun Hokkası, Yedekçi, Kaşıkçılar, Atlı Ases, Demirbaş Şarl, Moda Çılgınları, İtaat İlâmı*'dır.

Sermet Muhtar (Alus) (1887-1952) bu dönem oyunları arasında incelediğimiz *Kof Ramiz yahut Kuru Sıkı* ile *Ev İlâcı* adlı oyunları yazmış, *Helâl Mal* adıyla bir kısa oyunu uyarlamıştır. *Zincirleme* adlı bir oyunu bulunduğunu öğreniyoruz. Bunlardan başka oyunları, uyarlamaları olduğunu bilmekle birlikte, tarihçe bu döneme rastlayıp rastlamadığını kestiremiyoruz.

Tiyatro oyuncusu, tiyatro adamları içinden de bu dönemde oyun yazarları çıkmıştır. Örneğin Mınakyan'ın birçok oyunlar yazdığını, uyarladığını, bu arada *Midyeci Kaspar* adlı bir oyunu olduğunu biliyoruz. Burhanettin Bey de oyun yazmayı denemiştir. Bu oyunlar bugün elde olmamakla birlikte Charles Castellan ile *Nadire yahut Haremde Bir Dram*, ayrıca gazeteci ve *Kandiye Burcunda* adlı oyunun yazarı Celâl Nuri ile *Abdülhamid-i Sani* adında bir oyun yazmıştır. Muhsin Ertuğrul da 1911'de Burhanettin Bey topluluğunda oynanmış olan *İntihar* adlı tek perdelik bir oyun yazmış olduğu gibi, Courteline'nin *Monsieur Badin* adlı oyununu *Yasin Efendi* adıyla uyarlamıştır. Ertuğrul Muhsin'in Arif Hikmet Bey'le birlikte *Can Yoldaşı* adında bir facia yazdığı ve bunun Darülbedayi'de oynanacağı duyurulmuşsa da bu oyun üzerinde daha çok bir bilgi edinilememiştir. Aktör Ziya Bey de *Kıvılcım* ve *Metres* adında iki oyun yazmış ve bunları kendi topluluğu oynamıştır. Çoğunda oyunculuk da yapmış olan Şahap Rıza'nın *İklimâ, Akris Adel, Gazab-ı İlâhi yahut Jön Türklük, Vicdan yahut Talih mi?, İkinci İnönü* adlı oyunları vardır.

Yazarların, tiyatro adamlarının yanısıra olaylara katılmış, kendi yaşantılarını oyunlaştırmış Jön Türkler, siyaset adamları, askerler de vardır. Örneğin Jön Türklerden şair Abdülhalim Memduh, geneJön Türklerden Dr.Refik Nevzad ile *Abdülhamid ve Genç bir Harem Ağası* adlı bir oyun yazmıştır, gene Jön Türklerden Tunalı Hilmi, kahramanı köylü Memiş Çavuş olan beş oyun yazmıştır. Olaylara doğrudan doğruya karışıp oyuna kendisini oyun kahramanı olarak koyan yazarlara da rastlanır. İhsan Adil'in *Hâile-i Mahmut Şevket-Hürriyet Kurbanları* adlı oyunu gibi. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularından, *Türk Yurdu*, yazarlarından Kâzım Nami de (Duru) *Nasıl Oldu?* adlı bir oyun yazmıştır. Jön Türklerden ve fikir adamlarından Abdullah Cevdet oyun yazmamış olmakla birlikte Shakespeare'den *Julius Caesar, Hamlet, Macbeth, Kral Lear, Anthony and Cleopatra*'yı dilimize çevirmiştir. Çağın düşünürlerinden Baha Tevfik de tiyatro üzerine yazılar yazdığı gibi bir de tek perdelik *İyi Saatte Olsunlar* adlı bir komedya, ayrıca *Nasreddin Hoca* adlı bir müzikli güldürüyü bir arkadaşıyla yazmıştır.

Ya kadın yazarlar var mıydı? Şair Nigâr Hanım (1867-1918) bir iki oyun yazmıştı, ancak bu oyunlarının hiçbirinin metni bugün elde yoktur. Bunlardan, çokevlilikle ilgili *Girive* adlı oyun Burhanettin Bey topluluğunca 15 Ağustos 1912'de Ferah Tiyatrosu'nda ayrıca, Fındıksuyu'nda oynanmıştı. Çokevlilik üzerine Nigâr Hanım'ın bir oyununun oynanacağı *La Patrie* dergisinin 15 Aralık 1909 tarihli sayısında duyurulduğuna göre, oyunun yazılış tarihi 1912'den çok geriye gitmektedir. 4 Ocak 1910 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde ise Burhanettin Bey topluluğunun oyun dağarcığı duyurulurken Nigâr Hanım "*Suistimal* muharriresi Nigâr bint-i Osman" diye anıldığına göre belki Nigâr Hanım'ın bu adda bir başka oyunu vardır. Bir de *Tasvir-i Aşk* adlı bir oyunu bulunmaktadır. Meşrutiyet'te kadın yazarlar arasında Tahsin Nahit ile birlikte üç perdelik *Jön Türk* adlı bir oyun yazmış olan Ruhsan Nevvare de yer alır. Bu oyun 1908'de kitap olarak yayınlandığı gibi ayrıca 1912 yılı Ramazanı'nda Osmanlı Tiyatrosu'nda oynanmıştır. Ruhsan Nevvare takma bir ad olup, asıl adı Hadiye Ebüzziya'dır. Üçüncü bir kadın yazar da iki oyun yazmış olan Fehime Nüzhet'tir. Yazarın bu oyunları *Adalet Yerini Buldu* ve *Bir Zalimin Encamı* olup her ikisi de kitap olarak yayınlanmıştır. Bunlardan *Adalet Yerini Buldu* yazarın denetiminde 1909'da Osmanlı Millî Zevk-i Selim topluluğunca sahneye konulmuştur. Değerli kadın yazarlarımızdan Halide Edip de (Adıvar) *Kenan Çobanları* adlı bir opera librettosu yazmış, Sahne-i Osmanî Topluluğu'nca oynanmak üzere Shakespeare'in *Julius Caesar*'ını dilimize çevirmiştir. Ayrıca *Kösem Sultan* adlı tarihî bir oyun yazmış fakat oyunun metni Tanin Matbaası tahrip edildiği zaman yok olmuştur. Haremde bulunmuş bir yabancı kadın, Mme Theo Stefanovitch, Burhanettin Bey topluluğunca oynanmak üzere *Çerkez Gülnar* adında bir Türk oyunu yazmıştır. Mes'adet Bedirhan adlı bir kadın yazarın *Hasbihal* adlı kısa komedyası, ayrıca Fahrünnisa Fahrettin'in oynanmış fakat basılmamış 3 perdelik *Siyah Gölgeler* adlı oyunu, Zeliha Osman'ın (Özen) oynanmamış fakat yayınlanmış 3 perdelik *Edebî Hisler*'i de kadın yazarların eserlerine örnekler arasında yer alabilir.

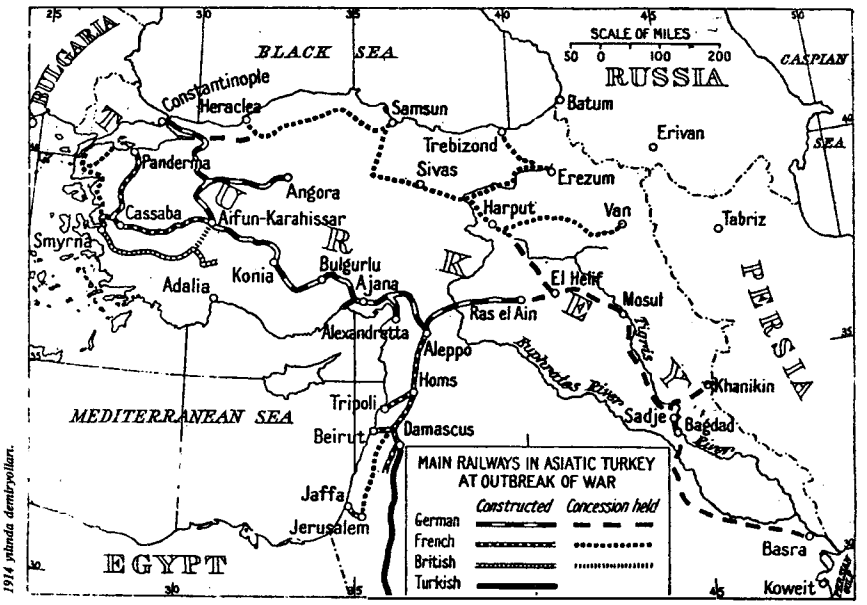
Halit Ziya Uşaklıgil.

Gerek Tanzimat tiyatrosunda, gerek Meşrutiyet tiyatrosunda türler daha çok dolantı türüne yatkındı. Geçen yüzyıl Türk tiyatrosunda görülen belli başlı türler altıdır: Komedyalar (entrika, töre ve karakter komedyaları), trajedyalar, tarihî dramlar, romantik dramlar, melodramlar, halk dramları. Bunlara yedinci bir tür olarak müzikli oyunları katabiliriz. Bunların hiçbirinin klasik anlayışta tanımlarına uygun arı türler olduğu ileri sürülemez. Özellikle Tanzimat yazarlarının tragedya yazmak istediklerini belirtmiş olmaları ve oyunların manzum olmaları bunları tragedya saymaya yetmeyecektir.

Meşrutiyet'te türlerin belirsizliği, birbirlerine karıştırılmış olması, arı türler yerine dram egemenliğine ve dramın çeşitli alt-türlerine rastlanır.

Hemen belirtelim, belki burada tür sözü yanlıştır. Bunların kimi konularına göre (tarihî dramlar, toplumsal dramlar gibi), kimi yarattıkları duygu ve havaya göre (komedyalar, duygusal dramlar gibi), kimi diline göre (manzum dramlar gibi), kimi de müzikli oluşlarına (müzikli oyunlar gibi) göre ayrılmıştır. Bu türler, izlediğimiz sıraya göre şöyledir: 1) Komedyalar; 2) Manzum Oyunlar; 3) Siyasal ve Belgesel Oyunlar; 4) Toplumsal ve Evcil Dramlar; 5) Tarihî Dramlar; 6) Savaş Oyunları; 7) Duygusal Dramlar; 8) Müzikli Oyunlar.□

ULAŞTIRMA VE HABERLEŞME

19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları

Prof. Dr. Donald Quataert

Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü

Dr. Nesimi Yazıcı

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Bir Yarı-Sömürge Olma Simgesi: Yabancı Posta Örgütleri**

M. Bülent Varlık

Bu konuda ayrıca *İktisadi Yapı* ve *Sanayi* maddelerine bakınız.

19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları

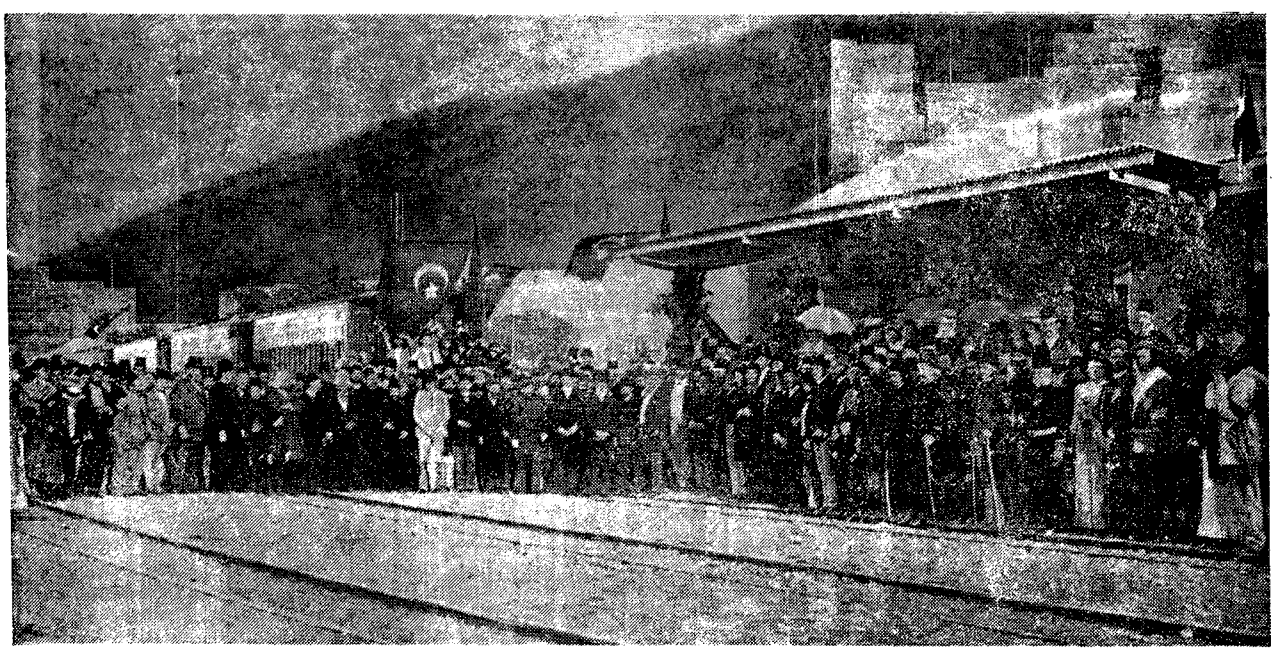
Donald Quataert

Fabrikalardan sonra, sanayi devrinin en büyük simgesi olan demiryolları Osmanlı İmparatorluğu'na birçok yeniliğe göre daha erken girmiştir. Daha 1830'larda demiryollarının yapımı projelendirilmiş, yapım çalışmaları ise yüzyıl ortalarında başlatılmıştı. 1914'e varıldığında, imparatorluğun Avrupa, Anadolu ve Mısır dahil Arap topraklarında döşenmiş ve işletmeye sokulmuş olan demiryolları uzunluğu 12 bin km'yi aşmıştı. Bu demiryolları, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'nın ağır bastığı dünya ekonomisine daha sıkı bağlamanın yanı sıra, bir zamanlar uzak ve huzursuz olan vilayetler üzerinde Osmanlı devletinin idari ve askeri denetimini de güçlendirmişti.

Ama yine de, demiryollarının yapımı ve işletilmesi, Osmanlının Avrupa'ya bağımlılığını daha fazla artırmıştı. Demiryollarının büyük bölümü yabancı sermaye tarafından yapılmıştı; Osmanlı demiryollarına yapılan yatırımın % 90'ı yabancıydı, yabancı sermaye içindeki en büyük pay ise Fransa'ya aitti. Ayrıca, yapım için gereken teknolojik uzmanlık da -Osmanlı devletinde henüz hiç bulunmadığından- tümüyle Avrupa'dan sağlanmıştı. Dahası, tek dikkate değer istisna olan Hicaz Demiryolu dışında, Osmanlı demiryolları hemen tümüyle yabancılar tarafından işletilip yönetiliyor, denetleniyordu. Bir başka deyişle, Osmanlı ülkesindeki demiryollarında aşağı kademelerde Osmanlı tebası işçiler çalıştırılıyordu, ama sermaye, araç-gereç ve yönetim Avrupalılara aitti.

İlk Demiryolları

Osmanlı demiryollarının üçte birinden fazlası, 19. yy'da fiilen Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlaşmış olan Mısır'da bulunuyordu. Bugünkü Türkiye sınırları içinde Osmanlı demiryollarından yalnız 4 bin km'lik bir bölüm kalmıştır; Türkiye sınırları dışında kalan Rumeli vilayetlerindeki Osmanlı demiryollarının uzunluğu ise bunun üçte ikisine ulaşmaktadır. Suriye vilayetindeki demiryolları 1.600 km'yi

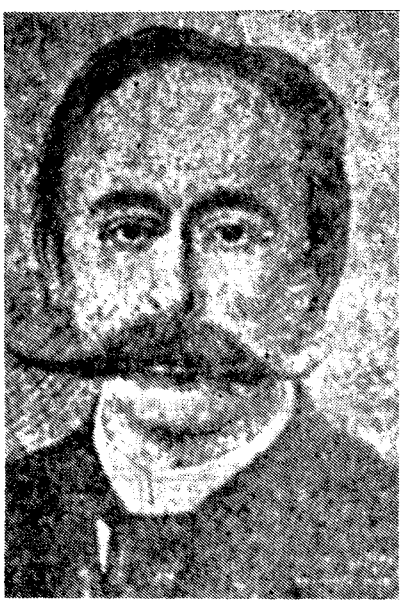
İLK DEMİRYOLLARI: Osmanlı Devleti'nde ilk demiryollarının projelendirme çalışmaları 1830'lara kadar uzanır. Ancak bunların yapım tarihleri çok sonradır. İlk kez 1851'de Mısır'da başlayan yapımlar sonunda Mısır o dönemde çok yoğun bir demiryolu şebekesine sahip olmuştur. Ardından Anadolu'da İngilizlerin yapımını üstlendiği İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba ve Haydarpaşa-İzmit hatları kısa olmalarına rağmen, o dönemde önemli yatırımlar oldu. 17 Nisan 1868'de 2 bin km'lik demiryolu yapımı sözleşmesi imzalayan Baron Hirsch ve Bursa-Mudanya Demiryolu'nun açılış töreni.

bulurken, Irak'taki demiryolları 200 bin km'yi aşmıyordu.

İlk demiryolu inşaatı 1851'de Mısır'da başladı. 1869'da Mısır demiryollarının uzunluğu 1.300 km'yi geçmişti. 1905'te 4.400 km'ye ulaşan demiryolları, Mısır'a dünyanın en yoğun demiryolu ağlarından birine sahip olma unvanını kazandırmıştı. Anadolu'daki ilk iki demiryolunu İngilizler kurmuş ve İzmir'i zengin hinterlandına bağlamışlardı. 1866'da tamamlanan İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarını kıyılarda yapılan daha kısa bir dizi yeni hat izledi: Örneğin 1873'te Haydarpaşa-İzmit demiryolu açılmış, 1875'te ise Bursa-Mudanya demiryolu yapılmıştı (ama bu sonuncusu yapım hatası nedeniyle hizmete girememişti).

1888'de Viyana'yı İstanbul'a bağlayan demiryolu, Osmanlı demiryolu yapımına yeni bir hız getirdi. Böylece büyük Anadolu-Bağdat demiryolu ve Hicaz demiryolunun yapımı başlatıldı. 1890-1914 yılları arasında Mısır dışındaki Osmanlı demiryollarına 5 bin km'ye yakın yeni hat eklendi. 1888'de Osmanlı yönetimi Deutsche Bank önderliğinde kurulan gruba Anadolu Demiryolları Şirketi'ni kurma ve Haydarpaşa-Ankara hattını inşa etme imtiyazını verdi. 1895'te Anadolu Şirketi, Eskişehir'le Konya'yı bağlayan bir yan yol daha açtı.

1903'te, Bağdat demiryolunun yapımı için yeni bir imtiyaz anlaşması daha yapıldı. Bu hat, o günler Avrupası'ndaki diplomatik rekabet üzerinde

önemli bir rol oynamıştı. 1918'e varıldığında bu hat Konya'dan Basra'ya kadar varmıştı. Anadolu demiryollarının finansman, yapım ve yönetimi üzerindeki Alman egemenliğine karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye vilayetindeki demiryolları Fransız denetimindeydi. Suriye vilayetindeki demiryollarının büyük çoğunluğu 1889 sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız yatırımlarının 19. yy sonlarına doğru hızla arttığı dönemde yapıldı. 1914'e varıldığında yoğunca sayılabilecek bir demiryolu şebekesi Yafa ve Kudüs'ü, Beyrut ve Şam'ı, Humus ve Trablusşam'a, Halep ve Rayak'ı birbirine bağlıyordu. Bütün bunların en önemlisi, hiç kuşkusuz 1900'de II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümünde yapımına başlanan Hicaz demiryoluydu. Arap vilayetleriyle İslâmın kutsal kentlerini başkentine daha sıkı bağlamayı ve böylece İslâm dünyasındaki saygınlığını yükseltmeyi amaçlayan sultanın başlattığı Hicaz demiryolunun yapımı Osmanlı devletinin özel ve kamu kaynaklarınca finanse edilmişti.

Bütün bu demiryolları, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde derin askeri, toplumsal ve ekonomik etkiler yarattı. Osmanlı askeri imkân ve kabiliyetini önemli ölçüde yükseltti. Tamamlanan ve hizmete giren demiryolları askeri birliklerin imparatorluk sınırları içinde nakledilmesini iyice hızlandırıp kolaylaştırdı. Böylece, 1897 Yunan Savaşı sırasında Anadolu'daki birlikler çok daha büyük bir hızla cepheye ulaştırılarak zafer kazanılabildi. 1912 ve 1913'te Balkan Savaşları sırasında, I. Dünya Savaşı sırasında yine demiryolları sayesinde Osmanlı askeri direnişi büyük güç kazandı.

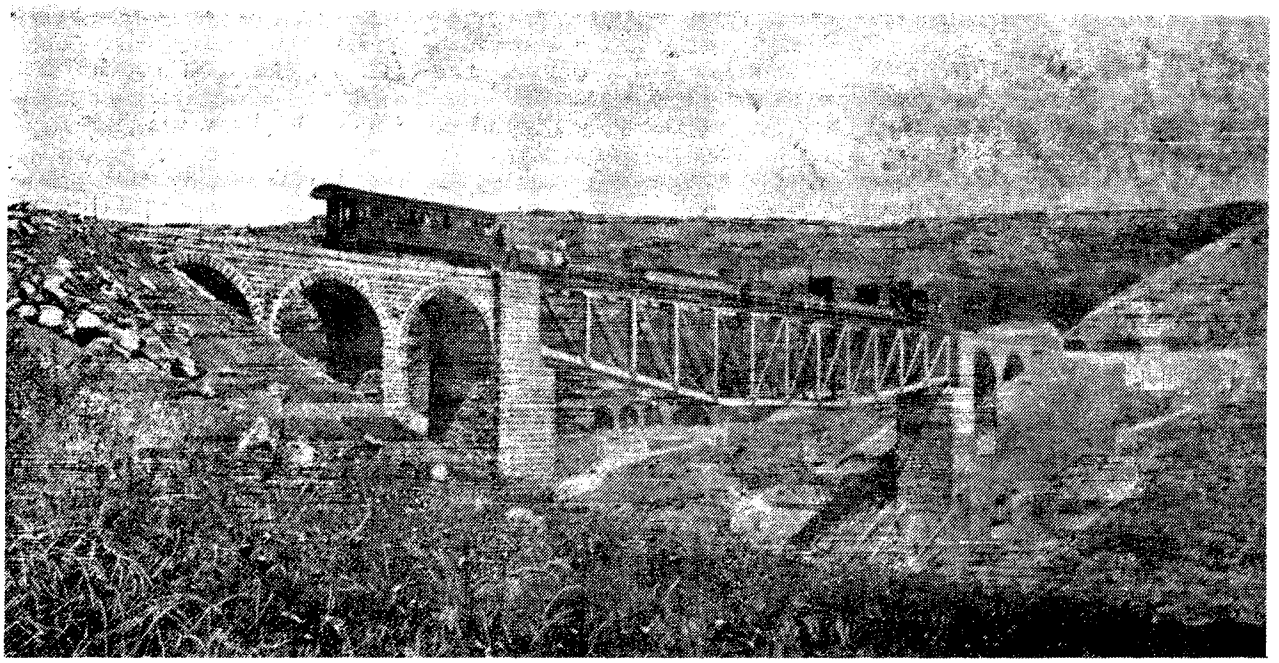
Demiryolları ve Osmanlı Ekonomisi

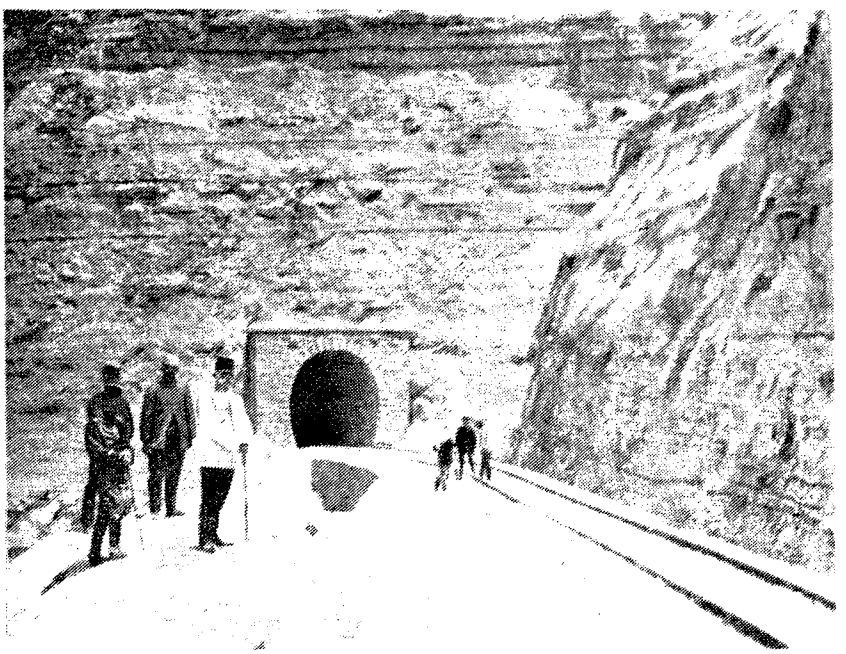
Ekonomik açıdan bakıldığında demiryolları Osmanlının endüstriyel gücünü çökertirken tarımsal ekonomisini birçok yönden geliştirmiştir. Demiryollarının sağladığı ucuz ve kolay taşımacılık Osmanlı devletinde yeni ve geniş alanların tarıma açılmasını sağlamıştır. Bu durumdan özellikle tahıl üretimi etkilenmiştir. Çünkü büyük yer tutmasına karşın fiyatı düşük olan tahılın hayvan sırtında taşınması çok daha pahalıya mal oluyor, bu da tahıl taşımacılığını kısıtlı bir mesafeyle sınırlıyordu. Ama 1890'ların başında Anadolu Demiryolu'nun yapımına başlanmasıyla, bir zamanların ücra İç Anadolusu hem İstanbul'un, hem Avrupa ülkelerinin tahıl ihtiyacını karşılamaya başladı. Anadolu Demiryolu işletmeye açılışının ilk yıllarında tahıl taşımasında yılda 50 bin tona ulaşamıyordu. Oysa 1902'ye varıldığında yıllık tahıl taşıması 400 bin tonu aşmıştı. Bu tahılın büyük bölümü tarıma yeni açılan topraklardan elde ediliyordu; bu süreci de demiryollarının varlığı başlatmıştı.

Demiryollarının tarıma etkisi bu kadarla da kalmamış, demiryolunun geçtiği bölgelerdeki mevcut çiftçi ailelere hızla yenileri eklenmişti. Hükümet de bu fırsatı değerlendirerek Balkanlardan gelen Müslüman göçmenleri demiryolu boylarında açılan yeni tarım alanlarında iskân etmişti. Demiryolu boylarına yerleştirilen göçmen sayısı daha demiryollarının ilk on yılı dolmadan 30 bini geçmişti. Hatların geçtiği tarım bölgelerinde gözlenen çarpıcı ekonomik gelişmenin iki temel nedeni vardı: biri ucuz taşımacılık, öbürü ek insan gücü. Örneğin, Anadolu Demiryolu'nun geçtiği sancaklarda -İzmit, Kütahya, Ertuğrul ve Ankara- tarımdan alınan vergiler on yıldan az uzun bir zaman içinde % 174 oranında artmıştı; bu artışın başlıca nedeni de tarımsal üretimdeki hızlı artıştı.

Demiryollarının sağladığı başka önemli yararlar da olmuştu. Örneğin, Rumeli ve Anadolu'da yapılan demiryolları sayesinde İstanbul'un Rusya, Romanya ve Bulgaristan buğdayına olan bağımlılığı iyice azalmıştı. Başkentin ekmek gereksinmesinin karşılanmasında yabancı kaynakların ağırlığı sürdüğü halde, İstanbul tahıl tüketiminin Anadolu ve Rumeli'de üretilip demiryollarıyla taşınan yerli tahılla karşılanma oranı % 66-% 90 arasına kadar yükselmişti.

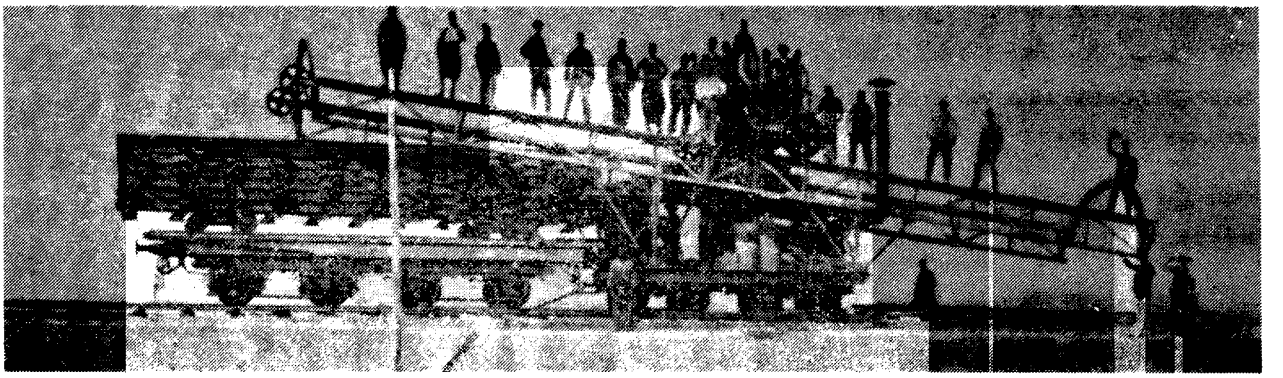
Demiryollarının sağladığı taşıma kolaylıkları ihracatın da artmasına yaramış, böylece Osmanlı ödemeler dengesindeki açığın kapatılmasına katkıda bulunmuştu. Ayrıca binlerce Osmanlı tebası gişe memurluğu, makasçılık, istasyon şefliği ve koruculuk gibi yeni açılan işlerde istihdam olanağı bulmuştu. Demiryollarının istihdama katkısı bu kadarla da kalmamış, doğrudan sağladığı iş olanaklarının yanısıra tarlalardan istasyonlara kadar ürünü taşımak için gereken yeni iş alanlarının da doğmasına yol açmıştı.

HİCAZ DEMİRYOLU: 1900'de II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümünde yapımına başlanan Hicaz Demiryolu'nun değişik bir işlevi vardı. Bu bir anlamda İslâmiyet'in kutsal yerleriyle imparatorluğun başkentini birbirine bağlamak, Hac ziyaretlerini kolaylaştırmak ve belli bir saygınlığı sürdürmek amacını taşıyordu. Hicaz Demiryolu'nun yapımı için gerekli finansman Osmanlı Devleti'nin özel ve kamu kaynaklarınca sağlanmıştı. 141 ve 145 km'sinden görünüm.

Ama demiryollarının Osmanlı ekonomisine sağladığı bu yararlar yanında büyük zararları da olmuştu. Demiryollarının geçtiği yollarda daha önce ulaşımı sağlayan kervancılar işsiz kalmışlar, bunlardan bir bölümü çevre bölgelerle demiryolları arasındaki taşımacılıkta iş bulmakla birlikte birçoğu açıkta kalmışlardı. İç bölgelerdeki Osmanlı esnaf ve zanaatkârı daha da büyük bir yıkımla karşılaşmıştı. El işçiliğine dayanan Osmanlı üretimi zaten yüzyıllardır daha ileri olan Avrupa'nın tehdidi altındaydı. 18. yy sonlarında başlayan Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan makine yapısı mamuller hızla küçük atölye yapısı mamullerin yerini almaya başladı. Avrupa'daki Sanayi Devrimi'nden ilk etkilenenler, kıyı kentlerinde oturan Osmanlı zanaatkârları oldu; İstanbul, Selanik, İzmir gibi büyük liman kentlerinde esnaf ve zanaatkâr loncaları çöktü. Yine de, kıyıdan uzak iç kesimlerde çalışan zanaatkârlar mesleklerini daha onlarca yıl sürdürebildiler. Görece uzaklıkları ve Avrupa'dan gelebilecek fabrika mamullerinin taşıma maliyetlerindeki yükseklik, el işçiliğinin rekabet gücünü buralarda koruyabilmesini sağlamıştı.

TOPLUMSAL SONUÇLARI: *Osmanlı Devleti'nde demiryollarının yapımıyla birlikte toplumsal değişimler de gözlendi. Özellikle gündelik yaşamı etkileyen, değiştiren bazı sonuçlar o güne kadar durağan olan güçlerin harekete geçmesini sağladı. Bu da yeni yaşama biçimlerini de beraberinde getirdi. Anadolu Osmanlı Demiryolu şirketi ray döşeme makinesi.*

1914 Yılına Kadar Osmanlı Demiryolları

Adı	Uzunluğu Km.	İmtiyaz tarihi	Yapım tarihi	Kuruluş Ser.Mil.K.	Sermayenin kaynağı
Köstence-Çernavoda (Boğazköy)	66	1856	1859-60	32	İngiltere
Rusçuk-Varna	224	1861	1863-68	135	İngiltere
Şark demiryolları:					
İstanbul-Edirne	318	1868/69	1869-70	214	Fransa, Belçika, İsviçre, Avusturya (Banque de Partis et de Pays-Bas)
Şarkî Rumeli	386	1868/69	1872-88	218	
Selânik-Mitroviçe	363	1868/69	1872-72	206	
Edirne-Dedeağaç	149	1868/69	1870-72	92	
Bosna kısmı	102	1868/69	1870-72	65	
Babaeski-Kırkkilise	46	1910	1911-13		
	1364			792	
Üsküp-Sırp hududu vs.	131	1884	1885-88	82	Osmanlı Bank.
Selânik-Manastır	219	1890	1891-94	220	Deutsche Bank.
Dedeağaç-Selânik	508	1892	1892-96	488	Osmanlı Bank.
Aydın Hatları:					
İzmir-Aydın	130	1856	1856-67	147	İngiltere
Aydın Dinar Eğridir	342	1879/1911	1879-1912	308	İngiltere
Tire-Ödemiş-Çivril vs.	137	1882/1911	1883-1911	124	İngiltere
	609			579	
İzmir-Kasaba ve temdidi					
İzmir-Kasaba (Turgutlu)	93	1863	1863-66		
Kasaba-Alaşehir	76	1872	1885-86	249	
Manisa-Soma	92	1888	1888-90		Fransız sermayesiyle İngilizlerden satın alınmıştır
Alaşehir-Afyon	252	1884	1894-96		
Soma-Bandırma	184	1888	1909-1912*	464	
İzmir-Bornova	5		1865		
	702			713	
Mudanya-Bursa	41	1871	1872-92	18	Fransa
Mersin-Adana	67	1883	1884-86	45	İngiltere (bilahare Almanya)
Anadolu Hatları:					
Haydarpaşa-İzmit	93		1872-73	26	İngiltere
İzmit-Ankara	486	1888	1892(1902)*	475	(Doyçe Bank'a satılmıştır.)
Arifiye-Adapazarı	9	1898	1898-99		
Eskişehir-Konya	445	1893	1893-95	445	Deutsche Bank.
	1033			946	
Bağdat Hattı:					
Konya-Ulukışla-Karapınar	291	1899*	1904-12		Deutsche Bank.
Durak-Mamure	115	1899*	1904-12	550	Deutsche Bank.
Toprakkale-İskenderun	59	1899*			Deutsche Bank.
İslahiye-Resulayn	453	1899*	1911-14	400	Deutsche Bank.
Bağdat-Samarra	119	1899*	1912-14	50	Deutsche Bank.
	1037			1000	
Suriye Hatları:					
Beyrut-Şam-Müzeyrib	258	1890	1892-94	444	Fransa, Belçika
Riyak-Halep	332	1893/98	1900-06		Fransa
Trablusşam-Humus	102		1909/11	88	Fransa
Yafa-Kudüs	87	1888	1889-92	65	Fransa
	779			597	
Hicaz Demiryolu	1564		1901-06	428	Milli

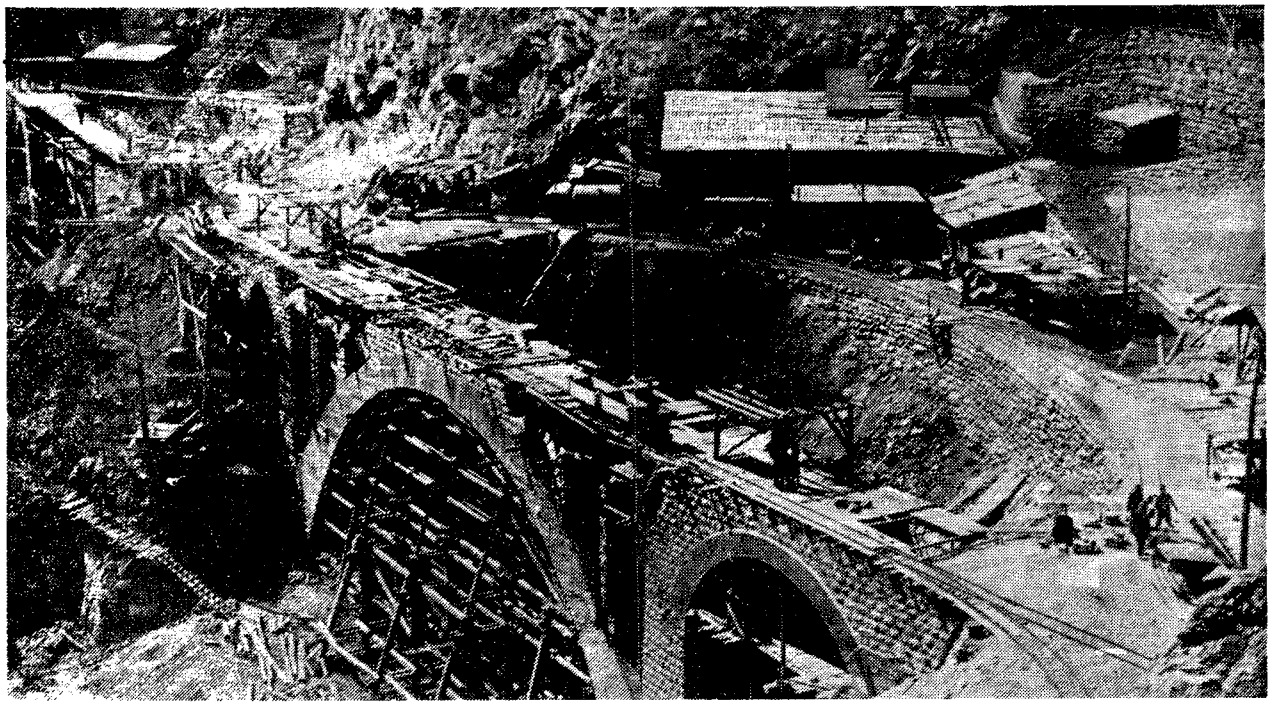
Kaynak: Eldem (1970), s. 164.
Bu tabloda yeralan * işaretli tarihler Fransız arşivlerine göre düzenlenmiştir.

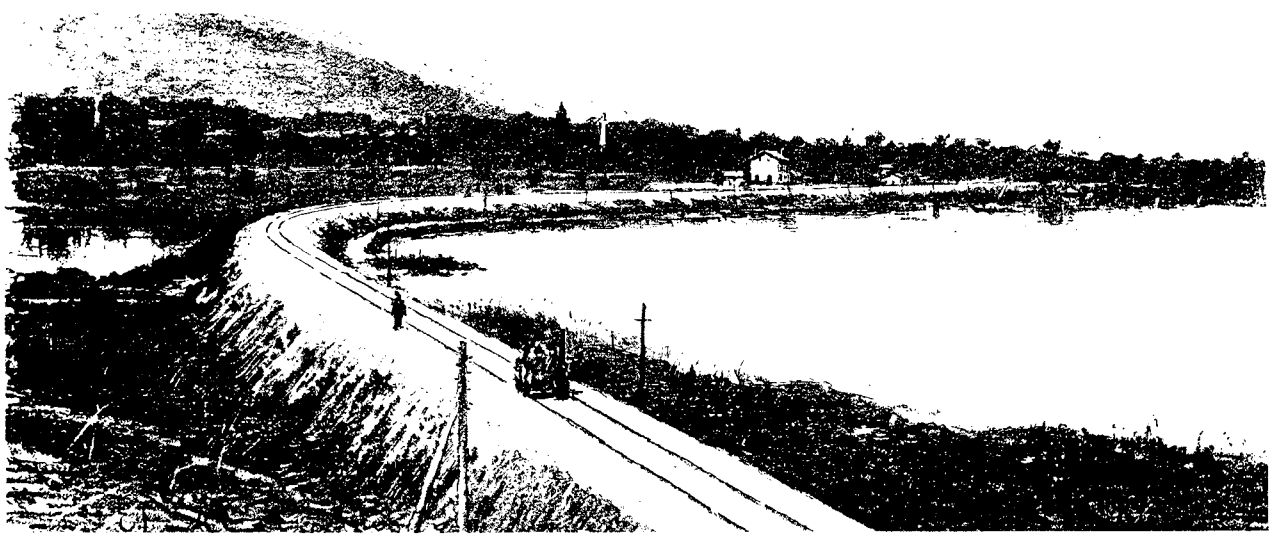
Ne var ki, Ankara'ya veya Konya'ya örneğin, demiryollarının ulaşmasıyla Avrupa sanayiinin kitle üretimi mamulleri olanca çeşitliğiyle ve eskisinden çok daha ucuza, iç bölgelerdeki pazarları doldurup taşırdı. İç bölgelerdeki birçok kent ve kasabada el işçisi zanaatkârlar Avrupa endüstri ürünlerinin rekabetiyle ilk kez karşılaşıyorlardı. Sonuçta, demiryolları yüzünden, esnaf ve zanaatkâr önce müşterilerinin çoğunu, sonra da işlerini kaybetti.

En genel düzeyde, demiryolları Osmanlı ekonomisini Avrupa ekonomisine daha da sıkı bir biçimde bağlılaştırdı. Osmanlı tebasının yaşamı günden güne daha fazla Osmanlı İmparatorluğu'nun ve siyasi liderlerinin denetimi dışındaki ekonomik eğilim ve gelişmeler tarafından belirlenir oldu. Giderek daha fazla Osmanlı çiftçisi uzak pazarlarda satılmak üzere üretim yapar oldu; bunlar giderek daha fazla uluslararası piyasanın tahmin edilemeyen belirsizliklerine ve insafına tabi oldular. Aynı zamanda, sattıkları tarım ürünleri karşılığında elde ettikleri geliri giderek daha fazla Avrupa yapısı giyim, kuşam ve hatta yiyeceğe harcar oldular. Örneğin Fransa'dan ve ABD'nin Minneapolis'inden yüklenen un gemilerle Osmanlı limanlarına, oralardan da demiryollarıyla Anadolu'nun iç bölgelerine taşınıyor ve yerli undan daha düşük fiyatla satılıyordu.

Demiryollarının Toplumsal Etkileri

Demiryollarının çeşitli toplumsal etkileri de olmuştu. Bunların bir bölümünde uzak dış ekonomik güçlerin gündelik yaşamda giderek artan önem-

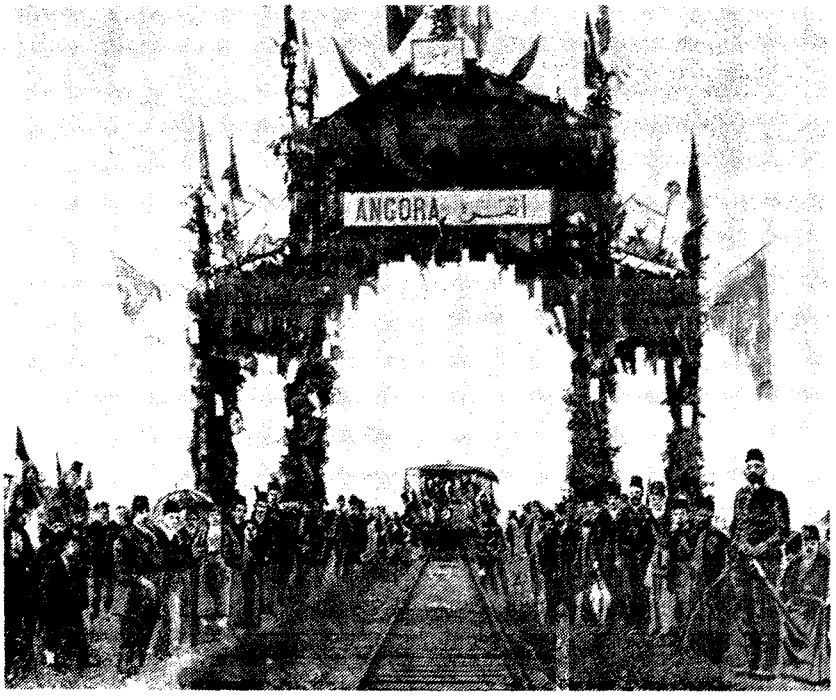
ANADOLU-BAĞDAT DEMİRYOLU: Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye yatırımlarından en önemlisi olan Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun yapımına önce 1888'de Deutsche Bank'ın önderliğinde kurulan bir gruba imtiyaz verilmesiyle başlandı. 1895'te aynı şirket Konya'ya kadar uzattığı hattı Eskişehir'e de bağladı. Ardından 1903'te yeni bir imtiyaz alarak üzerinde bir hayli tartışma ve siyasal çekişme olan bu demiryolunu Bağdat'a kadar inşa kararı aldı. Bunun yapımı ise 1914'te tamamlanacaktı. Bağdat Demiryolu'ndan bir görünüm (üstte), Ankara hattının Sapanca mevkii (altta).

leri sonucu Osmanlı toplumunda artan huzursuzluk duygusu rol oynuyordu. Öbür toplumsal etkiler, sabah evden işe gitme-akşam işten eve dönme biçiminde yeni bir alt-kültürün oluşmasından Osmanlı toplumundaki etnik gruplar arasında gerilimlerin artmasına kadar geniş bir alana yayılıyordu. Örneğin İstanbul'un zenginleri Marmara Denizi ve İzmit Körfezi kıyılarında villalar alıyor, yeni yaşama üslupları ve tüketim kalıpları ediniyorlardı. Demiryolları aynı zamanda çeşitli bölgeler arasında işçi akımını da hızlandırmış, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde oturan ahali arasındaki ilişkileri daha önceki dönemden daha yakın ve sık hale getirmişti. Bir zamanlar dış dünyadan tecrit olmuş, kendi içine kapanmış olan, artık yanından demiryolu geçen köyler büyük taşra yerleşim merkezleriyle yakın ilişki içine girmişlerdi.

Demiryolu şirketlerinin yöneticilerin-

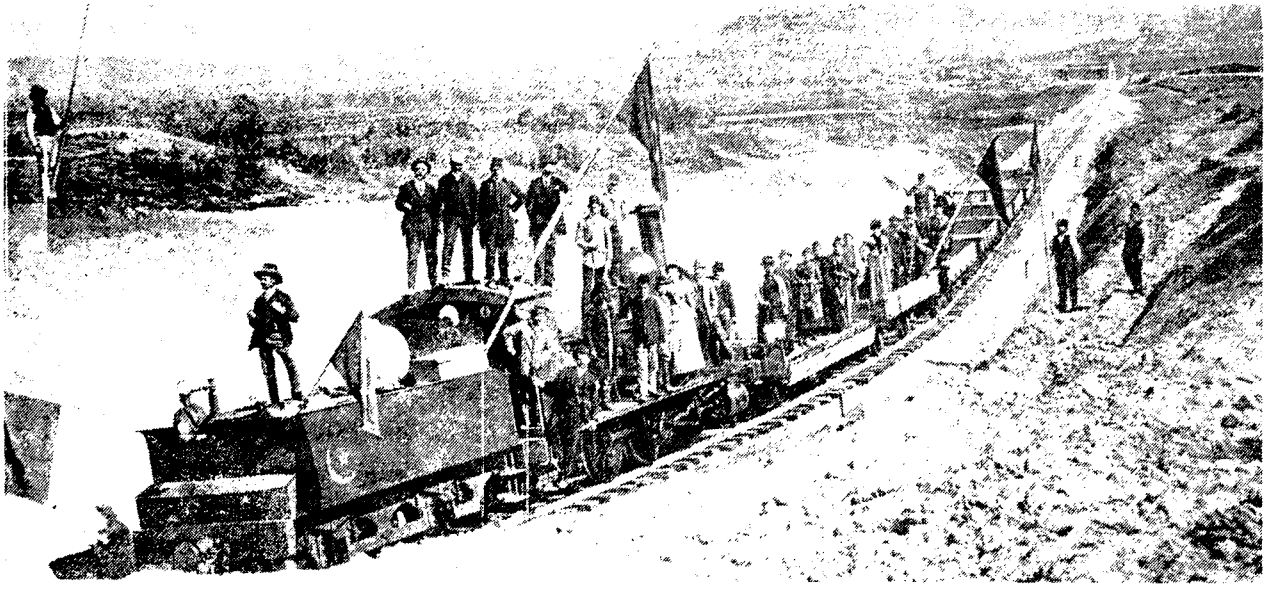
ce uygulanan istihdam politikaları zaten 19. yy Osmanlı toplumunda mevcut olan gerilimleri daha da artırmıştı. Yabancılar yönetimindeki yabancı sermayeli bu demiryolu şirketlerinin istihdam politikaları genel olarak şöyle özetlenebilir: Karmaşık ve çoğu kez ekonomik yönden akla yakın nedenlerle üst yönetim makamlarıyla idari kademelerde Avrupalılar çalıştırılırken Osmanlı tebası Rum ve Ermeniler orta kademe konumları yabancılarla birlikte eşit olarak paylaşıyordu; en aşağı düzeyde ise büyük çoğunlukla Müslüman Türkler yer alıyor, yol yapımı, bakımı, onarımı, atölye hizmetleri ve trenlerdeki işleri onlar yapıyordu. Osmanlı tebası Hıristiyanların Müslümanlardan daha yüksek mevkilerde bulunduğu yabancı şirketlerdeki istihdam kalıbı aynı ülke vatandaşlarını birbirine rakip -hatta düşman- iki ayrı gruba bölüyordu. Ve bu durum, Osmanlı Hıristiyan tebasını, Osmanlı Müslüman tebasının çıkarlarına karşı, yabancıların sosyal ve ekonomik müttefikleri olarak gösteriyordu. Bu duygular, yersiz bile olsalar, Osmanlı toplum yapısında süregiden etnik düşmanlıkları daha da kızıştırmıştı. Böylece, toplumsal açıdan da, demiryollarının yapımı Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını hızlandırmıştır. □

(Çeviri: Ahmet Günlük)

KAYNAKÇA

ELDEM Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970
HECKER M., "Die Eisenbahnen der Asiatischen Türkei" *Archiv für Eisenbahnwesen*, 1914
QUATAERT Donald, "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908." *Business History Review*, Summer, 1977

DEMİRYOLLARININ EKONOMİK ETKİSİ: *19. yy'da yapılmaya başlanan demiryolları, Osmanlı Devleti'nde taşra sayılan vilayet ve bölgelerin ekonomisinde birçok değişimler yarattı. Ucuz ve kolay taşımacılığın sağladığı imkânlar sayesinde tarımsal üretimde ihracatta artışlar görüldü. Ayrıca istihdam imkânlarını da artıran demiryollarının yapımı bazı olumsuz sonuçlar da yarattı. Sözgelimi kervancıların işsiz kalması, Avrupa mallarının iç pazara ulaşması nedeniyle yerli üretimin yokolması gibi. Ankara'ya gelen ilk tren (üstte), Bursa'ya gelen ilk katar (altta).*

Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü

Nesimi Yazıcı

Giriş

Tarih boyunca kurulmuş olan bütün büyük devletler, daimi bir surette iyi düzenlenmiş haberleşme teşkilâtlarına sahip bulunmuşlardır. Nitekim örnek vermek gerekirse, Pers ve Roma imparatorluklarını gösterebiliriz. Bunun yanında küçük küçük devletçiklerden oluşmuş olan Yunanistan'da durum bunun tersidir. Yani burada merkezî otoriteye bağlı güçlü bir devletin yokluğu kuvvetli bir haberleşme teşkilâtının da gelişememesi sonucunu doğurmuştur. Bizans sınırında küçük bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu da, zaman içinde gelişen ve genişleyen devlet örgütüyle orantılı olarak, üç kıtaya uzanan toprakları üzerinde, damarların vücut içerisinde dağılımına benzeyen yollar yapmış, bu yollar vasıtasıyla ve denizlerden faydalanarak merkezî idarenin gerektirdiği düzenli haberleşmeyi temin etmiştir. 1840'ta Posta Nezareti'nin kuruluşuna kadar devam eden dönemdeki bu haberleşme teşkilâtı "ulak-menzilhâne" ikilisinden oluşmaktaydı. Bu teşkilâtın daha sonra kurulacak olan Posta İdaresi'nden şüphesiz en büyük farkı yalnızca devlet ileri gelenlerinin hizmetinde olmasıdır. Yani genel olarak ulak diye isimlendirilen tatarların menzilhâneler arasında beygirler sırtında gerçekleştirdikleri haber getirip götürme hizmetlerinden öncelikle padişah, sonra da sadrâzam, vezirler, seferdeki ordu kumandanları ve diğer üst düzey görevlileri faydalanmışlardır. Bütün bu uzun dönemde Osmanlı ülkesinde yaşayan halk devletin haberleşme kurumunun çalışmalarından kendi mektuplarının ve diğer posta maddelerinin taşınmasında hiç faydalanamamıştır.

Bu kısa girişi bitirirken kanaatimizce, halkın haberleşmesini de sağlayan, ticaretin gelişmesine katkıda bulunmayı amaç edinen posta örgütünün 1750 veya 1800'de değil de neden Tanzimat döneminde, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan hemen sonra kurulmuş olduğu sorusuna cevap vermek gerekir. İşte burada karşımıza Osmanlı Devleti'nin zaman içinde bozulan devlet teşkilâtını düzenleme ve nihayet Batı kurumlarını örnek alan bir devlet örgütü kurulması çalışmaları çıkar.

Bilindiği gibi Kanunî Süleyman (1520-1566) devrinde kudretinin doruğuna erişmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, 16. yy sonlarında artık gerilemeye yüz tutmuştur. Nihayet imparatorluk, 17. yy'da Köprülü ailesinden gelen sadrâzamların yönetiminde son bir kalkınma hamlesi yapmışsa da, 1682'de başlayıp 1699'da Karlofça Barış Antlaşması'yla sonuçlanan harpte Avusturya ve müttefiklerine yenilerek önemli topraklar kaybetmiştir. Bundan sonra devletin, askerlik ve maddî hayat sahalarında Batı karşısında gerilemekte olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. İmparatorluğun içinde bulunduğu bu durum,

TARİHTE HABERLEŞME: Tarih boyunca iyi örgütlenmiş devletler haberleşmeye önem vermişlerdir. Pers ve Roma imparatorlukları geniş topraklar üzerinde egemenlikler kurarken, düzenlemiş oldukları güçlü haberleşme uzun yıllar ayakta kalmalarının bir etkeni olmuştur. Osmanlı Devleti de geniş toprakları üzerinde merkezi yönetimin gerekli kıldığı bir haberleşme sistemi kurarken, bunu "ulak-menzilhane" temeline oturtmuş, bunu yıllarca sürdürmüştür. Eski bir posta tatarı (yanda), menzilhane (karşı sayfada solda), Sirkeci Demiryolu mevkiinde posta-telgraf şubesi (karşı sayfada sağda).

tecrübeli Osmanlı devlet adamları ve aydınlarını, imparatorluğu çöküntüden kurtarmak için çözüm yolları aramaya sevketmiştir. Bunlara örnek olarak, I. Ahmed (1603-1617), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640), III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemlerinde nizâm-ı devlet hakkında takdim edilen ıslahat lâyihalarını sayabiliriz. Genel olarak amelî ve pratik bir gayeyi içeren bu eserlerin 17. yy ortalarına kadar olanlarının "Kanunî devri şartlarına" dönmeyi teklif ettikleri görülür. Bundan sonraki tarihlerde ise, Türk aydınlarının bir kısmı, devlet müesseselerindeki bozuklukların düzeltilebilmesi için Kanunî devri şartlarına dönmenin yeterli olamayacağını ileri sürerler. Onlara göre, Osmanlı İmparatorluğu Batı karşısında bütünlüğünü koruyabilmesi için, öncelikle askerî sahada, onların usul ve tekniklerini almalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı kurumlarını kabule başlaması, 18. yy'ın ilk yarısına rastlar. 21 Temmuz 1718 tarihli Pasarofça Antlaşması'nın görüşmelerinin devam etmekte olduğu bir sırada sadâret makamına getirilen Nevşehirli İbrahim Paşa'nın bu görevde kaldığı süre (1718-1730) tarihimizde lâle yetiştirilmeye verilen önemden dolayı Lâle Devri diye isimlendirilir. Bu dönem bir zevk ve safa, dünyadan zevk alma dönemi olduğu gibi, şüphesiz bundan da önemlisi matbaa gibi önemli bir yeniliğin imparatorluğun Müslüman tebaasının hizmetine girdiği, diğer bazı yeniliklerin de yapıldığı bir devredir. Bu sebeple tarihçiler arasında Tanzimat'ın en uzak kaynağının kendisinde arandığı bir dönem olmuştur. Daha sonra I. Mahmud (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1808) dönemlerinde genellikle askerlik sahasında devam eden ıslahat çalışmaları, II. Mahmud'un (1808-1839) saltanatı sırasında çok daha genişlemiş ve güçlenmiştir. Bu sırada askerlik alanında olduğu kadar devlet teşkilâtında, sosyal alanda, kültür sahasında, iktisat, sanayî ve sağlık konularında önemli yenilikler yapılmıştır. II. Mahmud haberleşmenin (iletişim) gelişmesinin gereğine de kesin olarak inanmış bulunuyordu. 1 Kasım 1831'de bugünkü Türkiye sınırları içindeki ilk Türkçe gazeteyi, *Takvim-i Vakâyi*'i kurdu. Onun Türkçe yanında Fransızca, Arapça, Farsça, Ermenice, Rumca olarak da çıkarılmasını sağladı. Aradan bir sene geçmeden halkın da faydalanacağı bir haberleşme teşkilâtı kurulması yönünde direktif verdi.

II. Mahmud'un 1832'deki bu hatt-ı Hümayûnu'ndan sonra haberleşme teşkilâtının daha düzenli işlemesi için çalışmaların artarak sürdürüldüğünü tesbit etmekteyiz. Nitekim 1834'de Üsküdar-İzmit arasında bir posta yolu yapılarak, arabalarla "posta taşımacılığına" geçildiğini görürüz. Buradaki başarı İstanbul-Edirne arasında da benzer taşımacılık gayretlerinin gösterilmesine sebep olmuştur. Daha sonra da çeşitli teşebbüsler halinde postanın kuruluş çalışmalarına devam edildiği görülür. Fakat bu arayış ve gayretler ancak II. Mahmud'un ölüp yerine Abdülmecid'in geçmesinden sonra olgunlaşmış ve meyve vermiştir. Kasım 1839'da Gülhane'de okunan meşhur hatt-ı hümayundan kısa bir zaman sonra konuyla ilgilenecek özel bir komisyonun kurulduğunu tesbit etmekteyiz. Avrupa'da uygulanan postacılık usullerini de bilen Mustafa Sami Efendi 4 Temmuz 1840'ta Posta Müdürü olarak tayin edilmiştir. Kuruluş çalışmalarını yürüten Mustafa Sami Bey 9 Eylül'de bu görevden ayrıldığında yerine Ahmed Şükrü Bey getirilmiştir ki, bu sırada çalışmalar kesin bir sonuca ulaşmış ve 23 Ekim 1840'da Posta Nezareti resmen kurulmuştur. Kuruluşu takip eden ilk ay içerisinde de önce 28 Ekim'de Edirne, sonra 2 Kasım'da da Anadolu taraflarına ilk postalar çıkarılmıştır. Böylece Osmanlı haberleşme teşkilâtı demek olan "ulak-menzilhâne", ikilisi, Posta Nezareti adı altında yeniden düzenlenmiş ve ülke ahalisine hizmet veren bir organizasyon haline gelmiştir.

Posta Teşkilâtı

Posta Nezareti 23 Ekim 1840'da kuruluşundan 21 Eylül 1871'de Telgraf Müdürlüğü'yle birleştiği 31 yıla yaklaşan bir süre içerisinde nezaret olarak kalmıştır. Bilindiği gibi "nezaret" kelimesinin günümüzdeki karşılığı "bakanlık"tır. Fakat şunu hemen belirtmek gerekir ki, Posta Nezareti bu ismi taşımış olmakla birlikte yine de bir Maliye, Ticaret, Nafıa veya Evkaf nezaretleri seviyesinde değildi. Nitekim kuruluş çalışmalarını yürütmekle 4 Temmuz 1840'da görevlendirilen Mustafa Sami Bey'in tayiniyle ilgili belgede Posta İdaresi için; "*İrad ve masrafı Maliye Nezaret-i Celilesine ait olmakla ve vükelâ-yı Devlet-i Aliyyeden birinin ne-*

POSTA TELGRAF NEZARETİ: II. Mahmud'un haberleşmenin düzene sokulmasını isteyen girişiminden sonra İstanbul ile yakın şehirler arasında posta taşımacılığı başladı. Mustafa Sami Efendi Posta Müdürlüğü'ne getirildi. Ahmed Şükrü Bey döneminde Posta Nezareti kuruldu. Kuruluş aşamasında özellikle İstanbul'da yoğun bir örgütlenme içinde olmuştur. Bir dönem nazırlık yapan Agâh Efendi (sağda), bir dönem posta, telgraf ve telefon nazırlığı yapan Talat Paşa (solda).

zâretinde bulunmak üzere müdür ve memurîn marifetiyle idaresi..." denilmiştir. Aynı konuda kesinleşen kararda ise; gelir ve gideri Maliye Hazinesine ait olmak üzere Posta'nın Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak çalışması öngörülmüştür. Daha sonra Ahmed Şükrü Bey de Posta İdaresi'ne Ticaret Nazırı Fethi Paşa'nın teklifi üzerine tayin edilmiştir.

Ticaret Nezareti'ne bağlı olan Posta Nezareti'nin kuruluşundan ancak bir sene sonra Kasım 1841'de Teşrifat Defteri'nde Ticaret Muhasebeciliği seviyesinde bulunduğunun kabul edilmiş olduğunu görmekteyiz. Posta Nezareti'nin Ticaret Nezareti'ne olan bağımlılığı 13 Haziran 1852-13 Mart 1857 tarihleri arasındaki İltizam Dönemi hariç, Nafıa Nezareti'ne bağlandığı 2 Şubat 1870'e kadar devam etmiştir. 21 Eylül 1871'de ise iki ayrı organizasyon olarak düzenlenmiş bulunan Posta Nezareti ve Telgraf Müdürlüğü, Posta ve Telgraf Nezareti adı altında birleşmişlerdir.

Posta Nezaretinin Merkez Teşkilâtı

Posta Nezareti kuruluş aşamasında öncelikle başkentte teşkilâtlanmıştır. Fakat meydana getirilen idare oldukça mütevazi bir nitelik arzetmektedir. Her ne kadar bütünüyle ilk kadroyu ve onun zaman içinde gelişimini tam olarak ortaya koyacak zenginlikte belgelere sahip bulunmamaktaysak da bu konuda bir kanaate sahip olabiliriz. Nitekim Zilkâde 1257/15 Aralık 1841-14 Ocak 1842 ayına ait maaş defterinden öğrendiğimize göre İstanbul'da Posta Nezareti ve İstanbul Postanesi'nde, Nazır ve Postane Müdürü dahil 9 görevli ve 15 de posta tatarı olmak üzere toplam 24 görevli bulunmaktadır. Bunlara ödenen aylık ücret tutarı ise 17.975 kuruştur. T. evvel 1258/13 Ekim-12 Kasım 1842'de ödenen maaş tutarı ise nazır hariç 26.125 kuruştur (nazır maaşı daha önce 4.000 kuruştu) ve görevlilerin toplamı 47 kişidir. Görüldüğü gibi bu sırada merkez teşkilâtı oldukça hızlı bir gelişme içerisindedir. Nitekim aradan birkaç ay geçmeden Ocak 1843'te kadro nazır, 18 asil memur, 49 tatar, 3 mülazım olmak üzere 71'e çıkmıştır. Bu sayı Haziran 1845'de 92'ye ulaşmış bulunuyordu. İlk dönemde İstanbul'da yalnız bir postanenin bulunmuş olmasına karşılık 13 Ocak 1863'ten itibaren posta pulunun kullanılmaya başlanması, ayrıca da şehir içinde posta taşımacılığı yapacak "Şehir Postaları'nın" kuruluşuyla Posta Nezareti'nin merkezdeki kadrosu oldukça gelişmiştir.

Taşra Teşkilâtı

Posta Nezareti'nin kuruluş yıllarından başlayarak gelişen ve genişleyen bir taşra örgütü vardır. Fakat Posta Nezareti'nin Anadolu ve Rumeli'nin hangi merkezlerinde müdür görevlendirdiğinin tesbitine geçmeden önce çok önemli bir iki noktanın açıklanması gerekir. Her şeyden önce Ekim 1840'da kuruluşu tamamlanan Posta Nezareti'nin Osmanlı Devleti'nin ilk haberleşme teşkilâtı olmadığını hatırdan çıkarmamak lazımdır. Yüzyıllardan beri yalnız devlete hizmet etmiş, zaman içerisinde bazı değişiklikler geçirmiş olan "ulakmenzilhane" ikilisi, Posta Nezareti'nin kuruluşuna kadar devletin haberleşmesini gerçekleştirmiştir. Bu haberleşme kurumunun, artık uzunca bir süreden beri tatar olarak isimlendirilen görevlileri; bunların yolları boyunca uğradıkları, beygir değiştirip diğer ihtiyaçlarını giderdikleri menzilhaneleri vardı. Kuruluşu sırasında Posta Nezareti, tatarlardan bir kısmını "posta tatarı" olarak kendi kadrosu içine almıştı. Diğer tatarlar da çeşitli görevlere yerleştirildiler. Menzilhaneler için durumun gerektirdiği yeni bazı düzenlemeler getirildi. Fakat menzilhanelerde çalışan, diğer görevleri yanında en önemli vazifeleri posta tatarlarına hizmet olan menzilciler ve öteki menzil vazifelileri fiilen çalıştıkları Posta Nezareti'nin taşra kadrosu içinde yer almadılar. Ayrıca gayr-ı muntazam postanelerin (Posta Nezareti tarafından müdür tayin edilmeden, mahallinden temin edilen görevli ve imkânlarla postacılık yapılan merkez) görevlileri de doğrudan Posta Nezareti'ne bağlı değillerdi ve nezaretin taşra örgütü içerisinde gösterilmemekteydiler. Böyle olunca Posta Nezareti'nden maaş alan ve onun tarafından tayin edilen görevli sayısının çok az olmasına rağmen, bunun birkaç katına ulaşabilecek sayıda kişinin ve postanenin de posta hizmetlerinin yürütülmesinde doğrudan görev yapmakta bulunduklarını unutmamak gerekir. Nitekim kuruluşunun altıncı senesinin sonunda, Posta Nezareti'nin taşraya gönderdiği posta müdürü sayısı yalnızca 37'ydi.

Aynı tarihte muntazam olarak 2.062 saatlik bir yolda tatarlarla; en az bu kadar bir mesafe içinde de sürücüler vasıtasıyla hizmet gören postayı taşrada 37 müdürün idare etmesi mümkün değildir. Bir örnek vermek gerekirse, daha ilk kuruluş senesinin dolduğu bir sırada yalnız Beyrut'daki "gayr-ı muntazam" postanenin bir müdür, bir kâtip ve yedi sürücüsü vardı. Bunlar Posta Nezareti tarafından doğrudan tayin edilmedikleri gibi, maaşlarını da nezaret bütçesinden almamaktaydılar. Bu sebeple de Posta Nezareti'nin taşra kadrosu içerisinde gösterilmemekteydiler.

Posta Nezareti'nin kuruluşundan sonra taşrada açtığı ilk merkez Edirne'dedir. Bunu diğerleri takip etmiştir. Özellikle ticaretin geliştiği merkezlere öncelikle müdürler tayin edilmiştir. Bunlar postacılık usullerini İstanbul'da bizzat uygulamalı olarak öğreniyorlardı. Nitekim Haziran 1841'de bu şekilde yetişmiş elemanlardan 7 mülazım Yenişehir, Selanik Serez, Niş, Yanya, Ankara ve Kayseri'ye tayin edilmişlerdi; Ağustos'ta ise Konya, Adana, Halep, Şam ve Akka'ya postane müdürleri tayin edilerek "muntazam postaneler" kuruldu. Bununla birlikte yukarıda değindiğimiz nedenlerden dolayı posta müdürü tayinlerinin oldukça yavaş yürüdüğünü belirtmek gerekir. Haziran 1845'de nezaretin taşradaki kadrosu içerisinde görev yapan müdürlerin sayısı 21'i Anadolu, 13'ü Rumeli olmak üzere 34'tü. Bunlar 300 ilâ 750 kuruş arasında maaş almakta olan Anadolu'da; Şam, Halep, Adana, Beyrut, Bursa, Ankara, Kayseri, Konya, Isparta, Kütahya, İzmir, Aydın, Erzurum, Trabzon, Samsun, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Sivas, Eğin, Bolu. Rumeli'de; Edirne, Varna, Kalas, Filibe, Serez, Yenişehir, Niş, Yanya, Sofya, Vidin, Manastır, Şumnu'dur. Aradan iki sene geçtiğinde ise sayı ancak 37'ye çıkmıştı. Bununla birlikte daha önce değindiğimiz muntazam, gayr-ı muntazam postaneler hatırlandığında, bu 37 posta müdürüyle gerçekleştirilen hizmetin büyüklüğü daha iyi değerlendirilir. Nitekim bu sırada 37 merkez arasında postanın tatarlarla taşındığı 15 büyük yol açılmış bulunuyordu. Böylelikle 2.062 saatlik (saat, iki nokta arasındaki uzaklığı belirtmek için söyleniyor, örnek: İstanbul-Edirne arası 44 saattir) bir mesafeye muntazam posta taşınmıştır. Bu yollar şunlardır:

Rumeli'de:

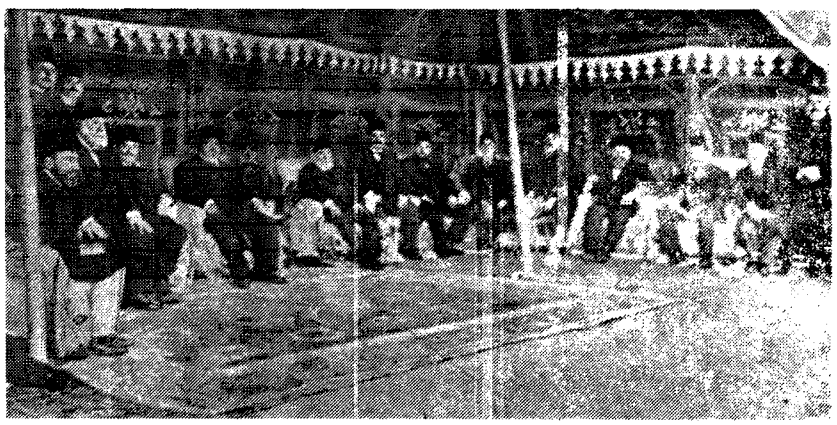
Dersaadet'den Edirne yolu	44 saat
Edirne'den Kalas yolu	130 saat
Edirne'den Vidin yolu	99 saat
Edirne'den Manastır yolu	123 saat
Dersaadet'den Selânik ve Yanya yolu	186 saat
Filibe'den Belgrad yolu	102 saat
Kumanova'dan Bosna yolu	101 saat
Manastır'dan İşkodra yolu	54 saat

Anadolu sahasında:

Dersaadet'den İzmir yolu	87 saat
Dersaadet'den Alaiye (Alanya) yolu	58 saat
Dersaadet'den Şam yolu	319 saat
Dersaadet'den Kayseri yolu	186 saat
Dersaadet'den Diyarbakır yolu	270 saat
Diyarbakır'dan Bağdat yolu	169 saat
Trabzon'dan Erzurum yolu	54 saat
Toplam	2.062 saat

Taşradaki muntazam postanelerin sayısı Mayıs 1849'da 19'u Rumeli ve 25'i Anadolu'da olmak üzere 44'e çıkmıştır. Eylül 1868'de Posta Nezareti yeni bir çalışma düzeni içerisine girdiğinde Rumeli'de tatar caddesi üzerinde 116 merkez bulunuyordu. Bunlardan 36'sında postane müdürü vardı. Anadolu'da ise tatar caddesi üzerinde bulunan merkez sayısı 142'ydi ve bunların 30'unda posta müdürleri görev yapıyordu. Bunların haricindeki merkezlerde

MERKEZDEKİ KURULUŞ: *Öncelikle İstanbul'da hızlanan kuruluş çalışmaları içinde Posta Nezareti ve İstanbul Postanesi'nde önceleri 24 görevli varken, bu sayı 1845'te 92'ye ulaştı. Bu tarihten sonra şehir içinde posta taşımacılığı yapan postaların kurulması ve 1863'ten sonra posta pulunun kullanılmaya başlanması merkezdeki kadroyu daha da geliştirdi. Posta Telgraf Nezareti'nin temel atma töreni (üstte) ve törende hazır bulunanlar (altta).*

ise gayr-ı muntazam postaneler vardı, yani postayı sürücüler taşımakta ve ancak adi mektup ve bazı evrak postacılığı yapılmaktaydı. Posta Nazırı Yâver Paşa'nın (nezareti 17 Ağustos 1868-21 Eylül 1871) çabaları sonucu gerçekleştirilen yeni çalışma düzeni içerisinde Posta Nezareti'nin merkez ve taşra teşkilâtında da önemli bazı değişiklikler yapıldı. Buna göre: Posta İdaresi'ni ilgilendiren konuları görüşmek üzere Posta Nezareti memurlarının ileri gelenlerinden oluşacak bir meclis kurulmaktaydı. Nezaretin taşradaki teşkilâtı on bir daireye ayrılıyordu. Her daireye bir merkez müdürü, yanına bir kâtip ve bir mukayyid tayin edilmekteydi. Bu dairelere bağlı postanelerin müdürleri mahalli meclisler tarafından seçilecek, kefalete bağlanan bu müdürler Posta Nezareti'nin tasdikiyle tayin olunacaklardı. Bir fikir sahibi olabilmek bakımından bu 11 daireyi ve yalnızca bir dairenin bağlı birimlerini gösterelim. Daireler:

Edirne, Varna, Saraybosna, Selânik, Galos, Galata, İzmir, Halep, Diyarbakır, Trabzon, Samsun.

Birinci daire olan Edirne merkezine bağlı birimler ise şunlardır: Maiyet müdürlükleri: Niş, Sofya, Samako, Filibe, Kızanlık, Zağraiatik, Vidin, Pilevne, Lofca, Tırnova, İslimye. Şubeler ise: Enez, Hasköy, Cisrimustafapaşa, Keşan, Tatarpazarcığı, Çırpan, Lüleburgaz, Dobnice, Rahova, Kırklareli, Köstendil, Karlova, Gabrova, Palanka, Kalfa, Çorlu, İhtiman, Berkofça, Malkara, Şehirköyü, Firecik, Lom, Megri, Silivri, Uzunköprü, Yanbolu, Cisriergene.

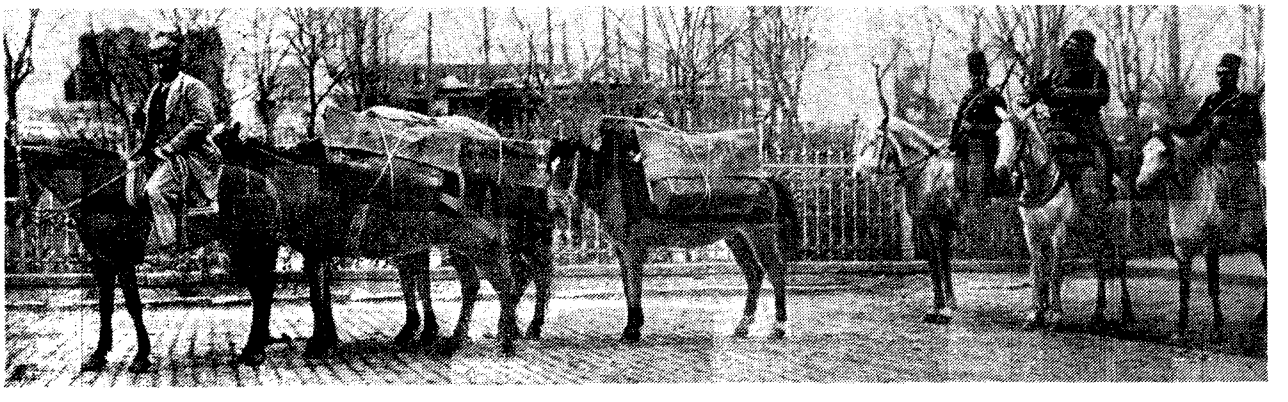
Yeni düzenlemede, daireler dahilindeki postane müdürleri, posta memuru sıfatıyla bulunacak ondalıkçı, zarf ve pul satıcılarını kontrol ve teftiş; merkez müdürleri ve menzilhanelerin çalışmalarına nezaret etmek üzere Rumeli'de iki, Anadolu'da iki ve İstanbul ile Arabistan'da birer olmak üzere altı Posta Müfettişi tayin edilmiştir. Bu kadro küçük bazı değişikliklerle Posta ve Telgraf idarelerinin birleşmesine kadar devam etmiştir.

TAŞRA ÖRGÜTLENMESİ: *Posta Nezareti'nin kurulmasından sonra o güne kadar taşrada haberleşme görevini yerine getiren "ulak-menzilhane" ikilisi yerini yeni yapılara bıraktı. Tatarlar "posta tatarı" olarak nezaretin kadrosu içine alındı, tatarlara hizmet eden menzilciler de nezaretin taşra kadrosunu oluşturdular. Bu arada taşraya posta müdürleri de gönderildi. Posta tatarları (altta), resmî elbiseli posta tatarları (sağda).*

Posta Hizmetleri

İlk Postaneler: Posta İdaresi'nin kendisinden beklenen hizmetleri yerine getirebilmesi için görevliler kadar olmasa bile, araç-gerece ve bu arada hizmet binalarına, postanelere ihtiyacı olacağı açıktır. Bununla birlikte ilk Osmanlı postaneleri hakkında, başkent hariç fazla bir bilgimiz bulunmamaktadır. İstanbul'da Posta Nezareti ve İstanbul Postanesi, Postane-i Âmire ismiyle açılmış olan binadaydı. Postane-i Âmire, Eminönü'nde Yenicami avlusunda bulunuyordu. Evkaf'a ait olan bu bina daha önce Cizyehane olarak kullanılmıştı. Şehrin ortasında, ticaret merkezine ve sahile yakın olması sebebiyle burası Posta Nezareti'ne verilmişti. Kapısının üzerine Abdülmecid'in bir tuğrası konmuş, celî hatla da Postane-i Âmire yazılmıştı. Yabancıların anlaması için Posta kelimesi Fransızca "Poste" şeklinde ayrıca eklenmişti. Postane-i Âmire binası iki katlı, ahşap bir yapıydı. Üst katı Posta Nezareti birimlerine ayrılmış, alt kat ise İstanbul Postanesi olarak düzenlenmişti.

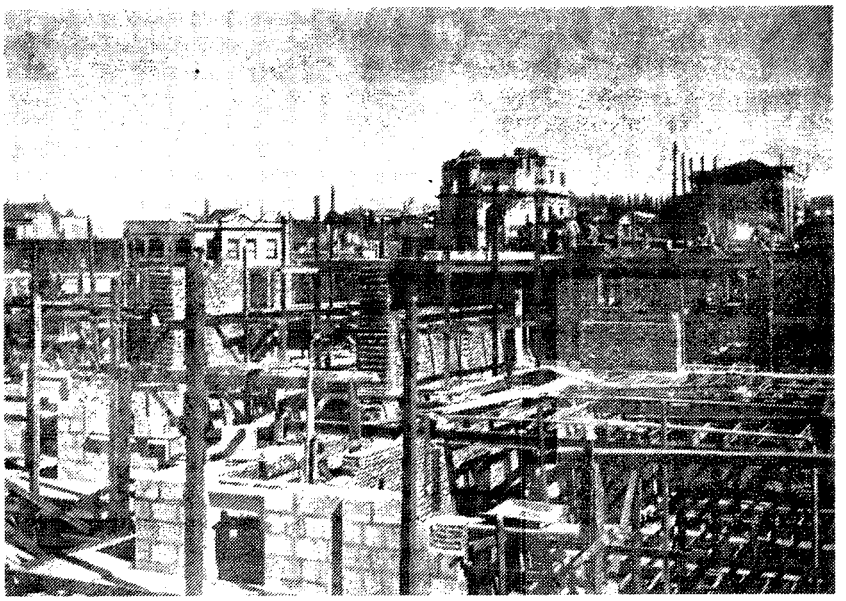

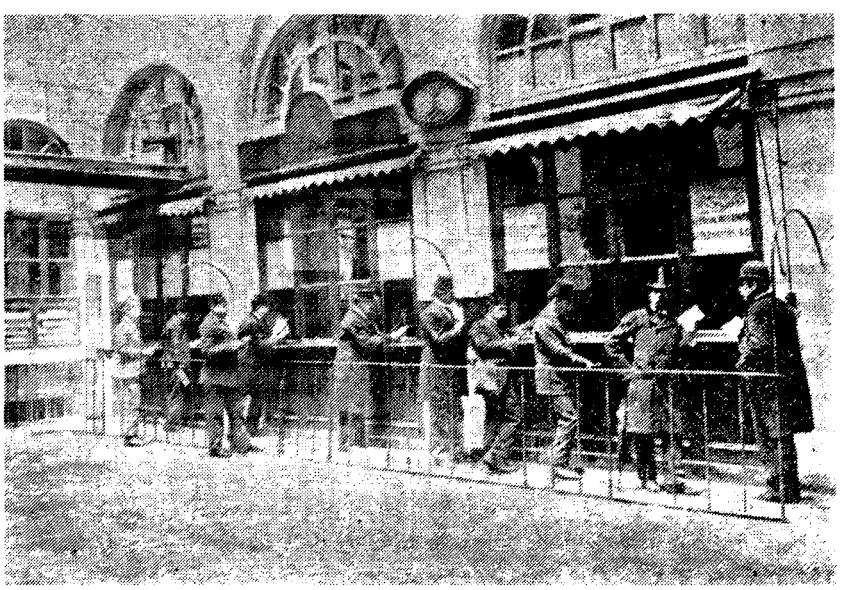
Postanın kuruluş yıllarında taşra postanelerinin durumlarının ne olduğunu 16 Kasım 1840 tarihli Birinci Posta Kanunu'nun getirdiği esaslardan hareketle tahmin etmek mümkün olur. Buna göre; postaneler imkânların elverdiği ölçüde şehrin merkezinde, hücreli veya dolaplı, ayrıca rafları bulunan birer odadan ibaret olacaktır. Bu odada, görevlilerin çalışacağı kısımla postaneye bir iş için gelenlerin arasında bir kapı veya pencere bulunacaktır. Giriş kapısının üzerine buranın postane olduğunu gösterir bir levha konulacaktır. Ayrıca kapı üzerinde postaların çalışma esaslarıyla ücret tarifelerini gösteren yazılar bulundurulacaktır. Tabiatıyla hizmetin gereği olan terazi, sandık, defterler, mühürler, muşambalar ve diğer gerekli eşya da postanelerde bulundurulmaktaydı.

İlk dönem postanelerinden çok azı hakkında elde edilebilen belgeler, bize onların yukarıdaki özellikleri taşıdıklarını doğrulamaktadır. Yani bunlar hizmetin görülebileceği oldukça da basit yapılardır. Denebilir ki, bir yerde postane açılacağında bu özelliklere sahip bir oda varsa burası postane yapılır veyahut da kiralanırdı.

Posta İşleyen Mahaller: Burada 1840'larda hâlâ çok geniş topraklara sahip bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününe işleyen postaları ve onun güzergâhlarını ayrı ayrı gösterme imkânımız bulunmamaktadır. Fakat şu kadarına işaret etmek gerekir ki, eldeki belgeler, daha ilk yıllardan itibaren ülkenin en uzak noktalarına kadar posta hizmetlerinin götürülmeye çalışıldığını göstermektedir. Bunun için önemli bölgeler muntazam postanelere kavuşturulmuş, diğer kısımlarda ise mahallinden sağlanan imkânlarla postacılık gerçekleştirilmiştir.

Postanelerin Kabul Ettikleri Posta Maddeleri: Posta Nezareti kuruluşu sırasındaki mütevazî teşkilâtıyla ancak evrak postacılığı yapmıştır. Fransız Posta Kanunu'ndan faydalanılarak yapılan 16 Kasım 1840 tarihli ilk posta kanununda, postaların yalnızca aslı kâğıt olan posta maddelerini taşımaları öngörülmüştür. Mektuplar, "adi, taahhütlü" ve "tahrirât-ı mühimme (resmî)" olmak üzere üç çeşittir. Bunlara ilave olarak gazete, evrak ve takvim de postalarca taşınmaktadır. Bununla birlikte bu uygulama kısa süre sonra genişletilmiş ve yalnız muntazam bölgeler arasında olmak şartıyla Ocak 1841'den itibaren emanet akça ve numunelik ticaret eşyası taşınmasına başlanmıştır. Bu durum 17 yıl devam etmiştir. Fakat kara postacılığında yük taşıyıcı olarak hemen yalnızca beygirlerden faydalanılmakta olduğundan, nümunelik eşya ve akça taşınması güçlükler arzetmekteydi. Ayrıca da postaların süratini düşürüyordu. Bu konular 1857'den itibaren defalarca ele alınmıştır. Fakat ne ticarete direkt katkısı olması arzulanan postaların, akça ve ticarî eşya örneklerini taşımasından tamamen vazgeçilebilmiş, ne de bu hizmetleri kolayca gerçekleştirebilecek imkânlar, bir örnek olarak arabalı postacılık gerçekleştiri-

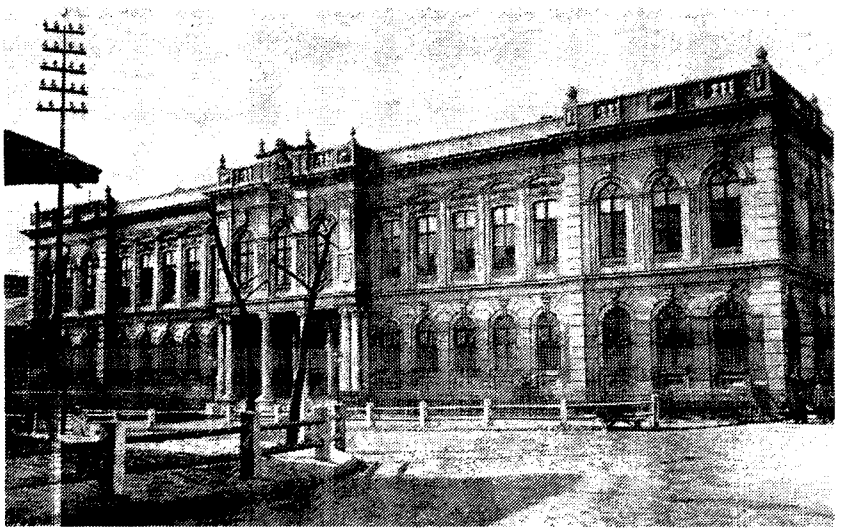

KISA SÜREDE YAYGINLAŞMA: Posta Nezareti kurulduktan sonra taşrada açılan ilk merkez Edirne oldu. Bundan sonra özellikle imparatorluğun ticaret merkezlerinde yeni kuruluşlara gidildi. Selanik, Niş; Yanya, Halep, Şam ve Konya gibi yerlerde "muntazam postaneler" kuruldu. Bu muntazam postanelerin sayısı 1849'da 44'e yükselirken Anadolu ve Rumeli'de tatar caddesi üzerinde görev yapan 258 merkez bulunmaktaydı. İstanbul'da posta, telgraf merkez binasının inşaatı (1905) ve Osmanlı Postanesi mektup teslimi.

lebilmiştir. Bu arada sınırlı bir uygulama olmak üzere Ekim 1862'den itibaren bazı merkezler arasında posta havalesi muamelesine başlanmıştır. Bugün modern postanın verdiği hizmetlerin benzerlerinin Osmanlı Postası'nda uygulamaya konulması ise daha çok 1876'dan sonraki yıllardadır.

Mektupların Dağıtımı-Müvezzilik: Birinci Posta Kanunu'na göre; muntazam (posta müdürü bulunan) bir merkeze gelen mektuplar, Posta Müdürü tarafından önce jurnaline göre kontrol edilir, sonra da alfabetik sıraya konurdu. Alıcı mektubunu bizzat postaneden alırdı. Mektup taahhütlü ise, alıcıdan bir alındı belgesi alınarak, postanede saklanırdı. Yani bu sırada bir müvezzilik hizmeti yoktu. Ancak Eylül 1861'de çıkarılan bir yönetmelikle, sahibinin postaneden almadığı mektubun mektupçular tarafından adreslerine götürüleceği hükmü yer almıştır. Fakat bu uygulamanın İstanbul'da daha önce başlamış olması gerekir. Burada mektupçubaşılık, artırmayla bir kişiye verilir, Postaneye belli bir para ödeyen bu kişi, müvezzilik görevi karşılığı olarak alıcıdan "ücret-i kademiyye" alırdı. 1864'te bunun mektup başına 20 para olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte aynı tarihde taşrada bu hizmetin karşılığı olarak ne kadar bir ücret alınmakta olduğunu bilememekteyiz. Bu uygulama bazı değişikliklerle Haziran 1882'ye kadar devam etmiştir. Bu tarihde Üçüncü Posta Kanunu'yla müvezzilik hizmetinin ücretsiz yapılması esası getirilmiştir. Tabiatıyla bu husus yalnızca mektuplar ve bazı evrak için geçerliydi. Diğer posta maddeleri yine postanede alıcısına teslim ediliyordu.

İLK POSTANELER: *Posta Nezareti kurulduktan sonra ilk postaneler İstanbul'da açıldı. Eminönü'nde Yenicami avlusunda bulunan Postane-i Âmire binası şehrin ticaret merkezine yakın olduğu için posta işlerinin görülmesinde kolaylık sağlıyordu. Nezaretin ilk kurulduğu yıllarda varolan postaneler hakkında çok fazla bilgi olmadığı için diğer semtlerdeki işleyişin nasıl olduğu bilinmemektedir. İstanbul'daki ilk postane binası ve PTT nazırı İstanbulliyan Efendi.*

Posta Tekeli

a) Posta Nezareti'nin İltizama Verilmesi: Dünya postalarının gelişim tarihleri incelendiğinde, halkın bu hizmetlerden faydalanmaya başlamasıyla birlikte postacılık faaliyetlerinin arttığı ve devletlerin de zaman zaman posta idarelerini maktu bir bedel karşılığı özel kişi veya kuruluşlara devrettiği görülür. Osmanlı Devleti'nde, iltizam denen bu idare şekli yaygın bir uygulamaydı. Yani bir kişi belli şartlar dahilinde bir hizmeti yapmaya talip olmakta, devletin buradan temin edeceği parayı peşinen veya taksitle vererek, işletmeyi idare etmekte, tabiatıyla daha çok kazanmaya çalışmaktaydı. Posta Nezareti'nin iltizama verilmesi ilk defa Birinci Posta Nazırı Ahmed Şükrü Bey (nezareti Eylül 1840-Nisan 1842) döneminde sözkonusu olmuştur. Bizzat nazır, postanın maktu bir bedelle, üç seneliğine kendisine verilmesini istemişse de, bu sırada görevden ayrıldığından uygulamaya geçilememiştir. Fakat daha sonra İsmail Paşa, şimdiki senelik gelirinden 1.000 kese fazlasını devlete vereceğini taahhüt ederek, Posta Nezareti'ni mültezim sıfatıyla idareye talip olmuştur. Bu istek kabul edilmiş ve 13 Haziran 1852-13 Mart 1857 arasında postalar iltizamla İsmail Paşa tarafından idare edilmiştir. Fakat sonuçta bu tarz idarenin hazinenin hiç de yararına olmadığı tesbit edilmiştir. Ayrıca mültezim yetkilerini kötüye kullanmıştır. Bu sebeple kendisi cezalandırılarak Bolu'ya sürülmüş ve Avrupa postalarında oldukça uzun süreler devam eden iltizamla idareye, Osmanlı Postası'nda beş yıla yaklaşan bir uygulamadan sonra son verilmiş, devletin yıkılışına kadar da bir daha iltizam idaresine dönülmemiştir.

b) Mektup Taşımacılığının Yalnızca Pasta İdaresine Verilmesi: Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu sınırları için-

de yaşayan halk, Posta Nezareti'nin kuruluşundan önce devlet haberleşme teşkilâtı demek olan "ulak-menzilhane" ikilisinin çalışmalarından faydalanamamaktaydı. Bununla birlikte, haberleşmenin bir ihtiyaç olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bunun değişik yollardan giderilmiş olacağını düşünmek doğaldır. Nitekim burada karşımıza tüccarın ve halkın haberleşmesini düzensiz bir şekilde de olsa temin etmeye çalışmış olan sâ'î, kiracı, katırcı ve emanetçi gibi unsurlar çıkar. Bunlara bir de daha önce tatarlık görevi yapan, fakat Posta Nezareti'nin kuruluşundan sonra posta tatarı olamayanların bir kısmını ilave etmek gerekir. Çünkü bunlar da eski alışkanlığın bir devamı olarak posta maddelerini kendi hesaplarına taşımaya devam etmişlerdir.

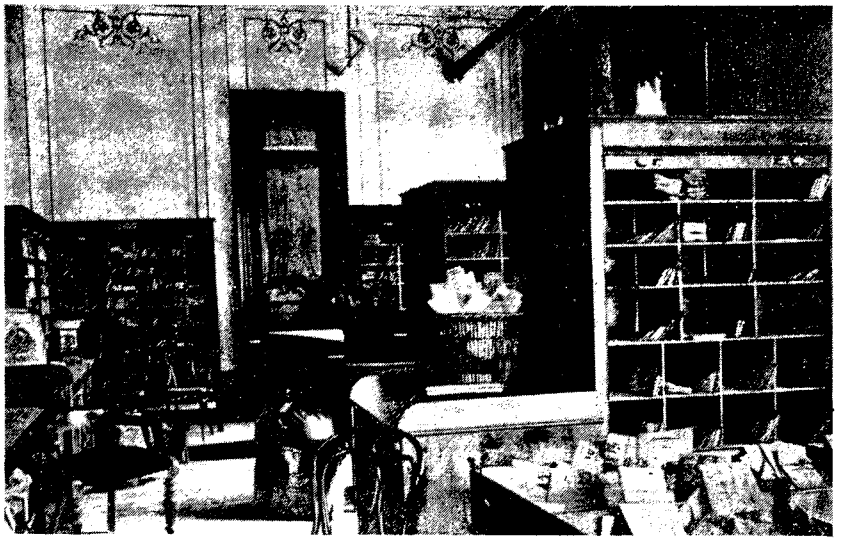
Osmanlı Devleti'nin halkın da faydalanacağı postaları kurarken çeşitli gayeleri vardı. Bunların en önemlilerinden biri, haberleşme maddelerine fesadın karışmasının önlenmesi, bir diğeri de gelir teminiydi. Tabiatıyla bu durumda devlet, postacılık faaliyetlerini tekel altında yürütecekti. Fakat birinci Posta Kanunu'nda bu hususta hiçbir hüküm getirilmemişti. Bu durumda bir yandan sâ'î, kiracı, katırcı ve emanetçiler; öte yandan da eski tatarlar ücreti karşılığında mektup ve benzeri maddeleri taşımaya devam ettiler. Yasadaki bu açıklık kısa zamanda idarenin de dikkatini çekti ve bunlarla mücadele Ocak 1841'de başlatıldı. Uzun süre devam edecek olan bu mücadelenin esası; postayı taşıma hakkının Posta Nezareti'ne ait olduğu, başkalarının bu göreve talip olmalarıyla hem gelir kaybının, hem de haberleşme hizmetlerinde yolsuzlukların olabileceğiydi. Posta Nezareti'nin bu unsurlarla ve ayrıca da yine ücreti karşılığı posta maddeleri taşımaya yeltenen bazı araba şirketleriyle yaptığı mücadelenin oldukça uzun sürmüş olduğunu eldeki belgelerden öğrenmekteyiz.

Postaların Taşınması Problemi

Posta Nezareti ülke içerisinde posta taşımacılığını kendisinden önceki dönemde kullanılan vasıtalarla sağlamıştır. Yani öncelikle menzilhaneler arasında beygirler ve yerine göre diğer yük taşıyıcı hayvanlardan faydalanmıştır. Bu arada bazı merkezlere posta denizden ulaştırılmıştır. Bununla birlikte özellikle ilk 20-25 sene içerisinde, posta taşımacılığının büyük çoğunlukla karadan, beygirler sırtında gerçekleştirildiğini görürüz. Hemen her tarafı denizlerle çevrili olan Osmanlı devletini, kara taşımacılığına iten birçok nedenler bulunmaktaydı. Kanaatimizce en önemli neden ise; devletin elinde o sırada yeteri kadar yük ve yolcu taşıyacak vapurların bulunmamasıdır. Çünkü posta taşımacılığı, ancak limanlar arasında düzenli bir şekilde yük ve yolcu taşıyan vapurlarla gerçekleştirildiğinden iktisadi olabilirdi. Osmanlı Devleti'ni kara postacılığına iten diğer bir önemli neden ise, şüphesiz sahillerde yabancı postaların kesif rekabetidir.

Karadan posta taşımacılığının birçok güçlükleri vardı. Öncelikle yollar boyunca yer alan menzilhaneler arasında beygirler sırtında nakliyat çok güçtü. Taşınan yük az oluyordu. Alınan bütün tedbirlere rağmen, soyulma tehlikesi vardı. Ayrıca maliyet aşırı yükselmekteydi.

Posta Nezareti'nin bütün imkânsızlıklara rağmen denizyollarından istifadeye çalıştığını vurgulamak gerekir. Nitekim Trabzon ve Erzurum'a postalar baştan itibaren denizden gönderilmiş-

DAĞITIM: Dağıtım hizmetlerinin tam örgütlenmediği dönemlerde merkeze gelen mektuplar jurnaline göre kontrol edilir ve alıcı mektubunu bizzat postaneden alırdı. 1861'de ise sahibi tarafından alınmayan mektupların mektupçular tarafından götürülmesi öngörüldü. Bu görevi yapan kişi ise alıcıdan "ücret-i kademiyye" alırdı. Sonunda 1882'de çıkarılan Üçüncü Posta Kanunu ile bu hizmetlerin ücretsiz yapılması kuralı getirildi. İstanbul'da postane dağıtım servisi ve "müvezzi"ler.

tir. 1859'da postacılık gayesiyle iki vapur satın alındığını, bunlara Sür'at ve Gemlik isimlerinin verildiğini görmekteyiz. Temmuz 1863'te ise Sahil Postaları kurulmuştur. Ülke içinde demiryolları kurulmaya başladığında, postalar bu yoldan da faydalanmışlardır.

Postada Ücret Tarifeleri-Pul

Tanzimat dönemi postası yaptığı hizmetlere karşılık zaman içerisinde çeşitli değişiklikler gösteren değişik tarifeler uygulamıştır. Burada bu tarifeleri ayrı ayrı göstermek yerine, bunların tesbitinde etkili olan esasları belirtmeye çalışalım. Bu dönem tarifelerinin en dikkat çekici özelliği; mektup ve evrak posta ücretlerinin tesbitinde mesafe ve ağırlığın etkili olmasıdır. Bir örnek vermek gerekirse; İstanbul'dan Ankara'ya gönderilen bir mektupla, Kayseri, Bağdat, Cidde veya Niş'e giden mektupların posta ücretleri değişik olmuştur. Aynı şekilde mektupların ağırlığı da fiyatlara aksettirilmiştir. Nitekim ilk tarifede 3 dirhem ağırlığındaki bir adi mektubun, bir saatlik mesafeye bir paraya, 4 dirhemliğin aynı mesafeye 1,5; 5 dirhemliğin 2 paraya gideceği belirtilmiştir. Günümüz postalarının tarife tesbit esaslarına ters gelen bu uygulama, 1840'da İngiltere'de Rowland Hill'in yapmış olduğu posta reformuna kadar bütün Avrupa için de geçerlidir.

Posta Nezareti'nin fiyat tesbitinde etkili olan bu iki hususun haricinde diğer bir etken ise, posta taşımacılığının karadan veya denizden gerçekleştirilmiş olmasıdır. Denizyoluyla taşımacılık daha ucuza mal olduğundan, fiyatlar bu sahada düşük tutulmuştur. Bununla birlikte sahil merkezlerine postanın ucuza taşınmasının diğer bir sebebi daha vardır. Bu da ücretlerin düşürülmesiyle ülke içinde, özellikle sahillerde teşkilâtlanmış olan yabancı postalarla rekabet etme düşüncesidir. Fakat buna bir bakıma zıt düşen bir uygulama da, fiyatları yüksek tutarak hazineye gelir temin etme gayretleridir. Nitekim Ağâh Bey (24 Ağustos 1861-21 Mart 1865) zamanındaki fiyat ayarlamalarında bu ilkenin ağır bastığını tesbit etmekteyiz.

Bu vesileyle ülkemizde posta pulunun ilk defa kullanılmaya başlanması üzerinde biraz duralım. Mektup ücretlerinin bir makbuz karşılığında önceden alınması yönündeki çalışmaların 1653 Paris "Petite Poste"una kadar uzanan bir geçmişi varsa da, bugünkü anlamda pul uygulaması dünyada ilk defa 6 Mayıs 1840'da İngiltere'de başlamıştır. Bunu kısa zamanda diğer Avrupa postaları takip etmiştir. Agâh Bey, beşinci Posta Nazırı olarak göreve başladığında, postalarda bazı yenilikler yapmak istedi. Zaten kendisinden bunun beklendiği, bazı ıslahatlar yaparak, posta gelirlerini artırması gerektiği, tayin kararnamesindeki "bu misillû işlerde vukuf ve malumatı bulunduğu" ifadesiyle de belirtilmişti. Agâh Bey, postalarda yapmak istediği ıslahat çalışmalarında, Rowland Hill'i kendisine örnek aldı. Onun İngiltere'de 21 sene önce yaptığını Posta Nezareti'nde aynen uygulamak istedi. Bu konuda hazırladığı detaylı lâyıhayı Maliye Nezareti'ne sundu. Özellikle mektup ücretleriyle ilgili olan bu lâyıhanın; ücretlerin düşürülmesi ve mesafeye göre ücret alımından vazgeçilmesi, böylece halkın daha fazla mektuplaşmasının temini yolundaki teklifleri kabul edilmedi. Yalnızca posta pulu kullanılması düşüncesi yerinde bulundu. Böylece yapılan hazırlıklardan sonra 13 Ocak 1863'den itibaren Osmanlı postalarında pul kullanılmaya başlandı. Bu uygulamanın ne demek olduğunu daha iyi anlatabilmek için 1840'dan itibaren 22 sene süreyle, postanelerde bir mektup için yapılan işlemlere kısaca değinmek gerekir.

Birinci Posta Kanunu'na göre; mektup göndermek isteyen kişi önce, "muntazam" bölgede ise, mektubunu postaneye götürür ve memuruna teslim ederdi. Tabiatıyla âdi mi, taahhütlü mü göndereceğini belirtirdi. Bir pencereden bunu alan memur hemen tartar, tarifesine uygun olarak ücretini alırdı. Ne kadar ücret aldıysa bunu kırmızı mürekkeple mektubun üzerine yazardı. Zarfın bir kenarına da mektubun cinsine göre siyah boyalı mührü basar ve dolaba koyardı. Sonra da posta çıkarıldığı gün mektuplar ve diğer posta maddeleri iki saat evvel gidecekleri yerlere göre ayrılır, her birine bir numara verilirdi. Bu numaralara göre cetvellere (posta jurnali), sırayla her birinin isim ve şöhreti, ağırlığı, alınan ücreti kaydedilirdi.

Mektuplar adi, taahhütlü ve mühimme olurdu. Bu nedenle gerek bunlar ve gerekse, diğer posta maddelerinin postaya verilmesi, ücretlerinin ayrı ayrı hesaplanarak alınması, sıraya konulması posta memurları için güç olur, yanlışlıklar meydana gelirdi. Ayrıca bu sistemde alınan ücretin mektuba eksik yazılması da mümkündü. Birinci Posta Kanunu'nda bu konuda gerekli yasal tedbir alınmıştı. Bu yapılan işlemlerin "muntazam" postanelerde yapıldığını tekrar belirtmek gerekir. Çünkü mektup ücretleri ancak muntazam postanelerde alınabilirdi. Gayr-ı muntazam postanelerden gönderilen mektupların ücretleri ise, yukarıdaki işlemler yapılmak suretiyle mektup alıcısından istenirdi.

POSTALARIN TAŞINMASI: Posta Nezareti'nin kurulmasından sonra yaklaşık 25 yıl boyunca postalar yine eskiden olduğu gibi karadan ve hayvan sırtında taşındı. Denizden taşınma olmayışının nedenlerinden biri de sahillerde faaliyet gösteren yabancı postalardı. Ancak daha sonra bu amaçla gemiler alındı ve demiryollarının işletmeye geçmesiyle, ulaşılabilen yerlere bu yolla taşınma yapıldı. 1890'larda posta arabasıyla nakliyat (karşı sayfada) ve PTT Nazırı Oskan Efendi.

İşte Agâh Bey'in çalışmalarıyla ülkemizde posta pulunun kullanılmaya başlandığı Ocak 1863'ten itibaren bu işlemler büyük ölçüde basitleştiği gibi, bazı suistimalleri önlemek de mümkün olmuştur.

Postaların Hareket Günleri

Osmanlı postalarının kuruluş sırasındaki imkân ve ihtiyaçlarına göre kendilerine güzergâhlar tesbit edildiği gibi, çalışma günleri de belirlenmiştir. Bu sırada postaların her gün değil, çoğunluk ancak haftada bir defa çıkarılabildiğini söylemek gerekir. Bir örnek olmak üzere 1847'de İstanbul merkez olmak üzere çıkarılan postaları gösterelim:

İstanbul'dan Rumeli'ye, her pazartesi akşamı iki tatar çıkarılır. Bunlardan biri sağ koldan Edirne'ye, diğeri de sol koldan Selanik ve Yanya'ya giderdi. Her iki posta pazar günü dönerlerdi.

Edirne'den, her çarşamba günü sağ koldan Kalas'a, orta koldan Vidin'e, sol koldan da Filibe, Kumanova ve Manastır'a üç tatar çıkarılırdı. Bu postalar Perşembe günü Edirne'ye dönerlerdi.

Rumeli bölgesinde yukarıda belirtilen merkezlerden ileri ayrıca tatarlarla eşya ve mektup gönderilmekteydi. Bunlar Filibe'den Belgrad'a, Kumanova'dan Bosna'ya ve Manastır'dan İşkodra'ya belirli günlerde çıkarılan postalardı.

İstanbul'dan Anadolu'ya, her çarşamba akşamı beş tatar çıkarılır. Biri sağ koldan İzmir'e, biri yine sağ koldan Alaiye'ye (Alanya), biri orta koldan Şam'a, biri orta koldan Kayseri'ye ve diğeri de sol koldan Diyarbakır'a giderdi. Buralardan posta pazar günü İstanbul'a dönerdi.

Rumeli kısmında olduğu gibi, imparatorluğun Anadolu kısmında da bu mevkilerden ileri ayrıca tatar postaları çıkarılırdı. Diyarbakır'dan Musul'a ve Bağdad'a ve Trabzon'dan Erzurum'a belirli günlerde postalar gönderilir ve geri dönerlerdi. Musul'dan Bağdat'a olan posta iki haftada bir defa çıkarılırdı.

İlerleyen zaman ve görülen ihtiyaç üzerine posta hareket günleri artırılmıştır. Özellikle deniz postaları, yabancı postalarla rekabet gayesiyle büyük sayılara ulaşmıştır.

Şehir Postaları

Buraya kadar görüldüğü gibi Posta Nezareti geniş ülkedeki çeşitli merkezler arasında postacılık yapmaya çalışmaktadır. Gelen mektupların adreslerine müvezziler tarafından ulaştırılması bile uzun süre düşünülememiştir. Halbuki bazen aynı şehirdeki kişilerin de birbirine mektup göndermesi gerekebilir. Burada karşımıza Şehir Postası çıkar.

a) Birinci Şehir Postası: Ülkemizde şehir postası kurulması düşüncesi ilk defa Posta Nezareti'nin tesisinden 24-25 sene sonrasına rastlar. Yapılan araştırmalar neticesinde, gereğine inanılan böyle bir organizasyonun kuruluşu ve memurlarının bir senelik maaşlarının 350.000 kuruşu bulacağı hesaplanır. Bunun üzerine Şehir Postası'nın bir müteahhit tarafından çalıştırılmasına karar verilir. Samancıoğlu Ohannes, Aznavuroğlu Osep ve Yanyalı Lianos efendilerden üçüncüsünün teklifi uygun bulunur. Böylece 9 Ağustos 1865 tarihli padişah onayıyla Birinci Şehir Postası Yanyalı Lianos Efendi'ye verilir. Lianos Efendi bu süre içinde Postane-i Âmire'ye 365.000 kuruş ödeyecektir. Bu postanın çalışmalarını düzenleyen 38 maddelik bir nizamnâmesi çıkarılır ve 13 Aralık 1865 çarşamba günü çalışmalarına başlar.

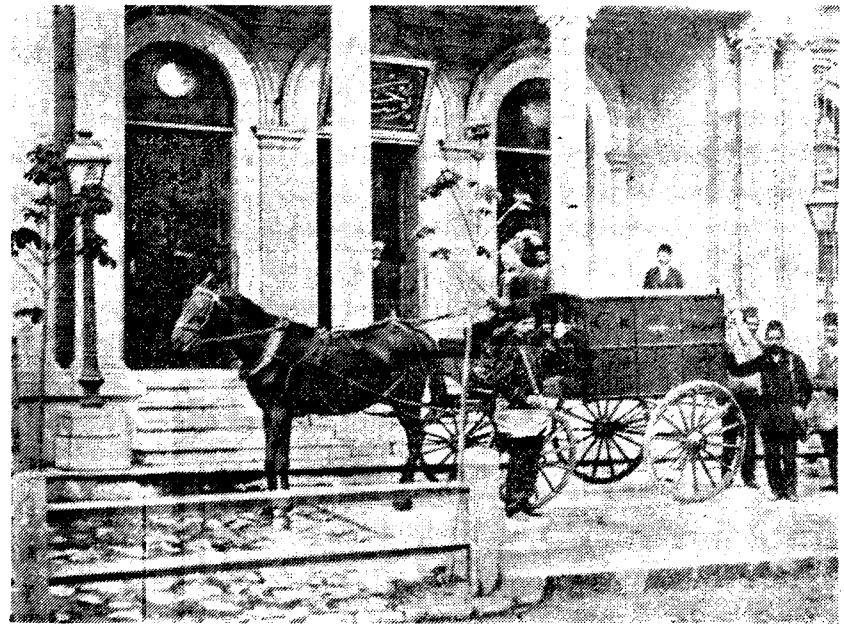
Dönemin gazetelerinden tesbit edildiğine göre Birinci Şehir Postası, İstanbul ve çevresinde kısa zamanda teşkilâtını geliştirmiş, ahaliden büyük rağbet görmüştür. Fakat kesin olarak tesbit edemediğimiz sebeplerle bu posta, daha iltizam süresinin bitişine 4,5 sene varken Mart 1867'de çalışmalarına son vermiştir.

b) Diğer Şehir Postaları: 13 Aralık 1869'da İkinci Şehir Postası'nın çalışmaya başladığı görülür. Bu teşkilât kendisi için çıkarılan 22 maddelik bir kanunla, doğrudan Posta Nezareti tarafından idare edilmiştir. Bunu müteakip 13 Eylül 1875'de Üçüncü Şehir Postası'nın kurulduğunu görüyoruz.

Tanzimat devrinde İstanbul haricindeki Osmanlı şehirlerinde başka bir şehir postası uygulaması görmüyoruz. Bunun iki istisnası 1866-67'de Köstence ve Çirnova'da birer özel idare şeklinde teşkilâtlanmış olan şehir içi posta işletmeleridir.

Posta Tatarları ve Menzilhaneler

Uzunca bir süreden beri hemen tamamıyla tatar olarak anılan ulaklar Posta Nezareti döneminde de görevlerine Posta Tatarı olarak devam etmişlerdir. Zaten posta tatarları olmaksızın Posta Nezareti'ni ve posta hizmetlerinin var olabileceğini düşünmek bile güçtür. Posta Tatarlarının sayısı artan "muntazam" merkez sayısıyla orantılı olarak çoğalmıştır. Tatarların bu sırada aldıkları maaşlar 5-600 kuruş arasında değişmiştir. Bu maaş, Nezaretin diğer görevlilerine kıyasla hiç de az değildir.

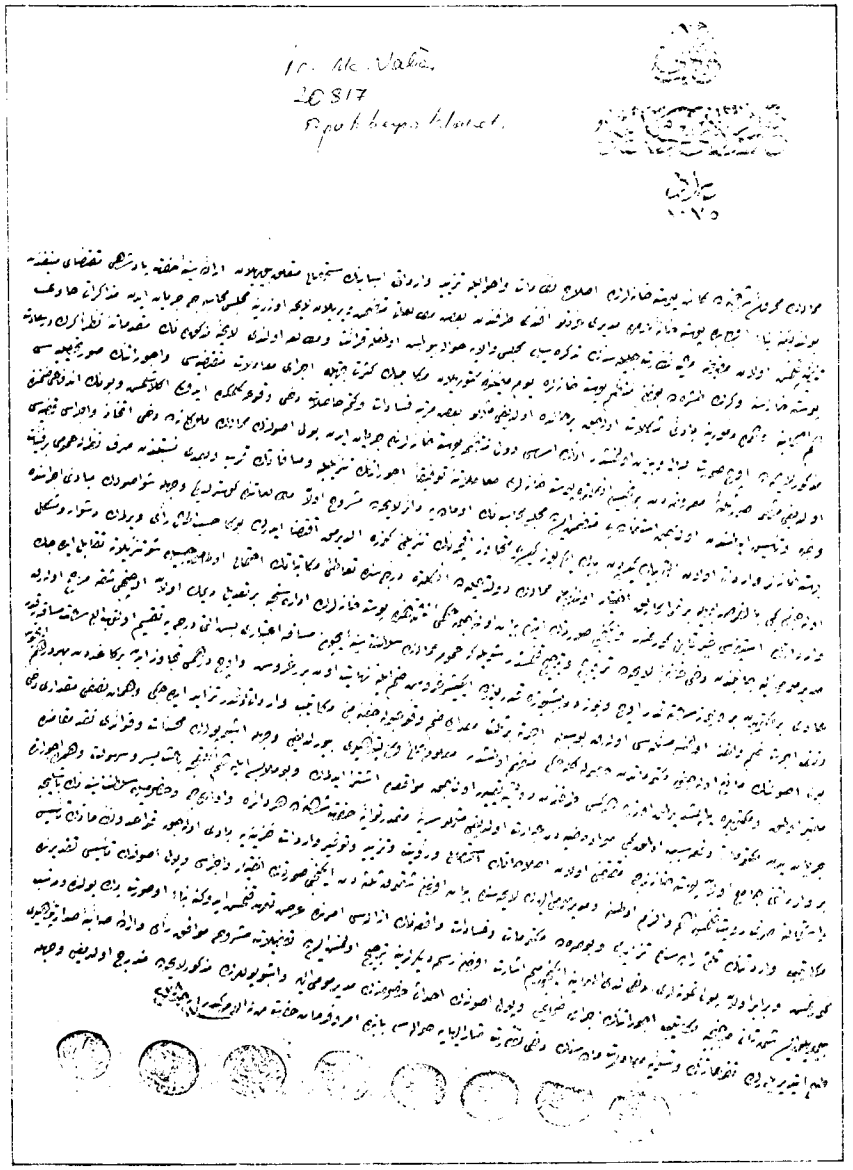
Posta tatarları daha önceki dönemde olduğu gibi bu sırada da içlerinden birinin yönetiminde bulunmuşlardır. Bu yönetici Sertatarân veya Tatarân Müdürü ismini almış, tatarlardan bazen iki misli, bazen da daha fazla aylık almıştır. İlk Sertatarân Hüseyin Ağa'dır. Daha sonra Abdurrahman Ağa ve Ferhat Ağa bu göreve getirilmişlerdir.

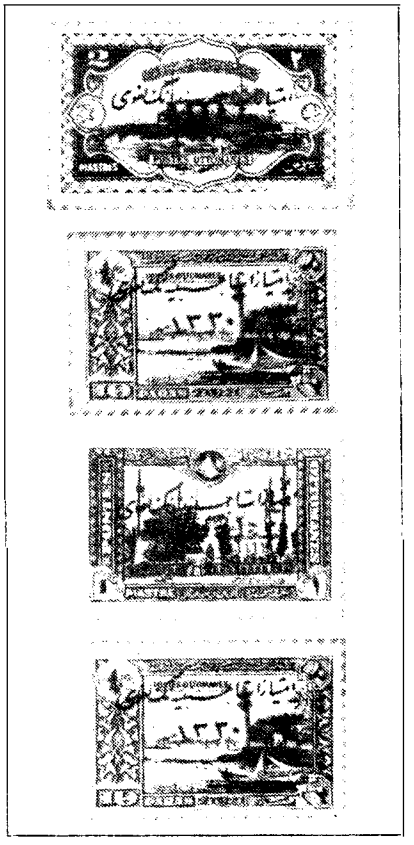
Karadan beygirler sırtında yapılan posta taşımacılığında Posta İdaresi'nin en büyük görevli grubu olan tatarların çalışmalarına 1 Nisan 1918'de son verilmiştir. Çünkü artık postacılık daha ziyade deniz ve demiryolları vasıtasıyla gerçekleştirmeye başlanmıştır.

Menzilhaneler de aynen tatarlarda olduğu gibi, eski dönemde sahip oldukları önemlerini Posta Nezareti'nin kuruluşundan sonra da korumuşlardır. Menzilhanelerin idareleriyle yakından ilgilenilmiştir. Bu sırada menzilhanelerle ilgili en önemli konu, menzilcilerin görevlerini eksiksiz yapmalarını sağlamak, menzilci-tatar ikilisinin iyi ilişkiler içinde olmalarını temin ve hepsinden önemlisi de menzillerin Posta Nezareti'ne malî bakımdan yük olmalarının önlenmesidir. Fakat bu sahada tam başarı elde edilememiştir.

Yabancı Postalar

Osmanlı İmparatorluğu'nun postacılık sahasında diğer devletlerle olan en önemli ilişkisi, hiç şüphesiz 16. yy'ın sonlarında başlayıp 20. yy'ın ilk yarısına kadar devam etmiş olan yabancı postalar ve potaneler dolayısıyladır. Bağımsız bir devletin sınırları içinde, kendi kontrolünde olmayan postanelerin varlığı, başka devletlerde belki de örneği hiç bulunmayan bir durumdur. Osmanlı Devleti'nde, 300 seneyi aşan bir süre, ülke içi ve dışarıyla haberleşmede yabancı postalar etkin bir rol oynamışlardır. Halkın ve tüccarın haberleşmesini temin etmişlerdir. Yabancı postalar, Posta Nezareti'nin kuruluşundan önce olduğu gibi, 1840'dan sonra da, -özellikle artarak- faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

POSTA PULLARI: *Osmanlı Devleti'nde posta pulu kullanılması Agâh Bey'in Posta Nazırı olduğu dönemde başladı. Kendisine posta pulunu dünyada ilk kez kullanan İngiltere'yi örnek aldı. Agâh Bey'in çabaları sonunda 13 Ocak 1863'ten itibaren Osmanlı postalarında posta pulu uygulamasına geçildi. Böylelikle posta işlemlerinde belirli bir kolaylık sağlanmış oldu. Pul kullanımı ile ilgili Meclis-i Vâlâ kararı ve posta pulları.*

POSTA TATARLARI: Eskiden haberleşme düzeni içinde yeralan tatarlar, Posta Nezareti döneminde görevlerine posta tatarı olarak devam ettiler. İçlerinden Sertatarân veya tatarân diye adlandırılan birinin yönetiminde bulunan tatarlar, o yıllarda nezarette bulunan diğer memurlar kadar maaş alırlardı. Posta tatarlığı 1 Nisan 1918'de kaldırılmıştır. Osmanlı Posta tatarları (solda), Osmanlı seyyar posta müvezzii (sağda).

Sınırlarımız içinde en geniş bir biçimde teşkilatlanan yabancı postane Avusturya'ya aittir ve kuruluşu 1746'dır. Daha sonra Rusya 1748, Fransa 1812, İngiltere 1832, Almanya 1870'de postaneler açmışlar ve zamanla teşkilâtlarını genişletmişlerdir. Bunlara İtalya, Yunanistan, Romanya ve Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olan Mısır'ı da eklemek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu, sınırları içinde görev yapan bu postaların varlığına razı değildi. Özellikle de Posta Nezareti'nin kuruluşundan sonra bunlarla mücadele etti. Fakat desteklerini kapitülasyonlardan alan bu teşkilâtları bir türlü kaldıramadı. Bu sahada kesin başarı Lozan Antlaşması'yla kapitülasyonlara son vermiş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin oldu.

Osmanlı Telgraf Teşkilâtı

Osmanlı Devleti'nde Telgrafın Kurulması Çalışmaları

Tarihin ilk devirlerinden itibaren görülen haberleşme çalışmaları, dönemlerin teknik imkânlarıyla orantılı olarak hız kazanmıştır. Telgrafın icadı ve haberleşme sahasında kullanılması da şüphesiz bu sahadaki en büyük atılımlardan biridir. Samuel F.B. Morse'un icadıyla düzenli ilk haberleşme 1843'de Washington-Baltimore arasında gerçekleştirilmiştir. Bunu gerek Amerika ve gerekse Avrupa'da telgrafçılığın hızla yayılması takip etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise ilk telgraf hatlarının kurulduğunu görmek için 1855 yılını beklemek gerekmiştir. Fakat hemen belirtmek yerinde olacaktır ki, bu tarihten önce de Osmanlı Devleti telgrafla ilgilenmiş, hatta bu sahada Avrupa'yı geçmiştir. Abdülmecid, Morse'u icadından dolayı tebrik etmiş, kendisine bir de murassa nişan göndermiştir. Bu konuda Morse; *"Abdülmecid, bu nişanı ve tebrikiyle icadımın değerini anlayan Avrupalı ilk büyük insan olmuştur"* demiştir.

Bu sahadaki olaylar şöyle gelişmiştir: 1839'da Morse'un ortağı Mr. Chamberlain, yeni icat edilmiş telgraf aletinden bir takımı İstanbul'a getirmiştir. Gayesi, o sıralarda hâlâ dünyanın en büyük devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nden ve Avusturya'dan icadın kabulünü istemektir. Chamberlain önce o sırada Robert Kollej'ın müdürü olan Mr. Cyrus Hamlin'in yanı-

na gelmiştir. Oldukça ilkel durumda bulunan takım üzerinde birlikte bazı çalışmalar yapmışlardır. Sonunda aletin Viyana'da iyi bir işçilikle tekrar yapılması ve ancak ondan sonra Osmanlı hükümetine takdim edilmesine karar vermişlerdir. Fakat Tuna Nehri yoluyla Viyana'ya hareket eden Chamberlain'in vapuru yolda batmış, kendisi ve beş arkadaşı boğularak ölmüşlerdir. Böylece, Osmanlı Devleti'nde telgraf kurulması için yapılmak istenen birinci teşebbüs sonuçsuz kalmıştır.

Ülkemizde telgraf kurulması için yapılan ikinci teşebbüs de, yine bir Amerikalı vasıtasıyla olmuştur. 1847'de, Osmanlı Devleti'nde bir maden okulu kurmakla görevli jeolog Prof. J. Lawrence Smith, İstanbul ile yakın şehirlerden birisi arasında bir hat kurmak ümidiyle Amerika'dan bir telgraf takımı getirtti. Smith de alet üzerinde C. Hamlin'le birlikte çalışmalar yaptı. Nihayet izin alınarak 9 Ağustos 1847'de bugünkü Beylerbeyi Sarayı'nın yerinde bulunan büyük ahşap sarayda bizzat Abdülmecid'in huzurunda ilk deneme yapıldı. Alıcı ve vericiler sarayın değişik odalarına yerleştirilmişti. Deneme başarılı geçti. Padişah, telgrafla çok yakından ilgilendi ve ertesi gün aynı denemenin devlet ileri gelenlerinin huzurunda tekrarlanmasını emretti. Aynı şekilde başarılı geçen deneme üzerine, öncelikle İstanbul-Edirne arasında bir hattın çekilmesini emretti. Fakat nedense bu fikrin gerçekleşmesi için 8 yılın geçmesi gerekti.

Osmanlı Telgraf Hatları

İstanbul-Varna-Balaklava Hattı: Osmanlı ülkesi içerisinde çekilmesine başlanan ilk hat, Kırım Harbi sırasında, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngilizlerin askerî amaçla Sivastopol yakınındaki Balaklava'dan Varna'ya, oradan da İstanbul'a uzattıkları deniz hattıdır. Buna ek olarak, Fransızlar Varna'yı Viyana'ya bağlamışlar, böylece Mayıs 1855'ten itibaren ordularıyla başkentleri arasında telgraf haberleşmesini temin etmişlerdir. İstanbul-Varna görüşmesi ise 27 Eylül'de gerçekleşmiştir. Bu hatları daha sonra Osmanlı Devleti satın almıştır.

Varna-Şumnu-Rusçuk-Bükreş Hattı: Bu hat İngiliz hatlarının bir devamı ve tamamlayıcısı olarak düşünülmelidir. Fransızlar tarafından karadan çekilen bu hatların yapımı, Mustafa ve Voliç efendiler gibi bazı Osmanlı vatandaşlarının da telgrafçılığı öğrenmeleri için iyi bir fırsat olmuştur.

İlk Osmanlı Hatları: Kırım Savaşı ve İngiltere ve Fransa'nın bu rada ülkemiz sınırları içerisindeki ilk hatları çekmeleri, Osmanlı Devleti idarecilerinin artık, uzun zamandan beri, genel bir eğilim şeklinde sahip oldukları telgraf tesisleri kurma düşüncelerini tatbik sahasına geçirmelerinde etkili oldu. Zaten İngiltere ve Fransa da ülkemizde telgraf hatları çekilmesini istiyorlar, ayrıca da bu tesislerin kendilerine kurdurulmasını teklif ediyorlardı. Osmanlı Devleti, ilk hatlarında, içinde bulunulan durumun da bir sonucu olarak askerî yöne ağırlık verdi. Fakat devletin genel telgrafçılık siyasetinde askerî haberleşme kadar önem arzeden diğer bazı hususlar da vardı. Buna göre telgraf tesisleri, ülke içi ve Avrupa'yla haberleşme amacıyla kurulacaktı. Halkın ve özellikle de tüccarın haberleşmesi temin edilecekti. Merkezî idare güç kazanacaktı. Gelir temin edilecekti. Avrupa ülkelerinin haberleşmesinde aracı olunacaktı. Viyana'dan İstanbul'a gelen ve oradan da Üsküdar-Bağdad-Basra yoluyla Hindistan hatlarıyla birleşen büyük hat bu gayeyle, Avrupa'nın Hindistan'la haberleşmesini temin gayesiyle kurulmuştu. Aynı şekilde Mısır için el-Ariş hattı çekilmişti.

Osmanlı Devleti'nin kendi hesabına kurdurmaya karar verdiği ilk hatlar İstanbul'dan Edirne'ye gidecek, oradan da birinci kolu Şumnu'ya, ikinci kolu Filibe-Sofya-Niş üzerinden Aleksinaç'a, buradan da Avrupa bağlantısı için Belgrad'a bağlanacaktı.

Bir telgraf komisyonu kuruldu. İngiliz Cook bir arkadaşıyla, Fransız De La Rue de Osmanlı tebaasından Blacque ile birlikte iki ayrı teklif verdiler. Bu iki teklif arasında fazla bir fark bulunmamaktaysa da daha çabuk yapacağına inanıldığından De La Rue ve

İLK TELGRAF: *Osmanlı Devleti'nde telgraf için birçok girişimde bulunulmuş, ancak 9 Ağustos 1847'de Padişah Abülmecid'in huzurunda yapılan denemeden sonra telgraf hatlarının kurulması gündeme gelmiştir. Buna rağmen ilk hat olan İstanbul-Edirne hattı bu olaydan 8 yıl sonra gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında Kırım Savaşı sırasında İngilizler Balaklava'dan Varna'ya, oradan da İstanbul'a çekilen bir deniz hattı gerçekleştirmiş, bu hat daha sonra Osmanlı Devleti tarafından satın alınmıştır. Osmanlı ordusunda yaygınlaşan ilk telgraf bölüklerinden biri (üstte), Bağdat'ta 13. Kolordu telgraf bölüğü (karşı sayfada).*

Blacque'ın teklifleri kabul edildi. Buna göre devlet müteahhitlere 8.009 kese 458.5 kuruş (728.143 frank) ödeyecekti. Müteahhitler, çalışmalar sırasında Osmanlı memurlarından telgrafçı yetiştirmeyi kabul ettikleri gibi, ilk dönemde çalışacak görevlileri de Fransa'dan getirmeyi kabul ettiler. Bu 16 Fransız için 114.143 franklık ayrı bir antlaşma yapıldı.

İlk Osmanlı telgraf tesislerinin yapımına 1855 başlarında geçildi. Öncelikle Bâbıâli yakınında, bugünkü Gülhane Parkı girişinin sol tarafında kale burcuna bitişik İstanbul Telgraf Merkezi'nin yapımına girişildi. Telgraf Müdürlüğü'nü de içinde barındıracak olan bu binanın mimarlığını Fossati yapmıştır. Hat çalışmaları da hızla yürütülmüş, 19 Ağustos'ta İstanbul-Edirne arası bitmiş, 15 Eylül'de ise İstanbul-Edirne-Şumnu hattının resmî açılışı yapılmıştır. Bu arada De La Rue ile yapılan kontrat iptal edilmiş, Edirne'den çıkacak diğer hattın doğrudan devlet tarafından yapılmasına karar verilmiştir.

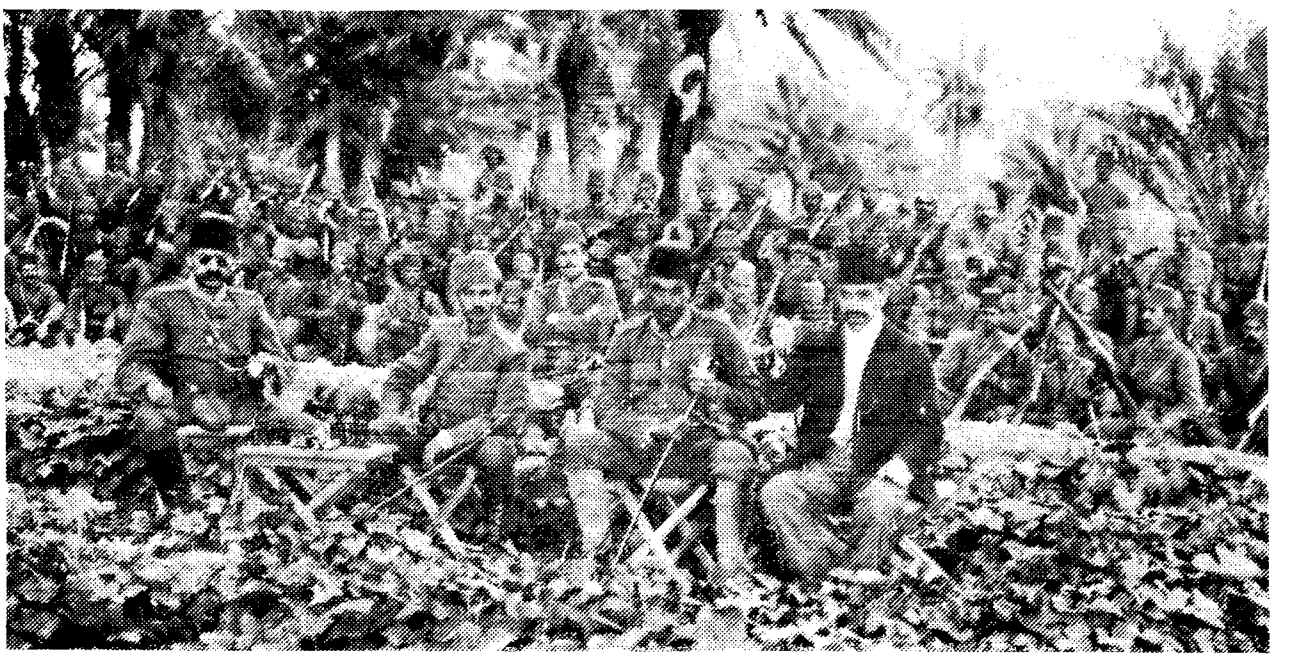
İlk Osmanlı hatlarının açılmasıyla birlikte Fransız hatları vasıtasıyla İstanbul'un Avrupa'yla görüşmeleri gerçekleşmiştir. Bunu kara ve denizden diğer devletlerin hatlarıyla birçok birleşmeler takip etmiştir. Kısa zamanda Osmanlı ülkesi, gerek karası ve gerekse denizleriyle zengin bir telgraf ağına sahip olmuştur. Bunlar vasıtasıyla Yemen'den Mısır'a, Basra-Bağdad'dan Rumeli'nin en uç noktalarına kadar telgraf haberleşmesi gerçekleştirilmiştir. Yeri gelmişken şu hususu önemle belirtmek gerekir. Osmanlı idarecileri telgrafı kurmaya karar vermiş, ama onu Osmanlı tebaası elbirliğiyle kurmuştur. Bizi bu kesin düşünceye ulaştıran sayısız arşiv belgesi bulunmaktadır. Nitekim bütün telgraf hatlarında ahalinin hükümete müracaat ederek; hat direklerinin dağlardan kesilmesi, yerlerine dikilmesi, teller için gerekli paranın karşılanması, telgrafhanelerin inşası, amele ücretlerinin verilmesi gibi birçok hususta büyük çapta katkıda bulundukları görülür. Osmanlı idarecilerine düşen planlamayı yapmak, alıcı-verici makinelerle, diğer araç-gereci Avrupa'dan getirtmek olmuştur.

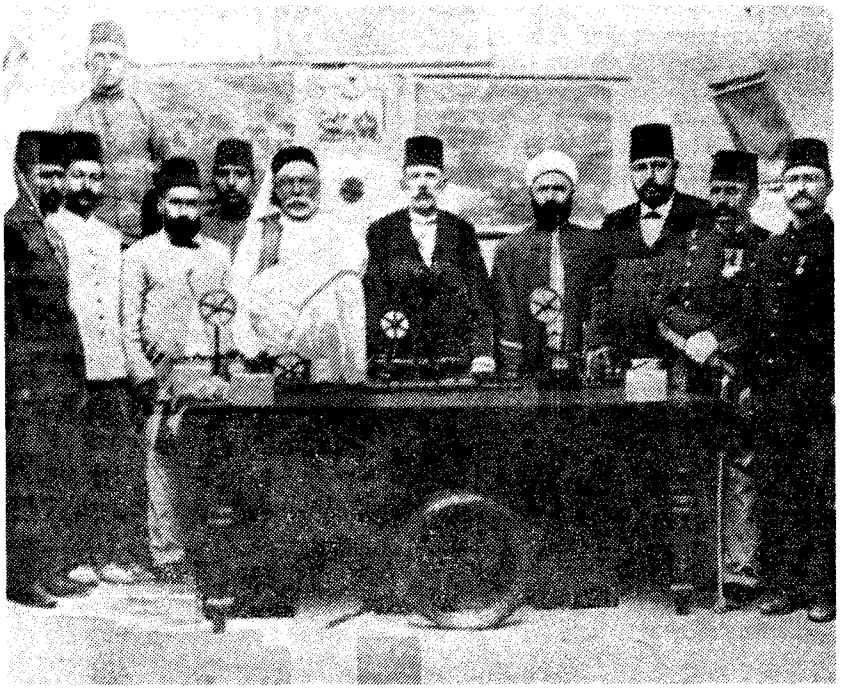
Telgraf Teşkilâtı

Osmanlı ülkesinde telgrafın, posta gibi bir geçmişi bulunmadığından tamamen yeni bir teşkilât kurmak gerekmiştir. 21 Eylül 1871'de Posta Nezareti'yle birleşinceye kadar Telgraf İdaresi, Müdürlük olarak kalmıştır. İlk Telgraf Müdürü de 29 Mart 1855'te tayin edilen Billurizâde Mehmed Bey'dir. Önceleri Sadaret'e bağlı olan Müdürlük 2 Şubat 1870'de Posta Nezareti'yle birleşmiş ve Posta ve Telgraf Nezareti adı altında Dahiliye Nezareti'ne bağlanmıştır.

Telgraf Müdürlüğü'nün, zaman içinde gelişen, merkez ve taşra örgütü vardır. 1861 Ocağında İstanbul Telgrafhanesi'yle Beyoğlu ve Üsküdar merkezlerindeki çeşitli servislerde 82 görevli bulunmaktadır. Taşrada ise, merkezlerin büyüklüğüne göre; müdür, Türkçe ve Fransızca haberleşme elemanları, mûsil-i muharrerât (müvezzi), makineci, çavuş, stajyer görevliler ve gerektiğinde odacı, kapıcı gibi vazifeliler bulunurdu. Telgraf merkezleri sayısının bilinmesi bize teşkilât hakkında fikir verecektir. Aralık 1860'da 44, 1862'de 49, 1863'te 63, 1864'te 77, 1865'te 51'i Rumeli, 42'si Anadolu'da olmak üzere 93 telgraf merkezi vardır. Aradan geçen zamanla birlikte bu sayı hızla artar. 1870'de 143'ü Rumeli bölgesinde olmak üzere 301 telgrafhane görülmektedir.

Telgraf Okulları: İlk dönemde hemen tamamı ülke dışından getirtilen telgrafçılar yerine, yerli görevliler yetiştirilmesi çalışmalarına vakit geçirilmeden başlanmıştır. Hatta bu konu daha ilk tesisler kurulmadan planlanmıştır. Dışarıdan getirilen görevlilerin yerli memurları eğitmeleri ön görülmüştür. Bu şekilde pratik olarak telgrafçı yetiştirilmesine bir süre devam edilmiştir. Nihayet 2 Ocak 1861 tarihli kanunla İstanbul'da Soğukçeşme'de Gülhane Parkı karşısında, yakın geçmişe kadar Adlî Tıp olarak kullanılan binanın yerinde daha önce var olan bir binada ilk telgraf okulu, Fünûn-ı Telgrafiye Mektebi adı altında açılmıştır. Okulda cu-

TELGRAF ÖRGÜTÜ: Telgraf İdaresi Posta Nezaretiyle birleşinceye kadar müdürlük olarak kalmış, sonra Posta Nezareti'yle Nafıa Nezareti'ne ardından da Dahiliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Kısa süre içinde hızlı bir gelişme gösteren Telgraf Müdürlüğü 1860'ta 44 telgraf merkezine sahipken, bu sayı 1870'de 301 telgrafhaneye yükselmiştir. Sart-Bingazi telgraf hattı muhaberesi (yanda), Kaş-Bingazi telsiz telgraf hattının Kaş'taki makine dairesi (karşı sayfada).

ma ve pazar hariç haftada beş gün, sabahları 1,5 saat, öğleden sonra da 2 saat olmak üzere teorik ve uygulamalı eğitim yapılmıştır.

Birinci telgraf okulunun pek de uzun süreli olamayıp, muhtemelen 1864'de kapanmasından sonra Mekteb-i Fünûn-ı Makineciyân açıldı. 4 Ocak 1872 tarihli irade üzerine ise Posta ve Telgraf Mektebi adlı bir okulun açıldığını görüyoruz. Buradan mezun olanların bir kısmı idarenin ileri düzeydeki mühendis ihtiyacını sağlamak gayesiyle Avrupa'ya gönderilmiştir. Bunlar sonra elektrik mühendisi olarak önemli hizmetler yapmışlardır.

Ülkemizde telgrafçılık eğitiminde Darüşşafaka Lisesi'nin de önemli bir yeri bulunmaktadır. Posta ve Telgraf Mektebi'nin Nisan 1880'de kapanmasından sonra ancak Ocak 1910'da yeni bir okul, Posta ve Telgraf Mekteb-i Âlisi açılabilmiştir. Bu aradaki boşluk tamamıyla Darüşşafaka programına konan ek derslerle ve buranın mezunlarınca doldurulmuştur.

Telgraf Fabrikası: Osmanlı Devleti, sınırları içinde ilk telgraf tesislerini kurmaya başladığında, buna ülke içinde çok az katkıda bulunabilmiştir. Telgrafhane binasını yapmak, dağlardan direk kesmek gibi. Diğer bütün araç-gereç ise Avrupa'dan getirtilmiştir. Tabiatıyla bunun için büyük çapta ödemeler yapılmaktaydı. Bu sahada da bazı tedbirler alınmakta gecikilmedi. Öncelikle makinelerin iyi kullanılması, bakım ve bazı gerekli tamirlerinin yapılabilmesi çalışmaları ele alındı. Kadrolara tamirciler, makineciler tayin edildi. Nihayet Feyzi Bey'in Telgraf Müdürlüğü döneminde Mayıs 1869'da üretime geçiş aşamasına ulaşıldı. Bu sırada ülke dışından getirtilen bir telgraf makinesi bazı yardımcı parçalarıyla 400 franka maloluyordu. Ayrıca bunlar çabuk bozuluyor ve tamirleri de güç oluyordu. R.1285/M. 1869-70 bütçesine 200 makine alımı için ödenek konulmuştu. Bu yapılmadı, küçük bir atelye kuruldu ve iki ayda İstanbul'da 100 makine yapıldı. Bir makine 250 franka malolmuştu ve Avrupa'dan getirtilen benzerlerinden daha kullanışlı ve sağlamdı. Bu başlangıcı iyi gelişmeler takip etti. Telgraf Fabrikası, zaman içinde gelişen ve ülkenin ihtiyaçlarının önemli bölümünü karşılayan bir tesis oldu.

Osmanlı Telgrafında Dil: İlk telgraf hatlarımızın bir Fransızın müteahhitliğiyle kurulduğunu, tesisleri çalıştırmak üzere de yine bunun tarafından 16 Fransızın getirtildiğini biliyoruz. Bu durumun tabii bir sonucu olarak da telgraf dilimiz Fransızca olmuştur. Bu görevlilerde de dışa bağımlılığımıza sebep olmaktaydı. Ülke içinden yetişen telgrafçılar ya Rum, Ermeni gibi unsurlar, ya da dil bilen Tercüme Odası görevlileriydi. Halkın telgraftan yeterince istifadesi mümkün değildi.

Osmanlı idarecilerinin telgraf dilinin Fransızca olmasını geçici bir uygulama olarak düşündüklerini tesbit etmekteyiz. Nitekim bunun en büyük delili 6 Aralık 1885'te *Ceride-i Havadis*'te yayınlanan ülkemizin ilk Telgraf tarifesinde, daha telgraflarda Türkçe kullanılmazken, Türkçe kelimelerin sayılması esaslarının gösterilmiş olmasıdır. Bu sahadaki ilk çalışmaları Voliç ve Mustafa efendiler başlatılmışlarsa da, daha sonraları Mustafa Efendi'yi yalnız görüyoruz. Onun ısrarlı çalışmaları sonucunda, kendisi tarafından yapılan Türkçe telgraf alfabesiyle (Mustafa Alfabesi) ülkemizdeki ilk Türkçe telgraf Edirne Merkezi'nden İstanbul'da Telgrafhane Müdürü Billurizâde Mehmed Efendi'ye çekilmiştir. Bu telgraf 128 kelimeliktir ve 3 Mayıs 1856 Cumartesi tarihini taşır (saat 11.50). Görüldüğü gibi Fransızca başlayan telgraf haberleşmeleri aradan yedi ay geçmeden Türkçeye çevrilmiştir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, bu tarihten sonra da isteyen telgrafını Fransızca olarak çekebilmiştir.

Posta ve Telgraf İdarelerinin Birleştirilmesi

Osmanlı Devleti 1840'da Posta Nezareti'ni, 1855'te de Telgraf Müdürlüğü'nü kurmuştur. Her iki idare de görevleri itibarıyla birbirine çok yakındır.

Böyle olunca birlikte, müşterek bir teşkilât içinde bulunmaları, hizmetin daha iyi yürütülebilmesi için gerekliydi. Ayrıca bu sayede bina ve personelden tasarrufta bulunulabilecekti. Avrupa'da da önceleri ayrı olan posta ve telgraf idareleri, sonraları daima birleşmişlerdi. Nihayet Osmanlı Devleti'ndeki iki haberleşme organizasyonu 21 Eylül 1871'de Posta ve Telgraf Nezareti adı altında birleştirildi ve Dahiliye Nezareti'ne bağlandı.

Osmanlı Devleti'nde bu iki haberleşme kuruluşunun birleştirilmesinin en büyük amacı tasarruftu. Yeni düzenlemeyle personel ücretlerinden yıllık 2.418.420 kuruşluk bir tasarruf sağlanıyordu. Buna senelik kırtasiye masraflarındaki azalmayı ve kaldırılan diğer bazı giderleri eklersek toplam tasarruf 2.890.942 kuruş 30 para olmaktaydı. Fakat bu sırada masrafların düşürülmesi en büyük gaye kabul edildiğinden kurulan yeni teşkilat uzunca bir süre yerine tam olarak oturtulamamıştır.

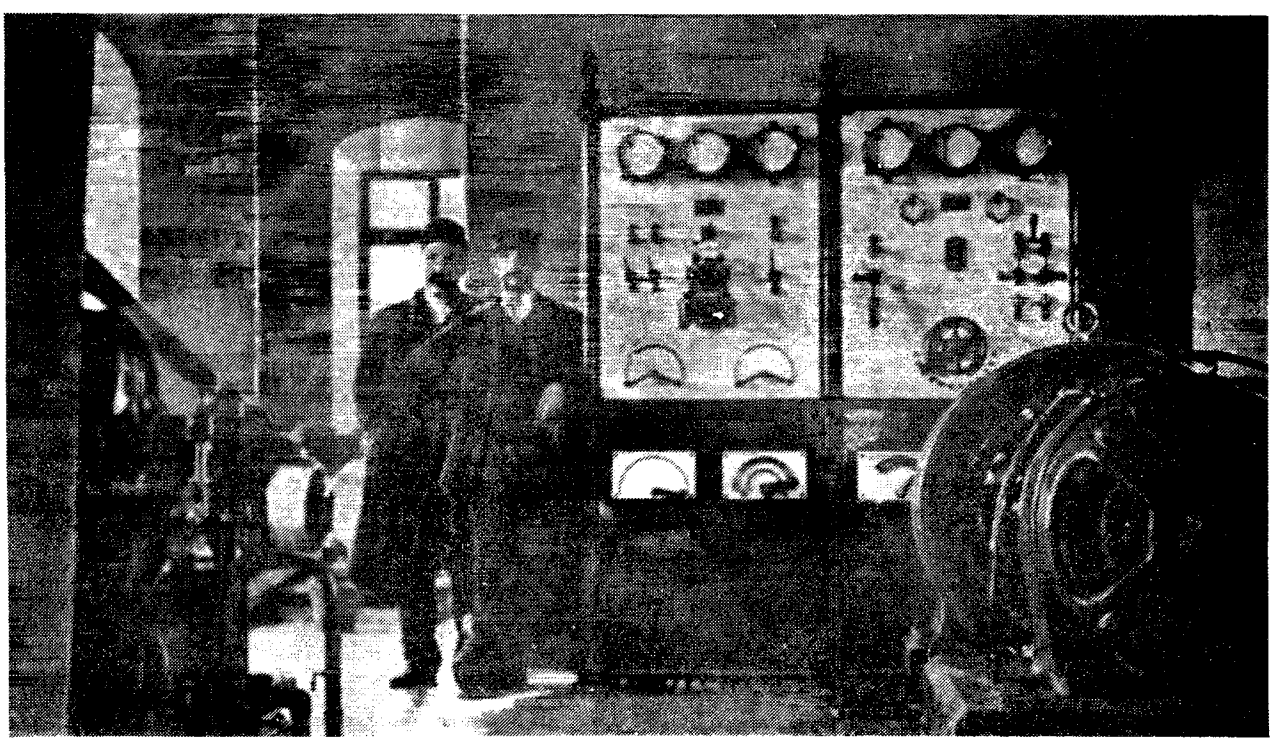
Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti

Amerika'da 1876'da icat edilip 1877'den itibaren de kullanılmasına başlanan telefonun ülkemizde tanınması çabuk olmuşsa da, yaygınlaşması zaman almıştır. Eldeki belgeler 1879'da Mösyö Kombari isimli bir kişinin İstanbul ve çevresinde telefon şebekesi kurma imtiyazı istediğini, Şûra-yı Devlet'te görüşülen bu isteğin kabul edilmediğini göstermektedir. Aynı sene bir başka imtiyaz isteği de reddedilmiştir. Bu arada sonuç alınamayan diğer bazı teşebbüslerden sonra nihayet 1881'de Soğukçeşme'deki Telgraf İdaresi'yle Yenicami'deki Postane arasında ilk telefon hattının çekildiği görülür. Aynı şekilde Posta ve Telgraf Nazırı'nın odasıyla Telgraf Fabrikası Müdürü'nün odası da bir hatla birleştirilir. Bunu diğer bazı telefon hatlarının yapımı takip eder. Bununla birlikte ülkemizde telefonun sürekli olarak kullanılmaya başlanması tarihi olarak 1908 kabul edilir. Telgraf İdaresi'nin, telefon kurulmasına ve idaresine el atması ise 1911'dedir. Bu tarihten itibaren özel telefon tesisleri idarenin yönetimine verilmiştir. Şehirler arası ilk konuşma Mekke-Cidde arasında gerçekleşmiş, milletlararası ilk konuşma ise İstanbul-Sofya arasında yapılmıştır. Daha sonra da ülkemizde telefon haberleşmesi sahasında bazı gelişmeler görülür. Fakat bunların yeterli olmadığını ifade etmek gerekir.

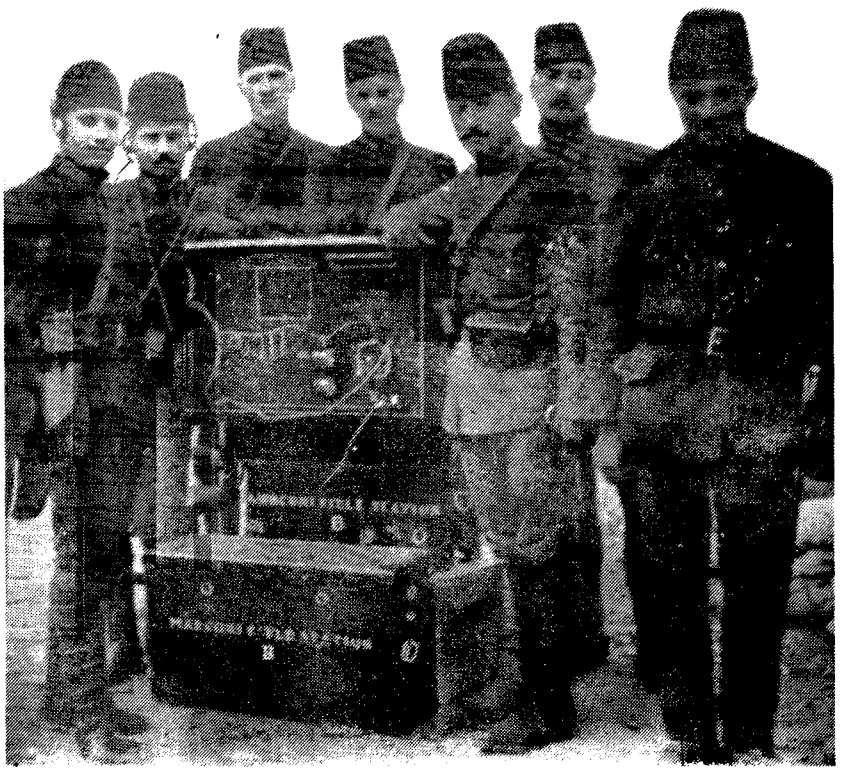
Haberleşme sahasına posta ve telgraftan sonra telefonun da girmesi, Posta ve Telgraf Nezareti teşkilâtında gerekli düzenleri yapmak ve adını da değiştirmek lüzûmunu ortaya çıkardı. Bunun üzerine üçlü teşkilat, Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti adını aldı (5 Temmuz 1911) ve yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. □

KAYNAKÇA

- DURUKAL Sadık, "Osmanlı Telgraf Fabrikası", *Posta-Telgraf Mecmuası*, 215, 1921
- DURUKAL Sadık, *Milfî Tarihimizde Mühim Mevkii Olan Türk Telgrafçılığı*, PTT Ktp., No: Mil 370 (daktilo metin)
- ESKİN Şekip, *Türk Posta Tarihi*, Ankara, 1942
- HALACOĞLU Yusuf, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, İstanbul, 1982 (basılmamış doçentlik tezi)
- LUSSON Geodffroy de, "Osmanlı Telgraf Tarihi", *Telgraf Mecmuası*, 5, İstanbul, Mayıs 1877
- TANRIKUT Asaf, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı*, 2 cilt, Ankara, 1983
- YAZICI Nesimi, "Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilâtı", *İletişim*, 1981/2
- YAZICI Nesimi, *Osmanlı Devleti'nde Posta Teşkilâtı "Tanzimat Devri"*, Ankara, 1981 (basılmamış doktora tezi)
- YAZICI Nesimi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Postalar ve Atatürk Türkiyesi'nde Postacılık", *İletişim*, 1981/3
- YAZICI Nesimi, "Lutfi Paşa ve Osmanlı Haberleşme Sistemi ile İlgili Görüşleri, Yaptıkları", *İletişim*, 1982/4
- YAZICI Nesimi, "Osmanlı Telgraf Fabrikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 22, İstanbul, 1983
- YAZICI Nesimi, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI, 1983

TELGRAFÇILARIN EĞİTİMİ: İlk yıllarda yurtdışından getirtilen telgrafçıların görev yapmasından sonra yerli görevlilerin yerleştirilmesine önem verildi. 2 Ocak 1861'de İstanbul'da Soğukçeşme'de Gülhane Parkı'nın karşısına ilk telgraf okulu açıldı. Daha sonra kapatılan bu okulun yerine Mekteb-i Fünun-ı Makinaciyan açıldı. Ardından 1872'de Posta ve Telgraf Mektebi açıldı. Osmanlı Devleti'nde telgrafçı eğitimine Darüşşafaka'nın büyük katkıları olmuştur. 1903 Londra Telgraf Kongresi'ne katılan Darüşşafaka mezunu ve 2. murahhas Mehmed Emin Efendi (solda), telsiz, telefon ve telgraf bölüğü (sağda).

Postanın İdarecileri

I-Posta Müdürleri:

1- Hadi Efendi (Ocak 1835 belli değil); 2- Mustafa Sami Efendi (4 Temmuz 1840-3/7 Eylül 1840)

II-Posta Nazırları:

1- Ahmed Şükrü Bey (9 Eylül 1840-11 Nisan 1842); 2- Hüseyin Hâsip Bey (11 Nisan 1842-25 Mart 1852); Postanın İltizam Devri (13 Haziran 1852-13 Mart 1857) 3- Nazif Ahmed Bey (13 Ocak 1857-7 Aralık 1858); 4- Rıza Mehmed Bey (7 Aralık 1858-24 Ağustos 1861); 5- Agâh Bey (24 Ağustos 1861-21 Mart 1865); 6- Mehmed Kadri Bey (21 Mart 1865-23 Ekim 1865); 7- Ağaton Efendi (Vekil 23 Ekim 1865-17 Ağustos 1868); 8- Tınguzâde Yaver Bey (17 Ağustos 1868-21 Eylül 1871)

III-Telgraf Müdürleri:

1- Billûrizâde Mehmed Bey (29 Mart 1855-10 Ağustos 1860); 2- Davut Bey (10 Ağustos 1860-26 Haziran 1861); 3- Franko Efendi (26 Haziran 1861-15 Kasım 1861) 4- Rıza Bey (15 Kasım 1861-24 Kasım 1861); 5- Arif Bey (24 Kasım 1861-9 Temmuz 1862); 6- Kamil Bey (9 Temmuz 1862-22 Aralık 1862); 7- Dikran Efendi (22 Aralık 1862-5 Mayıs 1863); 8- Aleko Efendi (5 Mayıs 1863-3 Temmuz 1863); 9- Dikran Efendi (3 Temmuz 1863-8 Eylül 1864); 10- Ağaton Efendi (8 Eylül 1864-21 Haziran 1868); 11- Feyzi Bey (21 Haziran 1868-21 Eylül 1871)

IV-Posta ve Telgraf Nazırları:

1- Ahmed Şükrü Bey (21 Eylül 1871-3 Ağustos 1872); 2- Feyzi Bey (3-4 Ağustos 1872-31 Ekim-1 Kasım 1873); 3- Salim Bey (31 Ekim-1 Kasım 1873-13 Ağustos-1 Eylül 1875); 4- Yaver Bey (31 Ağustos-1 Eylül 1875-9-10 Nisan 1877); 5- İzzet Bey (9-10 Nisan 1877-19 Ocak 1879); 6- Haydar Bey (19 Ocak 1879-4 Haziran 1880) 7- İzzet Bey (4 Haziran 1880-22 Mayıs 1888); 8- Hasan Âlî Bey (22 Mayıs 1888-14 Kasım 1895); 9- Hüseyin Hasip Bey (14 Kasım 1895-24 Temmuz 1908); 10- Ali Galip Bey (8 Ağustos 1908-4 Mart 1909); 11- Fuad Bey (vekil 4 Mart 1909-12 Temmuz 1909)

V-Posta ve Telgraf Umum Müdürleri:

1- Fuad Bey (vekil 12 Temmuz 1909-7 Eylül 1909); 2- Ms. Sterpen (7 Eylül 1909-1 Eylül 1911)

VI-Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırları:

1- İstanbulliyan Efendi (5 Temmuz 1911-6 Ekim 1911); 2- İbrahim Selim Susa Bey (6 Ekim 1911-5 Ocak 1912); 3- Talat Paşa (5 Ocak 1912-21 Temmuz 1912); 4- Ziya Paşa (vekaleten 24 Temmuz 1912-29 Temmuz 1912); 5- Abdurrahman Bey (vekaleten 29 Temmuz 1912-25 Ağustos 1912); 6- Sabri Bey (26 Ağustos 1912-29 Ekim 1912); 7- Müsürüs Paşa (30 Ekim 1912-24 Ocak 1913); 8- Oskan Efendi (24 Ocak 1913-4 Kasım 1914); 9- Ahmed Şükrü Bey (Maarif Nazırı, vekaleten 5 Kasım 1914-3 Eylül 1917) 10- Hüseyin Haşim Bey (3 Eylül 1917-13 Ekim 1918); 11- Abdurrahman Şeref Bey (Maarif Nazırı 15 Ekim 1918-19 Kasım 1918); 12- Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey (Maarif Nazırı, vekil 19 Kasım 1918-29 Aralık 1918); 13- Yusuf Franko Paşa (29 Aralık 1918-24 Şubat 1919); 14- İbrahim Edhem Bey (25 Şubat 1919-4 Mart 1919); 15- Mehmed Ali Bey (4 Mart 1919-12 Nisan 1919)

VII- Umum Müdürler:

1- Refik Halid (Karay) Bey (12 Nisan 1919-12 Ekim 1919); 2- Yusuf Rıza (Bel) Bey (13 Ekim 1919-15 Nisan 1920); 3- Refik Halid Bey (16 Nisan 1920-23 Eylül 1920); 4- Orhan Şemseddin Bey (26 Eylül 1920-4 Kasım 1922).

Bir Yarı-Sömürge Olma Simgesi: Yabancı Posta Örgütleri

M. BÜLENT VARLIK

İç dinamiklerin yeterince ivmeye sahip olmaması nedeniyle 16. yy'dan itibaren Avrupa'ya oranla gerilemeye başlayan Osmanlı Devleti, 19. yy. ortalarında bir yarısömürge durumuna düşmüştür. Gerek gerileme ve gerekse yarısömürge olma dönemlerinde görülen, sosyoekonomik ve kültürel bağımlılığı pekiştiren kurumlar arasında iletişimle ilgili örgütler de yer almaktadır.

Posta örgütünün devlet denetimi altında olması, şüphesiz ki, ulusal bağımsızlığın göstergelerinden biridir. Geçmiş yüzyıllarda, resmi nitelikli işlerin yürütülmesi için oldukça düzenli bir posta örgütü kuran Osmanlı Devleti, geçen zaman içinde, bu posta örgütüne gereken önemi verememiş, onu çağın koşullarına uyduramamış, geliştirememiştir. Bunun sonucu olarak da, 18. yy'ın başlanndan itibaren, yabancılar ülkenin posta işlerine el atmaya başlamışlardır. Bu durum, ticari kapitalizmin ve sanayi devriminin gerektirdiği bir biçimde posta örgütünü kuramayan Osmanlı Devleti için kaçınılmaz bir sonuçtur. Bir diğer yaklaşımla, önceleri diplomatik amaçlara yönelik olarak çalışmaya başlayan yabancı posta örgütlerinin, kısa bir süre sonra, yaşanılan sürecin özelliklerine uyumlu bir şekilde nitelik değiştirerek Avrupa kapitalizminin (ve sonra emperyalizminin) kültürel ve ekonomik yayılmacılığında etkin olarak yer alan bir kurum haline dönüşmesi kaçınılmazdır.

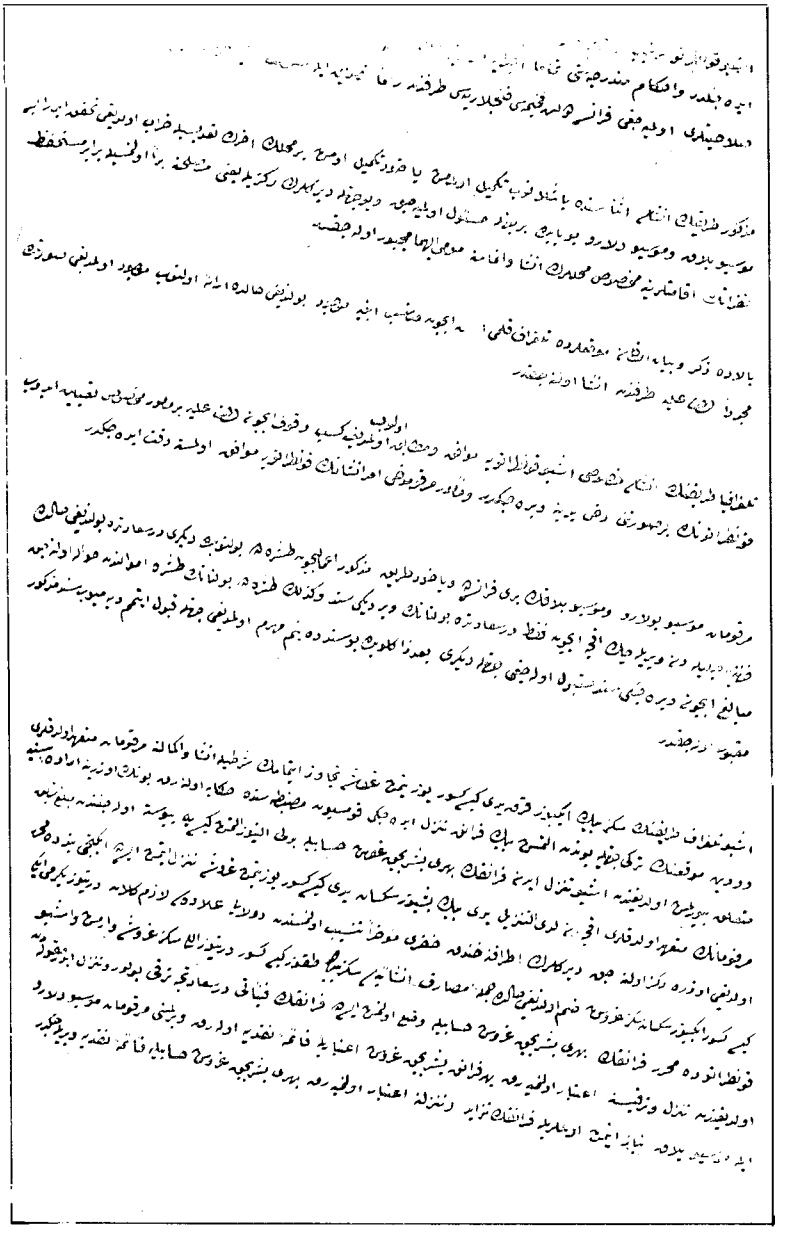
Lloyd Kumpanyası'na Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın verdiği tablo.

İlk Posta Örgütleri

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı posta örgütlerinin -ki, bunlar Şark Postaları veya Levant Postaları olarak da anılmaktadır- yaklaşık 250 yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'nın 18. maddesi, İstanbul ve Viyana arasında karşılıklı olarak gidip-gelecek diplomatik kuryelerin can güvenliklerinin sağlanmasını, gereksinimlerinin karşılanmasını ve bu gidiş-gelişlerin bir düzen dahilinde gerçekleştirilmesini öngörmektedir. Antlaşmanın bu maddesi 1721'de uygulamaya konmuş; İstanbul ve Viyana arasında, başlangıçta düzenli olmayan diplomatik posta seferleri başlamıştır. Bu seferler 1746'da karşılıklı olarak ayda bir kez olmak üzere düzene girmiştir. Avusturya ile 1791'de imzalanan Ziştovi Antlaşması'nın 13. maddesi, yine aynı konu üzerinde durmakta ve sözkonusu olan posta servisinde görev alan diplomatik kuryelerin korunmasını, herhangi bir şekilde uğrayacakları zararın tazmin edilmesini hükme bağlamaktadır. Görüldüğü gibi, Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan her iki antlaşmada da posta seferlerinin *diplomatik* nitelikli olarak yapılacağı belirtilmiştir.

18. yy'ın sonlarına doğru, Rusya ile İstanbul'da imzalanan 1783 tarihli antlaşmanın içeriği ise biraz daha değişiktir. Bu antlaşmanın 76. maddesine göre, taraflar, kendi uyruklarında bulunan kişilerin ticari işlerini kolaylaştırmak için *kendi sınırları içinde kalan bölgelerde* posta hizmetlerini düzenlemekle yükümlüdürler.

Anlaşılacağı gibi, her iki devletle de yapılan antlaşmalarda, yabancıların Osmanlı Devleti'nde posta şubeleri açabileceğini gösterir hükümler yer almamaktadır. Ancak, uygulama bu şekilde olmamış; Osmanlı posta örgütünün uluslararası gereksinimleri karşılayacak düzeyde bulunmaması nedeniyle önceleri, İstanbul'da bulunan el-

İlk telgraf anlaşmasından bir bölüm.

çilikler kendi vatandaşlarının mektuplarını da taşımaya başlamış, daha sonraları bu işlem vapur kumpanyalarıyla devam etmiştir. Özellikle, Avusturya Lloyd Kumpanyası, Osmanlı sahilleri ile Avrupa arasında yaptığı mal taşımacılığının yanısıra posta taşımacılığını da üstlenmiştir. Bunun ardından Rus ve Yunan vapur şirketleri de posta işlerine girmişlerdir.

Başlangıçta Avusturya ve Rusya'nın fiilen uygulamaya koyduğu posta işleri kısa zamanda diğer Avrupa ülkelerine de bir "ayrıcalık", bir "hak" olarak tanınmıştır. Fransa, 1740'ta imzalanan ve Fransa'ya diğer ülkelere tanınan ayrıcalıkların aynen tanınacağını karara bağlayan antlaşmadan yararlanarak 1812'de posta işlerine başlamıştır. Daha sonra, 1832'de İngiltere'ye ve 1834'te Yunanistan'a Osmanlı Devleti sınırları içinde posta hizmetleri görme hakkı tanınmıştır.

1840'ta Osmanlı posta örgütünün kurulmasından sonra, yabancı posta örgütlerinin kaldırılması yolunda bazı girişimler olmuştur. Ancak, Osmanlı postalarının etkin bir şekilde faaliyet gösterememesi, ilk girişimleri sonuçsuz bırakmıştır. Osmanlı posta örgütünün kurulmasından 24 yıl sonra, 1864'te Âli Paşa zamanında, yabancı posta örgütlerinin kapatılması için yeni girişimlerde bulunuldu; elçiliklere, Osmanlı posta örgütünün yeniden düzenlendiği bildirildi ve kendi postanelerini kapatmaları istendi. Bu talebe, sadece Rusya kısmen uydu, elçilik kanalıyla yapılan posta hizmetlerine son verdi, ancak, bir vapur şirketi yük taşımacılığının yanısıra posta işlerini de yürütmekle görevli kılındı. Avusturya ve Fransa ise bu talebe kesin bir şekilde karşı çıkarak uygulamalarını devam ettirdi. Bu durum karşısında Rusya da eski uygulamasına döndü. 1869'da İtalya'nın Trablusgrap'da fiili bir durum yaratarak posta örgütünü kurmasından sonra, Osmanlı Devleti, yabancı postanelerin kapatılması için yeniden girişimlerde bulunduysa da bunlardan da bir sonuç alınamadı. Hatta 1870'te Almanya ve 1873'te Mısır Hıdivliği Osmanlı sınırları içinde posta taşımaya başladı. 1874'te Bern'de yapılan toplantı sonucu "Uluslararası Posta Birliği" kuruldu. Bu toplantıda bulunan Osmanlı delegeleri, ülke içindeki yabancı posta örgütlerinin kapatılması için çaba harcadılar; konuyu derinlemesine açıkladılar. Ancak, buradan da kesin, kalıcı bir sonuç elde edilemedi.

Bu başarısızlıklardan sonra, Osmanlı hükümeti, İngiltere'den bir posta uzmanı getirterek, 1880'de uluslararası düzeyde iş görecek bir Osmanlı posta örgütü kurdu. Ancak, İstanbul'da açılan dört postane sadece birkaç şirketin posta işlerini üstlenebildi, bu arada, Avrupa'yla bağlantıyı sağlamak amacıyla Varna'ya düzenlenen vapur seferleri gereken düzenliliği gösteremeyince uygulanmaya çalışılan model sonuçsuz kaldı. Daha sonraki yıllarda, uluslararası çalışmalara ağırlık verildi ve bunun bir sonucu olarak 1881'de Mısır ve Yunanistan postaneleri faaliyetlerini tatil ettiler. 1883'te de İtalyan postanesi kapandı. 1896'da İstanbul'da faaliyete geçen Romanya postanesi de kısa bir süre sonra kapanmak zorunda kaldı.

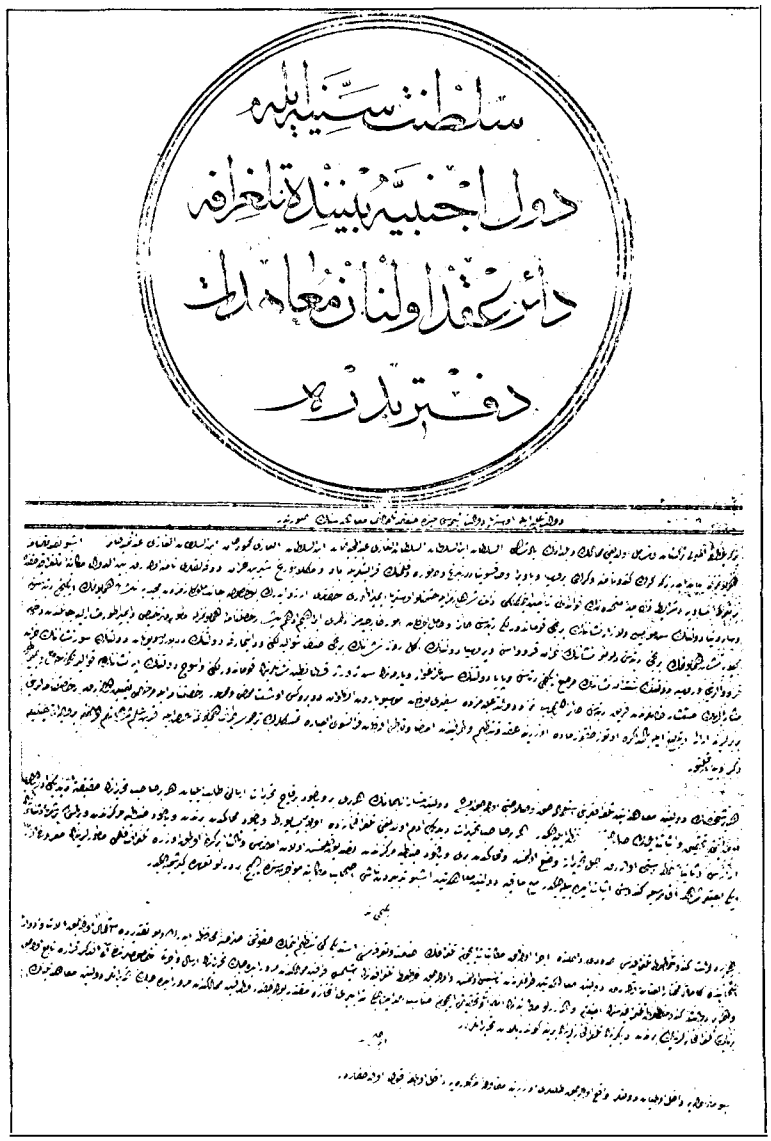
Muhalif Yayını Engelleme

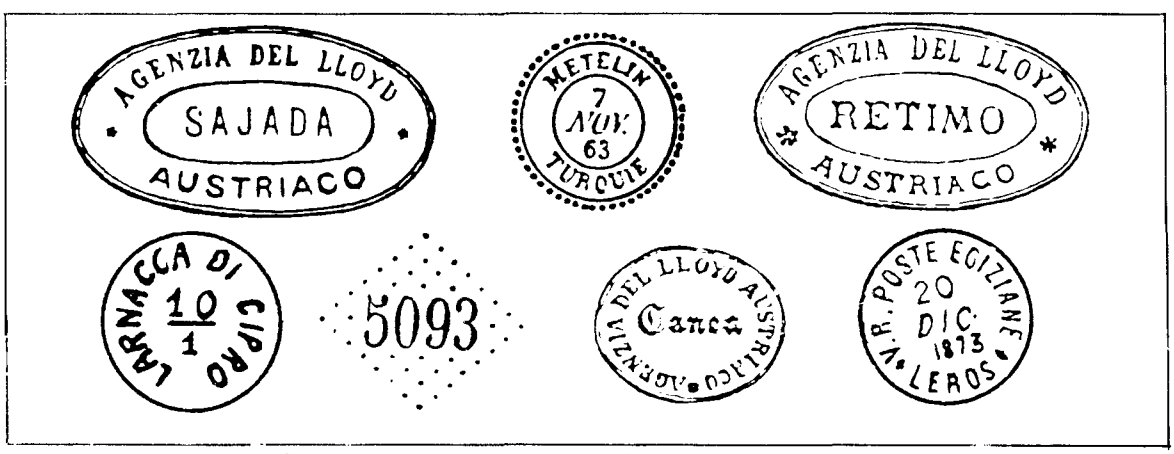
1900'lü yılların başında, özellikle İngiltere ve Fransa gibi Osmanlı Devleti'nde posta örgütüne sahip ülkelerde basılan Jön Türk süreli yayınlarının bu ülkeler postanelerinin aracılığıyla neredeyse günü gününe İstanbul'a gelmesi, konuyu bir kez daha gündeme

getirdi. Yurtdışında basılan "muhalif" süreli yayınların ülkeye girmesini kesin olarak önlemeyi amaçlayan II. Abdülhamid, kapatamadığı yabancı posta örgütlerini değişik yollarla denetlemeye çalıştı; postanelerin çevresine nöbetçiler, "hafiye"ler konuldu; buralarda çalışan Osmanlı uyruklular çeşitli gerekçelerle tutuklandı, sürgüne gönderildi. Ne var ki, Jön Türk yayınları bu kez de yabancı uyruklular aracılığıyla ülkeye girmeye başladı. Bir Jön Türk olan Ahmed Bedevi Kuran, anılarında Avrupa'yla ilişkilerin Galata'daki Fransız postanesi aracılığıyla ve Harbiye'de öğretim üyesi olan Fransız uyruklu Toustin Paşa'nın yardımıyla yapıldığını belirtmektedir. Kuran'ın anlattıklarına göre, Toustin Paşa kendi adına gelen Jön Türk yayınlarını postaneden almakta, daha sonra Çürüksulu Ahmed Paşa'ya vermektedir. Durumun bu yönde gelişmesi üzerine II. Abdülhamid yönetimi, kesin sonuç almaya yönelik bir eyleme girişti. 5 Mayıs 1901'de Avrupa'dan trenle Sirkeci istasyonuna gelen yabancı posta örgütlerine ait çantalara el kondu ve bunlar Yenicami'deki merkez postanesine götürüldü. Merkezde yapılan incelemelerde, çantaların içinde mektupların yanısıra, silah ve benzeri gibi Osmanlı Devleti'ne girmesi yasak olan maddelerin de bulunduğu saptandı. Ancak, elçiliklerin bu eyleme karşı çok sert bir tavır alması üzerine, Bâbıâli bir daha yabancı posta örgütlerinin işlerine karışmayacağına söz verdi.

Yabancı postanelerle baş edemeyen Osmanlı hükümeti 1901'de yurtdışına gönderilecek mevkutelere indirimli fiyat uygulamaya başladı. Bu uygulama 1914'e kadar devam etti.

Çeşitli ülkelere, önemli ayrıcalıklar tanıyan Osmanlı yönetimi, posta işlerinde "bağımsız" kalabilmeyi, yabancı

Yabancı devletlerle yapılan telgraf ve posta anlaşmalarının kaydedildiği defter ve Yabancı Posta damgaları.

posta örgütlerini kapatmayı neredeyse temel bir politika olarak belirledi. Örneğin, 1903'te imzalanan Bağdat demiryolu anlaşmasıyla Alman sermayesine çok büyük imkânlar tanınırken, imtiyaz sahiplerinin Osmanlı hükümetinden izin almadan yabancı posta örgütlerinin malzemelerini taşıyamayacakları ısrarlı belirtildi.

1908 hareketinden sonra Avusturya'ya karşı yürütülen boykot hareketi süresince, bu ülkenin postanelerine karşı saldırılarda bulunuldu; Avusturya postanesinin İstanbul'un önemli merkezlerine yerleştirdiği posta kutuları tahrip edildi. Aynı günlerde, Mizancı Murad da "ecnebi postaları da hukuk-u haysiyet-i hükümeti muhil tecavüzat-ı hariciyyeden"dir demekte ve bu örgütlerin, sağlıklı bir Osmanlı posta örgütü kurulduktan sonra tasfiye edilmesini istemekteydi. Boykot döneminden sonra Avusturya ile imzalanan anlaşmada, bu ülkenin posta örgütü üzerinde de duruldu ve bazı postanelerin kapatılması kabul edildi.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte 1 Ekim 1914'te çıkarılan "İmtiyazat-ı Ecnebiyyenin Lağvı" kanunuyla, yabancı posta örgütleri kesin olarak kapatıldı.

Ancak, savaştan yenilgiyle çıkılması üzerine, yabancı postaneler yeniden faaliyete başladı; Polonya İstanbul'da bir postane açtı. Hem sivil hem de askeri nitelikte olan bu postaneler eskiden olduğu gibi işlerini yürütmeye devam ettiler. Bunların dışında, Yunanistan işgal ettiği yörelerde posta merkezleri oluşturdu.

Londra'da yapılan telgraf kongresine katılan Telgraf ve Posta Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiye Müdürü Melkon Efendi.

Savaştan sonra İstanbul hükümetiyle itilâf devletleri arasında imzalanan, ancak Ankara hükümetinin hiçbir zaman tanımadığı Sevr Antlaşması'nın 262. maddesi yabancı posta örgütleriyle ilgilidir. Maddeye göre "1 Ağustos 1914 tarihinden evvel Osmanlı Devleti'nin eski memleketlerinde posta idareleri bulunan itilâf devletleri posta idarelerini yeniden açmak hakkını haiz olacaklardır."

Ulusal bağımsızlığa gölge düşüren yabancı postaneler meselesi, ancak Lozan Antlaşması'yla kesin bir çözüme ulaştı. Antlaşmanın 113. maddesiyle "Bağıtlı Yüksek Taraflar, her biri kendisiyle ilgili olması bakımından Türkiye'de yabancı postanelerin kaldırılmasını kabul ettiklerini bildirirler" hükmü kabul edildi ve böylece Osmanlı Devleti'ndeki yabancı postaneler meselesi tarihe karıştı.

Telgraf ve Telefon

Osmanlı Devleti'nde yabancıların denetiminde olan iletişim örgütleri sadece postaneler değildi. Telgraf ve telefon haberleşmesi alanında da yabancı sermaye bulunmaktaydı.

İlk kez Kırım Savaşı sırasında kullanılmaya başlanan telgraf, kısa bir süre sonra yaygınlık kazanmıştır. 1900'lerde 36.400 km olan telgraf hatları 1914'te 50.000 km'ye çıkmıştır. Bu alanda, Osmanlı posta örgütünün yanısıra yabancı sermayeli olan "Eastern Telegraph Company Limited" de faaliyet göstermekteydi. Marmara yöresinde bazı hatlara sahip olan şirket, Selânik üzerinden Avrupa'yla da bağlantı kurabilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde 1881'de kullanılmaya başlayan telefon 1909'dan sonra yaygınlık kazanmıştır. Aynı yıl çıkarılan bir kanunla yabancı sermayeli şirketlere telefon tesisi kurma ve işletme ayrıcalığı verilebileceği kabul edilmiştir. Bunun bir sonucu olarak, hükümet adına Maliye Nazırı ile "Western Electric Company", "The British Insulated Halsby Cables Limited Company", "Compagnie Française pour l'Explaitation des Procédes Thompson Huston" adlı şirketler arasında kurulan konsorsiyum ve bu konsorsiyuma dahil olan "National Telephone Company Limited"in idare memurları arasında bir ayrıcalık antlaşması yapılmıştır. "Dersaadet'te Telefon Osmanlı Anonim Şirketi" adını alan bu kuruluş uzun yıllar Türkiye'de faaliyet göstermiştir. □

Osmanlı Devleti Zamanında Günümüzdeki Sınırlar İçinde Kalan Yörelerde Açılan Yabancı Posta Örgütleri

O. Avusturya:
Bozcaada
Çanakkale
Çeşme
Edirne
Gelibolu
Giresun
İnebolu
İskenderun
İstanbul
İzmir
Mersin
Samsun
Sinop
Tekirdağ
Trabzon

1. Rusya:
Çanakkale
Giresun
İnebolu
İskenderun
İstanbul
İzmir
Mersin
Ordu
Rize
Samsun
Sinop
Tarsus
Tirebolu
Trabzon

2. Fransa:
Çanakkale
Enez
Gelibolu
Giresun
İnebolu
İskenderun
İstanbul
İzmir
Mersin
Ordu
Samsun
Sinop
Trabzon

3. İngiltere:
İstanbul
İzmir

4. Yunanistan:
İstanbul
İzmir

5. İtalya:
İstanbul
İzmir

6. Almanya:
İstanbul
İzmir

7. Mısır:
Çanakkale
Gelibolu
İskenderun
İstanbul
İzmir
Mersin

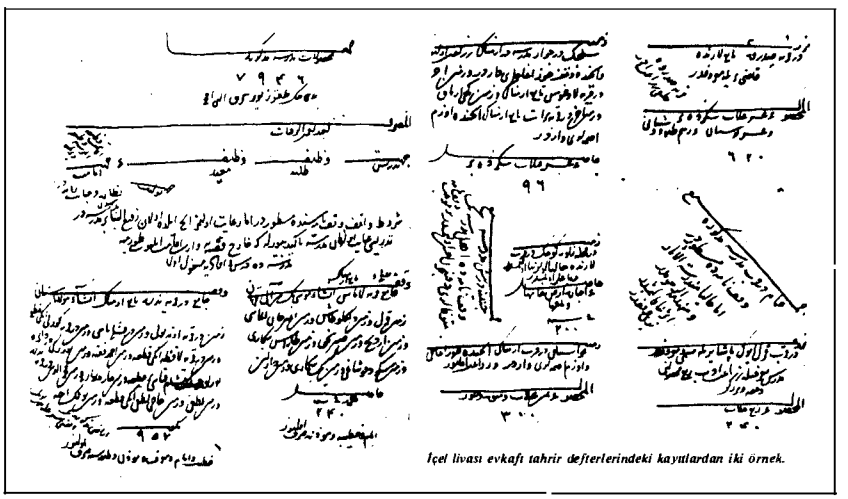
8. Romanya:
İstanbul

9. Polonya:
İstanbul

KAYNAKÇA

- ☐ DURUKAL Hüsnü, "Ecnebi Postalarının Türkiye'de İlgasının 50. Yıldönümü", *Yıllık- Gazetecilik Enstitüsü Dergisi*, 3-4, 1962/1963
- ☐ KUYAŞ Salih, "Posta Tarihi ve Kapitülasyon Postaneleri", *Tarih ve Toplum*, 1, Ocak-1984, 2, Şubat-1984
- ☐ SONKOR Seyfettin, "Türkiye'de Ecnebi Postaları Nasıl Teessüs Etti", *Pul Meşheri*, 5,6,7, Mayıs/Haziran/Temmuz-1931, İstanbul
- ☐ TAN Turgut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları", *SBF Dergisi*, XXII/2, 1967
- ☐ VARLIK M.Bülent, "Türkiye'de Yabancı Postaları", *Türk Pulları Haberler Dergisi*, 91/92,93/94, Ankara, 1973
- ☐ YAZICI Nesimi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Postalar ve Atatürk Türkiyesi'nde Postacılık", *İletişim*, 1981/3

VAKIFLAR

İçel livası evkaft tahrir defterlerindeki kayıtlardan iki örnek.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf

Prof. Dr. Hüseyin Hatemî

Bu konuda ayrıca *Hukuk Düzeni* ve *Ormancılık* maddelerine bakınız.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf

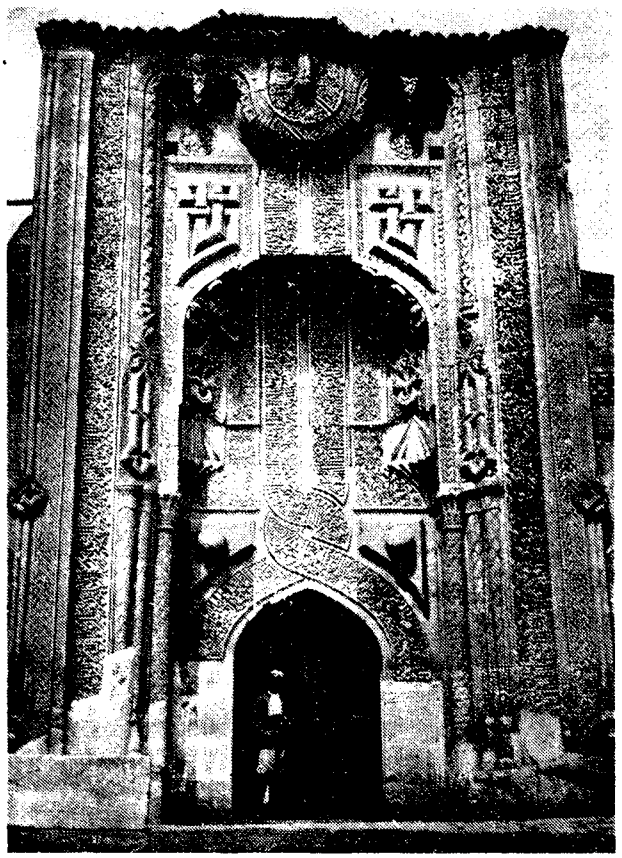
Hüseyin Hatemî

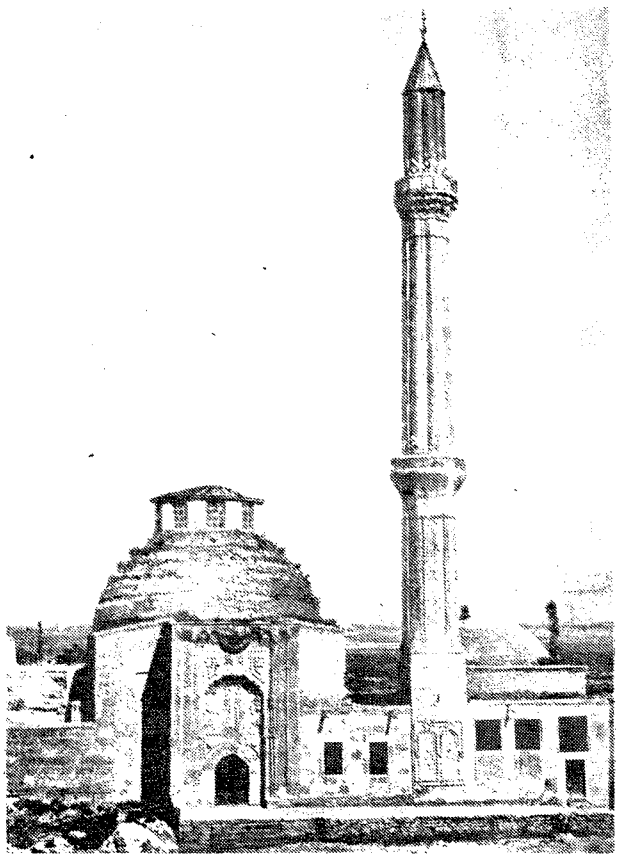
Vakıf Kurumu ve Osmanlı Hukuku

Vakıf kurumunun tam anlamıyla bir İslâmî kurum olduğu ve en geniş ve zengin uygulamasını Müslüman Türk toplumlarında bulduğunun söylenmesi; bizde öteden beri gelenekleşmiştir. Bu yargının doğru olup olmadığına karar verebilmek için vakıf teriminin ardındaki kavramı belirlemek ve hangi özelliğine ağırlık verdiğimizi saptamak gerekir.

Kur'an-ı Kerim'de ve İslâm hukukunun başlangıç döneminin terimleri arasında henüz vakıf terimine rastlanmaz. Kamu hizmetlerini örgütleme görevi devlete yüklenmiştir ve devlet, topladığı vergilerle bu görevi yerine getirecektir. Kamu hizmetlerinin başında gelen ve önemi en kesin ifadelerle vurgulanan devlet görevi; yoksullukla savaş ve yoksulluğu ortadan kaldırarak herkese insanca yaşamayı sağlama görevidir. Ne var ki, bu görevi yerine getirmek için didinen bir toplumda aşırı kazanç, lüks ve israf yolları kapalı olacaktır. Bu da insanların birçoğunun bencil içgüdülerine uygun düşmediğinden, İslâm kamu hukuku kuralları; gitgide büyüyen bir sapma açısı yönünde saptırılmıştır. Bu sapmanın iyiden iyiye belirginleştiği üçüncü halife Osman dönemi bir halk ayaklanması sonucunda kapanınca, halife Ali; tekrar İslâm kamu hukuku kurallarını egemen kılmak için sonuna kadar uğraştı. Ne var ki, özellikle Bizans egemenliği altından İslâm egemenliğine geçen ve kısa bir zaman sonra da İslâma karşı bir örtülü devrim hareketinin (karşı-devrim) önderi olan Muaviye'nin valiliğiyle yönetilen Suriye yörelerini Medine'den gelen kurallara göre yönetmek çok zorlaşmış, artık karşı-devrim kısa vadede başarıya ulaşmıştı. Kendisinden sonraki yönetim için karamsar olan Ali; kurmaya uğraştığı bütün düzeltme ve düzenleme önlemlerinin; kendisinden sonra tamamen yıkılacağını; devlet hazinesine (Beytülmal) ait olması gereken malvarlığı unsurlarının ve gelir kaynaklarının yönetici çıkar grupları tarafından yağmalanacağını görüyordu. Bu sebeple Peygamber'in de devlet reisi sıfatıyla yaptığı ve ilk iki halife döneminde de örnekleri görülen *"Kamu hukuku tahsisleri"*ne dini bir dokunulmazlık kazandırmak istedi.

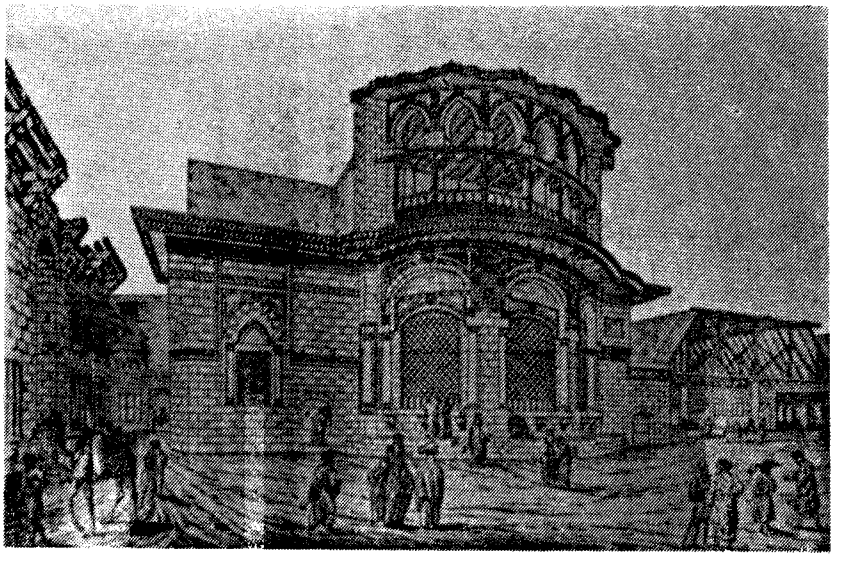
Kur'an-ı Kerim terimleriyle esasen *"sadaka"* kelimesinin bugün kullandığımız *"Allah rızası için ferdi ve ihtiyarî bağış"* anlamından daha geniş bir anlamı vardı. Ödenmesi zorunlu devlet vergileri (zekât) yanında ihtiyarî bağışlar da "sadaka" kapsamına giriyordu. Bu sepeble, Hz. Ali'nin uygulamasında, devlet reisi sıfatıyla yaptığı kamu hukuku tahsisleri *"sadaka-i mevkufe"* adını aldı. "Mevkuf" deyimiyle bu tahsislere "dokunulmazlık" kazandırılıyor, daha sonra ortaya çıkacak "sözde-halife"lerin keyfî tasarruflarına karşı hiç değilse bazı kamu malları; kamu hizmetlerine sürekli olarak tahsis edilmek suretiyle korunuyorlardı. Bu uygulama; daha sonra Osmanlı hukukunda "gayrisahih vakıf" veya "tahsis ve irsad kabilinden vakıf" adı verilen uygulamanın temeli olacaktır. Diğer yandan; İslâm hukukunun başlangıç döneminde toprak mülkiyetine geniş ölçüde yer verilmemiş ve muhtemelen hiç tanınmamış olduğu için; özel hukuk alanında terim olarak "vakıf" terimine rastlanmadığı gibi; geniş bir vakıf uygulaması olduğunu gösteren işaret de yoktur. Bazı rivayetlerde görülen "habs" terimi, özellikle Medine toprağında kendisini gösteren ve daha sonraki vakıf uygulamasının temeli sayılabileceği şüpheli olan bir hukuk kurumuna işaret ediyordu. Medine toprağı zorla alınmadığı, kılıçla fethedilmediği, "meftuhul-anve" olmadığı için, bu arazi üzerindeki hak, İslâm yönetimine girişdeki sahipleri elinde bırakılmıştı. Bu gibi arazinin üzerindeki hakkın devlet hazinesine (Beytülmal) dönebilmesi için; hak sahiplerinin mirasçısız ölmesi veya haklarını Beytülmal'e bağışlamaları gerekiyordu. Kesin bir bağış yapmasalar dahî; bir gayrimenkulün meselâ kuyusu veya kaynağı olan bir arazi parçası veya bir bağ veya bahçenin yararlanmasının belirli bir süre de olsa yoksullara, ihtiyaç sahiplerine tahsisi hoş görülüyor, *"sadaka"*dan sayılıyordu. Ancak; tahsis eden *"habs"* usûlüyle yaptığı, temlik ve temellükten habsettiği bu *"sadaka"*sından -büyük bir ihtimalle- dönebiliyordu. "Ebedî" tahsis usulü henüz yerleşmemişti. Bu tahsisden kendisi hayatı boyunca dön-

VAKIF TERİMİ: *Kur'an-ı Kerim'de ve İslâm Hukuku'nun başlangıç dönemlerinde vakıf terimine rastlanmaz. Kamu hizmetlerinin yürütülmesinde olduğu gibi devlet, yoksullukla savaşta ve yoksulları korumakla da görevlidir. Daha sonraki gelişmeler İslâm kamu hukukunda da bazı değişimler yarattı. Ancak yine de başlangıç dönemlerinde vakıf uygulaması görülmemektedir. Daha sonra İslâm miras hukukundaki gelişmeler, verilen önemin artması sonunda vakıf kurumunun gelişmesi başladı. Karakeçili aşiretince yoksul ve zayıfların doyurulması (altta), Konya'da İnce Minare Camii kapısı (üstte, solda), Konya İnce Minare Camii (üstte, sağda).*

VAKFIN BAŞLANGICI: İslâmiyet'ten önce vakfın kökeni konusunda kesin bir tarih olmamakla birlikte Babil ve Sümerlerde vakıf kurulduğuna rastlanmıştır. İslâm öncesi Araplarda ise dinî kurumlara birtakım malların tahsis edildiği görülmüştür. İslâm öncesinde bilinen tek olay Ka'be'nin Hz. İbrahim tarafından vakfedilmesidir. Kâbe (karşı sayfada), Mısır'da sebil ve okul (yanda).

memiş olsa bile mirasçılarının dönmesi imkânı olmak gerekirdi. Oysa İslâmın ilk yüzyılı dolmak üzereyken; İslamın kurmak istediği mülkiyet düzeninden sapmalar da oldukça önemli boyutlara varmaktaydı.

Fethedilen arazînin mülkiyeti artık "kıyamet"e kadar *"mevkuf"* olmak ve özel mülkiyete konu edilmemek gerekirken; devlet reisinin (Halife) Beytülmal'den temlik yapma yetkisi bazı formüllerle kitaba uyduruluyor, böylece toplumda önemli servet farklılıkları doğmasına yol açılıyordu. Diğer yandan devlet reisinin ceza hukuku ve idare hukuku alanındaki yetkileri İslâmî kavramlar zorlanarak genişletiliyor; "sultan"laşan "halife"ye tebaası ve özellikle devlet erkânının canı (siyaseten katl) ve malı (müsadere) üzerinde tasarruf imkânı tanıma yoluna giriliyordu.

Diğer tarafdan; İslâm hukukunun miras hukuku alanında gerçekleştirdiği "devrim" de bir karşı-devrime değer önemde görünüyordu: Çünkü İslâm miras hukuku o zamana kadar miras hukukunda hak sahibi sayılmalarına pek alışılmayan kadınlara da miras hakkı tanıdığı gibi; bir ailede toplanmış servetlerin nesilden nesile o ailede kalmasına imkân vermiyor, bir ölüm halinde servetin geniş bir mirasçı zümresi arasında parçalanmasına yol açıyordu. İslâm miras hukuku kuralları saptırılmadan uygulandığı takdirde bu parçalanmanın önlenmesi imkânsızdı: Çünkü İslâm hukuku kuralları gereğince yalnız belirli ve sınırlı mirasçılar değil bütün mirasçılar *"mahfuz hisseli mirasçı"*ydı.

"İradî mirasçılık" yönünde; bir kimse sadece malvarlığının üçte birini vasiyet edebilirdi. Üçte bir (sülüs) aşılmış ise; bu aşan miktara mirasçılar itiraz edebilirler, icazet vermeyebilirlerdi.

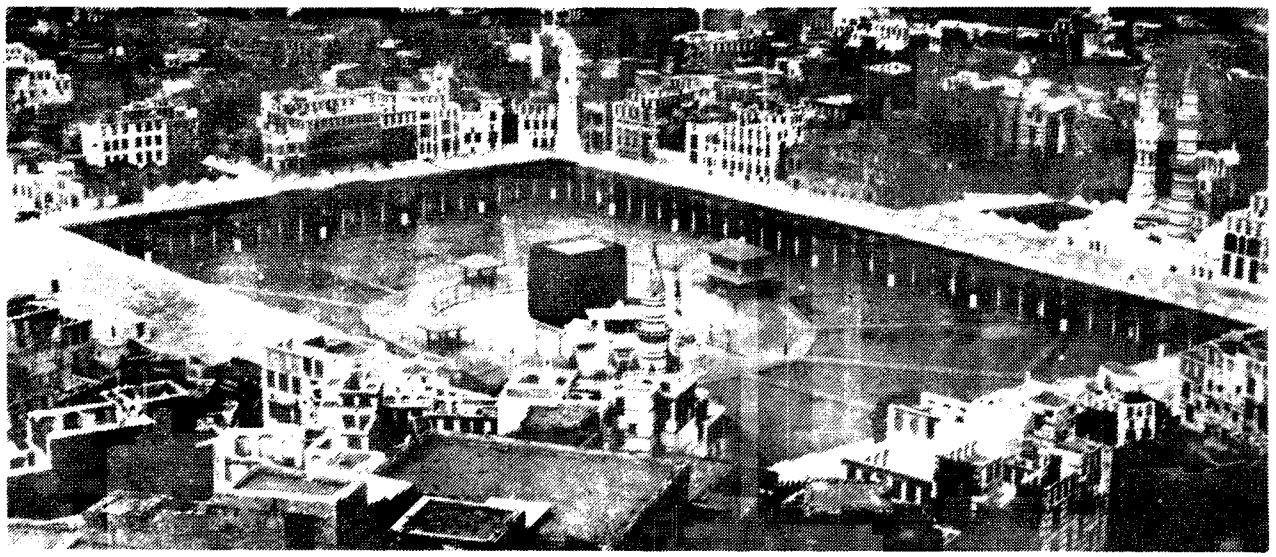
Demek oluyor ki terekenin (terike) üçte ikisi; hangi mirasçı sözkonusu olursa olsun, geride kalan mirasçıların toplam miras hissesini meydana getiriyordu ve mirasçılar kanuni miras paylarına göre bu kısmı paylaşacaklardı. Diğer bir deyişle her mirasçının mahfuz hissesi (saklı payı) değişmez bir oranla, kanunî miras payının üçte ikisi oluyordu. Kadın mirasçılar da mahfuz hisseyi koruyan kurallardan yararlanacaktılar.

Şu halde İslâm kamu hukuku kurallarının saptırılmasından ve özellikle kamu malı sayılması gereken toprakların özel mülkiyete aktarılması yollarının bulunmasından sonra; aşırı ve göze batan servet yığanların iki yönden bir korunmaya ihtiyaçları vardı: Bu korunma bir yandan Halife-Sultan'ın "müsadere" yetkisine, bir yandan da bunca tehlikeyi göze alarak yığılan servetin bir aile içinde ve özellikle büyük erkek evlat elinde kalarak nesiller boyu o aileye nüfuz ve kudret imkânı sağlanmasını önleyen İslâm miras hukuku kurallarına karşı olmalıydı. Bu sebeple *"sadaka-i mevkufe"* kavramı zorlandı ve evlât lehine vakıflar (zürrî vakıflar) da bu kavramın içine alındı.

Bir kimse, "soyu inkıraz buluncaya (kesilinceye) kadar" vakfettiği malların gelirlerini soyundan gelenlerin (ve isterse sadece erkek soyunun) yararlanmasına vakfedebiliyor, böylece yalnız soyun kesilmiş olması halinde o malların "fukarâ"ya tahsis edilmiş olması, bu "vakf"ın "sadaka"dan ve hayırlı bir iş sayılmasına yetiyordu. Vakıf vakfedenin vasiyetiyle meydana getirildiği takdirde veya ölümle sonuçlanan son hastalığı (maraz-ı mevt) sırasında yapıldığı takdirde yine mahfuz hisseli mirasçıların itirazıyla karşılaşabiliyor, "sülüs" haddini aşamıyordu. Buna da bir çare bulmak gerekiyordu.

*"Örfler"*e şer'î kurallardan daha çok değer verme yoluna giren ve ismini taşıdığı Ebu Hanife'nin görüşlerinden hemen bütün temel noktalarda ayrılan Hanefi Mezhebi hukukçuları bu çareyi bulmakta gecikmediler: Bir kimse sağlığında vakıf meydana getirdiği takdirde "sülüs" haddi sözkonusu olmuyor, bütün malvarlığını bir vakfa tahsis etse bile ölümünden sonra mirasçıları itiraz edemiyorlardı. Ancak; bir kimsenin sağlığında vakfa tahsis ettiği malları üzerinde yönetim ve yararlanma hakkını kaybetmesi, sağlıkta vakıf yapmayı oldukça sevimsiz kılabilirdi. Bu sebeple hukukçuların daha fazla gayret sarfetmeleri, buna da bir çare bulmaları gerekiyordu. Çare şöyle bulundu: Bir kimse, ölünceye kadar kendi kendisini vakfının yöneticisi (mütevelli) ve vakfından tek yararlanan kimse olarak tayin edebilirdi. Menkul vakfı da örflere dayanılarak caiz sayıldı. "Örfler", daha sonra gelir getirmek üzere para vakfedilmesini de caiz kılarak, böylece vakıf kurumunun gelişmesi için hiçbir engel kalmamış olacaktır.

Menkul bir mal, meselâ 16. yy başlarında İstanbul'da örneklerine rastla-

nacağı gibi mahalle halkının ihtiyacında kullanılmak üzere bir tencere veya kazan vakfedilmiş ise, veya yine İslâm hukukunun temel kurallarına tamamen aykırı bir şekilde bir "köle" belirli hizmetler için vakfedilmişse, bir "tüzel kişilik" doğduğundan söz edilemez. Belirli bir amaç için gelir getiren mallar vakfedildiği takdirde ise; vakfın *"mattûb"*u ve *"zimmet"*i olabilir. Açıkça söylenmese ve nazariyesi geliştirilmiş olmasa bile, bu gibi vakıfların ayrı bir tüzelkişiliği vardır. Daha önce meselâ *Kâbe*'nin hak sahibi olması kabul edilmiş olduğundan, gerçek kişiler karşısında meydana çıkan bu yeni kişilik türü fazla yadırganmamış olacaktır.

Yabancı Hukukun Etkileri

İslâm vakıf kurumunun, doğrudan doğruya Roma hukukundan değilse bile, Suriye ve Mısır'da uygulanan Bizans hukukundan etkilendiğini ileri süren ve oldukça taraftarı olan bir görüş vardır. "Örf"e hiç değilse Şeriat'ın yanında talî bir kaynak olarak değer veren İslâm hukukçularının; Suriye, Irak, Mısır gibi yörelerdeki kurumlardan etkilenmiş olmaları hiç de uzak bir ihtimal değildir. Ne var ki, bu etkilenmeyi abartarak Bizans hukukunun vakıf kurumunun tek kaynağı olduğunu ileri sürmeye imkân yoktur.

Her şeyden önce bu yörelerde uygulanan hukuk kuralları da klasik ve saf anlamda bir tekdüze hukuk sistemi değil; yöredeki çok eski uygarlıkların kalıntısı olan örflerin karışımından meydana gelen bir hukuktur. İslâm hukukunun kaynağının Roma hukuku olduğu dahî ileri sürülmüştür. Oysa nasıl bütün sistem için bu görüş tek başına kabul edilemez ve ancak "örf" kaynağı dolayısıyla uygulamada bazı etkilerin olabileceği ileri sürülebilirse; vakıf kurumunun tek kaynağının Bizans hukuku olduğunun ileri sürülmesi de doğru değildir. Hele Roma hukukunun tek kaynak olduğu hiç söylenemez. Sasanî hukuku incelenirse orada da benzer kurumlarla karşılaşılabilir. İbranî hukukunda hatta Samî kökenli bir dil kullanıldığından *"sadaka"* gibi terimlerde ortaklık dahî sözkonusu olabilir. Her şeyden önce, başka hukuk düzenlerinin bu konuda İslâm hukukunu ne dereceye kadar etkilediğini saptamak istediğimizde, iki tür "vakf"ı birbirinden ayırmak gerekir:

a) Devlet reisinin yaptığı veya onun izniyle meydana getirilen gayrisahîh vakıflar (tahsis ve irsad kabilinden vakıflar): Bunlar için Osmanlı hukukunda kullanılan *"gayrisahîh"* terimi; bu vakıfların geçersiz ve hükümsüz olduğunu değil; özel mülkiyetten yapılmayan, Beytülmal'e ait mal ve gelirlerle meydana getirilen, bu sebeple de "dar ve gerçek anlamıyla vakıf" sayılmayan bir kurum karşısında olduğumuzu gösterir.

Bu vakıfların kökeninin Roma hukuku olduğu söylenemez. Resmi dini olması veya belirli bir dine göre örgütlenmesi aranmaksızın, iktidarı elinde tutanların mensup olduğu dinin üstün tutulduğu devletlerde de her zaman belirli arazî, bina veya gelirlerin bir tapınağa, bir manastıra, bir dinî topluluğa tahsis edildiği görülebilir.

Bazı İslâm hukukçuları veya çağdaş Türk hukukçuları da bir tarafdan vakıf kurumunu İslâmdan sonra, hatta Türk-İslâmdan sonra ortaya çıkıp gelişmiş bir kurum olarak görmek isterlerken, bir yandan da İbrahim Peygamer'in vakıflarından veya Uygur vakıflarından söz etmektedirler. "Devlet" dediğimiz toplumsal görünümün ortaya çıkışından beri bu gibi "tahsisler"in de ortaya çıkması tabiîdir. Bu görünümleri üstyapı kurumlarının birbirini veya biri diğerini etkilemesiyle açıklamak yerine benzer altyapıya sahip insan topluluklarında benzer kurumların oluşabilmesiyle açıklamak daha yerinde olur.

İslâmın temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in "sadaka"yı geniş anlamda kullandığını ve devlet reisinin Kur'an-ı Kerim'de gösterilen kamu hizmetlerine kamu mallarını tahsis etmesinin bile Allah rızasına ve Allah'a yakınlaşma amacına (Kurbet) uygun bir davranış olarak *"sadaka"* şeklinde adlandırıldığını biliyoruz. Hazret-i Ali; bu tahsislerin bozulmasını önlemek için bunların "sadaka-i mevkufe" olduğunu belirtmiş ve belki İslâmda ilk kez olarak bu sadakaların kullanılış yönetmeliğini (Vakfiyye) yazdırmıştır.

Demek oluyor ki; bu tür "kamu hukuku tahsisleri"nin kökeninin Roma veya Bizans hukuku olduğu söylenemez. Nasıl bugün kamu kaynakları ve parasıyla kurulan bazı kurumların "özel hukuk kurallarına göre faaliyet göstereceği belirtiliyorsa, yine tarihi sebeplerle özel hukuk-kamu hukuku ayırımının çok kesin ve belirgin olmadığı

İslâm hukukunun sonraki gelişimi içinde bu vakıflar da sahih vakıflar gibi "mütevellî" eliyle yönetiliyorlar, bu mütevellîler çoğunlukla şahsen değil görevleri dolayısıyla belirtilmiş bir merkezi devlet görevlisi olsa bile, halk gözünde "sahih vakıflar"dan ayrılamıyorlardı.

Cumhuriyet döneminde ve 1967'den sonra Türkiye'de başka nedenlerle yeni bir "vakıfçılık akımı" doğduğundan kamu kaynaklarının tahsisiyle meydana getirilen bu vakıflar da "atalarımızın ferdî hayırseverlik duygusunun tezahûrleri" olarak gösterileceklerdir.

b) Sahîh vakıfları da bazı altbölümlere ayırarak incelemek gerekir:

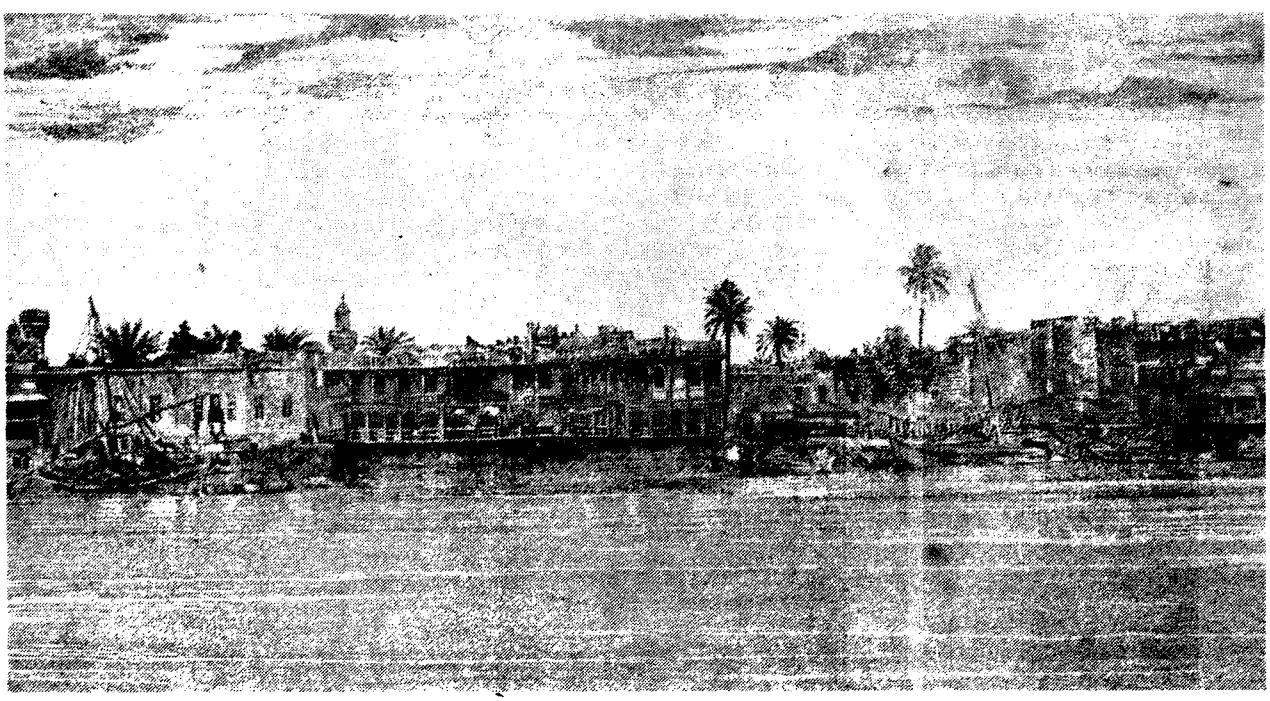
aa) *Evlat lehine değil de gerçekten hayrî amaçlarla yapılmış vakıflar:* Nasıl kamu kaynakları kullanılarak kurulan *"İrsad kabilinden vakıflar"*ın iktisadî önemi özel mülkiyet kaynaklarıyla kurulmuş vakıflara oranla çok daha büyük ise, sahîh vakıf kesimi içinde ana amacı evlâda yarar sağlamak veya evlâddan bir kısmı zararına diğerini üstün tutmak olan vakıflar da saf anlamda hayrî amaçlarla kurulan vakıflara oranla iktisaden daha önemli boyutlarda kurulmuşlardır.

Saf anlamda hayrî amaçlarla vakıf kurma ve ayrı tüzelkişilikler meydana getirme süreci, belki de İslâm kamu hukuku kurallarından sapılmış olsaydı, kendisini bu şekilde göstermeyecek, Kilise hukukundaki duruma benzer şekilde, "müminler topluluğunu temsil eden manevî kişilik"e yükümlü kazandırmalar yapılacak, ayrı tüzelkişilikler meydana getirilmeyecekti.

Klâsik Roma hukukunda *"bağımsız vakıf"* kurumu yoktur. Diğer bir deyişle; *"kişiliği haiz bir mal topluluğu"* (Vakıf) meydana getirmek yerine; bir şahıs topluluğuna, meselâ müminler topluluğunun manevi şahsiyeti olan kiliseye yapılan bir kazandırma (yükümlü kazandırma, donatio sub modo) vardır. Bununla beraber 5-6. yy'lardan sonra, özel bir yönetime bağlı ve bağımsız, İslâm hukukunda olduğu gibi, açıkça söylenilmese ve nazarî bakımdan açıkça ortaya konmuş olmasa bile tüzelkişiliği olan hayır amaçlı (Piae Causae) mal topluluklarının bulunduğu da ileri sürülmektedir. Bu doğru ise ve gerçekten kiliseden veya bir başka şahıs topluluğundan bağımsız "vakıflar" Bizans hukukunda var idiyse; Bizans etkisi değilse bile benzerlik daha da güçlenecektir. Şurası da unutulmamalıdır ki saf anlamda hayrî vakıfların temel amacı yönünden esasen "etki" değil sadece benzerlik sözkonusudur.

"Sadaka" ve "kurbet" kasdı Bizans hukukundan değil Bizans hukukuna Hıristiyanlıktan ve dolayısıyla İslâm ile Hıristiyanlık arasında ortak olan kaynaktan gelmektedir. Belki sadece şu yönden bir etkilenme sözkonusu olabilir: Bizans hukukunda hayır amacıyla yapılan (Piae Causae) bağışlamalar ve bunlardaki süreklilik unsuru; İslâm hukukunda daha da geliştirilerek *"sadaka"*yla alelâde *"bağışlama"* hukuken birbirinden ayrılmış, ayrıca açıkça belirtilmese bile, yine örflerin etkisiyle menkul (taşınır) vakfının kabulüyle ortaya çıkan ve para dışında kalıp "ayn"ından yararlanılan menkuller bir yana bırakılırsa; vakıf kurulmasına yol açan işlem bir bağımsız *"tüzelkişilik kurma işlemi"* haline getirilmiştir.

Vakıf kurma işlemini tek taraflı bir hukuki muamele, İslâm hukukunda bazı mezheplerde kullanılan terimle bir *"ikaa"* sayan görüşlerle, gerçek kişiler alanındaki, kölelerin *"azad edilmesi"* işlemine benzeten görüşlerde bu nitelik daha da belirgindir.

FARKLI GÖRÜŞLER: *İslâmiyet'te vakıf kurumunun etkilendiği hukuklar arasında Roma ve Bizans hukukunun olduğunu öne süren görüşler vardır. Aslında Suriye, Mısır ve Irak gibi yörelerde böylesi kurumlardan etkilenmek sözkonusu olabilir. Bununla birlikte vakıf kurumunun kaynağını Bizans hukukuna bağlamak yanlıştır. Bağdat (üstte), Mısır'da Sinan Paşa Camii'nin iç ve dış görünümü (karşı sayfada).*

Demek oluyor ki, aslında Bizans kurumlarının doğrudan doğruya *"taklid"* edilmesinden çok, "örf" kaynağının verdiği imkânla örnek alınması, fakat İslâm hukuku kurallarının ve İslâm dünyasındaki şartların da göz önüne alınarak Bizans ve Batı'dan farklı bir gelişime girilmesi sözkonusudur. "Örf" yoluyla örnek alma görünümü de daha çok aşağıda inceleyeceğimiz "aile vakıfları"nda belirginleşecektir.

Niçin Ortodoks, Gregoryen ve Katolik dünyasında olduğu gibi "kilise" manevî şahsiyeti yararına yükümlü bağışlamalar (donatio sub modo) yapma yerine bağımsız vakıflar kurmak yoluna gidilmiştir? Evlâd yararına yapılan vakıflarda bunun sebebini anlamak daha kolaydır: Servetin aile içinde kalması istendiğinden, bağımsız bir örgüt kurulması ve aile içinden "mütevelli" tayin edilmesi de amaca daha uygun görülecektir.

Gerçek anlamda hayır amacıyla meydana getirilen *"sahîh vakıflar"*da ise; bağımsız tüzelkişilik meydana getirme eğilimi şu olguyla açıklanabilir: İslâmda; Hıristiyan dünyasında olduğu gibi bir "kilise" olgusu yoktur. Bu sebeple; tam olarak Batı'daki duruma benzemese dahi az çok hatırlatır bir görünümün doğması için, kamu hukuku kurallarından saptırılan devlete açıkça güvensizliğini ifade eden bir Şiî uygulamasını beklemek gerekecektir.

Sünnî çevrelerde ise bir taraftan devletin "Asr-ı Saadet" özelliklerinden uzaklaştığı düşünülmekle birlikte; devlet reisi-Halife'nin meşru olmadığını resmen itiraf a da gidilmemesi dolayısıyla; Şiî çevrelerde olduğu gibi devlet örgütü dışında bir "müctehid", bir "hâkim-i şer" kabul edilememiş, Beytülmal'i yönetenlere de tam güven duyulamadığı için Beytülmal yararına yükümlü kazandırma yapma yerine ayrı ve bağımsız örgüt kurma düşüncesi üstün gelmiştir.

Şiîliğin başlangıç döneminde imamlar gözetim altında olduklarından, imamların "mütevellî" tayin edildiği tek merkezli vakıflar veya "sadakat" (sadakalar) yerine yine Sünnî çevrelerde olduğu gibi ayrı vakıflar düşüncesi üstün tutulmuş olabilir. Nitekim nasıl Katolik ve Ortodoks uygulamasına az çok benzer bir "vakıf" (veya yükümlü kazandırma) uygulamasının doğabilmesi için Şiî Mezhebi'nin resmiyet kazanmasını ve seyyidlik ve ruhanî mürşidlik iddia edebilen Safevî hanedanının son bularak dindarlar gözünde böyle bir niteliği dahî olmayan *Kacarlar* sonrası İran'ını beklemek gerekmişse, Batı'da da durum aksine olmuştur.

Hıristiyan dünyasında, İslâmın *"bağımsız vakıflar"* uygulamasının "yükümlü kazandırmalar" uygulamasının yerini aldığını görebilmek için de Reformasyon sonrası Avrupasında Protestanlığın üstün geldiği çevreleri beklemek gerekmiştir: Protestan dünyasında da Katolik kilisesiyle ilişki kesildiği için, Sünnî İslâm dünyasında benzer şartlar doğmuştur. Devlet dışında, artık *"inananlar"*ın bağlanacağı ve güveneceği güçlü bir manevî kişilik yoktur. Ancak "laik" güçlere dayanarak Katolik kilisesinin elinden kurtulabilen Luther; bir *"Protestan Papa"* olamazdı. Bu sebeple de, aynı zamanda -hiç değilse Safevîler kadar- ruhanî önderlik iddia eden Protestan kral ve prenslere de güvenilemeyerek Allah'ın hakkını Kayser'e vermek yerine, İslâm dünyasında olduğu gibi bağımsız vakıflar (Stiftung) kurma yoluna gidilmiştir.

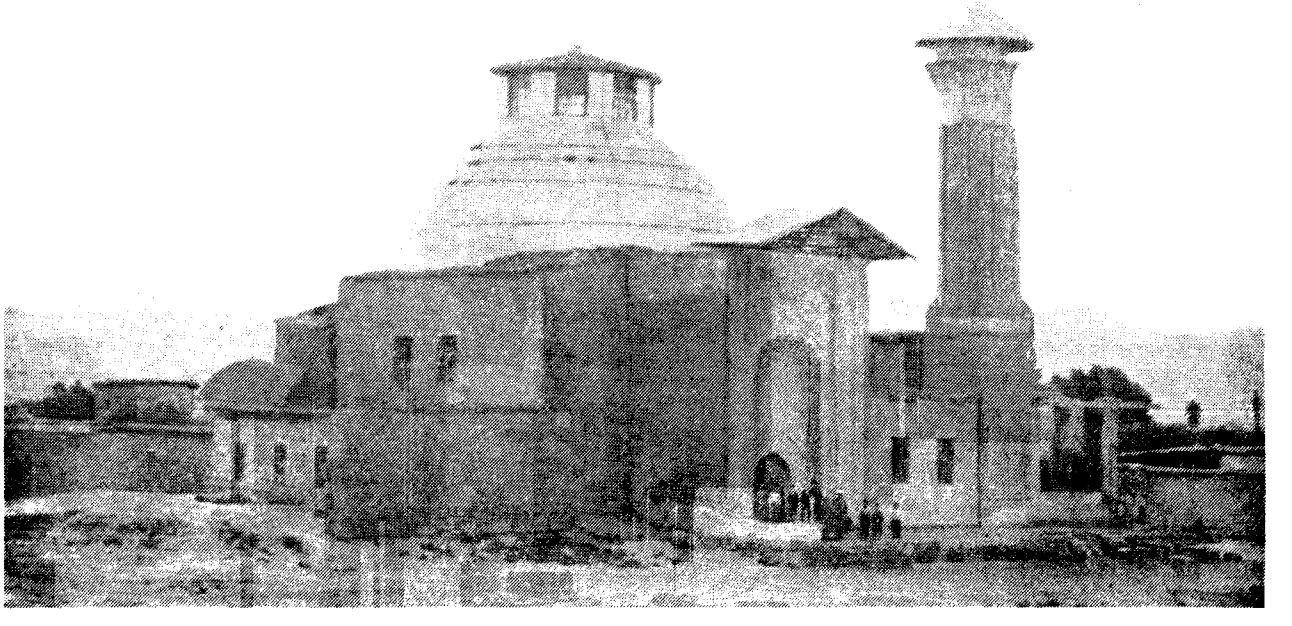
bb) *Aile Vakıfları:* Özellikle bu alandaki gelişim İslâm hukukunun temel kurallarına değil de örflere dayanır gö-

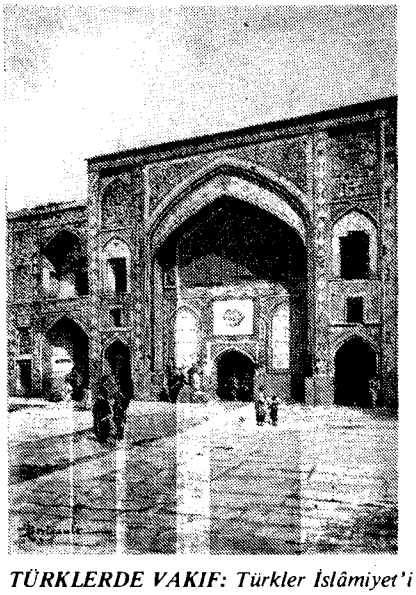

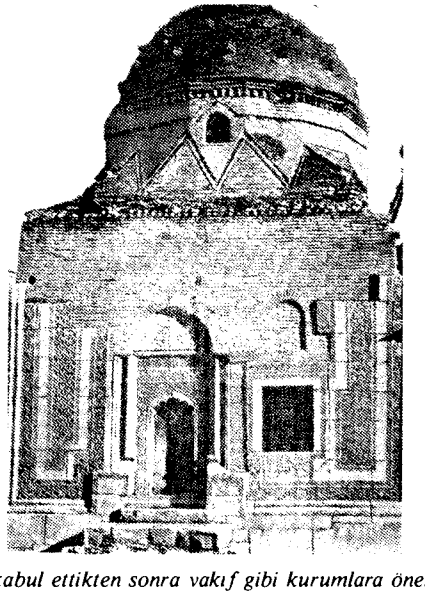

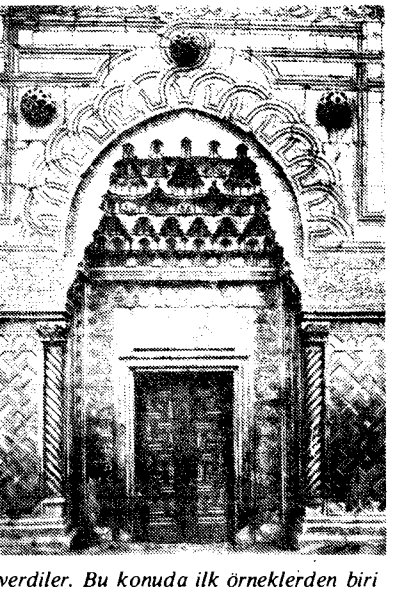
rünmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi; İslâm hukuku kadına da miras hakkı tanımıştı ve servetin bir aile çerçevesinde yığılıp kalarak nüfuz vasıtası olmasına müsaade edilmiyor, toprak mülkiyeti ve faiz ilga edilerek dengesiz ve aşırı servet yığılmaları önleniyor, meşru yoldan kazanılmış servetler de, ancak üçte birinde vasiyet yoluyla tasarruf (tasarruf nisabı) imkânı tanınarak, mirasçılar arasında paylaştırılıyordu.

Üçüncü Halife döneminde belirginleşen ve Emeviler Saltanatı boyunca iyice kökleşen sapmalar ve bu temel kurallara tamamen aykırı uygulamalar sonucunda, artık Abbasî döneminin ilk yüzyılındaki İslâm toplumu bu devrimci ve katı kurallara tahammül edemez bir görünümdeydi. Özellikle Emevî döneminden beri *"Örf"* kaynağı yoluyla örnek alınmaya alışılmış Bizans kalıntısı hukukta ise durum farklıydı: Miras hukuku kuralları ve toprak hukuku kuralları; servetin aile içinde kalmasına çok daha geniş ölçüde imkân verir bir duruma getirilmiş bulunuyordu. İslâmın temel kuralları buna elverişli olmadığından yine yeni ortaya çıkmak üzere bulunan "Vakıf" kurumunun sınırları zorlandı.

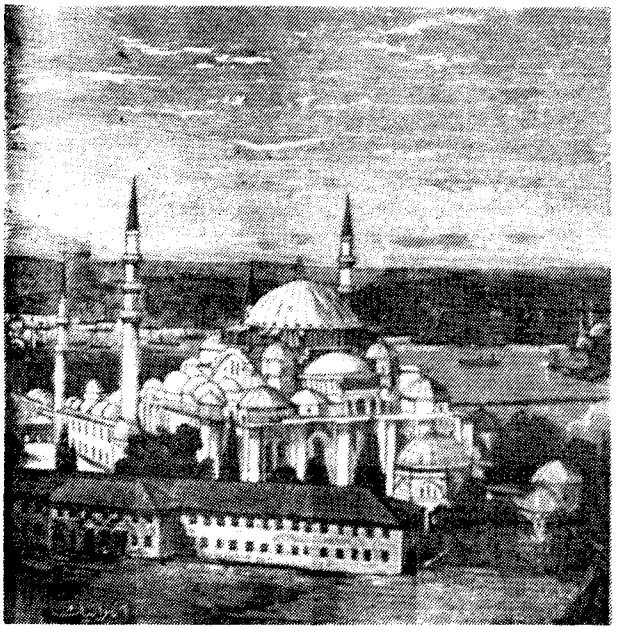

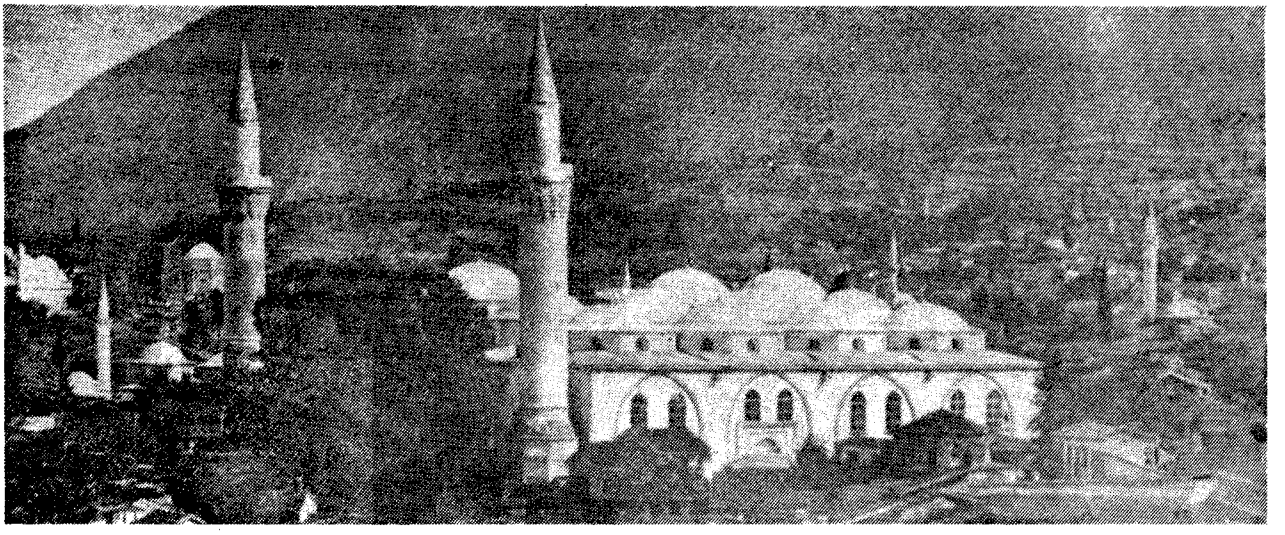

TÜRKLERDE VAKIF: *Türkler İslâmiyet'i kabul ettikten sonra vakıf gibi kurumlara önem verdiler. Bu konuda ilk örneklerden biri de Karahanlı Tamgâc Buğra Han'ın kurduğu vakıftır. Bunun önemi ilk resmi medrese olan Nizamülmülk'ün Bağdat'ta kurmuş olduğu medreseden önce kurulmuş olmasıdır. Yine Tamgâc Buğra Han'ın bu dönemde kurulmuş darüşşifası da Türklerin ilk vakıf örnekleri arasında sayılır. Şiraz vekil medresesi (solda), Konya'da darü'l-huffaz (ortada), Sahib Ata Vakfiyesi'nden İnce Minare Medresesi (üstte), Karatay Medresesi'nin girişi (sağda).*

OSMANLI DEVLETİ'NDE: *Osmanlı hukuk düzeni içinde bireylerin kendi mal varlıklarından tahsis yaparak kurdukları gerçek anlamda vakıflar (sahih vakıflar) yanında devlete ait mal veya gelirlerin tahsisi ile meydana gelen "irsad kabilinden" yani "gayri sahih vakıflar" da vardı. Bunun yanısıra daha sonra faiz yasakları nedeniyle getirilmiş para vakıfları da mümkün sayıldı. Örgütlenme konusunda ilk adım da Orhan Bey'in Bursa'da yaptırdığı cami ve zaviye evkafının nezaretine Sinan Paşa'nın getirilmesi biçiminde oldu. Yıldırım Beyazıd döneminde ise her vilayete birer Müfettiş-i ahkâm-ı şeriyye tayin edildi. Bursa (altta), Süleymaniye (üstte, solda), Ayasofya (üstte, sağda).*

Böylece yine yukarıda değinildiği gibi ölünceye kadar yararlanma hakkı ve yönetimi vâkıfın kendisinde kalan ve vâkıfın ölümünden sonra da İslâm miras hukuku kurallarını altüst edebilen garip vakıflar bu gibi hasîs amaçların hayır amaçlarıyla mezcedilmesi veya hayır amacıymış gibi gösterilmesi, bütün kanuna karşı hîlelerde olduğu gibi, paravan olarak kullanılan hukuk kurumunun saygınlığını azalttı. Hıristiyan dünyasında bu gibi amaçlar dinî ve hayrî bir paravan kullanılmaksızın hiç değilse ayrı bir kurumla tatmin edilebiliyordu (Fideicomissum). Böylece dinî ve hayrî kurumlar, aynı zamanda gerçek kişilere değil de doğrudan doğruya kilise manevî şahsiyetinin görevlilerinin yönetimine bırakıldıklarından, daha çok saygınlık kazanıyorlardı.

Vakıf kurumunun "üstün zekâlı" hukukçular tarafından böyle kötüye kullanılışı, *Tanzimat*'dan sonra hiç ayırım yapılmaksızın bütün kurumun kötülenmesine yol açacak ve böylece Evkaf hazinesinde biriken bir kısım servetle birçok küçük ve mahalleye mührünü basıp tarihî çevre bakımından paha biçilmez değerde sayılması gereken vakıf eserlerin özel mülkiyete aktarıl-

masına ve yok olup gitmelerine ortam hazırlanacaktır. Üstelik *"aile vakıfları"* kural olarak alıkonacak, asıl hayrî amaçlarla tahsis edilen malvarlığı unsurları bu vakıf karşıtı akımdan daha çok zarar göreceklerdir. Cumhuriyetden sonra, Reformasyon sonrası özellikle Protestan-Cermen hukuk alanında doğan "vakıf" kavramı "tesis' terimiyle aktarılacak bir süre geçiş ve durgunluk döneminden sonra bu kez de okyanuslar ötesindeki gelişmelerin ilhamıyla hukukçular "vakıf" kurumunu yeniden keşfedecekler, "vakıf" adı altında yeni bir uygulama dönemi başlayacakır.

Vakıf Kurumu'nun Tanzimat'a Kadar Gelişimi

Önceki hukukumuzda vakıf konusuna hukukî terim ve kavramların gelişimi açısından değil de iktisadî önemi açısından bakarsak asıl önemli vakıfların taşınmaz tahsislerini konu alan vakıflar olduğunu görürüz. Böyle olunca da tarım toprakları ve arsalar alanındaki mülkiyet ilişkilerinin incelenmesi konu açısından önem taşır. Tarım toprakları alanında mülkiyet ilişkilerinin incelenmesinde de Osmanlıda feodalite olup olmadığı tartışmaları ortaya çıkar.

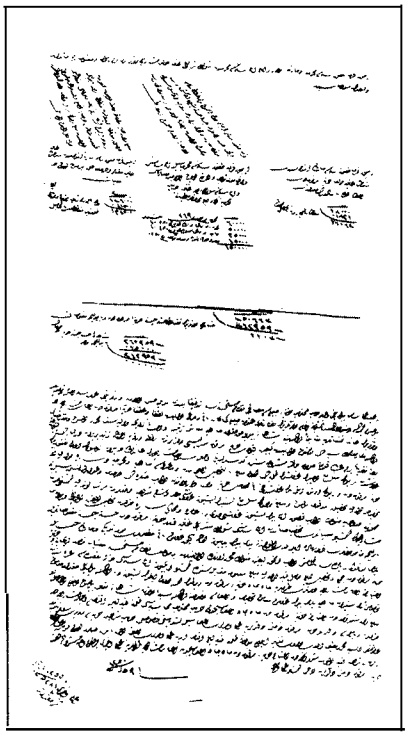
Altı yüzyıl Doğu Anadolu'dan Yemen'e ve Batı'da Güneydoğu Avrupa'ya hükmetmiş bir imparatorluğun tek ve kesin bir yargıyla nitelenmesi güçtür. Belki şöyle söylenebilir: Genel olarak halkın durumu; feodal ilişkiler içinde yaşayan herhangi bir halk topluluğundan farklı değildir. Örfî vergiler; klâsik İslâm hukukunun kurmak istediği düzenden toplumu uzaklaştırmakta, halkı temeli şer'î olmakla birlikte tanınmaz hale gelmiş şer'î vergilerle örfî vergileri toplayanlara bağımlı kılmaktadır.

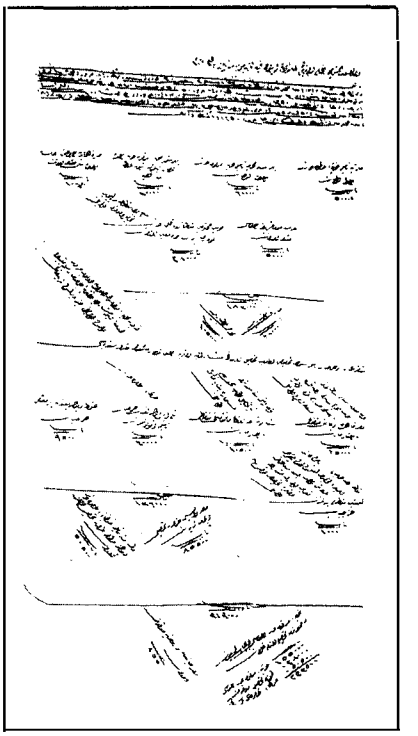
Ancak; bu vergileri toplayanlar *"seigneur"* durumunda -çoğunlukla- değildir. Onların devlet, daha doğrusu *hanedan*'a ilişkisi kapıkulu ilişkisidir. Yine çoğunlukla kendisini gösteren bu görünüm de sanıldığının aksine her zaman halk yararına değildir. Askerî ikta (tımar) sisteminin bozulması; devletle kapıkulu ilişkisi içinde de olmayan ve mahalli bir asîl değil, devlete ödediği bedeli fazlasıyla çıkarmaya çalışan bir "bezirgân" olarak davranan *"mültezim"*lerin ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Tarım topraklarının "vakıf" olarak tahsis edilenleri; esasen "mîrî arazî" sisteminin yürürlükte olduğu ölçüde ve yörelerde "sahîh" değil yukarıda belirtildiği gibi gayrisahîh (tahsis ve irsad kabilinden) vakıf niteliğindedir. Osmanlı klasik düzeni; ilke olarak tarım tapraklarının mülkiyetini Devlet'de (Beytülmal, mîrî Hazine) alıkoymakta, bu "mülkiyet" hakkına *"rakabe"* adı verilmektedir. Bu toprakların vergisini toplama ve buna karşılık devlete asker (sipahi) sağlama yetki ve görevi ve tımar sahibindedir. Araziyi fiilen ekip biçen çiftçi ise bir tür "kiracı" durumundadır.

Askeri tımar sistemi bozulduktan sonra tımar sahibi aradan çekilecek ve topraklar daha önce o yörede fiilî veya ana kural dışı olarak hukuki bir feodal nüfuz sağlayabilmiş kimselerin veya böyle bir kimse yoksa doğrudan doğruya ekip biçen kişilerin *"tasarruf"*una geçecektir. Özellikle Tanzimat'dan sonra hızlanan bir süreçle de devletin "rakabe"si içi boşalan ve koflaşan bir hak haline gelerek; üzerinde *"tasarruf"* hakkı bulunan mîrî arazinin "mülkiyet"i tasarruf hakkı sahibine geçmiş olacak, bu süreç Cumhuriyet döneminde İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesiyle tamamlanacaktır.

Mîrî arazi sistemi kural olarak "vakıf" kurulmasına engel olsa bile; bir yandan İslâm hukukunun temel ilkelerine aykırı bir gelişimle devlet reisine özellikle savaşta, fetih sırasında yararları görülenlere arazi *temliki* yetkisi tanınmış olması; diğer yandan gayrisahîh vakıf uygulaması; aslında devlete ait olması gereken tarım topraklarının da va-

TANZİMAT'TAN ÖNCE: Tanzimat'tan önce I. Abdülhamid ve II. Mahmud'un vakıfları için kurulan "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" bakanlık sayılmamakla birlikte bu konuda önemli uygulamalar getiriyordu. Denetimi devlet görevlilerine bırakılan tüm vakıfların nezareti de buraya bırakıldı. Bu durumdan dolayı Evkaf Nezareti'nde gereğinden fazla kadro oluşturularak, vakıf gelirleri düşüncesizce harcanmaya başladı. Darüssaade ağalarının çeşitli yıllarda vakıflardan aldıkları aidata ait iki belge.

kıflara tahsis edilebilmesine yol açmıştır.

Gayrisahîh vakıf uygulaması; aslında yukarıda da değinildiği gibi; devlet görevi olan kamu hizmetlerinin Özel Hukuk'a yakın bir örgütlenme çerçevesi içinde örgütlenmesi gibidir. Son yıllarda Türkiye'de *"fon"* uygulamasına gösterilen rağbeti andırmaktadır.

Bazı önemli şeyh veya serdar, gazi ailelerine tahsis edilen topraklar ise, ileride Tanzimat döneminde "müstesna vakıflar" adını alacak vakıf kesiminin doğmasına yol açacaktır. Bunlar "vakıf" adı altında bir tür aile vakıfları veya çiftlikleridir.

Kent topraklarında da "Fetihde yararlığı görülenler"e, özellikle nüfuzlu komutan, vezir vs. gibi kimselere yine İslâm hukukunun temel ilkelerine aykırı görülen, fakat yerleşmiş bulunan içtihada uygun olarak önemli temlikler yapılabilmiş ve bunlar aile vakıflarına veya kamu yararıyla aile yararının karma olarak gözetildiği vakıflara aktarılabilmiştir. Bu önemli temlikler dışında da kent arsalarının -hiç değilse fetih yoluyla ele geçen İstanbul, Bursa vs. gibi birçok kentte- özel mülkiyet dışında tutulması ve mutasarrıflarının bir tür devlet kiracısı sayılması sistemi yürümemiştir. İstanbul'da II. Mehmed bir süre bu sistemi yürütmek istemişse de tepkiler sonunda vazgeçmiş, hiç değilse tarım toprakları üzerinde mîrî hazine aleyhine meydana gelen gelişmeleri önlemek istemişse de ölümünden sonra baskı gruplarının gayretiyle oğlu II. Bayezid bu girişimlerden de geri dönülmesine göz yummuştur.

Kent arsaları üzerinde tarım topraklarından farklı olarak *"özel mülkiyet"* ilkesi kabul edilmiş olması dolayısıyla; bunlardan da "sahîh vakıflar"a aktarılanları çoktur. Ancak; bu "sahîh vakıflar"ın birçoğu saf anlamda kamu yararına olan vakıflar değil "aile vakıfları" veya kamu yararı yanında hiç değilse bazı "cihet" ve "vazife"leri yönünden özellikle vakfedenin soyundan gelen kişileri de gözeten vakıflardır.

Bugün nasıl bazı nüfuzlu çevrelere emekliye ayrılmaları halinde *"hakk-ı huzur"* üyelikler yoluyla ek gelir sağlanmakta ise, Osmanlı toplumunda vakıflara bu görev de yüklenmiştir. "Dua okuma" gibi aslında ücretli olması düşünülmemesi gereken hizmetler bile, *"Fodla"* veya başka bir maddi karşılık tayin edilerek *"ücret"*e bağlanmıştır. Zamanla bu gibi görevler bir tür "nama yazılı", hatta "hamile yazılı" senet gibi devri kabil görülmeye başlanmış ve bazı ellerde meselâ *"vakıf duacılığı"*ndan epeyce "fodla hakkı" birikebilmiştir.

İslâm hukukunun temel ilkelerinde şiddetli faiz yasağı olmasına rağmen, toplumsal gelişim bazı vakıfların da faizle para işletmesine yol açmaktaydı. 16. yy Osmanlı toplumunda, günümüzde de bankacılık ve faiz sorununun zaman zaman tartışılması gibi, para vakfının caiz olup olmadığı şiddetle tartışılmaktadır. İmam Birgivî ve Şeyhulislâm Çivizade Mehmed Muhiddin para vakfının caiz olmadığını, İslâm hukukunun ana kurallarıyla tutarlı olarak savunuyorlardı. Ne var ki "Örf"e karşı "şer' "i (Şeriat) savunmak tehlikeli olabilir, bu işin sonu "ehl-i örf"e ve "ehl-i örf"ün ulu'su olmakla birlikte "halife" kisvesi giymiş olan sultana kadar gidebilirdi. Toplum örflere karşı kesin ve kökten bir devrime hazır değildi. Bu sebeple "Örf"ün savunucuları, başta yeni Şeyhülislâm *Ebüssuud Efendi* galip geldiler ve para vakfı caiz sayıldı.

Osmanlı hukukunda mülkiyet dışındaki (sınırlı) aynî haklar sorunu da kesin ilkelerle çözümlenmiş ve ileride güçlük yaratmayacak şekilde düzenlenmiş değildir. Komşuluk hukukundan doğan *İrtifak haklarının* süreye bağlanmamasının sakıncası olmayıp üstelik böyle olması gerekirse de, "yararlanma" ve "üst" (İnşaat) haklarının bir süreye bağlanmaması ileride mülkiyet hakkı zararına bir gelişime yol açabilir. "Ge-

TANZİMAT'TAN SONRA: Tanzimat'ın ilk yıllarında "gayrisahih vakıflar" konusunda bazı önlemler alındı. Bu arada Maliye Hazinesi'nde ayrı bir merkezi Evkaf Hazinesi oluştu. Bunun yönetimi de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne verildi. Bu hazine daha çok bir fonlar topluluğu durumundaydı. Ancak bu dönemde çeşitli vakıfların ayrı ayrı olma durumu kendini korumuş ve bir tek tüzelkişilikte toplanma gerçekleşmemiştir. Yine aynı dönemde Evkaf Nazırı kabineye dahil edilmiştir. Evkaf Nazırı Galib Paşa (solda), Turhan Paşa (ortada), Vilayât-ı Şahane Umum Evkaf İdareleri müfettişi Hacı Ahmed Kadri Bey (sağda).

dik", "İcareteyn", "mukataa" gibi sözleşmelerden doğan haklar böyle olmuştur. Vakıf gayrimenkuller üzerinde kurulan süresi belirlenmemiş yararlanma ve üst hakları; Cumhuriyet dönemine kadar uzanan ve günümüzde bile bütün boyutlarıyla henüz tasfiye edilmemiş olan sorunlara yol açacaktır.

Tanzimat'dan Cumhuriyet'e Kadar Vakıf Kurumu

19 yy; Türkiye'nin Batılılaşma sürecinin hızlandığı; Batı'da da Fransız ihtilâli sonrası sarsıntılarının sürdüğü, "Feodal" kurumların tasfiye edildiği bir dönemdir. II. Mahmud da Fransız İhtilâlinin kopardığı kasırgalara karşı büsbütün dikkatli olması ve tedbir alması gereken bir hükümdardır. Osmanlı Devleti; güçlü olduğu dönemlerde, çeşitli sebeplerle Hıristiyan teb'ayı, reâyâyı özümleyememiş veya özümlememiştir. Şimdi de Batı'da *"aydınlıkçı monarşi"* uygulayarak durumu kurtarmaya çalışan monarşik yönetimlerden daha fazla tehlikeyle karşı karşıyadır. Bir tarafdan özellikle bu yüzyılda Müslüman olmayan teb'a arasında Batılıların da destekleyip kışkırttığı ulusçuluk akımları yayılmaya başlamış; diğer yandan da teknik ve askeri gelişmelere ayak uyduramayan devlet; emperyalist emeller karşısında ciddi bir varlığını sürdürebilme sorunuyla karşılaşmıştır. Böyle olunca da, önce Osmanlı Devleti şartları içinde mümkün olduğu kadar Batı ölçülerine uygun bir aydınlıkçı monarşik ve güçlü merkezî yönetim kurulmak istenmiştir. Merkeziyet eğilimi vakıflar alanında da kendisini göstermiştir. Esasen 18. yy'dan ve özellikle ikinci yarısından itibaren hiç değilse hanedan tarafından kurulan vakıflar için merkeziyetçi eğilim belirginleşmeye başlamıştır.

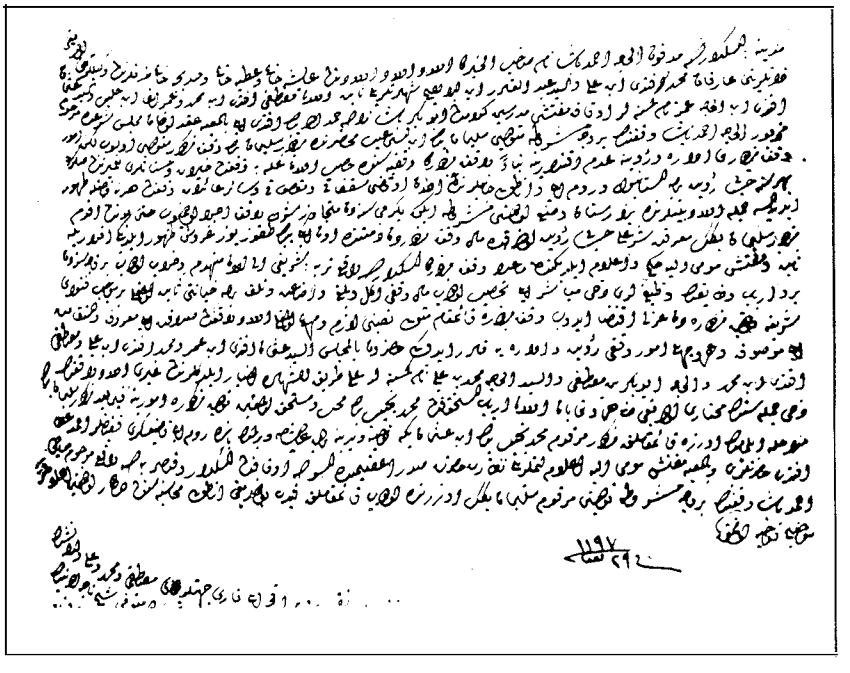
I. Abdülhamid ve II. Mahmud'un vakıfları için 1826'da kurulan özel yönetim "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" adını aldı ancak; henüz bir "bakanlık" kurulmuş sayılamaz. Özellikle büyük vakıflarda esasen daha önce de "denetim" görevini haiz olan birisi tayin ediliyor ve genellikle büyük vakıfların başlıca geliri de Beytülmal'e ait "tahsis"lerden geldiği için bu kişi -meselâ Darüssaade Ağası gibi- bir resmî görevli oluyordu. Ancak; "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" kurulduktan kısa bir süre sonra; nezareti devlet görevlilerine bırakılan bütün diğer vakıfların nezareti bu nezarete verilecek, 1838'de ikinci kez nazırlığa getirilmiş olan Mehmed Hasib Paşa *Meclis-i Hâss-ı Vükelâ*'ya alınarak, İslâm-Osmanlı Hukuku döneminde bir nev'i *"fon"* veya "özel hukuk tüzelkişisi" durumuna getirilmiş kamu hizmeti örgütleri, Tanzimat sonrası eğilimine uygun olarak Evkaf-ı Hümayun Nezareti aracılığıyla devlet denetimine alınacaktır. Ana fikir bakımından doğru bulunması gereken bu gelişim; "vâkıfın arzusuna ve vakfiyeye riayet" ilkesini de zayıflattığından, Evkaf Nezareti'nde gereğinden fazla veya doğrudan doğruya gereksiz kadrolar ihdas edilmekte, vakıf gelirleri düşüncesizce harcanmaktaydı. Bu da vakıf kurumların ve vakıf binaların canlanmasına ve onarılmasına değil aksine yıkılıp gitmesine yol açıyordu.

Esasen; vakıf hukuki çerçevesinin doğmasına ve benimsenmesine yol açan görüşler de, Tanzimat sonrası toplumunda sarsıntı geçirmekte, değişmekteydi. Aslında "rakabe"si Beytülmal'e ait olan, fakat "gayrisahîh vakıf" (tahsis ve irsad kabilinden vakıf) olarak "vakıf" hukukî çerçevesi içinde gelirleri özel bir fon olarak vakıf kurumlarına tahsis edilmiş kamu mallarına Maliye Hazinesi el koymak istiyordu ve bu amacını gerçekleştirdi.

Evkaf Nezareti de bir kamu makamı haline gelmekle birlikte, ne de olsa henüz bu tahsislerden yararlanan ve çoğunlukla sultanlar tarafından veya onların işbu tahsislere izin vermeleriyle kurulmuş bulunan büyük vakıfların henüz "ferdiyetleri", "kişilikleri" ve "Vakfiye kurallarının bağlayıcılığı" düşüncesi Evkaf Nezareti içinde erimiş değildir. Bu sebeple; Maliye Nezareti ancak Mîrî Hazine'yi kullanabilecek, "Evkaf Hazinesi" ise bu ayrı ayrı fonlar ve tahsislerin özel kural ve şartlarına da riayet edilmek şartıyla Evkaf Nezareti'ne bağlı kalacaktır. Oysa Tanzimat döneminde iyi bir mali politika izlenememiş, otuz yıl içinde devlet oldukça ağır bir borç yükünün boyunduruğu altına girmiştir. Bu sebeple; gayrisahîh vakıfların gelirini yeni idarî usûllere uydurmak perdesi altında Evkaf Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne geçirmek fikri doğmuştur.

Toprak Mülkiyetindeki Düzenlemeler

Tanzimat döneminde; toprak mülkiyeti alanında da yeni düzenlemeler yapma gereğini duyuran gelişmeler olmuştur. "Batılılaşma" akımları; Fransız İhtilâlinin etkisi altında, toprak üzerindeki "Feodal" kayıtların kalkması eğilimini gösteriyordu. Oysa "mîrî arazî" sisteminde ilke feodal bir mülkiyet düzenine değil devlet mülkiyeti düzenine uygun ve elverişli olduğu halde, o sırada Batı çevrelerinde hâkim görüşler bu farkı görmezlikten geliyor, toprağın özel mülkiyetde olmasını "liberalist" iktisadî ilkelere uygun görüyordu. Ayrıca; bankacılık ve ticaret de Avrupa'-

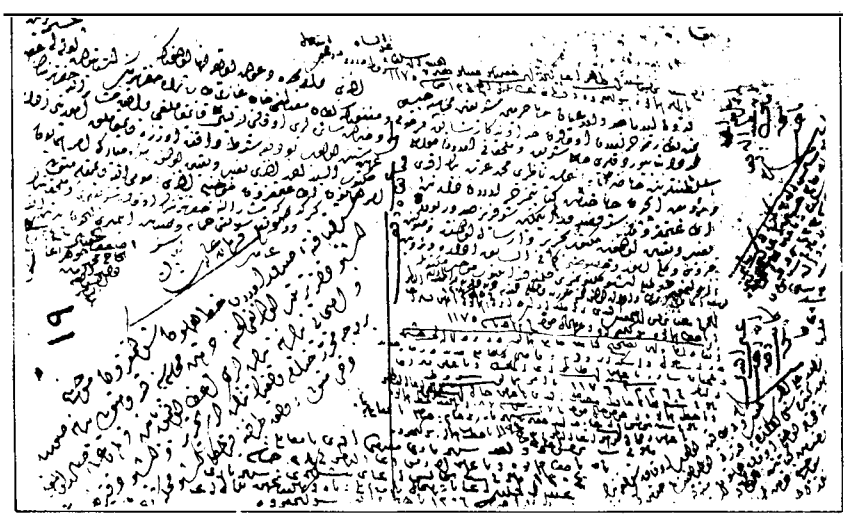
da olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de kurulmak istendiğine göre; artık taşınmaz mülkiyeti karşılık gösterilerek kredi alma gibi işlemler de eski toprak hukuku kurallarıyla, istisgal vs. gibi işlemlerle yapılamazdı. Toprak üzerinde devletin *"rakabe"*si ister istemez, kapsamı yönünden sınırlanacak ve *"mutasarrıflar"*ın *"tasarruf hakkı"* ise Batı hukukları anlamında bir *"taşınmaz mülkiyeti"* olma sürecine girmiştir.

Tanzimat döneminin daha başlangıcında, 1840'ta, yönetimin özellikle "gayrisahîh vakıflar" konusunda tedbirler almaya kararlı olduğu görülmektedir. Bâbıâli'de bu konuda bir "Defter" açılmış, bu konudaki programın esasları tesbit edilmiştir. Artık vakıflara tahsis edilen mîrî arazinin âşârı da vergi tahsildarları tarafından tahsil edilecek, masraflar alındıktan sonra bu vergi bedelleri yine ait olduğu vakfa verilecektir. Ne var ki; bir süre sonra, Keçecizade Fuad Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Maliye Hazinesi'nin Evkaf Hazinesi'ne verdiği bu paraya *"iane"* adı verilecek ve bu para Evkaf Hazinesi'nin hakkı değil de devletin Evkaf Hazinesi'ne bir yardımı gibi görülecektir. Bütçede açık görüldükçe de bu para kısılacak ve böylece eski usûllere göre bazı devlet gelirlerinin "özel hukuk kurallarına göre yönetilen bir fon" uygulamasına benzer şekilde tahsisinden gelir sağlayan büyük çaptaki vakıflar güç duruma düşecek, masraflarını karşılayamaz hale geleceklerdir.

Ancak, *"müstesna vakıf"* adı verilen, bazı *"azizlere ve gazilere"* yapılmış olan mîrî arazî tahsisleri, yine dokunulmadan kalmıştır. Bu kabil arazî, bir tür "vergi bağışıklığı olan vakıflar"a veya daha doğrusu "aile çiftlikleri"ne aittir.

Böylece; eski usuller değiştirilirken, eski hukuk dönemindeki usullere göre yine kamu yararı güden bazı örgütler, devletin yeni mali ilkeler düzenlemesinden zarar görmüş, bazı *"Vakıf"* adını taşıyan özel menfaat örgütlerine ise, dokunulması uygun görülmemiştir. Belki de "tarîkat" şeklinde örgütlenen baskı gruplarıyla karşılaşılmak istenmemiştir.

Demek oluyor ki Tanzimat döneminin başlangıcında manzara şudur: Maliye Hazinesi'nden ayrı olarak bir de merkezi Evkaf Hazinesi doğmak üzeredir. Bu hazinenin yönetimi ve denetimi Evkaf-ı Humayûn Nezareti'ne verilmiştir. Nâzır, bakanlar kuruluna girmiştir. Diğer bakanlıkların (nezaret) Devlet Hazinesi'nden ayrı bir hazinesi olmadığı için, Evkaf Nezareti, Cumhuriyet döneminde "Vakıflar Genel Müdürlüğü"nün doğuşuyla tamamlanacak bir "ayrı kamu tüzelkiliği" sürecine girmiştir. Ne var ki henüz çeşitli vakıfların "ferdiyet"i tek bir tüzelkişilik içinde erimemiştir ve Evkaf Hazinesi tek bir hazine olmak görünümünden çok, bir *"fonlar topluluğu"* durumundadır.

KÖTÜYE KULLANMA: *Sahipsiz vakıfların kullanılması konusunda getirilen hükümler dahi bu vakıfların kötüye kullanılmasını önleyemedi. Şehzadelere, damatlara, sadrazamlara, mabeyn erkânına vb. verilen sahipsiz vakıfların yağması sonunda birçok vakıf malı hisselere ayrılarak kayboldu. Mütevellilerin yolsuzluklarına ve vakıfları yıkıma uğrattıklarına dair iki belge.*

Buna rağmen *"Evkaf Beytülmali"* gibi terimler kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreç de Cumhuriyet döneminde bütün *"mazbut vakıflar"*ın tek bir tüzelkişilik içinde erimelerine ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün "Kamu tüzelkişiliği"nden ayrı olarak bir de *"Özel hukuk tüzelkişiliği"* türünden *"mazbut vakıflar tüzelkişiliği"*nin doğumuna yol açacaktır. Ne var ki bu özel hukuk tüzelkişiliğinin ayrı organları olmayıp Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temsil edilecektir.

Evkaf Nazırı da kabineye dahildir. Kamu yararına ve çoğunlukla da esasen kamu kaynakları kullanılarak kurulan vakıfların malları, bir *"ruhanî devlet"*e ait değildir. Hatta yine bir devlet görevlisi olan Şeyhülislâm, Evkaf Nazırı bile değildir. Çünkü vakıf hukukî çerçevesi, eski yönetim usullerine göre, sadece dar anlamda dinî vakıflar için değil hemen bütün kamu hizmetleri için kullanılmıştır.

Buna rağmen, Evkafın ayrı bütçesi ve hazinesi olması; Batı'da benzer bir örgütlenme olmadığı için, bazı kimseleri "nazarî" yönden rahatsız ediyor, Vakıf mallarının durumu Batı'daki "kilise malları"yla -bilerek veya bilmeyerek- karıştırılıyordu. Bazı yöneticiler de vakıf malların istendiği gibi kullanılmasını ve harcanmasını önleyen kayıtlardan rahatsız oluyorlardı. Belki köktenci bir davranışla dar anlamda dinî vakıflar hiç değilse yine bir devlet görevlisi olan Şeyhülislâm'a bağlanabilir, dar anlamda dinî sayılmayan kamu hizmetleri ise ilgili olduğu bakanlığa devredilebilirdi. Ne var ki yüzyıllarca süregelen uygulamada "dinî nitelikte olan"la "olmayan"ı ayırmak kolay değildir.

Nazarî olarak, İslâmın "dinî" nitelik tanıdığı hususların kapsamı geniştir. Kamu yararına olan bütün davranışlar, dinin uygun gördüğü ve öğütlediği, "Kurbet" şartını gerçekleştiren davranışlar olduğu gibi, vakfiyelerde de dar anlamda dinî olan amaçlarla olmayanlar birbirine kenetlenmiş durumdadır. Eski İdarî usullerde de devlet hazinesinden ayrı bir dinî Beytülmal yoktur. Bu sebeple, daha önce de gördüğümüz gibi, tek bir manevi kişiliğe yükümlü bağışlamalar yapmak yerine, ayrı ayrı "Ferdiyet"i olan vakıf ve tahsisler (fonlar) meydana getirilmiş, bunların hepsi, aile vakıfları da dahil olmak üzere, bir kutsallık ve dokunulmazlık örtüsüne bürünmüştür.

Tanzimat'a kadar ve Tanzimat'dan sonra bu dokunulmazlık örtüsü ne kadar zedelenmiş olursa olsun birdenbire kaldırılması ve kökten değişiklikler yapılması mümkün görülmemiştir. Ne de olsa başında "İslâm halifesi" olan bir devlet; bazı konularda ve yerleşmiş gelenekler karşısında, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa kadar olsun serbest davranamazdı. Bir "intikal" dönemi gerekliydi. Böylece; aynı devlet teşkilâtı içinde Şeyhülislâm dinin ve dini hukukun temsilcisi, Sadrazam "örf"ün ve şimdi de Batı'dan gelen örf ve kanunun temsilcisi, diğer nazırlar (bakanlar) sadrazama bağlı olarak yine Batı'dan gelen yeni kamu hizmetleri anlayışının, evkaf nazırı ise eski kamu hizmetleri örgütüne devlet yapısı içinde yer arayan değişken bir Tanzimat sürecinin temsilcisiydi.

Başlangıçta özellikle hanedanın meydana getirdiği vakıflar için merkezi bir "fonlar müdürü" gibi ortaya çıkan Evkaf Nezareti makamı, diğer bakanlıklar gibi bir bakanlık durumuna geldikten sonra, mütevellisi vakfiyelerine göre tayin edilen vakıflar üzerinde de gitgide daha geniş yetkili bir denetim makamı olma sürecine de girmiş bulunuyordu. Böylece doğrudan doğruya "Nezaret" eliyle yönetilen vakıflara "mazbut", diğerlerine ise "mülhak" vakıf adı verilmeye başlanacak, Cumhuriyet döneminde 1935 Vakıflar Kanunu mazbut vakıfların kapsamını büsbütün genişletecek ve bu kanundan sonra da "mülhak vakıflar"ın hangi şartlar gerçekleşince zabtedileceği ve dolayısıyla mazbut vakıflar tüzelkişiliği içinde eriyeceği konusunu düzenleyecektir.

Özellikle "gayrisahîh vakıflar" yönünden, vakıflar konusu "tarım toprakları"nın hukuki durumuyla da yakından ilgilidir. Bu sebeple de Tanzimat'ın "Arazî Hukuku" yönünde getirdiği düzenlemeye de burada kısaca değinmek gerekmektedir.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra; Arazi Kanunname-i Hümayunu çıkarılıncaya kadar geçen süre içinde (1839-1858) toprak hukukunu ilgilendiren bazı düzenlemeler olmuştur. Bu düzenlemelerden en önemlisi 1849'da Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey tarafından düzenlenen ve İrade-i Seniyye ile yayımlanan *"Ahkâm-ı Mer'iyye"*dir. Mîrî arazi üzerindeki "tasarruf hakkı"nın "intikali"ni eski kurallara oranla daha da genişletmektedir. 1858'de henüz Arazi Kanunnamesi yayımlanmadan önce bir İrade-i Seniyye ile, mîrî arazide intikal hakkı sahiplerinin kapsamını genişleten kuralların *"tahsisat kabilinden arazî-i mevkufe"*de de yürürlükte olacağı belirtilerek; daha önce değindiğimiz mîrî arazi tahsislerinin (gayrisahih vakıflar) mîrî arazi kurallarına bağlanma sürecinde bir aşamayı vurgulamıştır. Bundan sonra çıkarılacak Arazî Kanunnamesi'nde de bu süreçten dönülmeyecektir.

Arazi Kanunnamesi'nin Getirdikleri

Nihayet 1858 Arazî Kanunnamesi çıkarılmıştır ki; Tanzimat döneminin önemli hukuki belgelerinden biridir. Ahkâm-ı Mer'iyye ve daha önceki kanunnamelerdeki mîrî araziye ilişkin kurallar göz önünde tutularak düzenlenmiş ve maddeler haline getirilmiştir. Düzenleyen ve kaleme alan; daha sonra Mecelle çalışmalarında da önemli katkıları olan Ahmed Cevdet Paşa'dır.

Kanunnamenin 1. maddesi; Osmanlı ülkesindeki arazinin beş kesime ayrıldığını belirtir. Bu kesimler şöyle sıralanır: a) Arazi-i memlûke b) Arazi-i miriyye c) Arazi-i mevkufe d) Arazi-i metrûke e) Arazi-i mevat.

a) Arazî-i memlûke, özel mülkiyet konusu olan arazî türüdür. Arazi Kanunnamesi'nin 2. maddesi; arazî-i memlûkeyi dörde ayırır.

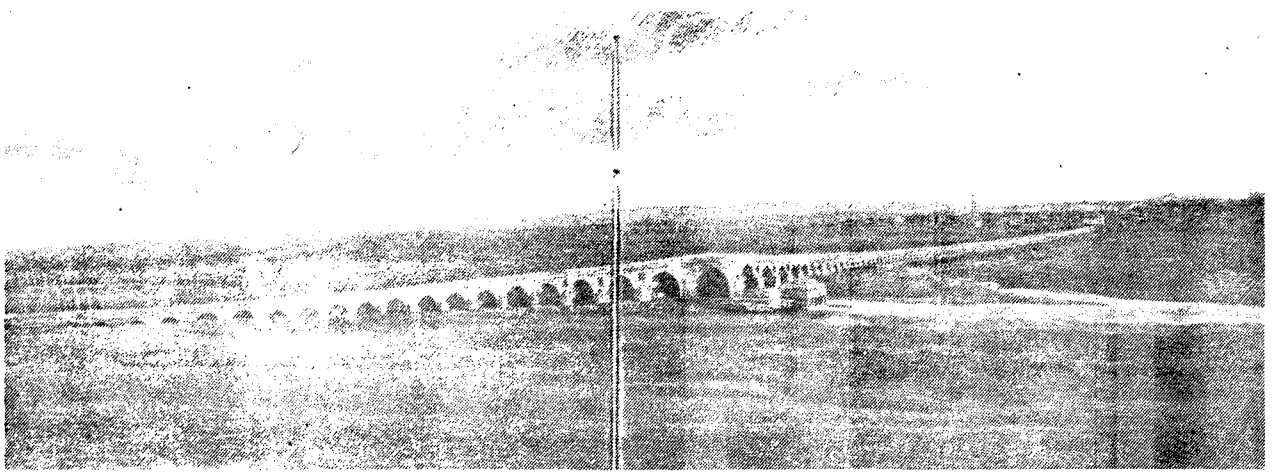
aa) Tarım arazisi olarak tahsis edilmeyip öteden beri köy ve kentlerde ve civarında konut arsası olarak tahsis edilen yerler.

bb) Mîrî arazîden ayrılıp bölünerek hukuka uygun bir şekilde özel mülkiyet alanına aktarılmış arazî parçaları (mesağ-ı şer'iye binâen temlîk-i sahîh ile temlik olunmuş arazi).

cc) Öşre bağlanmış arazî (arazî-i öşriyye).

dd) Haraca bağlanmış arazî (arazî-i haraciyye).

"Öşre bağlanan arazî"nin özel mülkiyette olmasının sebebi olarak; sulh yoluyla ele geçmiş olan arazinin mülkiyetinin sahiplerinin elinde bırakılması, "haraca bağlanan arazi"ninki ise, yine mülkiyeti Müslüman olmayan sahiplerinin elinde bırakılması olarak gös-

MÜLKİYETSİZ ARAZİ: Vakıf arazisi diye anılan metrûk arazi terimi bugünkü anlamda kullanılmaz. Yani bu, terkedilmiş, boş bırakılmış arazi değildir. Buradaki terk'den amaç bireysel mülkiyeti olmayan arazi demektir. Bu da ikiye ayrılır. Kamunun yararına sunulmuş araziler (genel yollar gibi) ve köy ya da kasabanın hizmetinde olan meralar vb. gibi. Edirne'de Uzunköprü (üstte), Soma civarında bir köprü (karşı sayfada).

terilmektedir. Aslında bir arazîden "öşr" veya "harac" vergilerinin alınması; o arazînin özel mülkiyetde olduğunu göstermez. İslâm hukukunun toprak mülkiyetine ilişkin ilkeleri sonradan farklı yorumlandığı ve Arap ülkeleri Osmanlı yönetimine geçinceye kadar o yörelerde "mîrî arazî" sistemine yabancı bir mülkiyet anlayışı doğduğu için, bu yöreler Osmanlı hâkimiyetine geçtiğinde toprakta alışılmış düzen bozulmamış, bazı topraklar hariç özel mülkiyet düzeni yerinde bırakılmıştır. Nitekim Osmanlı Avrupası'nda ve Doğu Anadolu'da da bazı arazîde mîrî arazî düzeni kurulamamış, bu topraklar üzerinde bizzat çalışanlarla malik görünenler arasında "feodal" nitelikte ilişkiler doğmuştur.

Mülk arazî (arazî-i memlûke) üzerinde *"rakabe"* ve *"tasarruf"* bölünmesi olmaksızın, mülkiyetden doğan yetkiler malik olan kişiye ait olur. Bu arazî üzerinde mirasçılık sözkonusu olur (İrs). Mîrî arazide ise "rakabe" devlete ait olup "tasarruf" hakkı ise "mutassarıf"a ait olduğundan, *"İrs"*den değil "intikal"den söz edilir. Diğer bir deyişle; mîrî arazînin mirasçılara intikali İslâmî mîras hukuku kurallarına göre değil; devletin düzenlediği *"İntikal"* kanunlarına göre olur. Mülk arazî ise mîras kurallarına göre şer'î mirasçılara geçtiği gibi, mîrî arazinin bağlandığı kayıtlara bağlı olmaksızın satılabilir, *vakfedilebilir*, rehnedilebilir, bağışlanabilir, üzerinde "şuf'a (önalım) hakkı kullanılabilir.

b) Mîrî arazînin tasarruf hakkı; önceleri askerî ıkta' sistemi sözkonusu olduğundan, büyüklüklerine göre tımar ve zeâmet gibi adlar alan arazî kesimlerinde devlet adına yetkili tımar ve zeamet sahiplerince "tefviz" ediliyor, tasarruf hakkı çiftçilere devrediliyordu. Maaş karşılığı tasarruf hakkı "sipahi"ye devredilen küçük tımarlar da vardı. Yeniçeri adı verilen asker ise sipahîden farklı olarak devletden maaş (ulûfe) alıyordu. Ordunun yapısı değiştikçe ve tımar ve zeamet karşılığında asker sağlama usulü terkedildikçe, belirli yörelerin vergilerini toplama işi, götürü bir bedel karşılığında mültezimlere verilir oldu ve bu mültezimler toprağı "tefvîz" etme yetkisini de haiz oldular.

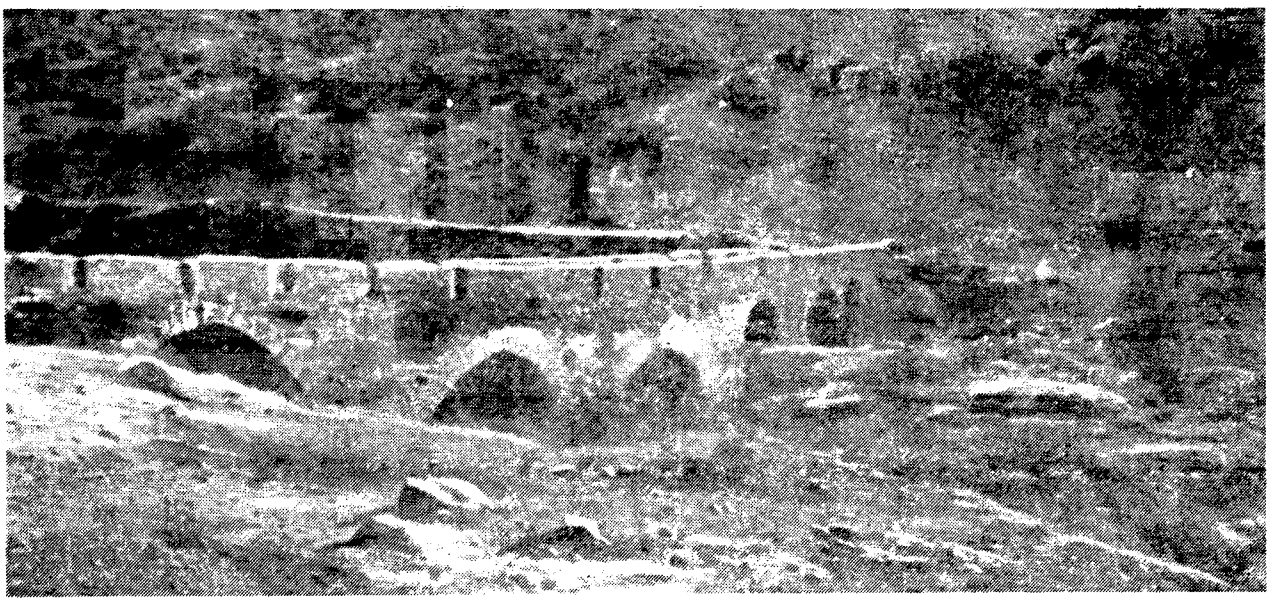
Devletin; vergi toplama yetkisini "özel teşebbüs"e aktarması ve onu bazı kamu yetkileriyle donatması usûlü (İltizam) son derece sakıncalı bir usûldü. Ödediği bedeli fazlasıyla çıkarmak isteyen bu kişiler, halka zulmetmekteydiler. Tanzimat fermanı "İltizam" usûlünü lağvettiğinden artık doğrudan doğruya devlet memuru olan bir kimse "tefvîz" işlemini yapacaktır. Mutasarrıfların eline de baş tarafı" tuğralı" tapu senetleri verilecektir. Böylece mîrî arazide "tasarruf" haklarının mülkiyet hakkı haline gelmesi sürecine girilmiştir. Cumhuriyet döneminde tamamlanacak olan bir süreç sonucunda; devletin görevi sadece taşınmaz malların mülkiyet durumunu kesinlikle saptamak ve "tescil" işlemlerini yapmak, devir işlemlerini memur aracılığıyla gerçekleştirmek ve harç almak olacak, mîrî arazî sistemi ortadan kalkacaktır.

c) Vakıf arazi (arazî-i mevkufe) daha önce söylediklerimize uygun olarak ikiye ayrılır.

aa) Mülk topraklardan iken şartlarına uyularak vakfedilen topraklar.

bb) Mîrî arazîden iken sultanın izni veya bizzat tahsisiyle vakfedilen topraklar. Birinci türden olan "sahîh vakıflar"da "kanun" değil "şeriat" hükümleri yürürlüktedir. İkinci türden "gayrisahîh vakıflar" ise Arazi Kanunnamesi ve diğer "kanun" kurallarına tabidir. Ancak; araziden tahsil edilen vergi ve resimler vakfedildikleri cihete ait olurlar. Yukarıda da değinildiği üzere; Maliye Hazinesi'nin -müstesna vakıflar hariç- bu gibi vakıf arazinin kamu gelirlerini toplama işini üstlenmesi; bu gibi özel "fon"ların şartlarına da zamanla uyulmamasına yol açacak ve Cumhuriyet döneminde Medeni Kanun'un kabulü ve a'şar vergisinin kaldırılmasıyla bu "fonlar" ortadan kalkacağı gibi, gayrisahîh vakıf arazî üzerinde Vakıflar Genel Müdürlüğü veya mazbut vakıflar tüzelkişiliğinin hakkı kalmayacaktır. Ne var ki, bir yandan artık eski hukuk terim ve kavramları bilinmediğinden, bir yandan da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün vakıf kaydına rastlanan her yerde sahîh bir vakıf görmekte ısrar edişinden dolayı, Cumhuriyet'in 60. yılı dolduktan sonra bile genel müdürlükle ferdler arasında birçok gereksiz çekişme ve davalar doğmaktadır.

c) Metrûk arazî (arazî-i metrûke) te-

rimi; bugünkü hukuk dilimiz çerçevesinde yanıltıcı çağrışımlara neden olabilir. Arazî-i metrûke'den amaç; terkedilmiş, boş bırakılmış, sahibinin bırakıp gittiği arazî anlamına değildir. Buradaki *"terk"*den amaç, bireysel mülkiyet sözkonusu olmayan ve kamunun veya belirli bir topluluğun yararlanmasına özgülenen (tahsis edilen) arazî demektir. Bu arazî de ikiye ayrılır: Bir kesimi belirli bir topluluğun yararlanmasına değil de herkesin yararlanmasına sunulmuş toprak parçasıdır: Genel yollar gibi. Diğer kesimi de bir köy veya kasaba veya birden fazla köy yahut kasaba halkının yararlanmasına sunulmuş mer'alar (otlaklar) gibi taşınmazlardır.

d) Mevat arazi: Konut arsalarından oldukça ve aşağı yukarı en az bir buçuk mil uzakta olan boş, işlenmeyen yerlerdir.

Arazi Kanunnamesi'nin birinci babı mîrî araziye ayrılmıştır. Bu arazinin üzerinde nasıl tasarruf edileceğini, tasarruf hakkının nasıl başkasına devir (ferağ) edilebileceğini, tasarruf hakkı sahibinin vefatı halinde kimlere ve nasıl *"intikal"* edeceğini, intikal hakkı sahibi olan bir kimse bırakmaksızın ölen kimsenin "mahlûl" olan arazîsinin durumunu, tasarruf hakkının nasıl kaybedileceğini düzenler.

Mîrî arazî üzerinde tasarruf hakkı düzenlenirken aynı kurallara bağlı olan gayrisahîh vakıf arazî de düzenlenmiştir. Sahîh vakıflar ise "kanun"a değil fıkhî hükümlere tabidirler. Osmanlılarda başlangıçtan beri kendisini gösteren kanun-fıkıh veya şeriat-örf ayrımı; Tanzimat dönemi hukukunda büsbütün belirgindir.

Kanunun ikinci babı metrûk arazî (kamu malları) ve mevat araziye (işlenmemiş, ölü topraklar) ilişkin kuralları düzenler. Orman ve otlak gibi mallardan nasıl yararlanılacağını belirtir. Yine bu babda yer alan 103. madde gereğince, işlenmemiş (ölü) araziden "memurun izniyle" yer açıp tarla haline getiren kimsenin durumu, mîrî arazî mutasarrıfı gibi olacak, Beytülmal (Hazine) yine "rakabe"ye sahip sayılacak, ölü araziyi izinle tarla haline getirenden başlangıçta "tapu" adı verilen bedel alınmayacak, izinsiz tarla açmış ise bu bedel alınarak kendisine tapu senedi verilecektir.

Kanunun üçüncü babı "çeşitli kurallar"a ayrılmıştır. Burada yer alan 121. maddede; artık yeni "gayrisahîh vakıflar"ın meydana getirilmesi önlenmiş görünmektedir. Mîrî arazi; padişah tarafından "Mülknâme-i humayûn"la ve "temlîk-i sahîh"le temlik olunmadıkça vakfedilemeyecektir. II. Meşrutiyet döneminde "taraf-ı padişahî"den değil "canib-i hükûmet"den verilen "mülkname-i hümayun"dan söz edilecek ve mîrî arazînin vasiyet konusu yapılamayacağı da belirtilecektir.

Arazî Kanunnamesi'nin mîrî arazî mutasarrıflarına tanıdığı hak ve yetkilerle devir ve intikal kolaylıkları gide-rek gelişip genişleyecek ve sonunda Medenî Kanun'un yürürlüğe girmesiyle bu süreç tamamlanarak rakabe/tasarruf ikiliği ortadan kalkacak, "tasarruf" mülkiyete dönüşecektir. Özellikle gayrisahîh vakıf kavramı yönünden arazî hükümleriyle vakıfları düzenleyen kurallar arasındaki ilişki dolayısıyla kısaca gözden geçirdiğimiz arazi rejiminden bundan sonraki gelişimine vakıf konusunu ilgilendirdikçe değinilecektir.

Arazi Kanunnamesi'nden kısa bir süre sonra, 1863'te, İstanbul dışındaki vakıfların yönetim ve denetimini düzen-

leyen nizamname çıkarılmıştır. Bu nizamnameye göre *"Evkaf Müdürleri"* bulundukları memleketin meclis üyesi olacaklar, İstanbul dışındaki "mülhak vakıflar"ı denetleyeceklerdir. Mülhak vakıflar Evkaf Nezareti'nce değil mütevellileri eliyle yönetilen vakıflardır. Yine nizamnameye göre, gereksiz kalmış bir görev (cihet) dolayısıyla vakfiyede ücret (vazife) kararlaştırılmış ise, bu görev boşaldığında "cihet" yeniden bir başkasına verilmez ve "vazife" vakfa irat kaydolunur, vakfın kasasında kalır.

Nizamnamenin en ilgi çekici kurallarından birisi, yeni vakıf kurulmasını izne bağlayan kuraldır: Nizamnamenin 35. maddesi uygulanmış ise artık yeniden vakıf yapma işleminin izne bağlandığı söylenebilir. Vakfın o yörede halka gerekli ve yararlı olduğu, vakfedenin özgülediği malvarlığı unsurlarının da vakfın amacına hizmete yeterli ve ayrıca düzenlenen vakfiyenin "usûl-i şer'iyyesine muvafık bulunduğunun tahakkuk etmesi ve *"ba-ferman-ı âlî"* kalemine kaydı gerekir. Görülüyor ki yeterlik şartı aranması, vakfiyenin incelenmesi, "tescil" gibi bugün vakıf kurulması için aranan şartlara benzer kurallar yanında, belki de nizamnameyi hazırlayanların Fransız ihtilâli sonrası akımların etkisinde kalması dolayısıyla yalnız şeklî ve hukuki bir incelemeyle yetinilmeyerek kurulacak vakfın gerekli ve yararlı olması da aranmış, böylece "izin" sistemine yaklaşılmıştır.

Vakıf taşınmazların alelâde kira değil de "icareteyn" usûlüyle kiraya verilebilmesi için *"mesağ-ı şer'î"*, fıkhî hükümlere uygun bir "cevaz" ve ayrıca bu konuda "irade-i seniyye" aranmaktadır. İrade-i seniyye alınmaksızın "icareteyn" usûlünün ihdası hapis veya sürgün cezasını gerektirir. Daha önce de değindiğimiz gibi *"icareteyn"* usûlü olağan kiralamadan farklıdır. Mîrî arazinin "tasarruf"u nasıl ferdlere "tefvîz" edilmekle bu *"tasarruf"*un giderek mülkiyete dönüşmesi süreci başlatılmış idiyse, vakıflar alanında da bazı güçlükler vesile kılınarak ve zorunluk gibi gösterilerek özellikle 17. yy başlarından itibaren "icareteyn" usûlü yaygınlaşmış, vakıf taşınmazlar üzerinde de zamanla özel mülkiyete dönüşme ve aktarılma süreci başlatılmıştır.

"İcareteyn" usûlünde vakıf taşınmaz bir peşin kira bedeli (icare-i muaccele) alınarak ve süresi sınırlanmayarak kiracıya devredilmekte, her yıl da ayrıca dönemli bir kira bedeli (İcare-i müeccele) alınarak kira sözleşmesi yenilenmiş gibi gösterilmekteydi. Zamanla İcareteyn usûlüyle kiraya verilen taşınmazlar üzerinde "aynî hak" niteliğini kazanan "tasarruf" hakkı meydana gelecek, bu tasarruf hakkı da mîrî arazî gibi intikal hakkı sahiplerine intikal edecek, Cumhuriyet'ten sonra Vakıflar Kanunu'yla (1935) mülkiyet hakkına dönüşme süreci tamamlanarak *"tasfiye"* süreci başlatılacak, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu gibi taşınmazlar üzerindeki hakkı "taviz bedeli" karşılığında tasfiye edilecektir.

Ancak, 1983'te TBMM toplanmadan önce çıkarılan ve böylece Anayasa'ya aykırılık iddiası önlenen bir Vakıflar Kanunu değişikliğiyle bir yandan *"taviz bedeli"* oranı artırılacak, diğer yandan da taviz bedeli ödenerek vakıfla ilişiği kesilmemiş olan taşınmazların "mahlûlen" vakfa avdeti usûlü canlandırılmak istenecektir.

Nizamname; vakıf olan bir taşınmazın "mülk" olan bir taşınmazla *"istib-*

VAKIF ORMANLARI: *Tanzimat'tan sonra çıkarılan önemli bir vakıf mevzuatı da Evkaf ormanlarının yönetimine dair kararnamedir. Buna göre ayrılmış ve mütevelli eliyle yönetilen ormanlar dışında ormanların orman memurları eliyle yönetileceği belirtiliyordu.*

dal'' (trampa) edilmesi konusunu da düzenlemiş ve "irade-i seniyye"ye bağlamıştır. Önce kadı önünde "istibdal" için gerekli şartların bulunduğu tesbit edilecek, sonra da "İrade-i seniyye" alınacaktır.

Miras Düzenlemeleri

1870'de "Musakkafat ve Müstagallât-i Evkaf'ın Muamelâtı Hakkında Nizamname" çıkarılmıştır. Bu nizamnamede "mazbut vakıflar"da intikal hakkı sahipleri daha geniş tutulmakta, "gayr-i mazbut" vakıflarda ise icareteynli taşınmazın yalnız "evlâd"a intikal edeceği belirtilmektedir. 1875'te çıkarılan bir nizamname, bütün icareteynli vakıflarda intikalin evlâd/ahfâd (torunlar)/ebeveyn (ana-baba)/anababa bir kardeş/yalnız baba bir kardeş/yalnız ana bir kardeş/eşe (zevc veya zevce) intikal edeceğini belirtecektir. Eş, çocuk ve torunlarla içtima (bir arada bulunma) halinde bir şey olmayacak, fakat diğerleriyle içtima edince 1/4 pay alacaktır. Böylece 1867 tarihli kanunla yalnız mazbut vakıflarda ve ihtiyarî (isteğe bağlı) olmak üzere kabul edilen "intikal hakkı sahipleri çevresinin genişletilmesi" yöntemi; nizamnameyle ihtiyarî olmaktan çıkarılıyor ve bütün icareteynli vakıflara uygulanıyordu.

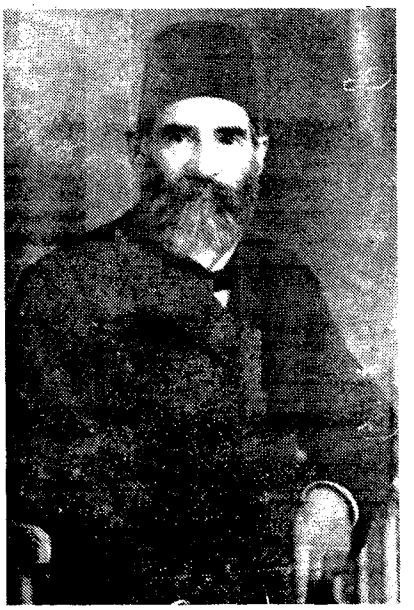
Oysa "icareteyn" usûlünün başlangıcında "intikal" konusunda vakfedenin başkaca bir şartı yoksa, şer'î mîrasçılık sözkonusu olmadığı için, sadece evlâd ve kız-erkek eşit olmak üzere intikal hakkı sahibi oluyordu. İntikal hakkı sahiplerinin mîrî arazî ve gayrisahîh vakıflardan sonra mazbut icareteynli vakıf taşınmazlar, sonra da mütevellîsi olan vakıfların icareteynli taşınmazlarına da teşmil edilmesi hoşnutsuzluk doğurduğundan, atılan bu adım geri alınacak ve bu kuralların *"ihtiyarî"* olduğu belirtilecektir (1875 tarihli İrade-i Seniyye). Ne var ki artık Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi hukuklarında mîras ve mülkiyet hukuku alanlarında Batı hukuku etkisinde bir değişim sürecine girilmiştir.

Mîrî arazîde de intikal hakkının kapsamı giderek genişleyecek ve nihayet 1913'te çıkarılan *"Emvâl-i Gayrimenkule İntikalatı"* muvakkat kanunuyla *"intikal"* konusunda icareteynli vakıf taşınmazlarla mîrî arazinin aynı *"intikal"* kurallarına bağlanması süreci tamamlanmıştır. Bu kanuna göre intikal hakkı sahiplerinin birinci derecesi müteveffanın füru'u, yani evlâd ve ahfadıdır (altsoy, çocuk ve torunlar). Ayrıca, halefiyet usûlü benimsenmiştir. Her kökte üst tabakada birisi varsa, onun aracılığıyla ölene bağlanan kimse intikalden yararlanamaz. Ölenden önce ölenin yerine kendi furu'u (altsoyu) geçer.

İkinci derecede ana-baba ve halefiyet usûlü ile onların füru'u (kardeşler ve kardeşlerin füru'u) yer alır. Daha önceki intikal kuralları kardeşlerden sonra kardeşin füru'una hak tanımadığı halde, 1913 Muvakkat Kanunu; 1900 Alman ve 1912 İsviçre Medenî kanunlarından da etkilenerek, 1926 Türk Medenî Kanunu'ndan önce, taşınmazların oldukça geniş bir kesimi için, İslâmî mîras hukuku kuralları dışında ve "İntikal hakkı" çerçevesinde Batı hukuklarındaki mirasçılık sistemini hemen aynen Türk-Osmanlı hukukuna aktaracaktır. Bu gelişimin yolunu Osmanlı Devleti'nin başlangıcından beri beliren ve Tanzimat'dan sonra büsbütün belirginleşen hukuk kaynağı ikiliği, Şeriat/Örf veya Fıkıh/Kanun ayırımı hazırlayacak, Cumhuriyet'den sonra ise dînî hukuk kaynağı ile ilişki tamamen kesilecektir.

Yine Batı hukuklarının etkisinde olarak, 1913 Muvakkat Kanunu'yla, büyük ana ve büyükbabalarla onların füru'u da "üçüncü derece intikal hakkı

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE: II. Meşrutiyet'te özellikle Ürgüplü Hayri Bey'in Evkaf Nazırı olduğu sırada yapılan düzenlemeler önemlidir. Bu dönemde duacılık vazifeleri bedel karşılığında yokedildi, İstanbul'daki imaretler medrese öğrencilerine tahsis edildi, cami ve mescid vakıfları dışındaki bina ve arsaların amaçları dışında yararsız hale gelenlerinin paraya çevrilmesi ve buradan elde edilecek gelirin hayır kurumlarına, mekteb, medrese ve hastanelere harcanacağı kabul edildi. Şeyhülislâm ve evkaf nazırı Hayri Bey (sağda), evkaf nazırı Fevzi Paşa (solda), Şemseddin Paşa (ortada).

sahipleri"ni oluşturacaklardır. Bu üç dereceden sırasıyla birisinde intikal hakkı sahibi varsa, ardından gelen derecedeki kişi "intikale nail" olmaz. Yalnız ana ve baba ölenin füru'u ile birlikteyseler altıda bir (südüs) pay alırlar. Zevc veya zevce ise; birinci dereceyle birlikte olduğu takdirde dörtte bir, diğer derecelerle birlikteyse yarı pay, üçüncü derecenin füru'u ile birlikte tek başınaysa taşınmazın tamamının tasarruf hakkını alır.

Bu "intikal kanunları"yla miras hukuku alanında kadın-erkek eşitliği de Osmanlı hukukuna Medenî Kanun'dan önce girmiştir. 1870'te, vakıfların vakfiyelerinde gösterilen çeşitli görevlerin nasıl tevcih olunacağını gösteren bir nizamname çıkarılmış, 1873'te bunun yerini yeni bir nizamname almıştır. 1874'te vakıf taşınmaz kayıtları da Defterhane Nezareti'ne devredilmiştir. Vakıf taşınmazlara ilişkin işlemlerden sağlanacak gelir; mülhak vakıflarda mütevellinin hissesi verildikten sonra, Evkaf Hazinesi'ne verilecektir.

1880'de "Evkaf Nezareti'ni Teşkil Eden Devair'in Vezaifi Hakkında Nizamname" çıkarılmıştır.

1888'de, icareteynli taşınmazlar üzerindeki tasarruf hakkının da beslemek şartıyla ferağ edilebileceği ve bu muamelenin geçerli olacağı, ancak; senede bağlanmayan iddiaların dinlenmeyeceğine ilişkin bir kanun çıkarıldı. Esasen 1879'da bu konuda İrade-i Seniyye (Padişah İradesi) ile tasdik edilen bir vekiller heyeti (Meclis-i Mahsûs-i Vükelâ) kararı yayımlanmıştı.

Bu arada, 1870-1894 yılları arasında, Yeniçeri vakıfları gibi amacının gerçekleştirilmesi imkânsız görünen vakıflarla, yurt dışında kalan kurumlara gelir getirmek üzere tahsis edilen taşınmaz gelirlerinin ve yangın yerlerinde kadastro yapıldığında "fazla" kalan parsellerin Evkaf Nezareti eliyle Darüşşafaka'ya tahsisine ilişkin ve "irade-i seniyye" yoluyla düzenlemeler de yapılmıştır.

1874-1895 yılları arasında, Tanzimat döneminin başlangıcında kendisini gösteren ve gelişen sürece uygun olarak, birçok "müstesnâ" vakfın "istisnaî" durumu ilga edilecek ve bunların da *"canib-i mîrîden zabt ve ta'şir"* olunacakları belirtilecektir. Daha önce de değindiğimiz gibi, bu "müstesnâ vakıflar"dan bir bölümü Cumhuriyet'den önce veya sonra millî sınırlarımız dışında kalacak, bir bölümünün bağımsız tüzelkişiliği de "Tekke ve Zaviyelerin ilgası Hakkında Kanun"la ortadan kalkacak, âşarın kaldırılması ve mîrî arazî sisteminin Medenî Kanun ile ortadan kalkması sonucunda artık bu tür vakıflar da ortadan kalkmış olacaktır.

Tanzimat döneminin önemli bir kanunlaştırma hareketi olan Mecelle çalışmaları yarım kalmasaydı; belki de *"Vakıflar"* konusu da ayrı bir kanunla düzenlenebilecekti. Nitekim Mecelle'nin hazırlanmasında da önemli katkıları olan, o dönemin seçkin hukukçularından Ömer Hilmi Efendi'nin 1890'da ölümünden sonra bastırılan *İthâfu'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkaf* adlı eseri; biçim yönünden kanun yapma tekniğine uygun olarak hazırlanan, ancak "madde" yerine "mesele" terimi kullanılan veciz ve güzel bir eserdir. Bugün de eski vakıf sorunlarında başvurulmaktadır. Yeni harflere üç ayrı yayımla aktarıldığı gibi; yurt dışındaki Türk cemaatlerince de başvurulan bir eser niteliğini korumaktadır. Özellikle Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Anayasa atfıyla adeta *"Kanun"* niteliğini kazanmıştır. Kıbrıs'da da yeni Türk alfabesiyle çoğaltılmıştır ve Vakıflar İdaresi'nde başvuru kitabı olarak kullanılmaktadır. 1893 yılında Hüseyin Hüsnü Efendi'nin *el-ihsâf fî Ahkami'l-Evkaf* adlı eseri yine İstanbul'da bastırılacaktır. Nihayet Cumhuriyet dönemine girilmek üzereyken 1921'de yine İstanbul'da Ali Haydar Efendi'nin *Tertîbü's-Sunuf fî Ahkâmi'l-Vukuf* adlı eseri yayımlanacaktır.

VAKIF YAPAN KADINLAR: İmparatorluk boyunca birçok kadın, adıyla anılan cami, çeşme, sebil, külliye, imaret, sıbyan mektebi, hamam, kervansaray, köprü vb. yaptırıp vakfetmişlerdir. II. Mahmud'un 2. ikbali ve Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın yaptırdığı Aksaray'daki Valide Camii.

Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde vakıflara ilişkin olarak çıkarılan mevzuatdan birisi de Evkaf Ormanları'nın Suret-i İdaresi'ne Dair Kararname'dir (1876). Bu kararname; gayrisahîh vakıflar konusundaki düzenlemeye benzer biçimde ve ondan daha geniş bir çerçeve içinde, müstesnâ vakıflar ve mütevellîsi eliyle idare olunan vakıflar dışındaki bütün vakıf ormanlarının dahî orman memurları eliyle yönetileceğini belirtiyordu. Nitekim II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde de eski idarî usullerin tasfiyesi süreci devam edecek, vakıf hukukî çerçevesi içinde düzenlenen yetkiler ve kamu hizmetleri zamanla başka makamlara ve yerel yönetimlere aktarılacaktır.

II. Meşrutiyet'ten Sonra Vakıflar

II. Meşrutiyet döneminde 1909 tarihli bir İrade-i Seniyye "Evkaf Nezareti dairesinde Teftiş Kalemi'yle, Belediye dairelerinde evkaf muhasebecilikleri kurulması"na ilişkindir (*Düstur*, II/2, s.224). Amaç, Osmanlı ülkesindeki vakıf kurumlarının iyi korunması ve gelirlerinin artırılması, şunun-bunun eline geçmiş olan vakıf malların ortaya çıkarılması olarak belirtilmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde özellikle Ürgüplü Hayri Bey'in (Efendi) Evkaf nazırı olduğu sırada, vakıflar alanında önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan birisi *"Duagû Vezaifinin Suret-i İmhası Hakkında Kanun"*dur (1911). Bu kanun çıkarılıncaya kadar vakıflarda fiilen hizmet görenlerden başka "duacı" sıfatıyla da bazı kimselere "fodla" pişirilip dağıtılıyordu. Duacılık sıfatı adeta kıymetli evraka bağlı, alınıp satılabilen, Evkaf Nezareti'ne karşı ileri sürülebilen bir "fodla" hakkı veriliyordu. Bu sıfat başkasına devredilebiliyordu.

1835'te II. Mahmud'un bir iradesiyle duacılık sıfatının sağladığı hakların devri yasaklanmış, kişiye bağlı sayılmış, o kişi öldüğünde ancak yardıma muhtaç evlâdına "mahlûlünden" verilmesi kararlaştırılmıştı. Ne var ki toplumda yeterli bir sosyal güvenlik düzenlemesi olmadığı ve bazı kimseler ellerinde bu duagûluk sıfatlarının toplanmasını belki de bir tür "sigorta" olarak gördükleri, yahut bu yoldan emeksiz "fodla" almaya alışık kimselerin çokluğu dolayısıyla, aynı yıl ferağa ve evlâda intikaline yine ruhsat verildi. Duacılar çocuksuz ölürlerse duacılık sıfatı bir bedel karşılığında taliplerine satılacak ve alınan bedel vakfına irad kaydedilecekti. Bu acı ve garip durum; II. Meşrutiyet dönemi başlangıcında büsbütün garip bir görünüm almıştı. Meselâ bu duagûluk fodlalarından günde yetmiş dokuz çiftini bir müşir (mareşal) satın almış bulunuyordu. Bu sebeple köktenci bir çözüme gidildi ve duacı vazifeleri bedel karşılığında imha edildi.

Aynı tarihde çıkarılan bir diğer kanun da İstanbul'daki imaretlerin lağvına ve bunların tahsisatının medrese öğrencilerine tahsisine ilişkin kanundur. Bu imaretler de amaçlarından uzaklaşmış ve muhtaçların değil yöneticilerin yiyim kapısı olmuşsa da, bunların lağvı yerine ıslahları daha uygun olabilirdi. Oysa böyle yapılmamış, yalnızca birisi İstanbul, diğeri Üsküdar'da olan iki imaret alıkonarak diğerleri kapatılmıştır.

1911'de çıkarılan bir kanun da "Mekteb-i Evkaf Hakkında Kanun"dur.

Yine 1911'de çıkarılan önemli bir kanun ile de, cami ve mescid vakıfları dışındaki vakıflardan vakfediliş amaçları açısından yararsız hale gelen bina ve arsaların paraya çevrilerek civarındaki benzer hayır kurumlarının masraflarına ve sonra mescid, mekteb, medrese ve hastahane gibi hayır kurumlarına harcanacağı ilkesi kabul edilmiştir. Bu kanun; vakfiye şartlarına, vakfedenin isteğine ve vakıfların "ferdiyet"ine aykırı ve çeşitli vakıfların "mazbut vakıflar tüzelkişiliği" içinde erimesi sürecinde önemli bir aşama olduğundan muhafazakâr çevrelerin bir ölçüde de haklı olan tepkilerine yol açabilmiştir. Daha sonra Cumhuriyet döneminde "mescid" vakıfları da istisna edilmeyecek ve çevrelerine tarihî bir kişilik veren birçok küçük mescid "tasnif harici" bırakılıp satılarak binası veya arsası başka amaçlarla kullanılabilecek, 1957'de bu uygulamanın zararlarını giderebilmek için "Aslında Vakıf olan Tarihî ve Mimarî Kıymeti Haiz Eski Eserlerin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne Devrine Dair Kanun" çıkarılacaktır. Ne var ki bu kanun özel hukuk kişilerinin eline geçen vakıfların kaderiyle ilgili değildir. Bunlar için Vakıflar Genel Müdürlüğü kamulaştırma yetkisini kullanabilecektir.

1912'de çıkarılan bir kanun, vakıf binaların altında üstünde, sınırları içinde ve müştemilâtında bulunup başkasının eline geçen yerler hakkında Evkaf Nezareti'ne istimlâk (kamulaştırma) yetkisini vermektedir.

1913'te bir İrade-i Seniyye ile gayrisahîh vakıf kökenli olan İstanbul adaları çamlıklarının mîrî arazî hükümlerine tabi tutulup ihale edilmemesi ve korunması karara bağlanmıştır. Ne var ki aradan yetmiş yıl geçtikten ve "taviz bedeli" konusu yukarıda değindiğimiz gibi 1983'te yeni bir düzenlemeye bağlandıktan sonra, adalar arazisinin "gayrisahîh vakıf" kökenli olduğu unutulacak ve Vakıflar buradaki taşınmazlardan da taviz bedeli talep edecektir.

Yine 1913'te "Eşhas-ı Hükmiyyenin

Emvâl-i Gayr-i Menkuleye Tasarrufları Hakkında Kanun" çıkarılmıştır ve bu kanun daha çok bir gerçek kişi adına tescil edilip de aslında Müslüman olmayan cemaatlerin dînî ve hayrî kurumlarına tahsis edilen taşınmazların durumunun belirginlik kazanmasına ve bu kurumların "cemaat" yararına yükümlü bağışlamalar olmaktan çıkarak ayrı ayrı kişiliği haiz "cemaat vakıfları" haline gelmeleri sürecinin başlatılmasına yolaçmıştır. Lozan Antlaşması'yla bu süreçde önemli bir aşama daha alınacak ve 1935 Vakıflar Kanunu'ndan sonra bu kurumlar da kanuni bir tahvil (çevirme, dönüşüm) ile "mülhak Cemaat vakıfları" durumuna gireceklerdir.

Vakıflar konusunu dolayısıyla da olsa ilgilendiren bir diğer kanun da 1913'te çıkarılan "Gediklerin ilgası Hakkında Muvakkat Kanun"dur. Başlangıçta belirli bir taşınmazda sürekli olarak bir meslek veya sanatın icrası hakkını veren "gedik" hakkı; süresi sınırlanmadığı için zamanla asıl hak sahibinin hakkını "sembolik" hale getirmişti. Bu kanun; "gedik" hakkını değil "mülk mutasarrıfı"nın hakkını bedel karşılığında tasfiye ediyor, taşınmaz vakfa ait ise "gedik" hakkını yine süresi sınırlanmamış bir tür üst hakkı olan "mukata'a"ya çeviriyordu. Vakıflar Kanunu'ndan (1935) sonra "icareteynli" taşınmazlarla birlikte "mukataalı" taşınmazların da vakıfla ilişiği kesilerek taviz bedeli karşılığında özel mülkiyete aktarılmaları yolu açılacaktır. İstanbul ve yöresindeki gedikleri ilga eden bu Kanun'dan sonra, Cumhuriyet döneminde bazı imar mevzuatıyla İstanbul dışındaki gediklerin tasfiyesi yolu da açılacaktır.

Yine 1913'te çıkarılan intikal kanununa yukarıda değinmiş bulunuyoruz.

Aynı yıl Vakıflar konusunu ilgilendiren başka düzenlemeler de yapılmıştır. Bunlardan birisi yeni Tevcih-i Cihât Nizamnamesi'dir. Bundan başka "müstesnâ vakıflar"la, ayrıcalığı kaldırılmış vakıflara ilişkin bir irade-i seniyye yayımlanmıştır.

Önemli bir metin de Evkaf Bankası Hakkında Muvakkat Kanun'dur. Esasen Hayri Efendi Evkaf Nazırıyken Nukud-i Mevkufe Müdürlüğü'nü kurmuştu. Evkaf Bankası I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı şartları içinde faaliyete geçemeyecek, Cumhuriyet döneminde yine Vakıf Paralar Müdürlüğü aracılığıyla ihtiyaç karşılanacak, nihayet 1954'te ilk kanundan kırk yıl sonra, Türkiye Vakıflar Bankası Kanunu çıkarılacaktır.

1918'de çıkarılan Meclis-i Meşayih Nizamnamesi, binası "vakıf" veya "mülk" olan tekkeler konusunda da bazı kurallar getirmektedir. 1925'te tekke ve zaviyeler ilga edilirken, sahîh vakıf" olan tekkelerin mülkiyeti evkafa (mazbut vakıf tüzelkişiliği) kalacak, "mülk tekkeler"in mülkiyeti malikinde kalacak, binası "mülk" olan tekkeler de güç tasfiye sorunları doğuracaktır.

II.Meşrutiyet döneminde vakıflar konusunu hukukî yönden inceleyen bilimsel eserler yanında "Islahat lâyihaları", bu konuda yazılan makale ve yapılan teklifler de önemli ve ilgi çekici boyutlardadır. Mısır Evkaf Nezareti'nde bulunup sonra emekli olan Hamadazade Halil Hamdi Paşa önce Âyan Meclisi üyeliği ile İstanbul'a getirilmiş, 1909'da da Evkaf nazırı olmuştu. Yılı dolmadan görevden çekilen bu zatın vakıfların ıslahına dair bir lâyihası ve ayrıca "Muvakkat Talîmat-ı İdariyye Mecmuası" vardır. O dönemin eski yönetim usullerinin tasfiyesi ve Evkaf Nezareti elinde toplanan birçok kamu hizmetinin ve dolayısıyla kamu mallarının dağıtılması sürecine aykırı olarak, Hamdi Paşa'nın fikirleri daha çok diğer nezaretlerin elinde bulunan vakıf mallarının geri alınması yönündedir. Herhalde görüşleri zamana uymamış, nezarette fazla kalamadan ayrılmış, fakat belki de bazı ıslahat görüşleri daha sonra Mustafa Hayri Efendi'nin girişimlerini etkilemiştir.

Meclis-i İdare-i Evkaf Başkâtibi İsmail Sıdkı'nın da bu konuda bir risalesi vardır. Bu yazar da vakıf hizmetlerinin halka ve halkın denetimine bırakılması gerektiği, Hazine-i Evkaf Teşkilâtı yerine çok daha dar bir "Merkez-i Umumi" niteliğinde "Hayrat-ı İslâmiyye İdaresi"nin yeterli olduğu görüşündedir. Yazarın "bürokrasi ve devletçilik" karşısında ve "teşebbüs-i şahsi" akımının etkisinde olduğu sezilmektedir. İcareteynli ve mukataalı vakıf mahaller ve gediklerin mülke tahvilini istemesi de ilgi çekicidir ve bu isteği ileride gerçekleşecektir. Bu "lâyiha"da ileri sürülen görüşlerden bazıları ileride vakıfların İslâm cemaatine terki şeklinde yankılar bulacak, ancak yukarıda da değindiğimiz gibi vakıf hukuki çerçevesi içinde çok çeşitli kamu hizmetleri örgütlendiğinden ve bizde tarihi gelişim ve şartlar devletten bağımsız bir "İslâm Cemaati" örgütlenmesine uygun olmadığından, uygulanmayacaktır. Eski sadrazamlardan, Saîd Paşa da ilke olarak vakıf işlerinin cemaat meclislerine aktarılması, Evkaf Nezareti'nin ise bir denetim makamı olarak kalması görüşündeydi.

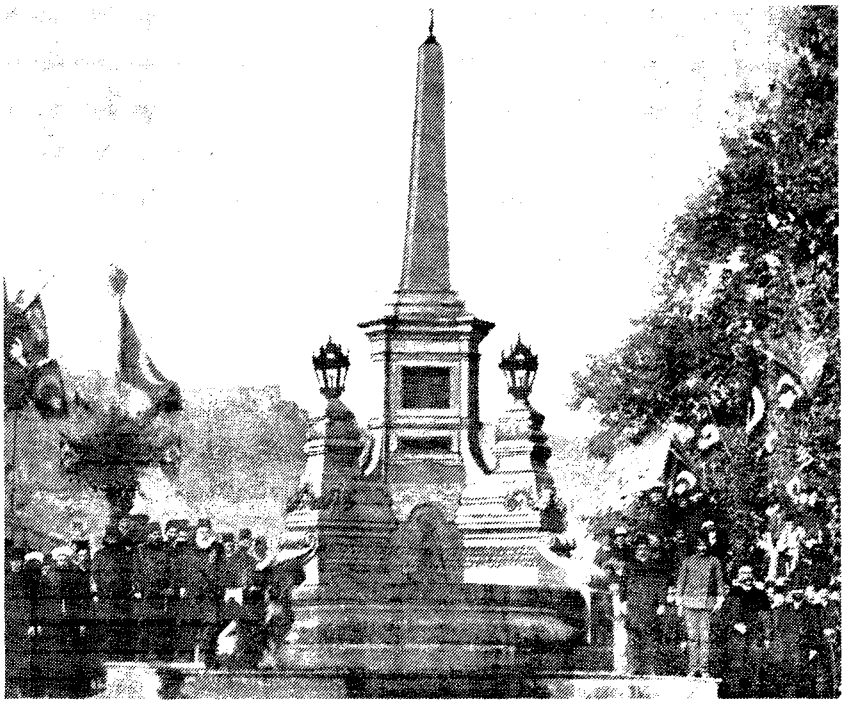
Ziya Gökalp; "özel teşebbüsçü" görüşler yönünde değil de yeni yönetim usulleri ve merkezî yönetim açısından vakıf kurumuna en keskin ve şiddetli eleştirileri yapmış, "Vakıf" şiirinde bu kurumun halkı tembelliğe alıştırdığını, dirilerin yönetimini ölülerin eline verdiğini söylemiş, "Bütçe Birliği" adlı şi-

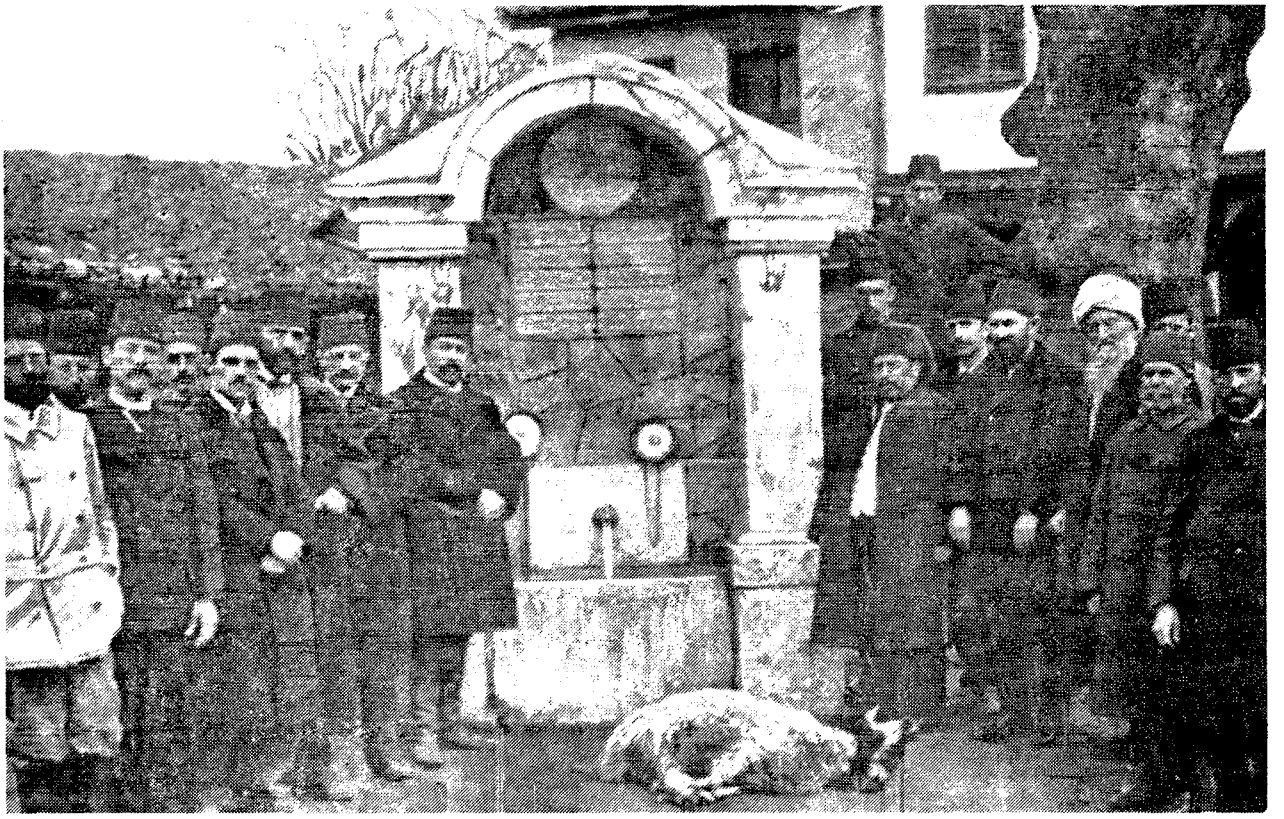

MÜZE: Vakıf eserlerinde bulunan malzemenin (yazma kitap, minyatür, mühür eşya vb.), Türk-İslâm değerlerinin bir müzede toplanması evkaf nazırı Hayri Bey'in öncülüğüyle oldu. Malzemenin toplanması için bir komisyon oluşturuldu. Evkâf-ı İslâmiye Müzesi'nin kurucu heyetinde M. Ziya (İhtifalci), İ.M.K. İnal, Reşad Fuad Bey, İsmet Bey, Armenak Efendi, Sakızyan Efendi ve İstanbul vakıflar müdürü ve müzenin ilk müdürlerinden Ahmet Hakkı Bey yer aldı. Ülkedeki tekke, türbe, medrese ve camilerdeki bağış eserler derlenmeye çalışıldı. Süleymaniye külliyesinde açılan müzenin açılış konuşmasını İhtifalci Ziya Bey yaptı. Müzenin açılışına Yusuf İzzeddin Efendi, Hamdi Bey, Besim Ömer Paşa, Said Halim Paşa, Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi ve Ahmed Rasim katıldı. Soldan sağa İhtifalci Mehmed Ziya, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Ahmed Rasim.

irinde de bir devlet içinde iki ayrı hazine ve kamu hizmeti örgütü olmasını eleştirmişdir. Meşrutiyet döneminde bu görüşler geniş çapta uygulama alanı bulamamışsa da özellikle Cumhuriyet'in ilk dönemi uygulamasını daha büyük ölçüde etkiledikleri söylenebilir.

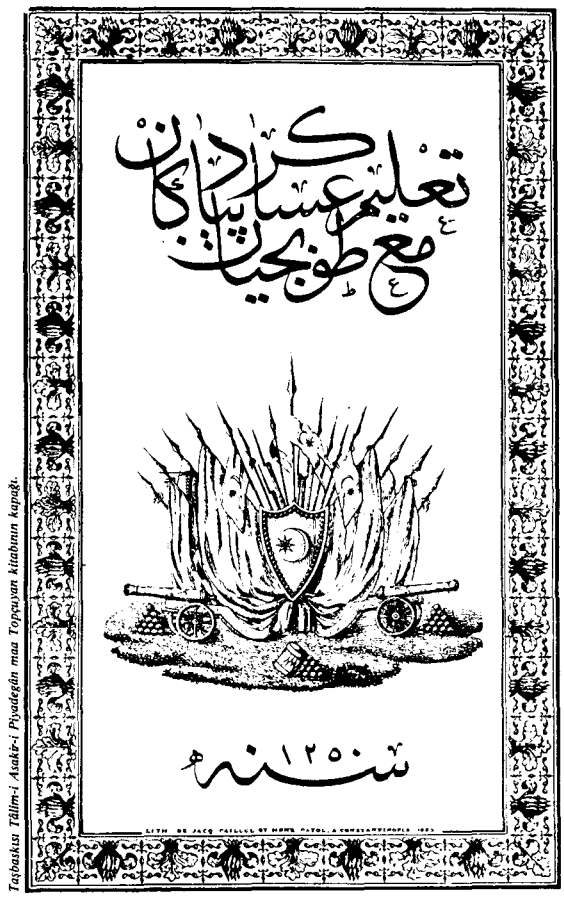
Cumhuriyet döneminin başlangıcında, 1920'de TBMM Hükümeti'yle kurulan Şer'iyye ve Evkaf Vekâlet; 3 Mart 1924'de hilâfetin kaldırılmasıyla birlikte ilga edilecek, bunun yerine başbakanlığa bağlı bir genel müdürlük kurulacak, 1926'da yürürlüğe giren Medenî Kanun'un Tatbikat Kanunu eski vakıflar konusunda ayrı bir Tatbikat Kanunu çıkarılacağını bildirecek, bu özel kanun 1935'te yürürlüğe girinceye kadar bazı özel kanun ve kurallarla "tasfiye" süreci sürdürülecektir. 1967'de çıkarılan 903 sayılı kanundan sonra ise, tarihten alınabilecek dersleri unutmuş görünen ve bu kez de özellikle ABD'den örnek alan bir vakıf uygulamasıyla yeni bir kavram ve terim kargaşası dönemi başlayacaktır. □

AMME MENFAATİ: Hali vakti iyi olanların taşınır ya da taşınmaz mallarını toplum yararına sunmalarının binlerce örneği vardır. Kuşların bakımından yoksul kızların çeyizlerine kadar her tür insanî yardım bu yolla sağlanmış, adeta hayır ve hayrat yapmak için yarışılmıştır. Bursa'nın Aksu köyünde bir çeşmenin açılışı (altta), Selanik'te Hamidiye çeşmesi (üstte).

YAYINCILIK

Taşbaskısı Tâlîm-i Asâkir-i Piyâdegân ma Topçıyan kitabının kapağı.

Osmanlı Yayıncılığı

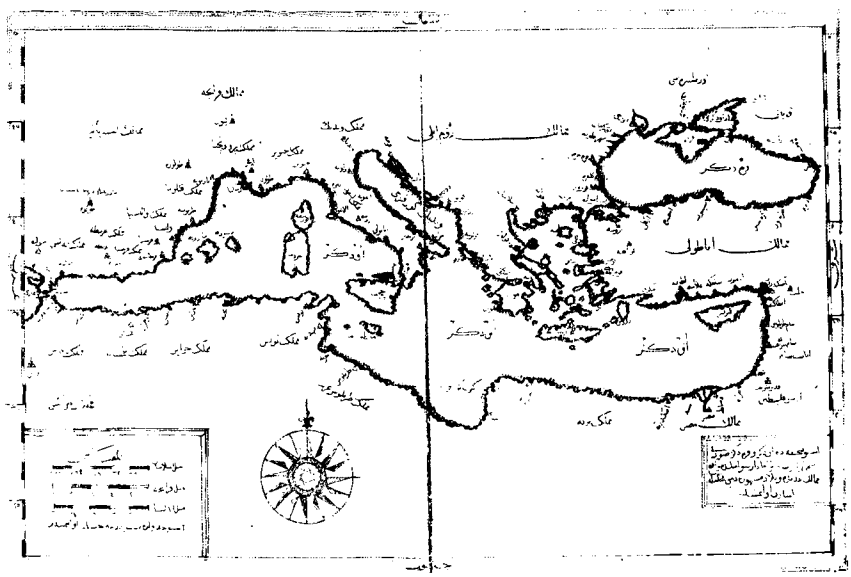
Nuri Akbayar

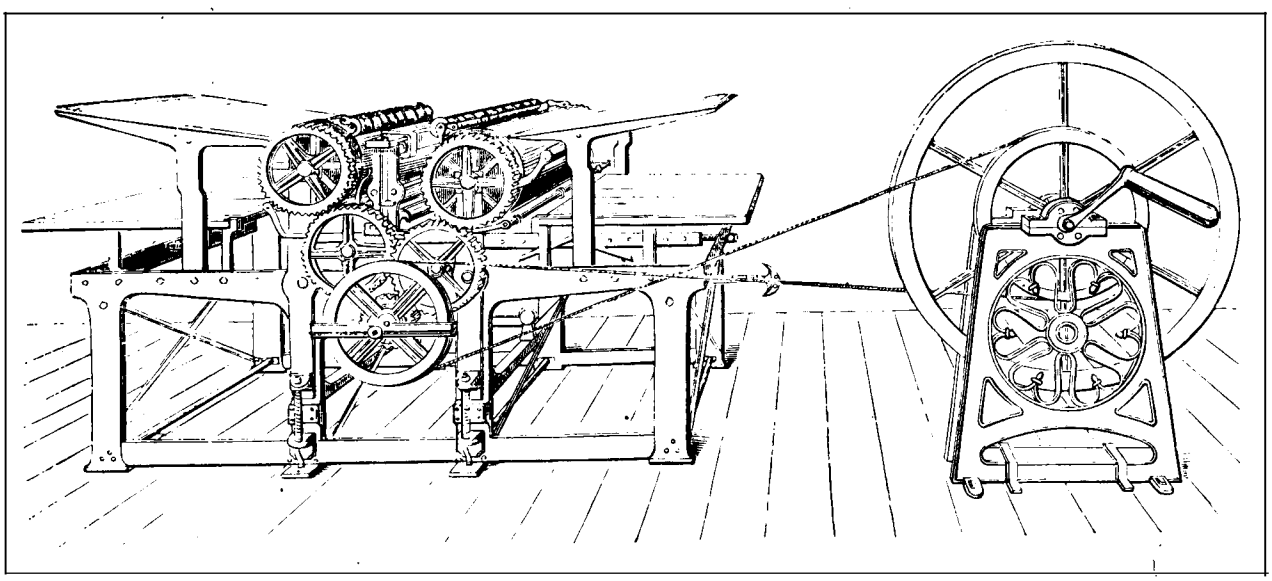
Bu konuda ayrıca *Aydınlar, Basın, Dil ve Dil Tartışmaları, Edebiyat* **ve** *Hukuk Düzeni* **maddelerine bakınız.**

Osmanlı Yayıncılığı

Nuri Akbayar

Osmanlı matbaacılığının ilk ürününü verdiği tarih 1729'dur ama 1870'lere kadar bir yayın dünyasının oluştuğundan söz etmek imkânsızdır. Arada geçen 140 yıllık sürede Osmanlı toplumu birçok alanda önemli değişimler yaşamış, kültür alanındaki değişim ise çok daha yavaş olmuştur. Bunun nedenlerinin başında Osmanlı modernleşmesinin temel hedefleri arasında kültürel modernleşmenin en son sırada gelmesi yer alır. Modernleşme yolunda kesin dönemeç olan Tanzimat'ın ilanından sonra ise kültürel modernleşme ön sı-

EN SONDA: Osmanlı toplumunda kültürel alanda modernleşme çok sonraları başladığı için yayın dünyasının gelişimi de yavaş olmuştur. Ancak Tanzimat'ın ilanından sonra Batı'dan aktarılan gazete ve dergi gibi araçlar küçük de olsa bir yayın dünyasının oluşumunu sağlamış, bunun yanısıra matbaa, kâğıt fabrikaları vb. teknik gelişmeleri de hızlandırmıştır. İlk matbaanın kurucusu İbrahim Müteferrika'nın bastığı, Kâtip Çelebi'nin Tuhfetü'l-Kibar adlı eserindeki Akdeniz haritası (üstte) ve 1840'larda kullanılan bir baskı makinesi (altta).

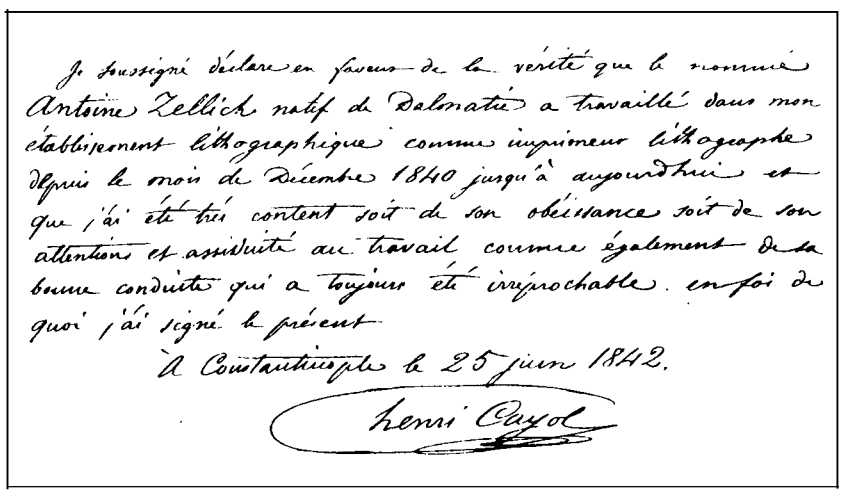
rada yer almış, yeni bir okuryazar, yeni bir aydın tipinin yaratılması yolundaki çabalar sonucu geleneksel okuryazar ve aydın (medreseli) arka plana itilmiştir. İşte bu yeni aydının Batı'dan aktardığı iki önemli araç, gazete ve dergi yoluyla yeni bir yayın dünyasının oluşmasında önemli katkılar sağlanmıştır.

Geleneksel aydının ilgi alanlarının, alışkanlıklarının ve muhafazakâr tavrının, matbaanın varlığına rağmen bir yüzyıl daha yaşattığı büyük bir geçmişe, yaygın bir piyasaya, kendisine has bir estetiğe sahip yazma kitap artık yavaş yavaş yerini basma kitaba bırakmaya mecbur kalmıştır. Devlet ayrıca eğitimi büyük ölçüde denetimi altına alarak, örgütleyerek, yaygınlaştırarak, zorunlu müfredat programları koyarak, kitap yazımı için yarışmalar açarak yeni oluşuma bu bakımdan da öncülük etmiştir.

Yayıncılığın gelişimini incelemeye kâğıt ve matbaa unsurlarından başlamak doğru olacaktır sanıyoruz.

Kâğıtçılık

16. yy'a kadar Osmanlı ülkesinde kullanılan kâğıtların büyük çoğunluğu Doğu (Şam, İran, Hint, Türkistan, Çin) kökenliydi. Bu yüzyıldan başlayarak daha çok Batı'dan (özellikle İtalya ve Fransa'dan) gelen kâğıtlar kullanıldı. Bu arada yerli kâğıt imal edildiğine dair varolan bilgiler ise üretimin miktarını tespit için yeterli değildir. Osmanlı matbaacılığının kurucusu İbrahim Müteferrika, matbaası için gerekli kâğıdın yerli olursa daha ucuza maledilebileceğini, bunun da kitap fiyatlarını etkileyeceğini bildiğinden 1741'de Yalova'da bir kâğıt fabrikası kurulması için girişimde bulundu. Lehistanlı ustalar tarafından kurulan ve çalıştırılan fabrikanın 1760'a doğru kapandığı sanılıyor. İkinci kâğıt fabrikasının 18. yy'ın sonlarına doğru İstanbul'da Kâğıthane'de kurulduğunu, ancak bunun da kısa bir

Je soussigné déclare en faveurs de la vérité que le nommé Antoine Zellick natif de Dalmatie a travaillé dans mon établissement lithographique comme imprimeur lithographe depuis le mois de Décembre 1840 jusqu'à aujourd'hui et que j'ai été très content soit de son obéissance soit de son attention et assiduité au travail comme également de sa bonne conduite qui a toujours été irréprochable. en foi de quoi j'ai signé le présent

à Constantinople le 25 juin 1842.

Henri Kayol

İLK MATBAACILAR: İbrahim Müteferrika tarafından kurulan Hendesehane Matbaası'ndan sonra Fransız Elçiliği de elçilik binası içinde bir matbaa kurdu. Bundan sonra Üsküdar'da Darü't-Tıbaatü'l-Cedide adlı bir matbaa açıldı. Bu daha sonra Bayezid'e taşınarak Matbaa-i Âmire adını aldı. Bu arada litografi tekniğini kullanarak önemli baskılar yapan Kayol kardeşlerin kurduğu matbaa da bu dönemin önemli kuruluşlarındandır. Kayol kardeşlerin bastığı kitaplardan örnekler ve Matbaa-i Âmire müdürü ve Kamus-ı Osmani yazarı Selahi Bey.

İLK TAŞ BASMACILIĞI: Osmanlı Devleti'nde ilk taş basmacılığı Mehmed Hüsrev Paşa'nın girişimi sonunda başladı. Litografyanın mucidi Senefelder (karşı sayfada solda), litografyanın terakkisine çalışan ve Zelliç matbaası sahibi Antuan Zelliç (karşı sayfada sağda), Nuhbetü't-talim'in kapağı (solda) ve Müzekkere-i Zabitan'ın kapağı(sağda).

süre sonra kapandığını biliyoruz. Üçüncü ve en uzun ömürlü kâğıt fabrikası 1804'te kurulan Beykoz Fabrikası'dır. 1832'ye kadar üretim yapan bu fabrika da teknolojide meydana gelen gelişmeler sonucu Batı kökenli ucuz kâğıtla rekabet edemeyerek kapanmıştır. Dördüncü girişim teknolojideki yenilikleri de yurda getirmeyi amaçlayan İzmir Kâğıt Fabrikası'dır. 1846'da üretime geçen fabrikanın da rekabet şartlarına dayanamayarak 1860'a doğru kapandığı sanılıyor. Son girişim ise 1893'te üretime başlayan İstanbul'da Beykoz'daki Hamidiye Kâğıt Fabrikası'dır. Kurulması 1887'de kararlaştırılan ve bir Osmanlı-İngiliz Şirketi biçiminde organize edilen fabrika, ortaklar arasında çıkan anlaşmazlık sonucu kısa bir süre üretim yapabilmiştir.

Görülüyor ki 19. yy boyunca Osmanlı matbaacılığı ve yayımcılığı kâğıt bakımından büyük ölçüde dışa bağımlı olmuş, yerli kâğıt üretimi yönündeki girişimler ise özellikle rekabet şartlarının tümüyle olumsuz oluşu sonucu başarılı olamamıştır.

Matbaacılığın Gelişimi

İbrahim Müteferrika'nın kurduğu ilk Osmanlı matbaasından sonraki ikinci matbaa 1795'te açılan Hendesehane Matbaası'dır. Görülüyorki 18. yy'da Osmanlı matbaacılığı hemen hiç gelişme gösterememiştir. Arada Fransa Elçiliği'nin kurduğu matbaa ise 1787-1790 arasında ikisi Türkçe biri Fransızca üç kitap yayınlamaktan öteye bir etkinlikte bulunamamıştır. 19. yy'ın hemen başında devlet yeni bir matbaa kurar. İlk ürününü 1802'de veren bu matbaa Darü't-Tıbaatü'l-Cedide adını taşır ve Üsküdar'da kurulduğu için Üsküdar Matbaası olarak da anılır. Darü't-Tıbaatü'l-Cedide 1831'e kadar Üsküdar'da faaliyette bulunduktan sonra Beyazıt'a taşınır, daha sonra da *Takvim-i Vakayi* için kurulan Takvimhane-i Âmire ile birleştirilerek Matbaa-i Âmire adını alır.

Tanzimat'a kadar gelen dönemde Osmanlı matbaacılığını etkilemiş iki matbaadan daha söz etmek gerekir. Bunlardan birincisi taşbasma (litogra-

fi) tekniğini ülkeye getiren Kayol'lerin (Jacques Caillol ve Henri Cayol) 1831'-de İstanbul'da kurdukları matbaadır. Bu teknik sayesinde geleneksel okuryazar kesimin matbaa harflerinde gördüğü (ve bu yüzden rağbet etmediği ileri sürülen) zevksizliğe karşı hattat elinden çıkmış yazı ve sayfa düzenlemesinin basımı gerçekleşmiştir. Nitekim bu teknikle sonraları da daha çok dinî ve halk kitapları basılmıştır. İkinci önemli matbaa Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1822'de Kahire'de kurduğu Bulak Matbaası'dır. Bu matbaa da özellikle kullandığı tâlik hurufatla bastığı divanlarla Osmanlı okuyucusunun beğenisini kazanmış ve basma kitaba ısınmasında önemli rol oynamıştır. Öyle ki, çoğunluğun Arapça konuştuğu bir ülkede bulunmasına rağmen 1822-1842 arasında bastığı 243 kitabın 125'i Türkçe'dir. Bu arada İstanbul'da da ancak iki yeni matbaa kurulmuştur: 1831'de Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriye ve 1835'te Maçka Mekteb-i Harbiye Matbaası.

Tanzimat'ın ilk yıllarında da matbaa hızlı bir gelişme gösterememiştir. Ağırlık önceleri yine taşbasma tekniğini geliştirme yönündedir. Ayrıca çok tutulan tâlik hurufat da Yesarizade Mustafa İzzet Efendi'nin hattıyla ilk kez 1842'de İstanbul'da kullanılmaya başlamış, bunu Râcih Efendi'nin hazırladığı 24 puntoluk tâlik hurufat, yine Mustafa İzzet Efendi'nin hazırladığı 24 puntoluk nesih hurufat izlemiştir. Bunları işleyen Hakkâk Ohannes Mühendisyan Efendi de matbaa tekniğinin geliştirilmesine, okuyucunun zevkine hitabedilmesine önemli katkıda bulunmuştur.

Matbaacılığın gelişmesine asıl etkiyi basının yaptığı kanısındayız. Basının gelişmesi hem birçok matbaa kurulmasına önayak olmuş, hem okuyucu yetiştirmeye hizmet etmiş, hem de kitap ekleri vererek, kitap ilanları yayınlayarak yayıncılığın, dolayısıyla da matbaacılığın gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Ayrıca yerel basının teşvik edilmesi, her vilayet merkezinde resmî bir matbaa kurulması da matbaacılığın ülkenin birçok yerinde en azından tanınmasına yardımcı olmuştur.

1860'a kadar oldukça yava gelişen Osmanlı matbaacılığı bu tarihten sonra hem sayısal bakımdan hem de basım tekniğindeki gelişmeler bakımından oldukça hızlı bir ilerleme göstermiştir. Bu arada unutulmaması gereken bir nokta da Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslim cemaatlerin matbaalarıdır. Osmanlı matbaacılığından çok daha eski bir geçmişe sahip olan bu matbaalar (özellikle Yahudi, Rum ve Ermeni) 19. yy'da daha hızla gelişmişler, Osmanlı matbaacılığına da teknik bakımdan yardımcı olmuşlardır.

1729-1917 arasını kapsayan dönemde Osmanlı matbaalarının sayısal dökümü ise şöyledir:

1729-1875	151
1876-1892	172
1893-1907	199
1908-1917	368

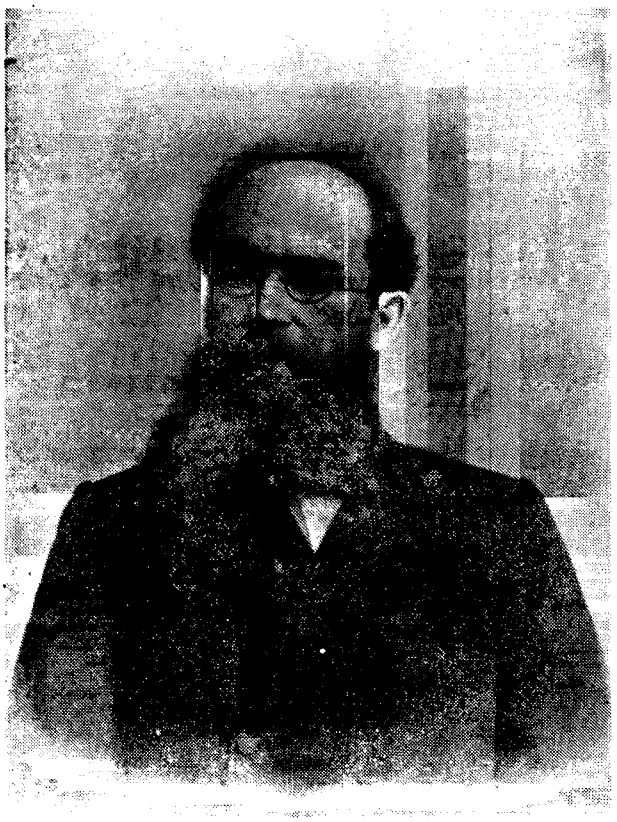
Bu tablodan da anlaşılıyor ki, 1729-1875 arasını kapsayan 146 yıllık dönemde (bunun ilk 70 yılında yalnızca iki matbaa vardır) 151 matbaa kurulabilmiş olmasına karşın 1908-1917 arasındaki 10 yıllık dönemde 169 yeni matbaa açılmıştır. Bu sayılar o dönemde de gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında önemli bir başarı olarak görülmemekle birlikte, gelişmenin düzenli olduğunu vurgulamak bakımından anlamlıdır sanırız.

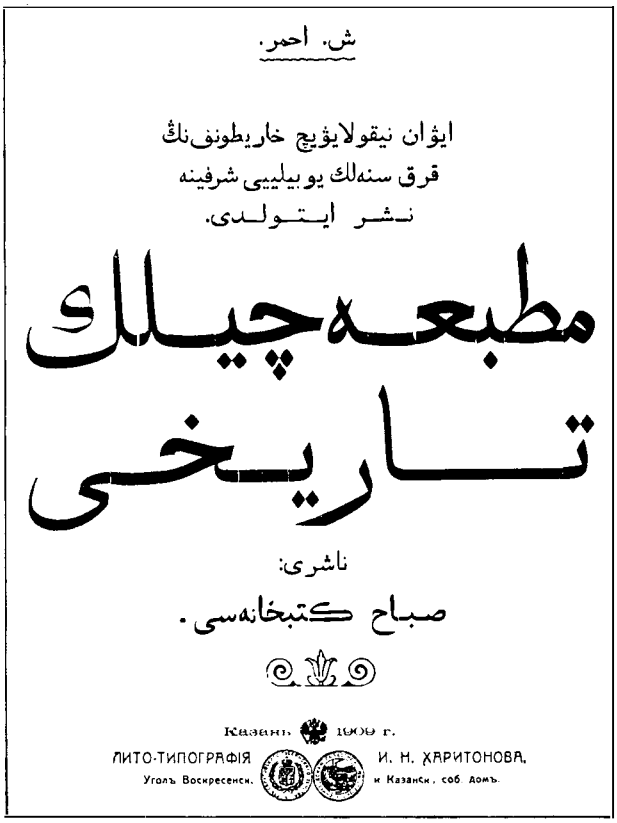
Matbaaların Hukuki Durumları

Önceleri hiçbir izne bağlı olmaksızın açılan matbaalar, dışarıya da iş yapan Matbaa-i Âmire'nin gelirinin azalması üzerine bir düzene bağlanmak istenmişti. Bu amaçla 1856'da yayınlanan bir iradeyle özel matbaaların bastıkları kitapları Takvimhane Nezareti'ne bildirmeleri ve gelirleri üzerinden vergi alınması kararlaştırılmıştı. 26 Ocak 1857

BİR KİTAP: 1890'lardan sonraki yıllar yayıncılığın gelişmesine paralel olarak matbaacılık tekniğini ve tarihçesini anlatan kitapların yayımlandığı yıllar oldu. Bu tarihlerde yayınlanan Ş. Ahmer'in kitabı çok ilginçtir. Kitapta matbaacılık tarihi ve tekniği çeşitli yanlarıyla anlatılmaktadır. Kitap İvan Nikolayeviç'in matbaacılıkta 40. yılı şerefine yayınlanmıştır. İvan Nikolayeviç ve kitabın kapağı.

tarihli ilk Matbaa Nizamnamesi'yle de matbaa açma isteği Meclis-i Maarif ve Zabtiye Nezareti'nin incelemesinden sonra Sadaret'in uygun görmesiyle Zabtiye Nezareti'nin vereceği izne bağlanmıştır. Nizamnameyle matbaalar gazete dışında kalan her türlü risaleyi basımdan önce Meclis-i Maarif'in incelemesine sunacaklar, herhangi bir sakınca görülmediği takdirde ve Sadaret'in izniyle basabileceklerdi. Aynı yıl yayımlanan ilk telif nizamnamesiyle de matbaaların yazarın izni olmadan kendi nam ve hesaplarına kitap bastırmaları yasaklanmıştı. 23 Ocak 1888 tarihli yeni Matbaa Nizamnamesi aslında 1857'den beri var olan sansürü biraz daha ayrıntılı olarak yeniliyor, ayrıca matbaaların her an denetime hazır bulundurulması, kapılarının kilitli olmaması, komşu binalara pencereleri bulunmaması gibi kayıtlar da getiriyordu. 20 Aralık 1894 tarihli Matbaa Nizamnamesi, sansürü ve denetimi biraz daha sıkılaştırıyordu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkarılan 29 Temmuz 1911 tarihli Matbaalar Kanunu Matbuat Kanunu ile basına tanınan özgürlükleri matbaalara da tanıyordu. Matbaa açmak için Dahiliye Nezareti'ne vilayetlerde ise valiliklere bir beyanname vermek yeterliydi.

Yayıncılığın Gelişimi

Girişte de değindiğimiz gibi 1870'lere kadar bir Osmanlı yayın dünyasından söz edilemez. Zira 1729-1870 arasında basılan kitap sayısı 2.000 dolayındadır. Bunun 1.500'e yakını da 1840-1870 arasında basılmıştır. Yayıncılık ancak basınla birlikte gelişmiş, yayın dünyası da basının kökleşmesiyle oluşmuştur. 1870'lere kadar basılan kitapların çoğunluğunu devlet eliyle basılmış ders kitapları ve resmî yayınlar ile tek tek kişilerin ya da kitapçıların (sahhafların) bastırdıkları kitaplar oluşturur. Henüz bir yayınevi kurumu oluşmamıştır. Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'da sonradan kesilerek forma haline getirilebilecek biçimde yayımladığı risaleler dizi yayın yönünde atılmış ilk adım sayılabilir. Ancak dönemin siyasî çalkantıları arasında gazetenin yayını sürmeyince bu girişim de sonuçsuz kalmıştır. İlk yayıncımız da sayılabilecek kişi Ahmed Midhat Efendi'dir. Onun 1870'te başlattığı 25 kitaplık "Letaif-i Rivayat" külliyatı ilk dizi yayındır. Onu yine Ahmed Midhat Efendi'nin *"Kırkanbar* İlavesi Hikâye Gözü" ve *"Kırkanbar* İlavesi Tiyatro Gözü" dizileri izler. 1878'de *"Tercüman-ı Hakikat* Tefrikalarından Mütehassıl Yeni Kütüphane" yi kurar. İkinci önemli yayıncı Şemseddin Sami'dir. 1879'da matbaacı Mihran Efendi'yle kurdukları Cep Kütüphanesi'nde küçük boyda ve her alanda yararlı bilgileri kapsayan 30 kadar kitap yayınlanmıştır. Onu 1879'da başladığı salname ve takvim yayımcılığını 1881'de kitap yayımcılığıyla genişleten Ebüzziya Tevfik izler. Kurduğu Kütüphane-i Meşahir'de 14, Kütüphane-i Ebüzziya'da ise 114 kitap yayımlar.

1880'lerde Bâbıâli civarında yerleşmiş özellikle Ermeni asıllı kitapçılar da

BASIM TEKNİĞİNDE GELİŞMELER: *Tanzimat'ın ilk yıllarında litografi tekniğinde bazı gelişmelerin olduğu gözlenmektedir. Basın hayatı da gelişmiş ve okur sayısı artmıştır. Bu arada bazı hat ustalarının hazırladığı hurufatlar da kullanılmaya başlanmıştır. Bunlar arasında çok tutulan bir tür de Yesarizade Mustafa İzzet Efendi'nin hazırladığı tâlik ve nesih hurufattı. Yesarizade Mustafa İzzet Efendi (solda) ve hurufatları işleyen Mühendisyan Ohannes Efendi (Mühendisoğlu) (sağda).*

فيات موضوعه		فيات حاضره		كتابك اسمى	مؤلفى	مترجمى	نوعى
پاره	غروش	پاره	غروش				
١٢			٦	عربه سوداسى	رحمى زاده اكرم بك افندى حضرتلرى		مصور ملى رومان
١٧		٢٠	٨	مائى وسياه	عاصم زاده خالد ضيائك افندى	«	«
١٠			٥	برعثمانلى ضابطاك آفريقا صحراى كچيرنده سياحتى	يادران حضرت شهريارىدن ميرالاى عارف صادق انويدك	«	سياحت
٥		٢٠	٢	آلى همته نيلده سياحت	برتركه سياحى	«	«
١٠			٥	زهر	مرحوم نابى زاده نظمى بك		ملى رومان
٢			١	سياحة سياح	« « «		ملى حكايه
٥		٢٠	٢	ناقل	عاصم زاده خالد ضيائك		حكايه
				(مترجم رومانلر)			
٤٠		٢٠		ايكى سنه مكتب تعطيلى	ژول ورن	احمد احسان	رومان
١٥		٢٠	٧	برآلتده سياحت	«	«	«
١٠			٥	محور ارض	«	«	«
١٥		٢٠	٧	عربه‌يله دور عالم	«	«	«
١٦			٨	كيرلى آطه	«	«	«
٨			٤	سكسان كونده دورعالم	«	«	«
٢٠			١٠	چنده سياحت	«	«	«
١٧		٢٠	٨	هوادە سياحت	«	«	«
١٦			٨	حسن وآن	آندره‌توريه	«	«
٦			٣	سودای حقوق	پول بورژه	«	«
١٧	٢٠	٣٠	٨	كاپتن فراموسن ويبوك رئيسى	آلفونس دوده	«	«
٧		٢٠	٣	پرفاديك روزنامه‌سى	اوقتاو موريه	«	«
٧		٢٠	٣	تحف برخانه	پول دوفوق	«	«
٢	٢٠	١٠	١	هرمين	ديوه زاده	«	«
٥		٢٠	٢	روزاير	آندره توريه	«	«
١	١٠	٣٠	٠	خيرسز قادين	ديومازاده	«	«
٠	٣٠	٢٠	٠	بكى چينى	«		«
٥		٢٠	٢	آسياى شرقيه سياحت	احمد احسان		سياحتنامه
٤٠		٢٠		آورو پاده به‌كورده	«		«
٢			١	كوچك قهرمانلر	«		رساله
٢	٢٠	١٠	١	دمير يولارى	«		«
٤			٢	علم ثروت	«		
٢	٢٠	١٠	١	پونان محاربه پانوراماسى			مصور
٦			٣	توسال ثروت فنون	١٣١٢ سنه‌سنك		
٦			٣	« «	« ١٣١٣		
٦			٣	« «	« ١٣١٤		
١		٢٠	٠	مومبه‌يك ازدواجى			حكايه

يولردن ماعدا اداره‌خانه‌مزده ثروت فنونك قولكسيونى واردركه اليوم بهرى اليوز صحيفه‌مالك اوبش سيولك جلد نشكيل ايليور . يولرك برنجى وايكنجى واوچنجى جلدلرنك فيأتلرنده تنزيلات احراسى قابل دكلدر ؛ زيرا عددلرى محدوددر . سائر جلدلرك بهرى

BASININ ETKİSİ: *Osmanlı toplumunda basının gelişmesi birçok matbaanın kurulmasına önayak olmuş, geniş bir okur kitlesinin yetişmesini sağlamıştır. Giderek okurda artış gösteren bu talebe karşılık matbaalar kurulmuş ve yayıncılıkta belirli bir gelişme görülmüştür. Tabiî tüm bu değişimler Batı'daki hızlı gelişmeler gözönüne alındığında çok önemli değilse de, yüzyıllarca böylesi bir tekniğe uzak kalmış bir toplum için azımsanmayacak bir değişimdir. O dönemlerde yayımlanan çeşitli kitapların ilanı.*

yayımcılığa başlarlar. Bunların en ünlüleri Kasbar, Krikor ve Ohannes Kayseryan kardeşlerdir. Kasbar "Tedrisat Kütüphanesi", Kirkor (Kirkor Faik adını da kullanmıştır) "Asır Kütüphanesi", Ohannes de (Ohannes Ferid adını da kullanmıştır) Vatan Kütüphanesi adıyla önemli sayıda kitap yayınlamışlardır. Ayrıca Mihran, Arakel, Parseh Keşişyan bu dönemin önemli yayıncılarıdır.

1890'dan sonra ise Ahmed İhsan (Tokgöz) kurduğu *Servet-i Fünun* dergisinin yanısıra telif ve çeviri kitaplar, salnameler yayınlamış, *İkdam* gazetesi sahibi Ahmed Cevdet de (Oran) 1985'te "Kütüphane-i İkdam" adı altında daha ziyade tarihî ve edebî bir dizi kitap yayımlamıştır. İbrahim Hilmi'nin (Çığıraçan) 1896'da kurduğu "Kütüphane-i İslâm" daha sonra gelişerek "Kütüphane-i İslâm ve Askerî" ve "Kütüphane-i Hilmi" adını almış, Cumhuriyet'ten sonra da yayın faaliyetini sürdürmüştür. Bu arada *Malumat* gazetesi sahibi Tahir Bey de "Malumat Kütüphanesi" adı altında kitap yayıncılığı da yapmıştır.

Bunların dışında Beyazıt'taki Hakkâklar Çarşısı (bugünkü Sahhaflar Çarşısı), Kapalıçarşı'daki Sahhaflar Çarşısı ile Beyazıt ve Bâbıâli'deki kitapçılar da kitap ticaretinin yanısıra yayıncılık alanında da etkinlik göstermişlerdir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gazete ve dergi yayımcılığı alanındaki hızlı sayısal artış kitap yayımcılığında da görülmüş, ancak kurulan yayınevlerinin çoğunun ömrü bir iki yılı geçmemiştir. Bu dönemin önemli yayımcıları arasın-

da şu adlar sayılabilir: Muhtar Halid, Leon Lütfi (Semih Lütfi), Misak (Zaman Ktp.), Mihran (Cihan Ktp.), Garbis Fikri (Gayret Ktp.), İlyas (Bayer) (Kanaat Ktp.), Hüseyin (Tutya) (İkbal Ktp.), Naci Kasım (Açıkel) (Maarif Ktp.). Ayrıca Abdullah Cevdet'in Jön Türk yayını olarak başlattığı "Kütüphane-i İçtihat" serisini bu dönemde de sürdürdüğünü belirtelim.

Yayımcılığımızın Sayısal Dökümü

Yukarıda 1729-1870 arasında basılan kitap sayısının 2.000 dolayında olduğunu belirtmiştik. 1729'dan Arap harfli kitap yayımına son verildiği 1928'e kadar geçen iki yüzyıllık dönemde basılan toplam kitap sayısının 30.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Kütüphaneci Meral Alpay'ın tespitlerine göre bu sayı şimdilik 27.407'dir. Bu dönemde basılan kitapların ayrıntılı bir bibliyografyasını hazırlayan M.Seyfettin Özege'nin tesbit ettiği sayı ise 25.554'tür. Üstelik bu toplama 1928 öncesi ve sonrası yurtdışında basılan Arap harfli kitaplar da dahil edilmiştir.

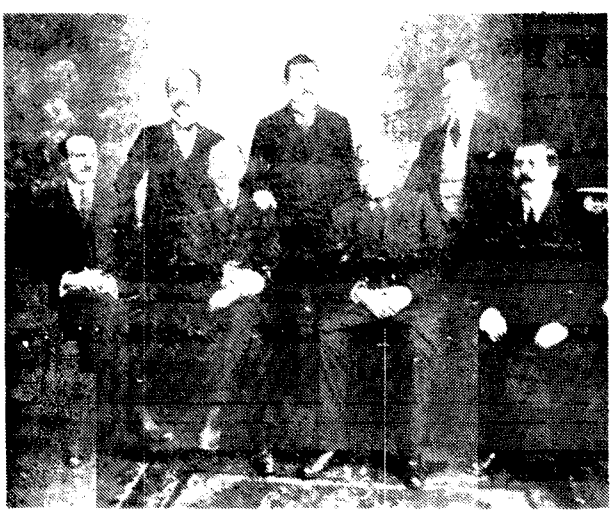
Meral Alpay'ın tesbit ettiği sayının dönemlere göre dökümü şöyledir:

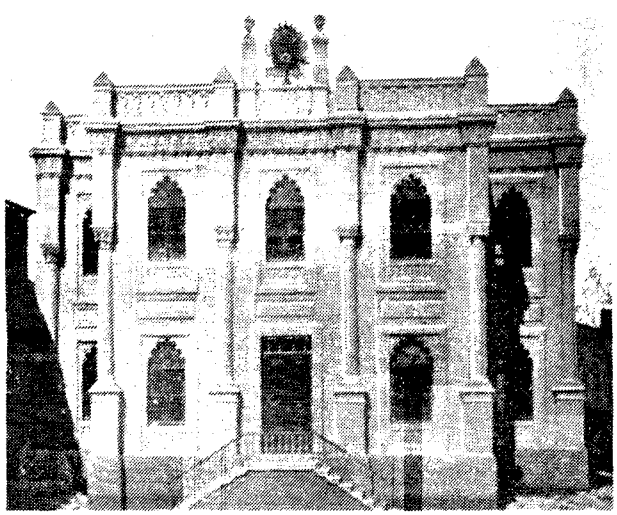
1729-1829	180
1830-1875	2.894
1876-1892	3.277
1893-1907	4.250
1908-1917	6.827
1918-1928	6.376
Tarihsiz	3.603
Toplam	28.407

BASINDA KISITLAMALAR: *26 Ocak 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi ile birlikte matbaa açma isteği Meclis-i Maarif ve Zabtiye Nezareti ile Sadaret'in uygun görmesi koşuluna bağlandı. Buna göre matbaalar gazete dışında tüm mevkuteyi Meclis-i Maarif'in onayına sunacaklardı. Ardından 1888'de yayımlanan yeni nizamname ile sansür biraz daha ayrıntılı hale sokuldu. Buna göre matbaalar her an denetime açık bulundurulacak, kapılarının kilitli olmaması gerekecekti. Encümen-i Teftiş ve Muayene reis vekili Abdullah Hasip Efendi (sağda), Matbuat-ı Dahiliye müdürü Hıfzı Bey (solda).*

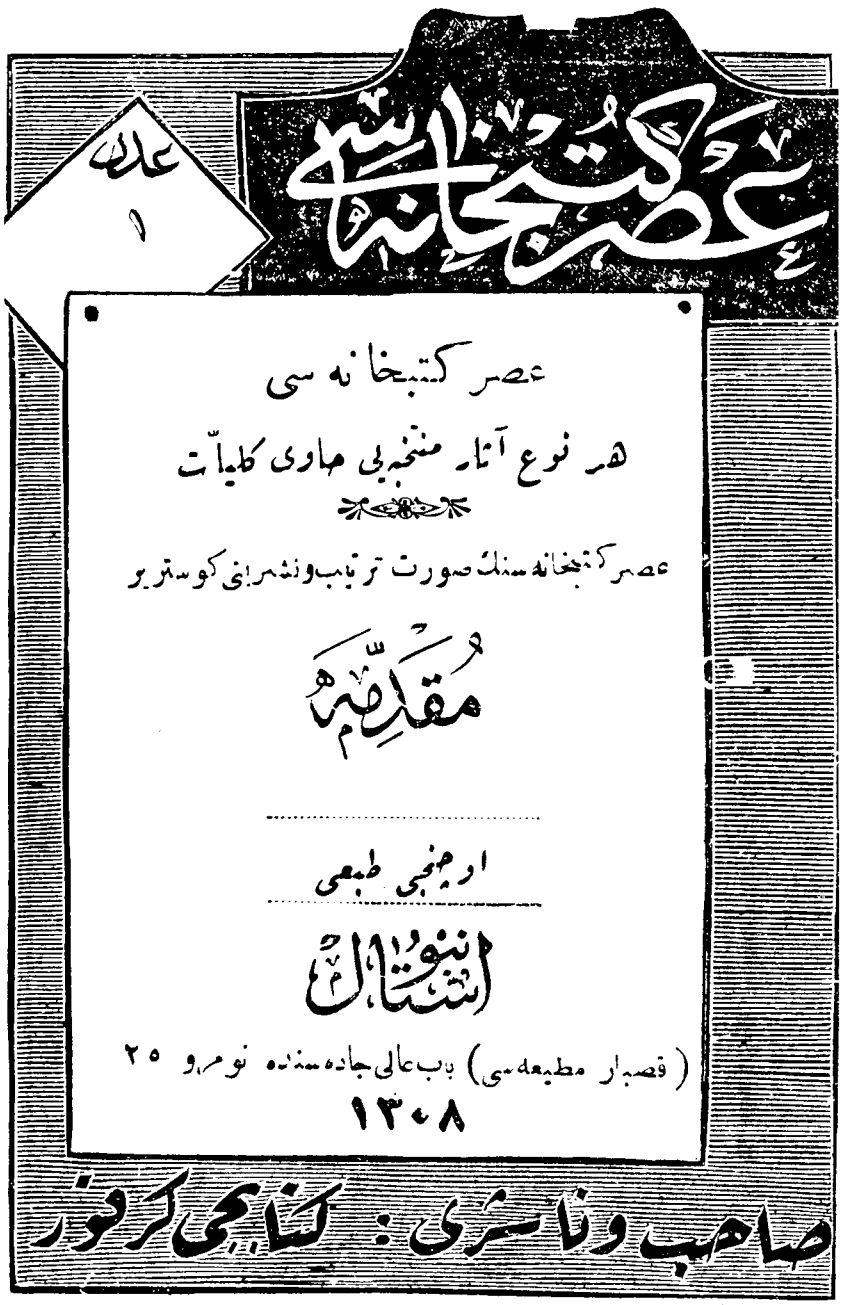

GELİŞEN YAYIN HAYATI: 1870'lere kadar Osmanlı yayın hayatı çok az bir gelişme gösterdi. Bu tarihe kadar basılan kitapların çoğu devletin bastığı ders kitapları ve küçük broşürlerdi. Bu arada Şinasi, Ahmed Midhat Efendi gibi önde gelen yazarlar da yayıncılık alanında önemli girişimlerde bulundular. Şinasi'nin risaleleri, Ahmed Midhat'ın "Letaif-i Rivayat" külliyatı bu dönemde yayımlandı. Bunun dışında matbaacı Mihran Efendi ile birlikte Cep Kütüphanesi'ni kuran Şemseddin Sami de dönemin ünlü yayıncıları arasındadır. Ön sıra sağdan, Hasan Bedreddin, Mihran Efendi, Mahmud Sadık, Nazım; arka sıra Enis Tahsin, Feyzi beyler ve Karnik Efendi ve Bâbıâli'de yeniden yapılan bir kütüphane.

Ne yazık ki, bu sayıların konusal ayrımını bilemiyoruz. Yalnız Jale Baysal'ın 1729-1875 arası yayınlar için hazırladığı tablodan öğrendiğimize göre bu dönemde yayımlanan kitaplar arasında İslâm dini % 13.44'lük bir yüzdeyle birinci sırayı almaktadır. Dinî kitap basma yasağının 1803'te kalktığı dikkate alınırsa bu durum daha da dikkat çekicidir. 1729-1802 arasında basılan kitap sayısı yalnızca 45'tir ama yukarıdaki durum, dinî kitap basma yasağı olmasaydı bu sayının çok daha fazla olacağını düşündürmektedir. Jale Baysal'ın tespitlerine göre 1729-1875 dönemi yayınlarının konusal dökümü şöyledir.

Konu	Yüzde
İslâm dinî	13.44
Nazım	12.27
Dil	8.79
Tarih	6.34
Roman-hikâye-masal	6.03
Askerlik	5.03
Sözlük	4.72
Resmî yayınlar	4.65
Tasavvuf	4.51
Münşeat	3.93
İslâm felsefesi	3.37
Tiyatro	3.17
Ahlâk	3.17
Sağlık bilimleri	2.72
Fen	2.65
Matematik	2.62
Öğretim	2.06
Diğerleri (15 ayrım)	10.38

İLK YAYINCILAR: 1880'lerden sonra Ermeni asıllı yayıncılar yayın dünyasında önemli bir yer işgal ederler. Bunların yayımlamış oldukları kitaplar o dönemin yayın hayatına katkılarda bulunmuş ve okur sayısının artmasını sağlamıştır. Kasbar'ın kurduğu Tedrisat Kütüphanesi, Kirkor'un kurduğu Asır Kütüphanesi ve Ohannes'in kurduğu Vatan kütüphanesi ünlü yayınevleri arasında sayılır. Asır Kütüphanesi'nin tanıtma broşürü ve Matbuat-ı Ecnebiye müdürü Nişan Efendi.

« شکران »

تأسیسنه موفق اولدیغمز « عالم مطبعه سی » شرکتنك یوم عقدندن بری بوکون تمام برسنه مرور ایتمشدر. مطبعه مز کچن سنه ولادت باهر السعادت حضرت خلافتپناهی یوم جلیلده کشاد اولنه رق اوروز مبمنت بروزده مطبعه جیلغه ابتدای کندیزه مدار فخر وفال خیر عد ایلمش ایدك . ایشته اویوم معزز دن تمام برسنه صکره . ینه ولی نعمت اعظمز پادشاهمز افندمز حضرتلرینك وجود پرسود همایونلرینك مهد ترقی نی درخشان ایلدیکی روز مسعدت بخشایه مصادف اولان بوکون دخی برمصور غزته نشریه ابتدار ایلیورز . طبیعیدرکه بتون عثمانیلرجه فوز وسعادت آنی اولان بویله مقدس برکونده شروع ایدیلن ایشده مظهر موفقیت اولنیلور. ذاتاً مطبعه مزك یوم کشادندن بری ارائه ایتدیکی آثار ترقی . مساعی صنعتکارانه یه اویله یوم مقدسده بدأ ایتدیکمزدن متولد بولنمیورمی ! الده ایدیلدیکمز معلومات . تحصیل ایله یلدیکمز علم ومعارفه . مشاهده سیله مسرور اولدیغمز آثار تشویق وترغیبه هپ اوشهریار معالی کسترافندمز حضرتلرینك سایهٔ احسانواریهٔ جناب پادشاهیلرنده نائل ومظهر اولمش ناچیزلردن بولندیغمز جهتله پادشاه کمالات پرورمزه عمرمزك صوك آنه قدر ازدیاد شوکت واجلال دعاسی ایتسه مك نه حقیله ایفای وجیبهٔ ذمت ووظیفهٔ عبودیت ایده مامش اولورز . بوملك دولتك لی یوم القیامه دوام وبقاسنی تأمین ایچون حق تعالی نك مراحسان مخصوصه

ÜNLÜ YAYINCILAR: 1890'dan sonra gelişen yayın dünyası ünlü isimlerin de ortaya çıkmasını sağladı. Bunlardan yayın hayatını Cumhuriyet'ten sonra da sürdüren Ahmed İhsan (Tokgöz) kendi kurduğu Servet-i Fünun'un yanısıra, telif ve çeviri kitaplar ile birlikte salnameler yayımladı. A. İhsan ve Âlem Matbaası'nın teşekkürü ile Servet-i Fünun'un Paris'ten getirttiği hakkak mösyö Napier.

Yayıncılığın Hukukî Durumu

Yukarıda matbaalar dolayısıyla sözünü ettiğimiz 1857 ve 1888 tarihli matbaa nizamnamelerinin getirdiği sansür, yayımcıları da doğrudan etkiliyordu. Ancak 1857 nizamnamesinin sansüre ilişkin maddeleri kitaplar için oldukça yumuşak uygulanmış, yalnızca 1873'te Namık Kemal'in *Evrak-ı Perişan* adlı kitabına matbaadayken el konulması epey tartışmalara yolaçmıştı. II. Abdülhamid döneminde ise önceleri yalnız süreli yayınlara uygulanan sıkı öndenetim 1882'de Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurulmasıyla kitapları da kapsamına aldı. Yurt dışından gelen kitapları da inceleme yetkisi olan bu kurulun görevleri 1888 nizamnamesinde daha ayrıntılı biçimde sıralanmıştır. Bu kurulun yanısıra 1897'de padişah iradesiyle bir de Tetkik-i Müellefat Komisyonu oluşturuldu. Bu kurulun görevi *"Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin bade't-tetkik* (inceledikten sonra) *tab'ına ruhsat ita edeceği* (basımına izin vereceği) *Arabî, Farisî, Türkî lisanları üzerine mürettep ve müellef kitaplarla Türkçe piyeslere mahsus olarak tekrar tetkikat icrası"* olarak tanımlanıyordu. Böylece kitaplar üstündeki denetim iki kademeli olarak daha da ağırlaşıyordu.

II. Meşrutiyet'ten sonra çıkan 29 Temmuz 1911 tarihli Matbuat Kanunu ve aynı tarihli Matbaalar Kanunu ile 1908'de fiilen kalkmış olan sansür hukuken de son buluyordu. Ancak 1913'ten sonra oluşan İttihat ve Terakki yönetiminde herhangi bir muhalefete izin verilmediğinden kanunun tanıdığı özgürlükler fiilen kullanılamaz duruma geldi.

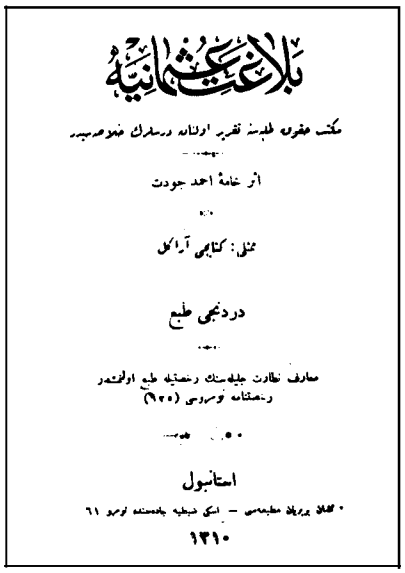
Sonuç

Tanzimat'tan sonra oluşmaya başlayan Osmanlı yayımcılığı dönemin çetin ekonomik, sosyal ve siyasî şartları içerisinde pek büyük bir gelişme olanağı bulamamıştır. Ama yine de nitelik ve nicelik bakımından belli sıçramalar yaratmış, eğitimin yaygınlaşmasının, okuryazarlığın artmasının, basının kökleşmesinin yarattığı okuma ihtiyacına cevap vermeye çalışmış, hem bir ticaret metaı, hem de bir kültür metaı olarak basma kitabın varlığını kabul ettirmiştir. □

KAYNAKÇA

□ ALPAY Meral, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, İstanbul, 1976

☐ BAYSAL Jale, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türkleri'nin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, 1968
☐ ERSOY Osman, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara, 1963
☐ GERÇEK Selim Nüzhet, *Türk Taş Basmacılığı*, İstanbul, 1939
☐ İSKİT Server, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1939
☐ Türk Kütüphaneciler Derneği, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı-Bildiriler*, Ankara, 1980
☐ UNAT Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sistemi'nin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964

بلاغت عثمانیه

مکتب حقوق طلبه سنك تقریر ارتقاسنه دائر در

اثر خامهٔ احمد جودت

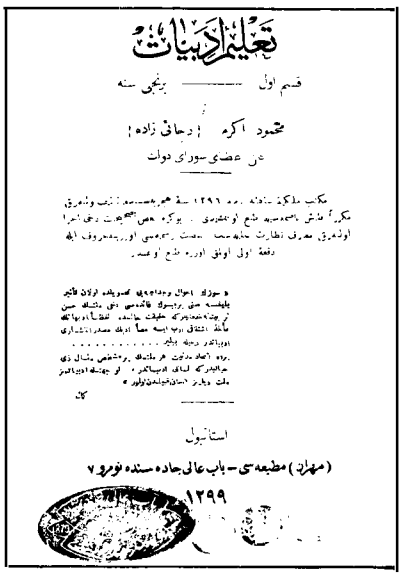
مثل: کتابی آراکل

دردنجی طبع

معارف نظارت جلیله سنك رخصتیله طبع اولنمشدر
رخصتنامه نومروسی (۳۲۰۰)

استانبول

۱۳۱۰

تعلیم ادبیات

قسم اول ——— بنجی سنه

محمود اکرم ادیب زاده

عن عضوی سورای دولت

استانبول

(مهران) مطبعه سی - باب عالی جاده سنده نومرو ۷

۱۲۹۹

İKDAMCI AHMED CEVDET: Cumhuriyet'ten sonra da gazetecilik yapan Ahmed Cevdet (Oran) 1895'te Kütüphane-i İkdam adı altında kurduğu yayınevinde birçok kitap yayımlamıştır. Bir yıl sonra İbrahim Hilmi'nin (Çığıraçan) kurduğu Kütüphane-i İslâm da o dönemde kitap basan kuruluşlar arasındaydı. Ahmed Cevdet (sağda). Nişan Berberyan matbaasında basılan Belagat-i Osmaniye (solda), Mihran matbaasında basılan Talim-i Edebiyat (ortada).

Matbaa-i Âmire'nin Tarihi

Nakl-i Takvim ve Matbaa-i Âmire be Saray-ı Cedid: Mukaddemleri İstanbul'da Matbuat-ı Osmaniye için iki daire var idi. Bunların birisine *Darü't-Tıbaatü'l-Âmire*, diğerine Takvimhane denilir idi. Mevkileri Bâb-ı Seraskeri'nin arka cihetinde Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin iki canibinde idiler. Matbaa-i Âmire Sultan Selim-i Salis zamanında Üsküdar'da tesis olunmuştu. O1 vakit meşhur hattat Hafız Osman Resmî ve Arapoğlu adlı mühendis bir Ermeni imaliyle çelikten ihdas olunan ana kalıplardan alınan bakırlar ile el-haletü hazihi istimal olunan basma harflerle Üsküdar'da birçok âsâr-ı müellefe tab ve temsil olundu. Muahharen Firdevs-âşiyan Sultan Mahmud-ı Sâni zamanında Vaka-i Hayriyye'den mukaddem bâlâda mezkûr câmi-i şerif ittisalinde Kaptan Paşa Hamamı namıyla maruf mesdut hamam matbaa heyetine konularak Üsküdar Matbaası edevatı oraya nakl ile Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire ittihaz kılındı.

Badehu 1247 tarihinde Vakanüvis Esad Efendi merhumun nezaret ve marifetiyle müceddeden ihdas olunan *Takvim* Gazetesi için cami-i mezkûrun yanında köşe başında Kapıcıbaşılardan meşhur Musa Ağa'nın konağı cânib-i mirîden beşyüz keseye bi'l-mübayaa Takvimhane ittihaz ve nezareti ber-veçh-i muharrer Esad Efendi'ye ihale olundu. İşte o1 vakitten işbu 1280 senesinekadar şu iki dairede nice yüzbinlerce kütüb ü resail vesair evrak tabıyla teksir ve teshil-i esbab-ı maarife himmet olunmuştu. İntişar-ı maarif ve ulûmun esbab-ı mühimmesi olan teksir-i kütüb ü resail ve hususiyle devair-i resmiyede sarf ve istimal olunan defatir ve evrak-ı resmiyye ve kavaim-i nakdiyyenin gün-be-gün ihtiyacat-ı zamaniyyeye göre teksir-i enva' ve a'dadı her bir levazımıyla beraber bir büyücek matbaanın vücudunun labüt olduğunu taayyün eyledi. Bu cihetle Bâb-ı Hümayun dahilinde muhterik eski Maliye dairesinin arkasında (ada) katı vafir masraflarla bina ve inşa ve derununa vapur makinası, müteaddit presler ve alât ve edevat-ı müteaddide vazıyla nâ-tamam durmakta bulunan kavaim-i nakdiyye fabrikasının heyet-i hâzırası emr-i tıbaat için münasib olduğu anlaşılmasıyla matbaa-i atika ile Takvimhane'nin alât ve edevât-ı mevcudesi memurlarıyla beraber zikrolunan fabrikaya nakl ve isal ve nevakısı ikmal olunarak o âna kadar İstanbul'da misli görülmedik surette gayet muntazam ve her bir levazımı mükemmel bir tıbaat fabrikası küşat olundu. Buna maarif nâzırı bulunan Edhem Paşa fevkalgaye hizmet eyledi. Yevm-i küşadında sadr-ı vakit Fuad Paşa ile Ahkâm-ı Adliye reisi Kâmil Paşa ve sair bazı erkân ve memurin-i devlet davetle huzzar-ı mevcude huzurlarında kütüb ve evrâk-ı lâzımenin tab ve temsili için destgâhların mecmuu vapur kuvvetiyle imalâta bed' ettiler. Destgâhların birisinde muharrir-i fakirin işbu: *"Huda tahtında daim eylesin Abdülaziz Hanı/Bu daruttab'ı ol hakan-ı zişan eyledi te-*

sis/O şahın himmeti neşr-i ulûma olmada masruf/Ulûm u sanata kıldı ahali sınıfını tesis'' kıt'a-ı bediiyyesi muntabi olur idi. Bu kıta'nın varaka-i matbualarından birer tanesi esna-yı seyr ü temaşada matbaa memuru yediyle zevad-ı hâzıraya i'ta olunmuştur. Fabrikanın her cihetle mükemmeliyetiyle beraber hüsn ü intizamı ve nazır-ı müşarünileyhin sa'y ü himmeti ile memurlarının gayreti huzzar-ı mevcude tarafından rehin-i tahsin olarak avdet olundu. İdaresine *Takvim-i Vakayi* mukabelecisi, maiyyet-i fakiranemde bulunan müderrisinden Müneccim-i Sâni Tahir Efendi memur oldu. Eski matbaa dairesi Maarif idaresine verilerek mektep ittihaz olundu ve Takvimhane Konağı taraf-ı miriden Mustafa Fâzıl Paşa'ya satıldı. Abd-i fakir ol vakit rütbe-i salise eshabından *Takvim-i Vakayi* muharrirliğiyle Matbaa-i Âmire sermusahhihi idim. Tahir Efendi'nin rekabet ve su-i siayeti tesiriyle müşarünileyh Edhem Paşa'nın hüsn-i teveccühünden mehcur olmuştum. Müşarünileyh hizmetiyle Tahir Efendi sonraları rütbe ve memuriyetçe pek çok terakkıyata mazhar ve müddet-i medide Maarif Meclisi riyaseti ve Evkaf müfettişliği ve Müneccimbaşılık gibi memuriyetlere nail ve bu sayede güruh-ı sudur ve heyet-i âyana dahil oldu. Edhem Paşa ile araları bozularak daima mezemmetinde bulunur idi.□

Tarih-i Lutfi (yazma), Cilt 10 1280 (1863/4)

Mühendisoğlu

Şu okuduğunuz satırları teşkil eden huruf gazetemizin 54. sayfasında resmini gördüğünüz hünerver-i şehr hakkak Mühendisoğlu Ohannes Efendi'nin dest-i maharetinden çıkmıştır. Mumaileyhin kendi namıyla benam olan bu hurufattan evvel lisan-ı Osmaniyi tertip için bidayetten (Araboğlu) tesmiye edilir bir yazı istimal olunurdu ki, ilk defa olmak üzre tesis edilen bu hurufatı da ''mühtedi İbrahim'' Efendi isminde bir Macarlı imal eylemiştir; müteveffa-yı mumaileyhin resmini elde etmiş olsaydık tabii derc-i sayfa eyleyecek idiysek de ne çare ki buna muvaffakıyet hasıl olamadı.

Mühendisoğlu'nun Türkçe'de üç türlü hurufu vardır. Bunlardan birincisi makalâtımıza sernâme olan iri harf, ikincisi sütunlarımızı teşkil eden vasat harf üçüncüsü de Türkçede mevcut en ufak yani 6 punto huruftur.

Bu zat sene-i Miladînin 1810 senesi Şubatı'nın 21. günü Dersaadet'te tevellüt etmiş olup babası dahi mühendis idi.

Sanata evvela kuyumculuk ile ibtidar eyleyip ziyade âsar-ı terakki göstermiş ve sonradan Üsküdar'da küşad edilen bir matbaada Ermenice huruf çelikleri yapmaya başlamış ba'dehu cedd-i mecid-i hazret-i padişahi cennetmekân Sultan Mecid Han zamanında ta'lîk yazı kalıpları yapılmak arzu olunup münasip başka hünerver bulunmadığı için iş Mühendisoğlu'na havale kılınmıştır. Mühendisoğlu'nun imalgerdesi olan 3.000 kadar parçadan mürekkeb ta'lîk yazı el'an Matbaa-i Âmire'de mevcut olup emr-i terkibindeki müşkilattan dolayı matbaalar tarafından istimali kabil olamamıştır.

Mühendisoğlu talîk yazıyı ikmal eyledikten sonra Hâkan-ı merhum müşarileyh zamanında ihraç edilen kâime kalıplarının imaline memur edilip tamam 17 sene kâime kalıbı yapmakla meşgul bulunmuş ve daha sonra 22 punto ''Mühendisyan'' hurufu denilen iri yazı kalıplarını imal ile hükümet-i seniyyenin takdirine mazhar olmuştur. İşte bundan sonra el'an her matbaa-

"BABA TAHİR": *II. Abdülhamid döneminde yayıncılık yapan Tahir Bey, bu dönemde saraya yakınlığıyla tanınmış bir yayıncıdır. Malumat gazetesinin yanısıra Malumat Kütüphanesi adı altında kitap da yayımlayan ve Baba Tahir diye anılan Tahir Bey ve Malumat matbaası ve Kütüphanesi ve aynı matbaanın, padişahın cülus şenliğinde bezenmiş hali.*

da müstamel kitap yazısının kalıplarını, onu müteakip gayet ufak 6 puntoyu vücuda getirerek derece-i hüner ve maharetini isbat etmiş ve şimdi de 82 yaşında bir pir olduğu halde fevkalâde nefis bir rık'a kalıbı hakkıyla meşguldür. İnşallah karîben bunu da itmam eyler ve matbaacılık âlemine bir büyük hizmeti daha olur.□

Servet-i Fünun cilt 1, sayı 5, sayfa 53

(Mühendisoğlu 18.11.1891'de Beyoğlu'nda vefat etmiştir.)

Matbaa Nizamnâmesi

Birinci madde: Dersaadet'de gerek litografya ve gerek huruf ile kitab tab' etmek isteyenlerin keyfiyetleri Meclis-i Maarif ve Zabtiye ma'rifetiyle tahkik olunduktan sonra meclis-i mezkûrdan ba-mazbata makam-ı âlî-i sadaret-i uzmâdan istîzân ile cânib-i zabtıyeden me'zuniyeti hâvî yedlerinde sened-i mahsusları olmadıkça basmahâne küşâd edemeyeceklerdir.

İkinci madde: Memâlik-i mahrusa-i hazret-i şâhânenin ba'zı mahallinde kitab basmasını arzu edenler evvelemirde vâli-i eyâlete haber verüb vâlî tarafından dahi keyfiyet derbâr-ı şevketkarâra inhâ ve kezâlik Meclis-i Maarif'de görülüb ba-mazbata makâm-ı âlî-i sadaret-i uzmâya arz ile istîzân olunmadıkca bir harf basmağa muktedîr olamayacakdır.

Üçüncü madde: İşbu basmahânelerin tab' ve temsil edecekleri her nev'i kütüb ü resâil evvelemirde Dersaadet'de doğrudan doğruya ve taşralarda ise vülât-ı eyâlet câniblerinden inha ile Meclis-i Maarif'de görülüb mülke ve devlete bir güna mazarratı olduğu tebeyyün ederek meclis-i mezkûr tarafından kezâlik ba-mazbata makâm-ı âlî-i sadâret-i uzmâya arz ile istîzân olunmadıkca tab' ve neşr etdirilmeyecekdir.

Dördüncü madde: Düvel-i Ecnebiyye teb'asından olub da Memâlik-i Mahrusa-i şâhâne'de kitab basmak isteyenlerin evvelemirde Nezâret-i Celîle-i Hariciyye'den ruhsatı hâvî yedlerinde senedi olmadıkca basmahâne küşâdına muktedir olamayacaklardır.

Beşinci madde: Bu makulelerin basacağı kütüb ü resâil evvelemirde Nezâret-i müşarün-ileyhâya ibrâz ile oradan ruhsat verilmedikce basılamayacakdır.

Altıncı madde: Kezâlik Düvel-i Ecnebiyye teb'asından olub da gazete tab' etmek isteyenler dahi Nezâret-i Celîle-i Hariciyye'den izin ve ruhsatı hâvî sened almadıkça basmahâne küşâd edemeyeceklerdir.

Yedinci madde: Memâlik-i Mahrusa'da mülkce ve devletce muzırr olan kütüb ü resâili tab' ettirmeğe cesâret eden olur ise o maküllelerin basdırdıkları şeyler cânib-i zabtıyeden derhal ahz u zabt olunacakdır.

Sekizinci madde: Müellifine bir nev'i mükâfât ve emsâline tâziyâne-i şevk olmak üzre her müellif hakkında kayd-ı hayat şartıyla imtiyaz verilmesi nizâm dahilinde olmağla işbu basmahânelerde basılacak şeyler o maküle imtiyazlı nev'iden olamayacakdır.

Dokuzuncu madde: Bu nizamâtın hilâfına hareket edenlerin basmahâneleri zabtıye nezâreti ve vülât ma'rifetiyle derhal kapatdırılub buna mütecâsir olanların derece-i tôhmetlerine gôre kânunnâme-i hümâyun'da münderic cezâ ilë mücâzâtı icrâ olunacakdır.

Madde-i Mahsusa

İşbu nizamâtın i'lânı tarihinden altı aya kadar el-hâletü hâzihi mevcud olan basmahânelerin sahibleri yedince me'zuniyeti hâvî sened bulunacakdır. Eğer bu müddet içinde sened almayan olur ise andan sonra sened almak istemiş olsa bile kendüsüne izin verilmeyecekdir.

(fî 30 cemâdiyelülâ sene 1273)

(26 Ocak 1857)

Kitab Tab'ı Hakkında Nizâmnâme

Birinci madde: İnhisar maddesi külliyen lağv olunmağla herkes istediği kitabı tab' etdirecektir.

İkinci madde: Müellifine bir nev'i mükâfât ve emsâline tâziyâne-i şevk olmak üzre her müellif hakkında kayd-ı hayat şartıyla imtiyaz verilerek müddet-i hayâtında kendisinden başkası te'lîf eylediği kitabı bastıramayacakdır.

Üçüncü madde: Müellif kendisi basdıramadığı takdirce ol kitâbın tab'ı hususunda olan imtiyazını istek eden kimseye olunacak mukavele ve münasib bir bahâ ile ba-sened ü füruht edebilecekdir.

Dördüncü madde: İşbu mukavele ve füruht keyfiyetinde meclis-i maarifin dahî ma'lûmatı bulunacaktır.

Beşinci madde: Devletce tab'ı lâzım geldikde müellifine ne mikdar şey verilmesi münasib ise meclis-i maarif ma'rifetiyle i'tâ etdirilerek basdırılacakdır.

Altıncı madde: Tab' olunacak kitabın mukavele olunan mikdardan ziyâde basdırılması memnu' olduğundan hilâfına cesâret edenler olur ise âdetâ sirkat hükmünde olarak o malûleler hakkında kânunen îcâb eden cezâ icrâ olunacakdır.

(fî 8 Receb sene 1289 ve
fî 30 Ağustos sene 1288)
(11 Eylûl 1872)

Kitab Tab'ı Hakkında Olan Nizamnâmeye Zeyl Olunan Fıkarât-ı Nizamiye

Te'lîf olunan bir kitabın tab'ı ve neşri tarihinden i'tibâren kırk sene müddetle müellifinden gayrisi tarafından tab' ve neşr olunamamak ve te'lif olunmuş bir kitabın mukaddeme ve zahrinde veyahud sâir mahallerinde elsine-i sâireye nakl ve tercemesi müellifine âiddir ibaresi muharrer olduğu suretde zikr olunan kırk sene müddet zarfında müellifinden ruhsat almadıkca âhiri tarafından elsine-i sâireye nakl ve terceme edilmemek üzre müellif-i kitab taleb eder ise kendüsüne imtiyaz verilecekdir. Zikr olunan kırk sene müddet-i imtiyaziyenin inkızâsından mukaddem müellif vefât eylediği halde müddet-i bakâya emvâl-i metrûke gibi veresesine intikal eyleyerek ve müellif veyahud veresesi nâil olduğu imtiyaz müddetinin bir cüz'ünü veyahud tamâmını âhire satmağa muktedir olacak, müşterinin alacağı imtiyâz müddeti tekmîl olmaksızın vefâtı vuku' bulur işe kezâlik müddet-i bakâyâya veresesi tasarruf edecekdir.

Terceme olunan bir kitabın nüsha-i

mütercemesi hakkında dahî muamele-i mezkûre aynîle cârî olub yalnız müddet-i imtiyazı yirmi sene olacak ve asıl kitab sâir istek edenler tarafından dahî her vakit terceme edilmek mücâz bulunacakdır.

Te'lîf ve terceme olunan kitabların imtiyazı ya devlet-i aleyh cânibinden satun alınmış veyahud imtiyazı müellif ve mütercimleri tarafından devlete terk edilmiş bulunur ise bu gibi kitabları tab' etmek isteyenler evvelemirde maârif nezâretine mûracaatle hazîne-i celîle için tensîb edilecek bedeli vererek istihsal-i ruhsat etmedikçe tab' ve neşr edemeyecekdir.

Tab' ve neşri imtiyaz tahtında bulunan kitabları bilâ-ruhsat tab' edenler hakkında cezâ kânunnâme-i hümâyunun ikiyüzkırkbirinci maddesi hükmünce muamele olunacakdır.

Her müellif ve mütercim matbuât nizamâtına ittibâa dahî mecbur bulunacakdır.□

Asır Kütüphanesi Tanıtım Broşürü

Asır Kütüphanesi, her nevi âsar-ı müntehabeyi havi külliyat.

Hame-i yegane-i maarif ve kemalat olan velinimet-i bî-minnetimiz Sultan Abdülhamid Han-ı Sani Efendimiz Hazretlerinin bilumum efrad-ı tebaa-i şahanelerinin her cihetle behredar-ı nimet-i terakki olması emrinde meşhud-ı basıra-i şükran olan âmal-i feyz-iştimal-i şehriyarileri cümle-i cemilesinden olarak matbuat-ı Osmaniye şayan-ı memnuniyet bir hale gelmiş ve her gün yeni yeni neşr olunan fennî, hikemi kütüb ü resail sıdk-ı müddeaya birer burhan-ı natık hükmünde bulunmuştur.

Matbuat-ı Osmaniye'nin hal-i hazırıyla mütenasib ve ebna-yı vatanın mütalaa, tevsi-i malumat, tefennün hususlarındaki ihtiyacatına hadim olabilecek derece-i mükemmeliyette bulunmak üzre kütüphane-i acizanem, namına nisbetle, yeni bir kütüphane tesis etmiştir.

"Asır Kütüphanesi"nin maksadı şimdiye kadar lisanımızda misli ender olan her türlü âsar-ı makbuleyi câmi olmak üzre elsine-i sairede neşr olunan kütüphanelerin en güzel ve en müntehablarına muadil eserler vücuda getirmekten ibaret olduğundan bu yolda hiçbir külfetten, hiçbir fedakârlıktan çekinilmeyecektir.

Asır Kütüphanesi mektep şakirdanından bed ile müntehilin derecesine vasıl olan erbab-ı maarif ile alelıtlak tevsi-i vukuf ve malumata ve eslafın müntehab-ı âsarını cem ve kıraatine hâhişger bulunan eshab-ı mütalaaya velhasıl büyük küçük kitap okuyan zevatın kâffesine faidebahş olacak âsar-ı mütenevviayı havi olacağı için umumun takdir ve rağbetini kazanacağı şüphesizdir.

Asır Kütüphanesi şimdiye kadar gelip geçen ve eser yazan umum üdeba ve şuara ve müverrihîn ve mütefennin-i Osmaniyenin en bergüzide ve makbul eserlerini eczası arasında suret-i mükemmele ve nefîsede

HUKUKİ DURUM: 1858'de ve 1888'de çıkartılan nizamnamelerle getirilen sansür, yayıncıları da doğrudan etkiledi. 1897'de padişahın iradesiyle Tetkik-i Müellefet Komisyonu oluşturuldu. II. Meşrutiyet'ten sonra 1911'de Matbuat Kanunu ve Matbaalar Kanunu çıkarıldı. 1908'den sonra da sansür fiilen kalktı. Ancak 1913'ten sonra İttihat ve Terakki yönetiminde basın özgürlüğü yine kullanılamaz hale geldi. Matbuat ve Matbaalar Kanunu'nun kapağı ve soldan sağa sansürcü Kemal Bey, Zabtiye nazırı Nazım Paşa, Zabtiye nazırı ferik Ali Paşa.

tab ve neşr edeceği gibi Avrupa milletlerinin vücutlarıyla iftihar ve eserlerini bir mevki-i ihtiram ve itibarda tuttukları üdeba ve hükema-yı salife ve hâzıranın meşhur-ı âlem olmuş âsarını dahi câmi olmakla beraber ulum, fünun ve edebiyatın kâffe-i şuabatına dair umumun lezzetle okuyacağı, suhuletle anlayacağı ibârat ile birçok eserler neşr edecektir.

Asır Kütüphanesi gayet umumî ve her türlü müellefatı câmi olduğu için neşr edeceği âsarın nev'i ve mahiyeti hakkında şimdiden bir program yapmak kabil değilse de mücerred mütaliîn-i kiram hazaratınca bir fikir hasıl olabilmek için Asır Kütüphanesi'nin neşr edeceği enva'ı âsardan birkaçı hakkında misaller iraesi suretiyle, kütüphanenin maksad-ı tesisi ve suret-i tertibini izah etmek münasib görülmüştür.

Asır Kütüphanesi her nevi muharrerâtı câmidir. Ez en cümle şu yolda eserler neşr edecektir:

Evvelen âsar-ı eslaf: Muharrerat-ı makbule ve nadire-i Osmaniye'den mesela Fuzulî'nin *Leyla vü Mecnun*, Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk* namındaki manzumelerini, Baki ve Nedim gibi şuaranın eş'ar-ı müntehabesini ve müverrihîn-i meşhuremizin fıkarat-ı tarihiyesini neşr edecek yani eslaf-ı Osmaniye'nin âsarını umumen ihya eylevecek. Bundan başka ulum ve fünun-ı hazıraya esas koyan ulemayı Garb'ın bergüzîde eserlerinin matbuat-ı Osmaniye arasında yeni bir surette güzel bir Türkçe ile husulüne hizmet edecek ve bir de umum Avrupa meşahirinin beynelmilel şöhret alan ve her milletin edebiyatına mal edilen eserlerini ki -mesela Fransızlardan Rasen'in faciaları ile Molyer'in mudhikelerini Sen Piyer'in, Şatobriyan'ın, Hugo'nun, âsar-ı şiiriye ve hikemiyesini, İngilizler'den Şekspir'in *Romeo ve Jülyet* ve *Hamlet*, *Kral Lear* gibi tiyatrolarını ve Lord Byron'un âsarını ve Almanlardan Goethe'nin *Herman* ve *Dorote* ve *Faust*'u, Schiller'in *Vilhelm Tel*, *Valenştayn* ve *Tarihin Lüzumu* eserleri gibi şeylerdir-matbuat-ı Osmaniye arasına güzel bir tab münasib bir kıt'ada idhaline vasıta olacaktır.

Saniyen gerek muharririn-i Osmaniye-i hazıranın âsar-ı makbulesini, gerek umum Avrupa erbab-ı kalemi ser-amedanının birkaç lisana tercüme edilmiş ve her millet-i mütemeddine nezdinde müştehir olmuş olmakla bir mevki-i mümtaz kazanan müellefat-ı nadiresini neşr için Asır Kütüphanesi en güzel bir vasıta olacaktır.

Salisen ulum ve fünun: Ulum ve fünunun terakkıyat-ı hazırasından kariin-i Osmaniye'yi haberdar etmek ve bilcümle keşfiyat ve ihtiraat-ı fenniyeyi anlaşılır bir lisanla erbab-ı mütalaaya arz eylemek Asır Kütüphanesi'nin maksadındadır.

Rabian her gün gazete okuyanlara başkaca bir hizmet olmak üzre evrak-ı havadiste mevzubahs olan mesailin layıkıyla malum olması için bu mesaile müteallık seyahat ve coğrafyaya dair malumat birer kitap şeklinde Asır Kütüphanesi meyanında neşr olunacaktır. Mesela Fas hakkında güzel bir seyahatname ile Stanley'nin seyahati hakkında mazbut ve muhtasar bir eser, Afrika'da Avrupalıların müstemlekatı hakkında yine bir eser-i coğrafî Asır Kütüphanesi'nin ilk nüshaları meyanında neşr olunmak üzre hazırlanmıştır.

Hamisen umum âsar-ı matbua-i Osmaniye hakkında intikadat: Âlem-i matbuata eski ve yeni ihrac olunan ve olunmakta bulunan müellef ve mütercem roman, hikâyat, âsar-ı edebiye ve fenniyenin umumen tankîdatına dair sahib-i re'y ve haiz-i evsaf-ı lazıme olan zevatın kalemlerinden çıkmış makalata Asır Kütüphanesi icabına göre bir veya sırasıyla birkaç cüz'ünü hasr edecektir.

Sadisen umumen teracim-i ahval: Tarihin ıttılaı yettiği zamandan şimdiye kadar gelmiş ve sahife-i âlemde bir isim bırakmış olan zevatın iktidar ve mahiyetini ve ef'al ve mesleğini, âlem-i insanivete hizmetini bast eder surette müdekkikane yazılmış tercümehalleri Asır Kütüphanesi eczasını işgal edecektir.

Asır Kütüphanesi'nin mesleği hakkında bu kadar bir program gösterebildik. Fakat Asır Kütüphanesi'nin neşr edeceği âsar buna da münhasır değildir. Mukaddimemizi hülasa etmek istesek deriz ki: Tarih-i âlemde meşhur olan Osmanlı, Arap ve Acem ve Ecnebi umum erbab-ı kalemin ebna-yı cinslerine yadigâr bıraktıkları eserlerin en güzellerini icab ettikçe müelliflerinin tasvirleriyle beraber kariîn-i Osmaniye'nin nazar-ı mütalaa ve itibarına arzla vukuf-ı milliimizi tev-

si ve ulum ve fünun-ı hazıranın nefini milletimiz efradı arasında umumîleştirmek niyet-i halisanesine istinaden bu kütüphaneyi tesis ettik. Bu maksad-ı halisanemizin husulü ancak vücudları bu mülk ve devlet için medar-ı iftihar olan zevat-ı kiram-ı marifet-ittisamın teşvik ve tergıbi, muavenet ve himmeti sayesinde mümkündür. Bu sebepten dolayı kütüphanemizin memalik-i Osmaniye'nin her cihetine intişarına himmet buyurmalarını ve nekayısını hemen ihtar suretiyle ibraz-ı muavenet-i hayırhahane eylemelerini ve mümkün mertebe mükemmeliyeti ve gerek intişar, gerek ihata ettiği âsarın dairelerini tevsi için efkâr-ı maarifperveraneye layık olacak tedabirin ittihazını Asır Kütüphanesi idaresine ihbar zahmetini ihtiyar kılmalarını alenen rica ve istirham ederiz. Bu mukaddimenin neşrinden maksadımız kütüphanenin muhtasarca esas tertib ve tesisini söylemek ve bu himmet ve muavenet ricasını erbab-ı iktidar ve marifete arz eylemektir.

Muharrirîn-ı muhtereme-i Osmaniyemizden ayrıca kütüphanemiz dahilinde neşr olunmak üzre âsar-ı kalemiyelerini ihda ve kütüphanemiz tahrir ve tertibinde her cihetle mükemmeliyet husulüne himmet suretiyle muavenet-i hayırhahane ve insaniyetkârane ümid ve intizarındayız. Asır Kütüphanesi idaresi buna karşı vasi ve iktidarı dairesinde hidemat-ı tabiâna arz eder.

Asır Kütüphanesi meyanında neşr olunacak âsarın intihab ve tertibi hususlarına nezaret cihetini dahi zevat-ı muktedire deruhte buyurmuşlardır.

Asır Kütüphanesi'nin intizamı ve havi olduğu âsarın tenevvüü ve tekemmülü birinci senesi eczasının neşri zamanında kendi kendine zahir olacaktır.

Suret-i Neşr

Asır Kütüphanesi'nin bir cüz'ü lâakal 64 sayfa olarak Avrupa'nın en meşhur kütüphaneleri kıt'asında yani şu kitap hacminde neşr olunacak ve her cüz'ü müstakil bir eser olacağı gibi bir eser sırayla 4-5 ve icabına göre daha ziyade cüz'ü dahi işgal eyleyecektir. Asır Kütüphanesi'nden 52 adedi bir senelik itibar olunacaktır. Bir adedin fiyatı 50 paradır.

Asır Kütüphanesi'nin esas teşkili maarife hizmet olduğu için 64 sayfalık bir cüz'üne ucuz bir fiyat konulmuştur. Abone bedeli: Vilayâtdaki karîîn-i kirama suhulet olmak ve Asır Kütüphanesi'nin intişarını tamim etmek maksadıyla abone bedeli bir derece daha tehvîn edilmiştir.

İstenilen mahalle gönderilmek üzre:

	Adet	Kuruş
Seneliği	52	50
6 aylığı	26	27

Asır Kütüphanesi'nden alınmak üzre:

	Adet	Kuruş
Seneliği	52	40
6 aylığı	26	22

Aboneler İçin Suhulet

Abonelere suhulet olmak üzre bedelin taksit suretiyle itasını kabul ederiz. Bir taksit 10 kuruştur. Taksit suretinde abone olanlar için seneliği 55 altı aylığı 30 ve kütüphaneden alınmak üzre 25 ve 45 kuruştur. Taksit suretinde abone olduklarını müş'ir bir senedi imza edeceklerdir.

Asır Kütüphanesi Romanları

Kütüphanemiz tarafından bu nam ile neşr olunmakta olan roman külliyatının birinci senesi hitam bulmuştur. Bimennihi'l-kerim karîben ikinci senenin neşrine başlanacaktır. Birinci senesi büyük, küçük 11 roman ve hikâyeyi câmidir.

Bir senelik abone bedeli taşra için 50 Dersaadet için 40 kuruştur. Altı aylığı 25 ve 30 kuruştur.

Asır Kütüphanesi'ne abone olan zevat Asır Kütüphanesi romanlarına da abone olmak istedikleri surette kendilerine bir ikram olmak üzre seneliğini taşra için 40 Dersaadet için 30 ve altı aylığını 20, 25 kuruşa tenzil ederiz.

Asır Kütüphanesi Hikâyeleri

Asır Kütüphanesi romanlarının, bu romanlarımız meyanında neşr ettiğimiz küçük hikâyelerinin içinde mazhar olduğu rağbet-i âmmeye müteşekkiren, "Asır Kütüphanesi Hikâyeleri" namıyla küçük ve güzel bir kıt'ada latif hikâyelerden mürekkeb ve mecmua daha teşkil ediyor. Bir hikâye bir cüz veya birkaç cüz'de tamam olacak. 16 sayfalık bir cüz'ü 10 paraya, haftada lâ-akal bir cüz çıkacak, 52 cüz bir senelik itibar olunur.

Bir senelik abone bedeli Dersaadet için 5 taşra için posta ücreti olarak 5 kuruş daha alınır.

Mekteb-i Asır

Mekatib-i umumiye ve hususiye ders programlarına muvafık olarak kâffe-i ulum ve fününa dair müellefattan ibaret olmak üzre kütüphane-i acizanem yukarıki nam ile bir külliyat mecmuası daha tesis etmiştir.

Mekteb-i Asır Elifba cüz'ünden bed ile mekatib-i âliyede tedris olunan fünun kitaplarına varıncaya kadar en mükemmel ve müfid eserleri câmi olacak ve külliyat dört kısım üzerine bittaksim, kısm-ı evvel hazine-i tedrisat-ı ibtidaiye, kısm-ı sani hazine-i tedrisat-ı rüşdiye, kısm-ı salis hazine-i tedrisat-ı idadiye, kısm-ı rabi hazine-i tedrisat-ı âliye namıyla bu kısımlardan her birini havi bulunacaktır.

İtikad-ı acizanemizce herhangi ilim ve fenne dair olursa olsun telif edilecek bir eser mutlaka o ilim ve fende ihtisası olan zevat tarafından yapılması iktiza edeceğinden Mekteb-i Asır meyanına girecek bilcümle kütüb ü resailin erbabına yaptırılmış ve yaptırılmakta bulunmuş olduğunu dahi başkaca arz ederim.□

١٦ (عصر کتبخانه‌سی)

او علم وفنده اختصاصی اولان ذوات طرفندن
یاپیلمسی اقتضا ایده‌جکندن مکتب عصر میانه
کیره‌جك باجمله کتب ورسائلك اربابنه یاپدیرلمش
ویاپدیرلمقده بولنمش اولدیغی دخی باشقه‌جه عرض
ایدرم

Telif ve Tercüme Nizamnamesi'nden Bölümler

Elif bâ

Vavın hareke olarak isti'malinde suver-i muhtelifede telaffuzîçün alâmât. yânın hareke makâmında isti'malinde diğer halinden temyîzîçün alâmet kelimenin ibtidâsında vakı' elif harfinin harekesini mübeyyin alâmât hecâ nihâyetinde hareke makâmında müsta'mel hê harfinin digerinden temyîzîçün alâmet Arabî ve Fârisî keflerin yekdiğerlerinden temyîzîçün alâmet hecâyı tedrîc üzre ta'lîm içün gâyet sâde ve sehl-i kelimâtdan mürekkeb ibârât risâlenin nısf-ı evveline işârât-ı cedîde ile berâber âdî harekât vaz' olunacak ve nısf-ı digerine yalnız işârât-ı cedîde konulacakdır. Bunlardan başka tehcîyeyi teshîl içün keşf olunacak her türlü usul derc kılınacakdır. Münâsib resimler dahî ilâvesi câiz olacakdır. Hutut-u âdiyede harekât-ı ma'hude isti'mal olunmadığı cihetle mümkün mertebe bunların makâmına kâim ve diger ba'zı fevâidi şâmil olarak tehciyeyi teshîl eylemek üzre bâlâda beyân olunan huruf içün ba'zı alâmât-ı münâsibe ihtirâı matlub olub fakat işbu alâmât usul-u müsta'meleye muhâlif ya'nî şekl-i aslîyi tağyîr edecek suretde olmayacakdır. İsti'mal olunacak kelimâtın kâffesi mümkün mertebe çocukların bildikleri ve belki her gün isti'mal etdikleri lügatlerden ve bunların müfâdı dahî anların derece-i idraklerine muvâfık efkârdan ibâret olacakdır. İbtidâ sâde ve kolaydan bed ile bit-tedrîc mürekkeb ve müşkil kelimât ve ibârât yazılacakdır. Her halde etfâle hoş görünüb rağbetlerini celbedecek suretde olmasına i'tinâ kılınacakdır.

Hülâsâ bir çocuk bu risâle vâsıtasıyla nihâyet altı ay zarfında hecâyi taallüm edüb eline verilecek sâde ve âdî ibareli Türkçe kitabları okumağa muktedir olacakdır. Elif-bâ yüz sahîfe kadar olacak ve birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfât verilecekdir. İşbu risâlenin te'lîfi içün dôrt mâh müddet ta'yîn olunmuşdur.

Ahlâk Risâlesi

İlm-i ahlâkın mevzu'u ve gâyetine dâir bir muhtasar mukaddeme. İnsanın vezâif-i diniyyesi. Vâlideynine karşu vezâifi. Muallimlerine karşı vezâifi. Ebna-yı cinsine karşu vezâifi. Nefsine karşu vezâifi. Ülülemre karşu vezâifi. Vatana karşu vezâifi. Kavânin-i memlekete riâyetin vücubu. Hayvanât ve sâir mahlukâta karşu vezâifi. İşbu risâle yüz sahîfe kadar olacak ve birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfât verilecekdir. Te'lîfi içün dôrt ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

Fezâil-i Fi'liyye Risâlesi

Gerek ehl-i İslâm ve gerek milel-i sâire beyninde fezâil-i ahlâka müteallık ezmine-i sâlifede vuku'a gelmiş olan hâlât ve harekât-ı memduha ahlâk risâlesi beyannâmesinde gôsterilen tertîbe tevfîkan fasıllara taksîm olunacakdır. Bu makule vukuât-ı seyr ve târîh ve ahlâk kitablarında bulunabileceğinden bunlar tetebbu' ile münâsibleri intihâb olunur ve bu yolda yazılmış mahsus kitablar mevcud olduğundan anlardan dahî nakledilebilir. Fezâil-i fi'liyye risâlesi yüz sahîfe kadar olacak ve birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfât verilecekdir. İşbu risâlenin te'lîfi içün dôrt ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

Kavâid-i Türkiyye

İşbu risâle iki kısma munkasim olub birincisi usul-u lisândır. Bu dahî zîrde muharrer mevâddı şâmil olacakdır. Mukaddeme. İsim. Zamir. Fi'il. Edat. Terâkîbin kavâid-i lisâna tatbîki. İkincisi terkîb-i kelâmdır. Bu dahî âtî-üzzikr mevaddan ibaretdir. Mutabakat. Mef'uller. Cümlelerin yekdigerine irtibâtı. İsbu risâlede münderic her bir kaide ve istisna ve tenbih akîbctinde müteaddid misaller îrâd olunacak ve bir kâide ne kadar müşkil ise misalleri o nisbetle olacakdır.

Emsile cümlesinden olmak üzre meselâ lisân-ı Türkî'de kelimâtın zîr ü bâlâsına vaz' olunan harekâtdan başka olarak dâhil kelimâtda ba'zı huruf hareke makâmında müsta'mel olduğundan bunları şâmil yigirmi kelime tertîb olunacak ve bâlâsı zîrde muharrer lügatın o kabîlden olan harflerinin altına bir hat çekile deyu yazılacakdır.

Muzaf-ün-ileyh ve mef'ul-ün-leh ve mef'ül-ün-bih olarak otuz kadar isim tertîb olunub bâlâsına işbu üç sîgalı isim yekdigerinden tefrîk ile üç sütuna taksîm olunadeyu yazılacakdır. Lâzım ve müteaddi ve ma'lum ve mechul fiiller içün dahî taraf-ı mezkür üzre emsele derc olunacakdır.

Birtakım cümleler tertîb ve bunlarda vakı' fiiller masdar olarak tahrîr olunub işbu fiiller ezmine-i selaseden kangı zemân ile takdîr olunması istenilür ise iki kavs içine yazılacakdır. Muzâf ve mef'ul-ün-leh ve mef'ul-ünbih ve sâire için dahî bu yolda misaller getirilecekdir. İşbu numunelere tevfikan diğer münâsib misaller tertîb kılınacak ve hulâsa risâle-i matlube az kâide ve çok misâli müştemil olacakdır. Çünkü misallerin taaddüdü kavâidin tahsilini teshîl etdikten başka bu vesîle ile isti'mal olunacak kelimâtın imlâ ve ma'naları dahî öğrenilür.

İşbu risâle lisân-ı Türkî kavâidine mahsus olacağından gerek Arabî ve gerek Fârisî'den Türkî lisânında isti'mali ziyâde şâyi' ve bilinmesi lâ-büd olan kavâid dahî ayrıca tertîb ve bâlâda gôsterilen numunelere tevfîkan misallerle tavzîh olunarak zeyl olmak üzre risâlenin âhirine ilâve kılınacakdır.

Arabî fiillerden Türkçe'de müsta'mel olan sîgaları şâmil olmak üzre birtakım cedveller tertîb olunub bunların ma'naları ve ba'zı tenbîhât ilâve olunacak ve işbu fiiller yalnız ef'âl-i sahîha olub muattelât yazılmayacakdır.

İşbu risâleye cüz-ü sânî olmak üzre derununda münderic kavâide tatbîkan bir imlâ risâlesi dahî tertîb kılınacakdır. Şakîr-i muallimin muâvenetiyle kendü lisân-ı mâder-zâdının kavâid-i külliyesini kolaylıkla öğrenmek için işbu risâle iktizâ eden her türlü mevaddı şâmil olacakdır. Lisânın kavâid-i hikemiyye ve müşkilesini beyandan ziyâdesiyle ictinâb olunacak olub çünkü ale-l-umum kavâid kitablarının tedrîsini tas'îb eden ba'zı ma'lumât-ı dakîka ve cüz'iyyeyi öğrenmeksizin lisan tahsîl olunabilir bu cedvelde ittihaz olunan usul her ne kadar memleketimizde ale-l-umum müsta'mel olan usule mugâyir görünür ise de memâlik-i sâirede bunun kavâid ve muhassenâtı bi-t-tecrübe anlaşılmışdır. İrâd olunacak misallerin en mu'teber münşîler âsârından intihâb olunması iktizâ edeceği dahî ihtâr olunur.

İşbu kavâid risâlesi lâ-akall yüz elli ve imlâ risâlesi yüz sahîfeden ibâret olacak ve bunlardan birinci derecede bulunana onikibin ve ikinci derecede bulunana sekizbin guruş mükâfât verilecekdir. Kavâid-i Türkiyye risâlesinin te'lîfi için altı ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

Coğrafya

Kürre-i arzın şekl ve mevkii ve hareketine dâir ma'lumât-ı umumiyye, arz üzerinde farz olunan devâir. Islâhât-ı coğrafya. Ecnâs-ı nev'i beşer. Suver-i hükûmât ve mezâhib. Avrupa'dan başlayarak kıtaât-ı hamse'nin hudud ve nüfus ve sâiresi. Memâlik-i şâhânenin hududu ve vüs'ati ve dağları ve ırmakları ve gôlleri ve büyük nehirleri

ve idârece eski ve yeni taksîmi ve şâmil olduğu milel ve tavâif-i muhtelife. Her bir vilâyetin hududu ve mahsulât-ı arziyye ve sınâıyyesi ve merkez-i idâresi ve munkasîm olduğu sancakları ve mevâki-i müstahkeme ve sâiresi. Memâlik-i şâhânede bulunan temür ve şose yollar ve posta ve telgraf hatları. Devlet-i aliyyenin suret-i hükümet ve usul-ü idâresine ve kuvve-i berriyye ve bahriyyesine ve muhâkim ve maârif-i umumiyyeye dâir ma'lumât. Taksîmât-ı askeriyyeyi mübeyyin bir cedvel ve vilâyet ve sancakları mübeyyin bir cedvel. Coğrafya risâlesi müteaddid resimlere taksîm olunub her bir dersin âhirinde şâmil olduğu mevâdda müteallik es'ile-i muhtelife vaz' olunacak ve münâsib olan mahallerde ba'zı ma'lumât-ı târihiyye dahî ilâve kılınacakdır. İşbu risâle yüz sahîfe kadar olacak ve birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfât verilecekdir. Coğrafya risâlesinin te'lîfi içün dört ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

Târih-i Osmânî

Devlet-i aliyye-i Osmâniyye'nin ne vechle zuhur etdiğine ve evvel zaman Anadolu'da bulunan devlet ve milletlerin ahvâline dâir bir mukaddeme. Zuhur-u devlet-i aliyyeden şimdiye kadar ser-nümâ-yı zuhur olan her türlü vukuât-ı mühimme. Bilcümle selâtîn-i Osmâniyye'nin târîh-i velâdet ve cülusu ve vefâtlarını mübeyyin bir cedvel. İşbu târihde münderic vukuât-ı mühimmenin târih ve vuku'larını mübeyyin bir cedvel. Avrupa ve Asya ve Afrika kıt'alarında vâkı' memâlik-i Osmaniyye'nin bir kıt'a harîtası, şimdiye kadar erike-pîrâ-yı saltanat olan pâdişah-ı celîl-ül-unvandan her birinin uhde-i hükûmeti bir fasla taksîm edilecek ve vukuât hakîkatı vechle bî-tarafâne yazılub fakat muhabbet-i vataniyyeye müteallik mevâd senâ ve sitâyişle yâd olunacakdır. İşbu târîh hikâye yolunda yazılacağından muhâkemeye girişilmeyüb ancak nakl olunan fezâil tahsin ve kabâyîh takbîh kılınacakdır. Esâmı-i bilâd ve ricâl ve tevârîh dâimâ gösterilmeyüb bunlar yalnız vukuât-ı mühimmede zikr olunacakdır.

Târîh-i Osmânî yüz sahîfe kadar olacakdır ve birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfat verilecekdir. İşbu târîhin te'lîfi içün dört ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

İnşâ Risâlesi

Fenn-i inşâ ve mükatebata dâir kavâid-i umumiyyeyi şâmil ve bir mukaddeme-i münâsibe. Mektub ve arzuhâl ve senedât suretleri. İşbu risâleye ekseriyâ münşeât kitablarında görülen mustalah ve mutavvel mevâddan bir şey derc olunmayub dört beş satırlık ve nihâyet bir sahîfelik mektublar yazılacakdır. İbârâtı dahî çocukca lâkırdı sôyler gibi sâde olacakdır. Mektublar tebrîk ve teşekkür ve tavsiye ve ta'ziye ve emsâli fusula taksîm kılınacaktır.

İnşâ risâlesi yüz sahîfe kadar olacak ve birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfât verilecektir. İşbu risâlenin te'lîfi içün dört ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

Edebiyyât-ı Manzume

Şiirin ta'rîf ve mevzuu ve gâyetine ve hususât-ı sâiresine dâir bir mukaddeme-i muhtasıra. Münâcât. Na't-ı resul. Sitâyiş-i pâdişâhî. Evzân ve kavâfi-i muhtelifede her türlü eş'âr. İşbu eş'ârın yeniden nazmına hâced olmayub meşâhir-i şuarâ âsârından intihâb ile zirine ismi dahî vaz' olunacak ve âdâb-ı umumiyyeye mugâyir-ül-elfâz ve efkâr bulunmamasına dikkat edilecekdir. Hikem ve nesâyih ve letâif ve hikâyât ve emsâli fasıllara taksîm olunacakdır. İşbu risâle yüz sahîfe olacak ve birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfât verilecekdir. Edebiyât-ı manzume risâlesinin te'lîfi içün dört ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

Şevâzz-ı İmlâ

İşbu risâlenin mevzuu Türkçe (lekin, kezâlik, hâhiş) gibi imlâsı kaideye mugâyir olarak yazılan kelimâtdır. Gâyeti o makule kelimâtı kolaylıkla şâkirdâna ta'lîm etmekdir. Zîrde gösterildiği vechle mebhus-ün-anh olan kelimâtın suret-i tahrîr ve telaffuz ve ma'nâlarını ve kangı lisandan olduklarını mübeyyin bir kıt'a cedvel tanzîm olunacakdır.

suret-i tahrîr	suret-i telaffuz	ma'nâ	lisân
lekin	lâkin	amma	Arabî
kezlik	kezâlik	öylece	Arabî
havâhiş	hâhiş	istek	Fârisî
elke	ülke	memleket	Türkî

Cedvelde bulunan kelimeleri şâmil birtakım küçük ibâreler ve mümkün olduğu halde kısa hikâyeler olunacakdır. Şevazz-ı imlâ rısâlesi münâsib mikdar derslere taksîm olunub her ders dört beş kelime ile bunları şâmil iki sahîfe kadar ibâreden mürekkeb olacakdır. Fakat her bir dersin ibâreleri o gün ta'lîm olunan kelimelere mahsus olmayub geçen derslerde bulunan kelimeler dahî tekrar kılınacakdır. Kelimâtın mugâyir-i kâide olarak yazılmasının sebeb ve hikmeti ma'lum ise buna dâir ba'zı ma'lumât-ı muhtasara dahî verilecekdir.

İşbu risâle otuz kırk sahîfe kadar olacak ve birincisine dörtbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfât verilecekdir. Şevazz-ı imlâ risâlesinin te'lîfi içün dört ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

Ma'lumât-ı Nâfıa

Hey'et. Coğrafya. Târih. Hikmet-i tabiiyye. Kimyâ. Tabakât-ül-arz. Ahlâk.

İşbu risâle bâlâda mezkûr ulum ve sâirine müteallik her türlü ma'lumât-ı nâfıayı şâmil bir mecmua olacağından mesâilin yekdigerine irtibâtı iktizâ etmez. Etfâl bunu dersden addetmeyüb hikâye kitabları gibi eğlence makâmında okumak içün heves ve rağbetlerini celbedecek suretde gâyet sâde ve muhtasar yazılacakdır. Ma'lumât-ı nâfıa risâlesi yüz sahîfe kadar olacak ve birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfât verilecekdir. İşbu risâlenin te'lîfi içün dört ay müddet ta'yîn olunmuşdur.

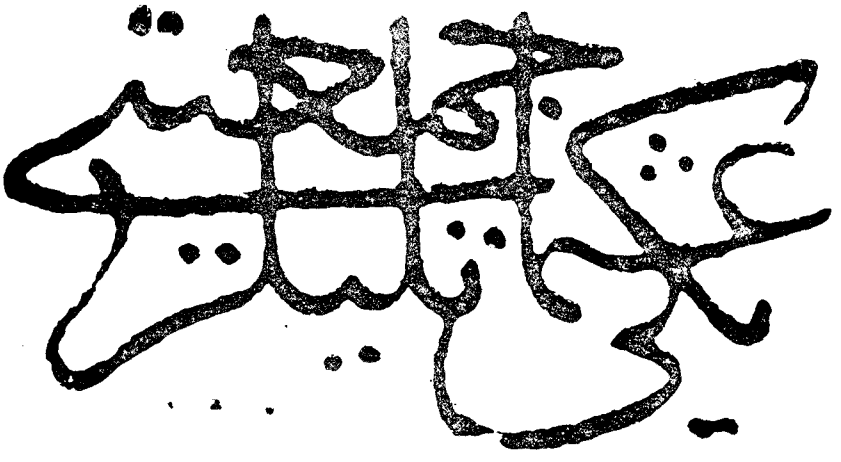
Meşk Mecmuası

Kalem ve mürekkeb ve kâğıd ve sâir edevât-ı hattâtıyyeyi nasıl intihab ve tehyie etmek ve bunları nasıl isti'mal eylemek iktizâ edeceğine ve sâir usulü hattâtıyyeye dâir bir mukaddeme. Sülüs kâidesine muvâfık olarak amudî ve ufkî ve münhanî keşideler. Ba'zı huruf-u mukattaanın cüz-ü ahirleri olan kâseler. Vav ve cim ve sad ve emsâli ba'zı huruf-u mukattaanın yalnız cüz-ü evvelleri. Huruf-u mukattaanın envâı. Nıkât ve harekât. Huruf-u mukattaadan her birinin kavâid-i hattâtıyyece noktalarla mikdarının ta'yîni. Her harfin evvel ve âhir kelimede ne şekilde vakı' olduğuna misâl olmak üzre iki harfli kelimeler. Harfin vasat-ı kelimede ne şekilde vakı' olduğuna misâl olmak üzre üçer dörder harfli kelimeler. Tehzîb-i ahlâka müteallik Arabî ve Türkî ibâreler. Hatt-ı rık'a ile yalnız Türkî ibâreler. Hatt-ı dîvânî kezâ. Hatt-ı ta'lîk ile Fârisî ve Türkî ibareler.

İşbu mecmua sığırdili ta'bîr olunur şekilde yapılarak hutut dahî kürsîleri ya'nî hurufun mevki'leri gösterilmek üzre ufkî olarak çekilmiş ince çizgiler üzerine yazılacakdır. Mevâdd-ı meşruhadan başka hüsn-ü hatt tahsîlini teshîle medâr olacak her türlü usul dahî ilâve kılınacakdır. Meşk mecmuasının birincisine beşbin ve ikincisine üçbin guruş mükâfat verilecekdir. İşbu mecmuasın tertîbi içün dört ay müddet ta'yîn olunmuşdur. □

(fî 12 safer sene 1287)
(14 Mayıs 1870)

YENİ OSMANLILAR

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Muhbir gazetesinde yayımlanan damgası.

Yeni Osmanlılar ve Siyasî Fikirleri
Prof. Dr. Şerif Mardin

Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar
Doç. Dr. İlber Ortaylı

Bu konuda ayrıca *Batılılaşma, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* **maddelerine bakınız.**

Yeni Osmanlılar ve Siyasî Fikirleri

Şerif Mardin

Tanzimat'ın ilânı, temelde, uzun yıllar kendi iç sorunlarını çözümlemeye çalışmış imparatorluk idarecilerinin bir buluşunda odaklanıyordu. Osmanlı devlet yapısı askerî, idarî ve malî konuları birbiriyle ilintili bir üçgen halinde örgütlemişti: Birine dokunmak hemen diğerlerini etkiliyordu, reform sorunu üçünün *birden olumlu* bir şekilde etkilendiği sistemi bulmakta toplanıyordu, bu sistem de Osmanlılarca bir türlü geliştirilememişti. Batı'da 17. yy'dan beri beliren çağdaş devlet de bu üç ana ekseni birbirine bağlı olarak görmüştü fakat modern devlet anlayışında Osmanlıların arayışlarının tersine giden bir çözüm bulmuştu. Osmanlılar mevcut iktisadî kaynaklardan daha çok imkân *sızdırmayı* amaçlarken Batı'da *yeni kaynakların* oluşturulmasına gidilmişti. 18. yy'da, aydınlanma devrinde, en anlamlı şeklini alan bu düşünceye göre vatandaşlar güvenliğe kavuşturulduğu, iktisadî çabalarda serbest bırakıldığı, bu alanlardaki kısıntılar (ülke içi gümrük resmi gibi) hafifletildiği, devlet asayişi ve iletişimi sağlamak üzere bir çaba sarfettiği takdirde ülke zenginleşecekti. Zenginleşen ülke de bu kaynaklarla kendini yenileyebilecekti. Batı siyasetbilimcilerine göre böyle bir politika kendi kendini besleyen bir hareket başlatacaktı. Batı devlet adamlarının Osmanlılara tavsiye ettikleri "reform" hareketi buydu. Tanzimatı destekleyen Osmanlı devlet adamları da Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden "tanzim"ini böyle anlamışlardı. Tanzimatı ve girişimlerini suçlayanlar genellikle Tanzimatın bu sistematiğini göz ardı ederler. Oysa Tanzimatı, başarı ve başarısızlıklarını anlamak için bu görüş açısını hatırlamak gerekir. Yeni Osmanlılar olarak gördüğümüz grubun düşünceleri de ancak bu biçimde bir çerçeve içinden bakıldığında bir anlam kazanır.

Tanzimatın bu genel stratejisinin gereklerinden biri ülkenin eğitim düzeyini yükseltmekti. Tanzimatı başlatanlardan bir ya da iki kuşak sonra ürün vermeye başlayan Rüşdiyeler bu amaçla kurulmuştu. Bunun yanında Tanzimatçıların devlet katında ve vatandaşla devlet arasında iletişimi kolaylaştırmak için dil ve alfabe konusuyla ilgilendiğini biliyoruz. Aynı tipte bir diğer girişim de Batı'nın önemli sayılabilecek coğrafya, tarih ve müsbet bilimlerle ilgili eserlerinin tercüme edilmeye çalışılmasıydı. Bütün bu konularda devletin girişimi esas şablona bağlıydı: Rüşdiyeler çağdaş bir idare için gereken memurları sağlayacaktı, kitaplar bu memurlara Batı'nın geliştirdiği bilgileri verecekti. Batı'dakilere benzeyen, devlet katlarının dışında çalışan bir aydınlar grubunu geliştirmek Tanzimatçıların amaçları arasında yer alınıyordu fakat eğitim ve iletişim politikalarının uygulanması beklemediği böyle bir sonucu karşısına çıkardı: Yeni Osmanlılar hareketi Tanzimatın önceden kestiremediği sonuçlardan biri olarak oluştu.

Tanzimat yıllarında giderek özel girişimlerin ürünü olarak ortaya çıkmaya başlayan entelektüel yapıtların bile önceleri devletin genel stratejisiyle organik bir şekilde bağlantılı olduğu gözlemlenir. Bunu iki yönde izleyebiliriz: Başlangıçta, bu gibi ürünler devlet katında önemli görevleri olanlar tarafından kotarılmıştı. Örneğin 1859'da Fenelon, Fontenelle ve Voltaire'den tercümelerden oluşan ve pratik bir amaca yöneliyormuş gibi gözüken *Muhaverat-ı Hikemiye* Münif Paşa tarafından tercüme edilmişti. Konusu da vatandaşlara kendine güveni aşılayacak *tema*lardan oluşuyordu. 1862'de basılan *Telemaque* Yusuf Kâmil Paşa tarafından tercüme edilmişti, konusu da hükümdarın devlet idaresinde hangi hususlara dikkat etmesi gerektiği alanını kapsıyordu. 1840'la 1860 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin dışında oluşan yapıtların bile "ansiklopedik" bir amacı olduğu söylenebilir. Gene Yeni Osmanlıları göz önünde tuttuğumuzda bu grubun sahneye çıkması "ansiklopedizm"in terkedilmesi ve yerine "siyasiciliğin" geçmesi olarak yorumlanabilir. Bu gelişmeye 1840'tan sonra gelişen gazeteciliğin önemli bir katkısı olmuştur.

Bir çeşit Resmî Gazete olan *Takvim-i Vakayi* Tanzimatçılar tarafından 1831'de başlatılmıştı. Daha sonra Churchill adında bir İngiliz özel gazeteciliği *Ceride-i Havadis*'le başlattı (1840). Fakat gazetenin bir okuyucu kitlesi kazanması Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllara rastlar. İlk Türkçe gazeteyi çıkaran Türk olan Agâh Efendi'nin *Tercüman-ı Ah-*

TANZİMAT BÜROKRASİSİNİN AMACI: Tanzimat'ın genel amaçlarından biri de ülkedeki eğitim düzeyini yükseltmekti. Bu amaçla kurulmaya başlanan rüşdiyeler, dil ve alfabe konusunda yapılan girişimler, Batı'nın önemli düşün eserlerinin çevrilmesi gibi çalışmalar bu amaca yönelikti. Bu dönemde çevrilen yapıtlar buna uygun olarak devletin genel stratejisiyle bağıntılıydı. Münif Paşa'nın 1862'de basılan Telemaque çevirisi gibi. O dönemde Rüşdiye öğrencileri.

val'i de kendisine küçük bir okuyucu grubu bağlamayı sağladı. Fakat asıl sıçrama 1862'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesiyle oluştu (1860). *Tasvir-i Efkâr*'ın kurucusu İbrahim Şinasi Efendi ise (1826-1870) gazeteciliğimizin pîri olduğu kadar 18. yy'ın *akılcılığ*ının bizdeki temsilcisi olarak belirir. Çağının çok ilerisinde olan Şinasi'nin 18. yy'ın düşüncesiyle olan doğrudan bağıntısını kendinden sonra -izinde yürüdüğünü kabul ettiğimiz- Namık Kemal'de bile göremeyiz. Şinasi'nin özel yetenekleri kuşkusuz katkılarının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Zamanında *Tasvir-i Efkâr*'ın başmakaleleri giderek bir toplumsal ve siyasal eleştiri türüne bürünmeye başladı.

Fakat Şinasi'nin bu tutumunun kendi yeteneklerini aşan kurumsal bir bazı olduğunu unutmamamız gerekir. Bir taraftan en basit anlamda "gazete" devlet memuriyetlerine ya girmeye hevesli olup giremeyen ya da Şinasi gibi memuriyetteyken başı derde giren kimseleri toplayan bir meslekti. Bu açıdan gazetecilerin "tenkitçi" olmalarına şaşılmaz. Fakat daha derinde yatan bir unsur gazeteciyi eleştirici yapıyordu. Gazete "kalem"den çok daha *açık* bir entelektüel alandı. Bunu anlamak için memurların yanyana oturduğu ve herkesin herkesi kolladığı "kalem"i matbaa ile karşılaştırmak yeterlidir. Matbaada "kalem"e oranla çok daha "hür" bir hava hâkimdir. Gene gazetenin *amacı* esas itibarıyla haber ulaştırmaktı, "kalem"i ise haberlerin *saklandığı* bir yer olarak tanımlayabiliriz.

Şinasi bir müddet sonra çok iyi bilinmeyen bir sebepten dolayı Avrupa'ya kaçtı ve gazetesinin idaresini Namık Kemal'e bıraktı. Yeni Osmanlıların ilk çarpıcı makaleleri Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkâr*'da çıkardığı makaleler olacaktı. Matbaalarda toplanan bir kısım gençler de aynı zamanda bir kuşak öncesi "ansiklopedist" olarak temayüz eden paşaların konaklarında sohbetlerini devam ettiriyorlardı. Yeni Osmanlılardan Suphi Paşazade Ayetullah Bey bunların bir örneğini verir. Yeni Osmanlılar da Şinasi gibi devlet dairelerinde ve bu arada "Tercüme Odası"nda yetişmiş gençlerdi. Bunlar Şinasi'nin başlattığı toplumsal ve siyasal eleştiri geleneğini çok daha belirgin bir şekilde geliştirdiler. Siyasi fikirlerinin oluşmasında Batı'nın o zamanki liberalizminin etkisini kolektif adlarında görürüz. Jeune France, Giovane Etalia kendileri gibi düşünenlerin daha önce Fransa ve İtalya'da takındıkları adlardır.

Eskiden beri Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümeti (bazen de devleti) karşısına alan gruplar görülmüştür. Yeniçeri isyanları, saray entrikalarının yarattığı hizipler, âyanlar, mehdiler bu tutumu takınmaktan sakınmamışlardı. 1856'da çıkarılan ve Müslüman olmayan azınlıklara önceleri sahip olmadıkları bazı garantileri veren Islahat Fermanı'ndan üç yıl sonra, bunu *millet-i hâkime* olan Müslümanların yaralanması olarak gören bir Nakşibendi şeyhi bir generalin yardımıyla hükümeti devirmeyi amaçlamıştı (Kuleli Vakası). Bu açıdan bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı şartlarda hükümete karşı başkaldırma gibi bir geleneğin yaşadığını söyleyebiliriz. Yeni Osmanlıları bu kategoriye tam anlamıyla sokamayışımızın sebebi büyük ekseriyetinin kan dökülmesine karşı olmasıydı: Bu noktada "entelektüel"likle birlikte yeni bir geleneğin oluşmaya başladığı da söylenebilir.

Yeni Osmanlıların 1865'ten sonra hükümeti (padişahı değil!) eleştirmeye iten nedenler arasında Tanzimat devlet adamlarını ve 1850'lerden beri Türkiye'nin mukadderatını tayin eden Âli ve Fuad paşaların dış siyasetini beğenmeme başta gelir. Yeni Osmanlılara göre bunlar gerektiği kadar aktif bir siyasete teşebbüs edememişler, Batılı devlet adamlarının esirleri olmuşlardır. Eleştirilerinin bu yüzeysel katı deşildiği zaman onun altında Tanzimat "aristokrasisi" adını verebileceğimiz bir gruba karşı duyulan düşmanlık görülür. Gerçekten de Tanzimat liderlerinin amaçlarından biri yüksek devlet memurlarının hayat ve servetlerini padişahın kaprisinin etkisinden kurtarmak olmuştu. Bunda da başarılı oldular. Fakat diğer taraftan rüşvet yiyen, gayrımeşru şekilde servet edinen memurların "kelle"lerini kaybedecekleri korkusu ortadan kalkmıştı. İmparatorlukta 1860'larda genel bir kontrolsuzluk hâkimdi. Yeni Osmanlılar bu duruma karşı koymak üzere bir anayasanın hazırlanmasını ve parlamentolu bir idare öneriyorlardı. Siyasî fikirlerinin çok derine gittiği söylenemez: Görüş açıları Batı'nın aydınlanma felsefesinin "vulgarizasyon"undan ve bunun, dolaylı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun günlük hayatına intikal eden salonlarda konuşulan öğelerinden esinlenmişti. Bir diğer özellikleri de -bazı istisnalarla- 20-30 yaşlarında olmaları, "genç" kuşağı ve Batı'da yeni yeni gençliğe bağlanan ümidi temsil etmeleriydi.

Yeni Osmanlıların grup olarak ilk defa 1865 yazında toplandıklarını biliyoruz. Bu toplantıda Namık Kemal, Nu-

YENİ OSMANLILARIN ELEŞTİRİLERİ: Yeni Osmanlılara göre Tanzimat devlet adamları ülkenin kaderini belirleyecek siyasi sorunlarda yeteri kadar aktif değillerdi. Bundan da öte bu devlet adamları Batılı siyasetçilerin sözlerinden çıkmayan, yüksek hayat standartına sahip olmak için servet peşinde koşan kişilerdi. Bu ortam içinde biçimlenen Yeni Osmanlılar muhalefeti "genç" kuşağa dayanıyordu. İlk toplantılarını 1865 yazında yapan grupta Namık Kemal, Nuri, Reşad ve Suphi Paşazade Ayetullah beylerin bulunduğu bilinmektedir. Mehmed Efendi Fransız askerî kıyafetiyle (solda), Mustafa Fazıl Paşa (sağda).

ri ve Reşad ve Suphi Paşazade Ayetullah beylerin bulunduğunu biliyoruz. Sonradan Yeni Osmanlılar arasında sivrilecek olan Ziya Paşa ve Ali Suavi'yi bu toplantıda görmüyoruz. Bunu bir tesadüf eseri saymamak gerekir. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi Yeni Osmanlıların üç ayrı fikir akımını temsil ederler.

1867'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde hükümeti eleştiren makaleler ve *Muhbir* gazetesinde Ali Suavi'nin aynı şekilde tenkitleri dolayısıyla Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi Avrupa'ya kaçtılar. Avrupa'da bir Mısırlı prens ve eski bir Osmanlı maliye nazırı olan Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımıyla neşriyatlarını devam ettirdiler. Önce Ali Suavi'nin *Muhbir* gazetesi grubun bayraktarlığını yaptı fakat sonraları Ali Suavi'nin fikir boşluğu karşısında *Muhbir*'in yerini Namık Kemal'in başında bulunduğu *Hürriyet* aldı. Az zaman sonra Avrupa'daki Jön Türkler arasındaki görüş ayrılıkları dolayısıyla grup dağıldı. Ali Suavi kendi başına muhtelif broşürler çıkarmaya devam etti. Ancak Fransa'nın Almanya'ya yenilmesinden sonra Yeni Osmanlılar İstanbul'a döndüler. Namık Kemal *İbret* gazetesinde fikirlerini yayınlamaya devam etti. 1873'te *Vatan yahud Silistre* piyesinin yarattığı nümayiş dolayısıyla Kıbrıs'a sürüldü. 1876'da askerî erkânın Abdülaziz'i tahttan indirmesi üzerine Namık Kemal anayasayı hazırlayan komisyona üye oldu. 1877'de Midhat Paşa'nın azlinden sonra Midilli'ye sürüldü, sonradan Rodos ve Sakız'da memuriyetler aldı, 1888'de Sakız'da öldü.

PADİŞAHA BAĞLI BİR REFORMCU: Ziya Paşa, Namık Kemal'e göre Batı düşüncesine daha uzaktır. Ona göre devlet eğitim yoluyla düzeltilebilir. Ziya Paşa yöneltmiş olduğu eleştirilerde varolan aksaklıkları dile getirirken, devlet katında reform yapılması gereğini savunur.

Yeni Osmanlıların Fikirleri

Yeni Osmanlıların bir tek fikir akımı etrafında kümelendikleri söylenemez. Satıhta Osmanlı İmparatorluğu'nda bir anayasanın ilânı ve parlamentonun kurulmasında birleşmiş görünen bu kişiler gerçekte felsefî temelleri bakımından birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılıyorlardı. Paylaştıkları bir tutum Tanzimat aristokrasisine ve Tanzimatın yüzeysel saydıkları "Batılılaşma"sına karşı koymalarıydı.

Namık Kemal

Namık Kemal'in sağlam klasik edebiyat kültürü olması Batı'nın fikirleriyle karşılaşmasından önce olmuştur. Siyasi fikirleri iki kaynağın izini taşır fakat temel felsefesi İslâmî öğelere dayanır. Ortaya koyduğu siyasal kuramın temel sorunu bu iki fikir kümesinin kaynaşamamasından kaynaklanmaktadır. Namık Kemal'e göre temel toplulaşma prensipleri insanların tabii olarak beliren çatışmalarından kendilerini korumak için vardır. Bu fikir esas itibarıyla Kur'an'dan gelmiştir (*Kur'an*, 20/121). Şeriat bu kuralların tümünü oluşturur. Dünyevî devlet ikinci bir kademede oluşur. Bu aşamada ümmet kendine siyasi sistemin başına geçen bir

önder seçer. Bu kademe *biat* merasimiyle sembolleşir. Bundan dolayı da siyasi önder bu "mukavele"nin şartlarını bozarsa ümmet bu yetkileri geri alabilir. Burada Batı'nın "mukavele" teorilerinin İslâmî öğelerle bağdaştırılması çabasını görüyoruz fakat bu bağdaşmanın zorluklarla karşılaşması beklenebilirdi. Örneğin Batı kuramlarındaki "kıyam" hakkının İslâmda çok hafif *teorik* bir içeriği mevcuttur, "devrim"in sistematiği Batı'nın bir icadıdır. Bundan dolayı Namık Kemal bu konuda açık değildir.

Namık Kemal'in adıyla bir tuttuğumuz "hürriyet" fikri de ifadesinin ateşine rağmen çok vazıh bir teorik temele oturtulamamıştır. Hürriyetin şer'î (sufiliğin en çok değer verdiği) temeli Allah'ın insanları dünya varlıkları üzerinde egemen olarak yaratmasıydı. Fakat bu "metafizik" egemenlikle birlikte *ülü'l-emr*'e itaat konusunda şeriatte oldukça ağır bir yükümlülük gelir. Namık Kemal'in "terennüm" ettiği hürriyet bu temelden kaynaklandığı gibi Batı'nın fikirlerinden esinleniyordu. Oysa Batı'nın "hürriyet"i insanın insan olarak değerine dayanıyordu. Bu açıdan örneğin Rousseau'nun toplum mukavelesinde insan kendi hürriyetini "genel irade" adı verilen bir mefhuma bırakabiliyordu. Namık Kemal buna kesin olarak karşı koyuyordu. Diğer taraftan siyasi itaat de tamamen insanın kendi iradesiyle ilgili bir anlaşmaydı, itaatin metafizik-dinî dayanağı yoktu. Namık Kemal'in fikirlerinin en iyi uyuştuğu Batılı yazar toplumu "sosyolojik" bir açıdan gören -analizine fazla felsefe karıştırmayan- Montesquie'dür. 1876 anayasasının hazırlanmasında -komisyon üyeliğine rağmen- pek etkili olduğu söylenemez.

Namık Kemal'in en açık şekilde izah ettiği fikir "ilerleme"-"terakki" kavramıdır. İnsanların gelişmeye tabii bir eğilimleri olduğunu ileri süren Namık Kemal Osmanlıların da -çalıştıkları takdirde- "istikbal"lerinin "emin" olduğunu, terakki edebileceklerini ve güçlenebileceklerini birçok yazısında ileri sürmüştür.

"Vatan" kavramını "hürriyet" kavramı kadar coşkuyla işleyen Namık Kemal -bu stiline rağmen- odak noktasını -Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısının zorunlu bir sonucu olarak- nerede bulacağını belirleyememiştir. Yazılarında vatan, Osmanlı ümmet ve millet eşdeğer kavramlar olarak sunulmaktadır.

Ziya Paşa

Batı fikriyatıyla ünsiyet konusunda Namık Kemal'den çok geride kalan Ziya Paşa'nın Yeni Osmanlıların düşüncesine en önemli katkısı devlet tecrübesinden gelmiştir. Ziya Paşa'nın devrindeki muhafazakârlığı padişaha olan bağlılığında görürüz. İmparatorluğun eğitim yoluyla kalkınabileceği de bu özelliğinin altını çizer. Özetle, Ziya Paşa'nın eski Osmanlı hükümet eleştirisi ve devlet reformu geleneğinin modern bir görünümünü temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Ali Suavi

Ali Suavi'nin 1860'ların ortalarında devlet idaresine karşı tutumu yetiştiği medresenin izlerini açıkça göstermektedir. Başlangıçta Yeni Osmanlılar Ali Suavi'de fikirlerini ifade edebilecek birisini bulduklarını sanmışlardır. Bundan dolayı Ali Suavi'nin damgasını taşıyan *Muhbir* Yeni Osmanlıların Avrupa'da çıkardıkları ilk gazete olmuştu. Gerçekten de Ali Suavi "yeniçeri" simgesiyle açıklayabileceğimiz başkaldırma türünün bir temsilcisiydi. II. Abdülhamid devrinde bir ayaklanma teşebbüsünde ölmesi bunu açıkça gösterir. Fakat fikirleri Namık Kemal'inkinden de daha çapraşıktı. Ali Suavi gerisindeki İslâmî etkilerin sonucunda doğrudan doğruya *insanî* bir müessese olan Batı'nın "temsil" fikrini anlayamamıştır. Batı parlamentolarında görünen "bakkal ve kasap"ların halkın mukadderatını tayin etmelerine razı değildir. Ali Suavi'de "temsil"in yerini İslâmî "adalet" kavramının yer aldığını görüyoruz. Bu kavramda "tatlı bir hükümdar"ın vatandaşların şikâyetlerini dinlemesi ve bir "elit"le hükümranlık etmesi "temsil"in yerini almaktadır. Batılı "temsil"le İslâmî "adalet" karmaşıklığı zamanımıza kadar gelmiştir: Bu analitik ayrımı yapamamak hâlâ birçok tartışmaların karmaşık niteliğini oluşturmaktadır. Bu hususu ilginç bir arastırma alanı oluşturmaktadır.

Ali Suavi'nin bir ilginç katkısı "Türk" kavramına ilk değer verenlerden biri olmasıdır.

Yukarda ileri sürülenlerden Yeni Osmanlılarda Batı fikirlerinin yanında bunlarla karışmış üç Osmanlı geleneğinin görüldüğü söylenebilir: Namık Kemal'i etkilemiş olan, sufî menşeli, insanın sarsılmaz değeri fikri, Ziya Paşa'nın çok eskilere giden devlet adamlarının reform teklifleri ve Ali Suavi'nin İslâmi adalet kavramı. □

NAMIK KEMAL VE SİYASET: Namık Kemal'in siyasi fikirleri Batı düşüncesine, ama temel felsefesi İslâmi öğelere dayanır. Gerçekte Namık Kemal'in en iyi uyuştuğu Batılı yazar, toplumu incelerken araya felsefe karıştırmayan Montesquie'dür. Namık Kemal çok sık kullandığı "hürriyet" kavramını açıklarken bunu teorik bir temele oturtamamıştır

Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar

İlber Ortaylı

Osmanlı İmparatorluğu'nun modern siyasal fikir ve eylem tarihinde Yeni Osmanlılar dediğimiz grup, ilk bakışta kendine özgü çizgileri olan: ama Ortadoğu ve Müslüman kolonilerinde benzerleri bulunan düşünce ve eylem adamlarından oluşan bir gruptur. Yeni Osmanlılar deyiminin Fransızcaya tercümesi Genç Osmanlılar anlamında Jeunes Ottomans olmalıdır. Fakat Avrupalılar arasında Osmanlının ulus sıfatlaması olarak bir anlamı olmadığından Genç Türkler-Jeunes Turcs çevirisi yaygın olmuş ve imparatorluğun örgütlü siyasal muhalefet hareketi bu isimle anılagelmiştir. Oysa 19. yy ortalarından imparatorluğun yıkılışına kadarki siyasal muhalefeti bir potada değerlendirmenin bir anlamı ve olanağı olmadığı açıktır. Bizim tarihçiliğimizde yapılan, Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler ayrımı bu nedenle zaman kadar ideolojilerin ve örgütlenmelerin ve eylemin niteliğini belirleyen çizgiler açısından da gerekli, doğru bir ayrımdır.

Genç Osmanlılar, Jön Türkler diyeceğimiz II. Abdülhamid dönemi kuşağının tersine örgütlenme ve gizli siyasal faaliyet alanında ustalığa, hatta belirli prensiplere ulaşabilmiş bir grup değildi. Grubun ideolojileri vardı. Ortak yönleri anayasacılık çevresinde oluşan bir muhalefetti. Hatta bu anayasacılığın da asgari müştereklerini tesbit zordur. Yeni Osmanlılar siyasal programlarında belirgin çizgiler olan ve politik çizgilerinde uyum sağlamış aydınlar değildi. Siyasal programlarında belirgin ve birlik arzeden çizgiler yoktu. Bu, onların eylemleri açısından da doğrudur. Kuşkusuz ikinci kuşak Jöntürklerin de siyasal program ve eylem yönünden aralarında derin farklılıklar vardı. Ancak Hamidiye döneminin uzun siyasal muhalefet yılları ve koşulları ikinci kuşağı belirli bir program (anayasal monarşi) ve belirli bir örgütlenme alışkınlığına zorlamıştır.

Yeni Osmanlılar genç bürokrasi üyeleridir. İddialı ve hırslı, eski Osmanlı kültürü kadar yabancı dil (bu yabancı dil bilgisi ve Avrupa literatürüne tanışlık dereceleri farklı ve kimi zaman tartışmalı düzeydedir) bilgileri sayesinde Avrupa dünyasına açılan yeni bürokrasidir bu... Mücadele ve muhalefetlerinde eski bürokrasi arasındaki entrika ve çekişmenin kalıntıları da görülür. Nihayet Yeni Osmanlıların düşünceleri anayasacı liberalizmden, modernist İslâmcılığa, hatta olgunlaşmamış bir Türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren zengin bir yelpaze oluşturur. Daha da ilginci bütün bu görüşlere çoğun bir kişilik içinde rastlanabilmesidir.

Tanzimat Bürokrasisine Tepki

Yeni Osmanlılar hareketi bir bakıma bürokrasinin üst katmanlarına karşı bir direnişle başlar. Diğer yönden de aydın despotizmi denen Tanzimat döneminin son on yıllarında Abdülaziz dönemindeki bulıranlar bu tepkiyi geliştirmiş ve fikri bir içerik kazanmasına neden olmuştur. Daha önceki ilk toplu hareket olan Kuleli Vakası maalesef gerek ideolojisi ve gerekse yapısı ve mensuplarının kişiliği yönünden çeşitlilik gösteren, daha doğrusu tarihçiliğin bilgisi dışında bir olay olarak kalmaya devam etmektedir. Yeni Osmanlılar dediğimiz grup "despotizm" karşılığı olarak *istibdat* sözcüğünü kullanmaktadırlar. Bu ilginç bir gelişmeydi. Çünkü klasik İslâm devletinde *istibdat* olumsuz anlamda değil, tıpkı Latinlerin *dictator*'u gibi yönetimin gerekli olan bir niteliğidir. Klasik dillerdeki *tyrannie* gibi İslâm devletinde kanunsuz zorba idarenin karşılığı *zulüm* ve *zalîm* gibi kavramlarla ifade edilirdi. Gayrimemnun genç bürokratlar arasında her zaman görülen klasik tipteki muhalefetin, artık modern bir siyasal içerik kazanmaya başladığını belirtmek gerekir. Muhalefet artık bürokrasinin bir grubunun öbür grupla yürüttüğü tipik mücadele olmaktan çıkıyor; belirli bir içeriği ve programı olan bir siyasal eleştiri ve gruplaşma haline dönüşüyordu. "Usulü meşveret" diye özetlenen parlamentarizm özlemi böyle bir gelişmenin ifadesidir. Gerçi yenilikçi grubun "usulü meşveret" diye tanımladıklarından modern meşrutî idare kastedilmekle birlikte onunla temelden bir alâkasının olmadığı açıktır. Yeni Osmanlılar hareketinin tarihi önemi, İttihat ve Terakki ve Hürriyet ve İtilâf gibi müstakbel örgütlenme ve siyasal fraksiyon ve dü-

şüncelerin, onların mirası üzerinde gelişip yaşamalarıdır.

Yeni Osmanlılar grubu ve hareketi tarihçilik ve düşün hayatımızda farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Klasik görüş; Yeni Osmanlıların meşrutiyet ve insan haklarının getirilmesi konusundaki mücadelelerinin yüceltilmesidir. Burada bir tür düz tarih çizgisinden, belli bir amaca yönelik yorumculuktan sözedebiliriz. Bu resmî görüşün, kaba yorumculuğun tepkisi de aynı niteliktedir. Yeni Osmanlılar hareketinin Avrupa'nın oyuncağı olduğu veya masonik bağlantılara konu oldukları abartılı düğüm olaylarla "conspirative" bir tarihçi üslubuyla kaleme alınmıştır. Bu yorumların mutlaka belli bir dünya görüşüne özgü olmadığını da belirtmek gerekir. 1950'lerden sonra hareketin niteliği ve gelişimi, toplumsal dokudaki yeri modern sosyal bilimin analizleriyle ele alınmıştır. Bu alanda Şerif Mardin'in çalışması, Yeni Osmanlılar hareketini bürokrasinin kendi yapısal özelliklerini yansıtan bir hareket olarak ele almaktadır (literaty kavramı içinde).

Bir Aydın Geleneği

Yeni Osmanlılar tarihinin kronolojisi henüz tam ve sağlıklı olarak tesbit edilebilmiş değildir. Zaten bir siyasal hareketi tarihlendirmek her zaman için güçtür. Ama bazı olayların, (hem bunlar çok önemli de olabilir) henüz gün ışığına çıkmadığı, Yeni Osmanlılar hareketini klasikleşmiş birkaç tetkikin ve hareketini kendi üyelerinden örneğin Ebüzziya Tevfik'in anlattıkları kadarıyla sınırladığımız bir gerçektir. Gene Yeni Osmanlıların Aralık 1876'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyetin ilanı olayına katılım dereceleri de kolay hüküm verilecek bir konu değildir. Meşrutiyet fikrinin oluşması ve yayılmasında bu aydınların payı önemlidir, ama meşrutiyeti hazırlayan askeri darbede (yani Sultan Abdülaziz'in hal'i olayı) böyle bir fikre ve ideale uzak insanların payı da o derecede önemliydi. Meşrutiyet hareketini başlatan grupta Midhat Paşa adeta tek liberal olarak kalmaktadır. Nihayet Yeni Osmanlılar zamanla muhalefeti bırakıp düzenle bütünleştikleri gibi bir hüküm; Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mizancı Murad, Ebüzziya Tevfik, Çapanoğlu Agâh Bey, Reşad Nuri Bey ve Ahmed Midhat efendilerin fikrî yapıları yakından incelendiğinde doğrusu ne kadar tartışılır olduğu görülmektedir. Liberal bir ortam ve parlamentarizme karşı duyulan özlemin saltanata karşı çıkmak demek olmadığı; hatta bu düşünürlerin kiminde parlamentarizm ve liberalizmin bile bizim anladığımızdan uzak anlamlar ve ihsaslar halinde bulunduğu görülmektedir. 19. yy'ın Osmanlı aydını reform ve Batı kavramlarından farklı şeyler anlıyordu ve farklı yaklaşımlar içindeydi. En azından ilk kuşak Yeni Osmanlılar bu konuda diğerlerinden, yani ikinci kuşak Jön Türklerden daha karmaşık daha gelenekçi düşünce kalıplarına sahiptiler. Yeni Osmanlıları Balkan ulusçuları veya Rusya'da görüldüğü gibi revolüsyoner bir diaspora'nın Osmanlı Türkiyesi'ndeki uzantıları olarak görmek, tutarlı bir yaklaşık sayılamaz. Yeni Osmanlılar formel bir gizli örgüt değildi. Avrupa'da Bâbıâli diktasını ve saltanatı eleştiren ilk basın organının Yeni Osmanlıların çıkardığı *Muhbir* gazetesi olduğu gerçeğini bile bir mütearife haline getirmekten kaçınmak lazımdır. En azından 6 Şubat 1866 tarihli (832 no.lu) *Takvim-i Vakâyi*, Avrupa'da saltanat ve bazı zadegan aleyhinde bildiriler dağıtan alçak kimselerden söz ettiğine göre; Fazıl Mustafa Paşa'nın desteğinden önce dışarıda yayın yoluyla faaliyette olan bir muhalefetin varlığı sözkonusudur (bu muhalefetin Balkan ulusçuları olmadığı da anlaşılıyor).

Namık Kemal yer yer tutucu, yer yer liberal modernist bir İslâmcı çizgiye sahipti. Sarıklı ihtilâlci denen Ali Suavi bir yerde Türkçülüğün öncülerinden sayılıyor. Ali Suavi dil ve alfabe konularında Namık Kemal'den daha çok zamanımıza yakın fikirleri savunuyordu. Ahmed Midhat Efendi örnrü boyunca sosyalizmin ve Avrupaî pluralizmin aleyhindeydi. Saltanatı meşrutiyete karşı savundu. Dönekliğinden değil; bu tür bir düşünceyi anlamak için Tanzimat insanının saltanat ve İslâm karşısındaki tutumunu daha iyi kavramak gerekir.

Yeni Osmanlıların Türkiye'nin siyasal ve düşünsel hayatındaki yeri, tarih çizgisindeki katkıları parlamentarizm gibi kavramların dışında ele alınmalıdır. Yeni Osmanlılar 19. yy Osmanlı kültürünün düşün hayatının önde gelen simalarıdır. Edebiyattan gazeteciliğe, eğitimden çocuk terbiyesine kadar el atmadıkları alan kalmamıştır. Eksik veya yanlış; doğru veya isabetsiz, Osmanlı cemiyetindeki müesseselerin değişmesi gerektiğini ve bu değişikliklerin Avrupa uygarlığı karşısındaki konumunu tartışma malzemesi yapmışlardır. Bu yaklaşım, Batıcı veya antibatıcı olabilir. Ama Osmanlı düşün hayatına Batı'yı getiren ve tartışan öncüler olduklarına kuşku yoktur. Böylece bu yaklaşım 18. yy'daki gibi mimari, moda, doğabilim aktarımının ötesinde; Türk hayatında ve düşüncesinde bütün müesseseleriyle Batı'nın rolü ve yeri ve Osmanlı toplumunun Batı karşısındaki konumunu ele alan bir yaklaşımdı. Bu yönleriyle aydın geleneğin başlangıcını oluşturuyorlardı. □

FARKLI DEĞERLENDİRMELER: Yeni Osmanlıların düşünce ve eylem yapıları üzerine çok değişik görüşler öne sürülmüştür. Bir kesim Yeni Osmanlıların mücadelesini yükseltirken, bir başka kesim ise bu harekette varolan bazı masonik bağları ve ilişkileri abartarak bu hareketin Avrupa'nın bir oyuncağı olduğunu savunur. Ancak yine bu alanda son yıllarda yapılan çalışmalar bu hareketi Osmanlı bürokrasisi içinde, bu bürokrasinin yapısal özelliklerini yansıtan bir hareket olarak ele alır. Yeni Osmanlılardan Ebüzziya Tevfik.

Düzeltmeler

SAYFA	SÜTUN	SATIR (a: alttan ü: üstten)	YANLIŞ	DOĞRU
32	Resimaltı		Namık Kemal ve Rüştü Paşa	Namık ve Rüştü Paşa
111	Kaynakça		Edebiyatı Fak.	Edebiyat Fak.
121	1	ü.11	mükildir.	nâkildir.
520	Resimaltı		Yukarıda	(çıkacak)
610	3	a.24	V.Mahmud	V.Murad
612	2	a.14	evrakı mu-	evrak-ı mu-
613	2	Son satır		da süreli yayınlar gibi alabildiğine sıkı
621	sü		Palmerstone	Palmerston
668	Başlık		İktisadi Politika	Dış İktisadi Politika
687	Kaynakça		DU VELAY A.,	VELAY A. du,
764	1-2		Y.Alleon, J.Alleon	A.Aléon
779	Harita		d'Esc.do Paris	de Paris
799	Resimaltı		Oroz di Bak	Orosdi-Back
814	Tablo Sütun ü		(Rayak) Halep)	Rayak, Halep
821	Resimaltı		(1847?-1951)	(1874?-1951)
921	2	a.2	he de	ne de
947	İçkapak yazısı		10 Temmuz 1908'de	10 Temmuz 1327/1911'de
961	Başlık		Meşrutiyet'te	I. ve II. Meşrutiyet'te
978	Başlık		Tanzimat'ta	Tanzimat'tan
990	Resimaltı		Birindisi	Brindesi
1001	Resimaltı		Hamambaşı Nizamnamesi	Hahambaşı Nizamnamesi
1011	Çerçeve yazı ara başlık		Arnavutluk	Arnavutlar
1036	Resimaltı-metin		Arabi Paşa	Urabi Paşa
1055	Resimaltı		Harbiye-i Umumiye	Erkân-ı Harbiye-i Umumiye
1102	Resimaltı		Çaylak Tevfik'in üç yıl	Teodor Kasap'ın üç yıl
1104	Resimaltı		...Yeniçeri, Filozof...	...Yeniçeri, Perde, Filozof...
1105	Resimaltı		İkincisinde	Birincisinde
1106	Resimaltı		(solda)	(sağda)
1125	Resimaltı		B.A.Bey	B.A.Bey'in oğlu Faik Ahmet Barutçu.
1130	3	ü.28	Baratçuzade Ahmet Bey	Barutçuzade Ahmet Bey
1149	Resimaltı		Bakir Sami Kunduk	Bekir Sami Kunduk
1165	Resimaltı		Çetinkya	Çetinkaya
1205	2	a.15	Mustafa Kemal	Mustafa Kemal"
1211	İçkapak		Z.Gökalp ve Türk Musıkisi	(1. satır çıkacak)
1215	3	a	bando içi bir...	bando için bir...
1217	1	ü.20	...en az belli	...az çok belli
1222	2	ü.16	...notiflerle milli	...motiflerle mihî
1222	2	a.1	...öp plandadır	...ön plandadır.
1222	2	a.9	...popüler biri ol-	...popüler türlerden biri ol-
1223	2	ü.13	Şamran Hanım,	Şamram Hanım,
1227	3	a.15	bir Türk beğenisinden...	bir Türk musıkisi beğenisinden...
1228	Resimaltı		musıki öğrem gören	musıki öğrenimi gören
1228	Resimaltı		yazısızdır.	yazısıdır.
1228	3	a.14	satırdan önce gelecek	Batı musıkisiyle hazırlıksız temasların uyandırdığı bir esinti, belki,
1230	3	ü.3	...Yürük Nev'i,	...Yürük Semai'si (Bir dilbere dil düştü ki...), Dede Efendi'nin Rast Kâr-ı Nev'i, "Gör-
1235	resimaltı		musuki	musıki

DÜZELTMELER

SAYFA	SÜTUN	SATIR (a: alttan ü: üstten)	YANLIŞ	DOĞRU
1247	1	ü.11	bi-	(çıkacak)
1248	3	a.13	Salneme-	Salnâme-
1266	Kaynakça		Engelhardt E.D.,	Engelhardt (ed.),
1272	Resimaltı		Kevork	Kigork
1278	Resimaltı		Arz Odusu	Arz Odası
1280	3	a.15	...iştihkak	...istihkak
1281	3	ü.23	Mahmud Hân'ım"	Ahmed Hân'ım"
1289	Resimaltı			Abdülmecid'in Eyüpsultan'ı ziyareti.
1293	resimaltı			II. Abdülhamid Cuma selâmlığında Hamidiye Camii önünde.
1313	1	13	Kamlumbağa	Kaplumbağa
1316	1	a.1	Bayriyeli	Bahriyeli
1327	Resimaltı		Altıncı Daire'de	Altıncı Daire-i Belediye'de
1342	Resimaltı		1900'larda	1900'lerde
1343	Resimaltı		bua	Buna
1427	Resimaltı		İbrahim Hayri Ürguplü	İbrahim (İpek mebusu), Hayri Ürgüplü
1434	Resimaltı		B.Şakir	Bahaeddin Bey
1440	Resimaltı		(s.1143'de).	(s.1443'te).
1443	3	ü.17	şartarını	şartlarını
1445	Resimaltı		olarak tanımlanmıştır.	olarak tanımlamıştır.
1455	2	ü.3	1856 Cidde Olayı.	(çıkacak)
1456	1	ü.2	1860 Fenerler İdaresi'nin	Fenerler İdaresi'nin
1461	Resimaltı		(yan solda üstte, yan solda altta)	(yan sayfada üstte, yan sayfada altta).
1462	Resimaltı		Ele geçirilmiş. Çırağan	ele geçirilmişti. Çırağan
1464	Resimaltı		kalede bu olayın	kalede boğdurulunca bu olayın
1535	İç kapak		M.İzzed	M.İzzet
1554	Resimaltı		Kont Metternick.	Kont Metternich
1562	Resimaltı		Sir Vinceat	Sir Vincent
1568	Resimaltı		Meister Paşa	Maister Paşa
1570	Resimaltı		Hacı Ali Rıza.	Hoca Ali Rıza.
1613	Resimaltı		Arşalois	Arşaluis
1624	2	a.19	İbret-	Ibret
1625	3	a.8	soyleşmeli	söyleşmeli

İçindekiler

ANAYASALAR *s.9-44*
Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış / Doç. Dr. Bülent Tanör
1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği / Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
Anayasal Metinlerde Egemenlik / Prof. Dr. Rona Aybay
Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid / Prof. Dr. T. Z. Tunaya
İlk Osmanlı Anayasa Kitabı: Hükümet-i Meşruta / Prof. Dr. T. Z. Tunaya

AYDINLAR *s.45-66*
Tanzimat ve Aydınlar / Prof. Dr. Şerif Mardin
Osmanlı Aydını / Dr. Mehmet Ali Kılıçbay
Tanzimatın Getirdiği "Aydın" / İsmet Özel

BASIN *s.67-132*
Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi / Dr. Orhan Koloğlu
Türkçe-Dışı Basın / Dr. Orhan Koloğlu
Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri / Bülent Varlık
Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını / Doç. Dr. Zeki Arıkan
Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri / Bülent Varlık
II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri / Doç. Dr. Zafer Toprak
Osmanlı Basını ve Kanun-ı Esasî / Prof. Dr. T. Z. Tunaya
II. Abdülhamid'in Basın Karşısındaki Açmazı / Dr. O. Koloğlu
İzmir'de İlk Bulgar Gazetesi / Doç. Dr. İlber Ortaylı
İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun / Dündar Akünal

BATILILAŞMA *s.133-152*
Batılılaşma Sorunu / Doç. Dr. İ. Ortaylı
Osmanlı ve "Batılılaşma" / Prof. Dr. Taner Timur
Osmanlı Batılılaşması / Dr. Mehmet Ali Kılıçbay
Osmanlı - Batı Diyalogu / Prof. Dr. T. Z. Tunaya

BİLİM *s.153-196*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim: Matematik, Astronomi, Tıp ve Sağlık, Zooloji, Botanik, Fizik, Kimya, Jeoloji, Coğrafya ve Haritacılık / Doç. Dr. Emre Dölen
Osmanlı Basını ve Bilim / Dr. O. Koloğlu

DERNEKLER *s.197-208*
Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi / Prof. Dr. Hüseyin Hatemî
1909 Cemiyetler Kanunu / Doç. Dr. Z. Toprak

DEVLET YAPISI VE YÖNETİMİ *s.209-270*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi / Doç. Dr. Musa Çadırcı
Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler / Doç. Dr. İ. Ortaylı
19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi / Prof. Dr. Metin Heper
19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme / Prof. Dr. Carter V. Findley
19. yy'da Şeyhülislâmlık / Necdet Sakaoğlu

DIŞ POLİTİKA VE DİPLOMASİ *s.271-312*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu / Prof. Dr. Halûk Ülman
İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919) / Prof. Dr. Feroz Ahmad
II. Abdülhamid'in Dış Politikası / Dr. Selim Deringil
Tanzimat'tan Lozan'a Kıbrıs Sorunu / Dr. Faruk Sönmezoğlu
Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü / Doç. Dr. İlber Ortaylı

DİL VE DİL TARTIŞMALARI *s.313-340*
Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu / Ord. Prof. Enver Ziya Karal
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dil Sadeleşmesi / Konur Ertop

DÜŞÜNCE AKIMLARI *s.341-386*
19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti / Prof. Dr. Ş. Mardin
Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm / Ekrem Işın
Osmanlı Materyalizmi / Ekrem Işın
Osmanlı Devleti'nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik / Doç. Dr. Zafer Toprak
Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm / Doç. Dr. Zafer Toprak
Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı / Dr. M. Şükrü Hanioğlu
Bilim ve Osmanlı Düşüncesi / Dr. M. Ş. Hanioğlu

EDEBİYAT *s.387-454*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı / Cevdet Kudret
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Roman / Prof. Dr. Berna Boran
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Şiir / Şükran Kurdakul
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eleştirinin Gelişimi / Ekrem Işın
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Halk Edebiyatı Etkileri / Y. Doç. Dr. Nevzat Gözaydın
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri / Nuri Akbayar
Tanzimat Romanında Yazar ve Metni / Doç. Dr. Jale Parla
Dadaloğlu ve İskân / Dr. Nedim Gürsel
Türkiye'de İlk Folklor Derleme Yönetmeliği / Y. Doç. Dr. N. Gözaydın
Çeviri ve Batılılaşma / Dündar Akünal

EĞİTİM *s.455-516*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler / Prof. Dr. İlhan Tekeli
Eğitim Tartışmaları / N. Sakaoğlu
Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar / Cemil Koçak
Amerikan Okulları / Dr. Uygur Kocabaşoğlu
19. yy'da Medreseler / Prof. Dr. Hüseyin Hatemî
Mühendislik Eğitimi / Doç. Dr. Emre Dölen
Darülfünun / Doç. Dr. E. Dölen
Makine Mühendisliği ve Bahriye Feriki Ahmed Besim Paşa / Doç. Dr. E. Dölen

GENÇLİK *s.517-536*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Gençlik / Öğ. Alb. Dr. Yücel Aktar
II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri / Doç. Dr. Z. Toprak

GÜNLÜK HAYAT *s.537-572*
19. yy'da Modernleşme ve Gündelik Hayat / Ekrem Işın
Seyyahlar Gözüyle Levantenler / Dr. Nora Şani
İstanbul'da Kimlik Değişimi / A.H. Tanpınar
İstanbul'da Giyim Kuşam / Musahipzade Celâl
Esir Pazarı / Alphonse de Lamartine

HUKUK DÜZENİ *s.573-616*
Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Hukuk / Prof. Dr. Coşkun Üçok
İslâm Hukuku ve Mecelle / Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar
Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri / Prof. Dr. Bülent Tahiroğlu
Tanzimat'tan Sonra Resepsiyon / Prof. Dr. Ülkü Azrak
Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür / Alpay Kabacalı

İKTİSADİ DÜŞÜNCE *s.617-640*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918) / Prof. Dr. Ş. Mardin
II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce / Doç. Dr. Z. Toprak

İKTİSADİ İLİŞKİLER *s.641-716*
Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi / Dr. Çağlar Keyder
19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti / Doç. Dr. Şevket Pamuk
Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika / Doç. Dr. Zafer Toprak
Osmanlı Dış Borçları / Dr. Seyfettin Gürsel
Düyun-ı Umumiye / Prof. Dr. Haydar Kazgan

Ticaret Antlaşmaları / Necdet Kurdakul
1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması / Dr. Seyfettin Gürsel

İKTİSADİ YAPI *s.717-790*
Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı / Doç. Dr. Şevket Pamuk
Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye / Prof. Dr. Jacques Thobie
Millî İktisat / Doç. Dr. Z. Toprak
Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913) / Prof. Dr. Gündüz Ökçün, Prof. Dr. Korkut Boratav, Doç. Dr. Ş. Pamuk
Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık / Doç. Dr. Z. Toprak
Cumhuriyet'ten Önce Şirketler / Prof. Dr. H. Kazgan
Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi / Mehmet Genç
Osmanlı Bankası / Prof. Dr. Jacques Thobie
Osmanlı Devleti'nde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar / Adnan Giz
Galata Bankerleri / Prof. Dr. H. Kazgan
Ziraat Bankası / Dr. Arslan Yüzgün

İŞÇİ HAREKETLERİ *s.791-830*
Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919) / Doç. Dr. Mesut Gülmez
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler / Doç. Dr. Şehmus Güzel
Anadolu-Bağdat Demiryolu Grevi / Doç. Dr. Ş. Güzel

JÖN TÜRKLER *s.831-856*
Jön Türkler / Doç. Dr. Sina Akşin
Jön Türk Basını / Dr. M. Şükrü Hanioğlu
Jön Türk Gazeteleri / Dündar Akünal

KADIN *s.857-876*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın / Doç. Dr. Ş. Güzel
Feminizm Üzerine Görüşler

KENTLER VE KENTLEŞME *s.877-912*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm / Prof. Dr. İlhan Tekeli
Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler / Dr. Sevgi Aktüre
İstanbul Estetiği / Çelik Gülersoy

MADENLER *s.913-922*
19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik / Prof. Dr. Donald Quataert
Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları / M. Bülent Varlık

MALİYE *s.923-946*
Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi / Dr. Yavuz Cezar
Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi / Prof. Dr. Stanford Shaw
II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma / Doç. Dr. Z. Toprak

MEŞRUTİYET *s.947-976*
Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet Kavramı / Prof. Dr. Yıldızhan Yayla
Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet / Doç. Dr. İlber Ortaylı
Meşrutiyet'te Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan / C. Koçak
Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı / Doç. Dr. Z. Toprak

MEZHEPLER VE TARİKATLAR *s.977-994*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar / Dr. Mustafa Kara
Vehhâbilik

"MİLLETLER" VE AZINLIKLAR *s.995-1024*
Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet / Doç. Dr. İ. Ortaylı
Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu / Prof. Dr. Stanford Shaw
Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat / Doç. Dr. Cevdet Küçük
Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar / Taha Toros

MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI *s.1025-1036*
Balkanlar'da Milliyetçilik / Doç. Dr. İ. Ortaylı
Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği / Doç. Dr. İ. Ortaylı

MİMARLIK *s.1037-1090*
Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı / Doç. Dr. Afife Batur
Osmanlı Mimarlığının Son Yılları / Dr. Yıldırım Yavuz, Dr. Süha Özkan
Yıldız Sarayı / Doç. Dr. A. Batur
Dolmabahçe Sarayı / Doç. Dr. A. Batur, S. Batur
Balyan Ailesi / Selçuk Batur
İstanbul Art Nouveau'su / Doç. Dr. A. Batur

MİZAH *s.1091-1108*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah / M. Bülent Varlık
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü / Turgut Çeviker

MÜTAREKE VE MİLLÎ MÜCADELE *s.1109-1210*
Mondros Mütarekesi ve Sonrası / Bülent Demirbaş
Milli Mücadele'de Siyasal Kuruluşlar / Alev Er
Milli Mücadele'de Kongreler / Doç. Dr. Bülent Tanör
TBMM Nasıl Kuruldu? / Dr. Mustafa Kemal Palaoğlu
I. TBMM'de Muhalefet / Dr. Kurtuluş Kayalı
Milli Mücadele'de Ordu, Savaşlar ve Cepheler / Prof. Dr. Toktamış Ateş
Milli Mücadele ve İstanbul Hükümetleri / Doç. Dr. S. Akşin
Milli Mücadele ve Dış Dünya / Dr. F. Sönmezoğlu
Milli Mücadele'de Hukuk Düzeni / Em. Amiral Fahri Çoker
Milli Mücadele'nin Mali Kaynakları / Prof. Dr. T. Ateş
Mütareke ve Milli Mücadele Basını / M. Bülent Varlık
Milli Mücadele'de Gizli Örgütler / Alev Er
Şûra Hükümetleri / A. Er

MÜZİK *s.1211-1236*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musıki ve Batılılaşma / Bülent Aksoy
Ziya Gökalp ve Türk Musıkisi / Doç. Dr. Cem Behar

NÜFUS *s.1237-1248*
Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu / Nuri Akbayar
Osmanlı Salnâmeleri / N. Akbayar

ORDU VE GÜVENLİK *s.1249-1276*
Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu / Dr. Kurtuluş Kayalı
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ordu / Em. Tümg. Cemal Özkan
Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri / Doç. Dr. Z. Toprak
Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler / Em. Amiral Fahri Çoker
Osmanlı'nın Son Döneminde Hırsızlar, Dolandırıcılar, Yankesiciler / Doç. Dr. Z. Toprak
Türklerin Şarlok Holmes'i Aman Vermez Avni / Doç. Dr. Z. Toprak

PADİŞAHLAR VE SADRAZAMLAR *s.1277-1306*
Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu / Necdet Sakaoğlu
II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz, V.Murad / Cemil Koçak
II. Abdülhamid / Doç. Dr. Engin Akarlı
Tunuslu Hayreddin / Cemil Meriç
Midhat Paşa / Prof. Dr. Ezel Kural Shaw
Said Halim Paşa / Dr. K. Kayalı

RESİM *s.1307-1318*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Resmi / Kemal İskender

SAĞLIK *s.1319-1338*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları / Dr. Nuran Yıldırım

SANAYİ *s.1339-1362*
Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu / Doç. Dr. Zafer Toprak
Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii / Doç. Dr. Zafer Toprak
II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii / Doç. Dr. Z. Toprak
Islah-ı Sanayi Komisyonu / Adnan Giz

SAVAŞLAR VE ANTLAŞMALAR *s.1363-1380*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Savaşlar ve Antlaşmalar / Em. Tümg. Cemal Özkan

SİYASAL AKIMLAR *s.1381-1420*
Batıcılık / Doç. Dr. M. Şükrü Hanioğlu

İslâmcılık / Prof. Dr. Ş. Mardin
Osmanlıcılık / M. Ş. Hanioğlu
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları / İsmail Kara
Türkçülük / Doç. Dr. M. Ş. Hanioğlu

SİYASAL PARTİLER *s.1421-1452*
İttihat ve Terakki / Doç. Dr. Sina Akşin
Hürriyet ve İtilaf / Dr. Kurtuluş Kayalı
Osmanlı Devleti'nde Sol Akımlar ve Partiler / Doç. Dr. Mete Tunçay
Osmanlı Solculuğu ve İştirakçi Hilmi / Doç. Dr. Mete Tunçay

SİYASAL VE TOPLUMSAL OLAYLAR *s.1453-1472*
Siyasal ve Toplumsal Olaylar Kronolojisi

SPOR s.1473-1518
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor: Güreş, Futbol, Basketbol, Voleybol, Atletizm, Okçuluk, Jimnastik, Halter, Bisiklet, Boks, Binicilik, At Yarışları, Dağcılık, Eskrim, Hokey, Kriket, Kayak, Yelken, Yüzme, Kürek, Tenis / Cem Atabeyoğlu
Ünlü Güreşçiler / Cem Atabeyoğlu

SÜSLEME VE EL SANATLARI *s.1519-1534*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Halı Sanatı / Prof. Dr. Âli Alpaslan
19. yy'da Kalemişi Nakış-Duvar Resmi / Prof. Dr. Günsel Renda

TANZİMAT *s.1535-1554*
Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler / Prof. Dr. Halil İnalcık
Tanzimat / Doç. Dr. İ. Ortaylı
Tanzimat'a Dair / Prof. M. İzzet
Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat / Prof. Dr. Cavid Baysun

TARİM, KIRSAL YAPI VE ORMANCILIK *s.1555-1582*
Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme / Prof. Dr. Donald Quataert
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormancılık ve Gelişimi / Yücel Çağlar
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Orman Yıkımı ve Çevre Tahribi / Tevfik Pehlivanoğlu

TARİHÇİLİK VE TARİH ANLAYIŞI *s.1583-1594*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik / Doç. Dr. Zeki Arıkan

TARİHİ ESERLER VE MÜZECİLİK *s.1595-1606*
Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu / Prof. Dr. Semavi Eyice
Askerî Müze / Tahir Nejat Eralp
Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması / Doç. Dr. İ. Ortaylı

TİYATRO *s.1607-1628*
Tanzimat ve Meşrutiyet Tiyatrosu / Prof. Dr. Metin And
Tanzimat ve Meşrutiyet'te Tiyatro Yazarlığı / Prof. Dr. M. And

ULAŞTIRMA VE HABERLEŞME *s.1629-1656*
19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları / Prof. Dr. D. Quataert
Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü / Dr. Nesimi Yazıcı
Yabancı Posta Örgütleri / M. Bülent Varlık

VAKIFLAR *s.1657-1678*
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıflar / Prof. Dr. Hüseyin Hatemî

YAYINCILIK *s.1679-1686*
Osmanlı Yayıncılığı / Nuri Akbayar

YENİ OSMANLILAR *s.1687-1703*
Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri / Prof. Dr. Şerif Mardin
Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar / Doç. Dr. İlber Ortaylı

Dizin

A

A. Mîdhat (Metya) 374
A. Nadir 401
Abdi Efendi (Basmacı) 1217
Abdulgani Nablusi 984
Abdulhalim Çelebi 989
Abdülkadir Geylani 980
Abdullah Buhari 1309
Abdullah Cevdet 59, 91, 124, 125, 128, 131, 138, 255, 367, 368, 427, 439, 845, 846, 848, 850, 987, 1384, 1385, 1386, 1387, 1593, 1595, 1686
Abdullah Hasip Efendi 1686
Abdullah Zühdü 91, 1523
Abdullatif Kudsi 980
Abdurrahman Nesib Efendi 991
Abdurrahman Robenson 531
Abdurrahman Sami Paşa 48, 622, 624
Abdurrahman Süreyya 317
Abdurrahman Şeref Bey 1588
Abdül Bey 481
Abdülaziz 1290
Abdülbaki Efendi 993
Abdülbaki Nasır Dede 1228, 1230
Abdülfettah Efendi 1524
Abdülgani Ahmet 1208
Abdülhak Hamid (Tarhan) 115, 124, 125, 359, 365, 390, 391, 392, 394, 396, 423, 424, 434, 436, 444, 1623
Abdülhak Molla 112, 155, 168, 170
Abdülhak Şinasi (Hisar) 406
Abdülhalim Memduh 1624
Abdülhalim Çelebi 994
Abdülhamid I 1666, 1668
Abdülhamid (Gazete) 851
Abdülhamit II 82, 83, 84, 253, 254, 304, 305, 306, 307, 1292, 1294, 1299
Abdülhamid Zohravi 1438
Abdülkadir (Noyan), Dr. 1327
Abdülkadir Töre 1232
Abdülkerim Nadir Paşa 1367
Abdüllatif Suphi Paşa 48
Abidin (Da'ver) 1491
Acaibü'l-Mahlukat 191
Açıkbaş 395, 396
Açıksöz 1207, 1208
Adile Sultan 989
Adalet 1207
Adalı Halil 1483, 1487, 1488
Adana'ya Doğru 1207
Adapazarı (Gazete) 1240
Adapazarı İslâm Bankası 770
Adla-i Müsellesat 161
Adnan (Adıvar) 1136, 1205
Aehrenthal 285, 286, 288
Afyon'da Nur 1209
Ağâh Efendi 47, 63, 77, 82, 356, 392, 422, 1638
Agâh Mazlum 992
Aganta Burina Burinata 406
Ago Paşa'nın Hatıratı 407
Ağaoğlu Ahmed 120, 126, 131, 484, 1200, 1205, 1397, 1410, 1414
Ahali 851, 1209
Ahali Fırkası 1437, 1451
Ahbar-ı Vakaiyye 71
Abd-ı Osmani Cemiyeti 838
Ahenk 106, 107, 108, 111, 428, 1206, 1207
Ahırköylü Ahmed Bey 1124
Ahmed İhsan (Tokgöz) 447
Ahmed İzzet Paşa 1183
Ahmed Ağa (Çilingirzade) 1217
Ahmed Bedri 1312
Ahmed Besim Paşa 514
Ahmed Bey (Çürüksulu) 837
Ahmed Celâleddin Paşa 837
Ahmed Cevat Cemre 1632
Ahmed Cevdet (Oran) 89, 1202, 1685, 1689
Ahmed Cemil 109
Ahmed Efendi 1043
Ahmed Efendi (Mutafzade) 1229
Ahmed Efendi (Yenişehirlizade) 481
Ahmed Emin (Yalman) 91, 303, 633, 1125, 1200, 1202
Ahmed Faris Şidyak 96
Ahmed Fehim 1611, 1614, 1617, 1618, 1620
Ahmed Ferid (Tek) 122, 1136, 1390, 1392
Ahmed Fethi Paşa 354, 621, 624, 626, 762, 1596
Ahmet Hikmet (Müftüoğlu) 116, 125, 1136
Ahmed İhsan (Tokgöz) 91, 116, 120, 399, 424, 1685, 1688
Ahmed Kadri (Hacı) 1667
Ahmed Lütfi Efendi 449
Ahmed Midhat 51, 73, 74, 82, 84, 85, 87, 88, 114, 317, 322, 326, 329, 330, 336, 338, 339, 357, 359, 365, 391, 392, 393, 395, 397, 398, 399, 409, 410, 412, 418, 419, 424, 434, 436, 437, 444, 611, 627, 628, 629, 635, 1684, 1686
Ahmed Muhiddin 130, 743
Ahmed Muhtar 119
Ahmed Muhtar Bey 1187
Ahmed Muhtar Paşa 122, 1604, 1605 bkz. Gazi Ahmed
Ahmed Naim (Babanzade) 1411, 1413, 1415, 1420
Ahmed Necib 1613
Ahmed Rasim 91, 115, 116, 123, 327, 402, 403, 406, 444, 468, 794, 1099, 1677
Ahmed Refik (Altınay) 125, 1593
Ahmed Resmi Efendi 137
Ahmed Rıfat 985
Ahmed Rıza 54, 84, 255, 294, 321, 322, 347, 351, 354, 356, 357, 358, 359, 382, 383, 384, 833, 834, 836, 837, 845, 846, 847, 848, 1427
Ahmed Robenson 531, 1499, 1500
Ahmed Saib 848
Ahmed Said Bey 1330
Ahmed Samim 92, 116, 132, 428, 520
Ahmed Sunusi 994
Ahmed Tevfik Paşa 296
Ahmed Urabi 305
Ahmed Usta (Trampetçi) 1216
Ahmed Vefik Paşa 51, 52, 114, 117, 338, 394, 395, 396, 421, 443, 444, 622, 1580
Ahmed Yesevi 979
Ahmed Ziya Akbulut 1316
Ahmed Şerafeddin Bey 1494
Ahmed Şuayb 119, 130, 359, 360, 36, 367, 401, 402, 437, 438
Ahmed-i Karahisari 1520
Ahmed Ziya Akbulut 1311, 1316
Ahmed Şükrü Bey 1565
Ahmet Fetgeri 1517
Ahmet Halit (Yaşaoğlu) 123, 1023
Ahmet Hamit 317
Ahmet Hamdi (Başar) 130
Ahmet Hamdi (Tanpınar) 1203
Ahmet Haşim 124, 403, 404, 407, 427, 428, 1203
Ahmet Kutsi (Tecer) 1203
Ahmet Nebil 128
Ahmed Necib 168, 169, 178, 183
Ahmet Remzi (Yüreğir) 1207
Ahmet Reşit (Rey) 424 bkz. Rey, Ahmet Reşit
Ahmet Ziya Şam 1312
Ahrar 1209
Ahrar Fırkası 1424, 1438
Ahter 85, 98
Alundzade 138
Ahz-i Sar 396
Ahzıasker Kanunnamesi 1264
Aile 858, 863
Aistakes Azaryan Efendi 752
Ajans Haberleri 1209
Aka Gündüz 1098, 1200, 1208
Akbaba 851, 1098, 1106, 1108
Akdeniz 1207
Akif Bey 443
Akif Paşa 75, 217, 316, 334, 441, 443
Akil Muhtar (Koyuncu) 120
Akil Muhtar (Özden) 1327
Akın 407
Aks-i Seda 427
Aksiseda 1209
Aksekili Ahmet Hamdi 126
Akşam 1200, 1201, 1202
Akvemü'l-Mesalik 1299
Akyiğitzade Musa 628, 629, 635, 636
Alafranga 1098, 1103
Alafranga Eşek 1098
Alay 1098, 1106, 1203
Alay Beyi 222
Alaşehir Kongresi 1138, 1139, 1140
Albayrak 1208
Albert Fua 847
Aleko Mulos 1507
Aleksan Sarafyan 85, 609
Aleksandr İpsilanti 460, 1029
Aleksandr Karatodori Efendi 117
Aleksandr Zoeros Paşa 171
Alem-i Musiki 1207
Alem-i Sanayi ve Ticaret 125
Alemdar 1202
Alexandre Blacque 103
Alexandre Dumas 393
Alexandre Dumas Pere 391
Alexandre Vallaury 1080, 1081
Ali (Yusufoğlu) 1496
Ali (Çetinkaya) 1169, 1170
Ali İhsan Paşa 1118
Ali İlmî 1207
Ali İrfan (Eğribozî) 107
Ali Bey 391, 392, 395, 1099
Ali Canib (Yöntem) 116, 120, 124, 131, 327, 339, 404, 415, 427, 428, 438, 1203
Ali Cevad Bey (Kolağası) 192
Ali Efendi 86
Ali Ekrem (Bolayır) 125, 401, 424, 426, 1624, 1625
Ali Emiri Efendi 558, 562
Ali Faik (Üstünidman) 1475, 1506, 1507
Ali Ferruh 1624
Ali Fethi (Okyar) 1121, 1122
Ali Fethi (Türküstün) 174
Ali Fuat (Başgil) 122
Ali Fuat (Cebesoy) 1146, 1165, 1166, 1172
Ali Haydar 386
Ali Haydar Bey 1624
Ali Haydar Midhat 835, 848
Ali Hüseyin Kadri Bey 1121
Âli Kararname 81, 82, 87, 1095
Ali Kemal 91, 115, 125, 526, 1125, 1202, 1203, 1208, 1439, 1590
Ali Kuşçu 165
Ali Macit (Arda) 193
Ali Mümtaz (Arolat) 430
Ali Münif (Yeğena) 1127
Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı 406
Ali Naci (Karacan) 89, 91
Ali Nazmi Bey 108
Ali Paşa (Ferik) 1693
Âli Paşa 140, 144, 312, 344, 345, 346, 953, 1554
Ali Rifat Bey (Çağatay) 1235
Ali Rıza (Sözeralp) 1503
Ali Rıza Bey 185
Ali Rıza Bey (Kaptanzade) 1222
Ali Rıza Paşa 1179, 1180, 1604
Ali Şir Nevai 432
Ali Saib Bey 191
Ali Saib Paşa 794
Ali Sami (Yen) 1491
Ali Seyfi (Tülümen) 1124
Ali Suat 317
Ali Suavi 50, 63, 65, 80, 81, 82, 85, 86, 137, 315, 316, 318, 324, 330, 335, 336, 338, 345, 346, 392, 393, 421, 480
Ali Tevfik Bey 191
Ali Ufki 1228
Ali Ulvi (Elöve) 120, 131, 534, 536
Ali Vehbi (Türküstün) 1513
Ali Vehbi Bey 173
Ali Şefkati 832, 846
Ali Şükrü Bey 1161, 1162, 1164, 1165, 1166
Ali Kemal 527
Aliço 1483
Alleon 761
Alp Dağlarından 407
Alp Tekin 741
Alsancak 109
Altay Kulübü 1494
Altın Işık 446
Altıncı Daire-i Belediye 242, 884, 894
Alyans İsrailit 464, 494
Amicis de Edmondo 568
Amira Berciyan 463
Amira Garabet Balyan 1090
Amira Krikor Balyan 1090
Amira Miricanyan 462
Amal-i Milliye 1209
Amalthia 96, 104, 110
Amasya 100
Amasya Tamimi 1146
Amel-i Menazır 1316
Ameli Ziraat Mektebi 469
Amel-i Nazari Talim-i Lisan-ı Osmani 465
Ameliyat Tatbikat Mektebi 468
Amele-i Osmani Cemiyeti 810, 821
Ameleperver Cemiyeti 794, 809
Amelya 1223
Amelya (Büyük) 1223
American Board of Commission 495, 497, 498
Amerikan Kız Koleji 860
Ana Türk Yurdu 1208
Anadolu 109, 110, 111, 850, 851, 1206, 1207, 1209
Anadolu Ajansı 1205
Anadolu Duygusu 1208
Anadolu Terbiye Mecmuası 1208
Anadolu Tıp Mecmuası 1208
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 1134, 1135, 1148
Anadolu'da Kalem 1098, 1208
Anadolu'da Ortodoksluk Sadası 1207, 1208
Anadolu'da Peyam-ı Sabah 1100, 1208
Anadolu'da Yenigün 1202, 1206, 1207, 1208
Anadolu-Bağdat Demiryolları 828
Anamın Kitabı 407
Anatoli 104
Anatolia College 498
Anatolikos Minitör 104
Anavatan Mecmuası 1208
Ancelo Bohor dr. 1324
Ankara 100
Anmekyan Efendi 847
Antep Haberleri 1209
Antoine 406
Aristidi 847
Aristidi Paşa 1560
Arabi Paşa 1036
Araba Sevdası 391, 397, 398, 414, 418, 419
Arap İzzet Paşa 1033
Arapgirli Cevdet Paşa 1110
Arazi Kanunnamesi 593
Arhangelos Gavriel 828
Arif Bey (Çarşambalı, Hacı) 1527
Arif Hikmet Bey 1670
Arif Hikmet (Koyunoğlu) 1516
Arif Hikmet Hersekli 354 bkz. Hersekli
Arif Oruç 1208, 1209
Arkadaş 123, 1209
Armağan 1209
Arnavudoğlu Ali 1482
Arnavut Başkım Kulübü 202, 208
Arnavutluk 851
Arnavutoğlu Ali 1483
Arndt 185
Arsoy, Yesari Asım 1223
Artin Bezciyan (Kazaz Artin) 761
Arziyat Darü'l-Mesaisi 190
Arşak Haçaduryan 1234
Aşir Efendizade Taceddin Molla 1505
Asaf Nef'i 127
Asakir-i Mansure-i Muhammediye 1253, 1260, 1261, 1263
Asakir-i Zaptiye 1270
Âsar 115
Âsar-ı Atika Nizamnamesi 1603
Âsar-ı Bakiye 164
Ashab-ı Kehfimiz 405
Âsım 427
Âsım Paşa 703
Âsım Tevfik (Sonumut) 1491
Asır 107, 428, 609
Asır Kütüphanesi 1692, 1693, 1694
Askeri Rasadat-ı Havaiye İdaresi 168
Asrî Kadınlar Cemiyeti 872
Asriler 406
Asya 1208
Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti 1242
Aşar ve Ağnam Emaneti 938
Aşık Musa 424
Aşk-ı Memnu 402, 415, 424
Aşiret Mekteb-i Hümayunu 1035, 1036
Âşiyan 124, 125
Ati/lleri 1107
Atala 393, 394, 409
Ataullah Dede Efendi 1232

Ataullah Efendi 322, 502
Ateş ve Güneş 407
Ateş-Pare 394
Ateşten Gömlek 405, 406, 412
Avantiya 1223
Avarifu'l-Maarif 988
Avarız Sandıkları 552
Avedaper 97, 98
Avni 421
Avni (Doğan) 1207
Avni (Başman) 386
Avrupa Ahvaline Dair Risale 352, 391
Avrupa Risalesi 352, 391
Avrupa ve Osmanlı Coğrafya-i İktisadisi 193
Avusturya-Macaristan Ticaret Odası 751
Avusturya-Osmanlı Bankası 725
Ay Peşinde 407
Ayine 858
Ayine-i Vatan 82
Âyan 247
Ayastefanos Antlaşması 282, 284
Ayaşlı ile Kiracıları 406
Aydede 1098, 1106, 1107, 1108
Aydın 100
Aydın İli (Gazete) 107
Aydınlık 1204, 1449
Ayetullah Bey 48
Ayın Tarihi 1206
Ayna 1098, 1203
Aynaroz Kadısı 407
Ayvalık Akademisi 461
Ayyar Hamza 396, 1099
Azim 1209
Aziz İstanbul 407
Aziz Efendi 1524
Aziz el-Mısrı 1036
Azkaniver Hayuhyaç İngerruty 493
Azmzade Sadık 192
Aznavour Georges Vincent 178

B

Bab-ı Fetva 268
Bab-ı Meşihat 268
Baba Tahir 1691
Babalık 1098, 1206, 1208
Babanzade İsmail Hakkı 91
Babanzade Ahmed Naim 122, 126, 1402
Babıâli Baskını 1431, 1470
Babıâli Nümayişi 528
Baden-Powell 531
Bafralı Yanko Efendi 90
Baha Esat (Tekand) 1494
Baha Tevfik 124, 125, 128, 366, 368, 369, 370, 874, 1098, 1450, 1451
Bahaeddin Şakir dr. 350, 351, 1127, 1434
Bahar-ı Daniş 433
Bahriye Necib (Okaner) 1492
Bahriyeli İsmail Hakkı 1316
Bakteriyolojihane-i Şahane 171
Balıkesir Hareket-i Milliyesi 1139
Balkan (Gazete) 850, 851
Balkan Savaşı I. 288
Baltazzi 761
Banazade İsmail Hakkı 615
Barisien 195
Bargigli 104
Baron Hirsch 727, 1630
Barutçuzade Ahmet Bey 1130
Basiret 51, 82, 86, 88, 609
Basiretçi Ali 51
Basiretü'ş—Şark 851
Basmahane Nizamnamesi 608, 613
Basra 100, 102
Batarya İle Ateş 427
Battalname 550, 562
Baykuş 407, 446
Beberuhi (Beberouhi) 851, 1097, 1102
Bedi Nuri 119, 127, 361
Bedir 88
Bedirhan Bey 218
Bedri (Yıldırım) 1502
Bedriye Osman Hanım 861
Bedreka-i Selamet 851
Bedros Atanıyan 1614
Behçet Efendi 182
Bekir (Bircan) 1491
Bekir (Bombacı) 1496
Bekir Sıtkı Efendi 117
Bekir Fahri 405
Bekir Paşa 182, 512, 885
Bekir (Pekten) 1527
Bekir Sami (Günsav) 1169, 1170
Bekir Sami (Kunduk) 1131, 1135, 1147, 1149, 1175, 1188
Bektaşilik 200
Belediye Kanunu 244
Belediye Meclisleri 224
Belediye Memurları Mektebi 473
Belediye Nizamnamesi 970
Belediye Yasası 230
Ben Deli Miyim? 402
Bergson 439
Berk 115
Berlin Antlaşması 286
Berlin Konferansı 681
Berlin Kongresi 281, 283, 285, 287, 306, 699
Bernard, C.A. dr. 168, 169, 175, 177, 183
Bernardin de Saint Pierre 393
Bertram Efendi 704
Besim Ömer 115, 116, 1327, 1334
Besa 396
Besarya Efendi 874
Beyanü'l-Hak 91, 122, 127, 1405, 1416, 1418
Beykoz İttihat ve Teavün Cemiyeti 1492
Beynelmilel Deniz İşçileri İttihak 826
Beynelmilel Bina İşçileri İttihadı 826
Beynelmilel Marangoz İşçileri 826
Beynelmilel Marangoz İşçileri İttihadı 826
Beyrut 100
Bezmi Nusret (Kaygusuz) 124
Beşiktaş Basiret Osmanlı Jimnastik Kulübü 1476, 1506
Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi 48, 155, 200
Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü 1493
Beşir Fuad 115, 253, 356, 360, 365, 366, 367, 391, 399, 420, 434, 435, 436, 437
Beşer 365, 366
Beşeriyet 821, 844
Bidari Kidelyats 97
Bilgi Derneği 207
Bilgi Mecmuası 128
1838 Ticaret Antlaşması 665
1871 Vilayet Nizamnamesi 223
1909 (1325) Değişiklikleri 37
1909 Kanun-ı Esasî Değişikliği 24
1921 Anayasası 44
1924 Anayasası 42
Binbaşı Rifat Beyin Sergüzeşti 397
Binnaz 407, 446
Bir İçim Su 407
Bir Avuç Saçma 407
Bir Dolaptır Dönüyor 446
Bir Kavuk Devrildi 407
Bir Osmanlı Zabitinin Salıra-i Kebirde Seyahati 192
Bir Sefilenin Hasbıhali 391
Bir Serencam 406
Bir Tereddüdün Romanı 405, 406
Bir Yazın Tarihi 402
Bir Ölünün Defteri 415
Bir Ömür Böyle Geçti 404, 446
Birinci Grup 1163, 1167
Birinci Jön Türk Kongresi 834
Birinci Trabzon Kongresi 1142
Birlik 1209
Bismarck 281, 282, 284
Bitmemiş Şiirler 404
Bizim Akdeniz 407
Bizantis 96
Bize Göre 407
Bıçakcızade Hakkı 105, 106, 107
Boğazlar Sözleşmesi 278
Bolu 100
Bosna 100, 102
Bostanizade Mustafa Bey 182
Botev, Hristo 1028
Bouillon, Franklin 1175
Bousquet 104
Bozkurt 1208
Boşboğaz Bir Âdem 1101
Boşo Efendi 520
Britannicus 396
Brest-Litowsk Antlaşması 310
Bu Adam 1099
Bucak 1208
Bulak Matbaası 1683
Bulgar Meşrutiyet Klüpleri 208
Bulgarski Orel 1029
Burhan 161
Burhan (Felek) 1498
Burhaneddin (Kahyaoğlu) 1496
Burhaneddin (Noyan) dr. 1327
Burhaneddin Bey (Tepsi) 1614, 1618, 1620
Bursalı Ali Efendi 180
Bursalı Tahir 122, 126, 1396 bk. Mehmed Tahir (Bursalı)
Butrus el-Bustani 1034
Büyük Kurtça Mehmed Pehlivan 1483
Büyük Meclis 214
Büyük Mecmua 1203

C

Cadaloz 1103, 1104
Cadı 1098, 1104, 1203
Cafer Tayyar (Eğilmez) 1171
Calthorpe 1115, 1116, 1117, 1118
Cami (Baykut) 1130, 1131
Can Pazarı 414
Canavar 407, 446
Canning, Stratford 144-bk. Lord
Cassel, Ernest 732
Cavid Bey 91, 119, 124, 128, 130, 295, 301, 360, 361, 615, 635, 636, 637, 687, 736, 752, 767, 794, 860, 1348
Cebel-i Lübnan 222
Cebr-i Âla 164
Cebr-i Hatî 164
Cehd 125
Celal Esad (Arseven) 122, 1234, 1235
Celal Muhtar (Özden) 1125, 1335
Celal Nuri (İleri) 125, 138, 303, 987, 1107, 1125, 1200, 1201, 1206, 1384, 1386, 1387
Celal Sahir (Erozan) 120, 123, 124, 131, 401, 415, 424, 426, 438, 1099, 1627
Celal Tahsin 1614
Celali 424
Celaleddin Arif 1163
Celaleddin Efendi 989
Celaleddin Harzemşah 396
Celalzade Hızır Bey 264
Cemaat Mahkemeleri 595
Cemal (Erçman) 1508
Cemal Bey 1125
Cemal Paşa 298, 535, 1376
Cemal Sahir 1234
Cemaleddin Afgani 307, 323, 1401, 1403, 1405, 1411, 1412
Cemaleddin Efendi 269, 526
Celaleddin Harzemşah 443
Cemaran Okulu 463
Cem 122, 123, 1097, 1103, 1105, 1106
Cemil (Topuzlu) 889, 890, 1326, 1497
Cemil Bey (Tanburi) 1228, 1231, 1232
Cemil Cahit (Toydemir) 1149
Cemil Cem 123, 1097, 1103, 1106
Cemil Süleyman (Alyanakoğlu) 403, 415, 428
Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye 127, 208
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 48, 66, 117, 158, 188, 448, 482, 1456
Cemiyet-i İnkılabiye 842
Cemiyet-i Belediye 243
Cemiyet-i Kitabet 114
Cemiyet-i Milliye-i Naciye 202
Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye 207
Cemiyet-i Müderrisin 208
Cemiyet-i Müteşebbise 207
Cemiyet-i Osmaniye 113
Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye 207
Cemiyet-i Sufiye 208, 991, 992
Cemiyet-i Sufiye-i İttihadiye 991, 992
Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye 163, 201, 468, 469
Cemiyet-i Tedrisiye-i Hayriye 201
Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye 170, 201
Cemiyetler Kanunu 202, 205, 206, 207
Cemiyetü'l-Kahtaniye el-Ahd 208
Cenin 91, 92
Cenab Şehabeddin 123, 124, 125, 338, 401, 402, 424, 425, 426, 436, 437, 439, 1625
Central Turkey College 498
Ceride-i İlmiye 122, 127, 1203
Ceride-i Askeriye 88
Ceride-i Havadis 71, 72, 75, 77, 78, 81, 88, 157, 158, 166, 317, 334, 624, 1698
Ceride-i Nüfus Nezareti 1240
Ceride-i Resmiye 1206
Ceride-i Sufiye 122, 991, 1203
Ceride-i Şarkiyye 97
Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye 171
Cerrahhane-i Amire 155
Cerrahhane-i Mamure 466
Cevad Abbas (Gürer) 1149
Cevat (Dursunoğlu) 1135
Cevat (Çobanlı) 1169
Cevat Şakir (Kabaağaçlı) 1107
Cevdet (Kalpakçıoğlu) 1491
Cevdet Paşa 59, 65, 137, 140, 156, 316, 317, 322, 333, 334, 335, 346,392, 398, 502, 582, 583, 626, 1584, 1585, 1588, 1589, 1670
Cevherü'l-Ferid fi Tıbbü'l-Cedid 180
Ceza Kanunname-i Hümayunu 604
Ceza Kanunu 407, 592
Ceza Kanunu (Kanun-ı Cedid) 593
Cezair-i Bahr-i Sefid 100
Cezayirli Seyyid Hasan Efendi 511
Cezmi 398
Chateaubriand 393, 409, 1693
Churchill, William 75, 81, 624
Cidde Olayı 1455
Cihan 114
Cihan-ı İslâm 122
Cihannüma 191
Cinayet Mahkemeleri 596
Coğrafya-i İktisadi 192
Coğrafya-i Hikemi 191
Coğrafya-i Mufassal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye 191
Coğrafya-i Umrani 191
Comte, Auguste 356, 358, 359, 601
Comte de Bonneval 511
Corneille 391, 396
Coumbary 167
Courrier d'Orient 78, 80
Couturier 104
Ceride-i İlmiye 129
Credit General Ottoman 696
Credit Lyonnes Compoir d'Escamte 699
Crusoe, Robinson 409
Cuma 1207
Cumartesi 1207
Curcuna 851, 1097
Cüheyne 851
Cüret 851
Cüzdan 114

Ç

Çağlayanlar 402
Çalıkuşu 404, 406
Çamlıca'daki Enistemiz 406
Çankaya 407
Çarigradski Vestnik 79, 98
Çarikof 286, 294
Çaylak 1099, 1101
Çaylak Tevfik (Tevfik Bey) 1100 bk. Mehmed Tevfik
Çengi 395, 396
Çerkez Ethem 1161, 1162, 1170, 1172
Çerkes Hasan Olayı 1458
Çerkes Özdenleri 396
Çıngıraklı Tatar 114, 1094, 1101
Çırağan Vak'ası 1255, 1462
Çiftçiler Derneği 207
Çingeneler 406
Çoban 446
Çoban Yıldızı 406
Çoban Çeşmesi 404, 446
Çocuk 1207
Çocuk Bahçesi 123, 124, 428
Çocuk Dostu 124
Çocuk Duygusu 124
Çocuk Dünyası 124
Çocuk Postası 1203
Çocuk Yurdu 123
Çocuklara Mahsus Gazete 123
Çocuklara Rehber 428
Çok Bilen Çok Yanılır 396
Çolak Selahattin 1162
Çorum 100,
Çorum (Gazete) 1209
Çulluk 406

D

Dağa Çıkan Kurt 405
Dağarcık 114
Dadaloğlu 424, 442, 443
Dadyan Artin 469
Dagavaryan 1438
Dahiliye Nezareti 212
Dalkavuk 1105
Damat Ferit Paşa 1176, 1177, 1180, 1438, 1439, 1440
Damat Mahmud Paşa 692
Damga Müdüriyeti 941
Daniş (Karabelen) 1503
Danişmendname 550, 562
Daoul 851

Dar-ı Şura-yı Askeri 1261, 1262
Dar-ı Şura-yı Bâbıâli 246
Darbhane 931
Darbhane-i Âmire 928
Darü'l-Elhan 474
Darü'l-Ameliyat 472
Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye 270, 475, 509
Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi 506, 507, 508
Darü'l-Maarif 248, 467
Darü'l-Ulumü'l Hikemiyye-i Osmaniye 466
Darülbedayi 474
Darülfünun 155, 470, 476, 477
Darülfünun Grevi 530
Darülfünun Talebe Cemiyeti 521, 522
Darülmuallimin 190, 465, 468, 478
Darülmuallimin Tatbikat Mektebi 469
Darülmuallimin-i Sıbyan 468, 469
Darülmuallimat 486, 860
Darüttemsil-i Osmani Kumpanyası 1617
Darüşşafaka 468, 469
David Paşa 236
David Triyans 1614
Davud Paşa 216, 217
Davud-ı Kayseri 980
Davul 1102, 1103, 1105 bk. Davul
Deccal 1097, 1098, 1099, 1203
Dede Zekai Efendi 1210, 1228, 1229, 1230
Def'a-i Saniye Bükiyon Tercümesi 174
Defoe, Daniel 409
Deforges 195
Defter-i A'mal 398
Defter-i Hakani Müdürü 222
Defterdar 214, 216
Delahey 542
Demirhane Müdürü 105
Demdeme 399, 434
Demet 124, 861
Denizaşırı 407
Dergâh 428, 430, 439, 1203
Dersaadet Belediye Kanunu 244
Dersaadet Bulgar Meşrutiyet Kulübü 208
Dersaadet Daü'lkelp Ameliyathanesi 171
Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi 638, 751, 752
Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası 639
Dersaadet Ticaret ve Ziraat Odası 636
Dersaadet Tahvilat Borsası 751
Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiyesi 819, 120, 825
Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu 242
Dertli (Gazete) 1209
Derviş Efendi 169
Derviş Ömer Şifaî 180
Derviş Hima 1391
Derviş Mehmed Emin Paşa 182
Derviş Paşa 178, 179, 182, 183, 185, 476
Derviş Vahdeti 91
Dethier, Philipp Anton 1601, 1602 1603
Deutsche Bank 664, 686, 732
Deutsche Orient Bank 686, 731
Devir 88
Devir ve İntibah 104
Dewey, John 499
D'Arenda Paşa 1224
Diken 1098, 1100, 1103, 1105, 1106
Dikkat 852
Dikran Kalemciyan 1223
Dikran Çuhacıyan 1222, 1223, 1616
Dilaver Paşa 919
Dilaver Paşa Nizamnamesi 802, 919
Dilek 1209
Dilhayat 1207
Dilmesti-i Mevlana 987
Dimitir Kantemir 137
Dimitraşko Morozbeyzade 461
Dimetokalı Müftüzade Cemal Bey 1124
Dinle Neyden 404
Dinç Derneği 203, 535
Dinç Dernekleri 208
Diplomalı Kız 413
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 212, 581, 593
Divan-ı Hümayun 11, 13
Divan-ı Muhasebat 606, 949
Divan-ı Nadiri 1309
Divan-ı Temyiz 597
Divançe-i Fazıl 428
Diyarbekir 100
Diyojen 83, 609, 1093, 1094, 1095, 1099, 1100, 1101, 1103
Diyorlar ki 407
Dişçi Mektebi 473
Doğru 109
Doğru Öz 1209
Doğrusöz 852, 1207
Doğruyol 852
Doğu 1207, 1209
Doğu Rumeli Vilayeti 225
Dobruca 852
Doksanbeşe Doğru 425
Dokuzuncu Hariciye Koğuşu 406
Dolab 852, 1097, 1102
Donanma 124
Donanma Cemiyeti 208
Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi 1617, 1618
Donanma Dergisi 125
Donanma-i Osmani Cemiyeti 203
Donanma-i Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti 202, 1266
Donizetti Paşa 1215, 1216, 1219, 1221, 1226
Dragon Tzankoff 470
Droşak 844
Dudaktan Kalbe 406
Duhter-i Hindu 396
Dumas, Alexandre 409
Dumont, Albert 1597
Dunaiskolebed 1029
Durkheim, Emile 372, 375, 378
Durub-i Esmal-i Osmaniye 318, 354, 441
Duygu 109, 1206, 1207
Dünya Savaşı I. 1374
Dünyanın Mihveri Kadın mı Para mı 414
Dünyaya İkinci Geliş 413
Düring, Ernst Von 1330
Dürrizade Abdullah Efendi 270
Dürûs-ı İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiye 174
Dürziler 221
Düyun-ı Umumiye 648, 649, 683, 701, 703, 706, 707, 709, 710, 712, 714, 716, 721, 722, 726, 733
Düyun-ı Umumiye Konseyi 708
Düyun-ı Umumiye Meclisi 726
Düşünen Musiki 427

E

Ebe Mektebi 468
Ebe Okulu 478
Ebniye Kanunu 886, 887
Ebniye Nizamnamesi 885, 886, 1047, 1048
Ebniye-i Hassa Müdürlüğü 1047, 1051
Ebru Efendi 626
Ebu Bekr Bin Behram-ı Dımışki 165
Ebu Musa Kazım Bey 138
Ebu'lula Mardin 122, 1402
Ebu's-Süreyya Sami Bey 1274
Ebubekir Hazım (Tepeyran) 404, 405
Ebubekir Mümtaz Efendi 1528
Ebubekir Ratib Efendi 148, 619
Ebulmukbil Kemal Bey 611
Ebusuud Efendi 264
Ebüzziyya Divanı 453
Ebüzziyya Tevfik 84, 115, 116, 318, 344, 396, 398, 445, 453, 1522, 1623, 1684, 1703
Ebüzziya Velid 1202
Ecel-i Kaza 396
Echo d'Orient 104
Echo De Smyrne 104
Eczacı Gazetesi 172
Edebi Hatıralar 402
Edebi Mecmua 1203
Edebiyat-ı Cedide 399
Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası 125
Edebiyata Dair 407
Edep Yahu 1098
Edhem dr. 127
Edhem Bey 195
Edhem Nejat 483, 484, 531, 1204
Edhem Paşa 187, 188
Edhem Paşa (Müşir) 1372, 1689, 1690
Edhem Pertev Paşa 114, 117, 393, 424, 452, 624
Edhem Ruhi (Balkan) 847, 848, 849, 850
Edib Efendi 333
Edirne 100, 102
Eduard Black Bey 611
Edwards 104
Efe 1206
Efkâr-ı Umumiye 852
Efrad-ı Cedide Mektebi 1271
Efsus 427
Eftal 115
Eğlence 407
Eğil Dağlar 1098, 1203
Ekinci 88
Eklisiastik; Alitheria 96
Ekonomi Politik 628, 635
Ekrem Bey 470
el-Eyyam 852
el-Ferik 852
el-İslâm Cemiyeti 208
el-Cevaib 81, 96
el-Kâtip 852
el-Malûm 1103
el-Medhal fi'c-Coğrafya 191
el-Menar 1034
el-Müntediü'l-Edebi 208
el-Saltanat 76
El Tiempo 97
el-Üfürük 1103
Elif Efendi 993
Eldebir Mustafendi 406
Eleftros 110
Eleni (Küçük) 1223
Elhac İbrahim Efendi 434
Elhan 424
Elhan-ı Vatan 426
Emile 398
Emek 1208
Emel 852, 1208
Emin Ağa 1230
Emin Bülend (Serdaroğlu) 116, 403, 428, 1491
Emin Efendi 1229
Emin Lami 116
Emin Nihat 397, 398
Emin Sıddık 449
Emin Süreyya 111
Emine Semiye Hanım 861, 862
Emir Nevruz 1587
Emlak ve Nüfus Memurları 222
Emniyet 852
Emrah 424
Emraz-ı Sariye ve İstilaiye 1322
Emraz-ı Umumiye 170
Emrullah Efendi 473, 481, 482, 483, 484, 519
Emtia Gümrük İdaresi 945
Enis Behiç (Koryürek) 404, 430, 446
Encümen-i Daniş 66, 73, 155, 156, 316, 448, 482
Encümen-i Hariciye 257
Encümen-i Teftiş ve Muayene 613, 614, 615, 1686, 1688
Encümen-i Ülfet 1457
Enderun Ağaları Mektebi 155
Enin-i Mazlum 852
Enis Avni (Akagündüz) 120, 124
Envar-ı Zekâ 366
Envar-ı Şarkiye 97, 99, 100, 1208
Enver Paşa 299, 300, 331, 533, 1110, 1162, 1374, 1375, 1426, 1427, 1434, 1448
Erciyes 100
Ercümend Ekrem (Talu) 406
Erenlerin Bağından 407
Ermeni Kadınlar Komitesi 859
Ermeni Kadınlar Terakki Derneği 861
Ermeni Patrikliği Nizamatı 1000
Ermeni Sosyal Demokrat Partisi 1451
Ertuğrul 1207
Erzurum Kongresi 1139, 1143, 1144, 1145, 1147, 1148
Esirgeme Derneği 208
Esad Efendi 34, 441, 479
Esad Şerafeddin (Köprülü) 175, 176, 177
Esaret 397
Esat Tomruk (Çınar) II I, 1207
Esat Efendi 333
Esat Paşa 520
Esat Paşa (Işık) 1122
Esat (İngiliz Kemal) 1510
Esham-ı Cedide 677
Eski Rüya 407
Eski Saat 407
Eski Şiirin Rüzgarıyle 404
Esnaf Cemiyetleri Hakkında 202
Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi 371
es-Sadaka 852
Estiya 110
Eşber 396
Eşek 1098, 1103
Eşkal-i Zaman 402
Eşref 1098, 1099
Eşref Edib (Fergan) 122, 126, 1207 1402
Eşrefoğlu Rumi 980
Etniki Eterya 1030
Evhami 395, 396
Evkaf Memurları Mektebi 474
Evkaf Müdürü 222
Evkaf Nazırlığı 894
Evliya Çelebi 191
Evliyazade Naciye 109
Evrak-ı Perişan 610, 1587, 1688
Eyalet 213
Eyalet Meclisi 215, 216
Eylül 402, 415, 424
Eyvah 396
Ezan 852

F

F. Beaufort 193
F. Celalettin 405, 406
Fahim Bey Ve Biz 406
Fahri (Kopuz) 1234
Fahri Kaptan 1312
Fahrettin Paşa 1112
Faik (Kaltakkıran) 1124, 1140
Faik Ahmet (Barutçu) 1208
Faik Ali (Ozansoy) 116, 124, 125, 401, 424, 426, 427
Faik Bey İle Nuridil Hanımın Sergüzeşti 397
Faik Nüzhet 119, 127
Faik Sabri (Duran) 191, 193
Falih Rıfkı (Atay) 407, 533, 1202, 1203, 1204
Falaka 402
Famanto Mektebi 494
Faris Şidyak 81, bkz. Ahmed Faris
Farnetti 736
Faruk Nafiz (Çamlıbel) 125, 404, 407, 430, 446, 1203
Fatih Kanunnamesi 264
Fatih-Harbiye 405, 406
Fatin (Gökmen) 166, 167
Fatin İhsan 451
Fatin Davud 432, 433
Fatin Tezkiresi 432, 433
Fatma Aliye 322, 858, 859, 861, 862
Fazıl (Berki) 122
Fazıl Ahmet (Aykaç) 116, 120, 128, 428
Fazlı Faik (Yegül) 185
Fecr 1208
Fecr-i Âti 403, 415
Fedakaran-ı Millet Cemiyeti 202, 207
Felatun Bey İle Rakım Efendi 397, 398, 413, 416, 417, 418, 419
Felsefe 128
Felsefe Mecmuası 125
Felsefe-i Ferd 369, 390
Fener Rum Okulu 462, 492
Fenerbahçe 1492
Fenerbahçe Kulübü 1492, 1493, 1499
Fenerbahçe Spor Kulübü 1506
Fenerler İdaresi 728
Fenn-i İhtina 174
Fenn-i Coğrafya 191
Fenn-i Hurdebin 176, 177
Fenn-i Menazır 1316
Fenn-i Terbiye 482, 483
Ferid (Kam) 992, 1417
Ferit Paşazade Celaleddin Paşa 1439
Feraizcizade Mehmed Şakir 395, 396, 1622
Ferah 125
Ferdi ve Şürekası 415
Ferda 1207
Fermanlı Deli Hazretleri 407
Fersan Refik 1223
Feryad 852
Fevzi Paşa 1674
Feyhaman Duran 1318
Feylesof 1103
Feyzi Bey 1650
Fezleke-i Tarih-i Osmani 1588
Fırat 100
Fikret Tahsin 1494
Filiki Eterya 1030
Filip Efendi 81
Filiz Nurullah 1483, 1486, 1487, 1488
Filos Ton Neon 96, 104
Filozof 1104
Finten 391, 396
Firak-ı Irak 427
Fontenable 390
Fontmagne de Durand 569, 570
Franco 1108
Fransız Ticaret Odası 751
Frei Osmanische Post 852
Fuad (Balkan) 1513, 1514
Fuad (Köseraif) 349
Fuad Efendi (Paşa) 156
Fuad Hüsnü (Kayacan) 1490, 1491, 1518
Fuad Paşa 140, 144, 344, 345, 1554, 1689
Fuad (Köprülü) 407 bkz. Köprülüzade Mehmed Fuad

Fuhş-i Atik 402
Fususü'l-Hikem 988, 989
Futuhatu'l-Mekkiye 989
Füruzan 394
Füyuzat 351
Füyuzat-ı Mıknatısiye 178

G

Gactano Donizetti 1216
Galip Bahtiyar (Köker) 131
Galip Bey 1270
Galatasaray Kulübü 1491, 1492, 1493, 1495
Galatasaray Mekteb-i Sultanisi 466, 467, 468
Galatat-ı Tercüme 450
Galib Paşa 1667
Gababet Balyan 1064, 1089
Garbî Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 1140
Gaspıralı İsmail Bey 88, 350, 351, 629
Gauttier 193
Gave 396
Gaye-i Milliye 1209
Gayret 852
Gazi Ahmed Muhtar Paşa 528, 1432
Gazi Sancak 1209
Gazali'de Marifetullah 987
Gazette du Levant 80
Gazette Medicale d'Orient 167, 171, 188
Gazette Medicale de Constantinople 112, 171
Gece Dersleri Mektebi 473
Gelenbevi İsmail Efendi 161, 512
Gelenbevi Mustafa 122
Gencine-i Edeb 109, 110
Gencine-i Hayal 846, 852
Genç Anadolu 1208
Genç Dernekle.i 203, 208
Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliği 536
Genç Dernekleri İçin Talimatnâme 536
Genç Kimyager 186
Genç Kadın 1203
Genç Kalemler 120, 128, 129, 327, 339, 340, 404, 415, 425, 438, 1207
Genç Türk 385
Gençlik 1207
Gençlik ve Edebiyat Hatıraları 407
Gesher Efendi 704
Geveze 1095, 1098, 1101
Geveze Berber 396
Gıdık 1104
Girgir 1100
Giridi Rahmi Bey 123
Girit 100, 852
Girit Nizamnamesi 1022
Gizli Figanlar 427
Gizli Türkiye Komünist Partisi 1449
Gladstone 286, 698
Glorius 194
Goltz, Von Der 295
Goodell, William 496
Goold, Edward 1598
Göl Saatleri 404
Gönülden Sesler 404, 446
Görenek 396
Grey, Edward 293, 294, 296
Guizot, François 146
Guguklu Saat 407
Gurebahane-i Laklakaan 407
Guatelli Paşa 1219, 1220, 1222
Güleryüz 1100, 1106, 1107
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 10, 14, 15, 16, 588
Güllü Agop 1223, 1609, 1611, 1613, 1614, 1615, 1621
Gulnihal 396, 443
Gülnar Delebedef Hanım 448, 864
Gulunçlu Efsaneler 1099
Gulüp Ağladıklarım 402
Güneş 115, 1208
Gürbüz Derneği 203, 535
Gürbüz Dernekleri 208
Güzel İnebolu 1209
Güzel Trabzon 1208

H

Haber Anası 1098
Habl-i Metin 1203
Hacı İbrahim Efendi 317
Hacı Ahmed Efendi 837
Hacı Arif Bey 1230, 1231
Hacı Musa Bey 1135
Hacı Şükrü 1162
Hacıbeyzade Ahmed Muhtar 992
Hacim Muhittin (Çarıklı) 1139
Hacivat 1103
Hadika 83, 116
Hadikatu'l-Evliya 990, 992
Hadikatu'l-Ahbar 76
Hadisat 1200
Hafız İsmail 109, 1202
Hafız Hasan Sırrı Efendi 1523
Hafız Hasan Tahsin Efendi 1523
Hafız Mehmed (Kömürcüzade) 1217
Hafız Osman 1522, 1523
Hahambaşı Nizamnamesi 1001
Hak 91, 848, 852, 1208
Hak Söz 853
Hak Yolu 1208
Hakikat 853, 1208
Hâkimiyet-i Milliye 1204, 1205, 1206, 1208
Hakayık-ı Şark 852
Hakayıku'l-Vakayi 82, 609
Hakk-ı Sarih 853
Hakka Sığındık 402, 414
Hakkı Behiç (Bayiç) 1136
Hakkı Efendi 195
Hakkın Zaferleri 992
Halaskâr Zabitan Grubu 528, 1257, 1439
Haliç Dersaadet Vapur Şirketi 549
Halid Bey 776
Halid Şazi Bey 172
Halide Edip (Adıvar) 119, 120, 131, 328, 405, 406, 407, 416, 417, 429, 872, 873, 1125, 1126
Halikarnas Balıkçısı 406 bkz. Cevad Şakir
Halil (Menteşe) 975
Halil Bey 114, 117
Halil (Dikmen) 1317
Halil Edhem (Eldem) 185, 189, 190
Halil Ganem 835, 846, 847
Halil Hamit Paşa 1251
Halil Paşa 1311, 1316, 1318
Halil Rifat Paşa 106
Halil Zeki Bey (Osma) 1496
Halim Sabit (Şibay) 122, 126, 127, 128, 1402, 1410
Halim (Özyazıcı) 1522, 1525, 1527, 1528
Halit (Moralı) 1123
Halid Fahri (Ozansoy) 125, 404, 407, 446, 1203
Halid Ziya Uşaklıgil 88, 105, 106, 107, 110, 116, 327, 330, 338, 399, 400, 401, 402, 414, 417, 424, 429, 436, 438, 449, 450
Halk 1208
Halka Doğru 110, 120, 130, 131, 132, 429, 439, 1206
Halka Doğru Cemiyeti 131, 207
Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi 154
Hallacyan Efendi 801
Hallü'l-Ukad 634
Hallacyan Efendi 801
Haluk'un Defteri 401
Hamid (Aytaç) 1522, 1527, 1528
Hamidiye 835, 1097
Hamilton Lange 700, 702
Hamit Hüsnü (Kayacan) 1517
Hamit Hafız (Pamir) 190
Hamid Sadi (Selen) 193, 1204
Hamiyet 853
Hamamizade İhsan 122
Hamdi Efendi 1418, 1616
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 116, 120, 122, 131, 403, 425, 428
Hamlet 396
Hammer 156
Hammond Projesi 698
Hamparsum Limoncuyan 1228
Handan 406, 416
Hande 1098, 1103
Hanım 1203
Hanımlara Mahsus Gazete 859, 863
Hanly John Saffan 97
Hançer 407
Harabat 389, 394, 434
Harb Mecmuası 1606
Hareket-i Arza Dair Birçok Söz 190
Hareket-i Fikriye 1209
Hariciye 216
Hariciye Nezareti 212, 279, 280
Harir Darüttalimi 475
Haririzade Kemaleddin Efendi 992
Haristan 402
Harita Komisyonu 889
Harman Sonu 428
Harp Mitingi 528
Harp Zenginin Gelini 406
Harutyun Aleksanvan 1614
Hasan Bedreddin Paşa 397, 1623
Hasan Fehmi 91, 526, 527, 530
Hasan Fehmi Efendi 991
Hasan (Dramalı) 1223
Hasan Hulki 317
Hasan Mellah, 391, 397, 398, 410, 413
Hasan Rıza 1316
Hasan Tahsin 110, 1206
Hasip Bey 1439
Hasköylü Ahmet İhsan 1316
Hassa Mimarları Ocağı 1053, 1054
Hatimetü'l-Eş'ar 432, 433
Hatîat-ı Tercüme 451
Hatıra 853
Havatır 853
Haver 115
Hayal 611, 846, 853, 1092, 1094, 1095, 1097, 1101, 1102, 1103
Hayal İçinde 400, 401, 402
Hayal-i Cedid 1103, 1105
Hayalet 446
Hayat 351, 1209
Hayat ve Kitaplar 402
Hayat-ı Muhayyel 402
Haydar Rüşdü 109, 1207, 1209
Haydarizade İbrahim Efendi 991
Haydarlı Ali Efendi 1523
Hayoç Miyaçyal İngerrutyan Cemiyeti 493
Hayrenik 97
Hayri Bey 1674, 1676, 1677
Hayrullah Efendi 114, 117, 269, 1587
Hayvanat-ı Tıbbiye 173
Hazine-i Âmire 924, 928, 930, 931
Hazine-i Celile-i Maliye 932, 933
Hazine-i Letaif 1099
Haşim Paşa 518
Hekim 1208
Hendese-i Mülkiye 472
Henüz Onyedi Yaşında 397, 398, 413
Hergeleci İbrahim 1484, 1489
Hersekli Arif Hikmet 421, 422
Hesab-ı İhtimalat 164
Hesab-ı Müsenna 163
Heybeliada Rum Papaz Okulu 492
Heyet-i Âyan 948, 950, 961, 962, 965, 966, 967, 968, 969, 971, 972
Heyet-i Mahsusa-i Ticariye 371, 744
Heyet-i Mebusan 948, 949, 950, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972
Heyet-i Temsiliye 1145, 1158
Heyet-i Vükela 257
Heşt-Behişt 432
Hıfzı Bey 1686
Hıfzırrahman Raşid (Öymen) 1209, 1496
Hıfzıssıhha Komisyonu 1321
Hıyanet-i Vataniye Kanunu 1194
H. Nazım (Ahmed Reşid) 401, 402
Hicaz Sıhhiye İdaresi 1324
Hicaz Sıhhiye Daireleri 1322
Hidmet 846
Hikâye 415, 437
Hikâyeler 406
Hikmet 163, 402, 992
Hikmet (Onat) 1318
Hikmet-i Tabiiye 179
Hilafet 838, 853
Hilafet (el-Khilafat) 848
Hilal 853, 1207, 1209
Hilal-i Ahmer Cemiyeti 203
Hilal-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti 208
Hilal-Croissant 846
Hilmi Bey (Tunalı) 848
Hilmi Kasımpaşalı 1312
Hilmi Paşa 1270
Hilmi Ziya (Ülken) 992, 1412
Himaye-i Etfal Cemiyeti 204
Hind 407
Hisabü'l-Küsur 161
Hiss-i İnkılab 346, 348
Hisse-i Şayia 407
Hizb-i Cedid 1257, 1429
Hizmet, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 339, 428, 853
Hoca İbrahim Efendi 319
Hoca İshak Efendi 162, 165, 181, 182, 183, 187, 322, 335
Hoca Ali Rıza 1311, 1315, 1316, 1317, 1571, 1572, 1581
Hoca Hüsameddin Efendi 993
Hoca Sadeddin Efendi 165
Hoca Tahsin 179, 316, 323, 480
Hocazade Ahmed Hilmi 992
Horace 396
Hovsep Vartan Paşa 1101
Hristaki Zoğrafyon 692
Hugnin E. 830
Hugo, Victor 366, 391, 393, 396, 399, 435, 1693
Hukuk Mektebi 471
Hukuk-ı Aile Kararnamesi 872
Hukuk-ı Beşer 110, 1206, 1207
Hukuk-ı Umumiyye 91
Hukuk-ı Aile Kararnamesi 595
Hulusi Raşit Bey 173, 174
Humbaracı Ahmed Paşa 1251, 1252
Hurafattan Hakikata 1417
Huz ma Safa 427
Huzur Mürafaaları 268
Hüdavendigar 100, 102, 1207
Hüküm Gecesi 406
Hükümet-ı Meşruta 34
Hülleci 407
Hünername 1309
Hünkar İskelesi Antlaşması 274, 276, 298
Hürriyet 77, 78, 82, 85, 346, 422, 434, 441, 846, 853, 1700
Hürriyet ve İtilaf 1134, 1430, 1436
Hürriyet Pervevan Fırkası Cemiyeti 836
Hüsameddin (Ertürk) 1127, 1128,
Hüsameddin Paşa 1505
Hüseyin Avni (Ulaş) 115, 1162, 1164, 1166
Hüseyin Avni Paşa 691, 592, 1255
Hüseyin Cahid (Yalçın) 91, 92, 116, 124, 295, 302, 323, 399, 400, 401, 402, 414, 424, 436, 437, 445, 615, 767, 1200
Hüseyin Daniş (Pedram) 120
Hüseyin Fahreddin Dede Efendi 1232
Hüseyin Giritli 1312
Hüseyin Hilmi (İştirakçi) 91, 817, 823, 824, 825, 1450, 1451, 1452
Hüseyin Hilmi Paşa 1428
Hüseyin Haki 783
Hüseyin Hulki (Cura) 1494
Hüseyin Hulki Bey dr. 1328
Hüseyin Hüsnü Bey 171
Hüseyin Kâzım (Kadri) 91, 92, 1427
Hüseyin Ragıp (Baydur) 1205
Hüseyin Rahmi (Gürpınar) 399, 402, 406, 414, 444, 1099, 1626
Hüseyin Remzi 170, 171, 173, 174, 1331, 1332, 1334
Hüseyin Rıfkı 162, 163, 191
Hüseyin Siret (Özsever) 116, 120, 401, 424, 426, 848
Hüseyin Sadeddin (Arel) 123, 1232
Hüseyin Suad (Yalçın) 116, 120, 123, 424, 426, 1098, 1624
Hüseyin Vassaf 992
Hüseyin Zekai Paşa 1311, 1315, 1316
Hüseyinzade Ali (Turan) 128, 131, 350, 351, 1397
Hüsn-i Şems-i Hürriyet Kumpanyası 1617
Hüsnü (Açıkgöz) 1207
Hüsnü (Uğurel) 1494
Hüsnü Bey 1332
Hüsnü Paşa 1122
Hüsn-ü Aşk 1693
Hüsrev Paşa 1682
Hüsrev Sami (Gerede) 1136

I

Impartial 104
Islah 850
Islah-ı Huruf Cemiyeti 337
Islah-ı Medaris Nizamnamesi 506, 508
Islah-ı Nesl-i Feres 1512
Islah-ı Sanayi Komisyonu 481, 748, 1343, 1351, 1360, 1361, 1362
Islah-ı Meşkukat Komisyonu 766
Islahat 111, 853
Islahat Fermanı 10, 13, 14, 15, 16, 589
Islahat-ı Turuk Komisyonu 886
Isparta 100
Isvolski 285, 286, 288
Işık 1208, 1210

İ

İane-i Umumiye 937
İaşe Meclisi 745
İbiş 109, 1206
İbn Arabi 988
İbn Hazım Ferid 107, 111
İbn Kayyım 263

İbn Kemal 264
İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) 122, 992, 1677
İbnürrefik Ahmed Nuri 407, 1627
İbrahim Cehdi (Süleyman Nazif) 401
İbrahim Edhem Paşa 157, 163
İbrahim Hafız Bey 611
İbrahim Hakkı (Konyalı) 1208
İbrahim Hakkı Erzurumi 984
İbrahim Hakkı Paşa 296, 1429
İbrahim Hayri (Ürgüplü) 1427
İbrahim Hilmi 1685, 1689
İbrahim Lütfi (Paşa) 170, 188
İbrahim Müteferrika 148, 156, 1680, 1681, 1682
İbrahim Pertev 1359
İbrahim Temo 835, 1391, 1434
İbrahim (Çallı) 1318
İbrahim Şinasi Efendi 47 bkz. Şinasi
İbret 78, 82, 83, 84, 85, 88, 116, 346, 609, 610, 1208, 1700
İbretnüma-yı Âlem 609, 1095
İcma-i Ümmet 853
İçli Kız 396
İçtihad 125, 128, 131, 367, 850, 853, 1386, 1387, 1388
İçtimaiyat Mecmuası 128
İçtemeran 97
İdare Meclisi 216
İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi 226, 235, 237, 1457
İdman 1503
İdman Yurdu 1496
İdrak 91, 1203, 1452
İffet, Neriman 124
İfham 1136
İgnatiyef 285, 693
İğne 1208
İha el-Arabi 208
İhracat Heyeti 671
İhsan (Sungu) 386
İhtisap Nazırlığı 894
İhtiyar Meclisi 216
İhyau Ulumi'd-Din 988
İkaz 1208
İkbal 1208
İkdam 87, 89, 91, 348, 526, 1202
İkinci Balıkesir Kongresi 1140
İkinci Balkan Savaşı 291
İkinci Grup 1162, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167
İkinci Jön Türk Kongresi 838
İkinci Trabzon Kongresi 1143
İktisad Derneği 208
İktisadiyat Meclisi 745
İktisadiyat Mecmuası 119, 129, 130, 132, 632, 633, 638, 639, 740
İlave-i Meşveret 847
İleri 1201, 1206
İlhami Nafiz (Pamir) 1204
İlkahı Hafi Nebatlar 176
İlm-i İktisat 637
İlm-i İçtima 385, 386
İlm-i Hayvanat 173, 174
İlm-i Hayvanat-ı Tıbbi ve Parazitoloji 174
İlm-i Hayvanat-ı Umumi 174
İlm-i Kimya-yı Gayr-ı Uzvi-i Tıbbi 182, 184
İlm-i Maadin 190
İlm-i Maadin ve Tabakatü'l-Arz 189, 190
İlm-i Marifetü'l-Taktir 180
İlm-i Nebatat 176
İlm-i Nebatat-ı Tıbbi 177
İlm-i Nebatat-ı Tıbbiye 175
İlm-i Sarf-ı Türki 421
İlm-i Tabakatü'l-Arz 190
İlm-i Tufeylat 174
İlm-i Tufeylatta Tatbikat-ı Hurdebîni 174
İlmu'n-Nefs Tercümesi 1420
İlmü'l-Arz ve'l-Maadin 188
İltizam Usulü 214
İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti 1347
İmar Meclisleri 219, 220
İmdad 1209
İmtihanü'l-Mühendisin ve Telhisü'l-Eşkâl 161
İnas Darülfünunu 472, 477
İnatçı Yahut Çöpçatan 396
İnci 1203
İncili Çavuş 854
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 1131, 1132, 1134
İngiliz Said Paşa 114, 117
İngiliz Yıldızı 79
İnkılab 842, 854, 1210
İnsaniyet 91, 115, 124, 858, 863, 1450, 1451
İntibah 397, 398, 411, 413, 418, 419, 854, 1207
İntihab-ı Mebusan Kanunu 970
İntihab-ı Memurin Encümeni 257
İntihab-ı Memurin Komisyonu 262
İntikam 848, 849, 854
İntikamcı Yeni Osmanlılar Cemiyeti 848
İntizam-ı Şehir Komisyonu 894
İri Celal 1502
İrad-ı Cedid Hazinesi 929, 930
İrade-i Milliye 1148, 1204, 1209
İrtifa Risalesi 162
İrşad 1207, 1208
İshak Efendi 156, 178
İshak Sükuti 848
İslâm Mecmuası 127, 128, 132, 372, 1410
İslâmiyet 854
İsmail Ali Bey 179
İsmail Canbulat 1122
İsmail Dede Efendi (Hammamizade) 1217, 1227
İsmail Efendi (Dellalzade) 1217
İsmail Fenni (Ertuğrul) 1416, 1417, 1420
İsmail Ferruh Efendi 155, 200
İsmail Gasprinski 138 bkz. Gaspıral
İsmail Hakkı 992, 1204
İsmail Hakkı (İzmirli) 126, 992
İsmail Hakkı (Altunbezer) 1524, 1528
İsmail Hakkı (Kıbrısizade) 1527
İsmail Hakkı (Çelebi) 173, 174
İsmail Hakkı Bey 1130
İsmail Hakkı Bursevi 984
İsmail Hakkı Paşa 1438
İsmail Hami (Danişmend) 125
İsmail Hüsrev (Tökin) 381
İsmail Kemal (Vlora) 836, 838, 1393
İsmail Müştak (Mayakon) 116
İsmail Safa 116, 427, 468
İsmail Sıdkı 109
İsmail Suphi (Soysalhoğlu) 116, 1131
İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) 482, 484
İsmet (İnönü) 312, 500, 1173
İsmet (Uluğ) 1510
İstanbul 100
İstanbul İçin Meb'us Namzetleri 1099
İstanbul Altınordu Kulübü 1495
İstanbul Bankası 696
İstanbul Kumpanyası 1617
İstanbul Sanayi Odası 750
İstanbul Sendikalar Birliği 822, 826, 827
İstanbul Ticaret Odası 751
İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası 752
İstanbul Tatavla Kulübü 1507
İstanbul Şehremaneti 241
İstanbul'da Bir Sene 445
İstanbul'un İçyüzü 405, 406
İstanbulliyan Efendi 1642
İstanbullu Bulgar Hanımlar Yardım Cemiyeti 859
İstefanaki Karateodori Efendi 173
İstihkamat-ı Cesime 162
İstihlak-ı Milli Cemiyeti 207
İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti 871
İstihlas-ı Vatan Cemiyeti 1138
İstikbal 832, 846, 854, 1208
İstiklal 1209
İstiklal ve İktisad-ı Milli Cemiyeti 207
İstinaf-ı Deavi-i Ticaret Divanı 597
İstirdat 848, 849, 854
İstirdat Cemiyeti 848
İşaratu'l-İcaz 1416
İşhad 125
İşkilli Memo 1099
İşkodra 100
İştihat 125
İştirak 91, 128, 132, 385, 1450
İtibar-ı Milli Bankası 767, 768
İtisam 1203
İttifak 854
İttihad ve Terakki Kadınlar Şubesi 208
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 202, 1424
İttihad-ı Osmani 833, 854
İttihad-ı Osmani-Federation 850
İttihat 82, 109, 854
İttihat ve Terakki 1422-1436
İzmir 104, 107, 108
İzmir Jimnazyumu 461
İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniyesi 1123, 1124, 1138
İzmir'e Doğru 111, 1207
İzzeddin Bey 1505
İzzet Bey 1135
İzzet Holo Paşa 252, 254
İzzet Melih (Devrim) 116, 122, 124, 403, 1626, 1627
İzzet Paşa 1114, 1115, 1118, 1176
İzzet Ulvi 1205
İzzet Ziya 1107

J

Jachmund 1079, 1080
Jamanak 97
Jandarma Zabit Mektebi 1271
Journal de Constantinople 104
Journal de Smyrne 95, 103, 104

K

Kabil Gamen 324
Kadastro Memurları Mektebi 474
Kadın 124, 861
Kadın Amele Taburları 871
Kadın Mecmuası 861
Kadınlar Dünyası 124, 861, 868, 1203
Kadri Efendi (Hoca) 846
Kadri Paşa 117, 750
Kafile-i Şu'ara 432
Kafkas 1207
Kahkaha 1095, 1208
Kalıriyat 427
Kaime-i Mütebere-i Nakdiye 677
Kalem 122, 123, 1103, 1105, 1106
Kalfazade İsmail Çınari Efendi 161
Kalya Bey 169, 184
Kamil (Akdik) 1522, 1524, 1528
Kamil Bey 242
Kamil Paşa 257, 296, 528, 1432
Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu 744, 745
Kamus-i Osmani 334
Ramus-i Riyaziyat 164
Kamus-i Türki 323, 1588
Kamusu'l-Âlam 323, 1588
Kani Paşazade Rıfat 480
Kanal Seferi 1376
Kandıra (Gazete) 1210
Kantemiroğlu 1228
Kanun-ı Cedid 28, 30, 31
Kanun-i Esasi (Gazete) 848
Kanun-i Esasi 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 72, 74, 854, 961, 963, 965, 966, 967, 969, 970, 972, 973, 974
Kanunname-i Ticaret 595
Kanunname-i Ticaret-i Bahriye 604
Kanunname-i Ticaret-i Berriye 604
Kaptanzade Ali Rıza Bey 1234
Kara İbo 1482
Kara Ahmed 1484
Kara Bibik 398
Kara Emin 1484
Kara Kemal Bey 371, 374, 632, 633, 744, 745, 1127, 1129, 1161
Kara Mehmet 1487
Kara Mustafa 1488
Kara Osman 1486
Kara Sinan 104, 1103
Kara Vasıf 1136, 1162, 1163
Karacahisar 100
Karadağ Savaşı 1367
Karagöz 1103, 1105, 1106
Karakin Rıştuni 1614
Karakol Cemiyeti 207
Kararname-i Âli 609
Karatodori Paşa 682, 699
Karesi 100
Karı Kocaya Uygun 395
Karidi 104
Karikatür 1103
Karlı Dağdan Ses 427
Karlofça Antlaşması 278
Karma Ticaret Mahkemeleri 596
Kars Milli Şûra Hükümeti 1135
Karşıyaka Spor Kulübü 1494
Kasapbaşızade İbrahim Efendi 512
Kasbar (Matbaacı) 1685
Kasım İzzeddin 1324
Kasımpaşa Seyr-i Sefain Amelesi Cemiyeti 826
Kastamonu 100
Kâtip Numan Bey-Zade Vassaf 1505
Kâtip Çelebi 191, 501, 502, 1680
Kavaid-i Osmaniye 156
Kavaid-i Ressamiye 163
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 274 bk. Mehmed Ali Paşa
Kavasoğlu İbrahim 1484
Kavkalarım 402
Kavlak 1098
Kaygı 1208
Kaymakam 213, 216
Kaynak, Sadettin 1223
Kayol'ler 1681, 1683
Kayseri 100
Kayseri (Gazete) 1207
Kaza 213, 216
Kaza İdare Meclisi 226
Kazıkçı Kara Bekir 1481, 1485
Kâzım (Karabekir) 1174, 1208
Kâzım (Özalp) 1170, 1172
Kâzım Nami (Duru) 120, 124, 131, 327
Kel Aliço 1482
Kel Hasan 1486, 1614
Kemal (Özsubaşı) 1496
Kemal (Batanay) 1527
Kemal Bey 374, 1693
Kemalettin Bey 1082
Kemalpaşazade Said 317, 321, 323, 334, 448, 450, 451,
Kemani Ali Ağa 1217
Kenan Rifai 991
Kendi Gökkubbemiz 404
Kendim Ettim Kendim Buldum 395
Keork Holas 1614
Kepsutlu Çakır İsmail 1486
Kethüdazade Arif Efendi 48, 155, 200
Kevkeb-i Şarki 82
Keçi Arif Ağa 1217
Keçecili Kasım 1481, 1485
Keçecizade Mehmet Fuad Efendi 156
Keçecizade Rıfat 1316
Keşfü'n-Nikab 854
Kıbrıs 854
Kılıçzade Hakkı 986, 1384, 1385, 1388
Kına Gecesi 406
Kınalızade Ali Efendi 625
Kınar Hanım 1611, 1614, 1617, 1618
Kırık Hayatlar 402, 415
Kırım Savaşı 1364
Kırımlı Aziz 170, 182, 184, 185
Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi 161
Kırk Yıl 402, 450
Kırbanbar 121
Kırmızı Bayraklar 405
Kısas-ı Enbiya 1584
Kıssadan Hisse 397
Kıvırcık Paşa 406
Kızıl Elma 446
Kızıl Hilal 1207
Kibar 1098, 1103
Kiepert, Heinrich 194
Kilikyalılar Cemiyeti 1127
Kilisli Rıfat dr. 1331
Kimya-yı Tıbbi 170, 182, 184
Kimya-yı Uzvi 185
Kimyeviye Risalesi 182
Kiralık Konak 405, 406, 416
Kitab-ı Usulü'l-Hendese 163
Kitabu't-Tevhid 1419
Kitabü'l-Bahriye 191
Kitabü'l-Merasid 161
Kitabü'l-Nebatat 175
Koares 461
Koca Yusuf 1484, 1485
Kocaeli 101
Kocaeli (Gazete) 1210
Koç Hasan 1488
Koç Mehmed 1486, 1487
Koçi Bey Risalesi 502, 618
Kokonoz 854
Kolera Risalesi 1326
Komanlızade Ömer Bey 1124
Kondüktör Mekteb-i Âlisi 516
Kondüktör Mektebi 473
Konsolosluk Mahkemeleri 595
Konstantin Rode 104
Konstantinidi Paşa 499
Konstantine Kumas 461, 462
Konya 101, 1208
Kopuk 406
Kosova 101
Kozmos 110
Köprülüzade Mehmed Fuad 124, 403
Kör Ali İhsan Bey (İloğlu) 374, 375
Köy 216
Köy İktisat Bankası 769
Köy Hocası 1208
Köylü 108, 109, 110, 111, 1103, 1206, 1207
Köylü Bilgi Cemiyeti 207
Krikor Balyan 1060, 1063
Krikor (Matbaacı) 1685
Kudretullah Efendi 984, 986
Kudüs 101
Kukumav 854

Kukuruk 1098
Kuleli Vak'ası 200, 1255, 1455
Kumbara Endahtına Mahsus Cetvel 162
Kurtdereli Mehmed 1486, 1487, 1488, 1489
Kurtuluş 1203, 1204, 1209
Kuruçeşme Okulu 461, 462
Kutu-ı Mahrutiyat 162
Kuva-yı Havaiye Müfettişliği 1268
Kuvve-i Seyyare 1172
Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç 1099
Kuzucuoğlu Tahsin Bey 536
Kuşadalı İbrahim Efendi 989
Kuşeyri Risalesi 988
Kuşçu Ali 162
Küçük İsmail 1613
Küçük Mecmua 446, 1206, 1209, 1592
Küçük Paşa 404, 405
Küçük Yusuf 1486
Küçük Şeyler 398
Külliyat-ı Ziya Paşa 394
Kürdistan 854
Kürdistan (Gazete) 849
Kürdistan Teali Cemiyeti 1131
Kütüb-i Diniye ve Şer'iye Tetkik Heyeti 613

L

La Buena Esperenca 97
La Epoca 97
La Fontaine 390
La Fuente 778
La Jeune Turquie 854
La Justice 854
La Liberte 110
La Reforme 111
La Turquie Contemporain 856
Lağım Risalesi 162
Ladino 97
Lady Mantagu 568, 569
Lafitte, Pierre 357
Laklak 854
Lala Mehmed Paşa 308
Lale 1209
Lami 428
Lamartine 390, 391, 395, 542, 1452
Latife 1095, 1096, 1101, 1104
Lavara 854
Layard, Henry 144, 309, 310, 622
Le Cid 396
Le Courrier de Smyrne 95, 103
Le Courrier des Balkans 851
Le Corissant 851
Le Jeune Turc 96
Le Journal d'Orient 96
Le Levant 111
Le Moniteur Ottoman 104
Le Reveil 96
Le Smyrneen 95
Le Spectateur Oriental 103
Le Yıldız 856
Lehçe-i Osmani 318
Lehçetü'l-Hakayık 445, 1099
Leon Lütfi 124
Leon Ostrorog (Kont) 811, 815
Leskofçalı Galib 421, 422
Letaif-i İnşa 1099, 1100
Letaif-i Âsar 1093, 1101
Letaif-i Nasreddin 1099
Letaif-i Rivayat 398
Letafet 1099
Levant Company 660
Levant Herald 76, 80
Levant Times 80, 98
Levazımat-ı Umumiye-i Askeri 1347
Levni 1309
Levski, Vasil 1028
Leyal-i Girizan 426
Leyla Hanım (Saz) 1219
Liberal Ottoman 854
Liberte 444
Lifij, Avni 1318
Liva 226
Liva İdare Meclisi 226
Lokman Hekim 1207
Londra Konferansı 291
Londra Sözleşmesi 275, 276
Loran 768
Lord Canning 674
Lord Clarendon 676
Lord Derby 696
Lord Palmerston 141, 276, 696
Lord Salisbury 696, 698, 702
Lozan Antlaşması 312
Lrakir 97
Lugat-i Tarihiye ve Coğrafiye 192
Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmani 323
Lugat-ı Naci 334
Lugatçe-i Felsefe 1420
Lübnan Nizamnamesi 222, 227, 1019
Lütfi Efendi 140
Lütfi Fikri 91, 615
Lütfullah Bey 834, 835
Lütfü Efendi 398
Lyoboslovie 108, 1029

M

Maadin Nizamnamesi 918, 940
Maarif Müdürü 222
Maarif-i Umumiye Kanunu 488
Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 462, 479, 486, 1457
Maarif-i Umumiye Nezareti 467
Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 470
Macit Ayral 1522, 1524
Macit Paşa 319
Macarlı Abdullah Bey 173, 188
Macbeth 396
Maden Mektebi 188
Madralı Ahmed 1486, 1488
Mağdurin Hikâyesi 393
Mahir Bey 185
Mahfil 127
Mahkûm 1103
Mahmud II. 1666, 1668
Mahmud Nedim 449
Mahmud Celaleddin 1522, 1524, 1525
Mahmud Celaleddin Paşa 383, 956, 957
Mahmud Esad Efendi 936
Mahmud Nedim Paşa 610, 692, 693
Mahmud Paşa (Damat) 834, 848
Mahmud Sadık 116
Mahmud Şevket Paşa 295, 528, 1426, 1429, 1431, 1432
Mahmut Baba 200
Mahmut Celal (Bayar) 108, 109, 131
Mahmut Esad (Bozkurt) 376, 1205
Mahmut Sadık 91
Mahmut Yesari 406
Mahrec-i Aklam 468
Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye 513
Mahşer 416
Mai ve Siyah 399, 400, 401, 402, 415, 424
Makarnacı Halil 1482, 1486
Makber 394, 423
Maksut İbrahim 1391
Maksutbeyzade Derviş Bey 1124
Maliye Memurları Mektebi 473
Malatya 101
Malta Adasında 402
Malta Geceleri 427
Malûm 1098
Malûmat 87, 1685
Malumat Matbaası 1685, 1691
Malûmyan Efendi 844
Mamureto'l-Aziz 101
Manastır 101
Manastırlı İsmail Hakkı 122, 1402
Manastırlı Mehmet Rıfat 1623
Manolaki Baltazzi (Baltacı) 764
Mansur Defterdarlığı 931
Mansure Hazinesi 931
Manuk Sisak 1614
Manzume-i Efkâr 97
Mari Nivart 1614
Marius Michel (Michel Paşa) 728, 735, 736
Mardiros Mınakyan 1614
Mardiros Yazıcıyan 107
Marko Paşa 1331, 1334
Markopaşa 1100
Maruniler 221
Maruzat 398, 502, 1584, 1586
Masis 97
Masarifat-ı Umumiye Muvazene Kanunu 968
Mason Locası 199
Mason Örgütü 199
Masonluk 200
Mastariyecizade Hüseyin Efendi 163
Maşrik 91
Matbaa-i Âmire 1681, 1683, 1689, 1690
Matbaa Nizamnamesi 76, 1684, 1691
Matbaalar Nizamnamesi 613
Matbuat Dairesi 86
Matbuat Kanunu 615, 616, 1681, 1683, 1688, 1693
Matbuat Mitingi 525, 526
Matbuat Müdürlüğü 79, 87, 608
Matbuat Nizamnamesi 79, 608, 970
Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti 1204, 1205
Matbuat-ı Ecnebiye Hülasaları 1206
Matmazel Gülizar Hanım 864
Mavrokordato Efendi 1122
Maziden Atiye 1417
Mazhar (Kazancı) 1475, 1506, 1507
Mazhar Diker 1570
Mazhar Müfit (Kansu) 1136, 1197
Mazlum Rasim (Can) 1207
Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel 628
Mebadi-i Coğrafya 191
Mebadi-i Fenn-i Rüşeym 174
Mebadi-i Nebatat 176
Mebadi-i Tasnif-i Hayvanat 174
Mebaniü'l-İnşa 348
Mebhas-ı Tasnif-i Nebatat 177
Mecalisü'n-Nefais 432
Mecelle 580, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 602
Mecelle Cemiyeti 582
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye 268
Mecelle-i Sufiye 985
Mecelle-i Umur-u Belediye 1360
Mechveret 854
Mechveret Supplement Français 847, 848, 849
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 234
Meclis-i Âli-i Tanzimat 212, 593
Meclis-i Beledi 242
Meclis-i Cinayet 598
Meclis-i Deavi 597, 598
Meclis-i Kebir-i Maarif 470, 480
Meclis-i Maarif 467, 613, 1684, 1686
Meclis-i Maarif-i Umumiye 156
Meclis-i Meşayih 985
Meclis-i Meşayih Nizamnamesi 986
Meclis-i Meşveret 246
Meclis-i Muhasebe-i Maliye 932
Meclis-i Tahaffuz-i Ula 1323
Meclis-i Tahaffuz-i Sani 1323
Meclis-i Tahkikat 595, 597
Meclis-i Temyiz 397
Meclis-i Umumi 963, 966
Meclis-i Umumi-i Milli 972
Meclis-i Umumi-i Vilayet 238
Meclis-i Umur-ı Nafia 467
Meclis-i Umur-ı Sıhhiye 1323
Meclis-i Vâlâ 241
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye 212, 246, 581, 593
Meclis-i Vükela 11
Mecmua-i İber-i İntibah 114
Mecmua-i Ceride-i Askeriyye 114
Mecmua-i Daü'z-Zühreviye 1330
Mecmua-i Ebüzziya 114, 115
Mecmua-i Fünun 48, 59, 78, 113, 117, 118, 156, 188, 347, 448, 452
Mecmua-i Havadis 79
Mecmua-i Kemal 854
Mecmua-i Maarif 114, 157
Mecmua-i Ulum 114
Mecmua-i Ulum ve Riyaziye 156
Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye 162, 163, 165, 178, 181, 187
Mecmuatü'l-Mühendisin 162
Mecra-i Efkar 854
Medaris 122
Medaris-i İlmiye Nizamnamesi 505
Meddah 1095
Medeniyet 91, 1451
Medrese Hatıraları 398
Medresetü'l-Eimme ve'l Huteba 474
Medresetü'l-Kuzat 504, 510
Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesi 504
Medresetü'l-Mütehassisin 474
Medresetü'l-Vaizin 474, 508
Mefharet 861
Mefkûre 1208
Megali Toyenos Sholi 462
Mehasin 124, 861, 862
Mehcure 402
Mehmed Âkif (Ersoy) 122, 126, 404, 426, 503, 988, 1207, 1402, 1406, 1414, 1419
Mehmed Ali (Ayni) 994
Mehmed Ali Paşa 275, 276, 1033, 1670, 1683
Mehmed Arif Efendi 504
Mehmed Burhaneddin Bey 192
Mehmed Celaleddin Dede Efendi 1232
Mehmed Celaleddin Efendi 270
Mehmed Derviş Paşa 156
Mehmed Edip 317
Mehmed Emin 1522
Mehmed Emin (Yurdakul) 116, 120, 124, 125, 131, 324, 335, 339, 404, 428, 429, 445, 1136, 1203
Mehmed Fuad 428
Mehmed Fuad (Köprülü) 116, 120, 131, 327, 331, 427, 439, 446, 1397
Mehmed Hilmi (Anadoluhisarlı) 1099, 1100
Mehmed Halid 450
Mehmed Halid Bey 451
Mehmed İzzet Efendi 1529
Mehmed Midhat 628
Mehmed Murad 397, 398, 399, 409, 412 bk. Mizancı
Mehmed Niyazi 176, 177
Mehmed Necib 108, 339
Mehmed Necib (Türkçü Necib) 107, 428
Mehmed Nuri Efendi 1523
Mehmed Rauf 116, 124, 401, 402, 414, 415, 417, 424, 436, 437, 1624, 1625
Mehmed Refet 109
Mehmed Reşid dr. 833
Mehmed Rifat 396
Mehmed Salih Efendi 156
Mehmed Tahir (Bursalı) 326, 348, 349, 444, 1204, 1590
Mehmed Tahir Ağa 1044
Mehmed Tevfik (Çaylak) 432, 445, 1096
Mehmed Zihni 124
Mehmed Ziyaeddin Efendi 270
Mehmed Şeref 107
Mehmed Şevki (Ferik Şevki Paşa) 195
Mehmet Ağa 137
Mehmet Adalı 1486
Mehmet Asım (Us) 1202
Mehmet Ali Bey 1439, 1505
Mehmet Ali Fetgeri 1506
Mehmet Ali Paşa 175, 176
Mehmet Ali Tevfik (Yükselen) 131
Mehmet Ali Şevki 386
Mehmet Cemil Paşa 117
Mehmet Cemal 193
Mehmet Emin (Bolay) 1208
Mehmet Esad Efendi 71
Mehmet Haşim Efendi 1524
Mehmet İlmi Efendi 1523
Mehmet Nasru 470
Mehmet Nadir Bey 164, 471
Mehmet Rıza (Kuğu) 1496
Mehmet Salim 104
Mehmet Sırrı 123
Mehmet Şükrü (Koç) 1208
Mehmet Vehbi (Sarıdal) 1204
Mehtab 1384
Mekatib-i Aliyye ve Hususiye 488
Mekatib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği 499
Mekatib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliği 488
Mekatib-i Hususiye İdadisi 491
Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi 489, 490, 500
Mekatib-i Rüştüye Nazırlığı 479
Mekatib-i Umumiye Nezareti 462
Mekteb-i İdadi-i Umumi 513
Mekteb-i İptidai 462
Mekteb-i Aklâm 248
Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahane 188
Mekteb-i Fünun-ı Maliye 471, 628, 630
Mekteb-i Hamidi 471
Mekteb-i Maarif-i Adliye 248, 466
Mekteb-i Mülkiye 190, 248, 468
Mekteb-i Osmani 248, 335
Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye 173
Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane 155, 168, 169, 177
Mekteb-i Tıbbiye-i Aliye-i Şahane 466
Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye 170
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 154, 468
Mekteb-i Ulum-ı Edebiye 466
Mekteb-i Ulum-ı Harbiye 154
Mektep 426
Mektep Gücü Dernekleri 534
Mektepli 1209
Mektupçu 216
Meliha Hanım 872
Melek Paşazade Abdülkadir Bey 155
Melkon Efendi 1656
Memalik-i Mahrusa 609
Memalik-i Osmaniye Coğrafyası 191
Memalik-i Osmaniye Ziraat Coğrafyası 191
Memalik-i Osmaniyenin Tarihi 192
Memduh Şevket (Esendal) 120, 376, 405, 406
Memlaha Müdürlüğü 945
Memleket Hikâyeleri 404, 405, 406
Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd

Kararnamesi 257, 262
Menafi-i Umumiye Sandıkları 235
Menafiü'l-Etfal 1334
Menapirizade Nuri Bey 85
Menba-i Marifet Mektebi 494
Menemenli Rıfat bk. Rıfat Menemencioğlu
Menemenlizade Tahir 115, 424
Menfa 398
Menfada 854
Mensiyyat 427
Mensur Şiirler 401
Menteşe 1210
Merhale 854
Merkez Kazası 226
Meslek 376
Meslek-i İçtimai 386
Meslekçiler 385, 386
Mesnevi 988
Mesnevihan Murad Efendi 989
Mestan Efendi 1124
Meşihat Dairesi 267
Meşihat-ı İslâmiye 264, 266
Meşhedi Arslan Peşinde 406
Meşrutiyet 844, 855
Meşrutiyet Cemiyeti 838
Meşrutiyet Hatıraları 402
Meşrutiyet-i Osmani Kulübü 207
Meşveret 84, 357, 832, 833, 836, 845, 846, 847, 854, 1391
Metanet 855
Metres 402
Mevkifü'l-Akl 1417
Mevlana 988
Mevlana Halid Bağdadi 984, 989
Mevlanzade Rıfat 91, 525
Mığır Mığıryan 1502
Mınakyan 1617, 1618
Mınakyan Efendi 1611
Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi 838
Midhat Paşa 75, 347, 481, 692, 771, 772, 774, 953, 955, 960, 1300, 1301, 1302, 1303
Mihail Naum 1218
Mihail Portakal Paşa 630
Mihaliki Efendi 1095
Mihanik 164
Mihnetkeşan 412
Mihrab 992
Mihran Efendi 90, 93, 1686
Mikail Paşa 635
Milel-i Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri Müfettişliği 488
Milli İktisat Bankası 769
Milli Ahrar Fırkası 1131
Milli Aydın Bankası 769
Milli Edebiyat 403, 404, 415
Milli Fabrikacılar Cemiyeti 404
Milli Kongre 1122
Milli Mefkure 1207
Milli Ordu 1208
Milli Savaş Hikâyeleri 405, 406
Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti 207
Milli Tetebbular Mecmuası 128, 132, 439, 1591
Milli Türk Cemiyeti 207
Milli Türk Fırkası 1136
Millet Gazetesi 861
Mimar Kemaleddin Bey 1084
Min-el-Bab İl-el-Mihrab 407
Minber 1121
Minhacü'ş-Şifai Fi Tıbbü'l-Kimyası 180
Mir'at 114
Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye 166, 169, 184
Mir'atü'l-Mekasıd 985
Miralay Sadık Bey 348
Miras 404
Miratü'l Ahval 76
Miratü'l Alem 162
Mirliva Hüseyin Paşa 191
Mirsad 425
Misafiri İstiskal 396
Misak 1207
Misak-ı Milli 1207
Miskinler Tekkesi 406
Mithat Cemal (Kuntay) 122, 125, 406, 430
Mithat Şükrü (Bleda) 1427
Miyarü'l-Etibba 1334
Mizan 91, 629, 833, 834, 847, 848, 855
Mizan-ı Adalet 855
Mizan-ül-Hakk 502
Moliere 395, 396
Molla Fenari 264
Moniteur Egyptien 70
Moniteur Ottoman 70, 855
Mondros Mütarekesi 1176
Montani 1063
Monte Cristo 393, 409, 410
Montesquieu 390
Mor Salkımlı Ev 407
Muallim 109, 129, 483
Muallim İsmail Hakkı Bey 1234
Muallim Naci 115, 334, 398, 399, 423, 425, 426, 434, 1623
Muallimhane-i Nüvvab 504
Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye 1261
Muhadderat 858
Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu 604
Muhammed İbn Abdülvehhab 986, 1401
Muhammed İkbal 1413
Muhammed Abduh 1402, 1405, 1416, 1419
Muhammed el-Saud 1033
Muhammed Nuru'l-Arabi 989
Muhammed Resmi Efendi 991
Muhammed Sahib Efendi 991
Muhammed Tahir Efendi 990
Muharrir Bu Ya 402
Muharrir Şair Edip 402
Muharrem Kararnamesi 683, 684, 694, 697, 698, 704, 705, 706, 710, 712, 714, 716, 726, 730
Muhasebeci 216
Muhassıl 213, 214
Muhassılık Meclisi 213
Muhassılık Meclisleri 215, 234
Muhaverat-ı Hikemiye 48, 39, 452, 453, 454
Muhbir 77, 79, 80, 81, 82, 422, 855, 1700, 1701, 1703
Muhib 82
Muhibban 985, 992
Muhittin (Birgen) 375, 376
Muhlis Sabahattin 1234, 1236
Muhsin Ertuğrul 1614
Muhsinzade Abdullah Bey 1523
Muhtasar İlm-i Tabakatü'l-Arz 190
Muhtasar Coğrafya 191
Mukataat Hazinesi 930
Muktebes 108
Murad Bey 54
Murad Bey (Mizancı) 53, 54, 63, 91, 360, 629, 636, 833, 834, 837, 847
Murad V 1291
Musa Carullah 1405, 1407, 1418
Musa Kazım 122, 126, 269, 270, 326, 503, 507, 991, 993, 1410
Musahibzade Celal 1623, 1628
Musavat 1206, 1207
Musavver Deccal 855
Musavver Küçük Gazete 1203
Musavver Mehasin 109, 1206
Musavver Tiyatro 125
Musevi Asri Mektebi 494
Musset 394
Mustafa İzzet (Kazasker) 1217, 1522, 1525, 1527
Mustafa Ağa 1217
Mustafa Behçet Efendi 168, 170, 1324, 1326, 1334
Mustafa Celaleddin Paşa 315, 316, 319, 320, 322, 330, 331, 378, 349, 350, 1547, 1587
Mustafa Fazıl Paşa 63, 65, 80, 81, 82
Mustafa Fevzi 992
Mustafa Hilmi Bey 1326, 1327
Mustafa Kazım Efendi 321
Mustafa Kemal (Atatürk) 837, 976, 1111, 1113, 1118, 1131, 1135, 1143, 1144, 1145, 1146, 1147, 1148, 1149, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159, 1160, 1163, 1167, 1178, 1179, 1180, 1182, 1188, 1189, 1190, 1192, 1196, 1200, 1258, 1448
Mustafa Nihat (Özön) 1203
Mustafa Necati 111, 1207
Mustafa Nuri Paşa 1589
Mustafa Rakım 1522, 1524
Mustafa Reşid Efendi 1324
Mustafa Reşid Paşa 140, 143, 144, 146, 150, 250, 251, 316, 317, 334, 343, 358, 620, 1543, 1547, 1548, 1549, 1550, 1551, 1552, 1553, 1554
Mustafa Sabri 127, 1202, 1417, 1418
Mustafa Sabri Efendi 991, 1403, 1438, 1439, 1440
Mustafa Sami Bey 1637
Mustafa Sami Efendi 334, 352, 391
Mustafa Satı 361
Mustafa Suphi 1448
Mustafa Şekib (Tunç) 430, 439, 992
Mustafa Şevki 1312
Mustakimzade Süleyman Sadedin 984
Musul 101
Mutasarrıf 216
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 1437
Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası 1440
Muvaffakıyet-i Milliye 1209
Muvakkat Maarif Meclisi 465
Muvakkaten Ulum Gazetesi Müşterilerine 855
Muvazene 850, 855
Muzika Mektebi 473
Muzika-yi Hümayun 446, 1210, 1215, 1216, 1217, 1219, 1221, 1224, 1227, 1234
Muzaffer (Kılıç) 1149
Mücahede-i Milliye 1209
Müdafaa-i Hukuk 855
Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti 861, 868
Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Derneği 861
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 203, 208
Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye 638
Müdavimin-i Mülkiye Cemiyeti 522
Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye 1322, 1324, 1325
Müfettiş 216
Müfid Ratip 1626
Müftüoğlu Ahmet Hikmet 402 bk. Ahmed Hikmet
Mühendis Mekteb-i Alisi 473, 515
Mühendishane-i Bahri-i Hümayun 180, 465, 512, 513
Mühendishane-i Berri-i Hümayun 178, 180, 465, 514
Mühendishane-i Fünun-ı Berri 512
Mühendishane-i Mülkiye 190
Mükrimin Halil (Yinanç) 1590
Mülkiye 478
Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi 172
Mülkiye Baytar Mektebi 472
Mümeyyiz 123, 609
Mümtaz Efendi 1529
Münif Efendi 156
Münif Fehim 1107
Münif Paşa 48, 113, 114, 117, 118, 188, 390, 452, 457, 454, 482, 624
Münir Bey 704
Münir Pertev (Subaşı) 1496
Münevver Saime (Asker Saime) 872
Müntahabat-ı Eş'ar 394, 395, 422, 453
Mürebbiye 402
Müretibin-i Osmani Cemiyeti 800, 826
Müsameretname 398
Müsavat 111
Müsellah Müdafaa-i Milliye 1128
Müşahedat 397, 436
Müşir Fuad Paşa 1438, 1439
Mütalea 428
Mütercim Rüşdü Paşa 610, 692
Müzaheret Mitingi 528, 529

N

Nabi (Mememencioğlu) 1127
Nabizade Nazım 115, 116, 391, 397, 398, 399, 409, 424
Naci Fikret (Baştak) 125
Naciye Hanım 872
Naciye Sultan 871
Nafi Atuf (Kansu) 386, 531
Nafia Nezareti 243
Nahiye Meclisi 223
Nahiye Müdürü 223
Nahiye Nizamnamesi 223
Nail 993
Nail (Moralı) 1123
Nail Halid 172
Nail (Tuman) 432
Nakil 449
Nakiye (Elgün) 872, 873
Namık İsmail 1318
Namık Kemal 48, 49, 50, 60, 63, 74, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 137, 178, 251, 315, 318, 319, 322, 336, 338, 345, 347, 348, 349, 350, 365, 390, 391, 392, 394, 396, 393, 398, 409, 410, 411, 412, 418, 419, 421, 422, 423, 426, 433, 434, 435, 439, 442, 480, 609, 610, 626, 627, 1587, 1688, 1699, 1701
Nanking Antlaşması 645
Nasihat 855
Nasbü'l-Hıyatın 162
Nayi Osman Dede 1228
Nazif Bey 1524
Nazım Bey 294, 1448
Nazım dr. 131, 350, 351, 533, 534, 835
Nazım Hikmet 430
Nazım Ragıp 119
Nazım Paşa 1693
Nazmi Ziya (Güran) 1318
Nazmibeyzade İsmail Bey 1124
Nea İzmirni 110
Nebatat 176
Nebatat Dersleri 176
Nebatat-ı Saydelaniye 176
Necib Asım (Yazıksız) 119, 319, 338, 323, 326, 1225, 1396, 1588
Necib Paşa 1221, 1224
Necip Ağa (Tanburi) 1217
Necib Melhame Paşa 1033
Necmeddin Sadık (Sadak) 91, 374, 386, 1125, 1202
Necmeddin Okyay 1525, 1527
Nedim 446, 1203
Nekregu 1105
Nemide 415
Neogolos 96
Neretva 101
Nesl-i Cedid Klübü 207
Nesteren 391, 396, 444
Netayicü'l-Vukuat 1589
Nevahi Nizamnamesi 239
Nevruz 105, 106, 107
Neyyir-i Hakikat 855
Nigar Binti Osman 124
Nigar Hanım 427, 859, 864, 1628
Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi 1129, 1130
Niko Alibranti 1507
Nikoğos Balyan 1062, 1064, 1065, 1090
Nikola I 276, 277
Nikolayadi Efendi 116
Niran 427
Nişan Efendi 1687
Nizam-ı Cedid 1252, 1259
Nizamiye Mahkemeleri 597
Nizamname-i Millet-i Ermeniyan 463, 493
Numan Ağa 1217
Numan Usta 1447
Numune-i Terakki 471
Nur 1208
Nur Baba 406
Nuri 84
Nuri Bey 90, 1510
Nuri Ulviye Hanım 861
Nurizade Ziya (Söngülen) 1492
Nurettin (Otmar-Savcı) 1502, 1503
Nurettin Bey 1439
Nurettin Şefkati 1617, 1618
Nurullah Esat (Sümer) 1204
Nümune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi 472

O

Obst E. 193
Ohannes Efendi (Sakızlı) 628, 630, 635, 704
Ohannes Efendi (Mühendisoğlu) 1685, 1690
Ohnet 105
Okun Ucundan 407
On Yılın Destanı 446
Orhan Seyfi (Orhon) 404, 430, 446, 1108, 1203
Orman Mektebi 1566, 1580
Orman Müdüriyet-i Umumiyesi 1572
Orman Nizamnamesi 1566, 1567, 1370, 1578, 1580
Orman ve Maadin Mektebi 478
Orta Oyunu 1098, 1203
Oskan Efendi 1644
Osman Cemal 405, 406
Osman Hamdi Bey 470, 1054, 1056, 1311, 1312, 1313, 1314, 1603
Osman Nuri (Ergin) 886
Osman Salahaddin Efendi 991
Osman Şems 422
Osmanlı 91, 836, 847, 848, 849, 955
Osmanlı İttihat Mektepleri 491
Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti 833, 1458
Osmanlı Amele Cemiyeti 794, 800, 810
Osmanlı Bankası 693, 696, 699, 730, 737, 763, 771, 775, 776, 777, 781
Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye 208
Osmanlı Demokrat Fırkası 385, 1438
Osmanlı Deutsche Beilage 848
Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası 536
Osmanlı Güçü Derneği 534
Osmanlı Güç Dernekleri 203, 208, 534
Osmanlı Hassa Mimarları Ocağı 1078
Osmanlı Hukuk Cemiyeti 202
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 837, 840
Osmanlı Hürriyet ve Teavün-i Milli Cemiyeti 207

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası 1121
Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti 208
Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti 208
Osmanlı Kambiyo ve Menkul Kıymetler Şirketi 696
Osmanlı Matbuat Cemiyeti 207
Osmanlı Milli Olimpiyat Cemiyeti 1502
Osmanlı Mektepleri Tevhid-i Mesai Cemiyeti 491
Osmanlı Müellifleri 1591
Osmanlı Mühendis ve Mimarları Cemiyeti 202
Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti 208, 821
Osmanlı Sosyalist Fırkası 132, 817, 819, 821, 822, 823, 1450, 1451, 1452
Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti 207
Osmanlı Supplement Français 848
Osmanlı Terakki Cemiyeti 800
Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti 836, 838, 840
Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti 820, 821
Osmanlı Trajedi Kumpanyası 1617
Osmanlı Tütün Rejisi 782
Osmanlı Uhuvvet Cemiyeti 202
Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi 636
Osmanlı Çiftçiler Derneği 639
Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması 653, 654, 655, 688, 719, 724
Osmanlı-Fransız Ticaret Antlaşması 667
Osmanlı-Rus Savaşı 1368
Osmanlı-Sırp Savaşı 1367
Osmanlı-Yunan Savaşı 1897, 1369
Othello 396
Otoman Bank 725
Otomobil Nuri 1495
31 Mart Olayı 1469, 1495

Ö

Öğüt 1208
Ömer Besim (Koşalay) 1503
Ömer Faruk Efendi 1182
Ömer Ferid (Kam) 1402 bk. Ferid
Ömer Fevzi 1207
Ömer Paşa 1365
Ömer Seyfeddin 120, 124, 327, 404, 405, 406, 407, 415, 428, 429, 438, 446, 1203, 1398, 1627
Ömer Subhi Bey 191
Ömer Vasfi 1524
Ömer Şevket (Öncel) Bey 185
Ömer'in Çocukluğu 398
Örfi Hukuk 602

P

Palabıyık Mehmed Efendi 512
Palmerston 621, 622 bkz. Lord
Palyaço 1098
Paravan 404
Parfitte 534
Paris Antlaşması 276, 277, 278
Paris Konferansı 276, 277
Paris Kongresi 277, 281
Parvus 631, 633, 638
Parça Bohçası 858, 863
Pasarofça Antlaşması 278
Patris 110
Paul et Virginie 393, 394, 409
Pavlaki (Fenerli) Paşa 173
Pembe Maşlahlı Hanım 406
Peri Kızı 446
Pertev Efendi 611
Pertev Paşa 316, 334
Perthuis de Edmond 727
Peruz 1223
Peyam 91, 93
Peyam-ı Sabah 93, 1098, 1207, 1208
Peyami Safa 405, 416
Pharmacopee Militaire Ottoman 168
Pinti 855, 1102
Pinti Hamit 1099
Piri Reis 191
Pirizade Mehmet Sait Efendi 511
Piyale 404, 428
Piyasa 1209
Polis Dershanesi 472
Polis Memurları Mektebi 473
Polis Nizamı 607
Polis Nizamnamesi 792, 803
Pomak Osman 1486
Posta Nezareti 1638, 1650
Posta ve Telgraf Mekteb-i Âlisi 1650
Postane-i Âmire 1640
Prizren 101
Prens Emine 861
Prens Sabahadin 354, 382, 383, 384, 483, 630, 834, 835, 847, 848
Proust 406
Püskürtü Bela 1104

R

Raimondo d'Aronco 1081, 1087, 188
Rabotniceski Vestnik 820
Racine 390, 396
Ragıb Nureddin (Ege) 531, 1125
Rağbet 855
Rahmi Bey 131
Raif Efendi 1135, 1147
Raif Necdet 1625
Raif Necdet (Kestelli) 122
Raik'in Annesi 416
Rami Mehmed Efendi 278
Ramiz (Gökçe) 1107
Rasathane-i Âmire 167
Ratipzade Mustafa 1136
Rauf (Hasağası) 1503
Rauf (Orbay) 1112, 1115, 1116, 1117, 1131, 1135, 1143, 1144, 1146, 1147, 1149
Rauf Yekta Bey 1210, 1232, 1235
Raşid Müverrih mi? Şair mi? 1590
Raşid Rıza 1034, 1408
Reisülküttab Atıf Efendi 59
Recaizade Ekrem 78, 116, 317, 337, 338, 359, 360, 390, 391, 392, 394, 396, 397, 398, 399, 409, 413, 418, 419, 421, 423, 424, 425, 434, 435, 436, 439, 444, 1623, 1625
Recep Zühtü (Soyak) 1205
Redif Hazinesi 931
Redd-i İlhak Cemiyeti 1124
Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi 1138
Redhouse, James 156
Refi Cevat (Ulunay) 1202
Refik Bakter dr. 1326
Refik Bey (Koraltan) 994
Refik Efendi 990
Refik (Güran) 1336
Refik Halid (Karay) 116, 123, 403, 404, 405, 406, 407, 427, 428, 1098, 1106, 1125, 1203, 1439
Refik Nevzad 817, 821, 844
Refik Osman (Top) 1495, 1496
Refet (Bele) 1136, 1146
Rehnuma 1209
Rehnüma-i Muallimin-i Sıbyan 480
Reji Şirketi 710
Renin 91, 92
Renan Müdafaanamesi 420
Resimli Gazete 426
Resimli Salon Mecmuası 1203
Resimli ve Haritalı Coğrafya 192
Resm-i Damga Nizamnamesi 941
Resmi Türkiye Komünist Fırkası 1449
Rey, Ahmet Reşit 426
Reşid Akif Paşa 1117
Reşid Rıza 142, 1409
Reşad Rıza Bey 1322
Reşad Rıza dr. 1327, 1338
Reşat Danyal 1490
Reşat Nuri 125, 404, 405, 406, 407
Reşat Nuri (Drago) 1204
Rıfaa el-Tahtavi 1033
Rıfat (Menemencioğlu) 1127
Rıfat Bey 117, 319
Rıza Efendi 1217
Rıza Fazıl 1614
Rıza Nur 1130, 1438, 1439
Rıza Tahsin Bey 169
Rıza Tevfik (Bölükbaşı) 119, 122, 125, 130, 360, 361, 404, 429, 430, 444, 445, 1439
Risale-i Fethiye 162
Risale-i Hasiyyet-i Kınakına 1330
Risale-i Telkih-i Bakari 1334
Riyaset-i Cumhur Armoni Mızıkası 1234
Riyaset-i Cumhur Filarmoni 1234
Riyaset-i Cumhur Musiki Heyeti 1234
Robenson Hikâye-i Garibesi 409
Robert Kolej 496, 498
Romeo ve Juliet 396, 1693
Rotschild 680
Rousseau 390, 398
Rubailer 404
Ruh-i Bikayd 428
Ruhi (Arel) 1311, 1318
Ruhsati 424
Rum Cemiyet-i Edebiyesi 493
Rum Darülfünunu (Kuruçeşme) 492
Rum Edebiyat Derneği 462
Rumeli 91, 101
Rus Ticaret Odası 751
Ruzname 78, 407
Ruzname-i Ceride-i Havadis 77, 81, 116, 159, 449
Ruşen Eşref (Ünaydın) 407, 1149, 1205
Rübab-ı Şikeste 401, 424, 425
Rübab'm Cevabı 401
Rümuzü'l-Hikem 622
Rüsum-ı Sitte İdaresi 670, 702
Rüsum-ı Sitte Antlaşması 710, 712
Rüsumat Emaneti 669, 941, 944, 945
Rüsumat Memurları Mektebi 473

S

Saad Zağlul 1034
Saadet 87, 91, 434, 855
Sabah 87, 90, 91, 92, 437
Sabahaddin Bey 385, 386 bkz. Prens
Sabatay Sevi 464
Sabr-ü Sebat 444
Sabri Mahir 1510
Sadi Belger 1527
Sada 855
Sada-yı Hak 111, 127, 528, 1206, 1207
Sada-yı Millet 92, 848, 855
Sadakat 855
Sadık Bey 1438
Sadık Rifat Paşa 250, 252, 316, 334, 352, 355, 391, 622, 623, 1544
Sadık Vicdani (Kayıkçıoğlu) 992
Sadrettin Celal (Antel) 827, 1204
Sadullah Ağa 1229
Sadullah Efendi 1135
Sadullah Paşa 355, 424, 469, 480
Safahat 404, 426
Saffet (Atabinen) 1227, 1233, 1234
Saffet Paşa 285, 309, 310, 470, 479, 480, 481, 693
Safveti Ziya 402, 414
Safvet Nezihi 403
Sahak Ebru 1586
Sahne 125
Sahra 394
Said Halim Paşa 65, 299, 1163, 1304-1306, 1411-1415, 1432
Said Molla 1202
Said Nursi 988, 1413, 1414, 1418
Said Paşa 296, 481, 482, 528, 748, 749, 750
Said Selahaddin (Cihanoğlu) 1518
Said Tevfik (Said Çelebi) 1497
Said Çelebi 1203
Sain-Pierre de Bernardin 409
Sainte-Beuve 438
Sait Efendi (Neyzenler) 1217
Sait Molla 1131, 1134
Sakızlı Ohannes Efendi 114, 117 bkz. Ohannes Efendi
Salah Cimcoz 122, 1200
Salih Efendi 117, 1324
Salih Efendi (Suyolcuzade) 1217
Salih Molla Aşkî 1312
Salih Paşa 1179, 1185
Salih Zeki (Aktay) 65, 164, 167, 179, 430, 468, 469
Salon Köşelerinde 402
Sami Bey (Yen) 1477
Sami Efendi 1524, 1526, 1527, 1528
Sami Paşa 796, 797, 829, 830
Samih (Rifat) Bey 90
Samipaşazade Sezai 125, 360, 390, 391, 394, 397, 398, 409, 413, 1623
Sami (Yetik) 1311
San'a 101
Sanayi 130, 638
Sanayi-i Nefise Mektebi 471, 1311
Sancak 213, 216, 848, 849, 855
Sanders, Von Liman 1110, 1374
Sanska Boşna 855
Sansür 607
Sara Manik 1614
Saray ve Ötesi 402
Sarf-ı Türki 1588
Sarı Mehmed Paşa 250
Sarkis Balyan 1056, 1060, 1065, 1090
Satı Bey 127, 473, 482, 483, 484
Satvet Lütfi (Tozan) 842, 1128
Satvet-i Milliye 1209
Sava Paşa 466
Say ve Tetebbu 531
Scalieri-Aziz Bey Komitesi 832
Sebilü'r-Reşad 122, 126, 128, 439, 1206, 1207, 1387, 1402, 1413
Sebat 855
Sedat (Simavi) 1098, 1100, 1105, 1107, 1203
Sedat Nuri (İleri) 1103, 1106, 1107
Sefiller 393
Sefine-i Evliya 992
Sekban-ı Cedid 1260
Selahi Bey 1681
Selahaddin (Türsen) 1502
Selahaddin Enis (Atabeyoğlu) 405, 406
Selahattin (Ulusalerk) 1204
Selamet 855, 1208
Selanik 97, 101
Selanik Amele Cemiyeti 820
Selanik Bankası 770
Selanik Olayı 1457
Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu 800, 819, 820, 822, 826
Selanikli Tevfik 90, 447
Selim Faris Efendi 846
Selim Mansur 193
Selim Melhame Paşa 914
Selim Sabit Efendi 468, 480, 482
Selim Sırrı (Tarcan) 534, 535, 536, 1475, 1477, 1478, 1500, 1507
Sendika Meseleleri 827
Sened-i İttifak 10, 12, 13
Senefelder 1682
Senin 91, 92
serab-ı Ömrûm 404, 405
Serasker Rıza Paşa 1239
Serbest Bulgaristan 855
Serbest Fikir 1386
Serbesti 91, 526, 527
Sergi-i Osmani 1456
Sergüzeşt 397, 398, 399, 413
Serkaz 1098
Sermet Muhtar (Alus) 406, 1103, 1628
Server Paşa 704
Servet 116
Servet Bey 1135
Servet-i Fünun 87, 91, 115, 116, 119, 360, 400, 403, 424, 425, 426, 436, 1688
Servet-i Fünun Edebiyatı 399
Servigen Efendi dr. 1327
Seviye Talip 416
Sevda-yı Sav ü Amel 627
Seydi Yahya 396
Seydişehirli Mahmud Esad 126
Seyf-i Hakikat 855
Seyhan 101
Seyid Mustafa 248
Seyit Abdülkadir Efendi 1439
Seymour, Hamilton 276
Seyyid Abdülkadir Efendi 1131
Seyyid Ahmed Han 1405, 1411, 1419
Seyyid Ali Fethi Efendi 187
Seyyid Ali Paşa 162
Seyyid Bey 1415
Seyyid Emir Ali 1405
Seyyare-i Yeni Dünya 1208
Shakespeare 391
Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi 1321, 1322
Sıhhiye Çavuş Mektebi 1321
Sırat-ı Müstakim 122, 126, 128, 1387, 1402, 1405, 1409, 1410, 1416
Sıtkı (Dursunoğlu) 1208
Sicill-i Ahval 262
Sicill-i Ahval Daire-i Umumisi 1247
Sicill-i Nüfus Nizamnamesi 1241
Sicimoğlu Halil 1487
Silifkeli Şükrü 1502
Silah 91
Simeon Kalfa 1043
Sinan Bey 1308
Sinekli Bakkal 406, 416
Sinema Postası 1203
Sirac 116
Sivas 101
Sivas Kongresi 1137, 1138, 1148, 1145, 1146, 1147, 1148
Siyah İnciler 401
Siyavuş 396
Smyrneen 103
Sodom ve Gomore 405, 406
Solgun Demet 402
Son Eseri 416
Son Haber 1209
Sosyalist 91
Sosyalizm ve Rehber-i Amele 821

Sönen Kandiller 407, 446
Sönmüş Yıldızlar 406
Söz Birliği 1209
Sözde Kızlar 405, 406, 416
Spectateur Oriental 94
Spor Âlemi 1203
Stamboul 97
Su Sinekleri 406
Suat Hayri (Ürgüplü) 1503
Subhi Edhem 370
Suhteoğlu Mehmed 1480, 1487
Sükutizade Muhammed Şerif 993
Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası 1128
Subhi Ethem 128
Subhi Ezgi 1232, 1235
Suhpi Nuri (İleri) 1201
Suriye 101
Surname-i Vehbi 1309
Suyolcu Mehmet 1487
Suzi Bey 185
Süleyman Nazif 120, 123, 125, 138, 327, 401, 427, 1135, 1200, 1392
Süleyman Necati 1135, 1208
Süleyman Nesib 120, 124, 125, 401, 424, 426
Süleyman Paşa 338, 346, 348, 349, 350, 421, 429, 1395, 1438, 1439
Süleyman Seyyid 1310, 1315
Süleymanname 1309
Sümmani 424

Ş

Şafak 855, 1095
Şah ve Padişah 1099
Şah Veliyyullah 1401
Şair 1203
Şair Evlenmesi 78, 356, 390, 393, 395, 412, 422, 448
Şair Kazım 1502
Şairler Derneği 404
Şakir Ağa 1217, 1230
Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi 172
Şam Tıbbiyesi 171, 473
Şamram Hanım 1223
Şanizade Ataullah Efendi 154, 155, 200, 1334
Şarivari Medeniyet 1095
Şark 111, 855
Şark Varyete Kumpanyası 1617
Şark ve Garp 856
Şark Yıldızı 1209
Şark'ın Sesi 1208
Şark-ı Karib Muavenet Heyeti 500
Şark-ı Musavver 856
Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 1144, 1147, 1148
Şecere-i Türki 1588
Şefik (Atabey) Bey 1510
Şefik Bey 1523, 1528
Şefik Hüsnü (Deymer) 1204
Şehir Mektupları 402, 1099
Şehabeddin Mercani 138
Şehabeddin Süleyman 122, 403, 428, 1625, 1626
Şehbal 123, 125
Şehbender Şükrü Bey 1124
Şehbenderzade Ahmed Hilmi 61, 992, 1417
Şehremaneti Meclisi 242
Şehsuvarzade Mehmet Behçet 122
Şeker Ahmed Paşa 1310, 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1534
Şemsi Bey 174
Şemseddin (Günaltay) 126, 988, 1402, 1403, 1408, 1410, 1417
Şemseddin Sami 90, 115, 323, 333, 336, 338, 349, 392, 393, 396, 397, 398, 409, 410, 412, 418, 421, 445, 449
Şen, Bimen 1223
Şerafeddin Mağmumi 845, 846
Şerafeddin Tevfik (Tertemiz) 176
Şerare 394
Şeref Hanım 989
Şerafeddin Şuayb Efendi 991
Şerh-i Cedavilü'l-Ensah 161
Şeriat 602
Şeriat Mahkemeleri 595, 598
Şerif (Aykan) 1159
Şerif Paşa 844
Şermin 400, 445
Şevket (Ödül) Bey 1124
Şevket Bey 1124
Şevki (Sezgin) 1508
Şevki Bey 1231
Şevki Efendi 195, 1522
Şeyh Fevzi Efendi 1135
Şeyh Galib 984
Şeyh Halid 1401
Şeyh Muhyiddin Efendi 989
Şeyh Osman Salahaddin Efendi 989
Şeyh Safvet (Yetkin) 992, 994
Şeyh-i Ekberi Niçin Severim 994, 1417
Şipsevdi 402, 414
Şimendifer Memurları Mektebi 474
Şinasi 46, 48, 49, 77, 78, 80, 114, 315, 318, 337, 338, 343, 344, 354, 355, 356, 390, 391, 392, 393, 394, 411, 412, 423, 432, 433, 441, 448, 452, 453, 1686, 1699
Şirket-i Hayriye 549, 782, 783
Şirket-i Mahsusa 549
Şirket-i Tedrisiye-i Osmaniye 491
Şirvanizade Rüşdü Paşa 346
Şule-i Edeb 108
Şule-i Maarif 494
Şule-i Maarif Mektebi 494
Şûra-yı Osmani 850, 856
Şûra-yı Devlet 212, 257, 268, 581, 593
Şûra-yı Ümmet 91, 384, 836, 847, 849, 850, 856, 1423
Şükrü Halil Bey 1503
Şükûfe Nihal (Başar) 125, 430, 872, 873
Şükûfezar 858, 863

T

Taaşşuk-i Talat ve Fıtnat 397, 398, 412, 418, 449
Tabib Müşavirliği Mektebi 474
Table 856
Tahir Bey 993
Tahir Hayreddin Bey 1438
Tahirü'l-Mevlevi (Olgun) 122
Tahavvülat 162
Tahrib-i Harahat 434
Tahrir-i Emlâk Dairesi 942
Tahrir-i Emlâk Nezareti 937
Tahsin Bey 173
Tahsin Nahid 120, 124, 403, 428, 1626
Taine, Hippolyte 360, 361, 367, 437
Ta'kib 434
Takib-i İstikbal 856
Takiyeddin Mehmet 165
Takdir-i Elhan 399, 434
Takvim-i Vakayi 70, 71, 72, 73, 78, 88, 89, 95, 96, 98, 156, 158, 159, 333, 335, 624, 1698, 1703
Talak-ı Selase 406
Talat (Erboy) 1495
Talat Paşa 298, 331, 1113, 1114, 1121, 1176, 1427, 1638
Talebe 123
Talebe Defteri 123, 1203
Talebe Mecmuası 1203
Talim-i Edebiyat 360, 423, 434, 435
Tamburacı Osman Pehlivan 1487
Tanin 91, 92
Tanrı Misafiri 406
Tanzimat 64, 91, 1665
Tanzimat Fermanı 13
Tarihçe-i İllet-i Efrenç 1330
Tarih-i Âlem 348, 1588
Tarih-i Cevdet 334, 1584, 1585, 1586
Tarih-i Devlet-i Osmaniye 1588
Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1587
Tarih-i Ebu'l-Faruk 1590
Tarih-i Kadim 401, 422
Tarih-i Osmani 1590
Tarih-i Osmani Encümeni 1593
Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası 1592
Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye 987
Tarih-i Tıp 174
Tarih-i Umumi 1590
Tarik 87
Tarik Emini 222
Tarık 396
Tarla 856
Tarsus (Gazete) 1209
Tasavvuf (Dergi) 992
Tasavvufun Zaferleri 992
Tasvir 78
Tasvir-i Efkâr 77, 78, 79, 80, 82, 92, 116, 432, 1202, 1684, 1699, 1700
Taş Ocakları Nizamnamesi 918
Taş Parçası 407
Taşili 101
Taşköprizade Ahmed Efendi 625
Taşnaksutyon 838
Tatil-i Eşgal Cemiyetleri 815
Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat 793, 795, 800, 817, 819
Tatil-i Eşgal Kanunu 796, 799, 816, 819
Tatil-i İşgal Yasası 801
Tatlı Sert 1098, 1203
TBMM 1156, 1158, 1159
Teali-i İslâm Cemiyeti 208, 1131
Teali-i Nisvan Cemiyeti 208
Teali-i Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti 208
Teceddüt Fırkası 1122, 1124, 1177, 1435
Tedkik-i Galatat-ı Tercüme 450, 451
Tedrisat-ı İptidaiye 483
Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı 488, 490
Teehhül 397
Teehhül yahut İlk Gözağrısı 395, 396
Teessüf 846, 856
Tekin Alp, 130, 378, 379, 380, 633, 634, 1398
Tekirdağlı Sarı Hafız 1487
Tekalif-i Milliye Emirleri 1194, 1198
Tekalif-i Milliye Komisyonu 1194
Telgraf Fen Mektebi 469
Telgraf Haberleri 1208
Telgraf Mektebi 478
Telgraf Müdürlüğü 1650
Telgraf Mülazım Mektebi 469
Telgrafos 110
Telif ve Tercüme Nizamnamesi 1695
Telkih-i Cüderi Ameliyathanesi 1332
Teminat 91
Temaşa 125, 1203
Temaşa-i Esrar 856
Temyiz Meclisi 216
Tenbihat 91
Tenvir-i Hissiyat Kumpanyası 1617
Teodor Kasap 72, 73, 74, 390, 391, 395, 449, 611, 1093, 1099
Terakki 78, 82, 335, 609, 836, 849, 850, 856
Terakki Eğlence 1093
Terakki Eğlencesi 1101
Terbiye 386
Terbiye-i Bedeniye Müslim Mektebi 474
Terbiyevi Yeni Fikir 483
Terci-i Bend 422
Terceme-i Manzume 390, 394, 447, 452, 453
Terceme-i Telemak 390, 409, 448, 452
Terceme-i Zic-i Kasini 161
Tercüman 88, 91, 351, 629
Tercüman-ı Ahval 76, 77, 78, 79, 80, 334, 356, 390, 422, 448, 1698, 1699
Tercüman-ı Hakikat 87, 88, 89, 317, 424, 434, 1202, 1684
Tercüme Odası 77, 79, 248, 249, 260, 261, 279, 280, 355, 452
Tersane Hazinesi 930
Tersane Konferansı 282
Tertib-i Ecza 1324
Tesis 91
Tesadüf 402
Teslis-i Zaviye Mes'elesi 163
Teşebbüs-i Şahsi 384
Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 383, 384, 835, 838, 942
Teşhir 109
Teşkilat 91
Teşkilat-ı Belediye Kanun-ı 244
Teşkilat-ı Mahsusa 1127, 1128
Teşkilat-ı Mehakim Kanunu 598
Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı 1343, 1349
Teşvik-i Sanayi Kanunu 1352, 1356
Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi 1349
Tetkikat-ı İklimiye Encümeni 168
Tevfik Nureddin 124
Tevfik (Sağlam) dr. 1327
Tevfik (Yunusoğlu) 1496
Tevfik Bey (Macar) 1222
Tevfik Bey (Çaylak) 1099, bkz. Mehmed Tevfik
Tevfik Fikret 91, 92, 116, 120, 124, 338, 360, 399, 400, 401, 402, 422, 423, 424, 425, 436, 445, 484
Tevfik Nevzat 105, 106, 107, 110, 428
Tevfik Paşa, 164, 1114, 1119, 1177, 1180, 1182, 1183
Tevfik Rüştü (Aras) 109, 533, 1122, 1205
Tevhid-i Meskukat Kanunu 767
Tezâkir 398, 1584, 1586
Tıbhane-i Âmire 154, 466
Tıbhane-i Âmire ve Cerrahhane 168
Tibyanu Vesaili'l-Hakaik fi Beyan-ı Selasili't-Taraik 992
Ticaret Gazetesi 1208
Ticaret Kanunnamesi 595
Ticaret Meclisi 596
Ticaret Mektebi 471
Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi 595
Ticaret-i Umumiye Mecmuası 130, 639
Ticaret ve Ziraat Nezareti 671
Tiyatro 1101
Tiyatro ve Temaşa 125
Tocqueville Projesi 698, 699
Todori Efendi Kumpanyası 1617
Tokatlı Molla Lütfi 501
Tokatlı Nuri 442
Tokmak 848, 856, 1097, 1098, 1102
Tomar-ı Turuk-ı Aliyye 990, 992
Torat, Zion 97
Tott, Baron de 148
Trablusgarp 101
Trablusgarp Savaşı 1372
Trabzon 101
Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliyesi 1130, 1142, 1125, 1130, 1142
Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyeti 1124, 1125, 1140, 1141
Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyeti 1125, 1140
Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Heyeti 1141
Tuba Ağacı Nazariyesi 473, 481, 482, 483
Tufeylat-ı Hayvaniye 174
Tuhfe-i Behic-i Rasini 161
Tuhfe-i Naili 432
Tuhfetü't-Tıb 114
Tuna 101, 102, 850, 856
Tuna Gazetesi 99
Tuna Kıyıları 407
Tunuslu Hayreddin Paşa 1391
Tunuslu Hayreddin Paşa 1033, 1295, 1297, 1298
Turfanda mı Yoksa Turfa mı 397, 398, 412
Turhan Paşa 1667
Turuk ve Ebniye Nizamnamesi 886, 1049
Turuk ve Maabir Mektebi 514
Türk 850, 856
Türk Bilgi Derneği 128
Türk Derneği 119, 120, 131, 207, 428, 429, 444
Türk Derneği Dergisi 128
Türk Edebiyatı Tarihi 407
Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar 407, 439
Türk Genci 1203
Türk Gücü Cemiyeti 203, 531, 532, 533, 536
Türk Kadını 1203
Türk Medeniyetleri Tarihi 407
Türk Ocağı 207, 522, 523
Türk Sazı 404
Türk Sesi 111, 1207
Türk Sözü 120, 429, 439
Türk Tarihi 1588
Türk Töresi 407
Türk Yurdu 120, 128, 129, 130, 328, 329, 429, 439, 631, 632, 638, 741, 744, 1392, 1397, 1410
Türk Yurdu Cemiyeti 120, 207
Türk'ün Ateşle İmtihanı 407
Türkiye 385, 1207
Türkiye el-Fettat/La Jeune Turc 846
Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı 1479, 1499
Türkiye İdman Mecmuası 1203
Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası 825
Türkiye Büyük Millet Meclisi 1151
Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası 1449
Türkiye Nasıl Kurtarılabilir 383
Türkiye Sosyalist Fırkası 825, 1452
Türkiye Tarihi 407
Türkeli 1207
Türklerin Ulum ve Fününa Hizmetleri 1396
Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak 407
Türkçe İstanbul 1202
Türkçe Şiirler 339, 404, 428
Türkçülüğün Esasları 407
Tütün Rejisi İşçileri Cemiyeti 826
Tütün Rejisi İşçileri Sendikası 821

U

Uhuvvet 856
Uhuvvet-i Arabiye-i Osmaniye 202
Uluğ Bey 165
Ulum 82

Ulum (Ouloum Gazatassı) 856
Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası 127, 129, 130, 360, 361, 628, 630, 631
Ulum-ı İktisadiyye 118
Ulum-ı Harbiye 466
Ulus 1205
Ulviye Mevlan 124
Umdetü'l-Hakayık 348
Umran 116
Umumi Hıfzıssıhha Kanunu 1322
Umur-ı Maliye Nezareti 212
Umur-ı Mülkiye Nezareti 212
Umur-ı Zaptiye 1268
Umur-ı Ecnebiye Müdürü 222
Urquhart, David 621, 622
Usul-i İsaga 162, 181, 183
Usul-i İskihkamat 163
Usul-i Coğrafya 191
Usul-i Hikmet-i Tabiiye ve Kimya 178
Usul-i Hendese 161, 162
Usul-i Kimya 182, 183
Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi 595, 604
Usul-i Hikmet-i Tabiiye 179
Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye 604
Usul-i Muhakeme-i Hukukiye 593
Utanmaz Adam 402, 414
Utarit 82
Uyanış 116

Ü

Üç İstanbul 406
Üç Tarz-ı Siyaset 1589
Ümit 856
Ürgüplü Hayri Efendi 506, 507, 510
Üss-i İnkılab 611

V

Vahdet-i Vücut 1417
Vahdet-i Efendi 1523
Vahideddin 1177, 1178
Vahram Papazyan 1502
Vakit 303, 317, 858, 863, 1201, 1202
Vakayi-i Mısriye 70, 156
Vakayi-i Tıbbiye 112, 113, 114, 171
Vali 213, 216
Valide Mektebi 248
Valide Sultan 1675
Varlık 1208
Vasil Naum 182, 184
Vasfi (Çınar) 1495
Vasfi Bey ile Mukaddes Hanım 397
Vasfi Efendi 1439
Vasıf 111
Vasıf (Çınar) 1207
Vasıtta-i Servet 115
Vatan 82, 848, 856
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti 837
Vatan yahut Silistre 84, 396, 1700
Vatandaş 109
Vaybelim Ahmed Ağa 1216
Vecihi 402
Vecdi (Çağatay) 1509
Vedat (Tek) 1082, 1083
Vedat Nedim (Tör) 1204
Vedat Örfi (Bengü) 125
Vefa İdman Yurdu 1492
Velid (Ebüzziya) 1200
Veled Çelebi (İzbudak) 119, 320, 326, 338, 349, 444, 992
Vergine Karakaşyan 1614
Vidinli Tevfik Paşa 163, 513
Vilayet 216
Vilayet İdare Meclisi 216, 222, 226
Vilayet Hariciye Müdürlüğü 280
Vilayet Nizamnamesi 215, 216, 222, 234, 235, 237, 239, 242, 599
Vilayet Umum Meclisi 216, 226
Vilayet ve Belediye Kanunu 894
Vilayetler Kanunu 225
Virjin (Büyük) 1223
Virjin (Küçük) 1223
Viyana Kongresi 272, 274, 278
Vlahof Efendi 810, 1451
Volkan 91, 202, 1405
Voltaire 390
Von Hoff 535, 536
Vulçetrinli Hasan Bey 1438
Vurun Kahpeye 416
Vuslat 396, 399
Vüzera Kanunnamesi 257

W

Wettendorf Bey 704
White Charles 569
Whittall Şirketi 665
Wilhelm II 284, 291
Wilson Prensipleri Cemiyeti 1125

Y

Ya Gazi Ya Şehit 396
Yahya Kemal (Beyatlı) 404, 407, 426, 429, 430, 439, 1203
Yahya Naci Efendi 279
Yakup Cemil 1113
Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) 116, 403, 405, 406, 407, 415, 416, 417, 427, 428, 429, 439,1202, 1203
Yalnız Efe 405
Yaban 406
Yanardağ 404
Yanya 101
Yaprak Dökümü 405, 406
Yaralılara Yardım Komitesi 859
Yaranuhi Karakaşyan 1614
Yaşar İsmail 1486
Yaşar Nezihe (Bükülmez) 124, 868
Yemen 101
Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi 1418
Yeni Adana 1207
Yeni Asır 107
Yeni Coğrafya Atlası 192
Yeni Dünya 1206, 1208, 1209
Yeni Fikir 856
Yeni Giresun 1208
Yeni Gazete 91
Yeni Gün 1200, 1201
Yeni Hayat 1207, 1208, 1209
Yeni Lisan 339
Yeni Mecmua 122, 128, 129, 130, 132, 378, 439, 483, 632, 633
Yeni Mektep 1209
Yeni Osmanlılar Cemiyeti 1456
Yeni Osmanlılar Tarihi 398
Yeni Tiyatro Cemiyeti 1617
Yeni Tasvir-i Efkâr 91
Yeni Turan 405, 416, 417
Yeni Türkiye 1208
Yeni Zaman 856
Yeni Ün 1202
Yenibahçeli Nail Bey 1127
Yeniçeri 1104
Yenişehirlizade Halid Eyüb 107
Yeryüzünde Bir Melek 397, 413
Yesarizade Mehmed İzzet 1526
Yesarizade Mustafa İzzet 1521, 1527, 1685
Yevmi İzmir 107
Yeşil Gece 405, 406
Yeşil Ilgaz 1207
Yeşil Ordu Cemiyeti 1449
Yıldırım 856
Yıldız 856
Yirmisekiz Çelebi Mehmed 247
Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi 137
Yolageldili Kasım Efendi 1124
Yoldaş 1207
Yorgo Alibranti 1507
Yörük Ali Efe 1170
Yörük Ali Pehlivan 1481
Yuha 1098, 1103
Yunan Savaşı 664
Yunus Nadi (Abalıoğlu) 91, 120, 1375, 376, 986, 1122, 1125, 1202
Yusuf Âgah Efendi 279
Yusuf Akçura 119, 120, 130, 131, 428, 637, 743, 744, 850, 1136, 1205, 1391, 1396, 1410, 1589
Yusuf Behçet Bey 611
Yusuf Bey 1108
Yusuf Franko Paşa 1102
Yusuf Kâmil Paşa 390, 409, 448, 452
Yusuf Paşa 692
Yusuf Ziya (Ortaç) 404, 429, 430, 446, 1108, 1203, 1626
Yusuf Ziya (Öniş) 1498
Yüksek Karantina Meclisi 1323
Yüksek Karantina Meclisi Bürosu 1323

Z

Zafer 1207, 1208
Zafername 394, 1099
Zahire Hazinesi 929
Zakarya Beykozluyan 1095, 1096
Zaman 856
Zamane Şıkları 395
Zaniyeler 405, 406
Zati Bey (Arca) 1124
Zavallı Necdet 403
Zavallı Çocuk 396
Zehra 397, 398, 424
Zeki Bey 92, 528
Zeki Cemal 1107
Zeki Mehmed Ağa 1217
Zeki Paşa 1439
Zeki Rıza (Sporel) 1496
Zekâ 429
Zekai Bey 769
Zekeriya Sertel 1206
Zelliç, A. 1682
Zembilli Ali Cemali 264
Zemzeme 394, 399
Zevra 88, 101
Zeytindağı 407
Zic-i Uluğ Bey Şehri 165
Ziraat Bankası 769, 771, 772, 773
Ziraat Mektebi 487
Ziraat ve Ticaret 1207
Ziraat ve Ticaret Müdürü 222
Ziya 993, 1677
Ziya Bey 1502, 1503
Ziya Gökalp 120, 128, 130, 131, 138, 327, 328, 330, 340, 361, 371, 372, 373, 375, 376, 378, 380, 404, 407, 415, 428, 429, 439, 445, 446, 459, 473, 475, 482, 483, 484, 503, 506, 532, 633, 740, 744, 1163, 1200, 1209, 1225, 1226, 1393, 1398, 1399, 1403, 1411, 1413, 1414, 1591, 1592, 1677
Ziya Paşa 49, 63, 80, 82, 85, 315, 316, 318, 336, 338, 345, 389, 390, 392, 394, 421, 422, 423, 426, 434, 441, 442, 453, 1099, 1700
Zoeros Paşa 1332, 1335, 1337 bkz. Aleksandr
Zohrab Efendi 637, 638, 800
Zola 391
Zanaro 1313
Zuhuri 856
Zulmetten Nura 988
Zühtü (İnhan) 1136
Zümrüd-ü Anka 1098, 1203